

॥ श्रीः ॥

श्रीहर्षविरचितं

नैषधीयचरितम् ।

(द्वितीय-भागः)

पञ्चदशसर्गतः द्वाविंशसर्गपर्यन्तम्

श्रीमन्नारायणविरचितया नैषधीयप्रकाशाख्यया व्याख्यया,
मल्लिनाथ-विद्याधर-जिनराजादिव्याख्यान्तरीय-
टिप्पण्यादिभिश्च समुल्लसितम् ।

पञ्चनददेशीयविश्वविद्यालयान्तर्गतसंस्कृतश्रेण्यध्यक्षप्रधानाध्यापक-
महामहोपाध्याय-दाधीचपण्डितशिवदत्तशर्मणा
पूर्वसंस्कृतस्यास्य

प्रथमं संस्करणम्

श्रीमदिन्दिराकान्तचरणान्तेवासिना
नारायण राम आचार्य “काव्यतीर्थ” इत्यनेन
परिशिष्टादिभिः समलंकृत्य संशोधितम् ।

उत्तर प्रदेश संस्कृत संस्थान
लखनऊ

2.3

॥ श्रीः ॥
श्रीहर्षविरचितं

नैषधीयचरितम् ।

(द्वितीय-भागः)

पञ्चदशसर्गतः द्वाविंशसर्गपर्यन्तम्

श्रीमन्नारायणविरचितया नैषधीयप्रकाशाख्यया व्याख्यया,
मल्लिनाथ-विद्याधर-जिनराजादिव्याख्यान्तरीय-
टिप्पण्यादिभिश्च समुल्लसितम् ।

पञ्चनददेशीयविश्वविद्यालयान्तर्गतसंस्कृतश्रेण्यध्यक्षप्रधानाध्यापक-
महामहोपाध्याय-दाधीचपण्डितशिवदत्तशर्मणा
पूर्वसंस्कृतस्यास्य

प्रथमं संस्करणम्

श्रीमदिन्दिराकान्तचरणान्तेवासिना
नारायण राम आचार्य “काव्यतीर्थ” इत्यनेन
परिशिष्टादिभिः समलंकृत्य संशोधितम् ।

उत्तर प्रदेश संस्कृत संस्थान
लखनऊ

प्रकाशक

: श्रीमती अलका श्रीवास्तव

निदेशक

उत्तर प्रदेश संस्कृत संस्थान, लखनऊ

। मन्त्राङ्गणिका

(:भाग-प्रतिष्ठा)

प्राप्ति स्थान

: विक्रय विभाग

उत्तर प्रदेश संस्कृत संस्थान,

नया हैदराबाद, लखनऊ-२२६ ००७

प्रथम संस्करण

: वि.सं. २०५४ (१९६८ ई.)

प्रतियाँ

: १०००

मूल्य

: रु. ११५ (एक सौ पन्द्रह रुपये)

© उत्तर प्रदेश संस्कृत संस्थान, लखनऊ

मुद्रक

: शिवम् आर्टस् निशातगंज, लखनऊ।

दूरभाष : ३८६३८६

पञ्चदशः सर्गः ।

अथोपकार्या निषधावनीपतिर्निजामयासीद्वरणस्रजाञ्चितः ।

वसूनि वर्षन्सुबहूनि बन्दिनां विशिष्य भैमीगुण'कीर्तनाकृतम् ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ^१ भैम्या स्वयंवरे वरणस्रजा मधूकमालयाञ्चितः पूजितः स निषधावनीपतिः नलोऽपिः (एवं देवान्प्रसाद्य भैम्या नले वृते ताभ्यां वरान्दत्त्वा देवेषु प्रारब्धस्वर्गगमनेषु सत्सु, अनन्तरं) भीमेन स्विनिवासाय^२ रचितां निजां स्वीयां नलेनैव वा कारितां पटमयद्रव्यादिरूपां उपकार्यामयासीत् ययौ । किं कुर्वन्-अन्येषां बन्दिनां साधारण्येन सुबहूनि वसूनि वर्षन् भैमीगुणानां कीर्तनम् आ सामस्येन कुर्वन्तीति कृतः तेषां तु बन्दिनां, विशिष्य विशेषं कृत्वा वर्षन्नन्यापेक्षया तेभ्योऽधिकं प्रयच्छन् । बन्दिनां संबन्धसामान्ये षष्ठी ॥ १ ॥

धनदानस्य सुबहुत्वमेव विवृणोति-

तथा पथि त्यागमयं वितीर्णवान्यथातिभाराधिगमेन मागधैः ।

तृणीकृतं रत्ननिकायमुच्चकैश्चिकाय लोकश्चिरमुष्मत्सुकः^३ ॥ २ ॥

तथेति ॥ अयं नलः पथि त्यागं कीर्त्यं साधारण्येन दीयमानं धनं तथा तेन प्रकारेण वितीर्णवान् यथा येन प्रकारेण मागधैर्बन्दिजातिविशेषैरतिभाराधिगमेनातिशयगुरुत्वप्राप्त्या बहुतरलब्धनस्य वोढुमशक्तेः परिपूर्णत्वाच्च निरपेक्षत्वात्तृणीकृतं तृणवत्यक्तं रत्ननिकायं रत्नसमूहच्चकैः नितरामुत्सुकोऽहमहमिकया ग्रहीतुं प्रवृत्तो लोकः उष्मं भूपतितमणुकणगणं चिरं बहुकालं चिकाय उच्चित्य आददे । रत्ननिकायमेव उष्ममिति रूपकम् । उच्चकैर्बहुमूल्यं रत्ननिकायमिति वा । अनेनास्य दानशूरत्वमुक्तम् । उष्मे धान्यस्य कणश आदानम् । रत्नादाने त्वौपचारिकः प्रयोगः । त्यज्यते त्यागः । येन (ऽ)कर्मणि घञ् । 'वितेनिवान्' इति पाठे त्यागमिति भावे घञ् । दानं चकारेत्यर्थः । निकायमिति, 'निवासचिति-' (३।३।४१) इति घञ्, आदेश्च कः । चिकायेति, 'विभाषा चेः' (७।३।५८) इति कुत्वम् ॥ २ ॥

त्रपास्य न स्यात्यदसि स्त्रियान्वयात्कुतोऽतिरूपः सुखभाजनं जनः ।

अमूदृशी तत्कविबन्दिवर्णनैर'वाक्कृता राजकरञ्जिलोकवाक् ॥ ३ ॥

त्रपेति ॥ असाविव दृश्यत इति अमूदृशी एतत्सदृशी अन्यापि भैम्यवृतानि राजकानि नृपसङ्घास्तानि रञ्जयतीत्येवंशीलास्तदनुजीविनो लोकास्तेषां मृषावाक् दोषारोपणरूपा तस्य नलस्य तयोर्वा भैमीनलयोः कवयः प्रबन्धकर्तारः, बन्दिनश्च प्राकृतादिभाषावर्णनचतुराः, तेषां वर्णनैः कर्तृभिरवाक्कृता तिरस्कृता । तेषां प्रचुरतारस्वरवर्णनतिरोहितत्वात्सा वाक् ताभ्यां नाकर्णितैवेत्यर्थः । वाक् अवाक् कृता अशब्दरूपा कृता ध्वनिमात्रं श्रुतम्, नत्वर्थव्यञ्जकः शब्दः श्रुत इति वा । असौ का-सदसि नानादेशमिलितजनसमाजे तत्समक्षं स्त्रिया अन्वयात्संबन्धादस्य नलस्य लज्जा न स्यात् । अपि तु लज्जया भवितुं युक्तम् । न च तथा जातम् इति निर्लज्जोऽयमित्येका वाक् । तथा, -अतिरूपः सुन्दरो जनः श्रीरामचन्द्रजानकीवत्कुतः सुखभाजनं सुखस्थानम् । अपि तु-रूपवाञ्जनो दुःख्येवेति दृष्टत्वात्सु-रूपयोरनयोरपि दुःखं भवितैवेत्यन्या । वाक् अवाक् कृतेति विरोधाभासः । सदसि स्त्रिया अन्वयाद्धेतोर्लज्जास्य न स्यात्, अन्यस्य तु स्यादेवेत्ययं निर्लज्जः । अतिसुरूपश्च भवादृशो जनो भैमीप्राप्तिजनितसुखभाजनं कुतः, अपि तु न । रूपवान् हि रम्यां प्रियां न लभते, अतो रूपवन्तो

१. 'गुणवर्णनाकृतम्' इति काचित्कः पाठः इति सुखावबोधा ।

२. 'अथ' इत्युत्तरम् एवं देवान् इत्यारभ्य 'अनन्तरम्' इत्यन्तः पाठ उचितः । अर्थभूतत्वात् ।

३. 'उष्मकः' इति पाठे 'उष्मति उच्चिनोति उष्मक' इति सुखावबोधा ।

४. 'अपाकृता' इति मल्लिनाथसंमतः पाठः ।

भवन्तोऽपि रम्यां प्रियां नालभन्त इति त्वं त्वं प्रभुं प्रति सेवकवचनमिति वा । अति-
रूपो भैमीलक्षणो जनः कुतः सुखभाजनम् । अपि तु न । एवंभूतानां राज्ञामप्राप्तेरिति
वा । अमूहशी, 'अदस्'शब्दे उपपदे 'त्यदादिषु दृशेः—' (३।२।६०) इति कञि
हरदृशवतुषु 'आ सर्वनाम्नः' (६।३।९१) इत्यात्वे 'अदसोऽसेर्दादुदोमः' (८।२।८०)
इत्युत्वे मत्वे च 'टिड्ढाणञ्' (४।१।१५) इति ङीप् । अवाक् कृता इति पद-
द्वयम् ॥ ३ ॥

राजकीयैर्निन्दायां कृतायामपि तयोर्निर्दोषत्वमाह—

अदोषतामेव सतां विवृण्वते द्विषां मृषादोषकणाधिरोपणाः ।
न जातु सत्ये सति दूषणे भवेदलीकमाधातुमवद्यमुद्यमः ॥ ४ ॥

अदोषतामिति ॥ द्विषां मृषा अविद्यमानस्य दोषकणस्य दोषलेशस्य अधिरो-
पणा आरोपाः सतामदोषतामेव निर्दोषत्वमेव विवृण्वते प्राकट्येन कथयन्ति । कथम्—
यतः सत्येन दूषणे सति विद्यमाने अलीकमसत्यमवद्यं आधातुमारोपयितुं खलानां
जातु कदाचिदपि उद्यमः प्रयत्नारम्भो न भवेत् । सति दोषे विद्यमानत्वादेव
नारोपः । अयं तावदारोप्यते, ततश्चासति दोषे तदारोपणं निर्दोषतामेव व्येनक्तीत्यु-
भयथापि परदोषोद्धाटनमनुचितमित्यर्थः । सर्वथा तौ निर्दोषावेव इति भावः । सत्ये
दूषणे सति खलानामलीकं दोषमाधातुमुद्यमः कदाचिन्न भवेत् । अपि तु सत्यदोषा-
भावे अलीकमपि दोषं वदन्ति । ततश्च निर्दोषत्वमेवागतमित्यर्थ इति वा । अथ
च,—सत्ये परब्रह्मस्वरूपे श्रीरघुनाथे विषये असत्यसाधौ दूषणाख्ये राक्षसे अवद्य-
मलीकं दुष्टमप्रियं कर्तुमुद्यमः किं कदाचिन्न भवेत् । अपि तु—श्रीरामचन्द्रे विष-
येऽपि दूषणाख्येन राक्षसेनाप्रियं कर्तुमुद्यमः कृत एव । तथापि यथा स निर्दोषः,
तथा तैर्निन्दायां कृतायामपि निर्दोषावेव तावित्यर्थः । यद्वा,—बहौ सीतायाः पाति-
त्रयपरीक्षणादपरीक्ष्यपरिग्रहादिदोषेऽसत्यपि परब्रह्मस्वरूपे श्रीरघुनाथे कदाचित्तमेकं
दोषमाधातुं प्रयत्नः किं न स्यात् । अपि तु लोकः प्रयतत एव । तथापि यथा
तत्त्वतः स निर्दोष एव तथा तावपीति भावः । वैरिभिः सत्यमप्युक्तमलीकं भवति
मृषोद्यं तु किमुतेति सूचितम् । द्विषां, कर्तरि षष्ठी ॥ ४ ॥

विदर्भराजोऽपि समं तनूजया प्रविश्य हृष्यन्नवरोधमात्मनः ।

शशंस देवीमनुजातसंशयां प्रतीच्छ जामातरमुत्सुके ! नलम् ॥ ५ ॥

विदर्भेति ॥ विदर्भराजोऽपि उत्तमजामातृप्राप्त्या हृष्यन्सन् तनूजया समं सह
आत्मनोऽवरोधमन्तःपुरं प्रविश्य भैमी नलं वरिष्यति, अन्यं वेति अनुजातः पुनः-
पुनर्जातः संशयो यस्यास्तां देवीं भैमीमातरं शशंस इत्यवोचत् । इति किम्—हे
उत्सुके जामातरि नले उत्कण्ठते ! त्वं नलं जामातरं भैमीपतिं प्रतीच्छ जानीहि ॥ ५ ॥

नामग्रहणमात्रेण सूचितस्य नलस्य गुणगणं वर्णयति—

तनुत्विषा यस्य तृणं स मन्मथः कुलश्रिया यः पवितास्पदन्वयम् ।

जगत्रयीनायकमेलके वरं सुता परं वेद विवेकुमीदृशम् ॥ ६ ॥

तन्विति ॥ यस्य तनुत्विषा कायकान्त्या हेतुना स सौन्दर्येण प्रसिद्धो मन्मथः

१ 'तनुश्रिदा' इति मल्लिनाथसंमतः पाठः ।

तृणमिवाकिंचित्करः । तथा,—यः कुलश्रिया वंशपरिशुद्ध्या कृत्वा कौलीन्यात्प्रसिद्ध-
तराणामस्माकमप्यन्वयं पविता पावनं कर्ता । अस्मत्तोऽपि महाकुलीन इत्यर्थः । जग-
न्नय्या नायकमेलके वरसमूहमध्ये ईदृशमीदृशगुणं नायकरत्नं वरं परिणेतारं विवेक्तुं
निर्णेतुं परं केवलं तव सुता वेद जानाति, नान्योऽस्मदादिः । न विद्यते परः श्रेष्ठो
यस्मादिति वरविशेषणं वा । पविता बुद्ध ॥ ६ ॥

सृजन्तु पाणिग्रहमङ्गलोचिता मृगीदृशः ! स्त्रीसमयस्पृशः क्रियाः ।
श्रुतिस्मृतीनां तु वयं विदध्महे विधीनिति स्माह च निर्ययौ च सः ७

सृजन्तिवति ॥ स भीम इत्याह स्म च, निर्ययौ चान्तःपुराजिर्गाच्च । चकारो
विवाहत्वरं द्योतयति । इति किम्—हे मृगीदृशो हरिणेष्वक्षणाः सुवासिन्यः । भवत्यः
पाणिग्रहो विवाहस्तद्रूपे मङ्गल उचिताः । तथा,—स्त्रीणां समय आचारः तं स्पृशन्ति
ता योषिदाचारप्राप्ता दुर्गादिक्कुलदेवतापूजातैल्यवारम्भादिक्रियाः सृजन्तु कुर्वन्तु ।
वयं तु पुनः श्रुतिस्मृतीनां विधीन् श्रुपेण जुहोतीत्यादीन्, मधुपर्कादिकांश्च, वैदि-
कान्, स्मार्तांश्च विधीन्विदध्महे कुर्महे इति । एवमादिष्य तदानीमेव निर्गत इत्यर्थः ।
पाणिग्रहमङ्गलोचितयोषिदाचारज्ञा वृद्धाः, सुवासिनीविशेषणं वा । समयस्पृशः,
'स्पृशोऽनुदके—' (३।२।५८) इति किन् । वयं, 'अस्मदो द्वयोश्च' (१।२।५९)
इति बहुवचनम् ॥ ७ ॥

निरीय भूपेन निरीक्षितानना शशंस मौहूर्तिकसंसदंशकम् ।

गुणैररीणैरुदयास्तनिस्तुषं तदा स दातुं तनयां प्रचक्रमे ॥ ८ ॥

निरीयेति ॥ भूपेन भीमेन निरीय अन्तःपुराजिर्गल्य निरीक्षितानना मौहूर्ति-
कानां ज्योतिषिकाणां संसत्सभा अंशकं वैवाहिकं लग्नं शशंस । स च भीमस्तदा
तस्मिन्नंशके तनयां नलाय दातुं प्रचक्रमे । मुहूर्तविलम्बानुरोधेन प्राक्कालिकाश्रौता-
न्स्मार्तान् विधीनचीकरदित्यर्थः । किंभूतमंशकम्—अरीणैः संपूर्णैः जामित्रगुणैरुपल-
क्षितम् । तथा,—शुकगुर्वाद्युदयास्तमयप्रयुक्तदोषैर्निस्तुषं रहितम् । ग्रहाणां गुणदोषा-
दिकं ज्योतिःशास्त्रादवगन्तव्यम् । निरीय, 'ईद् गतौ' । मौहूर्तिकाः, 'मुहूर्तं वेद'
इत्यर्थे 'क्तूक्थादि—' (४।२।६०) इत्युक्थादित्वाट्टक् । अंशमेव अंशकम्, स्वार्थे
कन् । अरीणैः, स्वादित्वात् 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति निष्ठानत्वम् । निर्गतं
तुषात् । तुषो दोषलेशः ॥ ८ ॥

अथावदद्भूतमुखः स नैषधं कुलं च बाला च ममानुकम्प्यताम् ।

स पल्लवत्वद्य मनोरथाङ्कुरश्चिरेण नस्त्वच्चरणोदकैरिति ॥ ९ ॥

अथेति ॥ अथ लग्नांशके संनिहिते दूत एव मुखं यस्य स भीमः नैषधमित्य-
वदत् । इति किम्—भवता मम कुलं च बाला च कृपया अनुकम्प्यतामङ्गीक्रियताम् ।
बालायामनुगृहीतायां सर्वोऽपि मम वंशोऽनुगृहीतः स्यादित्यर्थः । तथा,—चिरेण
चिरंतनो नोऽस्माकं सर्वेषां स प्रसिद्धः त्वत्संबन्धविषयो मनोरथरूपोऽङ्कुरोऽद्याप्ति-
न्दिने त्वच्चरणोदकैस्त्वदीयचरणक्षालनोदकैः पल्लवतु पल्लव इवाचरन्तु । पल्लवितो भव-
त्वित्यर्थः । पल्लवसहितो भवत्वेकं वा पदम् । कंचन संदेशहरं प्रेष्य तं सविनयमाका-

रयति स्मेति भावः । अन्यत्रापि चिरसंचितोऽङ्कुरो जलैः पल्लवितो भवति । स-
पल्लवतु, आचारे क्तिप् ॥ ९ ॥

तथोत्थितं भीमवचःप्रतिध्वनिं निपीय दूतस्य स वक्रगह्वरात् ।
ब्रजामि वन्दे चरणौ गुरोरिति ब्रुवन्प्रदाय प्रजिघाय तं बहु ॥ १० ॥

तथेति ॥ स नलो दूतस्य वक्रादेव गह्वरात्कंदरात्तथा पूर्वोक्तप्रकारेण यथा भीमे-
नोक्तं तथैवोदितं भीमवचसः प्रतिध्वनिं प्रतिशब्दं निपीय सादरमाकर्ण्येति ब्रुवंस्तस्मै
दूताय बहु प्रचुरं वस्त्रालंकारादि प्रदाय तं प्रजिघाय प्राहिणोत् । इति किम्—हे
दूत ! अहं ब्रजामि इदानीमेव गच्छामि गत्वा च गुरोः श्वशुरस्य चरणौ वन्दे नम-
स्करोमीति । प्रतिशब्दत्वरूपेण राजादेशानुवादस्य न्यूनाधिकशङ्का परिहृता । ब्रजामि
वन्दे च, 'वर्तमानसामीप्ये—' (३।३।१३१) इति भविष्यति लट् ॥ १० ॥

निपीतदूतालपितस्ततो नलं विदर्भभर्तागमयांबभूव सः ।

निशावसाने श्रुतताम्रचूडवाग्यथा रथाङ्गस्तपनं धृतादरः ॥ ११ ॥

निपीतेति ॥ ततो दूतप्रत्यागमनानन्तरं निपीतं सादरं श्रुतं दूतालपितं दूतव-
चनं येन स विदर्भभर्ता भीमो धृतादरः सादरः सन् नलमागमयांबभूव प्रतीक्षित-
वान् । पुनरपि दूतरानाययति स्मेति वा । यथा निशावसाने ब्राह्मे मुहूर्ते श्रुता प्राभा-
तिकी ताम्रचूडस्य कुक्कुटस्य वाक् येन स रथाङ्गश्चक्रवाको धृतादरः सन् तपनं सूर्यं
प्रतीक्षते कदा वा उदेष्यतीति । 'कृकवाकुस्ताम्रचूडः' इत्यमरः ॥ ११ ॥

क्वचित्तदालेपनदानपण्डिता कमप्यहंकारमगात्पुरस्कृता ।

अलम्भि तुङ्गासनसंनिवेशनादपूपनिर्माणविदग्धयादरः ॥ १२ ॥

क्वचिदिति ॥ तदा नलागमनसमये क्वचित्स्थाने लेपनदाने सुधालेपचित्रादि-
कर्मणि पण्डिता कुशला क्वचिद्रमणी पुरस्कृता तन्निर्माणार्थमेव संभाविता सती
स्वप्रार्थनावशात्कमप्यहंकारमभिमानमगात्प्राप । अनिर्वचनीयं गौरवं धृत्वा सुधालेपादि
चकारेत्यर्थः । चतुष्कनिर्माणार्थं हरिद्राचूर्णमिश्रितं तण्डुलपिष्टं तस्य दाने आलेपकरणे
कुशला । क्वचिद्विजने रमणीये वा प्रदेशे तस्या भैम्या आलेपनदाने अङ्गोद्वर्तने कुश-
लेति वा । तयोर्मैमीनलयोर्वा । तथा,—क्वचित्प्रदेशेऽपूपनिर्माणे मण्डकरचनायां
विदग्धया चतुरया कयाचित्तुङ्गासन उच्चचतुरङ्गाद्यासने संनिवेशनादुपवेशनाद्धेतो-
रादरो गौरवमलम्भि प्राप्तम् । उच्चासनसंनिवेशनाददरो वह्नितापभयाभावः प्राप्त इति
वा । जातावेकवचनम् । काश्चिच्चित्रादिकर्म काश्चिच्चापूपादिनिर्माणं चकुरिति भावः ॥

मुखानि मुक्तामणितोरणोद्गतैर्मरीचिभिः पान्थविलासमाश्रितैः ।

पुरस्य तस्याखिलवेश्मनामपि प्रमोदहासच्छुरितानि रेजिरे ॥ १३ ॥

मुखानीति ॥ तस्य पुरस्य, तथा तत्संबन्धिनामखिलवेश्मनामपि मुखानि
द्वारोपान्तरूपाण्याननानि मुक्तायुक्तानां मणीनां रत्नानाम्, मुक्तानां च मणीनां च वा,
तोरणास्तेभ्य उद्गतैर्निर्गतैरत एव पान्थविलासमुत्थाय दूरं प्रसर्पणशीलानां पान्थानां
विलासमाश्रितैर्मरीचिभिः किरणैः कृत्वा वरागमनसमये प्रमोदहासेन हर्षजहास्येन
छुरितानि मिश्रितानीव रेजिरे । सर्वाण्यपि पुरद्वाराणि गृहद्वाराणि च मुक्तामणितोरणै-

रलंकृतानि । सर्वं च पुरं सानन्दमभूदिति भावः । हास्यं मुखे भवति । तस्य पुरस्य संबन्धनां वेदमनामिति व्याख्याने न केवलं पुरलोकानां मुखानि प्रमोदहासच्छुरितानि, किंतु गृहाणामपीत्यपेरर्थः । 'तोरणात्तदा-' इति पाठे तोरणात्पान्थविलासमाश्रितैरुत्थाय दूरं प्रसर्पणशीलैरिति व्याख्येयम् ॥ १३ ॥

पथामनीयन्त तथाधिवासनान्मधुव्रतानामपि दत्तविभ्रमाः ।

वितानतामातपनिर्भयास्तदा पटच्छिदाकालिकपुष्पजाः स्रजः ॥ १४ ॥

पथामिति ॥ पटच्छिदाभिर्वल्लच्छेदैर्निर्मितान्याकालिकान्यसमयजानि यस्मिन्काले यानि न भवन्ति तादृशानि पुष्पाणि तेभ्यो जातास्तन्निर्मिताः स्रजो मालास्तदा वरागमनसमये यथा पुरमार्गाणां वितानतामुल्लोचतामनीयन्त प्रापिताः । किंभूताः—यथा मालादिपुष्पाणां वासः, तथाऽधिवासनात्सुगन्धिद्रव्यैः परिमलारोपणान्मधुव्रतानामपि दत्तो विशिष्टो भ्रमो याभिः । सर्वदा मधुन्येव ये निवसन्ति तेषामपि अकृत्रिमाण्येवैतानि पुष्पाणीति (तेषामपि) दत्तभ्रान्तयः किमुतान्येषामिति 'मधुव्रत'-पदेन सूचितम् । तथा,—वल्लमयत्वादातपनिर्भया ऊष्मजम्लानिरहिताः । 'अस्त्री वितानमुल्लोचः' इत्यमरः । 'छिदा' आकालिकेति च पूर्ववत् ॥ १४ ॥

विभूषणैः कञ्चुकिता वभुः प्रजा विचित्रचित्रैः स्रपितत्विषो गृहाः ।

बभूव तस्मिन्मणिकुट्टिमैः पुरे वपुः स्वरुव्यां परिवर्तितोपमम् ॥ १५ ॥

विभूषणैरिति ॥ तस्मिन्पुरे प्रजाः पौरा जानपदाश्च विभूषणैरलंकारैः कञ्चुकिता नानारत्नकान्तिच्छादितसर्वावयवाः सन्तो वभुः शुशुभिरे । तथा,—वर्णमात्रकल्पितेषु निर्जोवेष्वपि रूपकेषु जीवन्नमापादनादिचमत्कारकरणाद्विचित्रचित्रैराश्चर्यकारिभिः कुञ्जलिखितनानावर्णरूपकैः स्रपितत्विष उज्ज्वलीकृतदीप्तयो गृहा वभुः । एवं जंगमस्यावरूपान्यतया तथा मणिकुट्टिमैश्च मणिवद्धभूमिभिः कृत्वा उर्व्याः स्वं सहजं मृन्मयं वपुः केनापि ब्रह्मादिना परिवर्तिता उपमा यस्य तद्रूपान्तरं प्रापितमिव वभूव । पातालस्य रम्यतरत्वात्पातालमुपरि जातमिवेत्यर्थ इत्युपप्रेक्षा । परिवर्तिता विनिमयिता उपमा उपमानं स्वर्गादि येन । उपमानत्वेन प्रसिद्धस्य स्वर्गस्योपमेयत्वं कृतम् । स्वयं च तस्योपमानं जातमित्यर्थ इति वा । 'स्वरुव्याः' इति पाठे स्वर्गात्सकाशात्परिवर्तितोपममिव बभूवेत्यर्थः । मणिकुट्टिमैरुपलक्षिते पुरे वा । सर्वमपि तदा सालंकारं जातमिति भावः । कञ्चुकस्तारकादिः ॥ १५ ॥

तदा निसखानतमां घनं घनं ननाद तस्मिन्नितरां ततं ततम् ।

अवापुरुचैः सुषिराणि राणिताममानमानद्धमियत्तयाध्वनीत् ॥ १६ ॥

तदेति ॥ तदा नलागमनसमये तस्मिन्पुरे घनं कांस्यतालादिवाद्यं घनं निविडं यथा तथा निसखान शब्दं चकार । तथा,—ततं वीणादिवाद्यं ततं विस्तृतं यथा तथा नितरां ननाद शब्दं चकार । तथा,—सुषिराणि सच्छिद्राणि वंशादिवाद्यानि उच्चैर्नितरां राणितां शब्द(कृ)त्वं अवापुः । तथा,—आनन्दं मुरजादिवाद्यमित्यतया इदं परिमाणत्वेनामानमपरिच्छेद्यं यथा तथाऽध्वनीत् । घनं दृढावयवं बहुसंख्यं वेति घनविशेषणं वा । तथा,—ततं स्वरूपेण विस्तृतं बहुसंख्याकं वेति ततविशेषणं वा ।

तथा,—इयत्तया अमानं बहुसंख्यमित्यानद्धविशेषणं वा । चतुर्विधमपि वाद्यं तत्र वादितमित्यर्थः । 'ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजादिकम् । वंशादिकं तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम्' इत्यमरः । राणिताम्—अवश्यं रणन्तीति 'आवश्यकाधमर्ण्य-योर्णिनिः' (३।३।१७०) इति णिनौ राणीनि तेषां भावस्तत्ता ताम् । अध्वनीत्, 'अतो हलादेः—' (७।२।७) इति वृद्धिविकल्पः ॥ १६ ॥

विपश्चिराच्छादि न वेणुभिर्न ते प्रणीतगीतैर्न च तेऽपि झर्झरैः ।

न ते हुडुक्केन न सोऽपि ढक्कया न मर्दलैः सापि न तेऽपि ढक्कया १७

विपश्चिरिति ॥ वेणुभिर्विशध्वनिभिर्विपश्चिर्वाणाध्वनिर्न आच्छादि । ते च वेणुध्वनयः प्रणीतं प्रारब्धं गीतं यैर्द्वैतमध्यादिमूर्च्छनापूर्वमुच्चैर्गायद्भिर्गायकैर्गायकगीतैर्न आच्छादिषतेति सर्वत्र विपरिणामेन व्याख्येयम् । झर्झरैर्झराराख्यैः कांस्यमयैर्वाद्य-विशेषैर्ध्वनिभिः कृत्वा तेऽपि गायकध्वनयोऽपि न च नैवाच्छादिषत । हुडुक्केन लघी-यसा कांस्यमयवाद्यविशेषेण ते झर्झरध्वनयो नाच्छादिताः । ढक्कया वादित्रविशेषेण सोऽपि हुडुक्कध्वनिर्नाच्छादि । मर्दलैर्मृदङ्गध्वनिभिः सा ढक्कापि नाच्छादि । ढक्कय तेऽपि मर्दला अपि नाच्छादिताः । अनपेक्षितगौरवलाघवं वाद्यमात्रं तत्र मिलितम् । समश्रुतितालमाना अपि विपश्चयादिध्वनयो वादककौशलात्प्रव्यक्तं भेदेनोपलब्धा इति भावः । विपश्च्यते खरोऽस्यां विपश्चिः, औणादिक इन्प्रत्ययः ॥ १७ ॥

विचित्रवादित्रनिनादमूर्च्छितः सुदूरचारी जनतामुखारवः ।

ममौ न कर्णेषु दिगन्तदन्तिनां पयोधिपूरप्रतिनादमेदुरः ॥ १८ ॥

विचित्रेति ॥ विचित्राणि नानाविधानि वादित्राणि तेषां निनादैर्मूर्च्छितो वर्धितः । तथा,—सुतरां दूरचारी दूरसंचरणशीलो जनता जनसङ्घस्तस्य मुखारवो मुखशब्दः पयोधिपूरे समुद्रप्रवाहे प्रतिनादेन प्रतिशब्देन । पयोधिपूरस्य तटे प्रतिशब्दस्तेन वा । मेदुरः परिपुष्टः सन् दिगन्तदन्तिनां दिक्प्रान्तवर्तिदिक्पालहस्तिनां कर्णेषु न ममौ । तत्कर्णानपि परिपूर्य वह्निर्निर्गत इत्यर्थः । नानाजातीयमिश्रणादेकीभूतो 'जन'शब्दो दिगन्तपर्यन्तं समुल्लासेति भावः । 'स दूर—' इति पाठे सः । अतिमहानित्यर्थः ॥ १८ ॥

उदस्य कुम्भीरथ शातकुम्भजाश्चतुष्कचारुत्विषि वेदिकोदरे ।

यथाकुलाचारमथावनीन्द्रजां पुरन्ध्रवर्गः स्नपयांबभूव ताम् ॥ १९ ॥

उदस्येति ॥ अथ सर्ववाद्यवादनानन्तरं पुरन्ध्रवर्गः स्त्रीसमयज्ञकुलवृद्धसुवासिनी-समूहश्चतुष्कसंज्ञेन नानावर्णककल्पितस्वस्तिकसर्वतोभद्रादिमण्डनेन चार्वा रमणीया त्विद् कान्तिर्यस्य एवंभूते कूर्मपृष्ठचतुरस्रहस्तमात्रोच्छ्रितत्वादिसुकल्पिते वेदिकाया उदरे मध्ये शातकुम्भजाः सुवर्णघटिताः कुम्भीरुदस्य उत्क्षिप्य यथाकुलाचारं स्त्रीणां भैम्याश्च कुलाचारानतिक्रमेणाय मङ्गलं मङ्गलगीतपूर्वं यथा तथा तामवनीन्द्रजां भैमीं स्नपयांबभूव । 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्कर्येष्वथो अथ' इति वचनात् एकः 'अथ'शब्द आनन्तर्ये, द्वितीयस्तु मङ्गल इति हेयम् । 'यथाविधानं नरनाथनन्दनीम्' इति च पाठः । स्नपयांबभूव, मित्रवादुपधाह्रस्वः ॥ १९ ॥

विजित्य दास्यादिव वारिहारितामवापितास्तत्कुचयोर्द्वयेन ताः ।
शिखामवाश्रुः सहकारशाखिनखपाभरम्लानिमिवानतैर्मुखैः ॥ २० ॥

विजित्येति ॥ ताः कुम्भ्यस्तस्या भैम्याः कुचयोर्द्वयेन गौर(व)लकाठिन्यादि-
गुणातिशयेन विजित्य दास्यादिव वारिहारितां जलवाहित्वमवापिताः प्रापिताः ।
प्रापिता इव वा । सत्य आनतैर्मुखैः सहकारशाखिन आम्रवृक्षस्य शिखां त्रपाभरेण
जनितां म्लानिं वैवर्ण्यकालिमानमिवावाश्रुर्वहन्ति स्म । पराजितोऽपि ह्रीभरेण नम्र-
मुखो वारिहारितां प्रापितः सन् म्लानिं धत्ते । कलशीमुखे माङ्गलिकाश्चूतपङ्कवा
निक्षिप्यन्त इत्याचारः । अवाश्रुः, 'वह प्रापणे' लुङि ॥ २० ॥

असौ मुहुर्जातजलाभिषेचना क्रमादुकूलेन सितांशुनोज्ज्वला ।

द्वयस्य वर्षाशरदां तदातनीं सनाभितां साधु बबन्ध संध्यया ॥ २१ ॥

असाविति ॥ मुहुर्जातं जलाभिषेचनं यस्या असौ भैमी क्रमादिसितांशुना सित-
तन्तुना दुकूलेन क्षौमाम्बरेणोज्ज्वलिता भूषिता सती वर्षाश्च शरदश्च तासां द्वयस्य
संध्यया संधिना तदातनीं तदाभवां तात्कालिकीं सनाभितां तुल्यतां साधु सम्यक्
बबन्ध दधौ । वर्षाश्च कृतजलाभिषेकाः, शरच्च सितांशुना चन्द्रेणोज्ज्वला, द्वयोः संधि-
रुभयगुणोपेतः । वस्त्रपरिधानात्पूर्वं प्रावृद्धसदृशी, अनन्तरं शरत्सदृशी जातेत्यर्थः ॥ २१ ॥

पुरा प्रभिन्नाम्बुददुर्दिनीकृतां निनिन्द चन्द्रद्युतिमुन्दरीं दिवम् ।

शिरोरुहौघेण घनेन वर्षता कचिदुकूलेन सितांशुनोज्ज्वला ॥ २२ ॥

कचित् पुरा—इति श्लोकः पठ्यते । सा दिवं निनिन्द । तत्तुल्या जातेत्यर्थः ।
किंभूताम्—पुरा वर्षासु प्रभिन्नैरतिघनैः क्षरद्भिर्वा । अम्बुदैर्दुर्दिनीकृतां जलप्लावि-
ताम् । अनन्तरं शरदारम्भे चन्द्रद्युतिमुन्दरीम् । किंभूता—कचिद्वर्षता शिरोरुहौघेण
केशपाशरूपेण घनेन मेघेनोपलक्षिता । तथा,—दुकूलेनैव सितांशुना चन्द्रेणोज्ज्वला ।
जलाभिषेकस्थानेऽम्बुदक्षरणम् । चन्द्रचन्द्रिकास्थाने दुकूलम् ॥ २२ ॥

विरेजिरे तच्चिकुरोत्कराः किराः क्षणं गलन्निर्मलवारिविप्रुषाम् ।

तमःसुहृच्चामरनिर्जयार्जिताः सिता वमन्तः खलु कीर्तिमुक्तिकाः ॥ २३ ॥

विरेजिर इति ॥ तस्याश्चिकुरोत्कराः केशसङ्घा विरेजिरे । किंभूताः—गलतां
निर्मलानां वारिविप्रुषामुदबिन्दूनां क्षणं किरन्तीति किरा विक्षेपकाः । उदबिन्दून्मुञ्चन्त
इत्यर्थः । किंभूता इव—तमसः सुहृन्दि सदृशान्यतिशयामानि चामराणि तेषां निर्ज-
येनार्जिताः स्वीकृत्य संगृहीताः सिताः शुभ्राः कीर्तिरूपा मुक्तिका वमन्तः खलु ।
इवार्थे 'खलु'शब्दः । कृष्णचामरादप्यतिमुन्दरस्तकेशपाश इति भावः । विप्रुषाम्,
कर्मणि षष्ठी ॥ २३ ॥

१ 'अत्र दास्यादिव इति हेतुत्प्रेक्षा । म्लानिमिव इति गुणस्वरूपोत्प्रेक्षा । तयोरङ्गाङ्गि-
भावेन सजातीयसंकरः' इति जीवातुः । २ सुखावबोधायाम्—अस्य स्थाने 'पुरा
प्रभिन्नाम्बुद-' इत्यर्थं व्याख्यातम् । इदं तु श्लोकान्तरे 'शिरोरुहौघेण-' इति पूर्वार्धोत्तर-
मुत्तरार्धतया व्याख्यातम् । ३ 'असौ' इति मल्लिनाथादृतः पाठः ।

अदीयसा स्नानजलस्य वाससा प्रमार्जनेनाधिकमुज्ज्वलीकृताः ।

अदभ्रमभ्राजत साश्मशाणनात्प्रकाशरोचिःप्रतिमेव हेमजा ॥ २४ ॥

अदीयसेति ॥ सा भैमी अदभ्रमधिकमभ्राजताशोभत । किंभूता सा—स्नान-
जलस्य प्रमार्जनेन प्रोच्छन्नकारिणा अदीयसा कोमलतरेण वाससा कर्तृणा । स्नानजलस्य
प्रमार्जनेन करणेन वा । पूर्वापेक्षयाऽधिकं यथा तथा उज्ज्वलीकृता । केव—अश्म-
शाणनात् शिलोत्तेजनाद्धेतोः प्रकाशं पूर्वापेक्षयाऽतिदीप्तं रोचिर्दीप्तिर्यस्याः सा हेमजा
सौवर्णी देवादीनां प्रतिमेव । शिलाघर्षणात् 'ओपिता' इति सुवर्णकारपरिभाषा ।
प्रमार्जनेन, प्रथमपक्षे नन्द्यादित्वात् कर्तरि ल्युः । द्वितीयपक्षे भावे ल्युट् । 'शाण
तेजने' भौवादिकस्तस्मात्पुट् ॥ २४ ॥

तदा तदङ्गस्य विभर्ति विभ्रमं विलेपनामोदमुचः स्फुरदुचः ।

दरस्फुरत्काञ्चनकेतकीदलात्सुवर्णमभ्यस्यति सौरभं यदि ॥ २५ ॥

तदेति ॥ सुवर्णं दरमीषत्स्फुटद्विकसत्काञ्चनकेतकीदलं तस्मात्सौरभं सौगन्ध्यं
यदि अभ्यस्यति शिक्षते, तदा तर्हि तदङ्गस्य भैमीशरीरस्य विभ्रमं विलासं विशिष्टां
भ्रान्तिं वा विभर्ति । किंभूतस्य—विलेपनस्य यक्षकर्दमादेरङ्गरागेणामोदं भुवति तस्य ।
तथा,—स्फुरन्ती रङ्ग दीप्तिर्यस्य । स्वाभाविकगौरकान्तिनः । अभ्यङ्गानन्तरमङ्गरागः
कृत इति भावः । 'यदि तर्हि' इति संबन्धात् 'अभ्यस्यति विभर्ति' इति लिङ्गर्थे
लट् । क्रियानिष्पत्तिस्तु न विवक्षणीया ॥ २५ ॥

अवापितायाः शुचिवेदिकान्तरं कलासु तस्याः सकलासु पण्डिताः ।

क्षणेन सख्यश्चिरशिक्षणैः स्फुटं प्रतिप्रतीकं प्रतिकर्म निर्ममुः ॥ २६ ॥

अवापिताया इति ॥ सकलासु गीतालंकरणादिषु कलासु विद्यासु पण्डिताः
कुशलाः सख्यः शुचि गोमयाद्यनुलिप्तं सर्वतोभद्रादिभूषितं वेदिकाया अन्तरं मध्यं
शृङ्गारस्थानमवापितायाः प्रापितायास्तस्या भैम्याः प्रतिप्रतीकं प्रत्यवयवं चिरशिक्षणा-
द्बहुकालाभ्यासात्स्फुटं निरतिशयमत एव क्षणेन प्रतिकर्मालंकरणं निर्ममुश्चक्रुः ॥ २६ ॥

विनापि भूषामवधिः श्रियामियं व्यभूषि विज्ञाभिरदर्शि चाधिका ।

न भूषयैषाधिचकास्ति किं तु सानयेति कस्यास्तु विचारचातुरी ॥ २७ ॥

विनेति ॥ भूषां सण्डनं विनापि श्रियां कान्तीनामवधिः परमसीमा इयं भैमी
विज्ञाभिरलंकारचतुराभिः सखीभिर्व्यभूषि विशेषेणामण्डि । अधिका अनलंकृताङ्ग-
कान्तितोऽधिककान्तिरदर्शि च । परमिति विचारचातुरी एकतरनिश्चयरूपे विचारे
प्रावीण्यं कस्य अस्तु, न कस्यापि । इति किम्—एषा भूषया पूर्वापेक्षयाध्यधिकं न
चकास्ति । किंतु सा भूषाऽनया भैम्या कृत्वाऽधिकं शोभते । भैम्या भूषणानां च
परस्परसंपर्काच्छोभातिशयो दृश्यते । तत्र भूषणैर्भैम्याः शोभातिशयो न जातः, किं
तु भैम्या भूषणानामिति विवेकः कस्यापि नाभूदित्यर्थः । पूर्वापेक्षयाधिकं वा शोभते
स्मेति भावः । भूषां विनापि श्रियामवधिरियं विज्ञाभिर्विशेषेण बहुना प्रयासेनाभूषि ।
पूर्वापेक्षया इयमधिका किमिति तारतम्यज्ञानार्थं पुनः पुनः विलोकिता च, परमियं
भूषया नाधिचकास्ति, किं तु सानयेति तात्त्विकविचारचातुरी कस्यास्तु पुनः सख्या
जाता इत्यर्थादपि तु न कस्याश्चित् । प्रयासेनालंकृत्य पुनः पुनः विलोकयामि विज्ञा-

भिरपि अनया मण्डनं मण्डितम्, मण्डनैर्वा इयं मण्डितेति तारतम्यं न ज्ञातमेव । परं भूषणानां वैयर्थ्यम्, साधारणत्वं वा, अधिकशोभाकारित्वं वेति किमपि न निश्चितम् । किं तु भ्रान्ता एव जाता इत्यर्थ इति वा । तस्या निरतिशया कान्तिर्जातेति भावः । पूर्वोक्ता विचारचातुरी कस्यास्तु कस्याश्चिदेव विदुष्याः, न तु सर्वस्या इति वा । अलंकृतं तद्वपुषैव मण्डनमिति विचारचातुरी कस्यचिन्मल्लक्षणस्य महाप्राज्ञस्य, कस्य ब्रह्मणो वास्तु । मया श्रीहर्षेण ब्रह्मणा वैषा निर्णेतुं शक्यते नान्येनेत्यर्थ इति वा । कस्य पुनर्न जाता, अपि तु सर्वस्यापीति वा ॥ २७ ॥

तिलकप्रसाधनं वर्णयति—

विधाय बन्धूकपयोजपूजने कृतां विधोर्गन्धफलीवलिश्रियम् ।

निनिन्द लब्धाधरलोचनार्चनं मनःशिलाचित्रकमेत्य तन्मुखम् ॥ २८ ॥

विधयेति ॥ लब्धं प्राप्तमधराभ्यां लोचनाभ्यां चार्चनं पूजनं येन । ओष्ठनेत्रेण रमणीयमिति यावत् । एवंविधं तन्मुखं भैमीमुखं कर्तुं माञ्जलिकं मनःशिलाख्यगौरधातुविशेषनिर्मितं चित्रकं तिलकमेत्य प्राप्य बन्धूकेन पयोजाभ्यां नीलोत्पलाभ्यां च पूजने पूजाद्वयं कृत्वाऽनन्तरं कृतां विधोश्चन्द्रसंबन्धिनीं गन्धफल्या चम्पककलिकया बलिः पूजा तज्जनितां श्रियं कान्तिं निनिन्द । यदि कोऽपि बन्धूकोत्पलैश्चन्द्रस्य पूजां कृत्वा चम्पककलिकां चन्द्रस्य शिरसि न्यस्यति, तदा तां चन्द्रलक्ष्मीं न्यक्करोतीत्यभूतोपमेत्यर्थः । बन्धूकस्याधरस्य, नीलोत्पलयोर्लोचनयोः, चम्पककलिकाया मनःशिलातिलकस्य, चन्द्रस्य वदनस्य चोपमोपमेयभावः । 'चम्पको हेमपुष्पकः । एतस्य कलिका गन्धफली' इत्यमरः ॥ २८ ॥

श्लोकत्रयेण केशप्रसाधनं वर्णयति—

महीमघोनां मदनान्धतातमीतमःपटारम्भणतन्तुसंततिः ।

अबन्धि तन्मूर्धजपाशमञ्जरी कयापि धूपग्रहधूमकोमला ॥ २९ ॥

महीति ॥ कयापि केशप्रसाधनचतुरया सख्या तस्या भैम्याः मूर्धजपाशः केशपाशस्तद्रूपा सौगन्ध्याद्द्वैर्घ्याच्च मञ्जरी प्रथमोद्भिन्नकलिकाङ्कुरदण्डोऽबन्धि संयता । किंभूता मञ्जरी—महीमघोनां भूमीन्द्राणां मदनेन कामविकारेणान्धता विवेकशून्यता सैव तमी तामसी रात्रिस्तस्यास्तमोरूपस्य पटस्य आवरकत्वादविवेकरूपस्य आरम्भणे निर्माणे विषये तन्तुसंततिः सूत्रपरम्परा तानकरूपा । तथा,—धूपग्रहस्य धूपग्रहणसाधनस्य सच्छिद्रस्य धातुमयस्य करण्डकादेः संबन्धिना दह्यमानकर्पूरागरुचन्दनादिपरिमलबहुलेन धूमेन कोमला ईषच्छुष्का तद्वदतिसुन्दरी नितरां श्यामा । राजानो रात्रौ नीलं पट्टवस्त्रादिकं परिधाय विचरन्तीति वा । नलपराया अपि तस्याः केशपाशं दृष्ट्वा राज्ञां विवेकशून्यता भवतीति भावः ॥ २९ ॥

पुनःपुनः काचन कुर्वती कचच्छटाधिया धूपजधूमसंयमम् ।

सखी स्मितैस्तर्किततन्निजभ्रमा बबन्ध तन्मूर्धजचामरं चिरात् ॥ ३० ॥

पुनःपुनरिति ॥ काचन सखी तस्या भैम्याः मूर्धजः केशपाशस्तल्लक्षणं सूक्ष्मधनप्रलम्बकृष्णत्वसाम्याचामरं चिराद्बहुना कालेन बबन्ध । चिरकाले हेतुमाह—

किंभूता—कचच्छटाधिया भैमीकेशपाशभ्रान्त्या सादृश्याद्धूपजस्य धूमस्य मुहुः संयमं बन्धनं कुर्वती । तथा,—तद्भ्रान्तिदर्शिनीनां सखीनां स्मितैरन्योन्यमुखविलोकनपूर्व- विलसदीषद्भास्यैः कृत्वा तर्कितः स केशपाशभ्रमेण धूपजधूमसंयमनरूपो निजः स्वीयो भ्रमो यया ॥ ३० ॥

बलस्य कृष्टेव हलेन भाति या कलिन्दकन्या घनभङ्गभङ्गुरा ।
तदार्पितैस्तां करुणस्य कुङ्कुलैर्जहास तस्याः कुटिला कचच्छटा ॥ ३१ ॥

बलस्येति ॥ कुटिलातिवका तस्या या कचच्छटा कुन्तलश्रेणिर्वलस्य बलभद्रस्य हलेन आकृष्टा सती घनैर्निविडैर्भङ्गैस्तरङ्गैर्भङ्गुरा उच्चावचा कलिन्दस्य पर्वतस्य कन्या यमुनेव भाति । सा कचच्छटा तां यमुनां तदा तस्मिन्समयेऽर्पितैः शिरसि न्यस्तैः करुणाख्यवृक्षस्य कुङ्कुलैः कलिकाभिर्जहास । यमुना पराकर्षणकृतेन महीयसा भङ्गेन पराभवेन भग्ना पुष्परहिता च । इयं तु स्वभावकुटिला पुनरपि कुसुमैरञ्चिता चेति हासो युक्त इत्यर्थः । श्यामाऽतिवका पुष्पालंकृता च तस्याः कुन्तलश्रेणिर्नितरां शोभते स्मेति भावः । पूर्वं तु तत्तुल्याभूत् इदानीं त्वधिका जातेति भावः । जहासे- वेति वा । यमुनाकर्षणं हरिवंशादौ ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

ललाटप्रसाधनं वर्णयति—

धृतैतया हाटकपट्टिकालिके बभूव केशाम्बुदविद्युदेव सा ।
मुखेन्दुसंबन्धवशात्सुधाजुषः स्थिरत्वमूहे नियतं तदायुषः ॥ ३२ ॥

धृतैति ॥ एतयालिके ललाटे या हाटकस्य सुवर्णस्य पट्टिका धृता सा केशाम्बु- दानां कुन्तलरूपजलदानां । तेषु वा । विद्युदेव बभूव । क्षणप्रभायास्तस्याः कथं स्थिर- त्वमित्यत आह—मुखेन्दोः संबन्धवशादेतोः सुधाजुषोऽमृतं सेवमानस्य तदायुषो विद्युदवस्थानस्य स्थिरत्वं नियतं निश्चितमहमूहे तर्कयामि । अमृतपानादमरत्वं तस्या जातमित्यर्थः । सुवर्णपट्टिकया ललाटमलंकृतमिति भावः । ‘यदायुषः’ इति वा पाठः । ऊहे, ‘ऊह वितर्के’ ॥ ३२ ॥

कुन्तलान्वर्णयति—

ललाटिकासीमनि चूर्णकुन्तला वभुः स्फुटं भीमनरेन्द्रजन्मनः ।
मनःशिलाचित्रकदीपसंभवा भ्रमीभृतः कज्जलधूमवल्लयः ॥ ३३ ॥

ललाटिकेति ॥ ललाटे रचिताया रेखाकाराया ललाटिकायाः पत्रपाश्याया अलंकारविशेषस्य सीमनि पर्यन्तप्रदेशे भीमनरेन्द्रजन्मनो भैम्याश्चूर्णकुन्तला वक्र- कुण्डलीभूताः केशाः कज्जलरूपस्य धूमस्य वल्लयः श्रेण्यः स्फुटमिव वभुः । किंभूता वल्लयः—मनःशिलायाश्चित्रकं तिलकस्तद्रूपो दीपस्तस्मात् संभवो यासां ताः । तथा,—भ्रमीः संकुच्य वक्त्रीभावान्विभ्रति ता विभ्रत्यो धारयन्त्यः । नलस्य मनः- शिलातिलकेनैव कामोद्दीपनात्तस्य दीपत्वम् । दीपधूमसंभवा कज्जलश्रेणिः किल भ्रमि- युक्ता भवति । ‘पत्रपाश्या ललाटिका’ इति हलायुधः । ‘कर्णललाटात्कनलंकारे’ (४।३।३५) इति कन् ॥ ३३ ॥

श्लोकचतुष्टयेन कज्जलालंकारं वर्णयति—

अपाङ्गमालिङ्ग्य तदीयमुच्चकैरदीपि रेखा जनिताञ्जनेन या ।

अपाति सूत्रं तदिव द्वितीयया वयःश्रिया वर्धयितुं विलोचने ॥ ३४ ॥

अपाङ्गमिति ॥ अञ्जनेन जनिता या रेखा सा तदीयमपाङ्गमालिङ्ग्य स्पृष्ट्वा उच्चकैर्नितरामदीपि शुशुभे । द्वितीयया तारुण्यवयःश्रिया कर्त्र्या विलोचने भैमीनेत्रे वर्धयितुं शैशवापेक्षया विशाले कर्तुं तद्रेखादीपनं सूत्रमिव अपाति । प्राच्यो हि सुन्दर्यो विलोचने नेत्रप्रान्तनिर्गतया कर्णोपान्तस्पर्शिन्याञ्जनरेखया भूषयन्ति । शिल्पिनश्च किमपि लेखितुं वर्धयितुं वा लिख्यमानस्य वर्धमानस्य वाकारवकिमपरिहाराय मधीखटिकाद्युपदिग्धस्य सूत्राभिघातेन रेखापातनं कुर्वन्ति । यद्यपि नेत्रयोर्दृष्टिर्नास्ति तथापि शैशवापेक्षया तारुण्येन कटाक्षविक्षेपादिविलासवशाद्द्वैर्ध्वप्रतीतेर्द्वैर्ध्वकरणार्थं सूत्रपातो युक्तः । नेत्रे कज्जलाञ्चिते इति भावः ॥ ३४ ॥

अनङ्गलीलाभिरपाङ्गधाविनः कनीनिकानीलमणेः पुनः पुनः ।

तमिस्रवंशप्रभवेन रश्मिना स्वपद्धतिः सा किमरञ्जि नाञ्जनैः ॥ ३५ ॥

अनङ्गेति ॥ अनङ्गलीलाभिः कटाक्षविक्षेपरूपैः कामविलासैः कृत्वा पुनः पुनरपाङ्गधाविनो नेत्रोपान्तस्पर्शिनः कनीनिकानीलमणेर्नेत्रतारकारूपस्येन्द्रनीलरत्नस्य तमिस्रवंशप्रभवेनायःश्यामान्वयजेन (?) अतिकृष्णेन रश्मिना सकज्जलरेखारूपा सा स्वपद्धतिर्निजगमनसरणिः किमरञ्जि अञ्जनैर्न । सदा तन्मार्गगमनेन स्वसंबन्धात्तारकानीलमणिकिरणैरेव नेत्रप्रान्तो नीलीकृतो, न कज्जलैरित्युत्प्रेक्षा । कामोल्लसितनिरतिशयकटाक्षश्रीतुल्याञ्जनशोभालंकारतां जगामेति भावः ॥ ३५ ॥

असेविपातां सुषमां विदर्भजादृशाववाप्याञ्जनरेखयाऽन्वयम् ।

भुजद्वयज्याकिणपद्धतिस्पृशोः स्मरेण वाणीकृतयोः पयोजयोः ॥ ३६ ॥

असेविषातामिति ॥ विदर्भजादृशावञ्जनरेखयाऽन्वयं संबन्धमवाप्य स्मरेण वाणीकृतयोर्बाणत्वं प्रापितयोर्नीलोत्पलयोः सुषमां परमां शोभामसेविषातामलभेताम् । किंभूतयोः—सव्यापसव्यबाणाकर्षणाद्भुजद्वयेऽधिकरणे ज्याकिणपद्धतिर्ज्याभिघातवैवर्ण्यरूपकिणमार्गस्तां स्पृशत इति स्पृशौ तयोः । नलमुद्दिश्याकर्णबाणाकर्षणात्कर्णान्तविश्रान्तयोर्नेत्रनीलोत्पलबाणयोर्भुजकिणसंबन्धसंभावना युक्ता । अञ्जनरेखेकिणतुल्ये, नेत्रे च स्मरवृद्धिकरत्वात्स्मरनीलोत्पलबाणतुल्ये इति भावः ॥ ३६ ॥

तदक्षितत्कालतुलागसा नखं निखाय कृष्णस्य मृगस्य चक्षुषी ।

विधिर्यदुद्धर्तुमियेष तत्तयोरदूरवर्तिक्षतता स शंसति ॥ ३७ ॥

तदक्षीति ॥ विधिर्व्रह्मा तदक्ष्णोर्मृगनेत्राधिकयोर्भैमीनेत्रयोस्तत्काले तस्मिन्पाणिप्रहोचिताञ्जनप्रसाधनसमये तुला साम्यकरणं तद्रूपेणाऽऽगसाऽपराधेन हेतुना नखं निखाय कृष्णस्य मृगस्य कृष्णसारहरिणस्य चक्षुषी उद्धर्तुमुन्मूलयितुं यदियेष, तयोः कृष्णसारनेत्रयोरदूरवर्ति समीपवर्ति यत्क्षतं तस्य भावस्तत्तां सा तज्जखनिखननकर्म शंसति स । 'क्षतमाख्यत स्फुटम्' इति पाठे स्फुटं प्रकटम्, उत्प्रेक्षायां वा । अदूरवर्ति क्षतं यथोक्ते अदूरवर्तिक्षते तयोर्भाव इति वा । मृगनेत्रसमीपे नखनिखननाकारं क्षतं भवति ॥ ३७ ॥

श्लोकद्वयेनावतंसनीलोत्पले वर्णयति—

विलोचनाभ्यामतिमात्रपीडिते वतंसनीलाम्बुरुहद्वयीं खलु ।

तयोः प्रतिद्वन्द्विधियाधिरोपयांबभूवतुभीमसुताश्रुती ततः ॥ ३८ ॥

विलोचनाभ्यामिति ॥ खलु यतो भीमसुतायाः श्रुती कर्णौ विलोचनाभ्या-
माकर्णपूर्णत्वादतिमात्रमतितरां पीडिते पराक्रान्ते, ततस्तस्मादात्मपराभवकारिणोस्त-
योर्नेत्रयोः प्रतिद्वन्द्विनी तुल्यबले इमे नीलोत्पले इति धिया बुद्ध्येव स्वशिरसि वतंस-
रूपनीलाम्बुरुहद्वयीमधिरोपयांबभूवतुः आरोपितवन्तौ । दध्नुरित्यर्थः । लुप्तोत्प्रेक्षा ।
'खलु' वोत्प्रेक्षायाम् । अन्योऽप्यधिकेन पराभूतस्तत्समानं तद्विरोधिनं संनिधापयति ।
नीलोत्पलकरणीयं नेत्राभ्यामेव कृतम्, न तु नीलोत्पलाभ्यामधिकं किञ्चित्कृतम् ।
नीलोत्पले कर्णभूषणीकृते इति च भावः ॥ ३८ ॥

धृतं वतंसोत्पलयुग्ममेतया व्यराजदस्यां पतिते दशाविव ।

मनोभुवान्ध्यं गमितस्य पश्यतः स्थिते लगित्वा रसिकस्य कस्यचित् ॥

धृतमिति ॥ एतया कर्णयोरुपरि धृतं वतंसोत्पलयुग्मं भैमीमेतत्कर्णौ वा पश्यतः
कस्यचिद्रसिकस्य विलासिनो दशाविव व्यराजत् । किंभूतस्य—मनोभुवा कामेनाविवेकि-
त्वमेवाऽऽन्ध्यमुद्धतनेत्रत्वं गमितस्य प्रापितस्य । किंभूते दृशौ—अस्यां भैम्यां पतिते
निषण्णे । ततो रसिकत्वादेवापरावृत्त्य लगित्वा संबध्य स्थिते स्थिरतरे इत्युत्प्रेक्षा ।
कश्चिद्विलासी भैम्याः कर्णौ प्रथममेव दृष्टवान् । ततस्तस्य नेत्रे कर्णयोरेव लभे स्थिते,
नोत्पलद्वयमित्यर्थः । नेत्रगमनादेवास्यान्ध्यम् । अन्यदपि पतितं वस्तु कुत्रापि लगित्वा
तिष्ठति ॥ ३९ ॥

रत्नावतंसं वर्णयति—

विदर्भपुत्रीश्रवणावतंसिकामणीमहःकिंशुककार्मुकोदरे ।

उदीतनेत्रोत्पलबाणसंभृतिर्नलं परं लक्ष्यमवैक्षत स्मरः ॥ ४० ॥

विदर्भेति ॥ स्मरः नलं परं केवलं श्रेष्ठं वा लक्ष्यमवैक्षत । आगच्छन्तं प्रतीक्षि-
तवानित्यर्थः । किंभूतः—विदर्भपुत्रीश्रवणयोरुपर्यवतंसिकाया मण्यो भूषणभूता माणि-
क्यादिरत्नसूचितसुवर्णकम्बिकास्तत्संबन्धीनि माणिक्यादिरत्नानि तासां महस्तेजस्त-
देव किंशुककार्मुकं पलाशकुसुमधनुस्तस्योदरे विषय उदीता समुत्पन्ना नेत्रयोरवतंस-
ोत्पलयोश्च तद्रूपाणां चतुर्णां बाणानां संभृतिः सामग्री । नेत्ररूपाभ्यां वा नीलोत्प-
लाभ्यां बाणसामग्री यस्य एवंविधः । चापे समारोपितबाण इत्यर्थः । खलंकृतकर्ण-
कजलाधितनेत्रसौन्दर्यविलोकनमात्रेण नलः कामपरो भविष्यतीति भावः । 'अवतंस-
िका'पदेन श्रवणलन्धावप्यतिसंनिधिसूचनार्थं 'श्रवण'पदप्रयोगः । युक्तलक्ष्यस्य
स्मरणात्स्मरः ॥ ४० ॥

१ 'महश्चापपलाशकिंशुके' इति, 'महश्चापपलाशकिंशुकः' इति वा पाठः सुखाव-
बोधायाम् ।

श्लोकद्वयेन कुण्डलप्रसाधनमाह—

अनाचरत्तथ्यमृषाविचारणां तदाननं कर्णलतायुगेन किम् ।

बबन्ध जित्वा मणिकुण्डले विधू द्विचन्द्रबुद्ध्या कथितावसूयकौ ॥४१॥

अनाचरदिति ॥ सादस्यात्स्फुरितया द्विचन्द्रबुद्ध्या द्वौ चन्द्रापिति भ्रान्तिज्ञानेन एतौ द्वौ चन्द्रौ तवोत्कर्षं न सहेते इति भैम्यास्तदाननस्य वा पुरस्तादसूयकौ स्पर्धाकारिणौ कथितौ प्रतिपादितौ मणिकुण्डले रत्नखचिते सुवर्णताटके एव विधू द्वौ चन्द्रौ जित्वा तदाननं कर्तुं कर्णलतायुगेन कृत्वा बबन्ध किम् । ननु द्विचन्द्रबुद्धेरेव स्वरूपेणासत्यत्वात्स्त्रीत्वाच्च तदुक्तेऽर्थे कथं तस्य प्रवृत्तिरित्याशङ्काह—किंभूतम्— तथ्यमृषाविचारणामनया कथितं सत्यम्, असत्यं वेति विमर्शनम् अनाचरदकुर्वाणम् । शोभासंपन्नमेतन्मत्तत्वादित्यर्थः । किं किमिति बबन्ध, अपि त्वनुचितमेतत्कृतम् । यतः सत्यासत्यविचारणाभावादिति भाव इति वा । अन्योऽपि दुर्मदः सत्यासत्यविचारमकुर्वन् कस्यचिदसूयकस्य वचनादनपराधिनमपि कंचित्पाशादिना बध्नाति । चन्द्राकारे मणिताटके तथा धृते इति भावः ॥ ४१ ॥

अवादि भैमी परिधाप्य कुण्डले वयस्ययाभ्यामभितः समन्वयः ।

त्वदाननेन्दोः प्रियकामजन्मनि श्रयत्ययं दौरुधरीं धुरं ध्रुवम् ॥ ४२ ॥

अवादीति ॥ कयाचिद्वयस्यया सख्या कुण्डले परिधाप्य कर्णयोर्निक्षिप्य भैमी अवादि इत्युक्ता । इति किम्—भैमि ! त्वदाननेन्दोराभ्यां कुण्डलाभ्यामभित उभयपार्श्वयोरयं समन्वयः समीचीनः संबन्धः प्रियस्य नलस्य कामो रत्नमिलाषस्तस्य जन्मन्युत्पत्तौ विषये दौरुधरीं पूर्वापरराशिस्थगुरुशुक्रयोर्मध्यराशिस्थचन्द्रस्य दुरुधराख्यस्य महायोगस्य संबन्धिनीं धुरं भारं ध्रुवं निश्चितमाश्रयतीति । ध्रुवमुत्प्रेक्षायां वा । दुरुधराख्ये महायोगे जातः पुत्रादिर्यथा वृद्धिं प्राप्नोति, तथा कुण्डलालंकृतमुखचन्द्रदर्शनमात्रेण नलस्य रमणाभिलाषो वृद्धिं प्राप्स्यतीति भावः । ‘गुरुमार्गवयोर्योगश्चन्द्रेणैव यदा भवेत् । तदा दुरुधरायोगः—’ इति ज्योतिःशास्त्रादवगन्तव्यम् ॥

अधरप्रसाधनमाह—

निवेशितं यावकरागदीप्तये लगत्तदीयाधरसीन्नि सिक्थकम् ।

रराज तत्रैव निवस्तुमुत्सुकं मधूनि निर्धूय सुधासधर्मणि ॥ ४३ ॥

निवेशितमिति ॥ तदीयोऽधरोष्ठस्तस्य सीमनि ऊर्ध्वदेशे यावकस्यालक्तकस्य रागो लोहितिमा तस्या दीप्तये प्रकाशनाय निवेशितं न्यस्तं यच्चानेन लगत्संलग्नं सिक्थकं मधूच्छिष्टं स्वस्य जनकानि मधूनि हीनरसतया परिलज्ज माधुर्यातिशयात्सुधाया अमृतस्य सधर्मणि तुल्यायां तत्रैवाधरसीन्नि निवस्तुं नित्यं स्थातुमुत्सुकमुत्कण्ठितमिव रराज । सुधया सिक्थकस्य कदाचिदप्यसंबन्धात्तदधरलतां परिलज्जुमशकमिव तत्रैव स्थितमित्यर्थः । प्रसाधिका अलक्तकस्य स्थित्यर्थमधरे सिक्थकं निवेशयन्ति । अधरस्य मधूनोऽधिकत्वं सूचितम् । अन्यदपि हीनमाश्रयं परिलज्ज्योत्तममाश्रयति । उक्तोत्प्रेक्षा । सधर्मा, ‘धर्मादनिच् केवलात्’ (५।४।१२४) इत्यनिच् ‘समानस्य छन्दसि—’ (६।३।८४) इत्यत्र योगविभागात्समानस्य सादेशः । सुधावत्समानो धर्मो यस्याः सा सधर्मा तस्याम्, ‘मनः’ (४।१।११) इति न कीप् ॥ ४३ ॥

कण्ठप्रसाधनमाह—

खरेण वीणेत्यविशेषणं पुरा स्फुरत्तदीया खलु कण्ठकन्दली ।
अवाप्य तन्त्रीरथ सप्त मुक्तिकासरानराजत्परिवादिनी स्फुटम् ॥४४॥

खरेणेति ॥ तदीया कण्ठ एव कन्दली अतिसौकुमार्यादिगुणत्वादृढोद्गतप्रथमा-
ङ्कुरदण्डोऽतिमधुरेण खरेण पुरा पूर्वमविशेषणं विशेषणरहितं यथा तथा सामान्येन
वीणेलेव खलु निश्चितमस्फुरदभासत, न तु रुद्रवीणादिवहुवीणाभेदेषु विशिष्टतया
इयमिदं संज्ञेत्यर्थः । अथालंकारसमये सप्त मुक्तिकासरानसूत्रप्रोतमौक्तिकहारानेव
तर्जनीमध्यमध्यमाभिघातोत्पद्यमानध्वनिव्यञ्जितपञ्चमादिरागाः पट्टसूत्रादिरचितसप्त-
तन्त्रीरवाप्य 'विपद्भी सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी' इत्यमरवचनात्स्फुटं प्रकटं
परिवादिनी इति विशिष्टसंज्ञा सती अराजदशोभत । 'स्फुटम्' उत्प्रेक्षायां वा । वीणा-
भ्योऽपि मधुरस्वरा कण्ठकन्दली सप्तसरमुक्ताहारालंकृता चेति भावः ॥ ४४ ॥

भुजप्रसाधनमाह—

उपास्यमानाविव शिक्षितुं ततो मृदुत्वमप्रौढमृणालनालया ।
रराजतुर्माङ्गलिकेन संगतौ भुजौ सुदत्या वलयेन कम्बुनः ॥ ४५ ॥

उपेति ॥ मङ्गलं प्रयोजनमस्य मङ्गलार्थं रचितेन कम्बुनः शङ्खस्य वलयेन कङ्कणेन
संगतौ युक्तौ सुदत्या भैम्या भुजौ रराजतुः शुशुभाते । उत्प्रेक्षते—अप्रौढा बाला
मृणालनाला तथा विसदण्डेन ततो भुजाभ्यां सकाशान्मृदुत्वं शिक्षितुमुपास्यमानाविव
सेव्यमानाविव । मृणालादपि कोमलतरां भुजावित्यर्थः । गौडदेशे विवाहकाले शङ्ख-
वलयधारणमाचारः । बालेन चाभ्यासः सुकर इति 'अप्रौढ'पदम् । 'नाला नालमथा-
न्नियाम्' इत्यपि क्वचित्पाठान्महाकविप्रयोगात् 'नाला'शब्दोऽप्याबन्तः । ततः,
'आख्यातोपयोगे' (१।४।२९) इत्यपादानत्वम् । माङ्गलिकेन, 'प्रयोजनम्'
(५।१।१०९) इति ठक् । रराजतुः, 'फणां च सप्तानाम्' (६।४।१२५) इत्येत्वाभ्या-
सलोपां वैकल्पिकत्वाच्च भवतः । क्वचित्तु 'विरेजतुः' इत्यपि पाठोऽस्ति ॥ ४५ ॥

श्लोकद्वयेन पदप्रसाधनमाह—

पदद्वयेऽस्या नवयावरज्जना जनैस्तदानीमुदनीयतापिता ।
चिराय पद्मौ परिरभ्य जाग्रती निशीव विश्लिष्य नवा रविद्युतिः ॥४६॥

पदेति ॥ तदानीं तस्मिन् प्रसाधनसमये अस्याः पदद्वयेऽपिता रचिता नवा
आर्द्रा यावरज्जना अलक्तकरज्जना जनैर्नवोदयसमये जाताऽतिरक्ता रविद्युतिरिवोदनीय-
तातर्क्यत । किंभूता रविद्युतिः—निशि रात्रौ सूर्यस्यास्तमयवशात्पद्माभ्यां सह
विश्लिष्य दिने पुनः पद्मौ चिराय परिरभ्य जाग्रती तिष्ठन्ती रविद्युतिर्यथा पद्मेषु श्रिय-
मधिकां करोति तथा यावरज्जना तत्पदयोरिति भैमीचरणौ पद्मतुल्याविति भावः ।
चिराय विश्लिष्येति वा चिरवियुक्तावन्योन्यं प्राप्य गाढमालिङ्ग्य तिष्ठत इत्युक्तिः ॥ ४६ ॥

कृतापराधः सुतनोरनन्तरं विचिन्त्य कान्तेन समं समागमम् ।
स्फुटं सिषेवे कुसुमेषुपावकः स रागचिह्नश्चरणौ न यावकः ॥ ४७ ॥

कृतेति ॥ पूर्वं विरहावस्थायां बहुसंतापकारित्वात्सुतनोर्भैम्याः कृतोऽपराधो येन
स कुसुमेषुः काम एव पावकोऽग्निरनन्तरमधुना कान्तेन नलेन समं सह भैम्या समा-

गमं विचिन्त्य स्फुटं निश्चितं चरणौ सिषेवे । अपराधमार्जनायेत्यर्थः । कामस्याभित्वे हेतुमाह—यतः सोऽग्नी रागचिह्नो रागो लोहितमैव चिह्नं यस्य । रक्तिम्ना वहिरयमिति ज्ञायते । अथवाऽनुराग एव चिह्नं यस्य । अनुराग एव हि काममनुमापयति । तस्मात् कामाभिरेवायं, नत्वयं यावकोऽलक्तकः । स यावको नेति वा । अन्योऽपि प्रोषित-भर्तृकायाः कस्याश्चित्कृतापराधः सन् तत्प्रियागमनं विचिन्त्यापराधमार्जनाय तत्पादयोः पतति । सालक्तकतत्पददर्शनादेव नलस्य कामोद्रेको भवितेति भावः ॥ ४७ ॥

सहजशोभामाहात्म्यं वर्णयति—

स्वयं तदङ्गेषु गतेषु चारुतां परस्परैणैव विभूषितेषु च ।

किमूचिरेऽलंकरणानि तानि तद्वथैव तेषां करणं बभूव यत् ॥ ४८ ॥

स्वयमिति ॥ स्वयं भूषणं विनैव परस्परानपेक्षं च तस्या भैम्या अङ्गेषु मुखाद्य-वयवेषु प्रत्येकं स्त्रीयस्त्रीयसौष्ठववशात्तरुणिमारोहवशाच्च चारुतां गतेषु प्राप्तेषु सत्सु परस्परैणैवान्योन्येनैव च विशेषेण भूषितेषु प्रत्येकं सौन्दर्यं सत्यप्यन्योन्यसाहचर्य-वशात्करानुगुणौ भुजौ भुजानुगुणौ कराविलेकस्याङ्गस्यापरेण तस्य च तेनैव सर्वाङ्ग-योग्याङ्गसामग्रीसंघट्टनारमुन्दरतरेषु सत्सु तानि मनःशिलादितिलकादीन्यलंकरणानि किमूचिरे, अपि तु—स्वकरणप्रयोजनं न किञ्चिदूचुः । यद्यस्मात्तेषामलंकरणानां तत्पूर्वोक्तप्रकारं करणं निर्माणं वृथैव बभूव । दुःखवशात् किञ्चिदूचुः, किमप्यधिकं न चकुरित्यर्थः । आश्रितत्वादनिराकार्यत्वेन स्थितान्येवेति भावः । यत्तेषां करणं तद्व-थैवाभूत् । अत एव करणमलमित्यन्वयेन नाम सान्वयं जातमिति भावः । अलं वृथा करणं येषामिति बहुव्रीहिणापि सान्वयं जातमित्यर्थः । पूर्वम् 'अलं'शब्दस्य भूषणार्थ-त्वम्, पश्चादप्रयोजकत्वान्निषिद्ध्यर्थमिति चेत्यर्थः । 'किमूचिरे' इति पाठे किमर्थं श्रुतानि न जाने इति शेष इति वा ॥ ४८ ॥

भूषणकान्त्युत्कर्षं वर्णयति—

क्रमाधिकामुत्तरमुत्तरं श्रियं पुपोष यां भूषणचुम्बनैरियम् ।

पुरः पुरस्तस्थुषि रामणीयके तथा बवाधेऽवधिबुद्धिधोरणिः ॥ ४९ ॥

क्रमेति ॥ इयं दमयन्ती भूषणचुम्बनैर्भूषणसंबन्धैः कृत्वा उत्तरमुत्तरं यथा स्यात्तथा अग्रेऽग्रे क्रमेण पूर्वभूषणापेक्षया उत्तरोत्तरभूषणेनाधिकामतिशयितां यां श्रियं पुपोष तयालंकारशोभया रामणीयके सौन्दर्यं पुरः पुरस्तस्थुषि स्थिरतरे सति अवधि-बुद्धेरियत्ताबुद्धेर्धोरणिः परम्परा बवाधे बाधिता । इतोऽन्यद्रामणीयकं नास्तीति यदि बुद्धिर्भवेत्, तदावधिर्भवेत् । पूर्वपूर्वरामणीयकेयत्ताबाधेन रामणीयकान्तरे पुरः पुरः स्फुरत्यवधिर्बाधित इत्यर्थः । तस्या भूषणशोभा निरवधिरभूदिति भावः । धोरणिरिति देयशब्दः ॥ ४९ ॥

मणीसनाभौ मुकुरस्य मण्डले बभौ निजास्यप्रतिबिम्बदर्शिनी ।

विधोरदूरं स्वमुखं विधाय सा निरूपयन्तीव विशेषमेतयोः ॥ ५० ॥

मणीति ॥ मणीसनाभौ मौक्तिकादिरत्नतुल्येऽतिस्वच्छे मुकुरस्य मण्डले दर्पणतले पुनर्निजास्यस्य स्वमुखस्य दर्पणसंक्रान्तप्रतिबिम्बं पश्यतीत्येवंशीला दर्शिनी सा भैमी

स्वमुखं विधोर्दर्परूपस्य, प्रतिबिम्बरूपस्य वा, चन्द्रस्यादूरं निकटवर्तिं विधाय कृत्वा एतयोर्मुखचन्द्रयोर्विशेषं तारतम्यं निरूपयन्तीव विचारयन्तीव बभौ । संनिधौ हि विशेषः स्फुरति । बिम्बापेक्षया प्रतिबिम्बस्य न्यूनत्वात्तस्यैव चन्द्रत्वमिति विशेषो निरूपित इति भावः । भूषणानन्तरमादर्शविलोकनमिति जातिः । प्रतिबिम्बदर्शिनी, 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' (३।२।८१) इति णिनिः ॥ ५० ॥

जितस्तदास्येन कलानिधिर्दधे द्विचन्द्रधीसाक्षिकमायकायताम् ।
तथापि जिग्ये युगपत्सखीयुगप्रदर्शितादर्शबहुभविष्णुना ॥ ५१ ॥

जित इति ॥ तस्या आस्येन जितः कलानिधिश्चन्द्रो नेत्रचिपिटीकरणादिनिमित्ताद्दृष्टस्थितादर्शनिमित्ताद्वा द्वौ चन्द्राविति धीर्यस्य पुरुषस्य स एव साक्षी साक्षाद्गृष्टा यस्याः सा माया यस्यैवभूतः कायो यस्य चन्द्रस्य तस्य भावस्तत्ता तां दधे बभार । एकत्वादहं भैमीमुखेन जित इति मायामयानेककायत्वं चन्द्रेण धृतमित्यर्थः । अत्र पूर्वोक्तप्रकारद्वयेन साक्षिणौ द्वौ चन्द्राविति बुद्धिरेव प्रमाणम् । 'कलानिधि'पदेनानेकशिल्पजत्वान्मायिककायव्यूहनिर्माणकलामपि वेत्तीति सूचितम् । द्वाभ्यामेकजयस्य सुकरत्वात्करस्थितादर्शच्छलेनानेककायत्वं यद्यप्यङ्गीकृतम्, तथापि युगपत्समकालं सखीयुगेन प्रकर्षेण दर्शिताभ्यामादर्शाभ्यां कृत्वा तयोर्वा अबहूना एकेनापि बहुभविष्णुना बहुभवनशीलेन सता तन्मुखेन चन्द्रो जिग्ये जित एव । हस्तस्थदर्पण-सहितसखीदर्पणद्वयप्रतिफलितमुखप्रतिबिम्बैः सह बिम्बभूतस्य मुखस्यानेकत्वान्मुख-तुल्यदर्पणद्वयेन सह बिम्बभूतस्य मुखस्य स्वसदृशैरादर्शैः स्वप्रतिबिम्बैश्च सह वाऽनेक-त्वात्पञ्चषैर्द्वयोर्विजयस्य सुकरत्वादित्यर्थः । पूर्वं शोभया जितोऽपि संख्याधिक्येन मुखं जेतुमारब्धवान्, तथापि मुखस्याधिकतरसंख्यत्वाच्च शशाकेति भावः । 'बहुभविष्णुना' इति च्विः ॥ ५१ ॥

किमालियुगमार्पितदर्पणद्वये तदास्यमेकं बहु चान्यदम्बुजम् ।

हिमेषु निर्वाप्य निशासमाधिभिस्तदीयसालोक्यमितं व्यलोक्यत ५२

किमिति ॥ आलियुगेनार्पिते दर्शिते दर्पणद्वये बहुषु बिम्बप्रतिबिम्बेषु मध्ये एकमेकसंख्यायोग्यम्, अथ च मुख्यम् । तदास्यं भैमीमुखम्, अन्यच्च हिमेषु शिशिर-तुषु । अथ च कान्येषु केदारादिहिमेषु निर्वाप्य निर्वाणं(पं) विनाशम् । अथ च मोक्षम् । कृत्वा प्राप्येति यावत् । निशासमाधिभी रात्रिसंबन्धिभिः संकोचैः । अथ च,—पर-मात्मदर्शनोपायैः । कृत्वा तदीयं भैमीमुखसंबन्धि सालोक्यं सादृश्यम् । अथ च,—सालोक्यलक्षणां मुक्तिम् । इतं प्राप्तं बहु अनेकमम्बुजं किं लोकैर्व्यलोक्यत । किमु-त्प्रेक्षायाम् । भैमीमुखप्रतिबिम्बानिहीनत्वात्पद्मैः केदारादिहिमचूर्णनादितपस्तत्त्वा-तन्मुखप्रतिबिम्बस्य समीपे स्थितानि किमित्यर्थः । पद्मेभ्यो मुखमधिकमिति भावः । अम्बुजमिति जालैकवचनम् । निर्वपणं निर्वापस्तत्करोतीति प्यन्ताह्यपि निर्वाप्येति । हिमेष्वात्मानं विनाश्येत्यर्थः । सालोक्यं, 'समानस्य—' (६।३।८४) इति योगविभा-गात्सः ॥ ५२ ॥

पलाशदामेतिमिलच्छिलीमुखैर्वृता विभूषामणिरश्मिकामुक्तेः ।

अलक्षि लक्षैर्धनुषामसौ तदा रतीशसर्वस्वतयाऽभिरक्षिता ॥ ५३ ॥

पलाशेति ॥ असौ भैमी पलाशानां किंशुकानां दाम माला इयमिति भ्रान्त्या मिलन्त आगच्छन्तः शिलीमुखा भ्रमरा यत्रैवंभूतैः । अथ च, किंशुकानां धनुराकार-त्वान्मिलद्वाणैः । विभूषामणीनां विशिष्टालंकारसंबन्धिमाणिक्यादिरत्नानां रश्मिरूपैः कार्मुकैरिन्द्रधनुर्भिर्वृता वेष्टिता सती तदा भूषणानन्तरकाले रतीशस्य कामस्य सर्व-स्वतया परमधनत्वेन हेतुना धनुषां लक्षैर्लक्षसंख्यैर्धनुर्भिरभि सामस्त्येन रक्षितेव लोकैरलक्षि तर्किता । कुन्ताः प्रविशन्तीतिवत् धनुषां धनुर्धराणामित्यर्थः । कान्ति-साम्यान्मित्रतया नलसर्वस्वं भैमी कामो रक्षतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

विशेषतीर्थैरिव जह्नुनन्दिनी गुणैरिवाजानिकरागभूमिता ।

जगाम भाग्यैरिव नीतिरुज्ज्वलैर्विभूषणैस्तत्सुषमा महार्घताम् ॥ ५४ ॥

विशेषेति ॥ तस्या भैम्याः सुषमा स्वाभाविकी परमा शोभा विभूषणैर्विशिष्टै-र्भूषणैः कृत्वा महार्घतामतिश्रेष्ठ्यं जगाम । का कैरिव—जह्नुनन्दिनी स्वत एव श्रेष्ठाऽपि गङ्गा विशेषतीर्थैः प्रयागादिभिरिव । तथा,—आजानिकरागभूमिता (जननं जनः न जनोऽजनः, अजनेन निर्वृतः स्वभावेन संभूतः आजानिकः 'तेन निर्वृतम्' (५।१।७९) इति ठक् । जनेर्जन्मन आ आजनि, आजनि भवः, अध्यात्मादि-त्वाद्बुद्धिः । इकादेशः । अनुशक्तिकादित्वादुभयपदबुद्धिः ।) आजानिकः सहजो रागः, तस्य भूमिः स्थानं पुत्रादिः, तस्य भावस्तत्ता सहजा स्नेहपात्रता गुणैः शीललाव-ण्यादिभिरिव । तथा,—नीतिः उज्ज्वलैर्नीतिसाधितफलप्रतिबन्धनाशनात्प्रकाशैर्भाग्यैः पूर्वकृतशुभकर्मभिरिव भागीरथी सर्वत्र श्रेष्ठेव, परं प्रयागादौ माहात्म्यातिशयः । यत्रानुरागस्तत्र श्रेष्ठ्यम्, परं शीलादिनाऽनुरागस्य निरतिशयत्वम् । तथा,—नीति-मार्गानुसरणं श्रेष्ठमेव, परं तूज्ज्वलैर्भाग्यैरनुगृहीतं श्रेष्ठतरं भवतीत्यर्थः । मण्डनैस्तस्या निरतिशया शोभाऽभूदिति भावः । उज्ज्वलैरित्युपमानोपमेयैः संबन्धनीयम् । अशुभ-कर्मणोऽपि भाग्यस्याभिधायकत्वात्तन्निवृत्त्यर्थं भाग्यविशेषणमेव वा । उपमानत्रयेण क्रमेण पावित्र्यं, गुणवत्त्वं, भाग्यवत्त्वं च सूचितम् । विशिष्यन्ते विशेषाः पचा-द्यच् (?) ॥ ५४ ॥

नलात्स्ववैश्वस्यमनामुमानता नृपस्त्रियो भीममहोत्सवागताः ।

तदङ्गिलाक्षामदधन्त मङ्गलं शिरःसु सिन्दूरमिव प्रियायुषे ॥ ५५ ॥

नलादिति ॥ नलात्सकाशात्स्वस्यात्मनो वैश्वस्यं वैधव्यमनामुमानता भैमी-चरणप्रणामप्रवणा भीमस्य कन्यास्वयंवररूपे महोत्सवे आकारिताः सत्य आगता नृप-स्त्रियोऽन्यराजमहिष्यः प्रियायुषे स्वप्राणेशचिरंजीवनाय मङ्गलरूपं सिन्दूरमिव स्वशि-रःसु तस्या भैम्या अङ्गयोश्चरणयोर्लाक्षामलक्तकमादधन्त आधारयन् । पत्युरायुर्वृद्धये अन्याः स्त्रियस्ता एव वा यथा शिरःसु सिन्दूरं धारयन्ति, तथा प्रणामप्रसज्या

भैम्या एतदीयाः प्राणेशा रक्षणीया इति प्रार्थितो नलः स्वप्राणेशान् रक्षिष्यतीति बुद्ध्या स्वभर्तृचिरजीवनाय भैमीचरणयोः प्रणामं कृतवत्य इति भावः । प्रणामादेव वार्द्रा लाक्षा लम्बा । 'विश्वस्ताविधवे समे' इत्यमरः । ब्राह्मणादित्वाद्भैम्यस्यम् । अदधन्त, 'दध धारणे' लङि । 'हरिद्रां कुङ्कुमं चैव सिन्दूरं कज्जलं तथा । कूर्पासकं च ताम्बूलं माङ्गल्याभरणं शुभम् । केशसंस्कारकवरीकरकर्णविभूषणम् । भर्तुरायुष्यमिच्छन्ती दूरयेन्न पतिव्रता' इति स्कान्दवचनम् ॥ ५५ ॥

अमोघभावेन सनाभितां गताः प्रसन्नगीर्वाणवराक्षरस्त्रजाम् ।
ततः प्रणम्राधिजगाम सा ह्रिया गुरुर्गुरुब्रह्मपतिव्रताशिषः ॥ ५६ ॥

अमोघेति ॥ ततो मण्डनानन्तरं प्रणम्रा कृतगुर्वादिचरणप्रणामा सती ह्रिया गुरुः । अधिकलज्जेत्यर्थः । सा भैमी गुर्वोः पूज्यतमयोः पित्रोः, ब्रह्मणां ब्राह्मणानां, वाङ्मनःकायकर्मभिः पतिमव्यभिचरन्तीनां पतिव्रतानां वृद्धशोभनसुवासिनीनां च अविधवा सुभगा अ(न)ष्टपुत्रा भवेति आशिषोऽधिजगामालभत । किंभूता आशिषः—अमोघभावेन सफलत्वेन प्रसन्नानां गीर्वाणानां देवानां पूर्वोक्ता वरास्तत्संबन्धिन्योऽक्षरस्त्रजो वर्णमालास्तासां सनाभितां बन्धुत्वं गताः प्राप्ताः सत्यत्वेन तत्तुल्याः ॥ ५६ ॥

तथैव तत्कालमथानुजीविभिः प्रसाधनासञ्जनशिल्पपारगैः ।
निजस्य पाणिग्रहणक्षणोचिता कृता नलस्यापि विभोर्विभूषणा ॥ ५७ ॥

तथैवेति ॥ तथैव भैम्या वेदिकोदरे यथा मङ्गलस्नानादि कृतम्, तेनैव प्रकारेण च तत्कालं तस्मिन्नेव काले अथ मङ्गलस्नानानन्तरं प्रसाधनासञ्जनं भूषणकरणं तत्संबन्धि शिल्पं विज्ञानकौशलं तस्य पारगैः (अ)शेषविशेषज्ञैः शृङ्गारिभिरनुजीविभिः सेवकैर्निजस्य स्वस्य विभोः स्वस्वामिनो नलस्यापि पाणिग्रहणक्षणोचिता विवाहकालयोग्या विवाहरूपोत्सवयोग्या वा विभूषणा कृता रचिता । निजस्येति स्वयं प्रवृत्तिः सूचिता । विभोरित्यविलम्बः सूचितः । भूषयतिश्रुरादिः तस्माद्युक्त्वा ॥ ५७ ॥

श्लोकद्वयेन केशप्रसाधनमाह—

नृपस्य तत्राधिकृताः पुनः पुनर्विचार्य तान्बन्धमवापिपन्कचान् ।
कलापलीलोपनिधिर्गरुत्यजः स यैरपालापि कलापिसंपदः ॥ ५८ ॥

नृपस्येति ॥ तत्र केशप्रसाधने अधिकृता नापितादयः पुनः पुनर्विचार्य धूपजधूमसंशोषणपुरःसरं कङ्कतिकादिना प्रसाधनं कृत्वा । अथ च धूपजधूमस्यापि विद्यमानत्वात्पुनः पुनस्तद्भ्रान्तिवशात् एते केशा एव, न धूम इति चिराज्ज्ञित्य । कानि पुष्पाणि कुत्र स्थाप्यानीति योग्यायोग्यभावं विचार्य वा । नृपस्य तान्कचान्धम्मिल्लादिरचनाविशेषग्रन्थिरूपं बन्धमवापिपन्प्रापयामासुः । तान्कचान्—यैः कचैः शरदि गरुतः पक्षान्त्यजति गरुत्यक् तस्य कलापिसङ्घस्य संबन्धी कलापलीलोपनिधिः कलापलीलाया उपनिधिः साम्यमपालापि आच्छादितः । तदपेक्षयाऽधिकैर्जातमित्यर्थः । कलापलीलारूपो य उपनिधिः कविसमयसिद्धः प्रतिनिधिः स यैराच्छादि ।

जित इवेत्यर्थ इति वा । नलकेशैर्विलासस्य गृहीतत्वाच्चिर्विलासतया निरर्थकं बर्हभारं त्यजतीति सूचनाद् 'गरुत्यज' इति पदं साभिप्रायम् । यैः केशैः पक्षत्यागिन्या मयूर-संहतेः कलापशोभानिक्षेप अपालापि गृहीत्वा नास्तीत्यपलापितः । यः परस्य निक्षेपं गृहीत्वा न दत्ते परं प्रतारयति स राज्ञोऽधिकृतैः पुरुषैः पश्चाद्बद्धा शिक्षणीयो भवति । मयूराः शरदि पक्षान्मुञ्चन्ति । 'पुमानुपनिधिर्न्यासः' इत्यमरः । अवापिपन्, आप्नो-तेर्धन्ताल्लुङि द्वितीयस्यैकाचो द्वित्वम् । गत्यर्थत्वादणौ कर्तुणौ कर्मत्वम् । 'अलम्भ-यन्' इति च पाठः ॥ ५८ ॥

पतत्रिणां द्राघिमशालिना धनुर्गुणेन संयोगजुषां मनोभुवः ।
कचेन तस्यार्जितमार्जनश्रिया समेत्य सौभाग्यमलम्भि कुङ्कलैः ॥ ५९ ॥

पतत्रिणामिति ॥ अर्जिता लब्धा मार्जनश्रीरभ्यङ्गजनिता स्निग्धशोभा येन । तथा,—द्राघिम्राऽतिदीर्घत्वेन शालते एवंशीलेन । तस्य नलस्य कचेन केशपाशेन सह समेत्य संबन्धं प्राप्य कुङ्कलैर्मल्लिकादिकोरकैः कर्तृभिः, द्राघिमशालिना तथार्जितमार्ज-नश्रिया पुनःपुनरङ्गुल्यादिना घर्षणाल्लब्धमार्जनसंबन्धिस्निग्धशोभेन भ्रमरमालारूपेण धनुर्गुणेन संयोगजुषां सहितानां मनोभुवः कामस्य पतत्रिणां बाणानां सौभाग्यं साद-श्यमलम्भि । केशपाशस्य भ्रमरमालारूपेण कामधनुर्गुणेन साम्यम्, कोरकाणां च पुष्परूपैर्बाणैः, नलस्य च कामेनेत्यर्थः । अतिविशालनीलतरकलिकालङ्कृतनलकेशपा-शदर्शनमात्रेण भैमी कामवशा भवितेति भावः । कचेन, जालेकवचनम् ॥ ५९ ॥

मूर्धप्रसाधनमाह—

अनर्घ्यरत्नौघमयेन मण्डितो रराज राजा मुकुटेन मूर्धनि ।
वनीपकानां स हि कल्पभूरुहस्ततो विमुञ्चन्निव मञ्जुमञ्जरीम् ॥ ६० ॥

अनर्घ्येति ॥ अनर्घ्यरत्नौघमयेनामूल्यदिव्यमाणिक्यादिरत्नघटितेन मुकुटेन मूर्ध्नि मण्डितो राजा स नलो हि यस्माद्वनीपकानां याचकानामतिधनदानात्कल्पभू-रुहः कल्पवृक्षः, ततो हेतोर्मञ्जुमञ्जरीं कल्पवृक्षत्वोचितां रम्यां रत्नाङ्कुरपरम्परां विमु-ञ्चन्निव रराज । वृक्षो हि बालपल्लवपुष्पफलयुक्तां मञ्जरीमुद्गिरति । कल्पवृक्षस्य च मञ्जरी रत्नफलत्वाद्गन्धमयी मञ्जरीस्थाने मुकुटः, तत्किरणा वा । मञ्जर्याकारा मुकु-टमणिकिरणा ऊर्ध्वं निर्गच्छन्तीत्यर्थः । अर्घमर्हतीत्यर्थे दण्डादित्वाद्यत् । 'मञ्जरीः' इति च पाठः ॥ ६० ॥

भालप्रसाधनमाह—

नलस्य भाले मणिवीरपट्टिकानिभेन लग्नः परिधिर्विधोर्बभौ ।
तदा शशाङ्काधिकरूपतां गते तदानने मातुमशक्नुवन्निव ॥ ६१ ॥

नलस्येति ॥ रत्नखचिताया वीरसंबन्धिन्या वीरपुरुषधार्याया वीरपट्टिकानाम्ना चाख्यातायाः सुवर्णपट्टिकायाः श्रवणयुगपश्चाद्भागमात्रव्यापिन्या निभेन व्याजेन नलस्य भाले ललाटे लग्नः सन् विधोश्चन्द्रस्य परिधिः परिवेपो बभौ । मुखचन्द्रेऽपि चेतपरिवेषः, संपूर्णमण्डलः किमिति न दृश्यत इत्यत आह—किं कुर्वन्निव—तदा प्रियासंगमकाले भूषणकाले च हर्षवशाद्भूषणवशाच्च शशाङ्काधिकरूपतां चन्द्रापेक्ष-

याधिकसौन्दर्यम् । अथ च,—अधिकपरिमाणत्वं गते प्राप्ते तदानने मातुं तुल्यप्रमाणतां च प्राप्तुमशक्नुवन्निव । अल्पपरिमाणस्य यदलंकरणं तदधिकपरिमाणस्यैकदेश एव तिष्ठति न तु सर्वं मण्डयितुं शक्नोति । तस्मान्मुखैकदेशो भाल एव परिधिः स्थित इति युक्तमिति भावः । मणिकिरणानां मण्डलाकारत्वेन पट्टिकायाः परिवेषाकारत्वं युक्तम् । ‘अशक्तिमुद्रहन्’ इति च पाठः ॥ ६१ ॥

श्लोकत्रयेण तिलकं वर्णयति—

बभूव भैम्याः खलु मानसौकसं जिघांसतो धैर्यभरं मनोभुवः ।
उपभृ तद्वर्तुलचित्ररूपिणी धनुःसमीपे गुलिकेव संभृता ॥ ६२ ॥

बभूवेति ॥ मनोभुवो धनुःसमीपे संभृता सजीकृता उपभृ भुवोः समीपे तस्य नलस्य वर्तुलं चित्रं तिलकस्तरूपिणी गुलिकेव मृन्मयो गोलक इव बभूव । किंभूतस्य—भैम्या मानसौकसं मनसि धैर्यभरं धैर्यबाहुल्यं अथ च धैर्यभरमेव । मानससरो-निवासिनं हंसम् । पक्षित्वान्न विद्यते धैर्यभरो यस्यैवंविधं वा । हंसं जिघांसतो हन्तु-मिच्छतः । भुवोः कामधनुष्टम्, तिलकस्य च गुलिकात्वम् । भ्रूसमीपस्थितवर्तुलतिलकदर्शनमात्रेण भैमी कामवशा भविष्यतीति भावः । अन्योऽपि हंसं हन्तुमिच्छ-न्क्षत्रियो धनुषि गुलिकां संधत्ते । ‘राज्ञश्च तिलको वृत्तो वर्तुलो नृपवैश्ययोः’ इति वचनात् । मानसौकस्त्वोत्प्रेक्षायां ‘खलु’ । ‘चित्रं स्यादद्भुतालेख्यतिलकेषु’ इति विश्वः । चित्रं च तद्रूपं चेति कर्मधारयादिनिर्वा । ‘चित्ररूपता’ इति पाठः । तिलकस्वरूपेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

अचुम्बि या चन्दनविन्दुमण्डली नलीयवक्त्रेण सरोजतर्जिना ।
श्रियं श्रिता काचन तारकासखी कृता शशाङ्कस्य तयाङ्कवर्तिनी ॥ ६३ ॥

अचुम्बीति ॥ वृत्तत्वादिना गुणेन सरोजतर्जिना कमलजैत्रेण तदधिकेन । अथ च कमलतर्जनवशादेव चन्द्ररूपेण नलीयेन वक्त्रेण या चन्दनविन्दुमण्डली मण्डलाकारश्चन्दनतिलकोऽचुम्बि धृता तया चन्दनविन्दुमण्डल्या चन्दनस्यैव सखीं श्रियं श्रिता सलक्ष्मीका काचन रोहिण्यादिमध्ये तारका शशाङ्कस्याङ्कवर्तिनी मध्यवर्तिनी कृता । तया चन्द्रमध्यवर्तिनी काचन सश्रीका तारका स्वस्य सखी सहचरी कृता । सा तत्तुल्या जातेत्यर्थः इति वा । का च कापि तारका असखी न कृता, किं तु या काचन चन्द्राङ्कवर्तिनी भवेत्, सा सर्वापि सख्येव कृतेति वा । सरोजतर्जिनश्चन्द्रस्य मध्यवर्तिनी रोहिण्यादिर्यदि भवेत्, तर्हि चन्दनवृत्ततिलकयुक्तः सरोजतर्जो नलमुखचन्द्रस्तत्तुल्यो भवेत्, नत्वेवमित्यर्थः । तदा तन्मुखं पद्मचन्द्राभ्यामधिकतमं जातमिति भावः । ‘कांचन’ इति पाठेऽतिशयितश्रियं श्रिता ॥ ६३ ॥

न यावदग्निभ्रममेत्युद्धृतां नलस्य भैमीति हरेर्दुराशया ।
स विन्दुरिन्दुः प्रहितः किमस्य सा न वेति भाले पठितुं लिपीमिव ६४
नेति ॥ हरेरिन्द्रस्य इति एवरूपया दुराशयानुत्पद्यमानासंभावितचिन्तया ‘अस्य नलस्य भाले ललाटे सा भैमी किमस्ति न वा’ इति संदेहरूपां ब्राह्मीं लिपिमक्षरपङ्क्तिं संदेहनिरासाय स्पष्टं पठितुं वाचयितुं स चन्दनतिलकविन्दुरेव इन्दुश्चन्द्रः प्रहितः

प्रेषित इवेत्युत्प्रेक्षा । इति किम्—मैमी यावदग्निभ्रममग्निप्रदक्षिणीकरणपर्यन्तं नल-
स्योदूढतां परिणीततां भार्यात्वं न एति न गच्छतीति । यद्यपि स्वयंवरो जातः,
तथापि यावत्सप्तपदी नास्ति तावद्भैमी नलस्य भार्या न भवतीति दुराशया स बिन्दु-
श्चन्द्र एव प्रहितः किम् । ‘पतित्वं सप्तमे पदे’ इति स्मृतिप्रामाण्याद्यावदग्निभ्रमणं
नास्ति तावद्भैमी नलसत्तां नैति । ब्रह्मलिपेर्निश्चयं चन्द्रद्वारा बुद्ध्वा तत्प्राप्त्यर्थं वयं
प्रयतामह इति दुराशया लिपिवाचनार्थं प्रेषितश्चन्द्रो ललाटे स्थितः । चन्द्र इव
तिलको रेज इति भावः । यावदग्निभ्रमम्, अव्ययीभावः । लिपि, ‘कृदिकारात्-’
(ग० सू० ५०) इतीकारः ॥ ६४ ॥

कर्णभूषणं वर्णयति—

कपोलपालीजनिजानुविम्बयोः समागमात्कुण्डलमण्डलद्वयी ।

नलस्य तत्कालमवाप चित्तभूरथस्फुरच्चक्रचतुष्कचारुताम् ॥ ६५ ॥

कपोलेति । तत्कालं तस्मिन्मण्डनसमये नलस्य कुण्डलमण्डलद्वयी कर्णभूषणी-
भूतमण्डलाकारकुण्डलद्वयी कपोलपाल्यां प्रशस्तातिस्वच्छनलकपोलयुगे जातौ निजौ
स्त्रीयावनुविम्बौ तयोः समागमात्संबन्धाद्धेतोश्चित्तभूरथे कामरथे स्फुरत्सच्चक्रचतुष्कं
तस्य चारुतां सौन्दर्यमवाप । रथश्चतुश्चक्रो भवति । पाली फलकम् । चतुष्कं, परि-
माणोपाधिके सङ्घाते ‘संख्यायाः संज्ञासङ्घ-’ (५।१।५८) इति कन् । तत्र प्राणिसङ्घे
यद्यपि प्रत्ययः, तथाप्यत्रौपचारिकः प्रयोगः ॥ ६५ ॥

श्रितास्य कण्ठं गुरुविप्रवन्दनाद्दिनभ्रमौलेश्चिबुकाग्रचुम्बिनी ।

अवाप मुक्तावलिं रास्यचन्द्रमः स्रवत्सुधातुन्दिलविन्दुवृन्दताम् ॥ ६६ ॥

श्रितेति ॥ अस्य कण्ठे श्रिता मुक्तावलिमौक्तिकहारलताः आस्यमेव चन्द्रमा-
स्तस्मात्स्रवन्ती सुधा तस्यास्तुन्दिलं स्थूलं बिन्दुवृन्दं तस्य आवस्तत्ता तामवाप ।
किंभूतस्य—गुरुणां पित्रादीनां विप्राणां च वन्दनया विनम्रता मौलिर्यस्य । अत एव
किंभूता हारलता—चुबुकाग्रचुम्बिनी हन्वग्रस्पर्शिनी मुक्तानां स्थूलत्वं वर्तुलत्वं च
सूचितम् । पूर्णचन्द्रदर्शनवज्रलदर्शनाद्गुर्वादीनां प्रीतिर्जातेति भावः ॥ ६६ ॥

श्लोकत्रयेण भुजभूषणं वर्णयति—

यतोऽजनि श्रीर्वलवान्बलं द्विषन्बभूव यस्याजिषु वारणेन सः ।

अपूपुरत्तान्कमलार्थिनो घनान्समुद्रभावं स बभार तद्भुजः ॥ ६७ ॥

यत इति ॥ स तद्भुजो नलभुजो मुद्राभिरङ्गुलीयकैः सहितः समुद्रस्तस्य भावम् ।
अथ च,—दण्ड्यदण्डनादिराजधर्मपरिपालनान्मुद्रा नियमस्तत्साहित्यम् । बभार भेजे ।
कर्मिका दधारेति भावः । स कः—यतो यस्माद्भुजाद्धेतोः श्रीः शोभा राज्यलक्ष्मीर्वा ।
अजन्युत्पन्ना । तथा,—आजिषु यस्य भुजस्य वारणेन यत्कर्तृकेण शत्रुविमर्दनेन
कृत्वा बलं शत्रुसैन्यं द्विषन्पराभावुकः सन् स नलो बलवानुत्साहयुक्तः शक्तियुक्तो
वा बभूव । यत्कृतनिवारणेन बलवान्सन् शत्रुसैन्यं पराभावुकोऽभूदिति वा । ‘वा’शब्द-
श्चार्थः । ततश्च—आजिषु बलं द्विषन्स नलो यस्य च यत्कर्तृकेण रणेन सङ्ग्रामेण
बलवानभूदिति वा । शत्रुसैन्यं द्विषन् स प्रसिद्धोऽतिबलोऽपि शत्रुः सङ्ग्रामेषु यस्य
कर्मभूतस्य वारणे निराकरणे बलवान् बभूवेति वा । आजिषु बलं द्विषन्स प्रसिद्धः

शत्रुर्यस्य सङ्ग्रामे विषये बलवान्नाभूदिति वा । वारणानामिनः स्वामी वारणेनश्चासौ स चातिप्रसिद्ध ऐरावतः स वारणेनसो यस्य नलभुजस्य बलं द्विषन्त्यद्वलेन सह स्पर्धमानः सङ्ग्रामेषु बलवानभूत् । हीनबलोऽप्युत्तमैतद्भुजबलस्पर्धया बलवत्त्वप्रतिष्ठां लेभे । 'वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः' इति न्यायादिति भावः । सङ्ग्रामेषु बलं दैत्यं पराभावुकः स इन्द्रोऽपि यस्याजिषु येन भुजेन सह सङ्ग्रामे बलवान्नाभूत् । इन्द्रादप्ययं बलीतिभाव इति वा । ववयोरभेदाद्वलनं बलः पलायनं तद्वान् । सङ्ग्रामे यत्कृतेन निवारणेन स बलरातिरपि बलवान्पलायनपरोऽभूत्, न तु स्थातुं शक्त इति वा । यः करस्तानतिप्रसिद्धान्वनान्वहून्कमलां लक्ष्मीमर्थयन्त एवंशीलान्याचकानपूरुत्पूर्णचकार । अतिवदान्य इत्यर्थः । बहून्सुन्दरवधूकाङ्क्षिणो वरान्यः पपार । बहवो ब्राह्मणा येन विवाहिता इत्यर्थे इति वा । अथ च,—सागरत्वं भेजे । यस्मात्सागरालक्ष्मीर्जाता । यदुत्पन्नेन वारणेनैरावताख्येन स बलरातिराजिषु बलवानभूत् । यश्च वृष्ट्यर्थं जलामिलाषिणो मेघान्पूरयति । रामनामाङ्किता मुद्रोक्ता । 'यदुद्रता', 'पपार यस्तान्' इति वा पाठः । 'सलिलं कमलं जलम्' इत्यमरः । 'कमला श्रीवरश्रियोः' इति विश्वः । बलनं बलः । घञर्थे कविधानात्कः । अपूपुरदिति पूरयते-ल्लेङि 'णौ चङि—' (७।४।१) इति ह्रस्वे 'दीर्घो लघोः' (७।४।१४) इत्यभ्यासस्य दीर्घः । पपार, पृधातोः पूरणार्थाङ्गिद्र । इत्त्वं (उत्वं) बाधित्वा परत्वाद्वृद्धिः ॥६७॥

कृतार्थयन्त्रार्थिजनाननारतं बभूव तस्यामरभूरुहः करः ।

तदीयमूले निहितं द्वितीयवद्भुवं दधे कङ्कणमालवालताम् ॥ ६८ ॥

कृतेति ॥ तस्य करोऽमरभूरुहः कल्पवृक्षो यतो बभूव । किं कुर्वन्—अर्थिजना-न्याचकलोकान् बहुधनदानादनारतं सदा कृतार्थयन्प्राप्तप्रयोजनान्कुर्वन् । तस्मान्मणि-बन्धरूपे तदीयकरमूले निहितं स्थापितं द्वितीयवद्वितीयेन वैवाहिकेन सूत्रमयेन माङ्गलिकेन कङ्कणेन युक्तं सौवर्णं कङ्कणमालवालतां दधे । तदीयकरकल्पतरोः कङ्कण-मालवालस्थाने जातमित्यर्थः । वृक्षमूले आलवालद्वयं भवति । मिलितमुद्रिकाद्वयव-द्भयोर्मिलितयोर्घटनाद्वितीयवदिति वा । 'ध्रुवम्' उत्प्रेक्षायाम् । 'विनिवेशितं तदा' इति पाठः साधुः ॥ ६८ ॥

रराज दोर्मण्डनमण्डलीजुषोः स वज्रमाणिक्यसितारुणत्विषोः ।

मिषेण वर्षन्दशदिङ्मुखोन्मुखौ यशःप्रतापाववनीजयार्जितौ ॥ ६९ ॥

रराजेति ॥ स नलो रराज । किं कुर्वन्निव—दोर्मण्डनं बाहुभूषणं तस्य मण्डली श्रेणी तां जुषेते इति जुषौ तयोरङ्गदादिबर्तुलबाहुभूषणाश्रययोर्वज्रमाणिक्यानां क्रमेण सितारुणत्विषोः श्वेतरक्तीत्योर्मिषेण ऊर्ध्वाधोदिक्सहितप्राच्यादिदशदिङ्मुखानामुन्मुखौ तत्र प्रसरन्ताववनीजयेनार्जितौ क्रमेण यशःप्रतापौ वर्षन्प्रसारयन्निव । हीरकमाणिक्यानां मण्डनाश्रितत्वात्तद्दीप्तयोरपि मण्डनाश्रितत्वं युक्तम् । यशःप्रतापौ सितरक्-शोभाविति कविसंकेतः । ईवाध्याहारः ॥ ६९ ॥

१ अत्र 'त्वयोर्मिषेण इति छलादिपदैरसत्यत्वप्रतिरूपोऽपह्वाल्कारभेदः, तस्य यथासंख्य-द्वयभेदेन संकरः । वर्षन्निव इत्युत्प्रेक्षावगम्यते । सा च सापह्वेति संकरः' इति जीवानुः ।

घने समस्तापघनावलम्बिनां विभूषणानां मणिमण्डले नलः ।

स्वरूपरेखामवलोक्य निष्फलीचकार सेवाचणदर्पणार्पणाम् ॥ ७० ॥

घन इति ॥ नलः समस्ता येऽपघना हस्तमस्तकाद्यङ्गानि तानवलम्बत एवंशी-
लानि तत्र स्थितानि तेषां विभूषणानां घने सान्द्रे मणिमण्डले रत्नसङ्घे स्वरूपस्य
स्वाकारस्य रेखां परमां शोभां स्वलावण्यपरमां मर्यादां वावलोक्य सेवया वित्ताः
प्रसिद्धाः सेवाचणा सेवाचतुरा नापितादयस्तेषां दर्पणार्पणां प्रतिबिम्बदर्शनार्थं मुकुरा-
र्पणां निष्फलीचकार । आदर्शकृत्यस्य रत्नरेव कृतत्वादिति भावः । मङ्गलमादर्श
इति बुद्ध्या तैर्दर्पण आनीतः । तेन च विलोकित इति तेषां सेवाचातुर्यम् । सेवाचणेति,
'तेन वित्तः—' (५।२।२६) इति चणप् ॥ ७० ॥

व्यलोकि लोकेन न केवलं चलन्मुदा तदीयाभरणार्पणाद्युतिः ।

अदर्शि विस्फारितरत्नलोचनैः परस्परेणेव विभूषणैरपि ॥ ७१ ॥

व्यलोकीति ॥ चलन्ती व्याघ्रव्योत्पाद्यमाना मुत् यस्य तेन निरन्तरदृष्टेण लोकेन
तदीयानां नलीयानामाभरणानामर्पणाद्युतिः संस्थानविशेषे स्थापनजनिता शोभा केवलं
न व्यलोकि किंतु विस्फारितानि प्रसारितकिरणानि रत्नान्येव लोचनानि येषामेवंविधैः
विस्फारितै रत्नलोचनैः कृत्वा वा । अचेतनैर्विभूषणैरपि परस्परेणान्योन्यस्य द्युतिर-
दर्शिव व्यलोकितेव । अन्योन्यशोभाविलोकनार्थमचेतनैरपि तैर्नैत्राणि प्रसारितानी-
त्यर्थः । आभरणशोभा सर्वैर्विलोकिता । मण्डनमात्रं च खचितरत्नमिल्यर्थः ॥ ७१ ॥

ततोऽनु वाष्ण्यनियन्तृकं रथं युधि क्षितारिक्षितिभृजयद्रथः ।

नृपः पृथासूनुरिवाधिरूढवान्स जन्ययात्रामुदितः किरीटवान् ॥ ७२ ॥

तत इति ॥ ततो भूषणधारणादनु पश्चात्स नलो नृपो वाष्ण्यनामा नियन्ता
सारथिर्यस्य । अथ च,—कृष्णः सारथिर्यस्य । तं रथं किरीटवान्सहजकिरीटयोगा-
किरीटिनामा पृथासूनुर्जुन इवारूढवान् । किंभूतो नलोऽर्जुनश्च—युधि क्षिता भङ्गं
प्रापिता अरिक्षितिभृतां वैरिचपाणां जयन्तो जयदातारोऽपि रथा येन । क्षितवैरिचप-
श्चासौ जयद्रथो यस्येति वा । क्षिता वैरिचपाणां जयन्तो रथा लक्षणया अर्शआदित्वाद्वा
महारथातिरथार्थप्रमुखा योधा येनेति वा । अर्जुनपक्षे—युद्धे हतोऽभिमन्युव-
धादरिः शत्रुभूतः क्षितिभृद्राजा जयद्रथो येन । क्षितोऽरीणां कौरवाणां संबन्धी
राजा जयद्रथो येनेति वा । तथा,—जनीं वधूमर्हति जन्यो वरस्तत्संबन्धिन्यां
यात्रायां मुदितो हृष्टः । जन्या वरपक्षीयास्तैः सह यात्रया वा हृष्टः । अथ च,—
युद्धसंबन्धिन्यां विजययात्रायां हृष्टः । तथा,—मुकुटेन मण्डितः । वरयात्रार्थं निर्गत
इत्यर्थः । वाष्ण्यः, वृष्णोरपत्यम्, 'इतश्चानिजः' (४।१।१२२) इति ढक् । निय-
न्तृकम्, 'नष्टतश्च' (५।४।१५३) इति कप् ॥ ७२ ॥

१ 'अत्र समाध्यलंकारः' इति जीवातुः । २ 'परस्परेणेव इति पाठे लुप्तोत्प्रेक्षा'
इति सुखावबोधा । ३ 'अर्थापत्तिरलंकारः । सा रत्नलोचन इति रूपकोत्प्रेक्षेति
संकरः । तेन विभूषणानि रत्नलोचनैरन्योन्यं पश्यन्तीवाद्दृश्यन्त इत्युत्प्रेक्षा व्यज्यते' इति
जीवातुः । ४ टीकापुस्तकेषु 'क्षिताः' इत्येव पाठः । तथापि प्राचीनमूलपुस्तकस्यात् 'क्षिता'
इति पाठानुरोधादित्थं कृतम् ।

इदानीं वरसंदर्शनार्थं पुरनारीसंभ्रममाह—

विदर्भनाम्नस्त्रिदिवस्य वीक्षितुं रसोदयादप्सरसस्तमुज्ज्वलम् ।

गृहाद्गृहादेत्य धृतप्रसाधना व्यराजयन्नाजपथानथाधिकम् ॥ ७३ ॥

विदर्भेति ॥ अथ रथारोहणानन्तरं विदर्भेति नाम्नस्त्रिदिवस्य कुण्डिनरूपस्य स्वर्ग-
स्याप्सरसः सुन्दरनार्य एव स्वर्वेश्या उज्ज्वलं प्रकाशमानं मूर्तं शृङ्गाररूपं वा तं नलं
रसोदयादर्शना(द)नुरागाभिवृद्धिहेतोर्वाक्षितुं विशेषेण द्रष्टुं धृतप्रसाधना धृतालंकाराः
सत्यो गृहाद्गृहादेत्यागत्य निसर्गरम्यान् राजपथानधिकं नितरां व्यराजयन् । तद्योगात्ते-
ऽप्यधिकं शुशुभिर इत्यर्थः । तासामतिसौन्दर्यमुक्तम् । सर्वा अपि तद्दर्शनार्थमागता
इति भावः ॥ ७३ ॥

अजानती कापि विलोकनोत्सुका समीरधूतार्धमपि स्तनांशुकम् ।

कुचेन तस्मै चलतेऽकरोत्पुरः पुराङ्गना मङ्गलकुम्भसंभृतिम् ॥ ७४ ॥

अजानतीति ॥ नलस्य विलोकनोत्सुका अत एव समीरणेन धूतार्धं कम्पितार्ध-
मपि स्तनांशुकं चोलाख्यं कुचावरणवस्त्रमजानत्यनावृण्वती कापि पुराङ्गना चलते
वरयात्रोन्मुखाय तस्मै नलाय पुरोऽग्रभागे कुचेन कृत्वा मङ्गलकुम्भस्य शुभसूचक-
शकुनरूपपूर्णकुम्भस्य संभृतिं संभारमुपदामकरोत् । समीरधूत इत्यनेनाचेतनस्या-
प्यनुरागोत्पादना, कुचस्यातिसौन्दर्यमिति च व्यज्यते । वरस्य च पुरः पूर्णकलशदर्शनं
शुभाय भवति । तस्मै, 'क्रियया यमभिप्रैति स संप्रदानम्' (वा० १०८५) इति
संप्रदानत्वम् ॥ ७४ ॥

सखीं नलं दर्शयमानयाङ्गतो जवादुदस्तस्य करस्य कङ्कणे ।

विषज्य हारैस्तुटितैरतर्कितैः कृतं कयापि क्षणलाजमोक्षणम् ॥ ७५ ॥

सखीमिति ॥ सोऽयं नलः समागच्छतीत्येवं करेण सखीं नलं दर्शयमानया
दर्शयन्त्या कयापि प्रदर्शनार्थमेवाङ्गत उत्सङ्गात्सकाशाज्जवाद्देगादुदस्तस्योत्क्षिप्तस्य
करस्य सुवर्णहीरकधारातीक्ष्णाग्रभागे कङ्कणाख्ये भूषणे विषज्य वेगाभिघातवशाद्गणित्वा
तुटितैर्दिष्टनैर्हारैर्नलविलोकनरसादतर्कितैरज्ञातविच्छेदाधःपतनैर्हारैस्तदीयमुक्ताफलैः
कृत्वा क्षणं क्षणमात्रम् । क्षण उत्सवस्तत्संबन्धि वा । लाजमोक्षणं कृतम् । अन्य-
रमणीनिरन्तरक्रियमाणलाजमोक्षणमध्ये मौक्तिकमोक्षणमपि क्षणं तद्भ्रमकार्यभूदित्यर्थः ।
दर्शयमानया, 'णिचश्च' (१।३।७४) इति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले शानचि 'हृक्कोरन्यत-
रस्याम्' (१।४।५३) इत्यत्र 'अभिवादिदृशोरात्मनेपदे-' (वा० १११४) इति
वक्तव्याद्विकर्मकत्वात्सखीमिति कर्मत्वम् । 'सखीः' इति च पाठः ॥ ७५ ॥

लसन्नखादर्शमुखाम्बुजसितप्रसूनवाणीमधुपाणिपल्लवम् ।

यियासतस्तस्य नृपस्य जज्ञिरे प्रशस्तवस्तूनि तदेव यौवतम् ॥ ७६ ॥

लसदिति ॥ तद्युवतीनां समूहो यौवतमेव यियासतो वरयात्रोन्मुखस्य तस्य
नृपस्य प्रशस्तवस्तूनि शुभसूचकमङ्गलद्रव्याणि जज्ञिरे । किंभूतम्—नखा एवादर्शाः,
मुखान्येवाम्बुजानि, सितान्येव प्रसूनानि पुष्पाणि, वाण्य एव मधूनि, पाण्य एव
पल्लवानि, इतरेतरयोगः समाहारो वा । लसन्तः स्फुरत्कान्तयो नखादर्शादयो यस्य
तत् । एवंविधपुरनारीदर्शनाद्वैभीपाणिग्रहो नितरां मम शुभायैव भवितेति तस्य बुद्धिर-

भूदिति भावः । अतिसौन्दर्यं तासां सूचितम् । 'दध्याज्यादर्शादिदर्शनं शुभाव-
हम्' इति वसन्तराजग्रन्थे ज्ञातव्यम् । आरोप्यमाणस्य प्राधान्याज्जिरे इति बहु-
वचनम् ॥ ७६ ॥

करस्थताम्बूलजिघत्सुरेकिका विलोकनैकाग्रविलोचनोत्पला ।

मुखे निचिक्षेप मुखद्विराजतारुषेव लीलाकमलं विलासिनी ॥ ७७ ॥

करेति ॥ एकिका कापि विलासिनी पुरनारी करस्थं ताम्बूलं जिघत्सुर्भक्षयितु-
मिच्छुः सती करस्थं लीलाकमलं मुखे निचिक्षेप । यतो नलविलोकने विषये एकाग्रे
तत्परे विलोचनोत्पले यस्याः सा । ताम्बूलभ्रान्त्या कमलं मुखे निक्षिप्तमित्यर्थः ।
कथेव—मुखलक्षणे राजनि विद्यमाने कमलस्य द्वितीया राजता तथा जाता या रुद्ध
क्रोधस्तथेव । उत्तमेन मन्मुखेन सहैतत्स्पर्धत इति क्रोधादिव मुखे कमलं निक्षिप्तमि-
त्यर्थः । नलसौन्दर्यातिशयदर्शनेन विमनस्कतोक्ता । जिघत्सुः, 'लुब्धसुनोर्धस्ल' (२।४।३७)
इत्यर्धस्लदेशे, 'घस्ल अदने' इत्येतस्माद्वा सन्नन्तादुः । 'न
लोका—' (२।३।६९) इति षष्ठीनिषेधात्ताम्बूलं जिघत्सुरिति द्वितीयायाम्,
'द्वितीया' (२।१।२४) इति योगविभागात्समासः ॥ ७७ ॥

कयापि वीक्षाविमनस्कलोचने समाज एवोपपत्तेः समीयुषः ।

घनं सविघ्नं परिरम्भसाहसैस्तदा तदालोकनमन्वभूयत ॥ ७८ ॥

कयेति ॥ कयापि खैरिण्या वीक्षया नलदर्शनेन विमनस्के त्यक्तविषयान्तरे
लोचने यस्यास्तस्मिन्समाजे जनसङ्घ एव समीयुषः समागतस्योपपत्तेर्जारस्य परिरम्भ
आलिङ्गनविषये साहसैर्निर्विचारनिर्भयप्रवर्तनैः कृत्वा तदा नलविलोकनसमये तदालोकनं
नलदर्शनं घनं नितरां सविघ्नं यथा तथान्वभूयतानुभूतम् । जारकर्तृकैर्जारकर्मकैर्वा
आलिङ्गनैर्व्यवधानात्तया नलः सम्यङ्नादर्शित्यर्थः । तदा तदा कदाचित्कदाचित्
(प्रकृतत्वाज्जलस्य) आलोकनं कृतम्, न तु निरन्तरमिति वा । देवयान्नावरयात्रा-
दिको जारादीनां कामशास्त्रे समय उक्तः ॥ ७८ ॥

दिदक्षुरन्या विनिमेषवीक्षणां नृणामयोग्यां दधती तनुश्रियम् ।

पदाग्रमात्रेण यदस्पृशन्महीं न तावता केवलमप्सरोऽभवत् ॥ ७९ ॥

दिदक्षुरिति ॥ नलं दिदक्षुः, अत एव दर्शनानुरागवशेन विगतपक्षमसंकोचे
वीक्षणे विशिष्टे नेत्रे यस्याः सा । तथा,—चृणां भूलोकवासिनामयोग्यां दिव्यां तनुश्रियं
दधती अन्या काचिन्नारी इत्थं प्राप्तदेवाङ्गनासाम्यापि दर्शनौत्सुक्यात्पदाग्रमात्रेणैव
यद्यस्मान्महीमस्पृशतावता केवलं तावन्मात्रेणैव नाप्सरोऽभवत् । अप्सरसोऽप्य-
निमेषनेत्रा मनुष्यान्महीं देवैकभोग्यां कायकान्ति विभ्राणाः केवलं पदैकदेशेनापि भूमिं
न स्पृशन्ति । इयं तु निर्निमेषदर्शनोत्सुकतयाङ्गुष्ठादिमात्रेण स्पृशती तेनैव धर्मेण
तत्तुल्या नाभूत् अन्यत्सर्वं सादृश्यमेवेत्यर्थः । अप्सरोऽभवदिति च्चिः । 'अप्सरः'-

१ 'अत्र महीमस्पृशत् इत्युपमेयस्योपमानादीषदल्पत्वकथनेन भेदप्रधानसादृश्योक्ति-
व्यतिरेकालंकारभेदः' इति जीवानुः ।

शब्दस्य बहुत्वेऽपि अन्या इत्यपेक्षयाऽभवदित्येकवचनमपि युक्तम् । 'आपः सुमनसो वर्षा अप्सरः सिकतासमाः । एताः स्त्रियां बहुत्वे स्युरेकत्वेऽप्युत्तरं त्रयम् ॥' इति वचनादेकवचनान्ताप्सरःशब्दाच्चिः । बहुजनपृष्ठवर्तिनो भित्त्यादिव्यवहिता वा पादाङ्गुष्ठमात्रेण भुवं स्पृशन्तः प्रोज्झिताङ्गाः पश्यन्तीति दिदृक्षुः स्वभावः ॥ ७९ ॥ विभूषणसंसनशंसनार्पितैः करप्रहारैरपि धूननैरपि ।

अमान्तमन्तः प्रसभं पुराऽपरा सखीषु संमापयतीव संमदम् ॥ ८० ॥

विभूषणेति ॥ अपरान्तःकरणे शरीरमध्येऽमान्तं संमदं शरीरमानादधिकमानं बहिरवस्थितं नलदर्शनजं प्रमोदं विभूषणानां संसनस्य शंसने तव मण्डनं गलितम्, तव मण्डनं गलितमिति प्रत्येकं कथने विषयेऽर्पितैर्दत्तैः करप्रहारैरपि धूननैरपि तच्छरीरकम्पनैश्च कृत्वा प्रसभं बलात्कारेण स्वसखीषु पुरा संमापयतीव प्राविशदिव । विचित्तत्वेन शब्दमशृण्वन् करेण ताड्यते, पतितविस्मृतभूषणादिसंवेदनाय कम्प्यते चेति, तथा,—अन्यदपि कुसूलादावमाद्रोधूमादि बहिरेव संस्थितं सद्बलात्कारेण करताडनैः करकृतैर्धूननैश्चान्तर्भाव्यत इति च लौकिकी रीतिः । नलदर्शनानुरागादतिविमनस्कास्ता जाता इति भावः । पुरा संमापयतीति, 'पुरि लुब् चाम्से' (३।२।१२२) इति लट् ॥ ८० ॥

विभूषणभ्रंशः शब्देन किमिति न ज्ञापित इत्यत आह—

वतंसनीलाम्बुरुहेण किं दृशा विलोकमाने विमनीवभूवतुः ।

अपि श्रुती दर्शनसक्तचेतसां न तेन ते शुश्रुवतुर्मृगीदृशाम् ॥ ८१ ॥

वतंसेति ॥ नलदर्शने सक्तं चेतो यासां मृगीदृशां श्रुती कर्णावपि वतंसनीलाम्बुरुहेण कर्णभूषणनीलोत्पलेनैव दृशा नेत्रेण नलं विलोकमाने सख्यौ यस्माद्विमनीवभूवतुर्व्याकुले जाते तेन ते श्रुती किं भूषणसंसनं न शुश्रुवतुः । चक्षुषो किल श्रवणानर्हत्वाभाश्रुताम्, कर्णौ तु श्रोतुं योग्यावेवेत्यपेक्षार्थः । ताः सुदृश्यो यथा नलविलोकने विमनस्का जातास्तथा कर्णावपि विमनस्कौ जाताविति वापेक्षार्थः । विमनीवभूवतुः, 'अरुमनश्चक्षुः—' (५।४।५९) इति चि्वः सलोपश्च ॥ ८१ ॥

काश्चिन्निर्माय चक्षुःप्रसृतिचुलुकितं तास्वशङ्कन्त कान्ता

मौग्ध्यादाचूडमोघैर्निचुलितमिव तं भूषणानां मणीनाम् ।

साहस्रीभिर्निमेषाकृतमतिभिरयं दग्भिरालिङ्गितः किं

ज्योतिष्टोमादियज्ञश्रुतिफलजगतीसार्वभौमभ्रमेण ॥ ८२ ॥

काश्चिदिति ॥ पश्यन्तीषु तासु मध्ये कान्ताः सुन्दर्यः काश्चित्पुरनार्यो भूषणानां ये मणयस्तेषां भूषणभूतानां वा मणीनां रत्नानामोघैः समूहैराचूडं शिखामभिव्याप्य निचुलितमाच्छादितमिति तत्र ब्रुवितमिव तं नलं चक्षुरूपाभ्यां प्रसृतिभ्यामर्धसंकुचितकरकुल्लाभ्यां चुलुकितं पीतं निर्माय कृत्वा प्रसृतिप्रमाणाभ्यामतिविशालाभ्यां चक्षुर्भ्यां सादरदृष्टं कृत्वा इति मौग्ध्यादनैपुण्यादशङ्कन्त तर्कयामासुः । इति मौग्ध्यं किम्—निमेषे पक्षमसंकोचेऽकृतमतिभिरनिमिषाभिः साहस्रीभिः सहस्रसंख्याभिर्दग्भिर्दृष्टिभिर्ज्योतिष्टोमराजसूयादियज्ञानां वेदाच्छ्रुतं यत्फलं साध्यं तद्रूपा या जगती

भुवनं स्वर्गस्तस्याः सार्वभौमश्चक्रवर्तीन्द्रस्तस्य भ्रमेणायं नल आलिङ्गितः स्पृष्टः किम् । अचेतनैरपि रत्ननेत्रसहस्रैर्वैभववशादिन्द्रोऽयमिति भ्रान्त्येन्द्रस्य सहस्रनेत्रत्वाद्नेनास्माभिः संबन्धुं युक्तमिति बुद्ध्या समालिङ्गिताः किमित्युत्प्रेक्षा । एतदेव मौर्ख्यम् । सौन्दर्यं रत्नबाहुल्यं चोक्तम् । 'सहस्र'शब्दः पक्षेऽपरिमितसंख्यावाची । सहस्रं परिमाणमासां ताः साहस्रयः, 'तदस्य परिमाणम्' (५।१।५७) इत्यर्थे 'शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण्' इत्यण् ॥ ८२ ॥

भवन्सुद्युन्नः स्त्री नरपतिरभूद्यस्य जननी

तमुर्वेश्याः प्राणानपि विजयमानस्तनुरुचा ।

हरारब्धक्रोधेन्धनमदनसिंहासनमसा-

वलंकर्मीणश्रीरुदभवदलंकर्तुमधुना ॥ ८३ ॥

भवन्निति ॥ सूर्यनप्ता मनोः पुत्रः सुद्युम्नाख्यो नरपती राजा पार्वतीवनप्रवेशनिमित्तेन शिवशासनेन हेतुना इलाख्यः स्त्री भवन् स्त्रीत्वं प्राप्तः सन् बुधाद्र्भधारणेन यस्य जनन्यभूत् । उर्वेश्याः प्राणान्रूपातिशयात्स्वर्वेश्यायाः प्राणभूतं प्राणवत्प्रियमति-सुन्दरं तं पुरुरवसमपि तनुरुचा कायकान्त्या विजयमानः पराभावुकोऽसौ नलोऽधु-नेदानीं हरेणारब्धः कृतः क्रोधस्तस्येन्धनं दाह्यो मदनस्तस्य सिंहासनं दग्धत्वात्क्रामेन शून्यमलंकर्तुं योग्यतया भूषयितुमलंकर्मीणां कर्मक्षमातिसमर्था स्वाभाविकी भूषण-जनिता च श्रीः शोभा यस्यासौ एवंभूत उदभवज्जात इति 'पौरुषत्रिय आलेपुः' (नै० १५।९२) इत्यन्तिमश्लोकेन संबन्धः । जीर्णः कामो दग्धः । पुरुरवास्त्वनेनैव जितः । तस्माच्छून्यं कामसिंहासनं भूषयितुमयं काम एवोत्पन्नः । अतिसुन्दरोऽयमिति भावः । कृतयुगादौ त्विलो नाम राजा मृगयाप्रसङ्गाद्धरनिवारितमुमावनमेकाकी प्रविष्टः स्त्री बभूव । तामेकाकिनीं सुन्दरीं दृष्ट्वा चन्द्रपुत्रो बुधः कामातुरः सन् स्वाश्रमं नीत्वा तस्यां पुरुरवोनामानं पुत्रमजीजनदिति विविधोत्तरादिपुराणकथा । विजयमानः, 'विप-राभ्यां जेः' (१।३।१९) इत्यात्मनेपदे शानच् । 'कर्मक्षमोऽलंकर्मीणः' इत्यमरः ॥ ८३ ॥

अर्थी सर्वसुपर्वणां पतिरसावेतस्य यूनः कृते

पर्यत्याजि विदर्भराजसुतया युक्तं विशेषज्ञया ।

अस्मिन्नाम तया वृते सुमनसः सन्तोऽपि यन्निर्जरा

जाता दुर्मनसो न सोढुमुचिता तेषां तु साऽनौचिती ॥ ८४ ॥

अर्थीति ॥ विशेषज्ञया गुणानामधिकतरत्वं विदुष्या विदर्भराजसुतया अर्थी मां वृणीष्वेत्यर्थयमानः सानुरागोऽप्यसौ सर्वसुपर्वणां सर्वदेवानां पतिरिन्द्रोऽप्येतस्य प्रत्यक्ष-लक्ष्यातिसौन्दर्यस्य यूनः पूर्णतारुण्यस्य नलस्य कृते निमित्तं पर्यत्याजि सानुरागत्वे प्रभुत्वेऽपि सौन्दर्यादिगुणानां न्यूनत्वाद्यत्परित्यक्तस्तद्युक्तमुचितमेव कृतमित्यर्थः । 'नाम' प्राकाश्ये । तु पुनः निर्जराः इन्द्रादयश्चत्वारोऽपि देवाः शिष्टा नाम प्रसिद्धाः सुमनसः शोभनान्तःकरणा अपि । सुमनसः प्रसिद्धाः सन्तोऽपि वा । सुमनस इति संज्ञया ख्याताः सन्तोऽपि । तया भैरव्यास्मिन्नले वृते सति यदुर्मनसः सविषादमनसो जाताः

सा तेषामनौचित्यनुचितकारिता सोढुं क्षन्तुं नोचिता न युक्ता । नहि साधुभिः कार्य-
वशादपि स्वधर्मः परित्यज्यते, एतैस्तु परित्यक्तः, तद्वयं न सहामह इत्यर्थः । कृते-
ऽव्ययम् ॥ ८४ ॥

अस्योत्कण्ठितकण्ठलोठिवरणस्त्रकसाक्षिभिर्दिग्भटैः

स्वं वक्षः स्वयमस्फुटन्न किमदः शस्त्रादपि स्फोटितम् ।

व्यावृत्योपनतेन हा शतमखेनाद्य प्रसाद्या कथं

भैम्यां व्यर्थमनोरथेन च शची साचीकृतास्याम्बुजा ॥ ८५ ॥

अस्येति ॥ अस्य नलस्य चिरकालं वरणमालाश्लेषार्थमुत्कण्ठिते कण्ठे लोठिन्या-
श्चलन्त्या हृदयावलम्बिन्या वरणस्रजः साक्षिभिः प्रत्यक्षदर्शिभिर्दिग्भटैश्चतुर्भिर्निन्द्रा-
दिभिर्दिक्पालैस्त्रपाभावात्स्वयमस्फुटदविदीर्यमाणमपि स्वं वक्षोऽमुष्य नलस्य शस्त्रादपि
हृतोः किमिति न स्फोटितं विदारितम् । नलेन सार्धं भैम्यर्थं युद्धमपि कृत्वा किमिति
न मृतम् । शूराणां रणे मरणमपि यशसे भवति, न लज्जापरित्याग इति भावः ।
छुरिकादिप्रक्षेपेण स्वयमेव वा किमिति न स्फोटितमिति वा । अश्यादयस्तावत्तिष्ठन्तु ।
हा सोपहासं कष्टम् । अद्य भैम्यां विषये व्यर्थमनोरथेन सता व्यावृत्य परावृत्य शत-
मखेन उपनतेन शचीसमीपे प्रणामवशाच्चम्रेण शतमखेन शतयज्ञकरणलब्धस्वर्गाधि-
पत्नेन देवेन्द्रेणापि शची चेन्द्राण्यपि कथं प्रसाद्यानुनेतुं शक्या । यतः—क्रोप-
वशादज्ञानवशाद्वा साचीकृतं वकीकृतमास्यमेवाम्बुजं यया । संमुखानवलोकनात्प्रसाद-
नार्थमनेन कृतमपि प्रणामाजल्यादिकं न द्रक्ष्यति, ततः कथं प्रसाद्या ? भैमी न लब्धा,
शची च हृष्टा, अयशोऽपि जातमितीन्द्रस्य महत्कष्टं जातमिति भावः । दिक्षु भटैः
शरैर्दृष्टैः स्वं वक्षः किमिति न स्फोटितम् । नृपा मनुष्यास्तिष्ठन्तु, देवेन्द्रस्यापीदृशी
दशा जातेति वा । 'उपगतेन' इति पाठे शचीसमीपे गतेनेति भावः ॥ ८५ ॥

मा जानीत विदर्भजामविदुषीं कीर्तिं मुदः श्रेयसीं

सेयं भद्रमचीकरन्मघवता न स्वं द्वितीयां शचीम् ।

कः शच्या रचयांचकार चरिते काव्यं स नः कथ्यता-

मेतस्यास्तु करिष्यते रसधुनीपात्रे चरित्रे न कैः ॥ ८६ ॥

मा जानीतेति ॥ भो सख्यः ! यूयं विदर्भजां मुदो हर्षात्सकाशात्कीर्तिं श्रेयसीं
श्रेष्ठतरामविदुषीमजानतीं मा जानीत । किंतु हर्षापेक्षया कीर्तिः प्रशस्यतरेति भैमी
वेत्त्येवेति जानीत । यद्यस्मात्सेयं भैमी मघवता प्रयोज्येन स्वमात्मानं द्वितीयां शचीं
भद्रं साधु नाचीकरत् न कारयामास । इन्द्रे वृते तत्पत्नीत्वात् 'शची'शब्दवाच्यत्वं भवेन्न
त्वसौ वृत्तस्तस्माद्वितीया शची नाभवदिति युक्तमेवानया कृतमित्यर्थः । इन्द्रे वृते कीर्ति-
र्भविष्यतीत्याशङ्क्य नेत्याह—शच्याश्चरिते कः कविः सर्गबन्धादिरूपेण वर्णनात्मकं काव्यं
प्रबन्धं रचयांचकार स शचीवर्णनकारी नोऽस्माकमग्रे, अस्मभ्यं वा कथ्यतां यद्यस्ति,
अपि तु—अनिरूपणाच्चास्त्येव । एतस्यास्तु भैम्याः पुनरसानां शृङ्गारादीनामेव रसानां
जलानां धुनी नदी तस्याः पात्रे स्थानभूते । अथ च,—रसनदीप्रवाहरूपे गुणशीलादि-
चरित्रे विषये कैः पराशरव्यासशुकादिभिः काव्यं न करिष्यते, अपि तु तैरपि भार-
तादौ, तद्वर्णनकाव्यं करिष्यते, किं पुनः श्रीहर्षादिकविभिरित्यर्थः । इन्द्रवरणेन यद्यपि

स्वर्गसुखप्राप्तिस्तथापि तत्पत्नीत्वाच्छचीत्वेऽपि तस्याः कुत्रचित् केनाप्यवर्णितत्वात्, इन्द्रापेक्षयाधिककीर्तेर्नलस्य वरणे पुण्यश्लोकत्वासर्वैरपि वर्णनीयत्वात्तत्प्रसङ्गात्स्वस्यापि वर्णनीयत्वान्महती कीर्तिर्भविष्यति । सा च स्वर्गमुदः सकाशाच्छ्रेयसी इति विचार्य इन्द्रपरित्यागद्वारा स्वर्गसुखमपि परित्यज्य भैम्या नलो वृत इति युक्तकारित्वादेतादृशी कापि विदुषी नास्तीति भावः । 'दिवः' इति पाठे स्वर्गसुखादित्यर्थः । करिष्यते, ऋदन्तत्वादिद् ॥ ८६ ॥

वैदर्भीवहुजन्मनिर्मिततपःशिल्पेन देहश्रिया

नेत्राभ्यां स्वदते युवायमवनीवासः प्रसूनायुधः ।

गीर्वाणालयसार्वभौमसुकृतप्राग्भारदुष्प्रापया

योगं भीमजयानुभूय भजतामद्वैतमद्य त्विषाम् ॥ ८७ ॥

वैदर्भीति ॥ हे सख्यः ! अवन्यां वासः स्थितिर्यस्य सः प्रसूनायुध इव कामरूपोऽयं नलनामा युवा तरुणो देहश्रिया कायकान्त्या कृत्वा पश्यन्तीनामस्माकं नेत्राभ्यां स्वदते रोचते । किंभूतया—वैदर्भ्या बहुजन्मभिरनेकजन्मसु वा निर्मितस्य कृच्छ्रचान्द्रायणादिजन्यस्य तपसः सुकृतस्य शिल्पेन फलभूतया । अतिसुन्दरमसुं ग्रीत्याऽस्मन्नेत्रे पश्यत इत्यर्थः । विशिष्टया देहश्रियोपलक्षितो वा । अशरीरोऽपि भैमीपुण्यबाहुल्यवशात्सशरीरः काम इवेति भाव इति वा । सोऽयं नलः अद्य भीमजया सह योगं दाम्पत्यसंबन्धमनुभूय त्विषां कान्तिभराणामन्यत्रात्यन्तासत्त्वेनाद्वैतं सामस्यं भजतामाश्रयतु । उभयोरेकत्र मेलनादयमेव कान्तीनामाश्रयः कान्तिस्वरूपो वा भवतु, नान्य इत्यर्थः । किंभूतया—गीर्वाणालये स्वर्लोके सार्वभौम इन्द्रस्तस्य सुकृतप्राग्भारः पुण्यराशिस्तेनापि दुष्प्रापयाऽलभ्यया । शतमखीजन्येन पुण्येन स्वर्गचक्रवर्तित्वं येन लब्धं तेनापि दुष्प्रापत्वाद्वैम्याः सौभाग्यातिशयो नलस्य चेन्द्रापेक्षया सौभाग्यातिशयः पुण्यातिशयश्च 'गीर्वाणालयः' इत्यादिना सूचितः । अन्योऽप्यष्टाङ्गयोगमनुभूय बहुपुण्यदुष्प्रापयापि भीमाद्वराजातया ईश्वरप्रसादलब्धया विद्ययाद्वैतं परमात्मस्वरूपं भजति । नेत्राभ्याम्, 'रुच्यर्थानाम्—' (१।४।३३) इति संप्रदानत्वम् । प्राग्भारदुष्प्रापयेति, 'वृतीया' (२।१।३०) इति योगविभागात्समासः ॥ ८७ ॥

स्त्रीपुंसव्यतिषञ्जनं जनयतः पत्युः प्रजानामभू-

दभ्यासः परिपाकिमः किमनयोर्दाम्पत्यसंपत्तये ।

आसंसारपुरन्धिप्रपूरुषमिथः प्रेमार्पणक्रीडया-

प्येतज्जम्पतिगाढरागरचनात्प्राकर्षिं चेतोभुवः ॥ ८८ ॥

स्त्रीपुंसेति ॥ स्त्रीपुंसयोः सर्वयोर्व्यतिषञ्जनं विशेषेणातितरां संमेलनं जनयतः कुर्वतः प्रजानां पत्युर्ब्रह्मणः पुनः पुनः संयोजनशिक्षणलक्षणोऽभ्यासोऽनयोर्नलभैम्योर्दाम्पत्यसंपत्तये जायापतिभावस्योत्कर्षाय परिपाकिमः परिपाकेन निर्वृत्तः स्वारस्येन परिणतपाकोऽभूत्किम् । सर्वस्त्रीपुंसयोजनाभ्यासोऽत्युत्तमानुरूपैतदुभयसंघट्टने फलितः किमित्यर्थः । तथा,—चेतोभुवः कामस्यापि आसंसारं संसारं मर्यादीकृत्य सर्गादिमारभ्य प्रलयपर्यन्तं पुरन्धिप्रपूरुषयोः स्त्रीपुंसयोर्मिथः प्रेमान्योन्यमनुरागस्तत्प्रेमार्पणमासञ्जनं तदेव सदा मनोविनोदरूपा क्रीडा लीला तथापि एतज्जम्पत्योरनयोर्नलभैमीरूपयोर्दाम्प-

त्योर्गाढस्येन्द्रेणाप्यनपनेयस्य मिथोऽनुरागस्य रचनाज्जननद्धेतोः प्राकर्षि प्रकृष्टकाष्ठा-
पन्नया जातम् । अनुरागजननकीडायाः प्रकर्षोऽत्रैव विश्रान्तः । उत्तरत्राप्येवमनुरा-
गस्याभावादित्यर्थः । एतादृशौ सरूपौ चान्यौ स्त्रीपुंसौ कालत्रये न स्त इति भावः ।
व्यतिषज्जनम्, 'उपसर्गात्सुनोति—' (८।३।६५) इति षत्वम् । परिपाकिमः,
'भावप्रत्ययान्तादिमप्' (वा० २९५९) इति वक्तव्यादिमप् । जम्पती, जायाया
जम्भावः ॥ ८८ ॥

ताभिर्दृश्यत एष यान्पथि महाज्यैष्टीमहे मन्महे

यदृग्भिः पुरुषोत्तमः परिचितः प्राग्मञ्चमञ्चकृतः ।

सा स्त्रीराट् पतयालुभिः शितिसितैः स्यादस्य दृक्चामरैः

सस्त्रे माघमघातिघातियमुनागङ्गौघयोगे यया ॥ ८९ ॥

ताभिरिति ॥ महत्या अतिप्रसिद्धाया ज्येष्ठानक्षत्रयुक्ताया ज्येष्ठपूर्णमायाः संव-
न्धिनि मह उत्सवे । महत्यतिप्रसिद्धे वा ज्यैष्टीमहे । यदृग्भिर्भासां नेत्रैः प्राग्जन्मा-
न्तरे । अथ च,—अन्यापेक्षया प्रथमं मञ्चं पर्यङ्कमञ्चप्राप्तो मञ्चस्थो मार्गे गच्छन्
श्रीपुरुषोत्तमः परिचितो बहुवारं दृष्टः कृतस्ताभिरेव स्त्रीभिः पथि वरयात्रायां यान्-
तस्थ आगच्छन्नेष नलो दृश्यते । एतादृक्पुण्यं याभिरस्मादृशीभिरर्जितं ताभिरेवायं
द्रष्टुं शक्यो नत्वन्याभिरित्यर्थः । अथ च,—यामिः पुरुषोत्तमो दृष्टस्ताभिरेव तत्तुल्यो-
ऽयमपीति ज्ञातुं शक्यते, नत्वन्याभिरित्यर्थः । ताभिरेव साभिलाषं कटाक्षैर्दृश्यते,
याभिरेवं सुकृतं कृतम् । अन्याभिस्तु कौतुकेनापि वीक्षितुं न शक्यः, किं पुनः
सानुरागं कटाक्षैरिति । 'ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा । पूर्णिमा ज्येष्ठ-
मासस्य महाज्यैष्टीति कीर्तिता' इति । पुरुषोत्तमतुल्योऽयमिति मन्महे । जानीमह
इति भावः । वाक्यार्थः कर्म । उत्कलदेशे ज्येष्ठपूर्णमायामिन्द्रनीलगिरिनिवासिनः
श्रीपुरुषोत्तमस्य महोत्सवः क्रियते । तत्र श्रीकृष्णबलभद्रप्रमुखप्रतिमाधिष्ठिता विरचि-
तसप्तभूमिका मञ्चाः पृथक् निर्गच्छन्ति । तस्य दर्शनं भूयसे श्रेयसे भवतीति पौरा-
णिकाः । यदाहुः—'दोलारुढं तु गोविन्दं मञ्चस्थं मधुसूदनम् । रथस्थं वामनं दृष्ट्वा
पुनर्जन्म न विद्यते ॥' इति । तथा,—यया स्त्रिया अघातिघातिनि पातकविनाशिनि
यमुनागङ्गौघयोगे संगमे प्रयागाख्ये माघं सस्त्रे मकरस्थे रवौ माघे मास्यविच्छेदेन स्नानं
कृतं, सास्य नलस्य पतयालुभिरिति चञ्चलैः शितिसितैः कृष्णधवलैर्दृक्चामरैर्नेत्रैरेव
चामरैर्नेत्रव्यापाररूपैश्चामरैः स्त्रीराट् स्त्रीराजैव स्याद्भवेदिति मन्महे । राजा हि
कृष्णधवलैश्चामरैर्वीज्यते । प्रयागे माघस्नानजन्यसुकृतात्स्त्री राजत्वं प्राप्नोति तत्र
स्नानेन—'सितासिते तु यैः स्नातं माघमासे युधिष्ठिर । न तेषां पुनरावृत्तिः कल्प-
कोटिशतैरपि ॥' इति वचनात् । स्त्रीषु श्रेष्ठा सैव भवेदित्यर्थः । अयं च कटाक्षैर्या
पश्यति सा तु सर्वाभ्योऽप्यधिका । सा च भैम्येव, नान्या । भैम्या च प्रयागे सकलमा-
घस्नानफलं लब्धम् । भैमीसदृशी कापि कुत्रापि नास्तीति भावः । ज्यैष्टीति, ज्येष्ठान-
क्षत्रयुक्ता पौर्णमासीति 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' (४।२।३) इत्यणि वृद्धिः । तद्युक्तमा-
सामिधायित्वेऽपि 'सास्मिन्पौर्णमासी—' (४।२।२९) इत्यादिना ज्येष्ठ इत्येव भवति ।
'ज्यैष्टी' इति पाठे वृद्ध्यभावश्चिन्त्यः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्बुद्ध्यभावः कथंचि-

त्समर्थनीयः । 'स्त्रीराद्र' इति संबन्धषष्ठ्या निर्धारणसप्तम्या वा समासः । पृथग्वा पदम्—राजैव सा स्त्रीत्यर्थः । 'कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्' इति 'देशश्चाकर्मकाणां कर्मसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम्' इति वचनान्माघस्य कालवाचित्वात्कर्मत्वे धातोः कर्मणि विहितेन तच्चा तस्याभिहितत्वान्माघः सन्ने इति प्राप्ते माघमिति द्वितीया चिन्त्या । अत्रार्थे हरदत्तमिश्रैः—'गतिबुद्धि-' (१।४।५२) इत्यादिसूत्रे 'अकर्मकाणामिति कालभावाध्वदेशव्यतिरिक्तकर्मरहितानाम्' इत्यर्थो ग्राह्यः—इति सिद्धान्तितम् । एवं 'लः कर्मणि च'—(३।४।६९) इत्यादावपि यत्राकर्मकग्रहणं तत्र सर्वत्र द्रष्टव्यम् । तेनात्र माघस्य कर्मत्वे 'सन्न' इति लिट् सिद्धो भवति । यद्वा,—मा अघं यस्यां क्रियायां यथा तथा स्नाताया मम सर्वपापक्षयपूर्वकसर्वमनोरथसिद्धिर्भवत्विति संकल्प्येत्यर्थः । 'कलुषं वृजिनोघम्' इत्यमरः । यमुनागङ्गेति पूर्वनिपातानियमः पूर्ववत्परिहरणीयः ॥ ८९ ॥

वैदर्भीविपुलानुरागकलनात्सौभाग्यमत्राखिल-
क्षोणीचक्रशतक्रतौ निजगदे तद्वृत्तवृत्तक्रमैः ।

किंचास्माकनरेन्द्रभूसुभगतासंभूतये लग्नकं
देवेन्द्रावरणप्रसादितशचीविश्राणितार्शीर्वचः ॥ ९० ॥

वैदर्भीति ॥ हे सख्यः ! तस्य नलसंबन्धीनि वृत्तान्यधीतानि यानि वृत्तानि पद्यानि तेषां क्रमैर्नलविषये कविभिः कृतैरस्मदादिभिश्च पठितैः काव्यैः । तस्या भैम्या वृत्तैरतीतैः सकलद्वीपाधिराजेन्द्रदेवेन्द्रादिदिक्पालपरित्यागरूपस्य चरित्रस्य क्रमैः परिपाटीभिर्वा । कृत्वा वैदर्भ्या भैम्या विपुलस्य नलविषयानुरागस्य कलनाज्ज्ञानादखिलक्षोणीचक्रे शतक्रताविन्द्रेऽस्मिन्नले स्त्रीसंबन्धिसकलवरप्रेमास्पदत्वादिलक्षणं सौभाग्यं निजगदे स्पष्टं कथितम् । निश्चितमस्माभिरिति यावत् । अतिसुन्दरीयमिन्द्रादीन्परित्यज्य 'यस्मादेनमवृत्त, तस्मादयमेव सुभगतमो नान्य इति सर्वैर्निश्चितमित्यर्थः । भैमीकृतान्नलविषयविपुलानुरागस्याङ्गीकरणाद्वेतोस्तस्या एव वृत्तस्य भूतस्य चक्षुःप्रीत्यादिकामदशास्फुटविरहव्यथानुरूपस्य वृत्तस्य चरित्रस्य क्रमैः । तेऽतिप्रसिद्धा ये वृत्तक्रमास्तैर्वा निगदितम् । भैम्या अप्येतद्विषयमहानुरागजनितपूर्वोक्तविरहव्यथाभिरेव अयं सकलसौभाग्यनिधानमिति सर्वेषां पुरस्तात्कथितमिति भाव इति मुख्योऽर्थः । वैदर्भ्या विपुलानुरागेण नलस्य बन्ध(वर्ण)नादिति वा । किं चान्यच्च—अस्माकमयमात्माकः, स चासौ नरेन्द्रश्च भीमस्तस्माद्भवतीति भूः भैमी तस्याः सुभगता सौभाग्यं तस्याः संभूतये उत्पत्तये महासमृद्धयर्थं वा । इन्द्रस्यावरणेन त्यागेन सापन्त्याभावेन प्रसादितया संतोषितया शच्या विश्राणितं दत्तं 'सुभगा पुत्रवत्यविधवा भव' इत्यादिकमाशीर्वचो लग्नकं प्रतिभूरभूत् । शचीदत्ताशीःसहस्रबलाद्भैम्यपि सुभगेति निश्चितमित्यर्थः । 'आशीःश्रुतिः' इति पाठे आशिषां श्रवणम् । अथवा,—आशिष एव सत्यत्वाच्छ्रुतिर्वेद इत्यर्थः । अयं तु पाठः साधीयान् । अनयोरन्योन्य-

१ 'अखिलम्' इति पाठे सौभाग्यविशेषणत्वेन योज्यमिति सुखावबोधा ।

२ 'आशीस्ततिः' इति पाठः सुखावबोधास्यः ।

मनुरागोचितं सौभाग्यमपि भविष्यतीत्यनुमानम् । वृत्तम्, 'णेरध्ययने वृत्तम्' (७।१।२६) इति साधुः । 'आस्माक' इति संबन्धेऽणि 'तस्मिन्नणि च-' (४।३।२) इत्यस्माकदेशः । 'लम्बक'शब्दो नपुंसकेऽपि । तस्या भैम्या वृत्तानां जातानां वृत्तानां हंसप्रेषणादिचरितानां क्रमाः परिपाठ्यस्तौर्निजगद इति वा ॥ ९० ॥

आसुत्राममपासनान्मखभुजां भैम्यैव राजव्रजे.

तादर्थ्यागमनानुरोधपरया युक्तार्जि लज्जामृजा ।

आत्मानं त्रिदशप्रसादफलतां पत्ये विधायानया

हीरोषापयशःकथानवसरः सृष्टः सुराणामपि ॥ ९१ ॥

आसुत्राममिति ॥ भैम्या एव आसुत्राममिन्द्रमभिव्याप्य मखभुजां देवानामपासनात्त्यागाद्धेतो राजव्रजे विषये लज्जाया मृजा परिमार्जनं युक्ता आर्जि कृता । यत्कृतं तद्युक्तमित्यर्थः । यतः—तस्यै इदं तदर्थं तस्य भावस्तादर्थ्यं तेन भैमीनिमित्तेन राज्ञामागमनं तन्निमित्तोऽनुरोधो दाक्षिण्यं तत्र परया । यो हि यदर्थमागच्छति स तस्य दाक्षिण्यं कुर्वल्लज्जां मार्ष्टीत्युचितमेवेत्यर्थः । मदर्थमागतानामेषां मत्प्राप्तिर्नाभूत्, लज्जा च जातेत्युक्तमेतदिति राजसु सकृपत्वेनेन्द्रादीनपि भैमी नावृणोत् । ततश्च यत्रेन्द्रादयोऽपि त्यक्तास्तत्र मानुषाणामस्माकं का कथेति तेषां लज्जामार्जनं भैम्यैव युक्तं कृतमिति भावः । स नलोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तस्य भावस्तादर्थ्यं तेन नलप्रयोजनत्वेन नलवरणार्थं यदागमनं तत्र यः पक्षपातस्तन्निष्ठया नलानुरक्त्या । अत एवेन्द्रादीनां त्याग इति वा । तर्हीन्द्रादीनां लज्जा रोषोऽकीर्तिश्च कृतेति देवद्रोहादशुभाशङ्कां परिहरति—अनया भैम्या पत्ये नलायात्मानं त्रिदशप्रसादस्य देवप्रसादस्य फलतां वररूपत्वं विधाय सुराणामिन्द्रादीनामपि हीरोषापयशसां कथायाः कथामात्रस्याप्यनवसरोऽवकाशाभावः सृष्टः कृतः । अस्मान्नावृणोदिति सजातीयान्प्रति खल्लियश्च प्रति लज्जा । अस्माकं पश्यतां नलमवृणोदिति रोषः । नलं स्वीकृत्य देवानपमानितवतीत्यपयशः । देवैः प्रसन्नीभूय वरत्वेन नलाय भैमी दत्ता । एतदर्थमेव भूम्यामागताः, न भैम्यभिलाषेणेति लोकप्रतीतेः । भैम्या देवानामपि लज्जादिमार्जनं कृतमिति सर्वानुरागादनयोः शुभपरम्परैव भविता नत्वशुभशङ्कालेशोऽपीति भावः । 'पत्ये नयन्त्या' इति पाठः समीचीनः । आत्मानं त्रिदशप्रसादफलतां नयन्त्या प्रापयन्त्येत्यर्थः । आसुत्रामम्, अत्राभिविधावव्ययीभावे 'अतश्च' (४।१।१७७) इति टच् । मृजा, मिदादित्वादङ् ॥ ९१ ॥

इत्यालेपुरनुप्रतीकनिलयालंकारसारश्रिया-

हंकुर्वेत्तनुरामणीयकममूरालोक्य पौरप्रियाः ।

सानन्दाः कुरुविन्दसुन्दरकरस्यानन्दनं स्यन्दनं

तस्याध्यास्य यतः शतक्रतुहरित्कीडाद्रिमिन्दोरिव ॥ ९२ ॥

इतीति ॥ अमूः पौराणां प्रिया इति पूर्वोक्तप्रकारेण यथास्फूर्तिं यथाभिप्रायमन्यो-

न्यमालेषुः संवादं चक्रुः । किंभूताः—कुरुविन्दवत्पद्मरागवत्सुन्दरौ रक्तौ करौ यस्या आनन्दनं वेगवत्त्वादिगुणयोगादानन्दकारिणं स्यन्दनं रथमध्यास्य यतो गच्छतस्तस्य नलस्यानुप्रतीकं प्रत्यवयवं निलयः स्थानं येषां तेषामलंकाराणां सारश्रिया श्रेष्ठशोभया कृत्वा करसौन्दर्यादहमधिकमिति हस्तसौन्दर्यं वदति, हस्तसौन्दर्यादहमधिकमिति करसौन्दर्यमित्येवं प्रत्येकमहंकुर्वदहंकारं कुर्वत्तनुरामणीयकं शरीरसौन्दर्यमालोक्य सानन्दा हर्षपराः । कस्येव—पद्मरागवद्रक्तकिरणस्य नन्दनवनमभिव्याप्य मर्यादीकृत्य वा स्थितं नन्दनवनसमीपे स्थितं शतक्रतोर्हरिदिक् प्राचीदिक् तस्याः क्रीडाद्रिमुदयाचलमधिष्ठाय गच्छत उदित्वरस्येन्दोरिव तत्कायकान्तिं विलोक्य यथा सानन्दा भवन्ति तथेत्यर्थः । चन्द्रोदये स्त्रीणां हर्षः । स्यन्दनम्, अधिशीङ्-’ (१।४।४६) इत्याधारस्य कर्मत्वम् । यतः, इणः शतरि रूपम् ॥ ९२ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

यातः पञ्चदशः कृशेतररसस्वादाविहार्यं महा-

काव्ये तस्य कृतौ नलीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ ९३ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ कृशेतरेणातिभूयसा रसेन स्वादावमृतरूपे नलीयचरिते पद्याधिकानां दशानां पूरणः पञ्चदशः । ‘स्वादौ’ इति भाषितपुंस्कम् ॥ ९३ ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते

नैषधीयप्रकाशे पञ्चदशः सर्गः समाप्तः ॥

षोडशः सर्गः ।

वृतः प्रतस्थे स रथैरथो रथी गृहान्विदर्भाधिपतेर्धराधिपः ।

पुरोधसं गौतममात्मवित्तमं द्विधा पुरस्कृत्य गृहीतमङ्गलः ॥ १ ॥

वृत इति ॥ अथो रथारोहणानन्तरं रथैः ‘कुन्ताः प्रविशन्ति’ इतिवद्विभिः वृतः । तथा,—रथी प्रशस्तरथोपेतः स धराधिपो नलो विदर्भाधिपतेर्गृहान् प्रति प्रतस्थे ययौ । किंभूतः—आत्मवित्तमं ब्रह्मज्ञानिमध्ये श्रेष्ठं गौतमं गौतमगोत्रमेतज्ज्ञानं वा पुरोधसं द्विधा द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां पुरस्कृत्याग्रे कृत्वा संपूज्य च विवाहकार्यभारं तस्मिन्नारोप्य वा गृहीतानि स्त्रीकृतानि दध्यक्षतपूर्णकलशादीनि मङ्गलानि येन । रथैः सह वर्तमानैः पुरुषैर्वा । प्रतस्थे, ‘समवप्रविभ्यः स्थः’ (१।३।२२) इति तद् ॥ १ ॥

विभूषणांशुप्रतिविम्बितैः स्फुटं भृशावदातैः खनिवासिभिर्गुणैः ।

मृगेक्षणानां समुपासि चामरैर्विधूयमानैः स विधुप्रभैः प्रभुः ॥ २ ॥

विभूषणेति ॥ मृगेक्षणानां चामरधारिणीनां विधुप्रभैश्चन्द्रधवलैः । तथा,—

१ ‘काव्ये तस्य हि वैरसैनिकरिते’ इति मल्लिनाथसंमतः पाठः । २ ‘स्वभूषणांशु’ इति पाठो जीवातु-सुखावबोधासंमतः ।

विधूयमानैश्चाल्यमानैश्चामरैः स प्रभुर्नलः समुपासि वीज्यते स्म । स्फुटमुत्प्रेक्षते—
विभूषणानां रत्नखचितनिजमण्डनानामंशुषु किरणेषु प्रतिविम्बितैः । तथा,—भृश-
वदातैरत्युज्ज्वलैः स्वस्मिन्निवसन्त्येवंशीलैः श्रुतशीलसौन्दर्यादिभिर्गुणैरिव । प्रत्यक्षीभूतै-
र्नलगुणैरिव चामरैरुपासीत्यर्थः । चामराण्यपि विभूषणरश्मिप्रतिविम्बितानि । स्फुटं
निश्चितम् । ईदृशैश्चामरैरेव गुणैरिति वा ॥ २ ॥

परार्ध्यवेषाभरणैः पुरःसरैः समं जिहाने निषधावनीभुजि ।

दधे सुनासीरपदाभिधेयतां स रूढिमात्राद्यदि वृत्रशात्रवः ॥ ३ ॥

परार्ध्यति ॥ निषधावनीभुजि नले परार्थानि श्रेष्ठानि वेषाभरणानि रूपालं-
कारा येषां तैः पुरःसरैः समं सह जिहाने चलति सति स वृत्रशात्रव इन्द्रः सुना-
सीर इति पदस्याभिधेयतां वाच्यत्वं यदि दधार तर्हि रूढिमात्रादधार, न तु शोभनं
नासीरं सेनामुखं यस्येति यौगिकतया मुख्यवृत्त्या, मुख्यया वृत्त्या नल एव दृश्यते,
नत्विन्द्रे त्रिविधाः शब्दाः—केवलयौगिकाः, केवलरौढिकाः, योगरूढाश्च । तत्र—
पाचकादयो यौगिकाः, तैलपायिकादयो रौढिकाः, आतपत्रादयो योगरूढाः तदेवमे-
तादृशाग्रेसराभावादिन्द्रस्य सुनासीरपदवाच्यत्वं यद्यस्ति तर्हि रूढ्यैव । व्युत्पत्त्या तु
नल एवोचितमित्यर्थः । इन्द्रादप्यधिको नलः, तत्पुरःसराश्चेन्द्रपुरःसरदेवेभ्योऽप्य-
धिका इति भावः । परार्धे भवानि, 'अर्धाद्यत्' (४।३।४), 'परावराधमोत्तम-
पूर्वाच्च' (४।३।५) इति यत् । शत्रुरेव शात्रवः । प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽण् । 'वृद्धश्रवाः
सुनासीरः' इत्यमरः ॥ ३ ॥

नलस्य नासीरसृजां महीभुजां किरीटरत्नैः पुनरुक्तदीपया ।

अदीपि रात्रौ वरयात्रया तया चमूरजोमिश्रतमिस्रसंपदा ॥ ४ ॥

नलस्येति ॥ तया वरस्य भैमीवरस्य नलस्य यात्रया । वरा वा यात्रा तया ।
रात्रावदीपि शुशुभे । किंभूतया—नलस्य नासीरसृजां सेनायामग्रेसरीभूतानां
महीभुजां राज्ञां किरीटरत्नैः स्वेनैवान्धकारनिराकरणात्पुनरुक्ता व्यर्थीकृता दीपा यस्यां
तया । तथा,—चमूरजोभिर्मिश्रा बहुकृता तमिस्रसंपत्तिमिरसंधो यया । महान्ध-
कारेऽपि रत्नदीपप्रकाशैर्भूयिष्ठप्रकाशत्वाददीपीत्यर्थः । महान्धकार एव हि दीपाः
शोभन्त इत्यर्थः । राज्ञां सेनामुखाप्रवर्तित्वेन नलस्य चक्रवर्तित्वं सूचितम् । अदीपि,
भावे लः ॥ ४ ॥

विदर्भराजः क्षितिपाननुक्षणं शुभक्षणासन्नतरत्वसत्वरः ।

दिदेश दूतान्पथि यान्यथोत्तरं चमूमुष्योपचिकाय तच्चयः ॥ ५ ॥

विदर्भेति ॥ विदर्भराजो यान्क्षितिपानेव दूताननुक्षणं वारंवारं नलाकारणार्थं
दिदेश प्राहिणोत्, तेषां च यः पूर्वमेकः प्रेषितः तदनन्तरमन्यः तदनन्तरं चान्यः,
एवमुत्तरोत्तरमनतिक्रम्य पथ्यमुष्य नलस्य चमूमुपचिकाय भूयसीमकृत । किंभूतः—
शुभस्य क्षणस्य लग्नसमयस्यासन्नतरत्वेन नैकव्येन सत्वारो वेगवान् । भूयांसो नृपा
दूताः प्रेषिता इत्यनेनादरातिशयः सूचितः ॥ ५ ॥

हरिद्विपद्वीपिभिरांशुकैर्नभो नभस्वदाध्मापनपीनितैरभूत् ।

तरस्वदध्वध्वजिनीध्वजैर्वनं विचित्रचीनाम्बरवल्लिवेष्टितम् ॥ ६ ॥

हरीति ॥ तरस्वतां वेगवतामश्वानां ध्वजिनी सेना । तरस्वन्तोऽध्वा यस्यां सा वा । तस्या ध्वजभूतैरांशुकैर्वननिर्मितैः । तथा,—नभस्वता वायुना कृतं यदाध्मापनं परिपूरणं तेन पीनितैः पुष्टीकृतैः सजीवसिंहादितुल्यैर्हरिभिः सिंहैः, द्विपैर्हस्तिभिः, द्वीपिभिर्यात्रैः कृत्वा तत्सेनायामुपरितनं नभ आकाशं वनं विपिनतुल्यमभूदजनि । किंभूतं वनम्—विचित्राणि नानावर्णानि चीनदेशोत्पन्नानि सूक्ष्माणि ध्वजसंबन्धीनि चाम्बराणि वस्त्राणि तान्येव वल्लयो लतास्ताभिर्वेष्टितं वेष्टितम् । वनेऽपि सिंहादयो वृक्षा लताश्च सन्ति । ‘ध्वज’पदेन वृक्षा अपि लक्ष्यन्ते । तरस्वन्तोऽध्वा यस्य नलस्य । तरस्वदध्वा वा । या ध्वजिनी प्रकृतत्वात्तस्यैव । सा ध्वजिनी नभसि नभस्वदाध्मापनपीनितैरांशुकैर्ध्वजैः पताकाभिः कृत्वा वनमभूत् । किंभूता ध्वजिनी—हरिभिरश्वैः, द्विपैर्हस्तिभिः, द्वीपिभिर्द्वीपान्तरवासिभिः सेनाचरीभूतै राजभिरुपलक्षिता । वनमपि सिंहादिभिरुपलक्षितम् । विचित्रेति पूर्ववदिति वा । वनपक्षे,—चीनो मृगविशेषः । ऊर्ध्वविस्तृतत्वादम्बरगामिन्यो वल्लयः ॥ ६ ॥

भुवाह्वयन्तीं निजतोरणस्रजा गजालिकर्णानिलखेलया ततः ।

ददर्श दूतीमिव भीमजन्मनः स तत्प्रतीहारमहीं महीपतिः ॥ ७ ॥

भुवेति ॥ ततः प्रस्थानानन्तरं स महीपतिर्नलस्तस्य भीमस्य प्रतीहारमहीं द्वारभूमिं भीमजन्मनो भैम्या दूतीमिव ददर्श । किंभूताम्—द्वारे निबद्धा गजास्तेषामालिः पङ्क्तिस्तस्याः कर्णानिलेन कृत्वा खेलति चलतीति खेला तया निजया स्त्रीयया पुष्पाभ्रदलरचितया तोरणस्रजा तल्लक्षणया भुवानुरागातिशयोक्तुक्तया आह्वयन्तीं शीघ्रमागच्छेति भ्रसंज्ञयाकारयन्तीम् । दूत्यपि वलन्त्या भुवाह्वयति । राजगृहद्वारदर्शनेनातिसत्त्वरोऽभूदिति भावः । ‘स्त्री द्वाद्द्वारं प्रतीहारः’ इत्यमरः । (खेलया) पचायच् । प्रतीहारः, ‘उपसर्गस्य घञि—’ (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ ७ ॥

श्रुथैर्दलैः स्तम्भयुगस्य रम्भयोश्चकास्ति चण्डातकमण्डिता स्म सा ।

प्रियासखीवास्य मनःस्थितिस्फुरत्सुखागतप्रश्रिततूर्यनिःखना ॥ ८ ॥

श्रुथैरिति ॥ सा द्वारभूमिः रम्भयोः कदल्योर्द्वारमण्डनार्थं शङ्कुनार्थं च रोपितस्तम्भयुगस्य च्छेदवशाद्वायुवशाद्वा श्रुथैर्दलैः पत्रैः कृत्वा नीललम्बमानचण्डातकसंज्ञकेन वस्त्रेण मण्डिता भूषितास्य नलस्य प्रियाया भैम्याः सखीव चकास्ति स्म । किंभूता सा—अनुरागवशान्मनस्यन्तःकरणे या नलस्य स्थितिस्तया स्फुरन्सदा चित्तनिवासेनोन्नतः सुखागतस्य सुखेनागतस्यागमनस्य संबन्धी प्रश्नः सुखेनागत इत्येवंरूपः स कृतः प्रश्रितः सुखागतप्रश्रितां प्रापितस्तूर्यनिःखनो यया । चिरप्रोषिते हि नायके समागच्छति सति प्रेयस्यां त्रपया तूष्णीं स्थितायां चण्डातकमण्डिता तत्सखी सुखागतप्रश्नं करोतीति स्थितिः । अत्र दलानि चण्डातकस्थाने, तूर्यनिःखनाश्च सुखागतप्रश्नस्थाने, कदलीस्तम्भावूरुस्थानीयौ । ‘अर्धोरुकं वरद्वीणां स्याच्चण्डातकमंशुकम्’

इत्यमरः । नृत्तोपयुक्तं पुरः पश्चाच्च प्रलम्बिवर्तुलभागद्वयं कदलीसदृशं वस्त्रं नर्तकी-
भिरन्तः परिधीयमानं चण्डातकम् । प्रश्नितेति, 'तत्करोति—' (ग० सू० २०४)
इति ण्यन्ताभिष्टा, न तारकादिः ॥ ८ ॥

विनेतृभर्तृद्वयभीतिदान्तयोः परस्परस्मादनवाप्तवैशसः ।

अजायत द्वारि नरेन्द्रसेनयोः समागमः स्फारमुखारवोद्गमः ॥ ९ ॥

विनेत्रिति ॥ नरेन्द्रौ भीमनलौ तयोः सेने तयोः समागमो राजगृहद्वारि एवं-
भूतोऽजायत जातः । किंभूतयोः—विनेतृ शासकं नलभीमलक्षणं भर्तृद्वयं तस्माद्धी-
तिस्तया दान्तयोः शान्तयोः । ताभ्यां नियमितत्वादकृतकलहादिसंबन्धयोः । अत
एव परस्परस्मादन्योन्यस्मादनवाप्तमलब्धं वैशसं मरणं येन । सैन्यद्वयमेलने हि
कलहो भवति, परं सौहार्दान्नियमितत्वात्तयोर्नाभूदित्यर्थः । तथा,—स्फारोऽतिमहान्मु-
खारवस्यास्फुटवर्णविशेषस्य मुखध्वनेरुद्गम उदयो यत्र ॥ ९ ॥

निर्दिश्य बन्धूनीत इत्युदीरितं दमेन गत्वार्धपथे कृतार्हणम् ।

विनीतमा द्वारत एव पद्मतां गतं तमैक्षिष्ट मुदा विदर्भराट् ॥ १० ॥

निर्दिश्येति ॥ विदर्भराट् भीमो मुदा उचितो जामातेति हर्षेण तमैक्षिष्ट नल-
मद्राक्षीत् । किंभूतम्—भीमेनैव संमुखं गत्वा बन्धून्सुहृदो भ्रातृन्वा स्वमातापितृसंब-
न्धिना निर्दिश्याज्ञाप्य प्रस्थाप्य इतोऽनेन पथा आगम्यतामित्यादिप्रकारैरुदीरितमुक्तम् ।
बन्धुमुखेन ज्ञापितमार्गम् । तथा,—दमारुयेन भैमीभ्रात्रार्धपथे कृतार्हणा अर्घ्या-
दिपूजा यस्यै तम् । तथा,—अनुद्धतवेषत्वाद्विनीतम् । अत एव—द्वारत आ द्वार-
सीमामेवावधीकृत्य रथादुत्तीर्य पद्मतां पादचारित्वं गतं प्राप्तम् । दमेनैव बन्धून्पुरः
प्रस्थाप्य इत इत्युदीरितमिति वा । आ द्वारतः पदद्वयम् । पद्म इति, 'पादस्य पदा-
ज्यातिगोपहतेषु' (६।३।५२) इति पादस्य पत् ॥ १० ॥

अथायमुत्थाय विसार्य दोर्युगं मुदा प्रतीयेष तमात्मजन्मनः ।

सुरस्रवन्त्या इव पात्रमागतं भृताभितोवीचिगतिः सरित्पतिः ॥ ११ ॥

अथेति ॥ अथ नलदर्शनानन्तरमयं भीम उत्थाय प्रत्युत्थानं कृत्वा आत्मज-
न्मनो भैम्याः पात्रं योग्यमागतं तं नलं दोर्युगं विसार्य प्रसार्य मुदा प्रतीयेषाऽऽलि-
लिङ्ग । कः कसिव—सरित्पतिः सुरस्रवन्त्या भागीरथ्या आगतं पात्रं प्रवाहमिव ।
नौकादिकं वा । किंभूतः—भृते भृतेऽभितः पार्श्वद्वये वीचिगती तरङ्गपरम्परे येन ।
'वीचिततिः' इत्यपि पाठः ॥ ११ ॥

यथावदस्मै पुरुषोत्तमाय तां स साधुलक्ष्मीं बहुवाहिनीश्वरः ।

शिवामथ स्वस्य शिवाय नन्दनां ददे पतिः सर्वविदे महीभृताम् ॥ १२ ॥

यथावदिति ॥ अथालिङ्गनानन्तरं महीभृतां राज्ञां पतिर्वहुवाहिन्या ईश्वरः
स्वामी स भीमः सर्वविदे सर्वविद्याविज्ञाय शिवाय शुभश्रवणकीर्तनाय अत एव पुरु-
षोत्तमाय पुरुषश्रेष्ठायार्त्तं नलाय साधुलक्ष्मीं समीचीनकायकान्तिम्, अत एव शिवां
शुभरूपां तां भैमीं स्वस्य नन्दनां कन्यां यथावद्वेदोक्तविधिना ददे । 'मधुपर्कपूर्व
कन्यादानम्' इत्याचारः । मधुपर्कादिविधिपूर्वं ददे दातुमारब्धवानिति वा । अथ

च,—बहुनदीश्वरः समुद्रः पुरुषोत्तमाय तां स्वकन्यां लक्ष्मीं यथावद्दे तत्साधु ।
तथा,—पर्वतराजो हिमालयः सर्वज्ञाय श्रीमहादेवाय स्वपुत्रीं पार्वतीं ददे तदपि
साधु । यद्वा,—मैनाकादिपर्वतानां पालयिता समुद्रः शिवस्वरूपाय विष्णवे शुभरूपां
लक्ष्मीं ददे तत्साधु । अथ च,—बहुनदीयुक्तो हिमालयः पुरुषोत्तमरूपाय श्रीहराय
श्रीपार्वतीं ददे । पार्वतीरूपां लक्ष्मीम्, लक्ष्मीरूपां पार्वतीमिति वा । नलाय पुरुषो-
त्तमायेव शिवायेव भैमीं लक्ष्मीमिव शिवामिव भीमः समुद्र इव हिमवानिवेत्युपमालं-
कारो व्यज्यते । साधुलक्ष्मीमित्यत्र समासान्तविधेरनित्यत्वात्कवभावः ॥ १२ ॥

इदानीं विवाहविधिमाह—

असिखदद्यन्मधुपर्कमर्पितं स तद्व्याघातर्कमुदकदर्शिने ।

यदेष पास्यन्मधु भीमजाधरं मियेण पुण्याहविधिं तदाकृत ॥ १३ ॥

असिखददिति ॥ स नलः अर्पितं भीमेन दत्तं सहमिश्रितकांस्यपात्रस्थदधिम-
धुधृतरूपं मधुपर्कं यदसिखददास्वादितवान् तदुदकदर्शिने विवाहोत्तरफलपरिपाकभू-
ताधरचुम्बनादिविचारिणे लोकायेति तर्कमूहं व्यधाच्छेके । इति किम्—यद्यस्मादेष
नलो भीमजाधररूपं मधु पास्यन्पास्यति तस्मात्तदा मधुपर्कदानावसरे मधुपर्कास्वाद-
नमियेण पुण्याहविधिं शुभनक्षत्रादियुक्तपुण्यदिनकृत्यं मङ्गलपूर्वमुपक्रममकृत । अन्योऽपि
शुभकार्यं करिष्यन्शुभविवाहदिनादौ तदीयमारम्भं करोति । तथा,—अनेनापि
भैम्यधरपाने मुहूर्तश्चक्रे इति जनेन तर्कितमित्यर्थः । अधरस्यातिस्वादुत्वमुक्तम् ।
'असिखदत्' इति चौरादिकात्स्वदेशब् । ये तमपि घोपदेशं मन्यन्ते तैः षत्वाभाव-
श्चिन्त्यः । 'असिष्वदत्' इति पाठाभावाद(णिज)र्थस्य दुर्योजत्वाच्च चौरादिक
एव । पास्यन्, 'लटः सद्वा' (३।३।१४) इति शता । पुण्यं च तदहश्च,
'राजाहः—' (५।४।९१) इति टचि 'पुण्यसुदिनाभ्यामहः क्लीबोत्प्रेष' पुण्याहं तत्र
विधिरिति विग्रहः ॥ १३ ॥

वरस्य पाणिः परघातकौतुकी वधूकरः पङ्कजकान्तितत्स्करः ।

सुराज्ञि तौ तत्र विदर्भमण्डले ततो निबद्धौ किमु कर्कशैः कुशैः ॥ १४ ॥

वरस्येति ॥ वरस्य पाणिः परघातकौतुकी शत्रुमारणकुतूहली वधूकरः पङ्कज-
कान्तितत्स्करः कमलश्रीचोरो यस्मात्कारणात्किमु सुराज्ञि भीमेन राजन्वति तत्र तस्मि-
न्विदर्भमण्डले विदर्भराष्ट्रे तौ वरवधूकरौ कर्कशैः कुशैर्नितरां बद्धौ । उभयहस्तयोः
कुशवन्धनपूर्वं पाणिग्रहणमभूत् । तत्र कुशवन्धने कारणोत्प्रेक्षा क्रियते । एको हिंसः,
अपरश्चौर इति सापराधत्वात्किमु बद्धावित्यर्थः । अन्यत्रापि सौराज्ये अन्यघातक-
तत्स्करौ कठिनदोरकैर्वध्येते । पाणिग्रहणं जातमिति भावः । कुशैः पाणिबन्धनं
देशाचारः । यथाक्रमं करयोः शौर्यं मार्दवं च सूचितम् । सुराज्ञि, 'राजाहः—'

१ 'अर्थान्तरं प्रति विशेषणविशेष्ययोरपि क्लृप्तत्वादभिधायाः प्रकृतार्थोपक्षिणत्वात्,
वाच्यार्थानुपपत्त्यभावलक्षणाच्च ध्वनिरेवौपम्यपर्यवसायी' इति जीवातुः । २ 'उदकदर्शि-
नामागामिफलज्ञानाम्' इति जीवातुः । 'फलस्य दर्शने ज्ञाने' इति सुखावबोधा ।
३ 'सापह्नवोत्प्रेक्षा' इति जीवातुः ।

(५।४।९१) इत्यस्य नियततत्पुरुषविषयत्वात्, अत्र बहुव्रीहिविषयत्वाच्चप्राप्त्य-
भावः ॥ १४ ॥

विदर्भजायाः करवारिजेन यन्नलस्य पाणेरुपरि स्थितं किल ।

विशङ्क्य सूत्रं पुरुषायितस्य तद्भविष्यतोऽस्मायि तदा तदालिभिः १५

विदर्भेति ॥ विदर्भजायाः करवारिजेन यत्तदा पाणिग्रहणसमये नलस्य पाणे-
रुपरि स्थितम् । तदुपरिस्थानं किल निश्चितं विपरीतरते भविष्यतः पुरुषायितस्य पुरु-
षवदाचरितस्य । विपरीतरतस्येति यावत् । सूत्रं सूचनाकारि विशङ्क्य विशेषेण संभाव्य
कौतुकविलोकनार्थं निकटस्थिताभिस्तदालिभिर्मैमीसखीभिरस्मायि ईषद्वसितम् । विप-
रीतरते हि स्त्रीपाणिरुपरि भवति । विवाहे वधूकरो वरकरस्योपरि भवति । 'सूत्रं तु
सूचनाग्रन्थे' इति विश्वः ॥ १५ ॥

इदानीमित आरभ्य 'न तेन वाहेषु-' (नै० १६।३४) इति यावद्विवाहोचितं
यौतकं प्रतिपादयति—

सखा यदस्मै किल भीमसंज्ञया स यक्षसख्याधिगतं ददौ भवः ।

ददौ तदेष श्वशुरः सुरोचितं नलाय चिन्तामणिदाम कामदम् ॥१६॥

सखेति ॥ भीमसंज्ञया 'भीम' इति नाममात्रेण सखा स्वस्यापि भीमनामत्वात् ।
'किल' उत्प्रेक्षायाम् । भवो महेश्वरोऽस्मै भीमाय यक्षेण कुबेरेण सह यत्सख्यं मैत्री
तेनाधिगतं प्राप्तं यच्चिन्तामणीनां दाम मालां ददौ, एष श्वशुरो भीमस्तत्कामदं सक-
लामिलपितदायि सुराणामुचितं देवधार्यं चिन्तामणिदाम नलाय ददे । उत्प्रेक्षायामेव
तात्पर्यम् । 'सुरोचितम्' इति पाठे भैम्युचितम् ॥ १६ ॥

तदेव वर्णयति—

वहोर्दुरापस्य वराय वस्तुनश्चितस्य दातुं प्रतिविम्बकैतवात् ।

वभौतरामन्तरवस्थितं दधद्यदर्थमभ्यर्थितदेयमर्थिने ॥ १७ ॥

वहोरिति ॥ यच्चिन्तामणिदाम वभौतराम् । किंभूतम्—वहोरपरिमितस्य, तथा,—
दुरापस्य दुर्लभस्य दिव्यस्य वराय जामात्रे दातुं चितस्य पुरः पुञ्जीकृतस्य रत्नहेमवसन-
हस्त्यश्वादेर्वस्तुनः पदार्थसमूहस्य स्वस्मिन्प्रतिविम्बस्य कैतवाद्याजादन्तरवस्थितं स्वस्य
मध्ये स्थितमर्थिने याचकायाभ्यर्थितं सत्तदानीमेव दातुमर्हमर्थं वस्तुजातं दधद्धार-
यदिव । 'तद्दाविति' पूर्वेणान्वयः । 'यदा यद्यो याचिष्यते तदैव तद्वस्तु तस्मै दातव्य'-
मिति बुद्ध्या स्वनाम सार्थकीकर्तुं वस्तुजातमन्तः स्थापितमिवेत्यर्थः । वहोरिति
भाषितपुंस्कम् ॥ १७ ॥

असिं भवान्याः क्षतकासरासुरं वराय भीमः स ददाति भासुरम् ।

ददे हि तस्मै धवनामधारिणे स शंभुसंभोगनिमग्नयानया ॥ १८ ॥

असिमिति ॥ भीमः क्षतो हतः कासराख्यो महिषाख्योऽसुरो येन तं भासुरं
देवीप्यमानं भवान्या दुर्गया असिं खड्गं वराय ददाति स । तस्याः खड्गस्तेन कथं
प्राप्त इत्यत आह—हि यस्मात्स्फुटं वा शंभुना सह संभोगस्तत्र निमग्नया सुरतर-
सासक्तयानया दुर्गया आत्मवैरिदलनानन्तरं स्वस्य प्रयोजनाभावात्सुरतासक्तत्वे खड्ग-

धारणस्य रसभङ्गजनकत्वाच्च धवनामधारिणे 'भीम' इति शिवनामधारकाय शंभुसेवकाय तस्मै भीमाय ददे । शंभौ सम्यगविच्छेदेन निरन्तरं भोगाय निमग्नया दक्षिणार्धेन प्रविष्टया वा । तत्त्वतस्तु तया प्रसाद्य दत्तः । 'लुलायो महिषो वाहद्विषत्कासरसैरिभाः' इत्यमरः । भासुरम्, 'भञ्जभास-' (३।२।१६१) इति घुरच् ॥१८॥

अधारि यः प्राङ्महिषासुरद्विषा कृपाणमस्मै तमदत्त कूकुदः ।

अहायि तस्या हि धवार्धमज्जिना स दक्षिणार्धेन पराङ्गदारणः ॥ १९ ॥

अधारीति ॥ महिषासुरद्विषा दुर्गया प्राक् यः खन्नोऽधारि । कूकुदः कन्यादाता भीमस्तं कृपाणं खन्नं सत्कारपूर्वं सालंकारमस्मा अदत्त । कथं तेन लब्ध इत्याशङ्क्याह—हि यस्मादर्थनारीश्वरत्वाद्वस्य भर्तुः शिवस्यार्धमज्जिनार्धप्रविष्टेन तस्याः पार्वत्या दक्षिणार्धेन शरीरदक्षिणभागेन पराङ्गदारणो वैर्यङ्गदारणः स खन्नोऽहायि त्यक्तः । सखज्जेन धववामार्धं विशता मदीयदक्षिणार्धेन तद्विदारिष्यत इति भिया त्यक्तः । 'अदायि' इति पाठेऽनर्थो न । तस्या दक्षिणार्धेन तस्मै यस्माददायीत्यर्थः । अयं पाठः साधीयान् । 'सत्कृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः' इत्यमरः ॥१९॥

उवाह यः सान्द्रतराङ्गकाननः स्वशौर्यसूर्योदयपर्वतव्रतम् ।

सनिर्झरः शाणनधौतधारया समूढसंध्यः क्षतशत्रुजासृजा ॥ २० ॥

उवाहेति ॥ यः खन्नः स्वस्य भीमस्य खन्नस्यैव वा शौर्यं प्रतापरूपो यः सूर्यस्तस्योदयस्तत्संबन्धी पर्वत उदयाचलस्तस्य व्रतं नियमं सदा सूर्योदयकारित्वलक्षणमुवाहाधृत । किंभूतः—सान्द्रतराण्यल्पानि सूक्ष्माण्यङ्गान्यङ्गकानि मुद्रपत्रीवल्लीरूपाणि तेषामननं जीवनं यत्र । तदाधार इति यावत् । सान्द्रतराणां पूर्वोक्तानामेवाङ्गानां काननं समूहो यत्र । उदयाचलपक्षे,—सान्द्रतराण्यङ्गेष्वर्धाधोभागेषु काननानि वनानि यस्य । तथा,—शाणनेन लोहकारचक्रघर्षणेन धौतयोज्वलीकरणेन दत्तपाणीकया धारया कृत्वा सनिर्झरः सप्रवाहः । धारैव निर्झरीभूतेत्यर्थः । उदयाचलोऽपि सनिर्झरो भवति । तथा,—क्षतेभ्यः खण्डितेभ्यः शत्रुभ्यो जातेनासृजा रक्तेन कृत्वा सम्यक् रूढा प्राप्ता संध्या येन । प्रातःसंध्यास्थाने रक्तमेव येन धृतमित्यर्थः । सम्यग्धृता संध्या त्सरुफलकसंधिर्येन । अतिदृढसंधिरित्यर्थ इति वा । यद्वा,—क्षतशत्रुजासृजा समूढः प्रातः संधिर्यस्य । त्सरुफलकसंधिपर्यन्तं शत्रुशरीरे निमग्न इत्यर्थः । उदयाचलोऽप्यूढप्रातःसंध्यः । उदयाचलतुल्योऽभूदित्यर्थः । 'तमदत्त' इति पूर्वोक्तसंबन्धः । 'अङ्गक-' इति पक्षे 'अल्पे' (५।३।८५) इति कैन् ॥ २० ॥

यमेन जिह्वा प्रहितेव या निजा तमात्मजां याचितुमर्थिना भृशम् ।

स तां ददेऽस्मै परिवारशोभिनीं करग्रहार्हामसिपुत्रिकामपि ॥ २१ ॥

यमेनेति ॥ स भीमस्तामसिपुत्रिकां छुरिकामप्यस्मै ददे । न केवलं खन्नमित्यपर्यर्थः । न केवलं पुत्रीमपि तु छुरिकामपि । तां काम्—भृशमर्थिना भैरव्यामनु-

१ 'परार्थ इति कान्तिके पाठे परार्थसंख्यानाम् इति, परस्य धवस्य यदर्थं शरीरवामलक्षणम् इति वा'—इति सुखावबोधा । २ 'शाणनिधौतधारया' इति पाठः । 'शाणन इति पाठश्चिन्त्यः' इति सुखावबोधा । ३ 'रूपकालंकारः' इति जीवातुः ।

रागिणा यमेन तं भीमं भैमीं मह्यं देहीत्यात्मजां याचितुं दूतीप्रेषणावसरे निजा स्त्रीया प्रहिता प्रेषिता जिह्वेव । नियतं प्राणहारित्वाद्यमजिह्वातुल्यातितीक्ष्णा । शौर्येण तुष्टो यमो यां भीमाय दत्तवान् । किंभूताम्—परिवारशालिनीं चर्मकोशेन शोभमानाम् । अथ च,—सखीलक्षणपरिजनशोभिनीम् । करग्रहार्हा हस्तग्रहणयोग्यां साधुमुष्टिदेशाम् । पूर्वं यद्यपि भैमी दत्ता, तथापि परिवारसाहित्येनेदानीं दत्तेत्यर्थः । छुरिकां सखीश्च यौतकत्वेन ददाविति भावः । 'छुरिका चासिपुत्रिका' इत्यमरः । याचिद्विकर्मा ॥ २१ ॥

यदङ्गभूमी बभतुः स्वयोषितामुरोजपत्रावलिनेत्रकज्जले ।

रणस्थलस्थण्डिलशायिताव्रतैर्गृहीतदीक्षैरिव दक्षिणीकृते ॥ २२ ॥

यदिति ॥ यस्याः शरूया अङ्गभूमी पट्टिकाया ऊर्ध्वाधोदेशौ स्वयोषितां स्वस्त्रीणामुरोजपत्रावलिः कस्तूरिकालिखितस्तनपत्रवल्ली नेत्रकज्जलं च एते इव बभतुः शुश्रुभाते । किंभूते—रणस्थले या स्थण्डिलशायिता । व्रतवशाद्यो वेदिकायां शेते स स्थण्डिलशायी, तद्भाव एव व्रतं तत्र विषये गृहीता दीक्षा यैः स्त्रीकृतनियमविशेषेण भूषणैः शत्रुभिर्दक्षिणीकृते व्रताङ्गदक्षिणात्वेन शरूयै दत्ते । दीक्षोपदेशिने हि स्त्रीणामलंकारादि दक्षिणात्वेन दीयते । छुरिकयैव स्वकृतमारणद्वारा शत्रूणां रणस्थलस्थण्डिलशायिताव्रतमुपदिष्टम्, तस्मात्तस्यै ते दक्षिणात्वेन दत्ते पत्रवल्लीकज्जले इव । लोहमुद्गरश्यामवर्णौ स्तनपत्रवल्लीनेत्रकज्जलत्वेनोत्प्रेक्षितौ । इयं छुरिका निश्चितपरविदारणा । वैरिनार्यश्च वैधव्यात्त्यक्तकज्जलपत्रावल्या इत्यर्थः । स्थण्डिल एव व्रतवशाच्छेत्त इति । 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' (३।२।७८) इत्यनुवृत्तौ 'व्रते' (३।२।८०) इति णिनिः ॥ २२ ॥

पुरैव तस्मिन्समदेशि तत्सुताभिकेन यः सौहृदनाटिनाग्निना ।

नलाय विश्राणयति स्म तं रथं नृपः सुलङ्घ्याद्रिसमुद्रकापथम् ॥ २३ ॥

पुरेति ॥ तस्य भीमस्य सुतायामभिकेनानुरागिणा । तथा,—'भैमी दातव्येति बुद्ध्यर्थं न प्रेषितः, किंतु शत्रुभराक्रान्तभूभारनिराकरणद्वारा त्वमस्माकं सुहृदिति प्रेषित' इति सौहार्दं लेहं नाटयति एवंशीलेनाग्निना पुरैव दूतीप्रेरणावसर एव यो रथस्तस्मिन्भीमे समदेशि प्रेषितो दत्तः । नृपो नलाय तं रथं विश्राणयति स्म । किंभूतम्—सुलङ्घ्या अनायासेनातिक्रमणीया अद्रयोऽत्युच्चपर्वताः, समुद्राः, कापथा विषमा निम्नगतरूपा मार्गाश्च यस्य । सर्वत्र संचरणसमर्थम् । 'कदम्बा कापथः समौ' इत्यमरः । कापथ इति, 'का पथ्यक्षयोः' (६।३।१०४) इति कादेशः । 'ऋक्—' (५।४।७४) आदिना समासान्तः ॥ २३ ॥

१ 'शस्त्रीपुत्रिकयोः प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतशेषः—' इति जीवातुः । २ 'अस्येत्थं साधनप्रक्रिया—सुहृदयस्य भावः । युवादित्वादन, ततो 'हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु' (६।३।५०) इति हृदादेशः । तथा च हृदुत्तरपदात्मत्यायाविधानेन 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते' (७।३।१९) इत्युभयपदवृद्धिर्न । अत एव 'सौहृददौर्हृदशब्दावणि हृद्भावात्' इति वामनः । ३ 'सुलंघा—' इति पाठोऽपि दृश्यते सुखावबोधायाम् ।

तमेव वर्णयति—

प्रसूतवत्ता नलकूवरान्वयप्रकाशितास्यापि महारथस्य यत् ।

कुबेरदृष्टान्तवलेन पुष्पकप्रकृष्टतैतस्य ततोऽनुमीयते ॥ २४ ॥

प्रसूतेति ॥ अस्यापि भीमेन नलाय दत्तस्यापि महतो जवादिगुणयुक्तस्य रथस्य प्रकृष्टा सूतवत्ता सूतो विद्यते यस्य स सूतवान् तद्भावः सूतवत्ता सारथिमत्ता, प्रकृष्टश्चासौ सूतश्च तद्वत्ता वा । यद्यस्मान्नलस्य कूबरेण युगंधरेण सह योऽन्वयः संबन्धः । नलेन सह वा यः कूबरस्यान्वयः । तेन प्रकाशिता प्रकटीकृता शोभिता च । ततस्तस्माद्धेतोरेतस्य महारथस्य पुष्पकवत्कामगामिधनदविमानवत्प्रकृष्टतोत्कृष्टगुणयुक्ता । पुष्पकात्सकाशाद्वा जवादिगुणैरधिकता । कुबेरस्य दृष्टान्त उदाहरणं तस्य वलेन सामर्थ्येनानुमीयतेऽनुमानजन्यज्ञानस्य विषयीक्रियते । न केवलं कुबेरस्य महारथस्य, किंत्वस्यापीति समुच्चयेन व्याप्तिप्रदर्शनपुरःसरमुपनयनिगमने सूचयति 'अपि'शब्दः । कुबेरस्यापि महारथस्यायुतसंख्ययोधस(ह)युध्वनः (त्व)पुष्पकविमानेन कृत्वा प्रकृष्टता प्रकृष्टवस्तुमत्ता प्रकृष्टेन कृष्टता, तेनोद्यमानता वा भवति, एवं कुबेरदृष्टान्तवलेनात्र एतस्य पुष्पकप्रकृष्टता भविष्यतीत्यनुमीयते । यतोऽस्यापि कुबेरस्य नलकूवरान्वयेनान्वयेन संतानेन पुत्रेण प्रकाशिता प्रकटिता शोभिता प्रसूतवत्ता जनयितृता इति साधर्म्यदृष्टान्तः श्लेषवलेन । अनुमानं त्वेवम्—विमतो महारथः पुष्पकप्रकृष्टो भवितुमर्हति नलकूवरान्वयप्रकाशितप्रसूतवत्त्वात् । यो यो नलकूवरान्वयप्रकाशितप्रसूतवत्तावान्स स पुष्पकप्रकृष्टः यथा कुबेर इत्यनुमानवशादेतत्सर्वमुच्यते इति यथाकथंचिच्छ्लोको व्याख्येयः । प्रकृष्टः सूतः पुत्र इति वा । पुष्पकस्य नलः सारथिर्नास्ति इति तेन तुल्यता नास्ति । किंतु तत्पतिना कुबेरेणेति । अस्य तु नलः सारथिरित्ययं रथो रमणीय इति भावः । 'कूबरस्तु युगंधरः' इत्यमरः ॥ २४ ॥

महेन्द्रमुच्चैःश्रवसा प्रतार्य यन्निजेन पत्याऽकृत सिन्धुरन्वितम् ।

स तद्देऽस्मै हयरत्नमर्पितं पुराऽनुबन्धुं वरुणेन बन्धुताम् ॥ २५ ॥

महेन्द्रमिति ॥ सिन्धुः समुद्रः नाम्ना उच्चैःश्रवसा । अथ च,—उन्नतकर्णेन सलक्षणेन । अथ च,—दीर्घकर्णेन दुर्लक्षणेन । अथेन महेन्द्रं प्रतार्य यद्वयरत्नं निजेन पत्या स्वस्वामिना वरुणेनान्वितं युक्तमकृत । वरुणायादत्तेत्यर्थः । स भीमस्तदश्वरत्नमस्मै नलाय ददे । अनेन कथं लब्धमित्यत आह—किंभूतम्—वरुणेन बन्धुतामलीकमैत्रीमनुबन्धुं वर्धयितुं पुरा दूतीप्रेषणावसरेऽर्पितं भीमाय दत्तम् । उच्चैःश्रवसोऽप्यधिकमर्थं तस्मै ददाविति भावः ॥ २५ ॥

जवादवारीकृतदूरदृक्पथस्तथाक्षियुग्माय ददे मुदं न यः ।

ददद्दिदृक्षादरदासतां यथा तैयैव तत्पांसुलकण्ठनालताम् ॥ २६ ॥

जवादिति ॥ योऽथो लोकानामक्षियुग्माय नेत्रद्वयाय दिदृक्षायाः स्वीयरूपदर्श-

१ 'अत्रानुमानालंकारः । हेतुत्वेन तर्कानुमानेन वैलक्षण्यं । रूपकं च प्रसूतवत्तादिप्रकाशितैः तत्प्रकाशितेति स्मिष्टरूपकं द्रष्टव्यम्—' इति जीवातुः । २ 'तुयैव' इति प्राचीनलिखितपुस्तकपाठः ।

नेच्छाया आदरस्तस्य दासतां वशत्वं ददद्दानः पारवश्यं कुर्वन् जवादेतोरवारीकृतो-
 र्वाकीरीकृतो दूरो बहुयोजनो दृक्पथो नेत्रपथो येन । दूरं गतत्वाच्चेत्रयोरविषय
 इति यावत् । एवंविधः सन् यथा नेत्रयुगाय मुदं प्रीतिं न ददे । दर्शनाभावात्प्रीतिं
 नोत्पादितवानित्यर्थः । तथा पुनरागमनसमयेऽपि तथैव दिदृक्षादरदासतया तस्य
 नेत्रयुगस्य पांसुलं रेणुयुक्तं कण्ठनालं यस्य भावस्तत्ता तां लक्षणया उत्कण्ठितत्वं
 ददत् मुदं न ददे । तमन्धं दद इति पूर्वेण संबन्धः । 'यथा-तथा'शब्दौ व्यत्यस्तौ
 योज्यौ । रूपादिविलोकनकौतुकिभिः यावदधो द्रष्टुमारब्धः, तावद्वेगवशाद्दूरं गत-
 त्वान्न दृष्टः । इदानीं यद्यपि न दृष्टः, तथापि व्याधुव्यागमनेऽवश्यं द्रक्ष्याम इति
 बुद्ध्या व्यापारान्तरत्यागपुरःसरं तद्रूपादिविशेषदर्शनादराच्चेत्रे प्रसार्य तत्रैव याव-
 त्स्थिताः, तावत्पुनरागमनसमयेऽपि खुरपुटक्षुण्णक्षोणीरेणुसंबन्धान्न दृष्टः, तथापि
 दर्शनाभावादुत्कण्ठाया अपरिपूर्णत्वाच्चेत्रयुगस्य हर्षो नाभूदित्यर्थः । जवादप्रतिषिद्धो
 दूरो दृक्पथो येन । अतिदूरं नेत्राभ्यामनुगतमार्ग इति यावत् । एवंभूतो योऽक्षियुगाय
 दर्शनहर्षे तथा नादत्त यथा दिदृक्षादरदासतां ददानः सन् तथैव तस्य नेत्रयुगस्य
 द्रष्टुर्वा । शुष्ककण्ठत्वं ददे । निरन्तरदर्शनाभावात्तादृशी प्रीतिर्न जाता, किन्तु—
 पूर्वोक्तप्रकारेण नेत्रयोर्द्रष्टुर्वा भूरेणुसंबन्धाच्छुष्ककण्ठत्वमेव जातमित्यर्थः । द्रष्टव्यदर्श-
 नाद्धि दृष्ट्वागस्य प्रतिषेधो भवति । अत्र तु वेगातिशयाद्दर्शनाभावादप्रतिषेधस्तस्येति
 वा । अथ च,—जलरहितः कृतो दूरो दृष्टिगोचरो यो मार्गः स पिपासोर्नेत्रयुगाय हर्ष
 न ददाति । किन्तु जलावलोकने पारवश्यम् । तथापि पिपासोः शुष्ककण्ठत्वं चेत्युक्ति-
 रिति वा । 'दाशताम्' इति पाठे दिदृक्षादरस्य दानपात्रत्वं ददावित्यर्थः । 'दासु
 दाने' 'दाशगोत्रौ संप्रदाने' इति निपातनाद्दास्यतेऽस्मै दाशो दानपात्रम् । 'पारा-
 वारे परार्वाची तीरे' इत्यमरः । पक्षे—नास्ति वारि यस्मिन्नसाववारिः । पक्षे—
 वारणं वारः प्यन्ताद्धञ्, स नास्त्यस्यासाववारः । 'अवार'शब्दाद्, 'अवारि'शब्दाच्च
 चिर्वः ॥ २६ ॥

दिवस्पतेरादरदर्शिनादरादढौकि यस्तं प्रति विश्वकर्मणा ।

तमेकमाणिक्यमयं महोज्ञतं पतद्ग्रहं ग्राहितवान्नलेन सः ॥ २७ ॥

दिवस्पतेरिति ॥ दिवस्पतेरिन्द्रस्य भैम्यनुरागवशाद्धीम आदरदर्शिना विश्व-
 कर्मणा यस्तं भीमं प्रत्युद्दिश्याऽऽदरादढौकि उपदारूपेण प्रेषितः स भीमस्तमेकं महा-
 परिमाणं माणिक्यं तन्मयं तद्रूपं तन्निर्मितं वा महोज्ञतमत्युच्चं पतद्ग्रहं पतद्ग्रह-
 जलताम्बूलोद्गारादि गृह्णातीति तं नलेन प्रयोज्येन ग्राहितवानङ्गीकारितवान् । नलाय
 ददे इत्यर्थः । प्रभोर्यस्मिन्नादरः, तं तदनुजीविनः स्वस्वशिल्पेन सेवन्त इति लोक-
 रीतिः । 'पतद्ग्राहः पतद्ग्रहः' इत्यमरः । दिवस्पतेः, 'तत्पुरुषे कृति—' (६।३।१४)
 इति बाहुलकात्पृष्ट्या अलुकि कस्कादित्वाद्विसर्जनीयस्य सः । 'षष्ठ्याः पतिपुत्र—'
 (८।३।५३) इति छन्दोविषयत्वात् । ढौकेर्गल्यर्थत्वात्सकर्मकत्वात्कर्मणि चिण् ।
 गृह्णातीति पचाद्यचि पततो ग्रह इति समासः ॥ २७ ॥

१ 'अवारीकरणाद्यसंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः' इति जीवानुः ।

नलेन ताम्बूलविलासिनोज्झितैर्मुखस्य यः पूगकणैर्भृतो न वा ।

इति व्यवेचि स्वमयूखमण्डलादुदञ्चदुच्चारणचारुणश्चिरात् ॥ २८ ॥

नलेनेति ॥ उदञ्चदुच्चारणचारुण उदित्वरोन्नतगरुडाग्रजवत्, उदित्वरोन्नत-
सूर्यवद्वा सुन्दरादतिरक्तात् । ऊर्ध्वं प्रसरत्किरणोऽतिशयितो यः स्त्रीयो रक्तरूपगुण-
स्तेन चारोर्वारक्ततरात्स्वमयूखस्य मण्डलात्संघादितोस्ताम्बूलविलासिना ताम्बूलरस-
मात्रग्राहिणा पूगनागवल्लीदलखण्डत्याग्निना नलेन गृहीतरसत्वादुज्झितैस्स्यक्तैर्माणि-
क्यशकलसदृशैर्मुखोद्धाररूपैः पूगकणैः क्रमुकाल्पशकलैरयं भृतः पूरितो न वा पूरितं
इति यः पतद्रहश्चिराद्भूयसा कालेन सूक्ष्मेक्षिकया क्रमेण मुक्तसंशयैर्लोकैर्व्यवेचि
निश्चितः । तं ग्राहितवानिति पूर्वेण संबन्धः । समीपं गत्वा सूक्ष्मेक्षिकया अयमिदानीं
पूगकणैर्भृत इति निश्चितः, कदाचिच्च इदानीं न भृत इत्यपि निश्चित इत्यर्थः ।
भृताभृतत्वसंदेहे रक्तमयूखमण्डलं हेतुः । माणिक्यमयत्वादतिरक्त इत्यर्थः । तदानीं
ताम्बूलस्यानवसराद्भावित्वमपि भूतवदुपचारः । यद्वा,—तस्यैवातिरक्तत्वाज्जनस्यो-
द्धारत्यागभ्रमः । अमी पूगकणाः किं वा किरणसमूह इति संदेहश्चिरान्निर्णीत
इति वा ॥ २८ ॥

मयेन भीमं भगवन्तमर्चता नृपेऽपि पूजा प्रभुनास्त्रि या कृता ।

अदत्त भीमोऽपि स नैषधाय तां हरिन्मणेर्भोजमभाजनं महत् ॥ २९ ॥

मयेनेति ॥ भगवन्तं षड्गुणैश्वर्यसंपन्नं भीमं शिवमर्घ्यादिभिरुपचारैरर्चता पूजयता
शैवेन मयनाम्नाऽसुरेण प्रभुनास्त्रि शिवनामधारके नृपेऽपि भीमेऽपि पूजा कृताऽकारि,
स भीमोऽपि तां पूजां पूजारूपं हरिन्मणेर्गरुडमणिसंबन्धिविषापहारसमर्थमति-
विस्तृतं भोजनार्थं भाजनं नैषधायदत्त । मयेन तस्मै दत्तम्, सोऽपि नलायादत्तेति
'अपि'शब्दः समुच्चयार्थः । अर्चतिर्भौवादिकः ॥ २९ ॥

छदे सदैव च्छविमस्य विभ्रतां न केकिनां सर्पविषं विसर्पति ।

न नीलकण्ठत्वमधास्यदत्र चेत् स कालकूटं भगवानभोक्ष्यत ॥ ३० ॥

छदे इति ॥ अस्य भोजनपात्रस्य छविं नीलां द्युतिं सदैव छदे पिच्छे विभ्रतां
केकिनां मयूराणां सर्पविषं न प्रसर्पति । तच्छरीरं नाकामतीत्यर्थः । स भगवाच्छिवोऽत्र
पात्र एतदाधारत्वेन कालकूटं चेदभोक्ष्यत तर्हि नीलकण्ठत्वं नाधास्यत् । अत्र पात्रे
विषभक्षणे कृते सति तज्जीर्णतया नीलकण्ठत्वं न स्यादित्यर्थः । क्रियातिपत्तौ लृट् ।
'भुजोऽनवने' (१।३।६६) इति तच् ॥ ३० ॥

विराध्य दुर्वाससमस्खलदिवः स्रजं त्यजन्नस्य किमिन्द्रसिन्धुरः ।

अदत्त तस्मै स मदच्छलात्सदा यमभ्रमातङ्गतयैव वर्षुकम् ॥ ३१ ॥

विराध्येति ॥ स भीमस्तस्मै नलाय मदच्छलाद्दानजलव्याजात्सदा वर्षुकं वर्षण-
शीलं यं हस्तिनमदत्त, स दुर्वाससं विराध्य रोषयित्वा तच्छापादिन्द्रसिन्धुर ऐरावतो
दिवः सकाशादस्खलत्पतितः किम् । भुवमागत ऐरावणः किमित्यर्थः । विराधे हेतुः—
अस्य दुर्वाससः स्रजं मालां त्यजन्भुवि क्षिपन् । अत्र पौराणिकी कथा—कदाचिदै-

रावतमारुह्य गच्छत इन्द्राय दुर्वाससा प्रसादेन मन्दारपुष्पमाला दत्ता, सा चेन्द्रेण करीन्द्रकुम्भे स्थापिता, स तां शुण्डादण्डेनाधश्चिक्षेप, ततः कुपितेन मुनिना त्वमपि मालावदधः पतेति शप्तः । तन्मूलेयमुत्प्रेक्षा । वर्षुकत्वेन पुनरुत्प्रेक्षते—अभ्रमा-
तङ्गतया ऐरावतत्वेनेव । ऐरावतो हि सदा मदजलं वर्षति, अयमपि तावत्स्वर्गाद्भ्रष्टः
स एव इति सदा दानजलं मुञ्चतीत्यर्थः । अभ्रवन्मातङ्गस्तत्तया वा । श्यामत्वात्स-
जलघनतुल्य इत्यर्थः । अस्य भीमस्य संबन्धित्वेन अस्खलन् किमिति वा । वर्षुकम्,
'लषपत-' (३।२।१५४) इत्युक्त्वा ॥ ३१ ॥

मदान्मदग्रे भवताथवा भिया परं दिगन्तादपि यात जीवत ।
इति स्म यो दिक्करिणः स्वकर्णयोर्विनैव वर्णस्त्रजमागतैर्गतैः ॥ ३२ ॥

मदादिति ॥ यो गजः स्वकर्णयोरगतैर्गतैरागमनैर्गमनैश्च कृत्वा वर्णस्त्रजं वर्णमालां
विनैव दिक्करिणो दिग्गजान्प्रति इत्याह स्मेव । इति किम्—भो दिग्गजाः ! भवतां
बलाभिमानश्चेदस्ति तर्हि मदाद्युद्धं कर्तुं यूयं मदग्रे भवत मम पुरस्तात्तिष्ठत । अथवा
चेन्मदो नास्ति, तर्हि भिया दिगन्तस्था यूयं दिगन्तादपि परं दूरं यात गच्छत,
पलायिताश्च सन्तस्तत्रैव सुखेन जीवत स्वप्राणान्रक्षतेति । इयं छोटोत्प्रेक्षा ॥ ३२ ॥

बभार वीजं निजकीर्तये रदौ द्विषामकीर्त्यै खलु दानविशुषः ।
श्रवःश्रमैः कुम्भकुचां शिरःश्रियं मुदे मदस्वेदवतीमुपास्त यः ॥ ३३ ॥

वभारेति ॥ यो गजो निजकीर्तये रदौ दन्तौ वीजं कारणं बभार । द्विषाम-
कीर्त्यै दानविशुषो दानोदविन्दूनेव कारणं बभार । 'खलु' उत्प्रेक्षायाम् । दन्ताभ्यां
परविदारणात्स्वयशःसमुत्पत्तेस्तयोः कीर्तिकारित्वम् । अथ च,—कीर्तिलक्षणस्य कार्यस्य
शुभ्रत्वात्कारणेनापि तादृशेनैव भवितुं युक्तमिति कीर्तिवीजभूतकन्दाविव । मदजल-
गन्धाग्राणमात्रेण परगजानां भङ्गाद्दानविन्दूनां तदकीर्तिकारणत्वम् । कार्यस्य श्याम-
त्वात्कारणेनापि तादृशेनैव भवितुं युक्तमिति श्यामदानविन्दव एवाकीर्तौर्वाजमिवेत्यु-
त्प्रेक्षा । तथा,—मुहुर्मुहुर्गतागतैः श्रवःश्रमैः कर्णप्रयासैरेव व्यजनचालनैः कृत्वा
कुम्भावेव कुचौ यस्यास्तां मदस्वेदवतीं दानरूपधर्मोदकयुक्तां शिरःश्रियं धर्मजला-
पहरणद्वारा तस्या एव मुदे हर्षापोपास्त सिषेवे । एवंभूतं शिरो दधानः प्रीतिमुद-
पादयदित्यर्थः । कामकेलिखिन्नां कुम्भकुचां कामिनीं स्वेदमपनयन्कामी तालवृन्त-
चालनेन वीजयतीति मदस्य स्वेदरूपेण शिरःश्रियः स्त्रीत्वरूपणम् । अधत्तेति,
'मुदा' इत्यपि पाठः ॥ ३३ ॥

न तेन वाहेषु विवाहदक्षिणीकृतेषु संख्यानुभवेऽभवत्क्षमः ।
न शातकुम्भेषु न मत्तकुम्भिषु प्रयत्नवान्कोऽपि न रत्नराशिषु ॥ ३४ ॥

नेति ॥ तेन भीमेन नलाय विवाहे दक्षिणीकृतेषु कन्यादानदक्षिणात्वेन दत्तेषु
वाहेषु रथादिषु तुरगेषु वा संख्यानुभवे संख्याज्ञाने प्रयत्नवानपि कोऽपि कश्चिदपि
क्षम इयन्तो बाहा दत्ता इत्येवं संख्यापरिच्छेदे समर्थो नाभवत् । तथा,—शात-
कुम्भेष्वनेकभूषणभूतघटिताघटितकाञ्चनेषु न । तथा,—मत्तकुम्भिषु गलन्मद-

१ 'उत्प्रेक्षात्रयसंसृष्टिः' इति जीवातुः ।

मातङ्गेषु च न । तथा,—रत्नराशिषु न । क्षमोऽभवदिति सर्वत्र, विवाहदक्षिणी-
कृतेष्विति च । बहुतरं यौतकं दत्तमिति भावः ॥ ३४ ॥

करग्रहे वाम्यमधत्त यस्तयोः प्रसाद्य भैम्यानु च दक्षिणीकृतः ।

कृतः पुरस्कृत्य ततो नलेन स प्रदक्षिणस्तत्क्षणमाशुशुक्षणिः ॥ ३५ ॥

करेति ॥ य आशुशुक्षणिरभिस्तयोः करग्रहे विवाहे विषये वाम्यं वक्रत्वमधत्त
मेजे । भैम्यमिलाषाञ्जलाकारधारणादिद्वारा पूर्वं विरुद्धोऽभूत्, अनु पश्चाञ्जलवर-
णावसरे भैम्या स्तुतिध्यानादिना प्रसाद्य संतोष्य दक्षिणीकृत आनुकूल्यं नीतः सोऽभि-
स्ततः पाणिग्रहणानन्तरं नलेन पुरस्कृत्योद्धेखनादिसंस्कारपूर्वमग्रे प्रतिष्ठाप्य तत्क्षणं
तस्मिन्विवाहसमये प्रदक्षिणः प्रकर्षेणापसव्यः कृतो दक्षिणभागेन वलयाकारेण
वेष्टितः । अथ च,—यः पूर्वं यौतकदानकाले वामभागेऽभूत्, पश्चाद्भैम्या फूत्कारा-
दिना प्रबोध्यानुकूलः कृतः । अथ च,—दक्षिणभागे कृतः सोऽर्चनादिभिः संपूज्य
नलेन सुतरामनुकूलः कृतः । अथ च,—प्रदक्षिणे प्रकर्षेण दक्षिणभागे कृतः । अन्योऽपि
यो महान्पूर्वं विरोध्यते स विवाहादौ प्रसाद्यानुकूलः कियत इत्युक्तिः । अत्र कचि-
त्कचिद्विधिक्रमभङ्गो देशाचाराच्छाखामेदात्कुलाचारविशेषाद्वा बोद्धव्यः । न पुनः
श्रीहर्षकवेरज्ञानलेशोऽपि । अत एव पूर्वं यथाविधीति प्रायुङ्क्त । आशोष्टुमिच्छति,
'आङ्घ्रि शूषेः सनश्छन्दसि' (उ०सू० २६०) इत्यनिः । शिष्टप्रयुक्तवाङ्माषायामपि
साधुत्वं ज्ञेयम् ॥ ३५ ॥

स्थिरा त्वमश्मेव भवेति मन्त्रवागनेशदाशास्य किमाशु तां हिया ।

शिला चलेत्प्रेरणया नृणामपि स्थितेस्तु नाचालि विडौजसापि सा ३६

स्थिरेति ॥ हे भैमि ! 'इममश्मानमारोह' इत्युच्चार्य 'मत्वश्मेव स्थिरा भव'
इति नलेनोच्चारिता मन्त्ररूपा वाक्तां भैमीमाशास्य शिलावन्निश्चला भवेति तस्यै
आशिषं दत्त्वा आश्वनेशन्ननाश । वर्णा उच्चारिताः प्रध्वस्ता भवन्ति । तत्रोत्प्रेक्षते—
हिया किम् । किमिति तस्या लज्जेत्यत आह—शिला अल्पतेजसां नृणामपि प्रेरणया
करचरणव्यापारमात्रेण चलेत्स्वस्थानादन्यत्र गच्छेत् । सा तु भैमी पुनरतिप्रभा-
विणा विडौजसेन्द्रेणापि स्थितेर्मनोव्यापारमात्रस्वीकृतनलपतित्वरूपाया मर्यादायाः
सकाशाच्चाचालि पतिव्रतासीमां न त्याजितेति । स्थिरतरत्वेनाधिकाया भैम्या अहं
हीनेति स्वदोषं विचिन्त्य लज्जयैव नष्टेत्यर्थः । वैधमश्मारोहणं तेन कारितमिति
भावः । 'नश अदर्शने' अस्माह्लुङि पुषादित्वादङि 'नशिमन्योरलित्वेत्वम्' इत्येत्वे
रूपम् ॥ ३६ ॥

प्रियांशुकग्रन्थिनिबद्धवाससं तदा पुरोधा विदधे विदर्भजाम् ।

जगाद विच्छिद्य पटं प्रयास्यतो नलादविश्वासमिवैष विश्ववित् ॥ ३७ ॥

प्रियेति ॥ तदा वहिसंनिधिकाले पुरोधा गौतमो विदर्भजां भैमीं प्रियस्य नलस्यां-
शुकेन सह ग्रन्थिना निबद्धं वासो यस्यास्तामेवंविधां विदधे चकार । उत्प्रेक्षते—

१ 'विवाहादिषु संख्यासंबन्धेऽप्यसंबन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः' इति जीवातुः । २ अत्र
'पूर्ववाक्यार्थस्योत्तरवाक्यार्थहेतुकत्वात्काव्यलिङ्गमलंकारः' इति जीवातुः ।

पटं विच्छिद्य कर्तित्वाऽरण्ये भैमीं विहाय प्रयास्यतो गमिष्यतो नलात्सकाशादेश
पुरोधा अविश्वासं विश्वासाभावं जगादेव । वल्लं छित्त्वा त्वां हित्वायं गमिष्यतीत्येतस्य
विश्वासो न कार्य इत्यस्य वल्लेण सह स्ववस्त्रस्य ग्रन्थिं दत्त्वैवानेन सह विचरणीय-
मित्युवाचेवेत्यर्थः । कथमेतज्ज्ञातमत आह—यतो विश्वं सर्वं वेत्तीति । कालत्रयज्ञ
इत्यर्थः । तस्माद्भविष्यदपि तेन ज्ञातमित्यर्थः । कलिना पराभूतो नलो द्यूतहारित-
सर्वस्वः स्त्रीयैस्त्यक्तो द्वापरेण कलिना पक्षिरूपेण तद्धारणार्थं क्षिप्तस्य वस्त्रस्यापहारा-
द्वृक्षान्तराभावाद्भैमीवस्त्रार्थधारी सन्निद्राणायास्तस्या वस्त्रार्थं विच्छिद्य तां महारण्ये
तत्याजेति महाभारते कथा । वैधमुभयवस्त्रग्रन्थिवन्धनं तेन कृतमिति भावः ।
'विदधत्' इति पाठे कुर्वन्सन्निति योजना ॥ ३७ ॥

ध्रुवावलोकय तदुन्मुखध्रुवा निर्दिश्य पत्याभिदधे विदर्भजा ।
किमस्य न स्यादणिमाक्षिसाक्षिकस्तथापि तथ्यो महिमागमोदितः ३८

ध्रुवेति ॥ तस्य ध्रुवस्य दर्शनार्थमुन्मुखी भूर्यस्य तेन पत्या नलेन विदर्भजा
निर्दिश्याज्ञाप्य ध्रुवस्यावलोकनार्थमभिदधे उक्ता । तदुन्मुख्या ध्रुवा कृत्वा संज्ञाप्येति
वा । ननु स्थूलस्य ध्रुवस्य स्वयंदर्शनयोग्यत्वात् सा स्वयमेव तं पश्येत्, तेन किमिति
दर्शनं कारितमित्याह—अस्य ध्रुवस्याणिमा सूक्ष्मप्रमाणत्वमक्षिसाक्षिको नेत्रगोचरः
किं न स्यात्, अपि तु स्यादेव यद्यपि, तथापि स्वयंदर्शनयोग्यत्वेऽप्यागमोदितो महिमा
वेदोक्तं गौरवं सत्यः । अस्त्विति शेषः । श्रुत्युक्तं हि प्रमाणमित्यर्थः । श्रुतिर्हि ततो
बधूं 'सूर्यमुखीक्षस्व' इति ध्रुवे दर्शिते 'ध्रुवं पश्यामि प्रजां विन्देय' इति सा ब्रूयात् ।
तस्मात्स्वयं द्रष्टुं शक्यत्वेऽपि नल एवादर्शयदिति युक्तमित्यर्थः । वैधं ध्रुवदर्शनं
कारितमिति भावः । एतत्सर्वं कविवचः । अथ च,—यद्यप्यणुत्वं स्वयं प्रत्यक्षदृश्यं
तथापि ज्योतिःशास्त्रोक्तं ध्रुवमण्डलस्य महापरिमाणत्वं सत्यमेव ॥ ३८ ॥

धवेन सादर्शि बधूररुन्धतीं सतीमिमां पश्य गतामिवाणुताम् ।
कृतस्य पूर्वं हृदि भूपतेः कृते तृणीकृतस्वर्गपतेर्जनादिति ॥ ३९ ॥

धवेनेति ॥ सा बधूर्धवेन नलेनाणुतामतिसूक्ष्मत्वं गतामिमां सतीं पतिव्रताम-
रुन्धतीं त्वं पश्येत्युक्त्वाऽदर्शि दर्शिता । तत्राणुत्वे उत्प्रेक्षते—वरणात्पूर्वमेव हृदि
कृतस्य मनोरथमात्रेण हृदये कृतस्य भूपतेः कृते तृणीकृतस्वर्गपतेस्तृणवत्त्वाधवेन त्यक्त
इन्द्रो येन एवंभूताज्जनादिव । लज्जयेति शेषः । अहं हि परिणीता सतीन्द्रं तृणप्रा-
यमकरवम्, भैमी तु हृदि धारणमात्रादेवेति मत्तोऽपीयमेवाधिका सतीति भैम्याः
सेकाशाहज्येव कृशामित्यर्थः । स्वतः कृशत्वमेवमुत्प्रेक्षितम् । भूपतेः, जनादिति
शब्दद्वयं सामान्यवाच्यपि नलभैमीलक्षणे विशेषे पर्यवस्यति । वैधमरुन्धतीविलोकरं
कारितमिति भावः । अदर्शि, प्यन्ताच्चिण् । 'अभिवादिदशोः—' (वा० १११४) इति
अणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वम् । तस्य चाभिहितत्वाद्वितीयाभावः ॥ ३९ ॥

प्रसूनता तत्करपल्लवस्थितैरुडुच्छिविव्योमविहारिभिः पथि ।

मुखेऽमराणामनले रदावलेरभाजि लाजैरनयोज्झितैर्द्युतिः ॥ ४० ॥

प्रसूनतेति ॥ तस्या भैम्याः करयोरेव पल्लवयोः स्थितैर्वर्तमानैर्लाजैः प्रसूनता

१ 'इतः' इति मुखावबोधास्यपाठः ।

पुष्पत्वमभाजि प्राप्ता । पल्लवेषु च पुष्पाणि युक्तानि । तथा,—अनया भैम्योज्झितैः करान्मुक्तैर्व्योम्नि विहरणशीलैः सद्भिः पथि कराभ्यन्तरालरूपे मार्गे उडुच्छविर्नक्षत्र-शोभा भेजे । व्योम्नि नक्षत्राणि युक्तानि । तथा,—अमराणां मुखेऽनलेऽम्नावनया हुतै रदावलेर्दन्तपङ्केर्द्युतिः शोभा भेजे । मुखे च दन्तपङ्क्तिर्युक्ता । वैधो लाजहोमस्तया कृत इति भैरवः ॥ ४० ॥

तथा प्रतीष्टाहुतिधूमपद्धतिर्गता कपोले मृगनाभिः शोभिताम् ।

ययौ दशोरञ्जनतां श्रुतौ श्रिता तमाललीलामलिकेऽलकायिता ॥ ४१ ॥

तथेति ॥ तथा भैम्या प्रतीष्टा करकुञ्जलाभ्यां स्वीकृता आहुतिधूमपद्धतिर्द्वय-मानलाजादिद्रव्यसंवन्धिनी धूमपरम्परा कपोले मृगनाभिः शोभितां कस्तूरीशोभां गता प्राप्ता । तत ऊर्ध्वं गच्छन्ती दशोश्चक्षुषोरञ्जनतां ययौ प्राप । ततोऽप्यूर्ध्वं गच्छन्ती श्रुतौ कर्णयोस्तमाललीलां वतंसभूततमालदलसादृश्यं श्रिता । ततोऽप्यूर्ध्वतरं गच्छन्ती अलिके ललाटेऽलकायिता चूर्णकुन्तलवदाचरिता । तत्तुल्या जातेत्यर्थः । कपोले कस्तूरी, दशोरञ्जनम्, श्रुतौ तमालम्, ललाटे चालका इति युक्तम् । वैधं धूमग्रहणं कृतमिति भावः । मृगनाभिः शोभिनीति, 'कर्तुर्युपमाने' (३।२।७९) इति णिनौ मृग-नाभिः शोभिनी तस्या भावस्तत्ता, 'त्वतलोः—' (वा० ३९२७) इति पुंवेत् ॥ ४१ ॥

अपहृतः खेदभरः करे तयोऽल्पपाजुषोर्दानजलैर्मिलन्मुहुः ।

दशोरपि प्रस्रुतमल सात्त्विकं घनैः समाधीयत धूमलङ्घनैः ॥ ४२ ॥

अपहृत इति ॥ त्रपाजुषोर्लजावतोस्तयोः करे वर्तमानः खेदभरः सात्त्विक-धर्मजलसङ्घो दानजलैर्ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणादानार्थमुत्सृष्टैः संकल्पजलैर्मुहुर्वारवारं मिल-नसंवन्धं प्राप्नुवन्सन् अपहृतोऽपलपितः । दानजलयोगात्सात्त्विकः खेदोऽयमिति लोकेन न ज्ञात इत्यर्थः । करे मुहुर्मिलन्पुनःपुनरुद्भवन् दानजलैरपहृत इति वा । तत्रापि कामविकारवशात्खेदं लोको ज्ञास्यतीति भिया वा । दशोरपि प्रस्रुतं गलितं सात्त्विकं कामविकारजमसु घनैः सान्द्रैर्धूमलङ्घनैर्धूमाक्रमणैः कृत्वा समाधीयत परि-हृतं ताभ्यामित्यर्थात् । तैरेव कर्तृभिरपलपितं वा । परस्परसंस्पर्शात्तयोः खेदादयः सात्त्विका भावाः प्रवृत्ता इति भावः ॥ ४२ ॥

बहूनि भीमस्य वसूनि दक्षिणां प्रयच्छतः सत्त्वमवेक्ष्य तत्क्षणम् ।

जनेषु रोमाञ्चमितेषु मिश्रतां ययुस्तयोः कण्टककुड्मलश्रियः ॥ ४३ ॥

बहूनीति ॥ बहूनि वसूनि दक्षिणां प्रयच्छतो दक्षिणात्वेन ददतो भीमस्य सत्त्वं दानशौण्डत्वमवेक्ष्य तत्क्षणं तस्मिन्नेव क्षणे आश्चर्यातिशयाद्रोमाञ्चमितेषु प्राप्तेषु जनेषु

१ 'अत्रैकस्य लाजद्रव्यस्य क्रमेण करपल्लवाचनेकाधारवृत्तिकथनात्पर्यायभेदस्तावत्, तदुपमेन (?) लाजानां प्रस्रुतदन्तशोभासादृश्यान्निदर्शनाभेदः इत्यनयोरङ्गाभिभावेन संकरः' इति जीवातुः । २ 'अत्राप्येकस्यैव धूमस्य क्रमादनेकाधारसंवन्धपर्यायात्तदुपजीविनामु-त्तरेषां यथायोग्युपमानिदर्शनाभ्यां पूर्ववत्संकरः' इति जीवातुः । ३ 'अत्र खेदाद्युणोः सहजयोरगन्तुकदानोदकधूमाभिभवाभ्यां तिरोधानान्मीलनभेदः' इति जीवातुः ।

मध्ये तयोर्भैमीनल्योः कण्टककुञ्जलश्रियः कण्टककलिकाशोभा मिश्रतामैक्यं ययुः प्रापुः । सात्त्विकोऽपि रोमाञ्चोऽन्यजनवदाश्चर्यादयं जात इत्यपलपित इति भावः ॥ ४३ ॥

बभूव न स्तम्भविजित्वरी तयोः श्रुतिक्रियारम्भपरम्परात्त्वर ।
न कम्पसंपत्तिमलुम्पदग्रतः स्थितोऽपि वह्निः समिधा समेधितः ४४

बभूवेति ॥ श्रुतिक्रियाया वेदविहितलाजहोमाग्निपरिभ्रमणादिकाया आरम्भस्य परम्परा एकस्मादनन्तरमन्यस्यारम्भः, तस्मादनन्तरमन्यस्य, एवमव्यवहितो य उत्तरोत्तरभावस्तद्विषया त्वरा वेगिता तयोः सात्त्विकभावजनितस्याज्ञाचलनात्मकस्य स्तम्भस्य विजित्वरी जयनशीला न बभूव । तं नापललापेत्यर्थः । अवश्यापेक्षितायामपि कर्मवेगितायां सात्त्विकस्तम्भवशात्तौ किमपि कर्म शीघ्रं कर्तुं समर्थौ नाभूतामिति भावः । तथा,—समिधा काष्ठैः समेधितः संवर्धितद्युतिरप्यग्रतः स्थितोऽपि वह्निः तयोः कम्पसंपत्तिं सात्त्विकं कम्पबाहुल्यं नालुम्पन्न शमयति स्म । शीतजं हि कम्पं विशिष्टोऽग्निः शमयति, न तु सात्त्विकम् । तस्य तत्रासमर्थत्वादित्यर्थः । तयोरन्यसात्त्विकापलापेऽपि स्तम्भकम्पौ लोकैर्ज्ञातावेवेति भावः । ‘अवर्ततास्तम्भ—’ इति पाठे न स्तम्भविजित्वरीति नञ्समासः । अलुम्पन्, ‘शे मुचादीनाम्’ (७।१।५९) इति नुम् ॥ ४४ ॥

दमस्वसुः पाणिममुष्य गृह्णतः पुरोधसा संविदधेतरां विंधेः ।

महर्षिणेवाङ्गिरसेन साङ्गता पुलोमजामुद्रहतः शतक्रतोः ॥ ४५ ॥

दमेति ॥ दमस्वसुः पाणिं गृह्णतोऽमुष्य नलस्य संबन्धिनो वैवाहिकस्य श्रौतस्य विधेः साङ्गता अङ्गसाहित्यं पुरोधसा संविदधेतरां नितरां साकल्येन चक्रे । प्रधानमात्रं नलेन कृतम्, अज्ञानि तु पुरोधसा कृतानीति भावः । कस्य केनेव—पुलोमजामुद्रहतः परिणयतः शतक्रतोः संबन्धिनो विधेः साङ्गता आङ्गिरसेन महर्षिणा बृहस्पतिनेव ॥ ४५ ॥

सकौतुकागारमगात्पुरंघ्रिभिः सहस्ररन्ध्रीकृतमीक्षितुं ततः ।

अधात्सहस्राक्षतनुत्रमित्रतामधिष्ठितं यत्खलु जिष्णुनामुना ॥ ४६ ॥

स इति ॥ ततो वैवाहिकविधेरनन्तरं स नलः पुरंघ्रिभिरन्तःपुराङ्गनाभिरीक्षितुं वधूवरचेष्टादिदर्शनार्थं सहस्ररन्ध्रीकृतं तृणकाष्ठादिरचितबहुच्छिद्रगवाक्षं वधूवरसंवेशार्थं रचितशृङ्गारवेदिकं कौतुकागारं कुतूहलावहं दूर्वायवाङ्कुरादिनवमङ्गलद्रव्यसहितं गृहमगाद्ययौ । यद्गृहं जिष्णुना जयशीलेनामुना नलेनाधिष्ठितं सद्विलोकितुं नेत्रसहस्रावकाशरन्ध्रधारिणा सहस्राक्षस्य तनुत्रेण कवचेन सह मित्रतां साम्यमधाद्भार । तदपि जिष्णुनेत्रेणाधिष्ठीयते । ‘खलु’ उत्प्रेक्षायां निश्चये वा ॥ ४६ ॥

१ ‘अत्र कर्मत्वरसमिद्धवहिरूपकारणसद्भावेऽपि स्तम्भकम्पनिवृत्तिरूपकार्यानुत्पत्तेर्विशेषोक्तिरलंकारः’ इति जीवानुः । २ ‘विधिः इति पाठे विधिः संविदधेतराम् इत्यन्वयः’ इति सुखावबोधा । ३ ‘संगताम् इति पाठे कीदृशीं शचीम्—संगतां सं सम्यक् गतं ज्ञानं यस्यास्तामुचितशाम्’ इति सुखावबोधा ।

तथाशनाया निरशेषि नो हिया न सम्यगालोकि परस्परक्रिया ।
विमुक्तसंभोगमशायि सस्पृहं वरेण वध्वा च यथाविधि त्र्यहम् ४७

तथेति ॥ वरेण वध्वा चाशनाया बुभुक्षा हिया कृत्वा तथा पूर्ववन्नो निरशेषि न निःशेषिता । आवृत्ति न भुक्तमित्यर्थः । तथा,—परस्परक्रियान्योन्यं चेष्टादिव्यापारोऽपि हियैव सम्यक्संमुखदर्शनेन नालोकि न विलोकितः । किंतु दृगन्तमात्रेणेत्यर्थः । तथा,—त्र्यहं दिनत्रयं यथाविधि विमुक्तसंभोगं त्यक्तपुरतं यथा तथा परं सस्पृहं सुरतेच्छासहितं यथा तथाऽशायि शयितम् । त्र्यहमिति सर्वत्र योज्यम् । विध्यतिक्रमभयाद्दिनत्रयं ताभ्यां सह भुक्तम्, अन्योन्यं विलोकितम्, सह निद्रितं च । परं लज्जया न यावत्तृप्ति भुक्तम्, नाशेषाङ्गं दृष्टम्, न च चुम्बनालिङ्गनादिपूर्वं शयितमित्यर्थः । 'एकत्र शयनं त्रिरात्रं ब्रह्मचर्यं च' इति विधिः । अशनाया, 'अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु' (७।४।३४) इति साधुः । त्र्यहं, समाहारे द्विगौ 'राजाहः—' (५।४।९९) इत्यादिना टच् । 'न संख्यादेः समाहारे' (५।४।८९) इत्यहोदशाभावः । 'रात्राहाहाः पुंसि' (२।४।२९) इति पुंस्त्वम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । त्र्यहं विमुक्तसंभोगमिति योजना ॥ ४७ ॥

कटाक्षणाज्जन्यजनैर्निजप्रजाः कचित्परीहासमचीकरत्तराम् ।

धराप्सरोभिर्वरयात्रयागतानभोजयद्भोजकुलाङ्कुरः कचित् ॥ ४८ ॥

कटाक्षेति ॥ भोजकुलस्य भीमपूर्वजभोजाख्यक्षत्रियवंशस्याङ्कुर इवाङ्कुरो बालो दमः कचिद्धीमद्वक्पथागोचरे कस्मिंश्चिद्देशे जन्यजनैर्वारयात्रिकैर्नलपक्षीयैः सह निजाः प्रजाः परिहासपात्रभूतपौरवारस्त्रीमुख्यास्ताभिः । प्रयोज्याभिरित्यर्थः । कटाक्षणाजेनसंज्ञया परीहासं श्लेषवकोक्त्यादिनार्थान्तरोपदर्शनरूपमुपहासमचीकरत्तरामतितरां कारयामास । तथा,—कचिच्च वरयात्रया निमित्तेनागताजलपक्षीयानन्यान् राजलोका-न्धराप्सरोभिर्दासीस्त्रैरिणीसैरन्ध्रीप्रभृतिभिः पुरसुन्दरीभिर्वाराङ्गनाभिरभोजयद्भोजन-मकारयत् । परिवेषणार्थं काश्चित्सहभोजनार्थं काश्चिदादिष्टवानित्यर्थः । विवाहे कनीय-सामेवोपहासकारणयोग्यत्वात् 'अङ्कुर'पदप्रयोगो युक्तः । 'कटाक्ष'शब्दात् 'तत्करोति—' (ग० सू० २०४) इति ण्यन्ताह्युद । निजप्रजाः, 'हृक्तोः—' (१।४।५३) इति कर्मत्वम् । आगतान्, भुजेः प्रत्यवसानार्थत्वात् 'गतिबुद्धि—' (१।४।५२) इति कर्मत्वम् । अभोजयत्, 'निगरणचलनार्थेभ्यश्च' (१।३।८७) इति परस्मैपदम् ॥ ४८ ॥

तमेव प्रकारमाह—

स कंचिदूचे रचयन्तु तेमनोपहारमत्राङ्ग ! रुचेर्यथोचितम् ।

पिपासतः काश्चन सर्वतोमुखं तवार्पयन्तामपि काममोदनम् ॥ ४९ ॥

स इति ॥ स दमः कंचित् नलपक्षीयमेवमूचे । स्वजनमुखेनेति शेषः । अङ्ग हे वारयात्रिक ! अत्र पात्रे । आसु परिवेषिकासु मध्ये वा । काश्चन स्त्रियस्तव रुचे-रभिलाषस्य यथोचितमुचितमनतिक्रमेण तेमनाख्यस्य व्यञ्जनस्योपहारमानयनं रचयन्तु कुर्वन्तु यावदभिलाषं तेमनमानयन्तु किमिति प्रश्नकालः (कः), एता एवं कुर्वन्तु, त्वं मुह्यस्वेति भोजनोपदेशो वा । एवमुत्तरत्रापि । तथा,—पिपासतस्तृषालोस्तव

पानार्थं सर्वतोमुखं जलमप्यर्पयन्तां ददतु । तथा,—ओदनमपि कामं यवेच्छ-
मर्पयन्ताम् ॥

परिहासस्तु—अत्र आसु मध्ये । विविक्ते स्थाने वा । अङ्गरुचेः स्तनजघनाद्य-
ङ्गानां रुचेर्दर्शनाद्यभिलाषस्योचितं यथा भवति तथा तव मनसोऽपहारमपहरणं रच-
यन्तु । स्तनादिदर्शनादिनाऽन्तःकरणहरणं कुर्वन्त्वित्यर्थः । कायकान्तेर्हेतोः सौन्दर्या-
तिशयान्मनोहरणं कुर्वन्त्विति वा । तथा,—पिपासतश्चुम्बनेच्छोस्तव सर्वतो नेत्रादि-
चुम्बनस्थाने दर्शनमात्रेण कामस्य हर्षकरं मुखमर्पयन्ताम् । बहूनां चुम्बनस्थाना-
नामेकत्र मुखे वर्तमानत्वान्मुखमेव तव ददत्वित्यर्थः । अथ च,—कामस्य हर्षकरं
दराङ्गमपि चुम्बनार्थमर्पयन्ताम् । अथ च,—मुखं पिपासतस्तव सर्वदा वराङ्गमेव
ददतु । 'स्यात्तेमनं तु निष्ठानम्' इत्यमरः । पूर्वव्याख्याने 'तव' इत्युभयत्र योज्यम् ।
मुखं सर्वत इति, 'उभसर्वतसोः' (वा० १४४४) इति द्वितीया । तव, ते इति
च संबन्धसामान्ये षष्ठी ॥ ४९ ॥

मुखेन तेऽत्रोपविशत्वसाविति प्रयाच्य सृष्टानुमतिं खलाहसत् ।
वराङ्गभागः स्वमुखं मतोऽधुना स हि स्फुटं येन किलोपविश्यते ५०

मुखेनेति ॥ कचित्खला वक्रोक्त्यादिभाषिणी । हे वारयात्रिक ! असौ मत्सखी
पुरुषो वात्र स्थाने ते तव मुखेनोपलक्षितत्वात् । संमुखमिति यावत् । त्वदुपायेन
वा । त्वदाज्ञयेति यावत् । त्वया सह भोजनार्थं तव पुरस्ताद्वा । भोजनार्थमुपविश-
त्विति प्रयाच्य संप्रार्थ्यं मुखेनोपविशत्विति सृष्टा दत्तानुमतिरनुज्ञा येन तं वारयात्रिकं
पश्चादहसत् । हासे कारणमाह—हि यस्माद्येन साधनेन किलोपविश्यते स हि वराङ्ग-
भागो गुह्यदेशः । अमुना जनेन खस्यात्मनो मुखं स्फुटं निश्चितं मतः । मुखेन करणे-
नोपविशत्वित्येवमर्थपरं तद्वचनमज्ञात्वा तेनानुज्ञायां दत्तायां कटिदेशाधःप्रदेशेन
किलोपविश्यते इत्येवं वदतानेन स्वमुखं वराङ्गत्वेन मतं यस्मात्, तस्माद्धास्यं युक्त-
मित्यर्थः । सर्वजनबोधपुरःसरं जहासेति वा । अथ च,—ते मुखेनोपविशतु, अपि
तु पुरीषोत्सर्गार्थमुपविशत्विति प्रयाच्य तदीयं जुगुप्सितमर्थमगृहीत्वा सृष्टानुमतिं तम-
हसत् । 'मुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि' इति विश्वः ॥ ५० ॥

युवामिमे मे ह्रितमे इतीरिणौ गले तथोक्ता निजगुच्छमेकिका ।
न भास्यदस्तुच्छगलो वदन्निति न्यधत्त जन्यस्य ततः पराकृषत् ॥ ५१ ॥

युवामिति । इमे पुरोवर्तिन्यौ युवां मे मम (तेन) ह्रितमे उत्तमे ह्रियौ भवा-
दशे स्त्रीरत्ने न दृष्टे इतीरिणौ वदतः स्तुवतः । अथ च,—मत्संबन्धिन्यौ प्रियतमे
भवेतामिति वा परिहासाद्बदतः । कदाचिज्जनस्य वरपक्षीयस्य गले तथा यथा त्वयो-
च्यते तथेत्युक्त्वा तयोर्द्वयोर्मध्ये एकिका एकैव निजगुच्छं रज्जुस्थाने हारविशेषमेवे-
त्युक्त्वा न्यधत्त । इतीति किम्—हे जन्य ! त्वं अदः पूर्वोक्तं इमे मे इति शब्दं
वदन्कुर्वन्, तु पुनश्छगलश्छागो न भासि । अपि तु एवं शब्दं कुर्वच्छाग एव स्फु-
टसि । अथ च,—तुच्छः स्तनश्चान्यो गलः कण्ठो यस्य एवंभूतो न भासि । अजस्य

१ अत्रोभयोरप्यर्थयोर्विवक्षितत्वेन प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतत्वेः' इति जीवातुः ।

गले स्तना तिष्ठतः, त्वं तु तादृक्शब्दोऽपि स्तनशून्य इति कारणान्न शोभसे । अथ च,—रज्जुरहितकण्ठो न भासीति रज्जुस्थाने हारं धत्ते स्मेत्युभयतो लम्बमानो हार एव गलस्तनस्थाने भवत्वित्यर्थः । ततोऽनन्तरं परा द्वितीया रज्जुवद्धारमेव धृत्वाऽजमिव तमाकृषत् कण्ठे बद्ध्वा दूरं निनाय । अजो हि 'मिमेमे'शब्दो रज्ज्वा कण्ठे बद्ध्वा कृष्यते इति परिहासः । अथ च,—रिक्तकण्ठो ग्रासरहितो न भासीति निजगुच्छं स्वहस्तस्थितं पल्लवस्तवकं गले मुखान्तः न्यधत्त नितरां बलाच्चिक्षेप, द्वितीया च दत्तपल्लवप्राप्तं छागमिव चकर्षेति परिहासः । अथ च,—एवमस्मत्स्तुतिं कुर्वन् तुच्छगलो हाररहितकण्ठो न भासीति वदन्ती गले हारं परितोषवशाच्चिक्षेपेति वा । यद्वा,—अस्मत्प्रेम्णा भवत्यौ मे प्रियतमे इति वदन् त्वं शून्यकण्ठो न भासि, मयापि त्वं वरणीय इति मालास्थाने हारमेव चिक्षेप । परा च य(त)त्रैव धृत्वा परिहासमिषेण संभोगार्थमेव चकर्षेति भावः । मिमेमे इति परिहासपक्षे युवामिति विन्दुच्युतकेन एवं वदन् युवा तरुणदृष्टगल इति वा योज्यम् । अकृपत् लब् ॥५१॥

नलाय वालव्यजनं विधुन्वती दमस्य दास्या निभृतं पदेऽर्पितात् ।

अहासि लोकैः सरटात्पटोज्झिनी भयेन जङ्घायतिलङ्घिरंहसः ॥ ५२ ॥

नलायेति ॥ नलाय नलार्थं वालव्यजनं मयूरपिच्छतालवृन्तं चामरं वा विधुन्वती कम्पयन्ती नलसेवापरा काचित्सुन्दरी दमस्य दास्या निभृतं गुप्तं यथा तथा पश्चादागत्य पदे चरणसमीपेऽर्पितान्मुक्तात्सरटात्कृकलासाङ्गयेन पटमुज्झत्येवंशीला त्यक्तवस्त्रा दिगम्बरीभूता सती लोकैरहासि हसिता । जनहासे हेतुरभूदित्यर्थः । किंभूतात्सरटात्—जङ्घाया आयतिर्दैर्घ्यं तल्लङ्घयत्येवंशीलं रंहो वेगो यस्य तस्मात् । अत एव भयहेतोः । सरटस्योर्ध्वारोहणं जातिस्वभावः ॥ ५२ ॥

पुरःस्थलाङ्गूलमदात्खला वृसीमुपाविशत्तत्र ऋजुर्वरद्विजः ।

पुनस्तदुत्थाप्य निजामतेर्वदाऽहसच्च पश्चात्कृतपुच्छतत्प्रदा ॥ ५३ ॥

पुर इति ॥ काचित्खला भूर्ता समागताय कस्मैचिद्विजाय पुरःस्थमप्रे स्थितं लाङ्गूलं पुच्छं यस्यां क्रियायां तद्यथा तथा कूर्माकारां वृसीमृषीणामासनमदादत्तवती । वरः श्रेष्ठः । वरस्य नलस्य वा । द्विजस्तत्र तस्यां पुरःस्थलाङ्गूलायामेव वृस्यामुपाविशदुपविष्टः । यतः—ऋजुस्तस्याः कौटिल्यमजानानः । सा च खला निजामतेः स्त्रीयाज्ञानस्य आसनं मया भ्रान्त्याऽन्यथा स्थापितम् इति वदा । स्वाज्ञानं नाटयन्तीत्यर्थः । तं पुनरुत्थाप्य पश्चात्कृतं पुच्छं यस्याः सा एवंभूता चासौ सा च वृसी तां प्रददाति प्रददत्येवंभूता सत्यहसत् । उपविष्टस्योरुद्वयमूलान्तरे स्थितमासनपुच्छं शिश्रमिव भविष्यति इति बुद्ध्या मया पुरोलाङ्गूलमासनं क्षिप्तम्, अयं तु मदभिप्रायमजानानोऽचतुरः पशुतुल्यः । पशोश्च पश्चादेव पुच्छेन भवितव्यमिति ज्ञापयितुं परिहासबुद्ध्यैव तां पश्चात्पुच्छं ददानाऽहसदिति भावः । अज्ञया मयोपहासानर्हस्योपहासाय प्रवृत्तमिति केचित् । आसनस्थापनानभिज्ञाया निजायाः स्वसख्या अमतेर्वेदेति वा । 'ऋषीणामासनं वृसी' इत्यमरः ॥ ५३ ॥

स्वयं कथाभिर्वरपक्षसुभ्रुवः स्थिरीकृतायाः पदयुग्ममन्तरा ।

परेण पश्चान्निभृतं न्यधापयद्दर्शं चादर्शतलं हसन्खलु ॥ ५४ ॥

स्वयमिति ॥ कश्चित्खलः परिहासचतुरः स्वयं खेनैव कथाभिर्हसद्द्वयादिवार्ताभिः स्थिरीकृतायाः कथाश्रवणप्रवणीकृताया वरपक्षसुभ्रुवो नलपक्षीयायाः सुन्दर्याः । वरस्य पक्षे पार्श्वे स्थिताया वा । पदयुग्ममन्तरा चरणद्वयमध्ये परेण स्वसखेन प्रयोज्येन निभृतं गुप्तं यथा तथा पश्चाद्भागेनादर्शतलं दर्पणं न्यधापयदस्थापयत् । हसन्सन् प्रतिविम्बितोरुजघनकामसदनं तं दर्पणं ददर्श च । भगादिदर्शनादेव हासः, पश्चादनन्तरं ददर्शेति वा । पदयुग्मम्, 'अन्तरान्तरेण' (२।३।४) इति द्वितीया ॥ ५४ ॥

अथोपचारोद्गुरचारलोचना विलासनिर्वासितधैर्यसंपदः ।

स्मरस्य शिल्पं वरवर्गविक्रिया विलोककं लोकमहासयन्मुहुः ॥ ५५ ॥

अथेति ॥ अथ कामरहितकेवलपरिहासानन्तरं वरवर्गाणां नलपक्षीयराजसङ्घानां विक्रिया मनोविकारो याभ्यस्ताः । यासां दर्शनेन नलपक्षीयाणां कामविकारो भवति ता वराङ्गना विलोककं दृष्टारं लोकं मुहुरहासयन् । तद्रूपादिदर्शनसमुत्पन्नकामविकारं वरलोकं दृष्ट्वा लोकोऽहसदिति भावः । कीदृश्यः—उपचारे कटाक्षक्षेपादिना खानुरागज्ञापके प्रीतिविलोकने विषये उद्धुराण्युत्सुकानि चारुण्यतिविशालानि चतुराणि लोचनानि यासां ताः । तथा,—विलासैः कटाक्षविक्षेपादिभिः कृत्वा निर्वासितास्त्याजिता धीराणां विलासिनां धैर्यसंपदो याभिस्ताः । तथा,—स्मरस्य शिल्पं कृतिरतिसुन्दर्यः । उपचारे परिवेषणादावुद्धुराश्च ताश्चारुनेत्राश्चेति वा । उपचारोद्गुरचारलोचनानां विलासैस्त्याजिता धैर्यसंपद्येन तस्य स्मरस्य शिल्पं विलसितं कर्तुं वरवर्गविकारदर्शिनं लोकं मुहुरहासयदिति वा । स्वाशयज्ञापनोत्सुकानि चारुणि नेत्राणि यासु । तथा,—विलासैः पूर्वोक्तैरेव त्याजिता धैर्यसंपद्याभिः, यासु वा । तथा,—कामजनिता वरवर्गस्य विक्रिया विकाराः कत्र्यो विलोककं लोकं मुहुरहासयन्निति वा । इदानीं कामचेष्टापुरःसरं परिहासः प्रवृत्त इति भावः ॥ ५५ ॥

तदेवाह—

तिरोवलद्रक्तरोजनालया स्मिते स्मितं यत्खलु यूनि बालया ।

तया तदीये हृदये निखाय तद्वधीयतासंमुखलक्ष्यवेधिता ॥ ५६ ॥

तिरइति ॥ कस्मिंश्चिद्यूनि तरुणे स्मिते सानुरागं हसिते सति कयाचिद्बालया तिरो वक्तुं यथा तथा वलद्रक्तरोजनालया वलितः वलन् मुखकमलस्य दण्डो ग्रीवा य(स्याः)या एवंभूतया सत्या यत्स्मितमीषदहासि, तया बालया तदीये हृदये हसितुर्वक्षसि तस्मितमेव निखाय खनित्वा आरोप्यासंमुखस्य लक्ष्यस्य वेध्यस्य वेधिता वेधकता व्यधीयत कृता । 'खलु' उत्प्रेक्षे । पराङ्मुखलक्ष्यवेधकत्वं धनुर्विद्यायां निपुणस्यैव भवति । यः पराङ्मुखः सँलक्ष्यं विध्यति । पराङ्मुखापि तस्मिन्नात्मानुरागो निवेशित इत्यर्थः । स्मितं लज्जा चानुरागसूचिका । मया खानुरागद्योतनार्थं हास्ये कृतेऽनया हास्यपूर्वं लज्जितं चेत्तर्ह्ययं मय्यनुरक्तेति निश्चितवन्तं तस्मितमेव कामबाणीभूय न्यपीडयदिति

भावः । बालत्वादपि बलितग्रीवत्वम् । प्रौढा तु संमुखमेव हसति । स्मिते, स्मितमिति कर्तरि भावे च क्तः । वेधिता, विधेस्तौदादिकात्ताच्छील्ये णिनिः ॥ ५६ ॥

कृतं यदन्यत्करणोचितत्यजा दिदृक्षु चक्षुर्यदवारि बालया ।

हृदस्तदीयस्य तदेव कामुके जगाद वार्तामखिलां खलं खलु ॥ ५७ ॥

कृतमिति ॥ करणस्य कर्तव्यस्योचितं परिवेषणादि त्यजति तथा बालया यदन्यदप्रस्तुतं व्यापारान्तरं कृतम् । तथा,—पुनः पुनः दिदृक्षु दर्शनेच्छु किंचिद्वृगन्त-मात्रेण द्रष्टुं प्रवृत्तमपि चक्षुर्यदवारि अर्धात्परावर्तितम्, तदेवान्यकरणचक्षुर्वारणरूपं द्वयमेव कामुके विषये तदीयस्य हृदो बालासंवन्धिनो मनसोऽखिलां वार्तामाशयं जगाद । यतः—खलं सूचकम् । 'खलु' उत्प्रेक्षे निश्चितं वा । दुर्जनो ह्यन्यदीयमनो-गतमन्यस्मै निवेदयति । लज्जानुभाववशादियं मन्यनुरक्तेति सोऽज्ञासीदिति भावः । 'खले' इति पाठे स्वाशयद्योतनपरेक्षितज्ञानचतुरे इति कामुकविशेषणम् ॥ ५७ ॥

जलं ददत्याः कलितानतेर्मुखं व्यवस्यता साहसिकेन चुम्बितम् ।

पदे पतद्धारिणि मन्दपाणिना प्रतीक्षितोऽन्येक्षणवञ्चनक्षणः ॥ ५८ ॥

जलमिति ॥ कंचित्पिपासुं जलं पाययमानायाः, पादप्रक्षालनार्थं वा कस्मैचिज्जलं ददत्याः । अत एव कलितानतेर्नग्रीभूतायाः कस्याश्चित्सुन्दर्याः समीपवर्तिं मुखं जन-मध्ये चुम्बितुं व्यवस्यता कृतोद्यमेन । अत एव साहसिकेनाविचार्यकारिणा केनचित्कामुकेन पतद्धारिणि पदे मन्दपाणिना विलम्बार्थं विरलाङ्गुलिस(प)ङ्गलज्जलपाणिना सता । पादप्रक्षालनालसपाणिना वा सता । अन्यस्यां चुम्बनसामग्र्यां सत्यामेकपङ्क्ति-निविष्टानामन्येषां तत्र विचरतां वा । ईक्षणस्य दर्शनस्य, ईक्षणानां नेत्राणां वा वञ्चनार्थं प्रतारणार्थमनीक्षणार्थं क्षणोऽवसरः प्रतीक्षितो विलम्बेन गवेषितः । पानपक्षे—पदे चरणे विरलाङ्गुलिभ्यः पतद्धारि यस्मिन्नेवंभूते । पादप्रक्षालनपक्षे—पतद्धारिणि पदे मन्दपाणिनेति योज्यम् । अन्यानिरीक्षणवसरं प्रतीक्ष्य तन्मुखं चुचुम्बेति भावः ॥ ५८ ॥

युवानमालोक्य विदग्धशीलया स्वपाणिपाथोरुहनालनिर्मितः ।

श्रुथोऽपि सख्यां परिधेः कलानिधौ दधावहो तं प्रति गाढबन्धताम् ५९

युवानमिति ॥ विदग्धशीलया चतुरया कयाचित्सुन्दर्या युवानं कंचित्तरुणमा-लोक्य कलानां सकलविद्याचातुर्याणां निधौ स्थानभूतायां स्वाशयज्ञायां प्रियसख्याम्, अथ च,—सखीरूपे चन्द्रे स्वपाणिभ्यामेव पाथोरुहनालाभ्यां कमलनालाभ्यां निर्मितो रचितः कण्ठाश्लेषरूपः परिधिः श्रुथोऽपि शिथिलबन्धोऽपि तं नेत्रलक्ष्यं युवानं प्रति लक्ष्यीकृत्य गाढबन्धतां दृढबन्धनत्वं दधौ बभार । 'अहो' आश्चर्यं । कलानिधौ च परिवेषो युक्तः । श्रुथस्य गाढत्वविरोधात् सख्यां चन्द्रे वा कृतस्यालिङ्गनस्य परिधेश्च बन्धनस्वरूपत्वादाश्चर्यम् । मदालिङ्गनेच्छुरियं स्वाशयज्ञापनाय सखीमालिङ्गितवती मामेवालिलिङ्गेति तदाशयमज्ञासीदिति भावः ॥ ५९ ॥

नतभ्रुवः स्वच्छनखानुविम्बनच्छलेन कोऽपि स्फुटकम्पकण्टकः ।

पयो ददत्याश्ररणे भृशं क्षतः सरस्य बाणैः शरणे न्यविक्षत ॥ ६० ॥

नतेति ॥ सरस्य बाणैर्भृशं क्षतो नितरां पीडितः । अत एव स्फुटः प्रकटः सात्त्विकः कम्पः कण्टका रोमाश्चाश्च यस्य स कोऽपि कामी स्वच्छनखेषु तदीयनिर्मल-

नखेष्वनुविम्बनच्छलेन प्रतिविम्बव्याजेन पयो दुग्धं जलं वा ददत्याः परिवेषयन्त्याः
पाययमानायाः कस्याश्चिन्नतभुवश्चरणे एव शरणे रक्षितृणी न्यविक्षत प्राविशत् ।
कामपीडाशान्त्यर्थं चिरं चरणावलोकनव्याजेन प्रार्थनप्रणतिसंज्ञामकार्षादिति भावः ।
भीतः सकम्पो वाणैः सशल्यः सन् कंचिच्छरणं विशति, क्षत इवेति छुप्तोत्प्रेक्षा वा ।
'चरणोऽस्त्रियाम्' इत्यमरोक्तेश्चरणे द्वितीयादिवचनान्तम् । 'चरणौ' इति च पाठः ।
'शरणम्' इति पाठे चरणरूपद्वयं रक्षितारमिति व्याख्येयम् । न्यविक्षत, 'नेर्विशः'
(१।३।१७) इति तैङ् ॥ ६० ॥

मुखं यदस्मायि विभुज्य सुभ्रुवा ह्रियं यदालम्ब्य नतास्यमासितम् ।
अवादि वा यन्मृदु गद्गदं युवा तदेव जग्राह तदासिलग्नकम् ॥ ६१ ॥

मुखमिति ॥ तयैवान्यथा वा सुभ्रुवा विभुज्य मुखं वकीकृत्य यदस्मायीषदहासि ।
तथा,—ह्रियमालम्ब्य लज्जामाश्रित्य नतास्यं नम्रमुखं यथा तथा यदासितं स्थितम् ।
मृदु मञ्जुलं गद्गदमस्पष्टवर्णं यथा तथा यदवादि । युवा तदेव त्रयं तस्या आसिस्तस्या
लग्नकम् । प्राप्तिनिश्चायकमित्यर्थः । जग्राह । ज्ञातवानित्यर्थः । स्मिताद्यनुभाववशादियं
मया लब्धैवेति निश्चिकायेति भावः । 'वा' समुच्चये ॥ ६१ ॥

विलोक्य यूना व्यजनं विधुन्वतीमवाप्तसत्त्वेन भृशं प्रसिष्विदे ।

उदस्तकण्ठेन मृपोष्मनाटिना विजित्य लज्जां ददृशे तदाननम् ॥ ६२ ॥

विलोक्येति ॥ यूना व्यजनं विधुन्वतीं चालयन्तीं सुन्दरीमकस्माद्विलोक्य
तद्दर्शनादेवासत्त्वेन प्राप्तसात्त्विकभावेन सता भृशं प्रसिष्विदे । सात्त्विकः खेदः
प्राप्त इत्यर्थः । आनन्दोद्विक्तो मनोविकारः सत्त्वम् । तमेव प्रखेदं निहोतुं मृषा
अलीकमूष्माणं प्रखेदनिमित्तं संतापं नाटयति एवंशीलेनाभिनयता खेदापाकरणव्याजे-
नोदस्तकण्ठेनोर्ध्वीकृतमुखेन सता लज्जां विजित्य परित्यज्य तदाननं तस्या मुखं
ददृशे । स्वकामपीडाज्ञापनार्थं तथाऽपश्यदिति भावः । प्रसिष्विदे, षोपदेशत्वात्
षत्वम् । 'प्रसिष्विदे' इति पाठश्चिन्त्यः ॥ ६२ ॥

स तत्कुचस्पृष्टकचेष्टिर्दोर्लताचलद्वलाभव्यजनानिलाकुलः ।

अवाप नानानलजालशृङ्खलानिवद्धनीडोद्भवविभ्रमं युवा ॥ ६३ ॥

स इति ॥ स पूर्वोक्तो युवा व्यजनं चालयन्त्यास्तस्याः पूर्वोक्तायाः स्त्रियाः कुचयोः
स्पृष्टकाख्यमालिङ्गनं चेष्टते करोति एवंशीला दोर्लता बाहुवल्ली तस्याः संबन्धि चलद्व-
लाभं चपलपणितुल्यं व्यजनं तालवृन्तं तस्यानिलेन कम्पनसंजातवायुना आकुलो
विवशीकृतः स्तनस्पर्शिभुजचालितव्यजनविलोकनमात्रसंजातानुरागतरलः सन् नाना-
नलानामनेकशरकाण्डानां जालस्य सङ्घस्य (नैलनालानां नलदण्डानां वा) या

१ 'चरणे इति द्वितीयादिवचनान्तम्, सप्तम्यन्तमित्यपि' इति सुखावबोधा । २ 'सा-
पह्नोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या' इति जीवातुः । ३ 'अत्रागन्तुकेन धर्मस्वेदेन सहज-
सात्त्विकस्वेदगूहनान्मीलनानलंकारः' इति जीवातुः । ४ 'चेष्ट' इति पाठो जीवातु-सुखाव-
बोधासंमतः । ५ 'नानानलनाल इति पाठे नलनालानां शरकाण्डदण्डानाम् इति व्याख्ये-
यम्-' इति सुखावबोधा । मङ्गिनाथेनापि 'नलनाल-' इत्येव पाठो द्वाहतो दृश्यते ।

शृङ्खला निर्वन्धनहेतुत्वात्तेषां परस्परप्रथननिर्मितः पञ्जरस्तथा नितरां बद्धः संकुचित-
प्रचारीकृतो यो नीडोद्भवः पक्षी तस्येव विभ्रमः पञ्जरमध्य एव यद्विशिष्टं भ्रमणम् ।
अथ च,—तस्य विलाससाम्यमत्रापि । जनसंमर्देऽप्यनुरागातिशयाद्यजनचालनचल-
द्भुजान्तर्वर्तितत्कुचयोः परम्परयापि संस्पर्शे सांसर्गिकग्रीव्या साक्षादिव तत्कुचस्पृष्टका-
लिङ्गनमनुभवन् जनशङ्कया यथेष्टं चेष्टितुमशक्तः कामातुरः पञ्जरबद्धपक्षिनिर्वन्धमिवानु-
बभूवेति भावः । लतायाश्चञ्चलदलत्वं युक्तम् । व्यजनचालनव्याजाच्चलतो भुजस्यापि
स्तनसंस्पर्शे स्पृष्टकालिङ्गनत्वं युक्तम् । ‘नलजाल-’ इति पाठः । ‘गलनाल-’ इति
पाठे नानाविधाः कण्ठनालसंबन्धिन्यः कण्ठवन्धनकारिण्यः शृङ्खला इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

अवच्छटा कापि कटाक्षणस्य सा तथैव भङ्गी वचनस्य काचन ।
यया युवभ्यामनुनाथने मिथः कृशोऽपि दूतस्य न शेषितः श्रमः ॥६४॥

अवेति ॥ सा कापि वर्णयितुमशक्या भावोल्लसनचतुरा कटाक्षणस्य नेत्रप्रान्त-
वक्रवीक्षणस्यावच्छटा भङ्गिपरम्परा वा । तथैव तदुचितैव सा काचन कापि वक्रो-
क्त्यादिरूपा वचनस्य भङ्गी रचनाप्यभूदिति शेषः । सा का—यया कटाक्षावच्छटया
वचनभङ्ग्या च कर्त्र्या युवाभ्यां मिथः परस्परमनुनाथनेऽन्योन्यप्रार्थने विषये कृशो-
ऽप्यल्पोऽपि दूतस्य श्रमः प्रयासो न शेषितोऽवशिष्टीकृतः । यया कृत्वा युवभ्यां न
शेषित इति वा । आत्मनैव चेष्टाविशेषरचनाद्वारा त्वं किमेष्यसि, अहं वैष्यामी-
त्यादिप्रश्ननिश्चयादूतस्यानवसर इति भावः । यूनो वैदग्ध्यं सूचितम् । ‘युवतिश्च युवा
च’ इत्यत्र ‘पुमान् स्त्रिया’ (१।२।६७) इत्येकशेषः । कर्तरि तृतीया चुवर्था वा ।
शेषितः, ‘तत्करोति-’ (ग० सू० २०४) इति ण्यन्ताभिष्टा ॥ ६४ ॥

पपौ न कोऽपि क्षणमास्यमेलितं जलस्य गण्डूषमुदीतसंमदः ।

चुचुम्ब तत्र प्रतिविम्बितं मुखं पुरः स्फुरत्याः स्मरकार्मुकभ्रुवः ॥६५॥

पपाविति ॥ कश्चित्कोऽपि युवा आस्येन मुखेन मेलितं योजितं करपुटे पानार्थं
धृतं जलस्य गण्डूषं पेयं जलं क्षणमात्रं न पपौ । यतः—उदीतसंमद उत्पन्नानु-
रागः । तथापि किमिति न पपावित्यत आह—तत्राधरसंपृक्ते करपुटे धृते प्रति-
विम्बितं पुरः स्फुरत्या विलसन्त्याः स्मरकार्मुकवद्भ्रुवौ यस्यास्तस्या मुखं चुचुम्ब
उदीतसंमदः सन्वा चुम्बितवान् । जले पीते प्रतिविम्बासंभवात्पानार्थं गृहीते जले
तस्या मुखप्रतिविम्बे प्रतिविम्बितनिजमुखचुम्बनदर्शनकौतूहलवशात्तस्या यावदवस्थानं
तावन्न पपौ । गतायां तु प्रतिविम्बाभावात्पपाविति भावः । पङ्क्तिस्थान्वे(न्ये)क्षण-
वन्धनं यावन्न पपौ, तैरीक्षिते तु जलं पपौ । पुरः स्फुरत्या जलं ददत्या एव मुख-
मिति वा ॥ ६५ ॥

हरिन्मणेर्भोजनभाजनेऽर्पिते गताः प्रकोपं किल वारयात्रिकाः ।

भृतं न शाकैः प्रवितीर्णमस्ति वस्त्वपेदमेवं हरितेति बोधिताः ॥६६॥

हरिदिति ॥ हरिन्मणेर्नालमणेर्भोजनार्थं भाजने पात्रेऽर्पिते पुरःस्थापिते सति
पत्रावलीभ्रान्त्या शाकपूर्णत्वभ्रान्त्या वा किल स्फुटं प्रकोपं नितरां रोषं प्राप्ता वार-
यात्रिका वरपक्षीया राजानो भीमसंबन्धिभिलोकैरिति बोधिताः । इति किम्—इदं
वो युष्मभ्यं प्रवितीर्णं पात्रं शाकैः पलाशादिवृक्षपलाशैवास्तुकादिदयामव्यजनैरेव वा

न भृतं तद्वचितं पूर्णं वा । किंत्वोदनादियुक्तमपि हरिता नीलया त्विषा भृतम्, न पत्रावली, नापि शाकेत्येवं ज्ञापिताः । ततस्तुष्टा इत्यर्थः । वारयात्रिकाः वरयात्रा प्रयोजनमेषाम्, 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठेक् ॥ ६६ ॥

ध्रुवं विनीतः स्मितपूर्ववाग्युवा किमप्यपृच्छन्न विलोकयन्मुखम् ।

स्थितां पुरः स्फटिककुट्टिमै वधूं तदङ्घ्रियुग्मावनिमध्यवद्धदृक् ॥ ६७ ॥

ध्रुवमिति ॥ विनीतो ध्रुवमाचारवानिव स्मितपूर्ववाङ्मुखं न विलोकयन्नपश्यन् युवा तस्या अङ्घ्रियुग्मावनिमध्ये भूमिभागे वद्धदृग्योजितनेत्रः सन् पुरः स्फटिकनिबद्धभूमौ स्थितां वधूं किमप्यपृच्छत् । अग्रे स्फटिककुट्टिमप्रतिविम्बिततद्भगदर्शनसंजातस्मितः पुनरपि भगदर्शनार्थमेव गोष्ठीमिषेण तां स्थिरीचकारेति भावः । अधोदर्शनार्थमेव मुखं न विलोकितम् । अयं श्लोकः कश्चित् ॥ ६७ ॥

अमी लसद्वाष्पमखण्डिताखिलं वियुक्तमन्योन्यममुक्तमार्दवम् ।

रसोत्तरं गौरमपीवरं रसादभुञ्जतामोदनमोदनं जनाः ॥ ६८ ॥

अमी इति ॥ अमी जना रसात्स्वादविशेषानुरागादोदनमभुञ्जत । किंभूतम्—लसद्वाष्पं विद्यमानोष्मानमीषदुष्णम् । तथा,—अखण्डितश्वासावखिलः संपूर्णश्च तम् । पाकेऽप्यविच्छिन्नतण्डुलमिति यावत् । अभग्नमखिलं स्वरूपं यस्येति वा । तथा,—पाकसमये नवनीतक्षेपाद्वियुक्तमसंलग्नसिक्थकम् । तथा,—अमुक्तमत्यक्तं मार्दवं येन सुजातिशालिवीजत्वादतिकोमलम् । तथा,—रसोत्तरं स्वादुबहुलम् । तथा,—गौरं चन्द्रधवलम् । तथा,—अपीवरं जीरकादिसुजातिशालिवीजत्वात्सूक्ष्ममदीर्घतण्डुलम् । अत एव—आमोदनं हर्षहेतुम् । परिमलबाहुल्याद्वा आमोदनम् । अणुत्वे चागलद्वाष्पत्वम्, मार्दवत्यगेऽन्योन्यं वियुक्तत्वम्, अन्तःकरणमार्दवे परस्परविरोध इति च विरोधाभासः ॥ ६८ ॥

वयोवशस्तोकविकस्वरस्तनीं तिरस्तिरश्चुम्बति सुन्दरे दृशा ।

स्वयं किल स्रस्तमुरःस्थमम्बरं गुरुस्तनीं ह्रीणतराऽपराददे ॥ ६९ ॥

वय इति ॥ सुन्दरे जन्यजने दृशा वयोवशेन निर्गच्छदागच्छच्छैशवतारुण्यपारतड्येण स्तोकमीषद्विकस्वराबुलसितमण्डलौ स्तनौ यस्यास्तां वयःसंघौ वर्तमानां मुक्तां(रुधां) तिरस्तिरो वक्रं यथा तथा (दृशा) चुम्बति पश्यति सति सानुरागकटाक्षमात्रेणापि चुम्बनजन्यं सुखमनुभवति । गुरुस्तनी तारुण्यभरपीवरदृढतरकुचा अपराऽन्या ह्री तदनुरागाद्वीणतरातिसलजा सती यथास्थानस्थितमपि स्वयमात्मनैव स्रस्तं स्थानच्युतं जातमिवोरःस्थमम्बरं हृदयावरणवत्त्वं बलाद्विगलितं कृत्वा पुनस्तदाच्छादनायाददेऽङ्गीचकार । मुग्धां प्रत्यनक्षरं हृदयावरणसंज्ञानं चकार । विदग्ध-ह्रीरीतिरीदृशी । अथ च,—त्वमिमामल्पस्तनीं मुग्धां त्वत्संभोगासहनां किं पश्यसि । किंतु पीनघनस्तनीं त्वत्संभोगक्षमां मां पश्येति स्वाशयज्ञापनायादृष्टमपि पीनघन-

१ 'अत्र कल्पितसादृश्यान्मरकतभाजने पत्रभाजनभ्रान्तिनिबन्धनाभ्रान्तिमदलंकारः' इति जीवातुः । २ 'अत्र यूनः स्त्रीसंभाषणे पादावलोकनेन मुखावलोकनादितिरस्करण-भर्मयोगादिनीतत्वोत्प्रेक्षा' इति जीवातुः ।

स्तनयुगमदर्शयदिति भावः । हीणतरा, 'तसिलादिषु-' (६।३।३५) इति पुंव-
द्भावः ॥ ६९ ॥

यदादिहेतुः सुरभिः समुद्भवे भवेद्यदाज्यं सुरभिर्भुवं ततः ।

वधूभिरेभ्यः प्रवितीर्य पायसं तदोघकुल्यातटसैकतं कृतम् ॥ ७० ॥

यदिति ॥ सुरभिः कामधेनुर्गौर्वा । अथ च,—सौरभ्ययुक्तः पदार्थः । समुद्भव उत्प-
त्तिविषये यस्यादिहेतुर्दुग्धादिद्वारा परम्परया मूलकारणं ततो भुवं तस्मादिव सौरभ्य-
धर्मयुक्त कारणादिव यदाज्यं सुरभि भवेत्स्यात् 'कारणगुणा हि कार्ये समवयन्ति'
इति सुरभि भवितुमर्हति । तदाज्यमेभ्यो जन्यजनेभ्यो वधूभिः प्रवितीर्य परिवेष्ट्य
पायसं क्षीरपकतण्डुलमन्त्रं तदोघकुल्यानां घृतप्रवाहरूपाणां कृत्रिमाल्पसरितां तटयोः
सैकतं कृतम् । पूर्वं पायसं परिवेष्ट्य तस्योपरि धाराप्रवाहरूपे घृते क्षिते द्विधाभूय
घृतमभितः स्थितं पायसं शुभ्रत्वादृतकुल्यासैकतमिव शोभते स्मेति भावः । आज्य-
सौरभ्यवाहुल्यमुक्तम् । 'यदाज्यम्' इत्येव पाठः ॥ ७० ॥

यदप्यपीता वसुधालयैः सुधा तदप्यदः स्वादु ततोऽनुमीयते ।

अपि ऋतूषर्बुधदग्धगन्धिने स्पृहां यदस्मै दधते सुधान्धसः ॥ ७१ ॥

यदपीति ॥ यदपि यद्यपि वसुधालयैर्मनुष्यैः सुधामृतं न पीता तदपि तथापि
सुधारसाज्ञानेऽपि अदः आज्यं ततोऽमृतादपि सकाशात्स्वादु मिष्टमित्यनुमीयते ।
यद्यस्मात्सुधान्धसोऽमृतान्ना देवा अपि ऋतावुषर्बुधेनाग्निना दग्धगन्धिने विनाशि-
तसौरभायाप्यस्मै घृताय स्पृहामिच्छां दधते । यागे हि हुतं घृतं देवा भुजते । यद्य-
मृतादधिकरसं नाभिविष्यत्, तर्ह्यमृतादा अपि देवा यागानलविकृतगन्धमप्येतत्सा-
नुरागं कथमभ्यवाहरिष्यन् । अभ्यवहरन्ति तावत् । तस्मादमृतादपि विकृतगन्ध-
मपि घृतमधिकरसम्, किमुत स्पृष्टसौरभमिति भावः । मनुष्यैरपि सुधा यस्मान्न
पीता, अमृतान्धसोऽपि विशिष्टा(ध्य) अस्मै यस्मात्स्पृहयन्ति, तस्मादपि हेतो-
रदो घृतं सुधायाः स्वादुतरमनुमीयते । एकेऽल्परसत्वाद्बुद्धिपूर्वममृतं नास्वादयन्त्येव,
अन्ये च नित्यप्राप्तामृता अपि यस्माद्घृताय स्पृहयन्ति, तस्माद्बहुद्वयादमृतादप्यधिक-
मेतदप्यनुमीयत इति वा ऋतूषर्बुधेन दग्धश्वासौ गन्धश्च सोऽस्त्यस्येति कर्मधारया-
दिनिः । 'स्पृहेरीप्सितः' (१।४।३६) इति संप्रदानत्वम् ॥ ७१ ॥

अबोधि नो ह्रीनिभृतं मदिङ्गितं प्रतीत्य वा नादृतवत्यसाविति ।

लुनाति यूनः स्म धियं कियद्गता निवृत्य बालादरदर्शनेषुणा ॥ ७२ ॥

अबोधीति ॥ असौ बाला ह्रीनिभृतं बालत्वाल्लजावशादविस्पष्टमितीव हेतोर्भाव-
बोधकं भ्रूविक्षेपादि मम चेष्टितं नो अबोध्यज्ञासीत्किम् । वाथवां प्रतीत्य ज्ञात्वाप्यननु-
रागान्नादृतवतीत्येवंरूपां पुनःपुनर्जायमानां यूनो धियं संशयबुद्धिं कियन्तं मार्गं गता
अपि बाला निवृत्य परावृत्यादरदर्शनं सादरकटाक्षविलोकनं तद्रूपेणेषुणा लुनाति
स्म चिच्छेद । तदिङ्गितज्ञानपुरःसरं खानुरागं प्रकटीचकारेत्यर्थः । तादृग्विलोक-
नान्मदिङ्गितं ज्ञात्वा इयं मय्यनुरक्तेति युवा निश्चिकायेति भावः । कियद्गतेति,
'द्वितीया श्रिता—' (२।१।२४) इति समासः । कियद्यथा तथा गतेति क्रिया-
विशेषणं वा ॥ ७२ ॥

न राजिकाराद्धमभोजि तत्र कैर्मुखेन सीत्कारकृता दधहृदि ।

धुतोत्तमाङ्गैः कटुभावपाटवादकाण्डकण्डूयितमूर्धतालुभिः ॥ ७३ ॥

नेति ॥ युग्मम् । तत्र भीमगृहे भोजनावसरे वा राजिकाभी राद्धं साधितं दधि दधहृदिमिश्रितं व्यञ्जनं तैक्ष्ण्यातिशयात्सीत्कारकृता मुखेन कैर्जन्यजनैर्नाभोजि, अपि तु सर्वैरपि तु भुक्तम् । किंभूतैः कैः—कटुभावपाटवात्कटुत्वातिशयाद्भुतोत्त-
माङ्गैः कम्पितशिरोभिः । तथा,—भोजनकाले शिरःकण्डूयनस्य स्मार्तवचनैर्निषिद्ध-
त्वादकाण्डेऽकाले कण्डूयिते मूर्धतालुनीयैस्तैः । मुखस्यैव भोजनसाधनत्वे सिद्धेऽपि
सीत्कारादिविशिष्टत्वद्योतनार्थं मुखेनेत्युक्तम् । राजिकाराद्धभोजनामियं जातिः ॥ ७३ ॥

वियोगिदाहाय कटूभवत्त्विषस्तुषारभानोरिव खण्डमाहृतम् ।

सितं मृदु प्रागथ दाहदायि तत्खलः सुहृत्पूर्वमिवाहितस्ततः ॥ ७४ ॥

वियोगीति ॥ वियोगिनां स्त्रीपुंसानां पीडार्थं कटूभवन्त्यस्त्विषो दीप्तयो यस्या-
सह्यदीप्तेस्तुषारभानोश्चन्द्रस्याहृतं खण्डमिव सितं श्वेतम् । तथा प्राक्प्रथमं मृदु प्रथ-
मस्पर्शसमये कोमलमथ पश्चान्मुखप्रक्षेपानन्तरं तालुजिह्वादेस्तैक्ष्ण्यातिशयाद्दाहदायि
दाहकारि आनीतम् । तद्राजिकाराद्धमभोजीति पूर्वेणान्वयः । तुषारभानोः सकाशा-
दाहृतमिति वा । क इव—खल इव । किंभूतः—पूर्वं सुहृदापात(आप्तो) रमणीयः,
ततोऽनन्तरमहितो वैरी । 'रायी' इति कान्यकुब्ज(बज्ज)भाषायाम् ॥ ७४ ॥

नवौ युवानौ निजभावगोपिनावभूमिषु प्राग्विहितभ्रमिक्रमः ।

दृशोर्विधत्तः स यदृच्छया किल त्रिभागमन्योन्यमुखे पुनः पुनः ॥ ७५ ॥

नवाविति ॥ वयःसंधौ वर्तमानौ नवावप्रगल्भावत एव निजभावगोपिनौ खानु-
रागापहवपरौ कौचिद्युवानावभूमिषु लोकव्यवहारायोग्येषु स्वायोग्येषु वानुद्देश्येषु वा
वस्तुषु प्राक्पूर्वं विहितः कृतो भ्रमेर्निरर्थकभ्रमणस्य क्रमः परम्परा यत्र येन वा एवं-
भूतं दृशोर्नेत्रयोस्त्रिभ्रमं तृतीयांशरूपं कटाक्षमन्योन्यमुखे पुनः पुनर्विधत्तः स
चक्रतुः । यदृच्छया किल । अन्यविलोकनवत्स्वेच्छामात्रेण क्रमप्राप्तमन्योन्यमुखवि-
लोकनं कुरुतः, नत्वनुरागेणेति लोकप्रतीतिर्यथा स्यादेवं वस्त्वन्तरविलोकनव्याजे-
नान्योन्यमुखं पुनःपुनः कटाक्षैर्वाक्षांचक्राते इति भावः । त्रिभागमिति पूर्ववत्स-
मर्थनीयम् ॥ ७५ ॥

व्यधुस्तमां ते मृगमांससाधितं रसादशित्वा मृदु तेमनं मनः ।

निशाधवोत्सङ्गकुरङ्गजैरदः पलैः सपीयूषजलैः किमश्रपि ॥ ७६ ॥

व्यधुरिति ॥ ते जन्यजना मृगमांसैः साधितं राद्धं संस्कृतं मृदु तेमनाख्यं
व्यञ्जनविशेषं रसात्प्रीत्या भुक्त्वेति मनो व्यधुस्तमां नितरां चक्रुः । इति किम्—
अदस्तेमनं निशाधवश्चन्द्रस्तस्योत्सङ्गे वर्तमानः कुरङ्गो हरिणस्तस्माज्जातैः पीयूषजलैर-
मृतरूपैर्जलैः सह वर्तमानैः पलैर्मांसैरश्रपि किमपाचि किम् । रसातिशयान्मनसैवं
तर्कितवन्त इत्यर्थः । तेमनस्यातितरां स्वादुत्वमुक्तम् । अश्रपि, 'श्रा पाके' इत्यस्मात्
कर्मणि चिणि घटादित्वान्मिद्वद्भ्रमः ॥ ७६ ॥

परस्पराकृतजडूतकृत्ययोरनङ्गमाराद्धमपि क्षणं प्रति ।

निमेषणेनैव कियच्चिरायुषा जनेषु यूनोरुदपादि निर्णयः ॥ ७७ ॥

परस्परेति ॥ परस्परस्याकृताच्चेष्टाविशेषादेव जातं दूतकृत्यं संभोगसंमतिर्ययोः कयोश्चिद्वूनोः स्त्रीपुंसयोरनङ्गमाराद्धं सुरतं कर्तुं यः क्षणः समयस्तं प्रत्युद्दिश्य सदा कियमाणनिमेषापेक्षया कियच्चिरायुषा किञ्चिदधिककालमायुर्वर्तमानता यस्यैवंभूतेन कियच्चिरकालस्थायिना निमेषणेनैवाक्षिपक्ष्मसंकोचनेनैव कर्तृणा करणेन वा जनेषु मध्ये बहुषु जनेषु वर्तमानेषु सत्स्वपि निर्णयो निश्चय उदपादि कृतः जातो वा । कदा संभोग इतीक्षितेन पृष्टे सति नेत्रे निमील्य कञ्चित्कालं स्थित्वा जने निद्राणे सत्या-
गन्तव्यमिति रात्रिसंकेतसमय इति निर्णयायीति भावः । उदपादि, 'चिण् ते पदः' (३।१।६०) इति कर्तरि कर्मणि वा चिण् ॥ ७७ ॥

अहर्निशा वेति रताय पृच्छति क्रमोष्णशीतान्नकरार्पणाद्विटे ।

हिया विदग्धा किल तन्निषेधिनी न्यधत्त संध्यामधुरेऽधरेऽङ्गुलिम् ७८

अहरिति ॥ विटे कामुके रताय आवयोः संभोगं कर्तुमहः, निशा वेति उष्ण-
करधर्मोपलक्षितं दिनं वा, शीतांशुकरशैलोपलक्षिता रात्रिर्वा समय इति क्रमेण उष्ण-
शीतयोरन्नयोरुपरि करार्पणादेव चेष्टितात्कामपि पृच्छति सति विदग्धा चतुरा तत्प्र-
श्नाशयं ज्ञात्वा हिया उपलक्षिता अनक्षरमिङ्गितेनैव तन्निषेधिनी तयोर्दिननिशयो-
र्निषेधं कुर्वाणा संध्यावन्मधुरे रमणीयेऽधरे स्वीयौष्ठे अङ्गुलिं न्यधत्तास्थापयत् ।
अनभिमतमर्थं निषेधन्त्यः स्त्रियो 'मातः किमित्येवं जातम्' इत्याद्यभिधायार्धरेऽङ्गुलिं
स्थापयन्तीति जातिः । किल प्रसिद्धम् । लोके चैवमेव प्रतीतिर्जाता, सा तु तन्निषेध-
व्याजेन दिने रात्रौ चानवसरः, संध्यैव रतसमय इत्यकथयदिति भावः । यद्वा,—
दिने सूर्यालोकात्, रात्रौ चन्द्रालोकात्, तद्वयमनुचितम्, किंतु सदान्धकारमलिना
संध्यैव रन्तुं योग्येति भावः ॥ ७८ ॥

क्रमेण कूरं स्पृशतोष्मणः पदं सितां च शीतां चतुरेण वीक्षिता ।

दधौ विदग्धारुणितेऽधरेऽङ्गुलीमनौचितीचिन्तनविसिता किल ॥ ७९ ॥

क्रमेणेति ॥ अयं श्लोकः क्षेपकः । कूरं भक्तम् । सितां शर्कराम् । किमिदमने-
नानुचितं कियत् इत्यनौचितीचिन्तनेन विसिता किल विसितेव । अरुणिते । याव-
केनेत्यर्थः । भावः स एव ॥ ७९ ॥

कियत्पज्जोदनमानयन्कियत्करस्य पप्रच्छ गतागतेन याम् ।

अहं किमेष्यामि किमेष्यसीति सा व्यधत्त नम्रं किल लज्जयाननम् ८०

कियदिति ॥ कृतसुरतकालनिर्णयः स एव युवा कियदल्पमोदनं पुरःस्थां तां
वीक्ष्य लज्जन्, पात्रे स्थापयन्, कियदोदनं स्वं प्रति पुनरानयन्सन्, करस्य भक्त-
पुरस्यागवशात्पुरोगमनेन स्वं प्रति भक्तानयनवशादागमनेन च, क्रमेण त्वां प्रत्यहं
किमेष्यामि, त्वं वा मां प्रति किमेष्यसीति यां पप्रच्छ सा आननं नम्रं व्यधत्त लज्जया
किल । 'किल' इत्यलीके । लोकप्रतीतौ अनया लज्जया मुखं नम्रीकृतमिति । तत्त्व-
तस्तु मुखनम्रीकरणेनाहमागमिष्यामीति स्वं दर्शितवतीति भावः । तं वीक्ष्य मुखं

नम्रीकृत्य स्वचरणौ पश्यन्ती त्वमेवागत्य मच्चरणयोः पतेति वा भावः । भोजन-
समये भोक्ता कियन्तमोदनममे विभज्य स्थापयति, कियन्तं दध्यादिना सह भोक्तुं
गृह्णातीति जातिः । कियन्तं त्यजन्बहुत्वात्पुनर्दानः, कियन्तं च पुनः पात्रं प्रत्या-
नयन्निति वा ॥ ८० ॥

यथामिषे जग्मुर्नामिषभ्रमं निरामिषे चामिषमोहमूहिरे ।

तथा विदग्धैः परिकर्मनिर्मितं विचित्रमेते परिहस्य भोजिताः ॥ ८१ ॥

यथेति ॥ वारयात्रिका यथा येन प्रकारेणाऽऽमिषे मांसेऽप्यमांसस्य माषाद्यन्नस्य
भ्रमं जग्मुः, यथा येन प्रकारेण निरामिषे मांसलेशवर्जितेऽपि तेमनादौ रूपस्वादा-
दिभिः आमिषमोहं मांसभ्रममूहिरे तर्कितवन्तः, तथा तेन प्रकारेण विदग्धैः नितरां
कुशलैः सूपकारैः कर्तृभिरेते वारयात्रिकाः परिकर्मभिः साधनद्वयैर्निर्मितं विचित्रमन्नं
परिहस्य विहस्य पूर्वोक्तभ्रमनिमित्तपरिहासं भोजिताः ॥ ८१ ॥

नखेन कृत्वाधरसन्निभां निभाद्युवा मृदुव्यञ्जनमांसफालिकाम् ।

ददंश दन्तैः प्रशशंस तद्रसं विहस्य पश्यन्परिवेषिकाधरम् ॥ ८२ ॥

नखेनेति ॥ कश्चिद्युवा मृद्वीं व्यञ्जनमांसस्य फालिकां खण्डं नखेन कृत्वा निभा-
द्याजादधरसंनिभामोष्ठाकारां (द्विधा) कृत्वा, पूर्वमधरसदृशीमपि (नखेन द्विधा कृत्वा)
मध्ये नखेन रेखाकरणान्नितरां मध्यस्थितरेखाधरसदृशीं वा कृत्वा, दन्तैर्ददंश । परि-
वेषिकाधरं मांसव्यञ्जनदायिन्या अधरं पश्यन्विहस्य एतादृशी खादुतरा मांसफालिका
कदापि नोपभुक्त्यादिप्रकारैस्तस्याः फालिकाया रसं खादुतां प्रशशंसास्तावीच्च ।
खादुतरं त्वदीयाधरमेव दशमीति हसंस्तस्मिन्मांसखण्डे तदधरतामारोपयन् स्वाशयं
तामज्ञापयदिति भावः ॥ ८२ ॥

अनेकसंयोजनया तथाकृतेर्निकृत्य निष्पिष्य च तादृगर्जनात् ।

अमी कृताकालिकवस्तुविस्मयं जना बहु व्यञ्जनमभ्यवाहरन् ॥ ८३ ॥

अनेकेति ॥ अमी जना वारयात्रिका बहु मूलकन्दपुष्पपत्रफलादिरूपं शाकादि-
व्यञ्जनमभ्यवाहरन्बुभुजिरे । किंभूतम्—अनेकेषां नानाविधमरीचादिद्रव्याणां संयो-
जनया संबन्धेन तथाकृतेर्वस्त्वस्यैव (स्येव) गन्धरसादिकरणात्तादृगप्रसादिनिर्माणा-
त्तद्यथातथा निकृत्य नितरां कर्तित्वा निष्पिष्य चूर्णीकृत्य च आकारसाम्यादिना तादृ-
गर्जनात्तद्वस्त्वन्तरसादृश्यसंपादनाद्रूपान्तरगन्धान्तरादिकरणाद्धेतोः कृत अकालिके
असमयप्रभवे वस्तुनि विस्मय आश्चर्य येन । क्रियाविशेषणं वा । तथा आकृतेरा-
कारादिति वा । फलानि कर्तित्वा राजिकादध्यादिसंयोगाद्रसान्तरापत्तिः, तथा रूपा-
न्तरापत्तिश्च । ग्रेधूमादिपिष्टशर्करासंयोगाद्रसान्तरात्पत्तिरित्यादिवैदग्ध्याद्भोक्तृणां
विस्मयः । अधिवासनाविशेषाच्चाकालिकत्वभ्रमो युक्तः ॥ ८३ ॥

१ 'इदं तु ऊह वितर्के इत्यस्य ऊहाचक्रिरे इति प्रयोगादुपेक्ष्यम्' इति सुखाव-
बोधा । तथा च 'बहन्ति स' इति जीवातुः । 'प्रापुः' इति सुखावबोधायां व्याख्यातम् ।

२ 'परिहास' इति पाठे 'हास्यं कारयित्वा इत्यर्थः' इति सुखावबोधा । ३-४—इदं
च सुखावबोधासंमतं 'संनिभां युवा द्विधा मृदु—' इति मूलपाठं दृष्ट्वा कैश्चित्प्राज्ञैः
प्रक्षिप्तमिति प्रतिभाति ।

पिपासुरस्तीति विबोधिता मुखं निरीक्ष्य वाला सुहितेन वारिणः ।

पुनः करे कर्तुमना गलन्तिकां हसात्सखीनां सहसा न्यवर्तत ॥ ८४ ॥

पिपासुरिति ॥ वारिणाम्बुना सुहितेन तृप्तेन विटेन मुखं निरीक्ष्य अहं पिपासुः पातुमिच्छुरस्तीति बोधिता विज्ञापिता वालाबुद्धवक्रोक्तयाद्यभिप्रायविशेषाऽप्रौढा पुनरपि करे गलन्तिकां सुवर्णभाजनं कर्तुमनाः धर्तुमनाः सती तदाशयज्ञानामतिचतुराणां सखीनां हसाद्वास्याद्धेतोः सहसा झटिति सुप्तप्रबुद्धवज्रलपायनारम्भसंभ्रमान्यवर्तत परावृत्ता । सहसा सस्मिता सतीति वा । कर्मान्तरपरित्यागेन सामान्येन पिपासुरस्तीति वदन् अयमेतदीयाधरं पिपासुरस्तीत्येतदाशयमियं नाजानादिति कृताद्धास्यादियमपि तदाशयं ज्ञात्वा गलन्तिकां पुनरस्थापयदिति भावः । 'पूर्णगुण-' (२।२।११) इत्यादिना सुहितार्थयोगे षष्ठीसमासनिषेधादेवं वारिण इति पठ्यते ॥ ८४ ॥

युवा समादित्सुरभ्रत्रगं घृतं विलोक्य तत्रैणदृशोऽनुविम्बनम् ।

चकार तन्नीविनिवेशिनं करं वभूव तच्च स्फुटकण्टकोत्करम् ॥ ८५ ॥

युवेति ॥ अमत्रगं पात्रस्थं घृतं समादित्सुर्ग्रहीतुकामः कश्चिद्युवा तत्र घृते एणदृशः पुरःस्थाया मृगाक्ष्याः परिवेषिकाया अनुविम्बनं प्रतिविम्बं विलोक्य करं स्वहस्तं तस्य विम्बस्य नीविषु भङ्गीनिवद्धनाभिचुम्बितविवस्त्रविच्छित्तिषु निवेशनशीलं चकार । तत्रास्थापयदित्यर्थः । तच्च तस्याः प्रतिविम्बं स्फुटाः कण्टकोत्करा यस्मिन् । सरोमाञ्चमभूदित्यर्थः । स्वप्रतिविम्बनीवीग्रन्थिविमोचनार्थं नाभिनीविसविधे स्पर्शकारिणस्तत्करस्य चेष्टां दृष्ट्वा तस्य स्वसंभोगवासनां ज्ञात्वा तदानीमेतस्मिन्नुरागाद्रोमाञ्चिताभूत्, तादृशश्च प्रतिविम्बितत्वात्प्रतिविम्बमपि रोमाञ्चितमभूदिति भावः । द्वयोरप्यनुरागस्तुल्यो जात इति भावः ॥ ८५ ॥

प्रलेहजलेहधृतानुविम्बनां चुचुम्ब कोऽपि श्रितभोजनच्छलः ।

मुहुः परिस्पृश्य कराङ्गुलीमुखैस्ततो नु रक्तैः स्वमवापितैर्मुखम् ॥ ८६ ॥

प्रलेहेति ॥ कोऽपि विटो लिह्यत इति लेहः, प्रकृष्टो लेहः प्रलेहः सुरणादिद्रव्ययुक्त आर्द्रकादिसंस्कृततत्कादिनिर्मितो द्रवद्रव्यविशेषस्तस्माज्जाते लेहे तैलादौ धृतमनुविम्बनं यया । धृतं स्थितमनुविम्बनं यस्या वा । एवंविधां पुरस्थां सुन्दरीं श्रितं भोजनच्छलं येन एवंविधः सन् प्रतिविम्बितां तामेव कराङ्गुलीनां मुखैरग्रैर्मुहुः परिस्पृश्य स्पृष्ट्वा चुचुम्ब । कीदृशैः—स्वमुखं समवापितैः प्रापितैः । तथा,—रक्तैः अरुणैः स्वभावात्, उष्णस्य तस्य स्पर्शाद्वा । ततो नु तस्मादनुरागात्किम्, अङ्गुल्यग्रै रक्तत्वादनुरागाच्चुम्बिता किमित्युपेक्षा । 'रक्तैः' इति पाठे मुहुः परिस्पृश्य ततो नु तदनन्तरमेव रक्तैः प्रलेहश्चक्षुः स्वमुखं प्रापितैः कराङ्गुलीमुखैश्चुचुम्बेत्यर्थः । प्रलेहे वटकादिनिक्षेपातैलादिभिन्दवस्तरन्ति तत्र जातं प्रतिविम्बमङ्गुल्या स्पृशति प्रलेहचलनात्प्रतिविम्बमङ्गुलभयादङ्गुल्यग्रैर्लेहनच्छलात्परम्परया चुम्बितवानिति भावः । ता प्रति खानुरागमदर्शयदिति च भावः ॥ ८६ ॥

अराधि यन्मीनमृगाजपत्रिजैः पलैर्मृदु स्वादु सुगन्धि तेमनम् ।

अशाकि लोकैः कुत एव जेमितुं न तच्च संख्यातुमपि स शक्यते ॥ ८७ ॥

अराधीति ॥ मीनेभ्यो मत्स्येभ्यः, चित्रकादिमृगेभ्यः, अजेभ्यश्छागेभ्यः,

पत्रिभ्यस्तित्तिरिलवकादिभक्ष्यपक्षिभ्यश्च जातैः पलैर्मसैर्मृदु स्वादु सुगन्धि पाकेन परिमलविशेषयुक्तं च यत्तेमनाख्यं व्यञ्जनं सूपकारैरराधि साधितम् । तद्वाहुल्याल्लोकैः संख्यातुमपि न शक्यते स्म । जेमितुं तु पुनः कुत एवाशाकि । अपि तु भोक्तुं शक्यं नाभूदेव । जेमितुम्, 'जिमु अदने' ॥ ८७ ॥

कृतार्थनश्चाटुभिरिङ्गितैः पुरा परासि यः किञ्चनकुञ्चितभ्रुवा ।

क्षिपन्मुखे भोजनलीलयाङ्गुलीः पुनः प्रसन्नाननयान्वकम्पि सः ॥ ८८ ॥

कृतेति ॥ किञ्चन किञ्चित्कुञ्चिते वकीकृत्योत्क्षिप्ते भ्रुवौ यया कयाचिदिङ्गितैरञ्जलिबन्धादिचेष्टितैश्चाटुभिः प्रियवचनैश्च कृता अर्थना संभोगप्रार्थना येन तथाविधो यो विटः पुरा पूर्वं परासि निरस्तः, प्रसन्नाननया सरसदृष्टिव्यञ्जितप्रसादमुख्या तथा भोजनलीलया प्रासमिषेण मुखेऽङ्गुलीः क्षिपन्ङ्गुलीसंस्पर्शेन तां प्रति दीनत्वं सूचयन्स पुनरन्वकम्प्यनुगृहीतः । तदैन्यं दृष्ट्वा संभोगस्तयानुमत इति भावः ॥ ८८ ॥

अकारि नीहारनिभं प्रभञ्जनादधूपि यच्चागुरुसारदारुभिः ।

निपीय भृङ्गारकसङ्गि तत्र तैरवर्णि वारि प्रतिवारमीदृशम् ॥ ८९ ॥

अकारीति ॥ यद्वारि प्रभञ्जनाद्यजनादिवायुसंयोगाद्धेतोर्नीहारनिभं तुषारतुल्यमकारि, यच्चागुरुसारस्य कृष्णागुरोर्दारुभिरधूपि धूपितम्, भृङ्गारके सुवर्णपानपात्रे सङ्गः स्थितिर्यस्यास्तीति, तद्वारि तत्र भोजनावसरे, भीमगृहे वा । निपीय नितरां पीत्वा तैर्जनैः प्रतिवारं पुनः पुनरीदृशं वक्ष्यमाणप्रकारेणावर्ण्यस्तावि । प्रतिवारं निपीयेति वा । 'अगुरुः' इत्येव पाठः । 'भृङ्गारः कनकालुका' इत्यमरः । अल्पत्वे कन् ॥ ८९ ॥

जलवर्णनमेवाह—

त्वया विधातर्यदकारि चामृतं कृतं च यज्जीवनमम्बु साधु तत् ।

वृथेदमारम्भि तु सर्वतोमुखस्तथोचितः कर्तुमिदं पिवस्तव ॥ ९० ॥

त्वयेति ॥ हे विधातः ! त्वया चाम्बूदकं यदमृतसंज्ञं, यच्च जीवनसंज्ञमकारि कृतं तद्वयमपि साधूचितमेव कृतम् । अमृततुल्यरसत्वात्, प्राणधारणहेतुत्वाच्चान्वर्थत्वाद्युक्तमेवैतत्तस्य संज्ञाद्वयमित्यर्थः । तु पुनरिदं सर्वतोमुखसंज्ञं वृथा आरम्भि कृतम् । अन्वर्थत्वाभावाच्चिरर्थकमेतत्कृतम् । यस्मादिदं जलं पिवतीतीदंपिबोऽस्मदादिः पुरुषस्तथा सर्वतः सर्वदिक्षु मुखानि यस्य एवंविधस्तव कर्तुमुचितः । अस्मदादिर्बहूनि मुखानि सर्वेष्वप्यवयवेषु त्वं चेदकरिष्यः, तर्ह्यस्मदादिरिदमातृप्तिं पातुमशक्यत्, नत्वेक्रेण मुखेनेति । नितरां शैल्यमाधुर्यादिगुणयुक्तमेतदिति भावः । 'चौ' तुल्ययोगत्वद्योतकौ । 'पयः कीलालममृतं जीवनम्', 'पुष्करं सर्वतोमुखम्' इत्यमरः । इदंपिबः, 'प्राग्नाम्ना—' (७।३।७८) इत्यादिना शः ॥ ९० ॥

सरोजकोशाभिनयेन पाणिना स्थितेऽपि कूरे मुहुरेव याचते ।

सखि ! त्वमस्मै वितर त्वमित्युमे मिथो न वादाद्ददतुः किलौदनम् ९१

सरोजेति ॥ उभे सख्यौ इति मिथो वादाद्वैमत्यात्किलौदनं न ददतुः । किलेति

१ 'अत्रैवकारस्य प्रयोजनं नावगतम् । अकारमध्यस्यापि नाम्नः श्रूयमाणत्वात् । अत एव—अगुरुसार इत्यपि पाठः साधीयान्, '—“अगुरुवगराजार्हम्” इत्युक्तेः—' इति सुखावबोधा ।

व्याजे । इति किम्—हे सखि ! त्वं पात्रमध्ये कूरे ओदने स्थितेऽपि मुहुरेव वारं-
वारम् सरोजकोशवदभिनय आकारो यस्य स्तनवराङ्गप्रार्थनासूचकेन पाणिना कूरं
याचतेऽस्मै कामुकाय कूरं वितर देहि । द्वितीया वदति—त्वं वितर इति विवदमाने ।
तत्प्रार्थितस्तनवराङ्गदानेऽन्योन्यं प्रवर्तयन्त्योर्मध्येऽन्योन्यलज्जावशादेकतरा रिरंसुरपि
नाङ्गीचकारेति भावः । ‘अनुवादात्’ इति पाठे उक्तरूपादनुवादादुभे अपि स्वल्पमोदनं
किल ददतुरित्यर्थः । ओदनदानव्याजेन तत्प्रार्थितदानमङ्गीचकुरिति भावः ॥ ९१ ॥

इयं कियच्चारुकुचेति पश्यते पयःप्रदाया हृदयं समावृतम् ।

ध्रुवं मनोज्ञा व्यतरद्यदुत्तरं मिषेण भृङ्गारधृतेः करद्वयी ॥ ९२ ॥

इयमिति ॥ पयःप्रदायाः समावृतं वस्त्राच्छन्नमपि हृदयमिति विचार्य पश्यते
पृच्छते कामुकाय ध्रुवं निश्चितं मनोज्ञा । अथ च,—पराशयज्ञेव । तस्याः करद्वयी
भृङ्गारस्य धृतेर्धारणस्य मिषेण यद् यस्मादुत्तरं तदीयप्रश्नस्य प्रतिवचनं व्यतरद्दौ ।
इति किम्—इयं स्त्री कियन्तौ किंप्रमाणौ चारु सुन्दरौ च कुचौ यस्याः सेति । स्वर्ण-
कलशीपरिमाणौ स्वर्णवर्णौ चैतस्याः कुचाविति तं प्रत्यसूचयदित्यर्थः । उभावपि
मिथोऽनुरागादन्योन्यविलोकनपरावेव तस्थतुरिति भावः । अन्योऽप्यभिप्रायज्ञः केन-
चिन्मिषेण प्रश्नस्योत्तरं ददाति ॥ ९२ ॥

अमीभिराकण्ठमभोजि तद्गृहे तुषारधारासृदितेव शर्करा ।

हयद्विषद्वष्कयणीपयःसुतं सुधाहृदात्पङ्कमिवोद्धृतं दधि ॥ ९३ ॥

अमीभिरिति ॥ अमीभिर्जन्यजनैस्तद्गृहे भीमगृहे आकण्ठमतिबहु यथा तथा
शर्कराऽभोजि भुक्ता । तुषारधारया हिमोदकेन सृदितेव मिश्रितेव । तथा,—हयं
द्विषत्या अश्ववैरिण्या महिष्या बष्कयण्याश्चिरप्रसूतायाः पयो दुग्धं तस्मात्सुतं जातं
दुग्धपरिणामभूतं दध्यप्यभोजि । सुधाहृदादमृतस्यागाधजलाशयादुद्धृतं पङ्कमिवेत्यु-
त्प्रेक्षा । शर्करातिशीता शुभ्रा च, दध्यप्यमृतवत् स्वादु शुभ्रं घनं चेति भावः । तद्गृहे-
ऽमीभिर्विशिष्टं दध्यभोजि । तुषारधारया सृदिताऽल्पकण्ठत्वं प्रापिता शर्करेव, सुधा-
हृदादुद्धृतं पङ्कमिव इति दधिविषयमेवोत्प्रेक्षाद्वयं वा । दध्नः शैल्यं शौक्ल्यं स्वादुत्वं घनत्वं
च सूचितमेतेन । ‘पयः शृतम्’ इति पाठे शर्कराऽभोजि । शृतं पक्वं तप्तं महिषी-
पयश्चाभोजि । दधि चाभोजीति संबन्धः । ‘चिरसूता बष्कयणी’ इत्यमरः । महिष्या
दधि स्वादुतरं भवति । ‘द्विषः शतुर्वा’ (वा० १५२२) इति वचनात् ‘हयं द्विषति’
इति द्वितीयया ‘द्वितीया श्रिता—’ (२।१।२४) इति योगविभागात्समासः । द्विष-
द्वष्कयणीति ‘पुंवत्कर्मधारय—’ (६।३।४२) इति पुंवद्भावः । शृतम् इति, ‘शृतं
पाके’ (६।१।२७) इति साधु ॥ ९३ ॥

तदन्तरन्तः सुषिरस्य बिन्दुभिः करम्बितं कल्पयता जगत्कृता ।

इतस्ततः स्पष्टमचोरि मायिना निरीक्ष्य तृष्णाचलजिह्वताभृता ॥ ९४ ॥

तदन्तरिति ॥ तद्विनिरीक्ष्य रसातिशयात्तृष्णया ग्रासवासनया चला चञ्चला-

धरप्रान्तलेहिनी गलज्जला जिह्वा यस्य तस्य भावस्तत्ता तां विभ्रता । तथा,—
अन्तरन्तर्मध्ये मध्ये सुषिरस्य छिद्रस्य बिन्दुभिः करम्बितं मिश्रितं व्याप्तं तदधि कल्प-
यता कुर्वता जगत्कृता इतस्ततः सर्वप्रदेशेभ्यः तदधि स्पष्टमचोरि प्रकटमपहतम् ।
'स्पष्टं' संभावनायाम् । अपहतमिवेत्यर्थः । अपहरन्कथं न दृष्ट इत्यत आह—यतो
मायिना । अदृश्यतयापहतमित्यर्थः । सफेनक्षीरस्य दध्याकारेण परिणामे दधनि
छिद्राणि दृश्यन्ते । ब्रह्मणादृश्यतया दधनि वर्तमानः सारो भोक्तुमिच्छया गृहीतः ।
अन्यथा छिद्राणि कथं दृश्यन्ते । अन्येन ग्रहीतुं न शक्यते । तत्रोत्प्रेक्षा—येन
निर्मितं तस्य ब्रह्मणोऽपि जिह्वाचाञ्चल्यनिर्माणात् खादुतमं दधीति ध्वन्यते ॥ ९४ ॥
ददासि मे तन्न रुचेर्यदास्पदं न यत्र रागः सितयापि किं तथा ।
इतीरिणे विम्बफलं पलच्छलाददायि विम्बाधरयारुचञ्च तत् ॥ ९५ ॥

ददासीति ॥ विम्बफलतुल्योऽधरो यस्यास्तया सुन्दर्या पलच्छलान्मांसव्याजा-
द्विम्बसंज्ञं फलं परिवेषितं मांसखण्डमेव विम्बाकारं कृत्वा इतीरिणेऽधरचुम्बनवास-
नया भाषमाणाय विटयादायि दत्तम् । तद्विम्बाकारं फलं तस्मै अरुचञ्च । खादितमि-
त्यर्थः । मदभिलाषं ज्ञात्वा स्त्रीकारपुरःसरं पलरूपविम्बव्याजान्निजाधरदानमेवानया
प्रतिज्ञातमिति संतुष्टोऽभूदिति भावः । इति किम्—हे विम्बोष्ठि ! यद्वचः प्रीतेरा-
स्पदं यत्र वस्तुनि मम प्रीतिः, तन्मे मह्यं न ददासि । यद्वा,—यद्वचः प्रीतेरास्पदं
न भवति, तन्मह्यं ददासि । तथा,—मम यस्यां रागः प्रीतिर्नास्ति तथा सितयापि
शर्करयापि किम् । अपि तु न किञ्चित्प्रयोजनम् । माधुर्यमर्यादया शर्करयापि प्रयो-
जनं नास्ति, अभिलाषाभावात् । अन्येन नास्तीति किं वाच्यमित्यपिना सूच्यते । अथ
च,—यत्र लौहित्यं नास्ति तथा श्वेतया प्रकरणाच्छर्करयापि किम् । तस्माद्यत्र मेऽनु-
रागो रक्तिमकान्तिश्च, तन्मह्यं देहीति । 'कृतं तथा' इति पाठे तथा पूर्यताम् ।
'फलच्छलात्' इति पाठे फलदानप्रसङ्गव्याजात् । विम्बाकारोऽधरो यस्या इति
'सप्तम्युपमान—' इत्यादिनोत्तरपदलोपी समासः । अरुचत्, पुष्पादित्वादङ् 'द्युस्यो
बुद्धि' (१।३।९१) इति परस्मैपदम् ॥ ९५ ॥

समं ययोरिङ्गितवान्वयस्ययोस्तयोर्विहायोपहतप्रतीक्षिताम् ।

अकारि नाकूतमवारि सा यया विदग्धयाऽरञ्जि तयैव भाववित् ॥ ९६ ॥

सममिति ॥ यो ययोर्वयस्ययोः सख्योर्विषये स्वाभिप्रायज्ञापनार्थं समं युगपदि-
ङ्गितवान्भ्रूक्षेपादि चेष्टितवानभूत्, स तयोर्मध्य उपहृतं कृतं प्रतीक्षितं तदभिलाषस्त्री-
कारसूचकप्रतिचेष्टितं यया तामेकां विहाय स्थितः सन् तयैवारञ्जि द्वितीययैव प्रत्यनु-
रञ्जितः । तथा कथा—यया विदग्धया चतुरया आकूतं प्रतीक्षितं नाकारि । प्रतीक्षितं
कुर्वाणा सैव सखी जनसमक्षमिङ्गितकरणमयुक्तमित्यवारि निषिद्धा । यतो भावविद्वै-
दग्न्यस्य वेत्ता । द्वितीया तदिङ्गितदर्शनात्तस्मिन्नुरागाग्राजित्वा प्रतीक्षितं नाकरोत् ।
जनसमक्षमेतदनुचितमिति व्याजेन मत्प्रियं प्रतीयमिङ्गितं किमिति करोतीति सापण्ये-
र्ष्यया च तां वारितवती इति तस्या वैदग्ध्यम् । स च तदीयगुप्तभावज्ञानाद्भाववित् ।
सहचरीसमक्षमिङ्गितं कुर्वाणायमचतुरा, द्वितीया इङ्गितं नाकरोत्, तां च न्यवारयदि-

१ 'सितया कृतं तथा' इति मल्लिनाथसंमतः पाठः ।

तीयमेव चतुरा मय्यनुरक्ता चेति चतुरो द्वितीयस्यामेवानुरक्तोऽभूदिति भावः । विहाय स्थितः सन् इति योजना । अन्यथा हानस्य पुरुषः कर्ता, रजनस्य स्त्री, इति भिन्न-कर्तृकत्वात् क्त्वा न स्यादिति । अरञ्जि, प्यन्ताच्चिण् ॥ ९६ ॥

सखीं प्रति स्माह युवेङ्गितेक्षिणी क्रमेण तेऽयं क्षमते न दित्सुताम् ।
विलोम तद्यञ्जनमप्यते त्वया वरं किमस्मै न नितान्तमर्थिने ॥ ९७ ॥

सखीमिति ॥ यून इङ्गितं चेष्टामीक्षते एवंशीला काचित्स्वसखीं प्रत्याह स्म इत्यवोचत्—हे सखि ! यस्मादयं क्रमेण परिपाठ्या ते दित्सुतां त्वत्कर्तृकां व्यञ्जनस्य दातुमिच्छतां न क्षमते । तस्मात्त्वया नितान्तमतिचञ्चलतयाऽर्थिने याचमानायास्मै यूने वरं श्रेष्ठमभीष्टं तत्तेमनादिव्यञ्जनं विलोम विपरीतं क्रमरहितं यथा तथा किं नार्प्यते दीयते । अपि तु ललज्जिह्वायास्मै युगपत्क्षिप्यतामिति छलोक्तिः । अयमालिङ्गनचुम्बन-नादिवाह्यरतपरिपाठ्या तव वराङ्गदानेच्छतां न सहते । तस्मादतितरलतयार्थिने संभोगविलम्बमसहमानायास्मै वरं केवलं । श्रेष्ठं वा न विद्यते वरं श्रेष्ठं यस्मात्तद-वरमतिश्रेष्ठं वा । अवरमधोदेशे वर्तमानं वा । रोमरहितं तद्गलक्षणं व्यञ्जनमवयवः किमिति त्वया नार्प्यते । अपि त्वर्पयेत्युपहासः । अतिसंभोगाज्जितरां तान्तं ग्लान-मिति व्यञ्जनविशेषणं वा । ‘व्यञ्जनं लाञ्छनश्मश्रुनिष्ठानावयवेष्वपि’ इत्यमरः । नितरां तान्तमिति पक्षे ‘अनुनासिकस्य कि—’ (६।४।१५) इति दीर्घः ॥ ९७ ॥

समाप्तिलिप्येव भुजिक्रियाविधेर्दलोदरं वर्तुलयालयीकृतम् ।

अलंकृतं क्षीरवटैस्तदश्रतां रराज पाकार्पितगैरिकश्रिया ॥ ९८ ॥

समाप्तीति ॥ क्षीरवटैः दुग्धमध्यक्षितैर्माषसाधितैर्वटकाख्यैः पक्वान्नविशेषैः स्वसंबन्धादलंकृतं तत्पूर्वोक्तं वटकव्यतिरिक्तं व्यञ्जनं वर्तुलया वृत्ताकारया पाकेन तप्त-लेहद्वारकामिसंयोगेनापितया निर्मितया गैरिकश्रिया शैलरक्तधातोरेव श्रिया वटका-नामेव शोभया रराज । विशिष्टवटकसंबन्धाद्यञ्जानन्तरं रेजे इत्यर्थः । विशिष्टया श्रियोपलक्षितैः क्षीरवटैरलंकृतं सत् रेजे इति वा । क्षीरवटैः कर्तुमिः श्रिया कृत्वा अलंकृतं सत् रेजे इति वा । किमिव—अश्रतां भुजानानां तेषां भुजिक्रियाविधेर्भोजनविधेः समाप्तेः वटकदर्शनमात्रेणान्यत्र रुच्यभावाद्यञ्जानन्तरविरतेः संबन्धिन्या लिप्या समाप्तिसूचिकया छकाररूपपुष्पिकारूपया आलयीकृतं आस्पदीकृतं दलोदरं श्रीता-लादिपत्रमध्यमिव इत्युपमोत्प्रेक्षा वा । वृत्तया समाप्तिलिप्या श्रितं पाकेन बालके-नापितया गैरिकश्रियाऽलंकृतं दलोदरमिति वा योज्यम् । ‘पोतः पाकोऽर्भकः’ इत्यमरः । ग्रन्थलेखनसमाप्तिपत्रे समाप्तिसूचकं छकारादिवर्तुलमक्षरं क्रियते, गैरिक-चिह्नितं च क्रियते । एवं भोजनसमाप्तिसूचकं क्षीरवटकादि ॥ ९८ ॥

चुचुम्ब नोर्वीवलयोर्वशीं परं पुरोऽधिपारि प्रतिबिम्बितां विटः ।

पुनःपुनः पानकपानकैतवाच्चकार तच्चुम्बनचुंकृतान्यपि ॥ ९९ ॥

चुचुम्बेति ॥ कश्चिद्विटः पुरोऽधेऽधिपारि पानकरसपूर्णे सुवर्णादिपानपात्रे प्रति-

बिम्बितामुर्वीवलये उर्वशीमिवातिसुन्दरीं कांचित्परं केवलं चुचुम्बेति न, किंतु पुनः-
पुनः पानकस्य द्राक्षादिसाधितमधुररसप्रधानपेयद्रव्यरूपस्य यत्पानं तस्य कैतवात्प्रति-
बिम्बितायास्तस्याश्चुम्बनस्य संबन्धीनि चुंकृतानि 'चुम्' इति पानकानुकरणशब्दस्तस्य
करणान्युच्चारणानि तान्यपि चकार । चुम्बनादिना तस्यां खानुरागं प्रकटीचकारेति
भावः । 'झल्लरी बर्वरी पारी पानपात्रम्' इति क्षीरखानी । सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः ।
चुंकृतानि, 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११४) ॥ ९९ ॥

घनैरमीषां परिवेषकैर्जनैरवर्षि वर्षोपलगोलकावली ।

चलद्भुजाभूषणरत्नरोचिषा धृतचान्द्रचापैः श्रिताचान्द्रसौरभा ॥ १०० ॥

घनैरिति ॥ घनैर्बहुभिः परिवेषकैर्नेकव्यञ्जनदायिभिर्जनैः । तैरेव घनैर्मैघैर-
मीषां भुजानानां राज्ञां कृते वर्षोपलाः करकास्तत्तुल्यानामेलाकर्पूरशर्करालवङ्गतण्डु-
लपिष्टरचितानां गोलकानामतिवृत्तानां लङ्गुकविशेषाणाम् । अथ च,—करकारूपाणां
गोलकानाम् । आवली पङ्क्तिरवर्षिं वितीर्णा वृष्टा च । कीदृशैः—परिवेषणकर्मवशाच्च-
लन्त्यो या भुजास्तासां भूषणेषु रत्नानि तेषां रोचिषा कान्त्या धृतमिन्द्रचापं यैः ।
नानाप्रकारकान्तिभिरित्यर्थः । अथ च,—तदेवेन्द्रचापो येषु । कीदृशी—श्रितं चान्द्रं
कर्पूरसंबन्धि सौरभं सौगन्ध्यं यया । अथ च,—चन्द्र एव चान्द्रः, सूर एव सौरः,
तयोर्भा चान्द्रसौरभा, श्रिता चान्द्रसौरभा यया सा । शीतत्व-वीर्यत्वाभ्यां चन्द्रसूर्य-
सदृशीत्यर्थः । रात्रिदिनयोर्जायमानत्वाद्वा क्रमेण तत्कान्तिसदृशी । चन्द्रसंबन्धिनश्चा-
न्द्राश्चन्द्रकान्ताः, एवं सौराः सूर्यकान्ताः, तेषां भा श्रिता यया वा । चन्द्रसंबन्धि
मनोज्ञत्वं सदृश्यं श्रितं ययेति वा । विश्वप्रकाशे 'सुरभि'शब्दो मनोज्ञवाची ॥ १०० ॥

कियद्बहु व्यञ्जनमेतदर्प्यते ममेति तृप्तेर्वदतां पुनःपुनः ।

अमूनि संख्यातुमसावढौकि तैश्छलेन तेषां कठिनीच भूयसी ॥ १०१ ॥

कियदिति ॥ एतत्तेमनादिव्यञ्जनं मम कियत्किंपरिमाणं बह्वर्प्यते । अपि तु तृप्ता
वयमिति नार्पणीयमिति तृप्तेर्हेतोः पुनःपुनः वदतां तेषां जन्यानां 'कियत्संख्यं बहु
एतद्व्यञ्जनमर्प्यते, इति एतद्बहुत्वसंख्येयता भवद्भिः पृच्छयते किम्' इति छलेना-
मूनि व्यञ्जनानि संख्यातुं गणयितुमसौ गोलकावली भूयसी बहुतरा कठिनी खटिका
इव तैः परिवेषकैरढौकि अर्पिता । भवद्भिर्व्यञ्जनसंख्या पृष्टा, तर्ह्यनया कठिन्या एतानि
गणयेति कठिनीवापितेत्युत्प्रेक्षिता । इति वदताममूनि संख्यातुमिव व्याजेनासौ बहु-
तरा कठिन्यर्पितेति वा योज्यम् । कठिन्या च संख्यायते । एतद्व्यञ्जनम्, अमूनीति,
ममेति, अमीषामिति चैकवचनबहुवचनानि जातिव्यक्तिविवक्षयेति ज्ञातव्यानि ॥ १०१ ॥

विदग्धवालेङ्गितगुप्तिचातुरीप्रवहिकोत्पाटनपाटवे हृदः ।

निजस्य टीकां प्रवबन्ध कामुकः स्पृशद्भिराकूतशतैस्तदौचितीम् १०२

विदग्धेति ॥ कश्चित्कामुकः विदग्धायाश्चतुराया बालाया मुग्धाया इङ्गितगुप्तौ
चेष्टितगोपनविषये चातुरी यत्कौशलं सैव दुर्ज्ञेयत्वात्प्रवहिका गुप्ताभिप्रायः प्रबन्ध-
विशेषस्तस्या उत्पाटने भेदने ज्ञानविषये यत्पाटवं सामर्थ्यं प्रावीण्यं तत्र विषये तदौ-
चितीं विदग्धवालेङ्गितानामानुगुण्यं स्पृशद्भिः गतैस्तदनु रूपैराकूतशतैर्बहुभिरिङ्गितैः

कृत्वा निजस्य हृदः स्वीयाभिप्रायस्य टीकां विवरणं प्रवचनं प्रकर्षेण कृतवान् ।
गुप्तान्यपि मदिज्ञितानि ज्ञातवान्, अतिचतुरोऽयं मय्यनुरक्तश्चेति तदनुगुणैः स्वीय-
चेष्टितैस्तां स्वाशयं बोधितवानिति भावः । बालाया अपि विदग्धसखीशिक्षया वैद-
ग्ध्यादिकृतकरणम्, सहजमौग्ध्यात् सलज्जया तद्गोपनं च युक्तम् । विदग्धः कश्चन
युवा, बाला च काचन, तयोरिज्ञितगुप्तिर्वा । यद्वा,—विदग्धस्येज्जितं बालायाश्च
गुप्तिः अर्थादिज्ञितस्यैव । तयोर्विषये या चातुरी तत्र, प्रवहिकोत्पाटनपाटवे विषये,
तयोरौचित्यं स्पृशद्भिः । अत्र द्वयोरपि भवतोरशयो मया ज्ञात इतीज्जितैस्तज्ज्ञापन-
द्वारातिचतुरोऽहमेव त्वया भजनीय इति बालां प्रति स्वाशयं ज्ञापितवानिति भावः ।
अन्योऽपि विदग्धोऽतिगहनायाः प्रवहिकाया भेदने विषयेऽनेकैराशयैर्व्याख्यां
करोति ॥ १०२ ॥

घृतप्लुते भोजनभाजने पुरः स्फुरत्पुरंघ्रिप्रतिविम्बिताकृतेः ।

युवा निधायोरसि लङ्कुक्कद्वयं नखैर्लिलेखाथ ममर्दं निर्दयम् ॥ १०३ ॥

घृतेति ॥ कश्चियुवा घृतप्लुत आज्यपूर्णे प्रसृतघृते वा भोजनभाजने पुरः स्फुरन्त्या
विलसन्त्याः पुरंध्याः प्रतिविम्बिता या आकृतितस्तस्या उरसि लङ्कुक्कद्वयं मोदकयुग्मं
निधाय नखैर्लिलेख । अथ पश्चान्निर्दयं ममर्दं । यदावयोः संयोगो भावी, तदैवं तव
कुचावुपचरिष्यामीति, त्वत्कुचनखक्षतविमर्देच्छुरस्मीति वा, स्वाशयं बोधितवानिति
भावः । घृतेन प्लुतम्, घृतं प्लुतं यस्मिन्निति वा । 'वाहिताभ्यादिषु' (२।२।३७)
इति परनिपातः ॥ १०३ ॥

विलोकिते रागितरेण सस्मितं ह्रियाथ वैमुख्यमिते सखीजने ।

तदालिरानीय कुतोऽपि शार्करीं करे ददौ तस्य विहस्य पुत्रिकाम् १०४

विलोकित इति ॥ रागितरेण केनचित्कामुकेन सखीरूपे जने सस्मितं विलो-
किते सति अथ विलोकनानन्तरं ह्रिया वैमुख्यं पराङ्मुखत्वमिते गते सति तस्य सखी-
जनस्यालिः सखी कुतोऽपि कस्मादपि स्थानाच्छार्करीं शर्करावन्धनिर्मितां पुत्रिकामा-
नीय विहस्य वैमुख्यात्संदिहानस्य तस्य करे ददौ । अधरादिचुम्बनायाङ्गेषु शर्करा-
तुल्यरसाभेनामप्यहमेव दास्यामि । स्वहस्तस्थिताभेनां जानीहीति संज्ञां चकारेति
भावः । सखीसमूहे वैमुख्यमिते सति तासां सखीनां काचित्सखी तदन्तर्वर्तिनी,
अन्या वा, शार्करीं पुत्रिकां ददौ । शर्करापुत्रिकापरिवेषणमिषेण अहं त्वां भजामीति
स्वदानसंज्ञानमकरोदिति भावः । इति वा । शार्करीमिति विकारप्रत्ययः । पुत्रिका,
'पुत्रात्कृत्रिमे' (ग० सू० १३८) इति कन् ॥ १०४ ॥

निरीक्ष्य रम्याः परिवेषिका ध्रुवं न भुक्तमेवैभिरवाप्तवृत्तिभिः ।

अशक्नुवद्भिर्वहुभुक्तवत्तया यदुज्जिता व्यञ्जनपुञ्जराशयः ॥ १०५ ॥

निरीक्ष्येति ॥ बहुभुक्तवत्तयाऽस्याहारेणाशक्नुवद्भिर्मोक्षमसमर्थैरेभिर्वायान्निकै-
र्यद्यस्माद्व्यञ्जनपुञ्जानां राशयः परम्परा उज्जितास्त्यक्ताः, तस्माद्रम्याः परिवेषिका
निरीक्ष्यावाप्तवृत्तिभिर्गतबुभुक्षैरेतैर्भुक्तमेव नेति ध्रुवमहं मन्ये । यावत्क्षिप्तं तावत्स्वयैव
दर्शनादियमुत्प्रेक्षा । एता निरीक्ष्यावाप्तवृत्तिभिरेतैर्ध्रुवं निश्चितं नैव च्छमिति वा ।

यथा लोको मन्यत इति शेषः । यथा व्यञ्जनपुञ्जपरम्परास्त्यक्ताः, यथैभिर्न भुक्तमिति लोको मन्यत इत्यर्थः इति वा ॥ १०५ ॥

पृथक्प्रकारेऽङ्कितशंसिताशयो युवा ययोदासि तयापि तापितः ।

ततो निराशः परिभावयन्परामये तयातोपि सरोषयैव सः ॥ १०६ ॥

पृथगिति ॥ पृथक्प्रकारैर्नानाविधैरिङ्कितैश्चेष्टितैः कृत्वा शंसितः कथित आशयो-
ऽभिप्रायो येन स युवा यया स्त्रिया उदास्युदासीनः प्रतीक्षितेन न संभावितः, तया
तापितो व्यथितः । उदासीनो हि दुःखं न जनयति । अनयापि तु तादृश्यापि दुःखं
जनितमिति विरोधार्थः 'अपि'शब्दः । ततोऽनन्तरं तस्यां निराशः, तस्याः सकाशा-
न्निराशो निर्गताभिलाषः सन् परां तदन्यां परिभावयन्निङ्कितेनानुकूलयन्सानुरागं
पश्यन्स युवा सरोषया तयैव पूर्वमुदासीनयैवातोपि परितोषितः, न तु द्वितीययेत्यर्थः ।
'अये' आश्चर्यं । सरोषो हि दुःखं जनयति न सुखम् । तयापि तादृश्यापि सुखं
जनितमिति विरोधादाश्चर्यम् । जनसमक्षमिङ्कितकरणमयुक्तमिति तयेङ्कितं पूर्वं न
कृतम् । स तु तदाशयमजानानोऽनुरागेणेयं प्रतीक्षितं नाकरोदिति बुद्धान्याम-
पश्यत् । ततश्च सा सपत्नीबुद्ध्या सेर्ष्या जातेति मय्यनुरक्तैवेयम् । पूर्वं तु गाम्भी-
र्यादिङ्कितं नाकरोत् । सानुरागैव च सरोषा भवतीति रोषादनुरागमनुमाय संतुष्ट इति
भावः । 'उपेतया' इति पाठे रोषात्तदपसारणार्थं समीपमागतयेत्यर्थः ॥ १०६ ॥

पयःस्मिता मण्डकमण्डनाम्बरा वटाननेन्दुः पृथुलङ्कुस्तनी ।

पदं रुचेर्भोज्यभुजां भुजिक्रिया प्रिया बभूवोऽज्ज्वलकूरहारिणी ॥ १०७ ॥

पय इति ॥ भुजिक्रिया भोजनक्रिया भोज्यभुजां भक्ष्यं भुञ्जानानां तेषां प्रिया
दृष्टिजननी । अथ च स्त्री बभूव । किंभूता—पयो दुग्धमेव स्मितं हासो यस्याः ।
तथा,—कचिन्मृदुसूक्ष्माः, कचिदत्यन्ताभिसंयोगेन शोणविन्दवो मण्डका अपूपा एव
पट्टसूत्रादिरचितरूपकरूपमण्डनयुक्तान्यलंकारभूतानि वाऽम्बराणि वस्त्राणि यस्याः ।
तथा,—अतिवृत्तमापसाधितवटऋरूपः कुङ्कुमोद्वर्तनरक्तभावेनाह्लादक आननेन्दुर्मुख-
चन्द्रो यस्याः । तथा,—पृथुलङ्कुस्तनी स्थूलातिकठिनमोदकरूपौ स्तनौ यस्याः सा ।
तथा,—उज्ज्वलकूरहारिणी विविक्तशुभ्रौदनरूपमौक्तिकमालावती । अथ च,—उज्ज्व-
लकूरेण मनोहारिणी । यतः रुचेर्ग्रासाभिलाषस्य । अथ च,—कान्तेः, अनुरागस्य
च । पदं स्थानम् । प्रियापि पूर्वोक्तगुणसहिता रुचेः पदं बभूव । यतः प्रिया इति
वा । 'भोज्यं भक्ष्ये' (७।३।६९) इति साधुः ॥ १०७ ॥

चिरं युवाकूतशतैः कृतार्थनश्चिरं सरोपेङ्कितया च निर्धुतः ।

सृजन्करक्षालनलीलयाञ्जलीनसेचि किञ्चिद्विधुताम्बुधारया ॥ १०८ ॥

चिरमिति ॥ कयाचिच्चेष्ट्या कश्चिद्युवा किञ्चिद्विधुतया वक्त्रचालितयाऽम्बुधारया
कृत्वाऽसेचि सिक्तः । किंभूतः—आकूतशतैरिङ्कितसहस्रैश्चिरं कृतार्थनः कृतप्रार्थनः
सन्, चिरं सरोषं कोपव्यञ्जि इङ्कितं यस्यास्तयैव वारंवारं निर्धुतो निराकृतः सन्नपि ।
तथा,—करक्षालनस्य लीलया व्याजेन प्रसादप्रार्थनासूचकानञ्जलीनकरयुगसंपुटान्

सृजनरचयन् । अञ्जलीनिति वचनेन वारंवारमञ्जलेः करणं सूचितम् । वारिधाराकम्पनेन त्वत्प्रार्थना मयाङ्गीकृता, करयुगयोजनाद्विरमेति सूचितम् । इयं स्वीकारचेष्टा । कर-
क्षालनं भुजिक्रियासमाप्तिं बोधयति ॥ १०८ ॥

न पङ्क्तिः पिङ्गजनस्य भोजने तथा यथा यौवतविभ्रमोद्भवः ।

अपारशृङ्गारमयः समुन्मिषन्भृशं रसस्तोषमधत्त सप्तमः ॥ १०९ ॥

नेति ॥ पङ्क्तिश्च मधुराम्लवणतिक्तकटुकपायास्वादरूपः पदप्रकारो रसः पिङ्गज-
नस्य रसिककामुकसङ्घस्य भोजने विषये तथा तोषं नाधत्तोदपादयत् । यथा,—यौवतं
स्त्रीसङ्घस्तस्य विभ्रमो विलासस्तस्मादुद्भवो यस्य स भृशं समुन्मिषन्वर्धमानोऽपार-
शृङ्गारमयो निर्मर्यादानेकविधविभावानुभावव्यभिचारिसंयोगजन्यशृङ्गाररूपः सप्तमो
रसः तोषमधत्त । सप्तमत्वं मधुराद्यपेक्षया ज्ञेयं, न तु नाट्यरसापेक्षया । पङ्क्तयो
रसेभ्योऽन्यस्याभावाद्भोजने सप्तमरसस्य सद्भावादाश्चर्यम् ॥ १०९ ॥

मुखे निधाय क्रमुकं नलानुगैरथौजिष्णु पर्णालिरिवेक्ष्य वृश्चिकम् ।

दमार्पितान्तर्मुखवासनिर्मितं भयाविलैः स्वप्नमहासिताखिलैः ॥ ११० ॥

मुखे इति ॥ अथ हस्तक्षालनानन्तरं नलानुगैस्तैः राजभिः क्रमुकं पूगफलं मुखे
निधाय वृश्चिकमवेक्ष्य दमेनार्पिता दत्ता पर्णालिर्नागवल्लीदलपङ्क्तिरौजिष्णु ल्यक्ता ।
किंभूतं वृश्चिकम्—अन्तर्मुखवासेन कर्पूरकस्तूरीखदिरसारादिरूपेण मुखसौगन्ध्य-
कारिणा निर्मितम् । किंभूतैः—भयेन दशनभिया आविलैर्व्याप्तैः । अत एव स्वप्न-
मेणावृश्चिके वृश्चिकबुद्ध्या हासिता हासं प्रापिता अखिला द्रष्टारो यैः । दमेनार्पितः
पर्णमध्ये वर्तमानो योऽन्तर्मुखवासस्तेन निर्मितमिति वा ॥ ११० ॥

अमीषु तथ्यान्तरत्नजातयोर्वराटराट्चारुनितान्तचारुणोः ।

स्वयं गृहाणैकमिहेत्युदीर्य तद्वयं ददौ शेषजिघृक्षवे हसन् ॥ १११ ॥

अमीष्विति ॥ वराटराट् राजा दमो वा क्रमेण चारु सुन्दरं नितान्तचारुवति-
सुन्दरं च तयोरिहैतयोस्तथ्यान्तरयोः सत्यासत्ययो रत्नजातयोर्मध्ये एकं तव प्रियं
रत्नजातं त्वं स्वयमेव गृहाणेति अमीषु वारयात्रिकेषु विषये उदीर्य कृत्रिमत्वादति-
रमणीयकान्तिविशेषमलीकरत्नजातं जिघृक्षवे ग्रहीतुमिच्छवे वारयात्रिकाय हसंस्तद-
ज्ञानहेतोः किञ्चिद्वाक्यं कुर्वन्तयोः सत्यासत्ययो रत्नजातयोर्द्वयं युगं तद्रूपं वा द्वयं
ददौ । अमीषु मध्ये शेषजिघृक्षवे इति वा । इह द्वयोर्मध्ये शेषजिघृक्षवे इति वा ।
शेषजिघृक्षवे, 'द्वितीया' (२।१।२४) इति योगविभागात्समासः ॥ १११ ॥

इति द्विकृत्वः शुचिमृष्टभोजिनां दिनानि तेषां कतिचिन्मुदा ययुः ।

द्विरष्टसंवत्सरवारसुन्दरीपरीष्टिभिस्तुष्टिमुपेयुषां निशि ॥ ११२ ॥

इतीति ॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेण द्विकृत्वो द्विवारं दिवा रात्रौ च शुचि अदोषं मृष्टं
स्वादु च भोजिनां भुजानानां तेषां वारयात्रिकाणां कतिचित्पञ्चपाणि दिनानि मुदा
ययुः । पञ्चपाणि दिनानि सहर्षास्तत्रोपुरित्यर्थः । किंभूतानाम्—निशि द्विः द्वौ वारावष्टौ
द्विरष्टौ षोडश संवत्सरा यासां ताः वारस्य सङ्घस्य सुन्दर्यो वेश्यादास्यादयस्तासां परी-
ष्टिभिश्चम्बनादिसेवाभिस्तुष्टि संतोषमुपेयुषां प्राप्तवताम् । 'द्विरष्ट' इति वस्तुचः कृत्व-

सुखो बाधकत्वात् 'द्विः' इति प्राप्ते 'द्विकृत्व' इत्यत्र 'अपवादविषये क्वचिदुत्सर्गस्यापि समावेशः' इति परिभाषया यथाकथंचित्परिहर्तव्यम् ॥ ११२ ॥

उवास वैदर्भगृहेषु पञ्चषा निशाः कृशाङ्गीं परिणीय तां नलः ।

अथ प्रतस्थे निषधान्सहानया रथेन वाष्ण्यगृहीतरश्मिना ॥ ११३ ॥

उवासेति ॥ नलः कृशाङ्गीं तां परिणीय वैदर्भगृहेषु पञ्च वा षड् वा प्रमाण-
मासां ता निशा उवास । पञ्चषाणि दिनानि तत्र स्थितवानित्यर्थः । अथ सप्तमे दिने-
ऽनया भैम्या सह रथेन निषधान् प्रतस्थे । किंभूतेन—वाष्ण्यनाम्ना सारथिना गृहीता
रश्मयो यस्य । पञ्चषाः, 'संख्ययाऽव्यया—' (२।२।२५) इति समासे 'बहुव्रीहौ
संख्येये—' (५।४।७३) इति डच्, टिलोपः । निशाः, अत्यन्तसंयोगे
द्वितीया ॥ ११३ ॥

परस्य न स्पृष्टमिमामधिक्रिया प्रिया शिशुः प्रांशुरसाविति ब्रुवन् ।

रथे स भैमीं स्वयमध्यरुरुहन्न तत्किलाश्लिषदिमां जनेक्षितः ॥ ११४ ॥

परस्येति ॥ इति ब्रुवन् स नलो भैमीं स्वयमात्मनैव रथेऽध्यरुरुहदध्यारोपया-
मास । इति किम्—इमां पतिव्रतां भैमीं स्पृष्टुं स्पर्शनेन्द्रियविषयीकर्तुं परस्य मद-
न्यस्य नाधिक्रियाऽधिकारः, प्रिया भैमी शिशुरल्पप्रमाणा, असौ रथश्च प्रांशुः उच्चतर
इति स्वयमारोढुमसमर्थेति । तत्तस्माद्वेतोर्जनेक्षितो लोकैर्विलोकितः सन्निमां भैमीं
नाल्लिङ्ग । 'किल' इति व्याजे । तत्त्वतस्तु जनसमक्षमाल्लिङ्गैव, किंत्वेवं ब्रुवन् धार्ष्ट्यं
परिजहारेति भावः । कर्मत्वस्याविवक्षितत्वाद्रथे इत्यधिकरणे सप्तमी । अध्यरुरुहत्,
'गौ चङि—' (७।४।१) इत्युपधाह्रस्वत्वे 'दीर्घो लघोः' (७।४।९४) इत्यभ्यास-
दीर्घत्वम् । अश्लिषत्, 'श्लिष आलिङ्गने' (३।१।४६) इति क्सः । 'अश्लिष्यत्'
इति पाठे लङ् ॥ ११४ ॥

इति स्मरः शीघ्रमतिश्चकार तं वधूं च रोमाञ्चभरेण कर्कशौ ।

स्खलिष्यति स्निग्धतनुः प्रियादियं भ्रदीयसी पीडनभीरुदोर्युगात् ११५

इतीति ॥ इति हेतोः शीघ्रमतिस्त्वरितबुद्धिः शीघ्रमुचितोपायस्फुरणशीलस्तयो-
रन्योन्यविषयः स्मरस्तं नलं वधूं भैमीं चोभौ रोमाञ्चानां भरेण बाहुव्येन कर्कशत्वचौ
चकार । अन्योन्यसंस्पर्शादुत्पन्नसात्त्विकरोमाञ्चौ तौ जाताविति भावः । इति किम्—
भ्रदीयसी स्निग्धतनुर्नितरां कोमला सल्लेहाङ्गी चेयं भैमी । अतः प्रियान्नलात्सकाशात्
स्खलिष्यति निःसरिष्यति । यतः पीडने निबिडधारणे भीरु दोर्युगं बाहुयुगं यस्य
तस्माच्छिथिलधारिणः इति ॥ 'इतीव तं शीघ्रमतिः स्मरोऽकरोद्वधूम्'
इति पाठः ॥ ११५ ॥

तथा किमाजन्मनिजाङ्गवर्धितां ग्रहिल्य पुत्रीं पितरौ विषेदतुः ।

विसृज्य तौ तं दुहितुः पतिं यथा विनीततालक्षगुणीभवद्गुणम् ॥ ११६ ॥

तथेति ॥ तौ पितरौ तं दुहितुः पतिं जामातरं नलं विसृज्य संप्रेष्य यथा विषे-
दतुः विषण्णौ बभूवतुः, तथा आजन्म जन्मप्रभृति निजाङ्गयोः स्त्रीयोत्सङ्गयोर्वर्धितां वृद्धिं

प्रापितां प्रह्लिय प्रस्थाप्य विषेदतुः किम् । अपि तु नेति वैधर्म्योपमा । यतः—
किंभूतम्—विनीततया स्वविनयत्वेन लक्षगुणीभवन्तः शौर्यादयो गुणा यस्य तम् ।
सुतावियोगादपि सगुणजामातृवियोगो नितरां तयोर्दुःसहो जात इत्यर्थः । प्रह्लिय,
'हि गतौ' क्तवो ल्यपि तुक् । विषेदतुः, सदेरेत्वाभ्यासलोपौ । सदिरप्रतेः' (८।३।६६)
इति षत्वम् ॥ ११६ ॥

निजादनुव्रज्य स मण्डलावधेर्नलं निवृत्तौ चटुलापतां गतः ।

तडागकल्लोल इवानिलं तटाद्धृतानतिर्व्यावृते वराटराट् ॥ ११७ ॥

निजादिति ॥ स वराटराट् भीमो नलमनुव्रज्यानुगम्य निजान्मण्डलावधेः
सकाशान्निवृत्तौ परावृत्तिसमये चटु प्रियवचनं लपति भाषत इति चटुलापस्तद्भावं गतः
प्राप्तः प्रियं भाषमाणो धृताङ्गीकृता नलकृता आनतिर्नमस्कारो येन स एवंभूतः सन्
व्यावृते निजगृहान्प्रति परावृत्तः । क इव—तडागकल्लोल इव । यथानिलं वायुमनुव्रज्य
तटान्निवृत्तौ चटुला आपो यस्य तद्भावं गतः सन् तीरात्सकाशात्तडागतरङ्गो व्याव-
र्तत इत्युपमा । चटुलाप इत्यत्र 'कमेण्यण्' (३।२।१) । पक्षे 'ऋक्'—(५।४।७४)
आदिना समासान्तः । स तु तत्पुरुष एवेति कश्चित्तदुपेक्ष्यम् ॥ ११७ ॥

पितात्मनः पुण्यमनापदः क्षमा धनं मनस्तुष्टिरथाखिलं नलः ।

अतः परं पुत्रि ! न कोऽपि तेऽहमित्युदसुरेण व्यसृजन्निजौरसीम् ११८

पितेति ॥ इत्युक्त्वा उद्गतान्यसूणि यस्य स एष भीमो निजामौरसीं स्वीयक्षेत्र-
वीजाभ्यामुत्पादितां भैमीं व्यसृजत्प्राहिणोत् । इति किम्—हे पुत्रि ! आत्मनस्तव
पुण्यं धर्म एव पिता हितकारित्वात्, अहितनिवारकत्वाच्च । तथा,—तव क्षमाः
सहनशक्तयोऽनापदो न विद्यन्त आपदो याभ्यस्ताः । आपन्नाशिका इत्यर्थः । तव
मनस्तुष्टिः संतोषोऽलुब्धत्वमेव धनम् । अथानन्तरमखिलमपि तवेष्टं नल एव । किं
बहुना—एतदतिरिक्तसकलाभीष्टदत्वात्सर्वं नल एवेत्यर्थः । अतः परमद्यतनदिनप्रभृ-
त्यहं भीमस्ते कोऽपि संवन्धी वान्धवो न भवामीति ॥ ११८ ॥

प्रियः प्रियैकाचरणाच्चिरेण तां पितुः स्मरन्तीमचिकित्सदाधिपु ।

तथास्त तन्मातृवियोगवाडवः स तु प्रियप्रेममहाम्बुधावपि ॥ ११९ ॥

प्रिय इति ॥ प्रीणाति हर्षं जनयतीति प्रियो नलः पितुः स्मरन्तीं तां भैमीं
प्रियस्य मनीषितस्य एकस्य वस्तुन आचरणात्करणान्मनीषितस्य यदेकं मुख्यं केवलं वा
करणं तस्मादाधिपु पितृवियोगजमानसपीडासु सत्सु चिरेण बहुना कालेनाचिकित्स-
दुपचचार । कस्यचिदिष्टस्य मेलनात्पितृवियोगजन्यदुःखं चिरेणात्माजयदित्यर्थः ।
चिरकालं पितुः स्मरन्तीमिति वा । स सर्वजनप्रसिद्धस्तस्या मातृवियोग एवासह्यतर-
त्वाद्वाडवो वडवानलः । तु पुनः प्रियस्य नलस्य प्रेमा निरुपाधिकः क्लेशस्तद्रूपे महा-
म्बुधौ सत्यपि तथाऽप्रच्युतप्राच्यरूप एवास्त स्थितवान् । तस्मिन्नतिप्रियं कुर्वत्यपि
स श्लोकमपि न शान्त इत्यर्थः । पितृवियोगदुःखान्मातृवियोगस्य गौरवं सूचितम् ।
विशेषतश्च कन्यानाम् । 'अपिः' औचित्ये । जलानलयोर्विरोधेऽपि वाडवस्याम्बुधावेव

स्थितिर्युक्तैत्यर्थः । शशाम (तृतीयचरणे), 'न तु प्रिय—' इत्यपि च पाठे स्पष्टार्थः ।
पितुः, 'अधीगर्थ—' (२।३।५२) इति षष्ठी । अचिकित्सत्, 'कित निवासे रोगा-
पनयने च' इत्यस्मात् 'गुप्तिजिह्वः—' (३।१।५) इति रुक्प्रतीकारे स्वार्थे सन्
कितेश्चोदात्तेषु पाठात् सन्नन्तादपि परस्मैपदमेव, न त्वात्मनेपदमिति सिद्धान्तः ११९
असौ महीभृद्बहुधातुमण्डितस्तया निजोपत्यकयेव कामपि ।

भुवा कुरङ्गेक्षणदन्तिचारयोर्वभार शोभां कृतपादसेवया ॥ १२० ॥

असाविति ॥ असौ भूमृन्नलस्तु पुनर्वहुधाऽनेकप्रकारं मण्डितो नानारत्नादिभिर-
लंकृतस्तया भैम्या कामप्यतिशयितां शोभां वभार । किंभूतया—कुरङ्गवद्धरिणवदी-
क्षणं विलोकनम्, दन्तिवद्धस्तिवच्चारो गतिः, तयोर्भुवा स्थानभूतया हरिणाक्ष्या गज-
गत्या च । तथा,—कृता भर्तुः पादसेवा यया । कया क इव—निजोपत्यकया पर्व-
तासन्नभूम्या महीभृत्पर्वत इव । बहुभिर्गैरिकादिधातुभिर्मण्डितः । किंभूतयोपत्य-
कया—हरिणानामीक्षणस्य, हस्तिनां भक्षणस्य गमनस्य वा स्थानभूतया । तथा,—
कृता प्रत्यन्तपर्वतानां सेवा आश्रयणं यया । कृता प्रत्यन्तपर्वतैः सेवा यस्या इति
वा ॥ १२० ॥

तदेकतानस्य नृपस्य रक्षितुं चिरोढया भावसिवात्मनि श्रिया ।

विहाय सापत्न्यमरञ्जि भीमजा समग्रतद्वाञ्छितपूर्तिवृत्तिभिः ॥ १२१ ॥

तदिति ॥ चिरोढया चिरकालं प्रियमाणया । अथ च,—चिरपरिणीतया श्रिया
राज्यलक्ष्म्या तदेकतानस्य तदेकनिष्ठस्य भैमीतत्परस्य नृपस्यात्मनि खविषये भावमनु-
रागं रक्षितुं स्थिरीकर्तुमिव सापत्न्यमेकभर्तुकस्त्रीद्वयान्योन्येष्वर्थां विहाय समग्राणां तस्या
भैम्या वाञ्छितानां पदार्थानां पूर्तिः पूरणं तस्यां वृत्तिभिर्वर्तनैरुपायैः कृत्वा भीम-
जाऽरञ्जि प्रीणिता । संपद्वैभवेन दुर्लभान्यपि तद्वाञ्छितानि नलेन पूरितानि, ततश्च
सा परितुष्टेति भावः । अन्यापि चिरपरिणीता विदुषी नवोढायामनुरक्तस्वामिन आत्म-
न्यनुरागरक्षणार्थं सापत्न्यं त्यक्त्वात्मनो ज्यैष्ठ्यं रक्षयन्ती सती नवोढाया हितकरणेन
प्रीतिं जनयति ॥ १२१ ॥

मसारमालावलितोरणां पुरं निजाद्वियोगादिव लम्बितालकाम् ।

ददर्श पद्यामिव नैषधः प्रियामथाश्रितोद्गीविकमुन्नतैर्गृहैः ॥ १२२ ॥

मसारेति ॥ अथ बहुमार्गलङ्घनानन्तरं नैषधः पुरं प्रियामिव ददर्श । किंभूतां
पुरम्—मसारमालावलिरिन्द्रनीलमालापरम्परा एवाम्रदलादिरचितमालारूपाणि तोर-

१ 'तथा च'—'अन्योन्याभावसंसर्गाभावभेदव्यवस्थितौ । सत्या स्यात्तद्व्यवस्थेति स्वाश्रयं
कश्चिकित्सतु' इति श्रीहर्षमिश्रीयखण्डनस्यपद्यव्याख्यानानवसरे खण्डनप्रकाशे—'—'जिकित्स-
ताम्' इति युक्तः पाठः । कितिधातोः केवलस्याप्रयोगात्—'—'अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य
विशेषकं भवति' इति न्यायादनुदात्तेत्वादात्मनेपदप्राप्तेः—इति यद्वर्धमानमिश्रैरुक्तं तच्चि-
न्यमेव—इति सुखावबोधा । २ 'प्रियाम्' इति पाठः कुत्रापि नोपलब्धः । तथापि
'पथामिति पाठे' इति 'प्रियामिव' इति च टीकावगतत्वात्स्थापितः ।

णानि यस्याम् । इन्द्रनीलमालावलियुक्तानि तोरणानि बहिर्द्वाराणि यस्यास्ताम् ।
तथा,—अत एव—निजाद्वियोगाल्लम्बितालकामिव प्रसाधितचूर्णकुन्तलामिव । तथा,—
उच्चतैरत्युच्चैर्गृहैः कृत्वा आश्रिताङ्गीकृता उद्गीविकामूर्ध्वाकृतकण्ठतया विलोकनं यथा
स्यादेवं पश्यामिव विलोकिकामिव । उच्चगृहत्वाद्दूरत एव दृष्टवानित्यर्थः । ‘पथाम्’
इति पाठे मार्गाणां पश्यामिव । अन्यापि नायिका प्रोपिते नायकेऽप्रसाधितालका सती
उद्गीविकया प्रियागमनमार्गान्पश्यति । मसाराणां नीलत्वादलकत्वम् । पथामिति,
‘कर्तृकर्मणोः—’ (२।३।६५) इति कर्मणि षष्ठी ॥ १२२ ॥

पुरीनिरीक्षान्यमना मनानिति प्रियाय भैम्या निभृतं विसर्जितः ।

ययौ कटाक्षः सहसा निवर्तिना तदीक्षणेनार्धपथे समागमम् ॥ १२३ ॥

पुरीति ॥ अयं मत्प्रियो मनाक् ईपत्पुरीनिरीक्षणया अन्यमना दुश्चित इति
हेतोरस्मिन्नवसरेऽयं सम्यग्निरीक्षितुं शक्यत इति बुद्ध्या भैम्या प्रियाय प्रियं वीक्षितुं
निभृतं गुप्तं यथा तथा विसर्जितः प्रेषितः निजः कटाक्षः सकलं पुरीमविलोकयैव
किञ्चिन्निरीक्ष्य भैम्यनुरागबाहुल्यात्सहसा असमय एव पुरीनिरीक्षणान्निवर्तिना शीघ्रं
परावृत्तेन तदीक्षणेन नलकटाक्षेण सहार्धपथ एव समागमं संबन्धं ययौ । उभावपि
परस्परानुरागेण क्षणमात्रमप्यवलोकनान्तरायं न सहेते स्मेति भावः । नितरामनुरागः,
सूचितः । ‘पुरीं निरीक्ष्य’ इति पाठे पुरीं निरीक्ष्य ईपदन्यमनाः किमिति बुद्ध्या
प्रेषितः । रहस्यं ज्ञातुं दूतोऽपि गुप्तं प्रेष्यते । प्रियाय, ‘क्रियार्थोपपदस्य—’ (२।३।१४)
इति चतुर्थी ॥ १२३ ॥

अथ नगरधृतैरमात्यरत्नैः पथि समियाय स जाययाभिरामः ।

मधुरिव कुसुमश्रिया सनाथः क्रममिलितैरलिभिः कुतूहलौत्कैः ॥ १२४ ॥

अथेति ॥ अथ पुरसमीपप्राप्त्यनन्तरं जायया कृत्वाभिरामो मनोहरः स नलो
नगरे धृतैः स्थापितैरमात्यरत्नैः सह पथि समियाय मेलनं प्राप । किंभूतैः—कुतूहले
भैमीसहितनलदर्शनकौतुके विषये उत्कैरुत्कण्ठितैः । तेन वा उद्धूर्ध्वं कं शिरो येपाम् ।
ऊर्ध्वाकृतशिरोभिः । कः कैरिव—कुसुमश्रिया चम्पकादिपुष्पशोभया सनाथो रम-
णीयो मधुर्वसन्तः क्रमेण वसन्तागमपरिपाठ्या मिलितैर्मध्वास्वादकौतुकेनोत्कण्ठितैर-
लिभिर्भ्रमरैरिव यथा संयुज्यते तथेत्युपमा ॥ १२४ ॥

क्रियदपि कथयन्स्ववृत्तजातं श्रवणकुतूहलचञ्चलेषु तेषु ।

क्रियदपि निजदेशवृत्तमेभ्यः श्रवणपथं स नयन्पुरीं विवेश ॥ १२५ ॥

क्रियदिति ॥ स नलः पुरीं विवेश । किं कुर्वन्—स्वयंवरवृत्तान्तश्रवणकुतूहल-
चञ्चलेषु तेषु मन्त्रिप्रवरेषु क्रियदपि स्वसंबन्धि वृत्तजातं खड्गलेन्द्रादिमायाप्रभृतिरूपं
मुख्यं वृत्तान्तं संक्षेपेण कथयन् । तथा,—क्रियदपि निजदेशवृत्तं खराष्ट्रे जातमेभ्यो-
ऽमात्येभ्यः सकाशाच्छ्रवणपथं नयन्नाकर्णयन् । ग्रामगतजातिः । ‘अमुत्र—’ इति
पाठे ‘अदः परस्मिन्नापि’ इति वचनादमुत्रेत्यनेन व्यवहितोऽपि स्वयंवरः परा-
मृश्यते ॥ १२५ ॥

अथ पथि पथि लाजैरात्मनो बाहुवल्ली-
मुकुलकुलसकुल्यैः पूजयन्त्यो जयेति ।
क्षितिपतिमुपनेमुस्तं दधाना जनाना-
ममृतजलमृणालीसौकुमार्यं कुमार्यः ॥ १२६ ॥

अथेति ॥ अथ पुरप्रवेशानन्तरं जनानां कुमार्योऽकृतविवाहाः कन्यास्तं क्षिति-
पतिमुपनेमुः समीपमागत्य नमश्चक्रुः । किंभूताः—पथि पथि प्रतिमार्गमात्मनो बाहु-
वल्लीनां भुजरूपलतानां मुकुलकुलेन कलिकावृन्देन सकुल्यैस्तत्तुल्यैर्लाजैर्मङ्गलद्रव्यतया
शकुनदर्शनेन जय सर्वोत्कर्षेण वर्तस्वेति शब्दपूर्वं पूजयन्त्यः । तथा,—अमृतजलैः
जाताया मृणाल्या विसस्येव सौकुमार्यं मार्दवं दधानाः । पुरप्रवेशे शकुनार्थं कुमार्यं
इत्युक्तम् । सकुल्यैः, दिगादित्वाद्यत् ॥ १२६ ॥

अभिनवदमयन्तीकान्तिजालावलीक-
प्रवणपुरपुरन्ध्रीवक्रचन्द्रान्वयेन ।
निखिलनगरसौधाट्टावलीचन्द्रशालाः

क्षणमिव निजसंज्ञां सान्वयामन्वभूवन् ॥ १२७ ॥

अभीति ॥ निखिलानां नगरसंवन्धिनां सौधानां सुधाधवलितगृहाणामट्टावल्या
उपरितनगृहविशेषपङ्क्तयस्तासामप्युपरि चन्द्रशालास्तृतीयशिरोगृहाः । अट्टावलीनां
गवाक्षविवराणि वा । ता अभिनवा नवोटा दमयन्ती तस्याः कान्तिजालस्यादृष्टपूर्व-
स्यावलोके प्रवणानामुत्सुकानां पुरपुरन्ध्रीणां वक्रचन्द्रस्यान्वयेन सम्बन्धेन कृत्वा
क्षणमिव क्षणमात्रं यावत्तन्मुखसंबन्धस्तावत्पर्यन्तं निजसंज्ञां स्वीयं नाम मुखचन्द्र-
संबन्धतया सान्वयां चन्द्रयुक्ताः शालाः गृहाणि चन्द्रशालाः, चन्द्राणां वा संव-
न्धिन्यः शालाः इति योगसहितामन्वभूवन् । सान्वयामिवेति बोत्प्रेक्षा । सर्वा अपि
पुरनार्यो गवाक्षविवरैर्भीममपश्यन् । तानि च तन्मुखचन्द्रसंबन्धेन यौगिकत्वेन
कविनोत्प्रेक्षितानि ॥ १२७ ॥

निषधनृपमुखेन्दुश्रीसुधां सौधवाता-
यनविवरगरश्मिश्रेणिनालोपनीताम् ।

पपुरसमपिपासापांसुलत्वोत्परागा-

ण्यखिलपुरपुरन्ध्रीनेत्रनीलोत्पलानि ॥ १२८ ॥

निषधेति ॥ अखिलानां सकलानां पुरपुरन्ध्रीणां नगरस्त्रीणां नेत्राण्येव नीलोत्प-
लानि निषधनृपस्य मुखेन्दुश्रीस्तल्लक्षणां सुधाममृतं पपुः सादरमालोकन्त । किंभूतां
सुधाम्—सौधवातायनानां विवरैर्भ्यश्छिद्रेभ्यो गच्छन्त्यो बहिर्निर्गच्छन्त्यो रश्मिश्रे-
णयो नयनकिरणपङ्क्तयस्तद्रूपा ये नाला विसयुक्तत्वादल्पजलपानसाधनभूताः कमल-
नालदण्डास्तैरुपनीतां नेत्रसमीपं प्रापिताम् । किंभूतानि नीलोत्पलानि—असमया-
तुल्ययाऽतिभूयस्या पिपासया पानेच्छया पांसुलत्वं शुष्कत्वं सोत्कण्ठतरत्वं च तेनै-
वोत्कृष्टा उत्पतन्तो वा परागाः कौसुमरजांसि येषु तानि । गवाक्षविवरैः कृत्वा नल-
मुखशोभां सर्वा अपि सादरं ददृशुरित्यर्थः । कुमारीणां समीपगत्या, पौरस्त्रीणां च
गवाक्षान्तर्गत्या, कौतुकमात्रेण दृष्टेर्जवेन कनीनिकानीलरश्मीनां नालरूपाणामुचित-

तरत्वमुक्तम् । अन्योऽपि पिपासालयन्तशुष्ककण्ठो दूरस्थं कूपाद्युदकं सच्छिद्रकमल-
नालादिना पिबति । नत्वेकवारमेव बहु पिबत्यन्तर्हृदयपीडाभिया ॥ १२८ ॥

अवनिपतिपथादृक्षैणपाणिप्रवाल-

स्खलितसुरभिलाजैव्याजभाजः प्रतीच्छन् ।

उपरिकुसुमवृष्टीरेष वैमानिकाना-

मभिनवकृतभैमीसौधभूमिं विवेश ॥ १२९ ॥

अवनीति ॥ एष नलोऽभिनवकृतस्य नूतननिर्मितस्य भैमीसंबन्धिनः सौधस्य
शान्तिहोमाद्यलंकृतां भूमिमुपरितनीं वा भूमिं विवेश । किं कुर्वन्—कौतुकविलोक-
नार्थं गगने स्थितानां वैमानिकानां देवानां कुसुमवृष्टीरुपरि शिरस्यादरेण प्रतीच्छन्स्त्री-
कुर्वन् । किंभूता वृष्टीः—अवनिपतिपथे राजमार्गेऽद्रेषु विपणिस्थेष्वेष्टालकेषु वर्तमा-
नानां स्त्रीणानां स्त्रीवृन्दानां पाणिप्रवालेभ्यः स्खलिताः सुरभयः पङ्कजपरिमलविशेष-
युक्ता लाजास्तेषां व्याजं मिषं भजन्ति । शकुनार्थं विकीर्यमाणानां लाजानां शुभ्रत्वा-
दूर्ध्वदेशसंसनाच्च पुष्पवृष्टित्वम् । ता अपि पल्लवेभ्यो निर्गच्छन्ति । वैमानिकाः, चर-
त्यर्थे ठक् ॥ १२९ ॥

इति परिणयमित्थं यानमेकत्र याने

दरचकितकटाक्षप्रेक्षणं चानयोस्तत् ।

दिवि दिविषदधीशाः कौस्तुकेनावलोक्य

प्रणिदधुरिव गन्तुं नाकमानन्दसान्द्राः ॥ १३० ॥

इतीति ॥ दिविषदां देवानामधीशा इन्द्रादयश्चत्वारो देवा नाकं स्वर्गं प्रति गन्तुं
प्रणिदधुरिव गन्तुमचिन्तयन्निव । तत्त्वतस्तद्विहाय बाष्ठा नास्त्येवेति 'इव'शब्दः सूच-
यति । किंभूताः—अनयोर्भैमीनलयोरिति पूर्वोक्तप्रकारं परिणयं विवाहमित्थमुक्तरीत्या
च एकत्रैकस्मिन्याने रथे यानं स्थित्या गमनम्, तथा,—दरचकितमीषत्सभयं सलज्जं
यत्कटाक्षैरन्योन्यविलोकनं, तच्च एतत्सर्वं दिव्याकाशे स्थित्वा कौस्तुकेनावलोक्यानन्देन
परमहर्षेण सान्द्राः पूर्णाः । 'प्रणिदधुरथ-' इति पाठे (अथ) तयोर्गृहप्रवेशानन्तरमि-
त्यर्थः । स्वयंव्रानन्तरमेव देवा निर्गता इति चतुर्दशे सर्गे यद्यप्युक्तं तथापि भूमे-
र्निर्गत्य नलपुरप्रवेशपर्यन्तं नलभैमीकौतुकविलोकनार्थं गगने स्थिता इति 'दिवि'पदेन
सूचितम् । इदानीं पुनः स्वर्गं प्रति निर्गता इत्युक्तेर्न कोऽपि विरोधः । किंचानन्तर-
सर्गसंगल्यै कलिनलद्वेषारम्भस्याप्रस्तुततां परिहर्तुं नलः पुरं प्रविष्टः, देवाश्च स्वर्गं
जग्मुः । गच्छतां च तेषां मध्येमार्गं कलेरुत्तरप्रत्युत्तरदानादिप्रसक्तानुप्रसक्तयवतर-
णाय युक्तमुक्तम् ॥ १३० ॥

१ 'अवनिपतिरथोर्ध्वस्त्रैण-' इति पाठो मल्लिनाथसंमतः । २ 'लाजव्रात-' इति
'लाजव्राज-' इति, 'लाजाव्राज-' इति च पाठः सुखावबोधासंमतः ।

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लुदेवी च यम् ।

काश्मीरैर्महिते चतुर्दशतयीं विद्यां विदद्भिर्महा-

काव्ये तद्भुवि नैपथीयचरिते सर्गोऽगमत्पोडशः ॥ १३१ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ पूर्वार्धः पूर्ववत् । किंभूते काव्ये—चतुर्दशतयीं विद्यां विदद्भिर्जानद्भिः सरस्वतीजाग्रदधिष्ठानकाश्मीरदेशोद्भवैरपि विद्वद्भिः परीक्षापूर्वं महिते पूजिते । दोषलेशेनापि रहिते सर्वगुणपूर्णं । तथा,—तद्भुवि तस्माच्छ्रीहर्षाद्भवतीति तद्भु । तस्माद्भूत्पत्तिर्यस्यैवंविधे वा । ‘नैपथेश—’ इति पाठे नैपथश्चासावीशश्चेति व्याख्येयम् । काश्मीरैरिति पूजार्थक्तयोगे ‘क्तस्य च वर्तमाने’ (२।३।६७) इति षष्ठीविधानात्तृतीया चिन्त्या । ‘पूजितो यः सुरैरपि’ इत्यादिविशिष्टप्रयोगदर्शनाद् ‘वर्तमानेऽर्थे विहितस्य क्तस्य योगे षष्ठी भवति, चकारात्प्रयोगानुरोधेनान्यापि’ इति सूत्रार्थ निर्वर्ण्य, ‘चतुर्थ्यर्थं बहुलं छन्दसि’ (२।३।६२) इत्यतो बहुलग्रहणं वानु-वर्त्य, काश्मीरैः करणभूतैः, महः पूजा संजातास्येति महित इति तारकादेराकृतिगण-त्वात् कान्तत्वाभावं वा संपाद्य, कान्तत्वेऽपि ‘कलहंसराममहितः’ (भट्टि० १०।११) इत्यादिभट्टिप्रयोगे समासदर्शनात् ‘मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च’ (३।२।१८८) इति चका-राद्भूतेऽपि विशिष्टप्रयोगानुसारेण क्तप्रत्ययमङ्गीकृत्य, ‘क्तस्य च वर्तमाने’ (२।३।६७) इति षष्ठीप्राप्त्यभावात्कर्तरे तृतीयैवेति वा यथाकथंचित्समर्थनीयम् । चतुर्दशतयी-मिति, ‘संख्याया अवयवे—’ (५।२।४२) इति तयपि ‘टिड्ढाणञ्—’ (४।१।१५) इति ङीप् । विद्यां विदद्भिः, ‘न लोका—’ (२।३।६९) इति षष्ठीनिषेधः । तद्भुवि, भाषितपुंस्कत्वानुमभावः । पोडशः पूर्ववत् ॥ १३१ ॥

इति श्रीवेदरूपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते

नैपथीयप्रकाशे पोडशः सर्गः समाप्तः ॥

सप्तदशः सर्गः ।

अथारभ्य वृथाप्रायं धरित्रीधावनश्रमम् ।

सुराः सरस्वदुल्लोललीला जग्मुर्यथागतम् ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ स्वर्गगमनचिन्तनानन्तरं धरित्रीं प्रति धावनेन जनितं प्रयासं वृथैव वृथाप्रायं व्यर्थमिवारभ्य विधायगाधत्वेनानुपलक्षितहर्षविषादतया । अथ च,—तटभूमिं प्रति निष्प्रयोजनभावगमनेन ततः पुनर्यथागतं व्यावर्तनेन च । सर-स्वतः समुद्रस्योल्लोलास्तरङ्गास्तद्वल्लीला येषां तत्तुल्याः सुरा आगतमनतिक्रम्य यथागतं स्वर्गं जग्मुः । भैमीमप्राप्यैव जग्मुरित्यर्थः । भैम्यलाभाच्छ्रमस्य वैयर्थ्यम् । नलभैमी-वरदानद्वारात्मगौरवरक्षणात् ‘प्राय’शब्दः प्रायोजि, न तु वृथैवेत्युक्तम् । वृथा वृथात्वं प्रायते प्राप्नोति वा वृथाप्रायम् । यथागतम्, अव्ययीभावः । यथा आगतं तथा जग्मु-रिति वा ॥ १ ॥

१ अनेन श्रीहर्षस्य सरस्वतीजाग्रदधिष्ठाने काश्मीरदेशे चतुर्दशविद्यासंपादनं परीक्षापूर्वकं सम्मानादिकं च व्यज्यते ।

तदेवाह—

भैमीं पत्ये भुवस्तस्मै चिरं चित्ते धृतामपि ।

विद्यामिव विनीताय न विपेदुः प्रदाय ते ॥ २ ॥

भैमीमिति ॥ ते देवाश्चिरं चित्ते धृतामपि भैमीं तस्मै भुवः पत्ये नलाय प्रदाय दत्त्वा न विपेदुः । पश्चात्तपं न प्राप्ता इत्यर्थः । कस्मै कामिव—विनीताय शिष्याय चिरं चित्ते धृतामभ्यस्तां विद्यामिव । दत्तापि विद्या चित्ताद्वधा नोपरमति, तथा तस्मै दत्तापि सा सगुणतया तेषां चित्तान्नोपरतेति ॥ २ ॥

कान्तिमन्ति विमानानि भेजिरे भासुराः सुराः ।

स्फटिकाद्रेस्तटानीव प्रतिविम्बा विवस्वतः ॥ ३ ॥

कान्तीति ॥ भासुरास्तेजोहपाः सुराः कान्तिमन्ति रत्नदीप्राणि विमानानि यदृच्छया गामिनो रथानभेजिर आरुह्युः । के कानीव—विवस्वतः सूर्यस्य भासुराः प्रतिविम्बाः स्फटिकाद्रेः कैलासस्य तटानीव । प्रतितटं प्रतिफलितत्वात्प्रतिविम्बानां बहुत्वम् । भासुराः, 'भञ्जभास-' (३।२।१६१) इति घुरच् ॥ ३ ॥

जवाज्जातेन वातेन बलाकृष्टबलाहकैः ।

श्वसनात्स्वस्य शीघ्रत्वं रथैरेषामिवाकथि ॥ ४ ॥

जवादिति ॥ जवानिजवेगाज्जातेन वातेन कृत्वा बलाकृष्टाः सहचरीकृता मेघा यैरेषां देवानां रथैः श्वसनाद्वायोः सकाशात्स्वस्यात्मनः शीघ्रगामित्वं द्रष्टृणामप्रे-
-ऽकैथीव कथितमिव । आकृष्टबलाहकस्य वायोः पश्चाद्गामित्वात्पुरश्चलितानां रथानां शीघ्रत्वमित्यर्थः । 'शीघ्र'शब्दोऽत्र धर्मिवचनः । वेगजेन वातेन गमनेनेति वा । 'वा'धातोर्भावे क्तः । श्वसनात्, 'पञ्चमी विभक्ते' (२।३।४२) इति पञ्चमी ॥ ४ ॥

क्रमाद्वीयसां तेषां तदानीं समदृश्यत ।

स्पष्टमष्टगुणैश्वर्यात्पर्यवस्यन्निवाणिमा ॥ ५ ॥

क्रमादिति ॥ क्रमाद्गमनाद्वीयसां दूरतराणां तेषां तदानीमणिमाऽणुत्वं स्पष्टं प्रकटं समदृश्यत । किंभूत इव—अष्टानां गुणानामणिमाद्रीनामैश्वर्यादाधिपत्यात्पर्यव-
-स्यन्निव पृथग्भूत इव । सर्वेभ्यो महिमादिभ्यो गुणेभ्यः पृथग्भूतत्वादिव स्पष्टं दृष्ट इत्यर्थः । स्थूलमपि वस्तु दूरत्वात्सूक्ष्मं दृश्यते । तेषामष्टौ गुणा विद्यन्ते तन्मध्ये-
-ऽणिमैव तस्मिन्समये स्पष्टो दृष्टः, नत्वन्य इत्यर्थः । तस्मिन्काले पर्यवस्यन्स्फुटीभवन्निति वा । 'स्पष्टम्' उत्प्रेक्षे । तेषां रथानामिति वा, देवानामष्टगुणैश्वर्यात्तत्संबन्धादर्थे-
-ष्वप्यणिमा समागत इति व्याख्येयम् । द्वीयसामतितरां दूराणाम्, ईयसुनि 'स्थूल-
-दूर-' (६।४।१५६) इति परयणादिलोपे पूर्वस्य गुणः । अणिमा पृथ्वादिः ॥ ५ ॥

ततान विद्युता तेषां रथे पीतपताकताम् ।

लब्धकेतुशिखोल्लेखा लेखा जलमुचः कचिन् ॥ ६ ॥

ततानेति ॥ कचिदकस्मिंश्चिदाकाशप्रदेशे लब्धः केतुशिखया ध्वजाप्रेणोल्लेखो योगो यथा । तत्संबन्धात्कृतविद्युत्प्राकट्येति यावत् । एवंविधा जलमुचो मेघस्य लेखा

पङ्क्तिस्तेषां देवानां रथे विद्युता कृत्वा पीता पताका यस्य तद्भावं ततान । ध्वजाग्र-
संबन्धात्प्रकटिता विद्युद्भ्रजाग्रे पीता पताकेवाभूदित्यर्थः ॥ ६ ॥

पुनःपुनर्मिलन्तीषु पथि पाथोदपङ्क्तिषु ।

नाकनाथरथालम्बि बभूवाभरणं धनुः ॥ ७ ॥

पुनरिति ॥ इतस्ततो गमनवशात्पथि पुनःपुनः मिलन्तीषु संबध्यमानासु
पाथोदा मेघास्तेषां पङ्क्तिषु वर्तमानं धनुरिन्द्रधनुर्मार्गसंबन्धवशाज्जाकनाथरथमालम्बते
एवंशीलं संबद्धं सदिन्द्ररथस्येवाभरणं भूषणं बभूव । इन्द्ररथे वर्तमानं धनुरागच्छ-
न्तीषु मेघपङ्क्तिषु क्षणं भूषणमभूदिति वा । मेघा हि सेन्द्रचापाः शोभन्ते ॥ ७ ॥

जले जलदजालानां वज्रिवज्रानुविम्बनैः ।

जाने तत्कालजैस्तेषां जाताशनिसनाथता ॥ ८ ॥

जल इति ॥ जलदजालानां जले तस्मिन्काले इन्द्रादिगमनसमये जातैर्वज्रिणो
वज्रस्तस्यानुविम्बनैः प्रतिविम्बनैः कृत्वा तेषां मेघजालानामशनिना वज्रेण सनाथता
सखामिकता जातेति जाने । तदाप्रभृति प्रायेण मेघानां सवज्रत्वमित्युत्प्रेक्षा ॥ ८ ॥

स्फुटं सावर्णिवंश्यानां कुलच्छत्रं महीभुजाम् ।

चक्रे दण्डभृतश्चुम्बन्दण्डश्चण्डरुचिं क्वचित् ॥ ९ ॥

स्फुटमिति ॥ दण्डभृतो यमस्य दण्डः क्वचिदाकाशदेशे चण्डरुचिं सूर्यं चुम्ब-
न्स्पृशन्सन् तं सूर्यमेव सावर्णेर्मनोर्वशे जातानां महीभुजां कुलच्छत्रं कुलश्रेष्ठम् । अथ
च,—कुलक्रमायातं राजचिह्नं स्फुटमिव चक्रे । स्वयं वृत्तत्वात्, अधो दण्डसंबन्धात्,
छत्रमिवेत्युत्प्रेक्षा । ते सूर्यमण्डलं प्राप्ता इति भावः । उदये अस्तमये च समानो
वर्णोऽस्य स सवर्णः सूर्यस्तस्यापत्यं सावर्णिः, 'अत इव' (४।१।९५) । वंश्यः,
दिगादिः ॥ ९ ॥

नलभीमभुवोः प्रेम्णि विस्मिताया दधौ दिवः ।

पाशिपाशः शिरःकम्पस्त्रस्तभूषश्रवःश्रियम् ॥ १० ॥

नलेति ॥ पाशिपाशो वरुणपाशो नलभीमभुवोरनन्यतुल्ये प्रेम्णि विषये विस्मि-
ताया दिवो विस्मयवशादेव शिरःकम्पेन स्रस्ता भूषा भूषणं यस्मादेवंविधस्य श्रवसः
कर्णस्य श्रियं लक्ष्मीं दधौ । तस्यास्ताटङ्करहितः कर्णे इव शुशुभ इत्यर्थः । अनेन दिवो
नायिकत्वं व्यज्यते ॥ १० ॥

पवनस्कन्धमारुह्य नृत्यत्तरकरः शिखी ।

अनेन प्रापि भैमीति भ्रमं चक्रे नभःसदाम् ॥ ११ ॥

पवनेति ॥ पवनस्य चन्द्रसूर्याद्याधारेष्वावहादिषु सप्तसु स्कन्धेषु मध्ये तारा-
चक्राधारभूतं स्कन्धमारुह्य नृत्यत्तरा उद्गच्छन्तः कराः किरणा ज्वालारूपा यस्य स

१ 'तादृशासंबन्धे संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिरलंकारः'—इति जीवातुः । २ 'चण्डरुचम्'
इति सुखावबोधोपासमतः पाठः । ३ 'अत्र श्रियमिव श्रियमिति सादृश्याक्षेपान्निदर्शना-
भेदः' इति जीवातुः ।

शिखी वहिरनेनाग्निना भैमी प्राप्तीति नभःसदां देवानां भ्रमं चक्रे । भैमीप्राप्तिहर्षादयं
नृत्यति किमिति सर्वेषां देवानां भ्रान्तिर्जातेत्यर्थः । अन्योऽपि नववधूलभे कस्यचि-
न्मित्रस्य स्कन्धमारुह्य नृत्यत्करो भवति ॥ ११ ॥

तत्कर्णौ भारती दूनौ विरहाद्भीमजागिराम् ।

अध्वनि ध्वनिभिर्वैणैरनुकल्पैर्व्यनोदयत् ॥ १२ ॥

तत्कर्णाविति ॥ भारती वाणी भीमजागिरां भैमीवाणीनां विरहाद्दूनौ संतप्तौ
तेषां देवानां कर्णावध्वनि मार्गेऽनुकल्पैर्भैमीवाण्याः सकाशाच्चयूनैर्वैणैर्वाणासंबन्धिभि-
ध्वैनिभिर्व्यनोदयत्सुखिनौ चकार । मुख्याभावेऽनुकल्पोऽपि कार्यार्थमङ्गीक्रियते ।
'स्तनादीनां द्वित्वविशिष्टा जातिः प्रायेण' इति वचनात् कर्णाविति प्रतिनियतापेक्षं
द्विवचनम् ॥ १२ ॥

अथायान्तमवैक्षन्त ते जनौघमसित्विषम् ।

तेषां प्रत्युद्गमप्रीत्या मिलच्छोमेव मूर्तिमत् ॥ १३ ॥

अथेति ॥ अथ वाणीवीणाकणितश्रवणानन्तरं ते देवीदेवा अस्तित्विषं खड्गतुल्य-
कान्तिमायान्तं संमुखमागच्छन्तं जनौघमवैक्षन्तापश्यन् । उत्प्रेक्षते—तेषां देवानां
प्रत्युद्गमस्य प्रीत्या बाञ्छया मिलद्युज्यमानं मूर्तिमत् सशरीरं व्योमाकाशमिव । यतः—
सशरीरस्य क्रियावत्त्वं युक्तम् । 'जनौघं मपीत्विषम्' इत्यपि पाठः ॥ १३ ॥

अद्राक्षुराजिहानं ते सरमग्रेसरं सुराः ।

अक्षाविनयशिक्षार्थं कलिनेव पुरस्कृतम् ॥ १४ ॥

अद्राक्षुरिति ॥ ते सुरा अग्रेसरं पुरःसरमाजिहानमागच्छन्तं सरमद्राक्षुः ।
उत्प्रेक्षते—तज्जनौघस्वामिना कलिनाक्षाणामिन्द्रियाणाम्, अथ च,—द्यूतपाशका-
नाम्, संबन्धिनोऽविनयस्याविनीतत्वस्य शिक्षार्थं पुरस्कृतमिवाप्रेकृतमिव, अथ च,—
पूजितमिव । सरो हीन्द्रियवैकृतं कर्तुं जानातीतीन्द्रियार्थाक्षयवदच्छलेन द्यूते पाशकेषु
विषये नलमविनयं शिक्षयितुं पाशकाज्ञानद्वारा नलं निग्रहीतुं कलिना पूजितः पुरःप्रेषि-
तश्च प्रायेणेत्युत्प्रेक्षा ॥ १४ ॥

अगम्यार्थं तृणप्राणाः पृष्ठस्थीकृतभीह्रियः ।

शम्भलीभुक्तसर्वस्वा जना यत्पारिपार्श्विकाः ॥ १५ ॥

अगम्येति ॥ एवंभूता जना यस्य कामस्य परितः पार्श्वयोश्चरन्तीति पारिपा-
श्विकाः । वयस्या इत्यर्थः । सेवका वा । किंभूताः—गन्तुमशक्यानामनर्हणां राक्षसा-
दीनां मात्रादीनां च संभोगार्थं तृणमिवानायासत्याज्याः प्राणा येषां ते । अत एव—
पृष्ठस्थीकृते पश्चात्कृते परित्यक्ते भीह्रियौ यैस्ते । वधभयं पापभयं लोकलज्जा च,
तत्सर्वं यैस्त्वक्तं ते तादृशाः । निर्भया निर्लज्जाश्चेत्यर्थः । तथा,—अप्राप्याभेद्यस्त्रीभेद-
नकृतप्रतिज्ञाभिः शम्भलीभिः कुट्टनीभिर्भुक्तं सर्वस्वं येषां ते, सन्तीति शेषः । पारि-
पार्श्विकः पूर्ववत् ॥ १५ ॥

विभर्ति लोकजिह्वावं बुद्धस्य स्पर्धयेव यः ।

यस्येशतुलयेवात्र कर्तृत्वमशरीरिणः ॥ १६ ॥

विभर्तीति ॥ यः सरो लोकाञ्जयतीति लोकजित्तस्य भावं सर्वजनविजयितां विभर्ति । उत्प्रेक्षते—बुद्धस्य स्पर्धयेव । जिनो हि मारजिदिति स्वशत्रुस्पर्धयेव 'मारजि-
ल्लोकजिजिनः' इत्यभिधानाल्लोकजित्पदवाच्यत्वं विभर्तीत्यर्थः । तथा,—यस्याशरीरिणः
शरीररहितस्य दग्धदेहत्वादनङ्गस्यात्र लोके कामिनां मनोविकारं प्रति मैथुनद्वारा सर्व-
जनान्प्रति वा कर्तृत्वं स्रष्टृत्वम् । अत्राप्युत्प्रेक्षते—विश्वकर्तुरीशस्य तुलयेव स्पर्धयेव ।
ईश्वरो हि स्मरहरत्वात्स्मरस्य शत्रुः, तस्मात्तत्स्पर्धयेव तस्याशरीरकर्तृत्वं स्वयमवि-
नयेनाङ्गीकृतमित्यर्थः । यथा,—अशरीरिण एवेश्वरस्य कर्तृत्वमिति न्यायविदः,
तथा,—अयमप्यनङ्ग एव सन् कार्यकारीत्यर्थः । जिनमहेशाभ्यां जितोऽपि लोकजि-
ह्वेनाशरीरकर्तृत्वेन च यः पुनस्ताभ्यां समः । एवंविधोऽतिबलवानिति भावः ॥ १६ ॥

ईश्वरस्य जगत्कृत्स्नं सृष्टिमाकुलयन्निमाम् ।

अस्ति योऽस्त्रीकृतस्त्रीकस्तस्य वैरं सरन्निव ॥ १७ ॥

ईश्वरस्येति ॥ अस्त्रीकृताः शस्त्रीकृताः स्त्रियो येन एवंविधो यः काम ईश्वरस्य
इमां सृष्टिमीश्वरेण निर्मितं कृत्स्नं जगदाकुलयन्नन्यवृत्तिं चेतः स्ववशं कुर्वन् । अथ
च,—पीडयन् । अस्ति । उत्प्रेक्षते—तस्येश्वरस्य देहदाहजनितं वैरं सरंश्चिन्तयन्निव ।
देहदाहो ममानेन कृतः, तस्मादेतेन रचितमेतदीयं जगत् पीडयिष्यामीति बुद्धेश्वरस्य
किञ्चिदपकर्तुमसमर्थः, तदा जगत् स्त्रीरूपेण शस्त्रेण पीडयंस्तेन सह स्पर्धते इत्यर्थः ।
प्रत्यनीकाग्रे आयुधनिष्कृता स्त्री येनेति । स्त्रिया अस्त्रीत्वकरणे विरोधाभासश्च । अथ-
वा,—या ईश्वरेण स्त्री कृता सानेनास्त्री कृतेत्यपि प्रतिकूलाचरणेनेश्वरेण सह स्पर्धते ।
अथवा,—ईश्वरेणापि त्रिपुरवधे मोहिनी स्त्री शस्त्रीकृतानेनापि स्त्री शस्त्रीकृतेत्येक-
विषयतया स्पर्धा । शक्तिरूपो हि श्रीविष्णुस्त्रिपुरवधे भगवता शरतां नीत इत्यागमः ।
'अनुसरन्' इति पाठे छतोत्प्रेक्षा । 'सृष्टि'शब्दो नियतस्त्रीलिङ्गः । तत्परामर्शाच्च
इमामिति निर्देशः । अस्त्रीकृतेत्यत्रानन्वयमङ्गं कृताऽस्त्रीकृतेति 'चवौ' (७।४।२६) इती-
कारः । पक्षे—न स्त्री अस्त्री, अस्त्रीकृता स्त्री येनेति समासः । 'नवृतश्च' (५।४।१५३)
इति कप् । कुलकम् ॥ १७ ॥

चक्रे शक्रादिनेत्राणां स्मरः पीतनलश्रियाम् ।

अपि दैवतवैद्याभ्यामचिकित्स्यमरोचकम् ॥ १८ ॥

चक्र इति ॥ स्मरः कामः पीतनलश्रियां सादरदृष्टनलशोभानां शक्रादिनेत्राणां-
मिन्द्राभ्यादिनेत्राणां दैवतवैद्याभ्यां नासत्याभ्यामपि न चिकित्स्यं प्रतिकर्तुमशक्यम-
रोचकं रुच्यभावं चक्रे । अधिकरूपस्य नलस्य दृष्टत्वात्, तद्दीनरूपे स्मरे दृष्टे तन्ने-
त्राणां प्रीतिर्न जाता । न केवलं स्मरं दृष्ट्वा न प्रीतास्ते, किंतु दस्त्रावपि । तयोरपि
नलादीनत्वादित्यर्थः । स्मरदस्त्रेभ्योऽपि नलोऽधिक इति ध्वन्यते । स्मरमनादस्य पुर-
श्चलिता इति भावः । अथवा,—अरोचकं सर्वथानादिरुच्यभावो रोगविशेषः । स

१ इत्यर्थात्प्रत्यनीकम् । आयुधीकृता स्त्री येनेति स्त्रिया 'अस्त्रीत्व' इति पाठः प्रतिभाति ।

कर्मजत्वादेववैद्याभ्यामपि चिकित्सितुमशक्यः, किं पुनर्नृवैद्यैरिति समासोक्तिः । भङ्ग्य-
न्तरेण नलरूपातिशयप्रकाशे तात्पर्यमुक्तम् । उपमानतिरस्कारात्प्रतीपं च । पीत-
नलश्रियामिति, 'तृतीयादिपु-' (७।१।७४) इति पुंवद्भावात्पुंसकह्रस्वत्वाभावा-
लुङभावः । अचिकित्स्यमिति शक्यार्थे 'अचो यत्' (३।१।९७) इति यत् । 'दुश्चिकि-
त्सम्' इति पाठे कर्मणि खल्ल । दुर्नञर्थः । खलर्थयोगात् 'न लोका-' (२।३।६९) इति
षष्ठीनिषेधात् 'वैद्याभ्याम्' इति तृतीया । अरोचकमिति 'रोगाख्यायां-' (३।३।१०८)
(इति) बाहुलकादन्नियामपि ण्वुल् ॥ १८ ॥

यत्तत्क्षिपन्तमुत्कम्पमुत्थायुकमथारुणम् ।

बुबुधुर्विवुधाः क्रोधमाक्रोशाक्रोशघोषणम् ॥ १९ ॥

यत्तदिति ॥ अथ स्मरदर्शनानन्तरं यत्तत्किंचिद्लोष्टकाष्टपाषाणादि परप्रहारार्थं
मुञ्चन्तम्, नितरां सर्वाङ्गकम्पनम्, जनैर्वार्यमाणमथा(प्या)वेशातिशयात्केशाकेशि
योद्धुं पौनःपुन्येनोत्तिष्ठन्तम्, लोहितीभूतसर्वाङ्गम्, क्रोशं मर्यादीकृत्याभिव्याप्य वा
परनिन्दावाक्यस्य उच्चैर्बुध् इत्यस्य । अतिदूरश्रूयमाणपरुषभाषिणमिति यावत् । एवंभूतं
सशरीरं क्रोधं तत्र जनौघे ते देवा बुबुधिरे । एतैश्चिह्नैः क्रोधोऽयमिति ज्ञातवन्त
इत्यर्थः । क्रोधाकान्तस्य जातिरियम् । 'आक्रोशाक्रोशभूषणम्' इति पाठे
आक्रोशं य आक्रोशः स भूषणं यस्येत्यर्थः । उत्थायुकमिति पूर्ववत् ॥ १९ ॥

यमुपासन्त दन्तौष्ठक्षतासृक्शिष्यचक्षुषः ।

भ्रुकुटीफणिनीनादनिभनिःश्वासफूत्कृतः ॥ २० ॥

यमिति ॥ दन्तैरोष्ठयोर्ग्रोषणस्तज्जं यद्रक्तं तस्य शिष्यभूते तस्मादिव संक्रान्त-
लौहिले लक्षणया तत्तुल्ये नेत्रे येषां ते । तथा,—भ्रुकुटी भ्रुवोराक्षेपः संकोचः सैव
भुजगी तस्या नादः फूत्कारस्तत्तुल्याः संरम्भनिर्गच्छन्नासापवनानां फूत्कारा येषा-
मेवंभूता जना यं सेवन्ते । तं बुबुधिरे इति पूर्वेण संबन्धः । क्रोधवशादन्तैरोष्ठौ दश्येते ।
नेत्रे रक्ते जायेते । तेन श्वासफूत्काराश्च निर्गच्छन्ति । यस्य सेवका एवंविधा इत्यर्थः ।
रूपकम् । क्षतशोणितस्य चक्षुःस्थितेस्तद्गुणाः ॥ २० ॥

दुर्गं कामाशुगेनापि दुर्लभ्यमवलम्ब्य यः ।

दुर्वासोहृदयं लोकान्सेन्द्रानपि दिधक्षति ॥ २१ ॥

दुर्गमिति ॥ यः क्रोधो मदनबाणेनापि लङ्घयितुमशक्यमत एव दुर्गम् । अथ
च,—गिर्यादिविषमदुर्गरूपम् । एवंभूतं रुद्ररूपस्य दुर्वाससो मुनेर्मानसमाश्रित्य शक्रा-
दिसहितान्सप्तापि लोकान्शापाग्निना दग्धुमिच्छति । दुर्वासा हि सर्वदा क्रोधाविष्टः
सर्वमपि शापाग्निना दग्धुमिच्छति । अन्योऽपि क्षुद्रो बाणेनाप्राप्यमतिविषमं गिर्यादि-
दुर्गमाश्रित्य सर्वानपि पीडयति । रूपकं, समासोक्तिश्च ॥ २१ ॥

वैराग्यं यः करोत्युच्चै रञ्जनं जनयन्नपि ।

सूते सर्वेन्द्रियाच्छादि प्रज्वलन्नपि यस्तमः ॥ २२ ॥

वैराग्यमिति ॥ यः क्रोधो नितरां मुखादिलौहिलं कुर्वन् यावत्स्वकार्यं करोति
तावदुद्वेगमपि जनयति । तथा नितरां प्रदीप्तोऽभिष्टब्धोऽभिभवैचक्षुरादीनि सर्वाणि
बाह्याभ्यन्तरेन्द्रियाण्याच्छादयत्येवंशीलमज्ञानमप्युत्पादयति । प्रसिद्धं तम आलोक-

भावाच्चक्षुरिन्द्रियमेवाच्छादयति रूपाग्रहणात्, न तु रसादीनि । तमस्यपि रसगन्धादीनां ग्रहणस्य सर्वसाक्षिकत्वात् । इदं तु क्रोधवशान्मनसोऽनवस्थानात् सहकारिसंनिधानाभावाच्चक्षुरादीनां रूपादिस्वविषयग्रहणासामर्थ्यजननात् सर्वेन्द्रियाच्छादि । एवमाश्चर्यजनकं तमश्च यः सूत इत्यर्थः । 'अपी' परस्परसमुच्चयार्थौ । अथ च,—यो हिंसादौ प्रीतिं जनयन् महानिष्टोत्पादनानुशयात्प्राप्यश्चित्तार्हत्त्वनिदानभूतं वैराग्यं जनयति । अथ च,—पूर्वोक्तप्रकारेण वैराग्यं फलभूतं जनयितुं रञ्जनं करोति । प्रज्वलितुं च तमः सूत इति वा यथाकथंचिद्धेतौ शत्रा व्याख्येयम् । अथ वा—'अपी' विरोधार्थौ । यो लौहिलं च जनयति, यश्च प्रीतिमुत्पादयति स एवाप्रीतिमिति (?) कथम् । यश्च प्रकर्षेण दीपस्तेजोरूपः सोऽन्धकारं रञ्जनं च कथं सूते, तथापि सर्वेन्द्रियाच्छादिनमिति विरोधाभासौ । 'वैराग्य'शब्दस्य लौहिल्याभावप्रीत्यभावार्थश्लेषात्, 'तमः'शब्दस्य चान्धकारार्थश्लेषात्, तत्परिहारस्तूक्तप्रकारेण ॥ २२ ॥

पञ्चेपुविजयाशक्तौ भवस्य कुध्यतो जयात् ।

येनान्यविगृहीतारिजयकालनयः श्रितः ॥ २३ ॥

पञ्चेष्विति ॥ पञ्चेपुविजयाशक्तौ कामजयविषये अभिनिवेशाभावादशक्तौ सत्यां कुप्यतो महेश्वरस्य जयात्स्ववशीकरणाद्धेतोर्येन क्रोधेन परेण प्रारब्धविग्रहे शत्रौ स्वजयस्य समयः, तत्परामभारम्भसमयः स इत्येवंरूपो नीत्युपदेशोऽङ्गीकृतः । अन्यदा यो जेतुमशक्यः सोऽन्येन विगृहीतो यदा भवति तदा जय्यो भवतीति नीत्युपदेशः । अन्यदा जेतुमशक्यस्य भवस्य स्मरेण सह विग्रहसमये जितत्वाच्छ्रुत इवेत्युत्प्रेक्षा । महेश्वरोऽपि येन स्ववशीकृतः, तस्य क्रोधस्य माहात्म्यमशक्यवर्गेणमिति भावः । विगृहीतारिजय इति सप्तमीसमासः । अरेर्जयकाल इति षष्ठीसमासो वा । पञ्चभिः कुलकम् ॥ २३ ॥

हस्तौ विस्तारयन्निभ्ये बिभ्यदर्धपथस्थवाक् ।

सूचयन्काकुमाकूतैर्लोभस्तत्र व्यलोकि तैः ॥ २४ ॥

हस्ताविति ॥ इभ्ये धनिनि विषये द्वावपि पाणी लोभात्प्रसारयन्, दास्यति न वेति हेतोर्भयं प्राप्नुवन् अत एवार्धपथस्थवाक् हृदयान्निर्गत्य कण्ठमागत्य मुखादनिःसरन्ती वाणी यस्यैवंभूतः, तथा,—आकूतैर्निजदैर्न्यज्ञापकैश्चेष्टितैः काकुं शोकभयादिजन्यं ध्वनिविकारं सूचयन्ज्ञापयन् । खण्डोक्तिं वदन्निति यावत् । तथा,—अङ्गुलीमुखनिक्षेपादिचेष्टितैर्देहि देहीत्यादिभयदैर्न्यादिवकितां वाणीं वदन्, एवंभूतो मूर्तो लोभस्तत्र जनौघे तैर्दैर्देष्टः । यत्तु—धनिनि बिभ्यदिति । तदव्याख्यानम् । 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' (१।४।२५) इति पञ्चमीप्रसङ्गात् । 'इभ्य आढ्यो धनी स्वामी', 'काकुः त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः' इति चामरः । लुब्धस्येयं जातिः ॥ २४ ॥

दैर्न्यस्तैन्यमया नित्यमत्याहारामयाविनः ।

भुञ्जानजनसाकूतपदया यस्यानुजीविनः ॥ २५ ॥

दैर्न्येति ॥ नित्यं दैर्न्यस्तैन्यमयाः सदा दीनत्वचौरत्वे प्रचुरे येषु तादृशा दैर्न्यचौर्यरूपा वा, तथा,—जाठरवहयनरूपाहारगौरवादजीर्णरसत्वान्नित्यं दीर्घरोगिणः, तथा,—अयमेव सकलं भोक्ष्यते मह्यं भोक्तुं न दास्यति, कीदृशदृष्टं दधि च, मह्यं

किं वितीर्यम्, अस्यै च किम् इत्यादिदुष्टदृष्ट्याशयादिनाभ्यवहरतो लोकस्य साभिप्रायं विलोकका एवंभूता यस्य लोभस्य सेवकाः स व्यलोकीति पूर्वेण संबन्धः । इयमपि जातिः । (स्तैन्येति 'स्तेनाद्यन्नलोपश्च' (५।१।१२५) इत्यत्र 'स्तेनात्' इति योगविभागात्पञ्च ।) आमयावीति, 'सर्वत्रामयस्योपसंख्यानम्' इति दीर्घश्च ॥२५॥

धनिदानांस्त्वृष्टेयः पात्रपाणाववग्रहः ।

स्वान्दासानिव हा निःस्वाद्विक्रीणीतेऽर्थवत्सु यः ॥ २६ ॥

धनीति ॥ संप्रदानभूतब्राह्मणहस्ते विषये समृद्धधनानां नराणां संकल्पसंबन्धि-जलवर्षणस्य यो लोभः प्रतिबन्धकः, वृष्टेश्चावग्रहः संभाव्यते । महाधनिकोऽपि यद्-शात्पात्रपाणौ जलं न वितरतीत्यर्थः । तथा,—निःस्वादिर्धनात् (हेतोः) स्वानात्मनः, स्वीयान्पुत्रदारादीन्वा । धनिकेषु विषये निर्गतत्वेहाभिमानः कश्चन विनिमये स्ववशवर्तिनो दासीपुत्रानिव यो विक्रीणीते वितरति । 'हा' खेदे । निःस्वेन च लोभवशादात्मनो दासा यथा स्वेच्छया धनार्थं विक्रीयन्ते, तथेत्यर्थः । अवग्रहः पूर्ववत् ॥ २६ ॥

एकद्विकरणे हेतु महापातकपञ्चके ।

न तृणे मन्यते कोपकामौ यः पञ्च कारयन् ॥ २७ ॥

एकेति ॥ ब्रह्मवधादिपञ्चमहापातकसङ्ख्ये एकस्य महापातकस्य द्वयोश्च करणे क्रमेण कारणभूतो यस्माद्, अत एव तयोरल्पकार्यकारित्वादुभौ कोपकामौ यो लोभ-स्तृणतुल्यावपि न मन्यते, यतः—स्वयं पञ्चापि महापातकानि नरादिना कारयन् । कोपाच्च योऽपि ब्राह्मणो हन्यते, तस्यैकं ब्रह्मवधं प्रति हेतुत्वम् । कामात्—गुरुतल्प-गमनम्, क्रीकामाच्च तद्भर्तृब्राह्मणस्य वधश्चेति महापातकद्वयं प्रति तस्य हेतुत्वम् । धनादिलोभात्तु—ब्रह्मवधः, सुवर्णस्तेयं च । रसलोभात् सुरापानम् । कामलोभात्स्त्री-जातिप्रदर्शितधनलोभाद्वा गुरुतल्पगमनम्, इष्टसंग्रहलोभादेतैश्चतुर्भिरपि सह संसर्ग इत्येवं लोभस्य पञ्चापि महापातकानि प्रति हेतुत्वादधिकत्वात्कोपकामावप्यकिंचित्-त्करौ मन्यते । ताभ्यामप्यधिको लोभ इति भावः । 'एकद्वि-' इति द्वन्द्वत्वाङ्ग-भावः । 'संख्याया अल्पीयस्याः' (वा० १४१७) इत्येकशब्दस्य पूर्वनिपातः । यदा तु एकं वा द्वौ वा प्रमाणं येषामिति समासे 'बहुव्रीहौ संख्येये ङजबहुगणात्' (५।४।७३) इति ङच्प्रसङ्गस्तदा 'एकद्वि-' इति पाठो युक्तः । तृणे इति, 'मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाप्राणिषु' (२।३।१७) इति चतुर्थ्या वैकल्पिकत्वात्पक्षे द्वितीया ॥ २७ ॥

यः सर्वेन्द्रियसन्नापि जिह्वां बह्वलम्बते ।

तस्यामाचार्यकं याच्ञावैटवे पाटवेऽर्जितुम् ॥ २८ ॥

यः सर्वेति ॥ यो लोभः सर्वेन्द्रियाणि षडिन्द्रियाणि सन्नापि यस्य एवंविधः । प्राणं गन्धलब्धम्, चक्षू रूपलब्धमित्यादिप्रकारेणेत्यर्थः । अपि बहु यथा भवति तथा ।

- १ अयं पाठः सर्वत्र नोपलभ्यते । २ 'निःस्वान् धनहीनान्' इति जीवातुः । ३ 'याच्ञाचाटवे पाटवे' इति सुस्वावबोधासंमतः पाठः ।

जिह्वामवलम्बते । किं कर्तुम्—तस्यां जिह्वायां याज्जावटवे याज्जावटुर्ब्रह्मचारी शिष्य-
स्तस्मै पाटवे पटुत्वविषये याज्जाचाटुक्तिकौशले आचार्यकं गुरुत्वमर्जितुम् । लुब्धस्यैषा
रीतिः । अयमत्र तात्पर्यार्थः—यो लोभो दुर्वाचे विप्रियवाक्यवचनाय यत्सामर्थ्यं
नैपुण्यं तद्विषये गुरुतां विधातुमिवास्याः सकाशात्प्रियवचनसंभाषणाभ्यासं कर्तुमिव
शिष्यभूतः । तामतितरां सेवत इत्यर्थः । लोभवशात्सर्वोऽपि याज्जाप्रियवाक्यानि ब्रूत
इति भावः । ‘याज्जाव(च)टवे पटवे’ इति पाठे पटुने दृढाय याज्जाव(च)टव
इत्यर्थः । याज्जा चाटुपाटवे विषये स्वस्यागुरुतां विधातुमिवोत्प्रेक्षा । ‘योपधातु-’
(५।१।१३२) इति वुजि ‘आचार्यकम्’ इति साधु । ‘व(च)टवे पटवे’ इति भाषित-
पुंस्कम् । पञ्चभिः कुलकम् ॥ २८ ॥

पथ्यां तथ्यामगृह्णन्तमन्धं वन्धुप्रबोधनाम् ।

शून्यमाश्लिष्य नोऽञ्जन्तं मोहमैक्षन्त हन्त ते ॥ २९ ॥

पथ्यामिति ॥ हितां सत्यां वन्धुना मातापित्रादिना कृतां प्रबोधनां सत्कर्म
कुरु, असन्माकर्षारित्यादिरूपां प्रवर्तनामङ्गीकुर्वाणम् । यतः—अन्धमज्ञानबहुलम् ।
तथा,—(शून्यम्) अलीकमप्रामाणिकमपि.....रजतत्वेन, अनात्मभूतानि
जडान्यपि देहेन्द्रियादीन्यविद्याविलासवशादात्मत्वेन, आश्लिष्य प्रतिपद्य सहस्रशो
बोध्यमानमपि न त्यजन्तं एवंभूतं मोहं ते देवास्तत्र जनौघे ददृशुः । हितस्य प्रियस्य
चानङ्गीकरणात्, आश्लिष्टशून्यापरित्यागाच्च । ‘हन्त’ इत्याश्चर्यं खेदे वा । मूढ-
स्येयं जातिः ॥ २९ ॥

श्वःश्वः प्राणप्रयाणेऽपि न स्मरन्ति स्मरद्विषः ।

मग्नाः कुटुम्बजम्बाले बालिशा यदुपासिनः ॥ ३० ॥

श्वःश्व इति ॥ यस्य मोहस्य सेवका बालिशा मूर्खाः । अथवा स्वयंप्र(स्य प्र)-
ज्ञत्वाभिमानात्, परोपदेशानङ्गीकाराच्च शिशुभूताः । एवंभूता जनाः पुत्रकलत्रादि-
रूपकुटुम्बरूपे कर्दमे ब्रुविता अपि मृतोऽहम्, अयं पुत्रः किं करिष्यति, इदं कलत्रं
वा किं करिष्यति, अस्य क्षेत्रादेः किं भविष्यतीत्यादिप्रकारेण पुत्रादियोगक्षेमविचा-
रणामात्रपराः शिशोदरपरायणाः सन्तः परेद्यवि । अतिसंनिहित इति यावत् । ‘जातस्य
हि ध्रुवो मृत्युः’ (नी०श०२७) इत्यादिवचनप्रामाण्यादनातुरत्वेऽपि संनिहिते प्राणगमने
ज्ञाते, संनिपातादिनातुरत्वेऽपि वा श्वः प्राणप्रयाणे निश्चिते सत्यपि संसारसमुद्रतारकं
स्मरहरं न ध्यायन्ति । किंतूक्तप्रकारेण मरणसमयेऽपि कुटुम्बचिन्तामेव कुर्वन्ती-
त्यर्थः । इदमपि मूढलक्षणम् । जम्बाले निमग्नोऽन्योऽपि किमपि न स्मरति ।
‘श्वःश्वः’ इति वीप्सायां द्विः । ‘श्वः स्वप्राण-’ इति (पाठे) स्वस्य प्राणानामित्यर्थः ।
स्मरद्विषः इति, ‘अधीगर्थ-’ (२।३।५२) इति कर्मणि षष्ठी । ‘द्विषम्’ इति
पाठे कर्मत्वविवक्षया द्वितीया ॥ ३० ॥

१ ‘अत्रोपमोत्प्रेक्षाभ्यां स्वजातीयकाभ्यां वाक्यार्थयोः शब्दहेतुत्वाच्छब्दार्थहेतुककाव्य-
लिङ्गमलंकारः संकीर्यते इत्यलंकारत्रयस्य परस्परसंबन्धेनाङ्गाङ्गिभावः’ इति जीवातुः ।
२ ‘शश्वत्’ इति पाठोऽपि कश्चित् ।

पुंसामलब्धनिर्वाणज्ञानदीपमयात्मनाम् ।

अन्तर्म्लापयति व्यक्तं यः कज्जलवदुज्ज्वलम् ॥ ३१ ॥

पुंसामिति ॥ यो मोहो न लब्धं निर्वाणं विनाशो येन स ज्ञानरूपो दीपस्तन्मय-
स्तत्प्रचुर आत्मा मनो येषां वसिष्ठादीनां ज्ञानिनां पुंसामुज्ज्वलमप्यन्तो निर्मलम-
प्यन्तःकरणं व्यक्तं प्रकटं म्लापयति मलसहितं करोति । मोहमोहिताः कामाधीनाः
सन्तो ज्ञानिनोऽपि विश्वमित्रादयः स्वमनो मेनकादिदेवाङ्गनाप्रवणं चक्रुः । पूर्वमुज्ज्व-
लस्यापि मनसो मोहेन मालिन्यं कृतम्, 'ज्ञानिनामपि चेतांसि—' (दे०मा० १।५५)
इत्यादि मार्कण्डेयवचः प्रमाणम् । न लब्धः साक्षात्कृतो निर्वाणोपयोगी मोक्षोपयोगी
ज्ञानदीपकरूपः स्वप्रकाशज्ञानरूप आत्मा यैस्तेषामद्वैतज्ञानरहितानामिति वा ।
किमिव—कज्जलवत् । यथा मध्ये स्थापितस्य दीपस्य कज्जलं सुधाधवलितानां
घटादीनां मध्यं मलिनयति ॥ ३१ ॥

ब्रह्मचारिवनस्थायियतयो गृहिणं यथा ।

त्रयो यमुपजीवन्ति क्रोधलोभमनोभवाः ॥ ३२ ॥

ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मचारी, वनस्थायी वानप्रस्थः, यतिः संन्यासी, एते त्रयोऽपि आश्र-
मिणो गृहिणं गृहस्थं यथाऽऽशनाच्छादनार्थमुपजीवन्ति सेवन्ते । 'यस्मात्रयोऽप्याश्रमिणो
ज्ञानेनाज्ञेन चान्वहम् । गृहस्थैरेव धार्यन्ते तस्माज्ज्येष्ठो गृहाश्रमी ॥' (मनु० ३।७८)
इति स्मार्तवचनात् । तं लक्ष्यीकृत्य वा प्राणधारणं कुर्वन्ति, तथा,—क्रोध-
लोभमनोभवा यं मोहं सेवन्ते, यं लक्ष्यीकृत्य वा स्वरूपं लभन्ते । मूढ एव क्रुद्धो
लुब्धः कामी च भवति ॥ ३२ ॥

जाग्रतामपि निद्रा यः पश्यतामपि योऽन्धता ।

श्रुते सत्यपि जाड्यं यः प्रकाशेऽपि च यस्तमः ॥ ३३ ॥

जाग्रतामिति ॥ यो मोहो जाग्रतां सावधानानामपि निद्राऽविवेकरूपं निश्चैत-
न्यम् । तथा,—यः पश्यतां चाक्षुषज्ञानवतामप्यन्धता चक्षुराच्छादनाद्द्रष्टव्यदर्शना-
भावरूपं सदसद्वस्त्वग्रहः । संसारस्यानित्यदुःखरूपतां जानतामपि तदपरित्याग-
हेतुत्वादज्ञानरूप इत्यर्थः । तथा,—यः श्रुते शास्त्राधिगमे सत्यपि मूढत्वेन ज्ञेयानुरूपं
जाड्यम् । विधिनिषेधाद्यनिर्णयरूप इत्यर्थः । तथा,—यश्च प्रकाशे सौरामेयचाक्षुषा-
द्यालोके सत्यपि द्रष्टव्यघटपटाद्याच्छादनरूपतयान्धकाररूपः । प्रकटेऽप्यर्थे प्रतीति-
प्रतिबन्धक इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

कुरुसैन्यं हरेणेव प्रागलज्जत नार्जुनः ।

हतं येन जयन्कामस्तमोगुणजुषा जगत् ॥ ३४ ॥

कुर्विति ॥ तमोगुणजुषाऽज्ञानरूपतमोगुणसेविना येन मोहेन हतं जगज्जयन्कामो
नालज्जत । क इव—तमोगुणजुषा आश्रिततमोगुणेन हरेण संहारकारकेण रुद्रेण प्राप्त-
कालतया प्राक् हतं प्रस्तं कुरुसैन्यं पश्चाद्विनाशयन्नर्जुन इव । मया हतमित्यभिमानेन
लज्जा नाप । अन्येन हतस्य पश्चात्त्वेन हनने हि लज्जा युक्ता । सा तु कामस्य न

जातेत्यर्थः । मूढ एव कामपरवशो भवतीत्यर्थः । ईश्वरः प्राक्कुरुसैन्यं शूलेन हन्ति,
पश्चाच्छरेणार्जुन इति द्रोणपर्वकथा । कुलकम् ॥ ३४ ॥

चिह्निताः कतिचिदेवैः प्राचः परिचयादमी ।

अन्ये न केचनाचूडमेनःकञ्चुकमेचकाः ॥ ३५ ॥

चिह्निता इति ॥ अमी कामादयः कतिचित्कतिपयैर्देवैरिन्द्रादिभिः प्राचः पूर्व-
जातात्परिचयात्पटुतरात्संसर्गाच्चिह्निताः चिह्नैर्निश्चिताः, देवानामपि कामाद्यायत्तत्वात्
प्राचीनः परिचयः । अन्ये तदुपजीविनो बौद्धादयः केचन विशेषेण न ज्ञाताः ।
यतः—आचूडं शिखामभिव्याप्य मर्यादीकृत्य वा एनसा पापरूपेण कञ्चुकेन मेचकाः
इयामवर्णाः । यो हि नीलवस्त्रादिनावृतदेहः, स विशेषतो न लक्ष्यते । इयामत्वाज्ञ
बुद्धा इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तत्रोद्गूणं इवाणोर्धौ सैन्येऽभ्यर्णमुपेयुषि ।

कस्याप्याकर्णयामासुस्ते वर्णान्कर्णकर्कशान् ॥ ३६ ॥

तत्रेति ॥ उद्गूणं त्यक्तमर्यादेऽणोर्धौ समुद्र इवातिगभीरे तत्र तस्मिन्कलिसैन्ये-
ऽभ्यर्णमुपेयुषि सामीप्यं गते सति ते देवाः कस्याप्यनुपलक्षिताकारस्य चार्वाकस्य
कर्णकर्कशान्वर्णानाकर्णयामासुः । अभ्यर्णम्, 'अभेश्चाविदूयै' (७।२।२५)
इति नेद्र । 'गुरी उद्यमे' । मर्यादाधारणे उद्यमत्यागिनीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

तानेव वर्णानाह—

ग्रावोन्मज्जनवद्यज्ञफलेऽपि श्रुतिसत्यता ।

का श्रद्धा तत्र धीवृद्धाः ! कामाध्वा यत्खिलीकृतः ॥ ३७ ॥

ग्रावेति ॥ ग्रावोन्मज्जनवत् 'ग्रावाणः प्लवन्ते' इति प्रतिपादितपाषाणतरणवज्ज्यो-
तिष्टोमादियज्ञानां साध्ये स्वर्गादौ फलेऽपि 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यादि-
श्रुतीनां सत्यता यथार्थता । ग्रावोन्मज्जनवाक्यस्य प्रत्यक्षबाधितत्वात्, यागानन्तरमेव
स्वर्गादेरदृष्टत्वाज्ज्योतिष्टोमादियागप्रतिपादिका श्रुतिरपि प्रत्यक्षबाधिता । तथा च
'यागश्रुतिरप्रमाणम्, प्रत्यक्षविरुद्धत्वाद्ग्रावोन्मज्जनश्रुतिवत्' इति प्रयोगाद्यागश्रुतेरपि
स्वर्गादावसत्यतेति च व्याख्येयम् । अत्र विरुद्धलक्षणया सत्यतेत्यस्याऽसत्यतेत्यर्थः ।
एवमन्येषामपि वेदवाक्यानां श्रुतित्वाविशेषादप्रमाणत्वे हे धीवृद्धाः बुद्धिमन्तो
देवाः ! तत्र फले श्रुतौ वा युष्माकं का श्रद्धा कथमास्तिक्यम् ? अपि त्वप्रामाणिकेऽर्थे
श्रद्धा न कार्या । यथेन कारणेन यद्वशाद्वेदोक्तविद्यातिक्रमभिया कामाध्वा यदृच्छा-
चारमार्गः खिलीकृतो बद्धः । त्यक्त इत्यर्थः । श्रुतिमात्रस्याप्रमाणत्वाद्यज्ञे यजमान-
त्विजां कतिचिदहानि यद्ग्राह्यं तदप्यप्रामाणिकत्वात्त्यजतेति भावः । 'धीवृद्धाः'
इत्युपहासे । अतिमूर्खा भवन्त इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

केनापि बोधिसत्त्वेन जातं सत्त्वेन हेतुना ।

यद्वेदमर्मभेदाय जगदे जगदस्थिरम् ॥ ३८ ॥

केनेति ॥ केनाप्यज्ञातनाम्ना बोधिसत्त्वेनातिग्राहेन जिनभट्टारकेण वेदस्य मर्म-
भेदाय रहस्यमज्ञाय जातमुत्पन्नम् । वेदमर्मभेदः कर्तुमारब्ध इति यावत् । कथमत

आह—यद्यस्मात् सत्त्वेन हेतुना सत्त्वरूपेण लिङ्गेन यत्सत् तत्क्षणिकम्, यथा घट इत्यादि-
रूपेण जगदस्थिरं क्षणिकं जगदे प्रत्यपादि । सत्त्वलिङ्गेन विश्वस्य क्षणिकत्वसिद्धावुभय-
लोकगतं स्थिरमेकं कर्तारमधिकारिणमाश्रित्य वेदैर्विहितानां विधिनिषेधानां निराश्रय-
तया वेदस्याप्रामाण्यापादनाद्वेदमर्भेदः कृत इत्यर्थः । बौद्धसिद्धान्तस्तु ग्रन्थान्तरा-
द्बोद्धव्यः, विस्तरभयादत्र नोक्तः । अयं वक्ता पूर्वस्माद्भिन्नः । चार्वाक एव वा स्वमतं
वेदाप्रामाण्यं बौद्धसंवादेन द्रढयति—केनेति । सत्त्वेन हेतुना यस्माज्जगदस्थिरं जगदे ।
तस्मात् केनापि लोकोत्तरप्रज्ञेन तेनैव चार्वाकेण वेदमर्भेदाय बौद्धेन जातम् । तदीय-
मताङ्गीकरणात्तद्रूपेणैव जातमित्यर्थः । ‘जगाद्’ इति पाठे यद्वोधिसत्त्वं जगदस्थिरं
जगदेति व्याख्येयम् । क्षणिकत्वे सिद्धे येन पापं कृतं, स नष्ट एवेति किमिति पापा-
द्भयमित्यादि प्रकरणाज्ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥

अग्निहोत्रं त्रयीतन्त्रं त्रिदण्डं भस्मपुण्ड्रकम् ।

प्रज्ञापौरुषनिःस्नानां जीवो जल्पति जीविका ॥ ३९ ॥

अग्नीति ॥ नित्यं काम्यं च सायंप्रातर्होमरूपमग्निहोत्राख्यं कर्म, त्रयीतन्त्रं च
मीमांसा, वेदत्रयसंबन्धि वा यत्तन्त्रं वेदविहितोऽन्योऽपि कर्मकलापः, तथा,—त्रयो
दण्डा यत्र तत् पाशुपतत्रतम्, तथा,—भस्मनः पुण्ड्रकः तिलको यत्रैवंविधं शैवादि-
त्रतं एतत्सर्वं प्रज्ञाया बुद्धेः पौरुषेण सामर्थ्येन तीक्ष्णया प्रज्ञया निःस्नानां हीनानां,
प्रज्ञया पौरुषेण च वा हीनानां, वचनेन चौर्येण च बलाद्वा ग्रहीतुमसमर्थानां पुरुषाणां
जीविका जीवनोपायः । तद्वेषधारणा धर्मेण द्रव्यमर्चयितुमेव । न तु तात्त्विको धर्मः
परलोकसाधनम् । एवं वेदप्रामाण्यवादिनां भवति । जीवो बृहस्पतिर्जल्पति वदति ।
वाक्यार्थः कर्म । तदुक्तं तेनैव—‘अग्निहोत्रं त्रयो वेदाद्विदण्डं भस्मपुण्ड्रकम् ।
बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति बृहस्पतिः ॥’ इति, तस्मादग्निहोत्राद्यप्रमाणमेवेति भावः ।
‘जीविका’ इति धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् ॥ ३९ ॥

इदानीं ब्राह्मण्यादिजातिधर्मानसहमानो जातिं दूषयति—

शुद्धिर्विशद्वयीशुद्धौ पित्रोः पित्रोर्यदेकशः ।

तदानन्तकुलादोषाददोषा जातिरस्ति का ॥ ४० ॥

शुद्धिरिति ॥ विशुद्धमातापितृजन्यत्वं ब्राह्मण्यादेर्लक्षणम् । सा शुद्धिर्दुर्निरूपा ।
यद्यस्मात् पित्रोर्मातापित्रोर्यौ पितरौ मातामहपितामहौ, मातामहीपितामह्यौ च, तयो-
रेकशः प्रत्येकं वंशद्वयीशुद्धौ सत्याम्, एवं तयोरपि पितृपितामहीमातृपितामह्यादि-
मातामहमातुः, पितामहादिमातामहीमातुः, पितामह्यादिशुद्धौ सत्याम् । एवं ब्रह्माणं
यावत् प्रत्येकं शुद्धौ सत्यां शुद्धिः परीक्षणीया । तत्तस्मादनन्तकुला एवमपरिमितवंश-
भेदा अत एव दोषाहुर्विज्ञेयशुद्धिसंतानस्त्रीपुंसपारम्पर्यतया शुद्धेः संदेहात्, इन्द्र-
चन्द्रादीनां च पुराणप्रामाण्येन व्यभिचारदर्शनादशुद्धेर्निश्चयाच्च, जातिसंकररूपा-
द्दोषात्का जातिर्निर्दोषास्ति । अपि तु न कापि । यदाहुः—‘अप्येकपङ्क्त्यां नाश्रीया-
त्संयतैः स्वजनैरपि । को हि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं भवेत् ॥’ इति ।
तथा,—‘अनादाविह संसारे दुर्वारे मकरध्वजे । कुले च कामिनीमूले का जाति-

परिकल्पना ॥' इति । तस्मात् संकीर्णयोनित्वात्सर्वा अपि जातयो दुष्टा एवेति जाति-
धर्मान्विहाय स्वेच्छाचारं कुरुतेति भावः । यद्वा,—तस्मादा ब्रह्माणमनन्तानां कुला-
नामदोषादोषाभावाद्यभिचारादिदोषरहिता जातिः स्यात्, सा काप्यस्ति, अपि तु न
कापि । पूर्वपूर्वपित्रादिव्यभिचारादिदोषात् सर्वापि जातिर्दुष्टेति व्याख्या । 'यदा तदा'
इति पाठः सम्यक् । तयोः पित्रोरनन्तकुलानां दोषाभावेन कृत्वाऽदोषा जातिरस्ति ।
अपि तु महति कुले कस्यचिद्दोषसंभवात्सर्वापि जातिर्दुष्टैवेत्यर्थः इति व्याख्या ।
यच्छब्दसामर्थ्यात्तच्छब्दाध्याहारः । एकशः, 'संख्यैकवचनात्' (५।४।४३) इति
शस्त्र ॥ ४० ॥

अन्यदप्याह—

कामिनीवर्गसंसर्गैर्न कः संक्रान्तपातकः ।

नाश्नाति स्नाति हा मोहात्कामक्षामव्रतं जगत् ॥ ४१ ॥

कामिनीति ॥ यस्मात् 'आहारो द्विगुणः स्त्रीणां बुद्धिस्तासां चतुर्गुणा । पद्मणो
व्यवसायश्च कामश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥' इति वचनात्स्त्रीणां पुरुषापेक्षयाष्टगुणकामानां
कामिनीनां नानाजातीयानां वर्गः सङ्घस्तस्य संसर्गैर्योनैः संबन्धैः कृत्वा कः पुरुषः
संक्रान्तं प्रविष्टं पातकं यत्र एवंविधो न । अपि तु,—'संवत्सरात् पतति पतितेन
सहाचरन्' इति शास्त्रात्कृतपातकस्त्रीसंसर्गात्सर्वोऽपि प्राणी संक्रान्तपातक एव ।
तस्मात्काम्यते कामः फलम्, तेन क्षामं रहितमेकादश्युपवासादिव्रतं नियमो यस्य,
मदनेन कृत्वा क्षीणं निष्फलं व्रतं यस्य वा । तज्जगत् सर्वोऽपि लोकः मोहाद्विचारा-
भावात् । वृथा इति यावत् । न अश्नाति न भुङ्क्ते एकादश्यादौ, वृथैव च स्नाति तीर्थादौ,
हा कष्टम् । स्वयं शुचित्वेऽपि स्त्रीव्यभिचारादिदोषसंसर्गात्, स्त्रीणां शुचित्वेऽपि दुष्ट-
संसर्गात्, सर्वेषां पातकित्वादुपवासादि वृथैव करोति, केवलं प्रयास एव तस्य भव-
तीत्यर्थः । तस्मात्स्वेच्छाचार एव कार्यः इति भावः । चार्वाकमते विधिनिषेधाभावा-
न्नैष दोष इत्यर्थः । तेषां सदोषत्वाज्जातिरपि सदोषैवेत्युक्तं भवति । अभिलाषेण
कृत्वा नष्टं व्रतं यस्य । एकादश्यां भोजनाभिलाषे सत्यपि न भुङ्क्ते, अभिलाषे सत्ये-
वा(त्यप्य)मावास्यादौ स्त्रीनिवृत्तिः, स्नाति च तीर्थादौ, वृथैव कामोपहतत्वादित्यर्थः ।
वहिः शोधयन्तु, अन्तरशुद्धम् । क्षामेति, 'क्षायो मः' (८।२।५३) ॥ ४१ ॥

ईर्ष्याया रक्षतो नारीर्धिकुलस्थितिदाम्भिकान् ।

स्मरान्धत्वाविशेषेऽपि तथा नरमरक्षतः ॥ ४२ ॥

ईर्ष्येति ॥ ईर्ष्यायाऽसहनत्वमात्रेण नारी रक्षतस्तासां परपुरुषदर्शनमपि कर्तुम-
प्रयच्छतः कुलस्थितिः ब्राह्मण्यादिजातेरसांकर्येणावस्थानं तद्रूपेण दम्भेन चरन्ति ये
तान्पुरुषान् स्त्रीरक्षण एव कुलस्थितिं मन्यमानान् धिक् ते निन्द्याः । निन्द्यत्वे दाम्भि-
कत्वमेव हेतुः । किंभूतान्—स्त्रियः पुरुषाश्च विवेकशून्या यतः, अतः—स्मरान्ध-
त्वस्याविशेषे साधारण्ये सत्यपि तथा नारीवज्जिर्वन्धेन नरमरक्षतः परदारसङ्गाद-
निवारयतः । नहि जातिसंकरो नारीणामेव व्यभिचारेण, यतः ता एव रक्षणीयाः,

१ 'कामक्षाममिदं जगत्' इति पाठो जीवानुसंमतः ।

किंतु पुरुषाणामपि व्यभिचारेण । यदि रक्षणीयम्, तर्हि द्वयमपि; न चैवं क्रियते । तस्मादन्यतरस्यैव रक्षणे जातिसंकरस्य तादवस्थ्यात् कुलस्थित्यभावाज्जारीमात्ररक्षणं तेषां दम्भ एवेत्यर्थः । तस्मादीर्घ्यां त्यक्त्वा नरस्य वेद्यान्तरादाविव, स्त्रीणामपि नरान्तरे प्रवृत्तिप्रतिषेधं मा कृद्भूमिति भावः । ईर्ष्या इत्यनेन ईर्ष्यैवात्र हेतुर्न तु धर्म इति सूचितम् । अथ च,—स्मरान्धत्वाविशेषेऽपि नारी रक्षतोऽनेकपतिभ्यः, किंत्वेकमेकस्याः कुर्वतः । नरं तु स्त्रीवदरक्षतः । स्त्रिया यथा एक एव पतिः तथा नरस्यैकैव स्त्रीति न, किं तु बह्वीः कुर्वन्ति, तस्माज्जिन्यास्ते । अत्रापीर्ष्यैव हेतुः ॥४२॥

परदारनिवृत्तिर्या सोऽयं स्वयमनादृतः ।

अहल्याकेलिलोलेन दम्भो दम्भोलिपाणिना ॥ ४३ ॥

परेति ॥ परदारभ्यो या निवृत्तिः, 'ताः सादरं न द्रष्टव्याः, किं पुनः स्पृष्टव्याः' इत्येतदर्थप्रतिपादकं शास्त्रम्, 'सोऽयं परवचनरूपो दम्भः अहल्या गौतमस्त्रिया सह केलिः कामक्रीडा तत्र लोलेन तत्परेण दम्भोलिपाणिनेन्द्रेण स्वयमात्मनैवानादृत उपेक्षितः, परदारगमनप्रायश्चित्तविभागोऽप्येतेन दूषितः । अन्यं प्रति तत्र कार्यमित्युपदिशन्ति, स्वयं तु तदेव कुर्वन्तीत्युपहासोऽपि सूचितः । अहल्यासंभोगलम्पट इन्द्र एवादाम्भिकः । अन्ये परदारपराङ्मुखाः सर्वेऽपि दाम्भिका एवेति भावः । वज्रहस्तत्वात्परदारमर्शनं कृतवान् । तस्मादयं शास्त्रीयनिषेधो न भवति, किं त्वशक्तत्वादम्भ एवेत्यपि ॥ ४३ ॥

अन्यच्चाह—

गुरुतल्पगतौ पापकल्पनां त्यजत द्विजाः ! ।

येषां वः पत्युरत्युच्चैर्गुरुदारग्रहे ग्रहः ॥ ४४ ॥

गुर्विति ॥ भो द्विजाः ! यूयं गुरुतल्पगतौ पित्रादिभार्यासंभोगे विषये पापकल्पनाम् 'ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः । एते महापातकिनः—' (या० स्मृ० ५।१२७) इत्यादिवचनानुरोधेन महापातकसंभावनां त्यजत । यस्मादेषां वो युष्माकं पत्युः स्वामिनो द्विजराजस्य चन्द्रस्य देवानां गुरोः वेदादिपाठयितुः बृहस्पतेः दाराः तारा तेषां ग्रहे संभोगे अत्युच्चैरतितरां ग्रहोऽभिनिवेशः । श्रूयत इति शेषः । वेदादिपाठनाद्बृहस्पतेर्देवगुरुत्वम् । तस्मात्तद्भार्यागमने देवस्य चन्द्रस्य दोषलेशोऽपि न । तत्सेवका यूयमपि गुरुतल्पगमनं कामं कुरुतेति भावः । यथोक्तम्—'राज्ञि धर्मिणि धर्मिष्ठाः पापे पापाः समे समाः । राजानमनुवर्तन्ते यथा राजा तथा प्रजाः ॥' इति । अयमप्युपहासः । 'गुरु'शब्दच्छलेनैवमुक्तम् । 'महः' इति पाठे उत्सवः । अथ च,—तेजः-समूहः । गुरुतल्पगमनेऽपि प्रत्यहमुदेत्येव, न तु पतित इत्यर्थः । इन्द्रादिनिकटे वाल्मीकिप्रमुखा द्विजास्तिष्ठन्ति तेषां संबोधनम् । बृहस्पतिभार्यायां गर्भमुत्पाद्य तत्सुतस्त्रीकारार्थं सोद्यमानिन्द्रादीन्प्रति चन्द्रेण महारणारम्भसंरम्भेण तेजः प्रकटितम् । अनन्तरं ब्रह्मणा गुरुभार्यां त्याजितोऽपि गर्भजं पुत्रं गृहीतवानिति पुराणकथा । 'तल्पं च शयनीये स्यात्तल्पमट्टकलत्रयोः' इति विश्वः ॥ ४४ ॥

‘पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा, पापः पापेन’ (बृ० ३।२।१३) इत्यादिश्रुतिं दूषयति—

पापात्तापा मुदः पुण्यात्परासोः स्युरिति श्रुतिः ।

वैपरीत्यं द्रुतं साक्षात्तदाख्यात बलाबले ॥ ४५ ॥

पापादिति ॥ परागता असवः प्राणा यस्य । मृतस्येत्यर्थः । तस्य प्राणिनः इह कृतान्निषिद्धाचरणजात्पापात्तापाः दुःखानि, पुण्यादिह कृताद्विहिताचरणजाद्धर्मान्मुदः सुखानि स्युः भवन्तीति श्रुतिराह । साक्षात्प्रत्यक्षेण द्रुतं शीघ्रं वैपरीत्यम् । दृश्यत इति शेषः । प्रयागादौ प्रातर्माघस्नानं कुर्वतो भवदभिमतसुकृतकारिणः पुरुषस्य तदानीमेव दुःखं भवति । भवदनभिमतपरदारसंगमादिपापकारिणस्तदानीमेव सुखं भवतीति वैपरीत्यमनुभूयते । अथ च,—एवं श्रुतिः श्रवणमात्रम्, न तु तत्र किञ्चित्प्रमाणम् । किं च मृतस्य किं वा भविष्यतीति को वेद । जीवता तावद्वैपरीत्यमनुभूयते । तत्तस्माच्छ्रुतिप्रत्यक्षयोर्विषये यूयं बलाबले स्वयमेव आख्यात कथयत । भवन्त एव विचारयन्त्वित्यर्थः । प्रमाणयोः परस्परविरोधे सबलत्वेन दुर्बलत्वेन च व्यवस्था क्रियते । ततश्च यथा—प्रत्यक्षानुमानविरोधे प्रत्यक्षं बलीयः, तथा,—श्रुतिप्रत्यक्षविरोधे प्रत्यक्षमेव बलीय इति निश्चित्य पापात्सुखमनुभूयत इति पापं सर्वैः कार्यमिति भावः । प्रबलदुर्बलव्यवस्थापकस्य न्यायस्याप्ययमुपहासः ॥ ४५ ॥

‘संदिग्धेऽपि परे लोके त्याज्यमेवाशुभं बुधैः’ इत्यादि प्रतिबन्धा दूषयति—

संदेहेऽप्यन्यदेहाप्तेर्विवर्ज्यं वृजिनं यदि ।

त्यजत श्रोत्रियाः ! सत्रं हिंसादूषणसंशयात् ॥ ४६ ॥

संदेह इति ॥ तत्र तत्र व्यभिचरितत्वाच्छ्रुतिप्रामाण्यानिश्चयात्, ‘पापं न कार्यं जन्मान्तरे निरयादिदुःखमयात्’ इत्येके वदन्ति, अन्ये च—येन कृतं स तु दग्धः अन्यदेहप्राप्तिस्तस्य स्यादित्यत्र का प्रत्याशा इति वादिविप्रतिपत्तेश्च, अन्यदेहाप्तेः देहान्तरप्राप्तेः संदेहेऽपि पाक्षिकोऽपि दोषः परिहर्तव्य इति न्यायेन यदि देहान्तरं स्यात् तर्हि पापफलं दुःखमनुभूयेतेति बुद्ध्या यदि वृजिनं पापं वर्ज्यं सर्वथा न कार्यं तर्हि हे श्रोत्रियाश्छन्दोध्यायिनो वसिष्ठादयः ! यूयं सत्रमनेककर्तृकं यागं मैव कृद्धम् । कुतः—पशुहिंसायाः संबन्धिनो दोषस्य संशयात्संदेहात् । ‘न हिंसात्सर्वा भूतानि’ इति, ‘अहिंसा परमो धर्मः’ (गी० १०।५) इत्यादि-श्रुतिस्मृतिवशाद्यागेऽपि हिंसा न कार्येत्येके । विधिवलादशङ्कितपापोत्पत्तिः सा कार्यैवेत्यन्ये, इति संदेहे यागीयपशुहिंसा चेत्पापहेतुः स्यात्, तदा नेष्टप्राप्तिः किंत्वनिष्टमेव स्यादिति ‘पाक्षिकोऽपि दोषः परिहरणीयः’ इत्यनेनैव न्यायेन यागमपि त्यजत । न चेदेवं पापमपि कुरुतेति भावः । ‘संश्रयात्’ इति पाठे संबन्धादित्यर्थः । ‘कलुषं वृजिन—’ इत्यमरः ॥ ४६ ॥

‘त्याज्यमेवाशुभं बुधैः’ इत्यपि सव्यभिचारमाह—

यस्त्रिवेदीविदां वन्द्यः स व्यासोऽपि जजल्प वः ।

रामाया जातकामायाः प्रशस्ता हस्तधारणा ॥ ४७ ॥

य इति ॥ यः त्रिवेदीविदां वेदत्रयवेदिनां वो युष्माकं वन्द्यो नमस्करणीयः स

व्यासोऽपि इति भारतादौ जजल्प उक्तवान् । इति किम्—जातकामायाः कामार्ताया रिरंसो रामाया अज्ञातकुलशीलाया अपि रमण्या हस्तधारणा पाणिग्रहणमङ्गीकरणं च प्रशस्ता युक्तैव । न केवलं वाल्मीकिः, किंतु व्यासोऽपीति 'अपि'शब्दार्थः । तद्वचनं पूज्यत्वाद्भवद्विरङ्गीकर्तव्यमित्यपि सूच्यते । 'स्मरार्ता विह्वलां दीनां यो न कामयते स्त्रियम् । ब्रह्महा स तु विज्ञेयो व्यासो वचनमब्रवीत् ॥' इत्याद्यर्जुनतीर्थयात्रायां नागाङ्गनासंबन्धावसरे उर्वद्यादिप्रसङ्गे स्वर्गगमनावसरे च भारतादौ, रामायणे च शूर्पणखाद्युक्तौ प्रसिद्धम् । ततश्च पापं वर्ज्यम्, कार्यमित्यप्युच्यते । उभयथापि दोष इति भावः । वेदविदामिति, 'कृत्यानाम्—' (२।३।७१) इति षष्ठी ॥ ४७ ॥

युक्त्यन्तरेण पूर्वोक्तमाह—

सुकृते वः कथं श्रद्धा सुरते च कथं न सा ।

तत्कर्म पुरुषः कुर्याद्येनान्ते सुखमेधते ॥ ४८ ॥

सुकृत इति ॥ सुकृते चान्द्रायणादौ वो युष्माकं कथं केन हेतुना श्रद्धा आस्तिकता । अपि त्वनुचितमेतत् । सा च श्रद्धा सुरते कामिनीरतिविषये कथं न किमिति न । अपि तु तथा तत्र भवितुं युक्तम् । यस्मात्पुरुषः तत्कर्म व्यापारं कुर्यात् येन कर्मणा कृत्वा अन्ते कर्मावसान एव सुखमेधते । अनुभूयते पुरुषेणेत्यर्थः । जन्मान्तरे व्रतादिजन्यं सुखं संदिग्धम् ; सुरतजन्यं च सर्वस्य स्वानुभवसाक्षिकम् । तस्माच्चान्द्रायणादि सुकृतं त्यक्त्वा सुरतमेवाङ्गीकर्तव्यमिति भावः । एतेन 'मासैरष्टभिरह्ना च पूर्वेण वयसायुषा । प्राज्ञस्तत्कर्म कुर्वीत येनान्ते सुखमेधते ॥' इत्यादि विडम्बितम् । 'दुरिते च' इति पाठे परदारगमनादावित्यर्थः । परदारगमनाद्यनन्तरमेव सुखं दृश्यते यतः ॥ ४८ ॥

बलात्कुरुत पापानि सन्तु तान्यकृतानि वः ।

सर्वान्वलकृतान्दोषानकृतान्मनुरब्रवीत् ॥ ४९ ॥

बलादिति ॥ भो द्विजाः ! यूयं पापानि परस्त्रीगमनादीनि बलादनुमतौ असत्यामपि कुरुत । तानि पापानि वः संबन्धीनि कृतान्यप्यकृतानि सन्तु । फलदायीनि मा भूवन्नित्यर्थः । यतः—मनुः बलेन कृतान्सर्वानर्थान्व्यापारानकृतानेवाब्रवीत् । 'बलाद्दत्तं बलाद्भुक्तं बलाद्भ्रूयासीकृतं च यत्' (मनु० ८।१६८) इत्यन्यार्थमपि मनुवचनं छलेनार्थान्तरपरिकल्पनया प्रकृते निदर्शयन्प्रतिबन्धा विडम्बयति ॥ ४९ ॥

स्वागमार्थेऽपि मा स्थासिंस्तीर्थिका ! विचिकित्सवः ।

तं तमाचरतानन्दं स्वच्छन्दं यं यमिच्छथ ॥ ५० ॥

स्वागमेति ॥ भोस्तीर्थिकाः संप्रदायागतविद्याः ! यूयमस्मिन्पूर्वोक्तमनुवचनरूपस्त्रीयागमप्रतिपाद्येऽर्थे प्रमेये 'आत्मारामः स्यात्' इति श्रुत्यर्थे वा विषये विचिकित्सवः संशयालवः मा स्थ भवथ । इदं कार्यं न वेति संशयः परित्याज्य इत्यर्थः । मनुना श्रुत्या वा ईदृक् कथं प्रतिपादितमित्युभयत्राप्यनादरपरा वा मा भवत । तर्हि

१ आधुनिकपुस्तके तु 'बलाद्यच्चापि लेखितम्' इत्येव पाठो दृश्यते । २ 'स्ता' इति पाठः सुखावबोधोपासमतः ।

किं कार्यमित्यत आह—यूयं यं यमानन्दं परदारगमनादीच्छथ, तं तं स्वच्छन्दं
स्वेच्छया निःसंशयमादरेण चाचरत । आत्मारामः स्यामिति श्रुतिप्रामाण्यात्पूर्वोक्त-
स्मृतिप्रामाण्याच्च संशयं परित्यज्यादरेण यदृच्छया सुखमुपभुङ्ग्वमिति भावः । अस्म-
दागमे निन्दापराः, तथापि स्वागमे निन्दा न युक्तैः अपिना सूचितम् । मा निरनु-
बन्धकः, ततो न छुह् । तीर्थेन आगमेन चरति ठक् । सदुपाध्यायो वा तीर्थम्,
तस्मादस्त्यर्थे ठक् ॥ ५० ॥

पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतीनामर्थमज्ञात्वा त्वयैवमुक्तं व्याख्यानमप्रमाणमित्याशङ्क्याह—

श्रुतिस्मृत्यर्थबोधेषु कैकमत्यं महाधियाम् ।

व्याख्या बुद्धिबलापेक्षा सा नोपेक्ष्या सुखोन्मुखी ॥ ५१ ॥

श्रुतीति ॥ श्रुतिस्मृत्यर्थबोधेषु महाधियामप्येकमत्यमविसंवादः कास्ति, अपि
तु—सर्वत्रापि विसंवाद एव, बुद्धिबलेन परस्परविजयात् । एवं सति व्याख्या पदार्थ-
चाक्यार्थनिरूपणं बुद्धिबलं प्रजाबलमपेक्षते एवंभूता । यस्य यथा स्फुरति, स तथा
व्याख्याति । अत एवाद्वैतवादिनः श्रुतीरभेदपरत्वेन, द्वैतवादिनस्तु भेदपरत्वेन व्याच-
क्षते, सा व्याख्या सुखोन्मुख्यनायाससाध्या । अथ च,—सुखपर्यवसायिनी नोपेक्ष्या
नानादरणीया । सैवाङ्गीकार्येत्यर्थः । स्वेच्छाचारमेव कुर्वतेति भावः । एका समाना
अविसंवादिनी मतिः, चानुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ् ॥ ५१ ॥

त्वन्मताङ्गीकारे निरयादिप्राप्तिः स्यादित्याशङ्क्याह—

यस्मिन्नस्मीति धीर्देहे तद्वाहे वः किमेनसा ।

कापि तर्त्कि फलं न स्यादात्मेति परसाक्षिके ॥ ५२ ॥

यस्मिन्निति ॥ यस्मिन्देहे अहमस्मि इति धीः, गौरः कृश इत्याद्याकारः प्रत्यय-
स्तस्य शरीरस्य दाहे सति वो युष्माकमेव एनसा पापेन किम् । अपि तु पापेन
निरयपातादि किञ्चिदपि न कार्यते । अयमाशयः—अयं देह एवात्मा, देहातिरिक्तो
वा? यथायः कल्प्यस्तर्हि येन देहेन पापं कृतं तस्य विनष्टत्वाद्देहात्मवादिनां वः पापेन
किं कर्तुं शक्यते । अपि तु न किञ्चिदित्यर्थः । अथ देहातिरिक्त एव देहे विनष्टेऽपि
देहान्तरे देशान्तरे कालान्तरे च पुण्यपापफलानां भोक्तास्ति । तत्राप्येवं वक्तव्यम् । स
किं स्वसाक्षिकः परसाक्षिको वा? नायः—अहंप्रत्ययस्य देहविषयत्वेनैव सिद्धेः, तदतिरि-
क्तालम्बनकल्पनानवकाशात् । ततश्च 'तद्वाहे वः किमेनसा' इति पुनरायातम् । द्वितीयं
दूषयति—परो वेदादिः साक्षी यस्य तस्मिन्देहान्तरे देशान्तरे कालान्तरे च फलभोक्तरि
देहातिरिक्ते वेदप्रतिपादित आत्मनि तस्य पापस्य निरयादि फलं चेत् । स चेत्फलस्य
भोक्ता, तर्हि आत्मेति हेतोः । आत्मत्वाविशेषादिति यावत् । तस्मात्काप्यात्मान्तरेऽपि
तर्त्कि न स्यात् । अपि तु भवितव्यमेव । तेन देहेन पातके कृते तदतिरिक्तेनात्मना
चेत्फलं भोक्ष्यते तर्हि देवदत्तेन पापे कृत आत्मत्वाविशेषाद्यज्ञदत्तेनापि तत्फलमुप-
भोक्ष्यमित्यप्यापद्यते । किञ्च पापफलदुःखानुभवे तस्य देहस्य नाशे तत्पातक-
फलं देहव्यतिरिक्ते परप्रत्ययवेद्य आत्मनि चेद्भवेत्, तथापि न दोषः । दुःखं ह्युप-

१ ठकि कृते 'तैर्धिक' इति रूपेण भाव्यम् । २ 'बोधेऽपि' इत्यपि पाठः सुखाव-
बोधायः ।

भुज्यमानं प्रतिकूलं भवति, उपभोक्ता चाहंकाराद्यैर्वेद्यो विनाशः, आत्मा तु निर-
भोकेति फलसंबन्धेऽपि न दोषः । ततश्च पापकारिणो वेदस्य विनाशकत्वमुच्यते ।
चापवर्गत्वाच्च कथितफलभोकेति । खेच्छन्नाचार्येण कथयति आचार्यः । यद्वा,—परसाक्षी
साक्षी च परसाक्षी स एव परसाक्षिक आत्मन्यात्मलक्षणे परं वेदादिभिर्न सन्निविष्टं तदर्थं
चेत्तत्फलम्, तर्हि कापि पापाणादी वा तत्फलं किं न स्यात्, अपि तु साक्षिकत्वस्य
विशेषात् । तस्माद्देहातिरिक्त आत्मा नास्म्येव, देहश्च नष्टः, कस्य फलस्य कारिणि
भावः । यद्वा,—कापि जन्मान्तरीयदेहान्तरे आत्मास्तीति फलस्य विनाशः,
तर्हि परो देवदत्ताद्यात्मा साक्षी यस्य तस्मिन्जन्मान्तरीयदेहे देवदत्तादिदेहस्य ।
परस्य वा देवदत्तादिदेहस्य साक्षिण्यात्मनि किं न स्यात् । अपि त्वदेवदत्तादिदेहस्य
त्यलमतिप्रसङ्गेन ॥ ५२ ॥

पुनरपि देहातिरिक्तात्मवादिनमुपहसति—

मृतः स्मरति जन्मानि मृते कर्मफलोपभोगः ।

अन्यभुक्तैर्मृते तृप्तिरित्यलं धूर्तवार्तया ॥ ५३ ॥

मृत इति ॥ गतप्राणो नष्टशरीरत्वाच्चिरन्वयध्वस्तपूर्वाहुनवसन्त्कारोद्भोऽपि पूर्व-
जन्मान्यनेकजन्मतत्कर्मजात्यादीनि पूर्वमहं ब्राह्मणोऽभूवन्निर्वाहने स्मरति । मृते
च कर्मणां सुकृतदुष्कृतकर्मणां फलानि सुखदुःखरूपाणि तेषामनुभवः जन्मान् मोक्षा
वा भवन्ति । तदधिकरणा भवन्तीत्यर्थः । तथा,—अन्येषां ब्राह्मणानां मृतेनोक्तैः
कृत्वा मृते ध्वस्तदेहे प्रेते तृप्तिर्भवतीति धूर्तानां परवचनमात्रेण खोचशोचिनो वार्तया
अप्रामाणिकेन वार्तामात्रेणालम् । सा न कार्येत्यर्थः । सर्वेनन्ये तदधिकरणत्वात्तदनु-
बन्धम् । स्वमोजनादिलाभाय परं प्रतारयन्ति । तस्माद्देह एवान्तेति भावः । 'अन्य-
भुक्तानि' इति पाठे 'अन्येषां भुक्तानि' इति शेषषष्ठीसमाप्तः ॥ ५३ ॥

देहातिरिक्तात्मप्रतिपादिकां श्रुतिमप्युपहसति—

जनेन जानतासीति कार्यं नायं त्वमित्यसौ ।

त्याज्यते ग्राह्यते चान्यदहो श्रुत्यातिधूर्तया ॥ ५४ ॥

जनेनेति ॥ अतिधूर्तया नितरां परवचनपरया 'तत्त्वमसि' इति 'तु वा एव
महानज आत्मा' इत्यादिश्रुत्या प्रयोजककर्तार्या कायम् 'असि' इति अहंप्रत्यय-
जानता 'स्थूलोऽहम्, कृशोऽहम्' इत्याद्यहंप्रत्ययविषयो देह एव, न तु तदतिरिक्तः
कश्चिदिति देहमेवात्मानं जानता जनेन प्रयोज्येन अयम् 'असि' इति प्रत्ययविषयः
(कायः) त्वं न भवसीति असौ देहः त्याज्यते अहंप्रत्ययविषयत्वेनेति शेषः । जनेन
स्वयं कायः अहंप्रत्ययविषयत्वेन त्याज्यते, श्रुत्या तु तेन त्याज्यत इत्यर्थः । अन्यथा-
नुभवविरुद्धमित्यंतया बहुमशयमप्रामाणिकमाहंप्रत्ययविषयमात्मलक्षणं वस्तु सत्ता-
तेऽङ्गीकार्यते । अहो आश्चर्यम्, कष्टं वा । महत्पुनितमेतदित्यर्थः । 'देह आत्म-
मात्रं परित्यज्य तदन्यस्मिन्नात्मनि निवृत्तां गृहीत्वा दीप्तातपस्यादिसिद्धेर्देहं कर्तव्यं, तद-
तिरिक्तात्मवेदनं कुरु' इति श्रुत्या लोक उपविशत इत्यर्थः । विषयसम्बन्धवशात्तदेव

१ 'अन्यभुक्तानि तदृष्टानि' इत्येवं श्रुत्युपादा प्रतिभाति ।

श्रुतिमात्रमप्रमाणम् । वार्तामात्रेणालम् । सा न कार्यैल्यर्थः । अन्योऽपि धूर्तोऽन्येन
रत्नादि त्याजयति, काचादि ग्राहयति । कर्तृद्वयस्यानभिहितत्वादुभयत्र तृतीया ॥५४॥

ननु पुत्रेष्ट्या पुत्रस्य प्रत्यक्षोपलम्भाज्योतिष्टोमादेरपि फलस्यानुमानाच्छ्रुतिमात्र-
प्रामाण्यात्कथं श्रुतेर्धूर्तत्वमित्याशङ्क्य दूषयति—

एकं संदिग्धयोस्तावद्भावि तत्रेष्टजन्मनि ।

हेतुमाहुः स्वमन्त्रादीनसङ्गानन्यथा विटाः ॥ ५५ ॥

एकमिति ॥ भवनाभवनाभ्यां संदिग्धयोरर्थयोः पुत्रादिलाभालाभयोर्मध्ये एक-
मिष्टमनिष्टं वा तावन्निश्चितं भावि भविष्यति । तत्र तयोर्मध्ये । तथा सति वा । इष्टस्य
पुत्रादेर्जन्मनि लाभे सति विटा धूर्ताः परवच्चनचतुराः स्वमन्त्रादीन्हेतुं कारणभूता-
नाहुः । अस्मासी रुद्रजपादि त्वदर्थं कृतम्, तेन त्वया पुत्रादि लब्धमिति वदन्ती-
त्यर्थः । अन्यथा पुत्राद्यलाभे तु तानेव मन्त्रानसाङ्गानङ्गविकलतया फलस्यासाधका-
न्प्राचीनपुत्रवियोगादिविपरीतफलकारिणश्चाहुः । सामग्रीसाकल्याभावाद्यथोक्तदक्षिणा-
भावात्फलं न जातम्, विपरीतं च जातमित्यर्थः । तस्माद्दृष्टफलपुत्रेष्ट्यादिदृष्टान्तेना-
दृष्टफलेष्वपि फलकल्पना निरवकाशेति श्रुतिरप्रमाणैवेति भावः ॥ ५५ ॥

श्रुतिप्रामाण्यमभ्युपगमवादेनाङ्गीकृत्याप्येकात्मवादिमतमनिष्टापत्त्या दूषयति—

एकस्य विश्वपापेन तापेऽनन्ते निमज्जतः ।

कः श्रौतस्यात्मनो भीरो ! भारः स्यादुरितेन ते ॥ ५६ ॥

एकस्येति ॥ विश्वेषां सर्वेषां परदारगमनजनितेन पापेन हेतुनानन्तेऽक्षये तापे
निरयादिदुःखे निमज्जतोऽनन्तदुःखमनुभवतः सतः श्रौतस्य 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म'
(छा० ६।२।१) 'नेह नानास्ति किञ्चन' (वृ० ४।४।१९) इत्यादिश्रुतिसिद्धस्यैकस्याद्विती-
यस्यात्मनः हे भीरो पापाद्भयशील ! ते तव एकस्य दुरितेन को भारो गौरवं स्यात्, अपि
तु पूर्णस्य शकटस्य शूर्पेणैव न कश्चिद्भारो भवेत् । एकात्मवादिमते प्रामाणिकस्यैवात्मनो
यदि सकलशरीरोपाधिकृतपापसंबन्धः, तदा तत्फलानन्त्यान्निरयादिदुःखानुभवा-
वसरे तवैकपापेन कृत्वा पापाक्षयराशिकृतस्तस्य न कोऽपि भारः स्यात् । किञ्च तैर्य-
त्पुण्यं कृतं, तत्त्वयैव कृतमिति पापे कृतेऽपि तव दोषो नेति यथेच्छं पापं कुर्वित्यर्थः ।
अपि चात्मैक्यात्स्वपरव्यवहाराभावे परदारत्वपरस्वत्वाद्यभावात्परदारगमनादौ पापले-
शस्याप्यभावात्लेच्छाचारमेव कुर्वित्यर्थः । भीरो तात्पर्यपर्यालोचनया विना भयशील,
इत्युपहासः । तस्मादेकात्मश्रुतिरुपासनपरा ज्ञेया, न तु तात्त्विकीति भावः ॥ ५६ ॥

देवपूजादिबुद्धिं निराकरोति—

किं ते वृन्तद्वृत्तात्पुष्पात्तन्मात्रे हि फलत्यदः ।

न्यस्य तन्मूर्ध्न्यनन्यस्य न्यास्यमेवादमनो यदि ॥ ५७ ॥

किमिति ॥ भो देवपूजक ! वृन्तात्प्रसवबन्धनात्सकाशाद्भूतमवचितं चम्पकादि-

१ 'तापेनान्ते' इति पाठे 'अन्ते प्रान्तावस्थायाम् अशुभकर्मफलसमये तापेन अशुभकर्म-
जनितदुःखेन हेतुना निमज्जतः' इति व्याख्येयम्— इति सुस्वावबोधा । २ 'न्यस्य
ते मूर्ध्न्यनन्यस्य' इति वा पाठः कुत्रचिन्मूलपुस्तके ।

पुष्पं तस्माद्धेतोस्ते तव किं प्रयोजनम् । प्रत्युत दोष एवेत्यर्थः । हि यस्माददः पुष्पं तन्मात्रे वृक्षाप्रवृन्त एव वर्तमानमेव फलति फलरूपेण परिणमते, नतु तेन विना । पुष्पेऽवचिते फलोत्पत्तिप्रतिबन्ध एव भवति, नत्वन्यत्फलमित्यर्थः । अथ देवपूजादौ विनियोगात्साफल्यमिति चेत् । तदप्यसत् । अश्मनः शालग्रामशिवलिङ्गादेः पाषाणस्यैव मूर्ध्नि न्यास्यं यदि चेत्तत्र न्यस्तं सत्फलाय भविष्यतीत्याशयः, तर्ह्यनन्यस्य शिलातोऽभिन्नस्य पाषाणसदृशस्य स्वस्य मूर्ध्नि तत्पुष्पं न्यस्य निधेहि । अनन्यस्यैवेति वा । नास्यमेवेति वा । किं च भवन्मते भेदस्य प्रापञ्चिकत्वात्परमेश्वरस्य सर्वत्र सत्त्वाच्छालग्रामादेस्त्वच्छिरसश्चैक्याद्देवपूजापि पृथग्वृथेति स्वशिरस्येव पुष्पाणि क्षिपेत्युपहास इति भावः । न्यास्यं, हलन्तत्वाण्यत् ॥ ५७ ॥

वैराग्यजननार्थमन्यदप्याह—

तृणानीव घृणावादान्विधूनय वधूरनु ।

तवापि तादृशस्यैव का चिरं जनवञ्चना ॥ ५८ ॥

तृणानीति ॥ हे पुरुष ! 'मुखं श्लेष्मागारं, स्तनौ मांसग्रन्थी' (वै० श० १९) रनु स्त्रीरुद्दिश्य घृणावादाङ्गुगुप्सावचनानि निःसारत्वेन तृणानीव विधूनय त्यज । इत्यादीनि वधूयतः—तादृशस्य मांसादिमयस्यैव तवापि गहिंतस्यापि त्रियोऽनेन प्रकारेण निन्द्या इति चिरं जनवञ्चना लोकप्रतारणा का । अपि तु न कार्येति भावः । त्रियो व्यभिचारिण्यः पापनिरता इति निन्दावाक्यानि तवापि व्यभिचारिणो न युक्ता इति वा ॥ ५८ ॥

कुरुध्वं कामदेवाज्ञां ब्रह्माद्यैरप्यलङ्घिताम् ।

वेदोऽपि देवकीयाज्ञा तत्राज्ञाः ! काधिकार्हणा ॥ ५९ ॥

कुरुध्वमिति ॥ हे अज्ञा मूर्खा ब्राह्मणाः ! यूयम् 'अहल्यायै जारः सुरपतिरभूदात्मतनयां प्रजानाथोऽयासीत्' इत्यादिस्मरणाद्ब्रह्मविष्णुमहेशादिभिरप्यलङ्घितां काम एव देवः, तस्य स्त्रीपारवश्यलक्षणमाज्ञां कुरुध्वम् । यस्माद्वेदोऽपि 'श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञा' इति श्रीभगवद्वचनाद्देवकीया आज्ञा । अतः—तत्र वेदरूपायां देवाज्ञायां कामाज्ञातोऽधिका अर्हणा पूजा मान्यता का । अपि तु—देवत्वाविशेषाद्देवाज्ञैव कामाज्ञापि माननीयैवेत्यर्थः । आज्ञाद्वयमपि समानम्, तस्मात्कामाज्ञामपि कुरुध्वम्, न त्वेकत्र पक्षपातः कार्य इति भावः । यद्वा,—तत्र द्वयोरज्ञयोर्मध्येऽधिकमर्हणं यस्याः सा का आज्ञा । अपि तु पूर्ववदविशेषाद्देव अपि समे एवेत्यर्थः । द्वयोर्मध्ये अधिकार्हणा का इति यूयमेव कथयतेति ब्रह्मादिभिरप्यङ्गीकृतत्वाच्छिष्टपरिगृहीतत्वलक्षणप्रामाण्यात्, प्रत्यक्षमुखहेतुत्वाच्च कामदेवाज्ञैवाधिकार्हणा । वेदो हि ब्रह्मादीनामेवाज्ञा, ब्रह्मादयश्च कामदेवाज्ञाकारिणः, ततश्च यदीयाज्ञा भवद्भिरनुष्ठीयते, तैरपि याऽनुष्ठीयते सा भवतां सुतरामनुष्ठेयेति भाव इति वा । पक्षपातात्तारतम्याज्ञानाच्च मूर्खत्वम् । 'वेदो हि' इति च पाठः । कामदेवाज्ञामेव कुरुध्वम्, यस्माद्वेदोऽपि देवाज्ञा । तत्र वेदे अधिका पूजा । अपि तु—कामदेवाज्ञैवानुष्ठेया ब्रह्मादिभिरप्यनुष्ठितत्वादिति वा । 'का विगर्हणा' इति पाठे तत्र कामाज्ञायां का निन्दा । कोऽनादर इत्यर्थः । देवकीया गहादिषु 'जनपरयोः कुक्च' (ग० सू० ८९) इत्यत्र 'देवस्येति च वक्तव्यम्' (ग० सू० ९०) इति वक्तव्याच्छः कुक्च ॥ ५९ ॥

श्लोकत्रयेण मीमांसकान् परिहति—

प्रलापमपि वेदस्य भागं मन्यध्व एव चेत् ।

केनाभाग्येन दुःखान्न विधीनपि तथेच्छथ ॥ ६० ॥

प्रलापमिति ॥ महता प्रयासेन यस्य प्रामाण्यमुपपादितम्, तस्य वेदस्यैव कंचन भागमंशं 'सोऽरोदीत्, यदरोदीत्' इत्याद्यर्थवादमन्त्रनामधेयात्मकं प्रलापमिवानर्थ-कवचोरूपं चेन्मन्यध्वे कुरुध्वे 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानाम्' इत्यादिना पूर्वपक्षसूत्रेण प्रतिपादितस्यानर्थक्यस्य 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात्' इत्यादिना सिद्धान्तसूत्रेण स्तुत्यर्थत्वादिनाऽर्थवादादेरुपयोगेऽभिहितेऽपि सार्थक्याभावादनिराकृतत्वादर्थवादादिवेदभागमनर्थकवचनप्रायं चेन्मन्यध्वे, तर्हि बहुधनव्ययायाससाध्यत्वात्, दुःखजनकान् 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यादीन् विधिभागानपि केन भाग्याभावेन तथा प्रलापरूपात् इच्छथ नाङ्गीकुरुथ । अपि तु तानपि प्रलापरूपानेव स्वीकुरुथ इत्यर्थः । सर्वोऽपि वेदो विधिरूपः प्रलापरूपो वा अस्तु । नत्वर्भ्रजरतीयन्यायः समाश्रयितुं युक्त इति भावः । वेदत्वाविशेषेऽप्यभाग्यमेव वैषम्यहेतुरित्यर्थः । 'दुःख'शब्दस्य नपुंसकत्वेऽपि दुःखं करोतीति प्यन्तात्पचाद्यचि दुःखानिति ज्ञेयम् ॥ ६० ॥

प्रकारान्तरेणापि मीमांसकानुपहसति—

श्रुतिं श्रद्धत्थ विक्षिप्ताः प्रक्षिप्तां ब्रूथ च स्वयम् ।

मीमांसामांसलप्रज्ञास्तां यूपद्विपदापिनीम् ॥ ६१ ॥

श्रुतिमिति ॥ हे मीमांसायां वेदविचारे मांसला परिपुष्टा प्रज्ञा बुद्धिर्येषां ते यूयं श्रुतिं वेदं प्रत्यक्षं श्रद्धत्थ आदरेण स्वीकुरुथ अक्षरमात्रमपि सार्थकं मन्यध्वे । तथा—विक्षिप्ता वादिभिर्निराकृता भ्रान्तचित्ताः पूर्वापरानुसंधानविकलाः सन्तः तामेव श्रुतिं यूपसंबन्धिनं द्विपं दापिनीं दापयन्तीं स्वयमात्मनैवाङ्गीकृतप्रामाण्यामपि प्रक्षिप्तां केनचिद्वशकेन खिलरूपां निक्षिप्तां च ब्रूथ । चकारः पूर्वापरविरोधद्योतनार्थः । पूर्वापरानुसंधानविकलत्वाद्देवविचारचतुरा साध्वी भवतां बुद्धिरित्युपहासार्थं 'मीमांसा—' इत्यादि संबोधनम् । 'मांसला—'इत्यनेन च स्थूलदृष्टय आपातग्राहिणो यूयम्, न तु कुक्षाप्रबुद्धय इति सूचितम् । ऋत्विजो यज्ञमध्ये यजमानं यज्ञसमापनाग्रहशीलं समाप्त्युत्तरकालभावि स्वाच्छन्द्यं विदित्वा कार्यवत्तावेलायामेव स्वयं 'यूपे यूपे हस्तिनो बद्धा ऋत्विग्भ्यो दद्यात्' इत्येतत्प्रतिपादकानि वेदवाक्यानि यजमानस्य श्रद्धाजननार्थं पठित्वा याचन्ते । प्रत्यक्षश्रुतिविहितदेयान्तरनिदर्शनव्यामोहितश्च स यजमानः श्रद्धाधानतया तथैव प्रतिपद्य तेभ्यः प्रयच्छतीति तैरेवैषा स्मृतिः प्रवर्तिता स्यादित्याशङ्क्य 'नेयं वेदमूला' इति 'लोमपूर्वकमेभिरुक्तं' इति वेदवाक्यानामर्थवादत्वमङ्गीकरोति । ततश्च कानिचिद्वाक्यानि प्रधानानि, कानिचिदप्रधानानीत्यर्धजरतीयन्यायस्तदवस्थ एवेत्यर्थः । 'यूपहस्तिनो दानमाचरन्ति' इति स्मृतेर्मूलभूता श्रुतिरभिधीयते ।

१ 'दायिनीम्' इति पाठे 'यूपद्विपानां दायो दानं विद्यते यस्याम्' इति व्याख्येयम्—इति सुखावबोधः ।

कल्पितश्रुतिमूलत्वात्स्मृतिरेव वा श्रुतित्वेनोच्यते । यूपवद् अत्युच्चा द्विपा यूपद्विपाः, तान् दापयतीति । वाजपेयादौ हि सप्तदश हस्तिनो रथा दास्यश्च दक्षिणाः । इत्युपलक्षणमेतदित्यन्ये ॥ ६१ ॥

को हि वेदास्त्यमुष्मिन्वा लोक इत्याह या श्रुतिः ।

तत्प्रामाण्यादमुं लोकं लोकः प्रत्येतुं वा कथम् ॥ ६२ ॥

को हीति ॥ 'को हि तद्वेद यद्यमुष्मिन्लोकेऽस्ति वा न वा' इति 'दिक्चतीकाशान्करोति' इत्यादिर्या श्रुतिः, अमुष्मिन्लोके परलोके विषये सुखादिकमस्ति वास्त्येव नास्त्येव इति वा हि निश्चितं को वेद । अपि तु न कोऽपि । इत्याह ब्रवीति । तस्याः श्रुतेः प्रामाण्यादमुं लोकं परलोकं लोकः परीक्षकोऽस्मदादिः कथं वा कथमिव प्रत्येतुं विश्वासेन निश्चिनोतु । अपि तु न कोऽपि । यदीयास्तित्व-नास्तित्वयोः श्रुतेरेव संदेहस्तत्प्रामाण्यात्पामरो भवादृश एव परलोकं मन्यते, नतु प्रामाणिकः कश्चिदिति भावः ॥ ६२ ॥

स्मृतिप्रामाण्यमपि दूषयति—

धर्माधर्मौ मनुर्जल्पन्नशक्यार्जनवर्जनौ ।

व्याजान्मण्डलदण्डार्थी श्रद्धधायि मुधा बुधैः ॥ ६३ ॥

धर्मेति ॥ बहुधनव्ययायाससाध्यत्वात्, शीतभयातीर्थज्ञानाद्यशक्तत्वात्, अग्नौ चरणसंतापनादिरूपतया तत्तदिन्द्रियवेगस्य परिहर्तुमशक्यत्वात्, सुखानुभवमूलत्वाच्च, क्रमेणाशक्यमर्जनं करणं, वर्जनं च ययोस्तौ धर्माधर्मौ बुद्धिपूर्वं जल्पन्बहुधा प्रतिपादयन् मन्वन्तराधिपतिरादिराजो मनुर्मुख्यस्मृतिकर्ता ब्रह्मपुत्रः स्वायंभुवः व्याजार्द्धमाधर्मोपदेशकस्मृतिप्रणयनमिषेण विधिनिषेधातिक्रमनिमित्तप्रायश्चित्तद्वारा मण्डलस्य राष्ट्रस्य लोकस्यापराधं निमित्तीकृत्य दण्डार्थी द्रव्यमभिलाषुको यतः,—तस्माद्बुधैः पण्डितमन्यैर्मुधा बृथैव श्रद्धधायि आहता । अधर्माचरणं सुकरमित्यधर्ममेव सर्वैः करोति । ततश्च येन केनाप्युपायेनार्थग्रहणोपाय एव दण्डो मनुनाभिहितः, नतु धर्म इत्यर्थः । अबुधैरिति वा । मनुवचनमूलत्वात्स्मृतिमात्रस्याप्रामाण्यमुक्तम् ॥ ६३ ॥

पुराणप्रामाण्यं दूषयति—

व्यासस्यैव गिरा तस्मिन्श्रद्धेत्यद्धा स्थ तान्त्रिकाः ।

मत्स्यास्याप्युपदेश्यान्वः को मत्स्यानपि भाषताम् ॥ ६४ ॥

व्यासस्येति ॥ दाशदारिकाव्यभिचारजातस्य भ्रातृजायायां पुत्रोत्पादिन इत्यादि-शीलस्य व्यासस्यैव कवित्वरूपया गिरा तस्मिन्धर्मे । परलोके वा । व्यास एव वा । श्रद्धा भावना आस्तिक्यबुद्धिरिति इत्येतस्माद्वेतोरद्धा निश्चितं यूयं तान्त्रिका युक्तिज्ञा वाक्यविचारचतुराः स्थ भवथ । विरुद्धलक्षणया—एवं विगीतेन व्यासेन प्रतिपादिते धर्मे परलोके तस्मिन्वा येषामास्तिक्यबुद्धिः, ते यूयं मूर्खतमा इति भावः । अथ च,—तान्त्रिकाः कुविन्दतुल्या मूर्खा इत्यर्थः । व्यासस्येत्येकवचनेन, एवकारेण विगीतत्वं सूचितम् । मूलपरिशुद्ध्या भारतादीनां पुराणानां चोपहासः कृतः । मत्स्यपुराणं

१ 'प्रत्येति' इति पाठो जीवातु-सुखावबोधव्याख्यातः । २ 'श्रद्धे वा' इति पाठः सुखावबोधव्याख्यातः ।

तु मत्सरूपधारिणा श्रीविष्णुना मनवे प्रोक्तमिति तत्पृथगुपहसति—मत्सरस्य उप-
देश्यान्वः युष्मान्मनुप्रभृतीन्को भाषतां युष्माभिः सह संवादं कः करोतु । यतः—
मत्स्यानपि को भाषताम् । मत्स्या अपि संवादाहो न भवन्ति । तदुपजीविनस्तच्छिष्या
भवन्तस्तु दूरे इति को भाषताम् । युष्मान्मन्वादीन्मत्स्यान् को वदतु । अपि तु न
कोऽपि । यतो मत्स्यस्योपदेश्यान् । जलस्थलचारिभ्यो यो हीनो मत्स्यः, तस्यापि
शिष्यास्तन्निदेशकारिणः । ततश्चोपदेशकापेक्षयोपदेश्यस्य हीनत्वान्मत्स्यशब्देनापि
नाभिधेया इति भावः । एवं कूर्मपुराणादीनामुपहासः । अथ च,—मनुसंबन्धित्वेन
सर्वेऽपि मानवशब्दवाच्या यथा, तथा मत्स्यसंबन्धिनो मात्स्यशब्दाभिधेयत्वमेव
युक्तम्, नतु मत्स्यशब्दाभिधेयत्वमिति को मत्स्यानपि भाषतामिति युक्तमुक्तमिति
व्याख्येयम् । तान्त्रिका इति, 'तन्त्रमधीते वेद वा' इत्यर्थे वसन्तादेराकृतिगणत्वादृक् ।
मत्स्यस्येति 'कृत्यानाम्—' (२।३।७१) इति कर्तरि षष्ठी ॥ ६४ ॥

पूर्वोक्तमेव व्यासस्याप्रमाणत्वं श्लोकद्वयेनाह—

पण्डितः पाण्डवानां स व्यासश्चादुपटुः कविः ।

निनिन्द तेषु निन्दत्सु स्तुवत्सु स्तुतवान्न किम् ॥ ६५ ॥

पण्डित इति ॥ पण्डितो बुद्धिमान्, अत एव कविरौत्रेक्षिकस्यार्थस्य वर्णकः,
तथा,—पाण्डवानां युधिष्ठिरादीनां चादुनि प्रियवचने पटुः एवंभूतः स भवद्भिरास-
तमत्वेनाङ्गीकृतो व्यासस्तेषु पाण्डवेषु दुर्योधनादीन्निन्दत्सु सत्सु न निनिन्द किम् ।
तथा,—तेषु श्रीकृष्णादीन्स्तुवत्सु सत्सु न स्तुतवान्किम् । तेषु निन्दत्सु स्वयमपि
निनिन्द, तेषु स्तुवत्सु स्वयमपि तुष्टावेति पूर्वविशेषणयुक्तस्यापि व्यासस्य पराधीन-
त्वादानासत्वाच्च तत्प्रणीतं भारताद्यप्रमाणमेवेति भावः । अन्योऽपि पण्डितः प्रभु-
चित्तानुगुणमेव व्यवहरति, तद्वदयमपीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

न भ्रातुः किल देव्यां स व्यासः कामात्समासजत् ।

दासीरतस्तदासीद्यन्मात्रा तत्राप्यदेशि किम् ॥ ६६ ॥

नेति ॥ स भवदीयो व्यासो भ्रातुर्विन्नित्रवीर्यस्य देव्यां महिष्यां कामात्स्मरपरवश-
त्वादनुरागाच्च समासजव्यवहरति स्म । 'किल' इत्युपहासे श्रुतौ वा । अस्मद्बुद्ध्या
तावत्कामादेव संगतः । पौराणिकास्तु—देवरात्सुतोत्पत्तेर्धर्म्यत्वात्तस्यां सुतोत्पादनार्थं
मात्राज्ञसस्तस्यां सक्त इति वदन्ति । तस्मात्तद्यथा, तथास्त्वित्यर्थः । तदा पुत्रोत्पाद-
नोपलक्षिते काले दास्यां रत आसीदिति यत्प्रसिद्धम् । तत्र दासीरतेऽपि मात्रा सत्य-
वत्या अदेशि आदिष्टः किम् । कथयतेति प्रश्नकाकुरूपहासार्था, अपि तु तत्र तावन्ना-
दिष्टः, तस्मादुभयत्रापि स्मरपरवशत्वादेव प्रवृत्तः । एवंविधस्यानासत्वात्तद्वचनमप्रमाण-
मेवेति भावः । समासजत्, 'दंशसज—' (६।४।२५) इति नलोपः ॥ ६६ ॥

इदानीं देवद्विजगोभजनं दूषयति—

देवैर्द्विजैः कृता ग्रन्थाः पन्था येषां तदादृतौ ।

गां नतैः किं न तैर्व्यक्तं ततोऽप्यात्माधरीकृतः ॥ ६७ ॥

देवैरिति ॥ देवैर्ब्रह्मादिभिः, द्विजैर्याज्ञवल्क्यादिभिश्च कृता ग्रन्थाः पुराणानि
स्मृतयश्च त एव येषां भवादृशां वैदिकानां तदादृतौ तेषां देवानां द्विजानां चादृता-

वादरे विषये पन्थाः । देवा ब्राह्मणाश्चावश्यं भजनीया इत्युपदेशपराः प्रमाणमिति यावत् । स्वपूजार्थमेव तैर्ग्रन्था निर्मिताः, तद्वचनप्रामाण्याद्देवादीनाद्रियन्ते एवंभूता मूर्खा ये, तैर्युष्माभिस्तद्ग्रन्थप्रामाण्यादेव गां पशुरुपां सुरभिं नतैः सद्भिस्ततः पशो-
गोरपि सकाशादात्मा स्वरूपं व्यक्तं स्पष्टं नाधरीकृतः किम् । नम्रः अथ च,—हीनः । न कृतः किम् । अपि तु—कृत एव नमस्कार्यापेक्षया नमस्कर्तुर्हीनत्वाद् पशोरपि सकाशाद्भवन्तो मूर्खतमा इत्यर्थः । व्यक्तं मन्ये इति यावदिति वा । स्वार्थपरपरवचन-
स्याप्रमाणत्वाद्देवब्राह्मणसुरभिभजनं निर्मूलत्वात्त्याज्यमिति भावः । देवैर्द्विजैः कृता ग्रन्था येषां वः पन्थाः प्रमाणम्, तैर्भवद्भिस्तस्य पथस्तेषां देवादीनां वा, ग्रन्थादीनां वा, आदरणनिमित्तं गां नतैः । ततोऽप्यात्मेति पूर्ववत् ॥ ६७ ॥

इदानीं परलोकमङ्गीकृत्यापि यज्वनां ब्रह्मचर्यादि परिहरति—

साधुकामुकतामुक्ता शान्तस्वान्तैर्मखोन्मुखैः ।

सारङ्गलोचनासारां दिवं प्रेत्यापि लिप्सुभिः ॥ ६८ ॥

साध्विति ॥ शान्तं विषयभोगपराञ्छुखं स्वान्तं चित्तं येषां तैर्मखोन्मुखैर्गृहीत-
वीक्षैरपि यज्ञेषु सोत्साहं प्रवृत्तैर्याज्ञिकैः कामुकता संभोगलोभिता यदमुक्ता न त्यक्ता,
तत्साधु युक्तम् । यद्वा,—साध्वी सुखकारिणी सा चासौ कामुकता च सा न मुक्ता ।
शान्तस्वान्तैर्यज्वभिः कामुकता साधु मुक्ता त्यक्ता । साध्विति काका विरुद्धलक्षणया
नैव मुक्ता, किंतु संभोगैकनिष्ठा एव त इति व्याख्येयम् । सर्वत्रापि हेतुगर्भं विशे-
षणमाह—किंभूतैः—सारङ्गलोचनाभिः सुन्दरीभिः सारां श्रेष्ठाम् । ता एव सारः
श्रेष्ठः पदार्थो यस्यां तादृशीं वा । दिवं प्रेत्यापि मृत्वापि लिप्सुभिः । रम्भादिकामायैव
बहुधनव्ययायाससाध्यान्वज्ञानं ये कुर्वन्ति तैः कामुकता नैव त्यक्ता । अन्येषां तु याव-
जीवमेवाकामुकत्वम् । यज्वनां तु मरणानन्तरमपीति 'प्रेत्यापि' इत्यनेन सूचितम् ।
तस्मादीक्षासमयेऽपि ब्रह्मचर्याङ्गीकरणेनात्मा न वञ्चनीय इति भावः । दिवं, 'न
लोका-' (२।३।६९) इति षष्ठीनिषेधाद्वितीया ॥ ६८ ॥

एतदेवोपजीव्याह—

कः शमः क्रियतां प्राज्ञाः ! प्रियाप्रीतौ परिश्रमः ।

भस्मीभूतस्य भूतस्य पुनरागमनं कुतः ॥ ६९ ॥

क इति ॥ हे प्राज्ञाः प्रकर्षणाज्ञा भो मूर्खाः ! तस्माच्छमः शान्तिः कः । अपि
तु न कोऽपि । शमाङ्गीकरणेन परलोकसाधनेऽपि काम्यमानकमनीयकामिनीसंभोग-
फलत्वाद्ध्यर्थेव शान्तिः । तस्मान्न कार्येल्यर्थः । तर्हि किं कार्यमित्यत आह—प्रियाया-
स्तरुणरमणीयरमण्याः प्रीतौ प्रेम्णि तस्याः सुखोत्पादने विषये परिश्रमः भूयान्प्रयासः
कार्यः क्रियतां कर्तव्यः । शान्तिः का, अपि तु न कापि । भोः प्राज्ञाः बुद्धिमन्त-
स्त्वारतम्यविचारचतुराः ! प्रियाप्रीतौ प्रयासः कार्यः सद्यः सुखहेतुत्वादिति वा । पर-
स्त्रीगमने लोकान्तरे निरयादिभयं भविष्यतीत्याशङ्क्याह—भस्मीभूतस्य मृतस्य भूतस्य
जातस्य, देहिनो वा । पुनरागमनं लोकान्तरे किम्यादिदेहप्राप्तिरिति यत्, स भ्रमः
परलोकस्यैवाभावात्, तत्सद्भावेऽपि च देहस्यैवात्मत्वात्, तस्य च भस्मीभूतत्वात् केन

नरकादि भुज्यते । तस्मादावजीवं यथेच्छं सुखं भोक्तव्यमिति भावः । 'प्रियाप्राप्तौ'
इति च पाठः ॥ ६९ ॥

मोक्षेऽधिकाराभावाद् ब्रह्मचर्यपरित्यागेन काम एव सेवनीय इति शब्दच्छलेन
वृद्धसंमत्या स्वीयं मतं द्रव्यति—

उभयी प्रकृतिः कामे सज्जेदिति मुनेर्मनः ।

अपवर्गे तृतीयेति भणतः पाणिनेरपि ॥ ७० ॥

उभयीति ॥ 'अपवर्गे तृतीया' (पा०सू० २।३।६) इति भणतः पाणिनेरपि मुनेरुभयी
प्रकृतिः स्त्रीपुंसलक्षणा द्वयी व्यक्तिः कामलक्षणे पुरुषार्थे मैथुने मिथुनधर्मे सज्जेदासक्ता
भवेदिति मनोऽन्तःकरणाभिप्रायः । लक्ष्यत इति शेषः ॥ अयमाशयः—'अपवर्गे
तृतीया' (पा०सू० २।३।६) इति वदतः पाणिनेर्मैथुनधर्मेऽशक्तेन नपुंसकेन तीर्थयात्राब्रह्म-
चर्यादिवारा मोक्षे प्रयतितव्यम्, स्त्रीपुंसलक्षणा व्यक्तिर्मैथुने शक्तत्वात् कामभोगेऽधिका-
रिणी, न तु तीर्थयात्रादिवारा मोक्षे इति । तस्मात्कामाज्ञैव कार्येत्यर्थः । न केवलम-
स्मादाचार्यस्यैव संमतम्, किंतु भवदीयस्य पाणिनेरपीति 'अपि'शब्दार्थः । अथ चैवं
वदतः पाणिनेरप्ययमाशयः—धर्मार्थलक्षणा व्यक्तिः । अथ च,—पूर्वप्रयोज्यत्वात्
प्रकृतिः कामे संबद्धा भवेत् । 'धर्मार्थकाममोक्षाः स्युः—' इत्यादौ कामादव्यवहित-
पूर्वत्वेन तस्या उक्तत्वात् । तृतीया तु कामलक्षणा व्यक्तिः । अथ च,—पूर्वप्रयोज्य-
प्रकृतिरपवर्गे संबन्धुमर्हा । अपवर्गादव्यवहितपूर्वत्वेन तस्या उक्तत्वात् । तस्मादपवर्गे
निमित्ते कामाख्या तृतीयैव व्यक्तिर्युक्त्युक्तत्वात्, मोक्षमार्गं प्रति कामस्यैव हेतुत्वात्प्रि-
याप्रीतिरेव सुतरां कार्येति भावः । अपवर्गः फलप्राप्तिरितीमं सूत्रार्थं शब्दच्छलेना-
न्यथोत्प्रेक्ष्य वृद्धसंमतिः स्वीयमतसमर्थनार्थं दर्शिता । 'तृतीयाप्रकृतिः षण्डः' इत्यमरः ।
उभयीत्यत्रायचः स्थानिवत्त्वात्तयप्रहणान्धीप् । सज्जेत्, अर्हार्थे लिङ् ॥ ७० ॥

गङ्गाक्षानि नो दूषयति—

विभ्रत्युपरियानाय जना जनितमज्जनाः ।

विग्रहायाग्रतः पश्चाद्भ्रतवरोरभ्रविभ्रमम् ॥ ७१ ॥

विभ्रतीति ॥ उपरि यानाय स्वर्गं गन्तुम् । अथ च,—ऊर्ध्वं देशं गन्तुम् ।
जनितमज्जनाः कृतगङ्गाक्षानाः । अथ च,—कृताधोगमनाः जना अग्रतः विग्रहाय
युद्धाय पश्चाद्भ्रतवः पश्चाद्भ्रमनशील उरभ्रो मेषस्तस्य विभ्रमं सादृश्यं विभ्रति धार-
यन्ति । मज्जनादूर्ध्वं गमनं विरुद्धमिति विपरीतार्थकारित्वान्मेषवन्मूर्खा एवेति ।
गङ्गाक्षानेन स्वर्गो भवतीति भ्रान्तिरेवेति भावः । 'विग्रहस्य' इति पाठे उपरियानाय
कृतगङ्गाक्षाना जना मार्गे गच्छतो मेषस्य भ्रान्ति सादृश्यं वा धारयन्ति । शीतबाधया
नीचग्रीवतया गमनाच्छरीरस्याग्रतः शिरोदेशे पश्चात्कटिदेशे च हस्तयोर्धारणात्कृत-
गङ्गाक्षानानां गङ्गाक्षानसमयेऽपि मेषतुल्यत्वम् । तथा,—जलमध्येऽधमर्षणवशाद्दक्षिण-
करणे प्राणानायच्छतः पृष्ठस्थितवामहस्तस्य नीचग्रीवतया पुरः सादृश्यम्, पश्चात्स्थित-
हस्तस्य च पुच्छसादृश्यमिति मेषतुल्यास्ते जनाः । उच्चैर्जिगमिषोर्नाचैर्भावस्य विरुद्धस्य

१ 'सज्जेत्' इति पाठे सज्जधातोर्नकारस्य 'दंशसज्ज—' (६।४।२५) इति लोपः ।

कारणादुपहास इति व्याख्येयम् । यानाय विग्रहायेति च 'तुमर्थाच्च—' (२।३।१५) इति चतुर्थी ॥ ७१ ॥

परलोकसद्भावेऽपि देहान्तरप्राप्तावपि च न किञ्चिदनिष्टमित्याह—

एनसानेन तिर्यक्स्यादित्यादिः का विभीषिका ।

राजिलोऽपि हि राजेव स्वैः सुखी सुखहेतुभिः ॥ ७२ ॥

एनसेति ॥ अनेन लोकैः क्रियमाणेन ब्रह्महत्यायेनसा पातकेन तिर्यक्किमपक्ष्यादित्याद्भावेदित्यादिरेवंप्रकारिका विभीषिका भयोपदर्शनं किम् । अपि त्वनिष्टहेतुत्वाभावाच्च किञ्चिदेतत् । हि यस्माद्राजिलोऽपि तिर्यक्त्वतिहीनः सर्पविशेषो जलव्यालोऽपि स्वैः स्त्रीयैः सुखहेतुभिर्मैकभक्षणजलाहारसजातीयतरुणीसंभोगादिभिः सुखकारणै राजेव सुखी । खजात्यनुगुणाहारविहारसंभोगादीनि विचित्राण्येव सर्वेषां सुखसाधनानि, न तु नियतानि कानिचित् । ततश्च पापफलभूते तिर्यग्योनित्वे जातेऽपि सुखसद्भावाच्च किञ्चिदनिष्टमित्यर्थः । 'समौ राजिलडण्डभौ' इत्यमरः । विभीषिका, 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्' (वा० २२२५) इति ण्वुल् । 'भियो हेतुभये पुक्' (७।३।४०) इति पुक् । 'प्रलयस्थात्—' (७।३।४४) इतीत्वम् ॥ ७२ ॥

युद्धे हतानां स्वर्गप्राप्तिरित्यादि भारतादिवचनं दूषयति—

हताश्चेद्विवि दीव्यन्ति दैत्या दैत्यारिणा रणे ।

तत्रापि तेन युध्यन्तां हता अपि तथैव ते ॥ ७३ ॥

हता इति ॥ सङ्ग्रामे हताः संमुखं पतिता दिवि दीव्यन्ति क्रीडन्ति इति चेद्यदि तर्हि दैत्यारिणा श्रीविष्णुना रणे हता हिरण्यकशिपुप्रभृतयो दैत्यास्तत्रापि स्वर्गेऽपि तेन सह युध्यन्तां युद्धं कुर्वन्तु । यस्माद्धता मारिता अपि ते दैत्या भवदीयमते तथैव रणे संमुखपतनात्स्वर्गे जीवन्त एव । ततश्च 'यं यं वापि स्मरन्भावं—' (गी० ८।६) इत्यादिवचनप्रामाण्यान्मरणसमयेऽपि दैत्यैर्दैत्यारिणा सह विरोधस्य चित्ते धृतत्वात् स्वर्गप्राप्तावप्यसुरभावस्य तथैव वर्तमानत्वात्तत्रापि तेन सह योद्धव्यमेव । तत्रापि युध्यन्त एवेति कुत्रचित्पुराणादौ नाकर्ण्यते । तस्माद्रणे पतितानां मरणादधिकं किञ्चिदपि नास्तीति 'रणादपलायनात्स्वर्गः' इत्यादिक्षात्रधर्मप्रतिपादकं वाक्यजातमप्रमाणमेवेति भावः । 'हता अपि' इत्यत्र 'हतौ, अपि' इति पदेन हतौ हिंसायां कृतायामपि मरणे प्राप्तेऽपि । अन्यत्पूर्ववत् । 'हतावपि' इति वा पाठः ७३

इदानीं मायावेदान्तसिद्धान्तं दूषयति—

स्वं च ब्रह्म च संसारे मुक्तौ तु ब्रह्म केवलम् ।

इति खोच्छित्तिमुच्युक्तिवैदग्धी वेदवादिनाम् ॥ ७४ ॥

स्वमिति ॥ संसारे संसरणावसरे स्वं जीवात्मस्वरूपः प्रपञ्चश्च, तथा,—अनाद्य-विद्याविलासवासनाविद्यमानभेदं ब्रह्म च, इति द्वयमप्यस्ति । 'चौ' समप्राधान्यद्योत-

१ 'उरभ्राणां मेषाणां विभ्रममिव विभ्रमं चेष्टां विभ्रति इति निदर्शनालंकारः । स चो-
र्ध्वगमनायाधो गच्छन्त इति विचित्रालंकारोत्थापित इति संकरः, तेन तेषामविमृश्यकारित्वं
व्यज्यत इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः' इति जीवातुः ।

नार्यौ । मुक्तौ तु मोक्षे संजाते पुनराविद्यकजीवव्यवहारनिवृत्तेः केवलं स्वप्रपञ्चरहितं ब्रह्मैव वर्तते । घटोपाधिनिवृत्तेर्घटाकाशनिवृत्तावाकाशमात्रस्यावस्थानवत्संसारोपाधिनिवृत्तेः खनिवृत्तौ 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' ब्रह्मात्मना संपत्तिर्भवतीत्यर्थः । तथापि प्रपञ्चस्य शुक्तिरजतवन्मिथ्यादृश्यत्वादित्येवं स्वस्योच्छित्तिरेव मुक्तिस्तस्या उक्तिर्वचनं तत्र वैदग्धी नानारूपोक्तिनिरूपणकौशलं वेदवादिनां वेदान्तमतानुसारिणाम् । आत्मार्थं सर्वम्, तस्योच्छेदः प्रतिपादित इति महत्कौशलम्, इति मायावेदान्तमतोपहासः । वेदवादिनामिति छान्दसास्ते किञ्चिदपि न जानन्तीति सूचितम् । अपि च संसारे द्वयम्, मुक्तौ त्वेकम्, ततश्च द्वयं परित्यज्यात्मोच्छेदपुरःसरमेकं मूर्खादन्यः कोऽपि नेहते । तस्मान्मूर्खा एव त इति भावः । 'वेदवेदिनाम्' इति च पाठः । पूर्वं एव भावः । 'वेदवेदिता' इति पाठे खोच्छित्तिमुक्त्युक्तिवैदग्धीरूपा वेदार्थज्ञा-
वृता । आत्मविनाशोक्तिर्वैदार्थपरिज्ञानं नामेत्युपहासः ॥ ७४ ॥

न्यायवैशेषिकसिद्धान्ताभिमतं मुक्तिं दूषयति—

मुक्तये यः शिलात्वाय शास्त्रमूचे सचेतसाम् ।

गोतमं तमवेक्ष्यैव यथा वित्थ तथैव सः ॥ ७५ ॥

मुक्तय इति ॥ यः सचेतसां चैतन्यवतां सुखदुःखाद्यनुभवाभावाच्छिलात्वाय पाषाणावस्थारूपायै मुक्तये मुक्तिं प्रतिपादयितुं शास्त्रमूचे न्यायदर्शनं निर्ममे 'तद-
त्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः' इत्यनेन सकलविशेषगुणोच्छेदो मुक्तिरिति मुक्तस्य शिला-
तुल्यत्वं प्रत्यपादयत् । यूयं तं स्वयमेवावेक्ष्य विचार्यैव गोतममेतन्नामानं मुनिं यथा
वित्थ जानीथ स एव तथा, नान्य इत्यर्थः । एवं येनोक्तं स गोतम इति यथा
युष्माकं संमतः, तथा ममापीत्यर्थः । वैशेषिकास्तु तदीयमतानुसारिण इति भावः ।
अथवा,—नार्यं परं नाम्ना गोतमः । किंतु प्रकृत्यो गौर्गोतमः पशुरेव सचेतसां शिला-
रूपमुक्तिप्रतिपादनादित्यर्थतोऽपि गोतम एवेति भावः । आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्ति-
मोक्ष इति, सुखमपि दुःखादुपशान्तिरित्यादेयमेवेति वदताम् 'अशरीरं वा व सन्तं प्रिया-
प्रिये न स्पृशतः' इति च तत्र प्रमाणमुदाहरतां वैशेषिकाणामपीयमेव मुक्तिः संमतेति
न्यायवैशेषिकसिद्धान्तोपहासोऽनेन कृत इति ॥ ७५ ॥

हरिहरादिध्यानान्मुक्तिरिति वचनानि दूषयति—

दारा हरिहरादीनां तन्मग्नमनसो भृशम् ।

किं न मुक्ताः कुतः सन्ति कारागारे मनोभुवः ॥ ७६ ॥

दारा इति ॥ हरिहरादीनां लक्ष्म्यादयो दाराः स्त्रियः भृशं निरन्तरं तेष्वेव
मग्नं ध्याननिश्चलं मनो यासामेवंविधा अपि किं कस्माद्धेतोः न मुक्ताः । प्रत्युत कस्मा-
द्धेतोः मनोभुवः कारागारे सन्ति । सदैव कामपरवशास्तिष्ठन्तीत्यर्थः । तस्मान्न मुक्ता
इति भावः । एतेन 'सकृदुचरितं येन शिव इत्यक्षरद्वयम्', तथा—'मय्यर्पितमनो-
बुद्धिर्यः स मामेति पाण्डव' इत्यादिवचनैर्हर्यादिध्यानमात्रं मोक्षकारणमिति प्रति-
पादयतः शैवादिशास्त्रस्य मुक्त्यभावेन सव्यभिचारत्वादप्राप्तमाप्स्यम् ॥ ७६ ॥

ईश्वरवादिनो नैयायिकान् दूषयति—

देवश्चेदस्ति सर्वज्ञः करुणाभागवन्ध्यवाक् ।

तर्किकं वाग्व्ययमात्राच्च कृतार्थयति नार्थिनः ॥ ७७ ॥

देव इति ॥ 'भूम्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद्वटवत्' इत्यादिना विचित्रस्य कार्य-
जातस्यास्मदादिविलक्षणेन कर्त्रा भवितव्यमिति सर्वज्ञस्य परमकारुणिकस्य सत्यवचसः
सर्वकर्तुः प्रभोरीश्वरस्य साधितत्वात्सर्वज्ञः कालत्रयवर्तिवस्तुविज्ञानवान्, तथा,—
करुणाभाक्कृपावान्, तथा,—अवन्ध्या सत्या वेदरूपा वाग् यस्य । नैयायिकादिमते
ईश्वरप्रणीतत्वादासवचनत्वाद्वेदानां प्रामाण्यात् स्वतःप्रामाण्यस्य दूषितत्वादित्यर्थः ।
अथ च,—सफला यथोक्तार्थसाधिका वाग् यस्य स सत्यवाक् । भवत्सिद्धान्तेन देव-
श्चेदस्ति, तर्ह्यर्थिनो भुक्तिमुक्त्याद्यभिलाषिणो नोऽस्मान् भवन्तः प्राप्तमनोरथा भव-
न्त्विति वाग्व्ययमात्राद्वाङ्निर्गममात्रेण व्ययेन किं कस्मान्न कृतार्थयति पूर्णमनोरथा-
न्करोति । कथयतेत्यर्थः । सर्वज्ञादिविशेषणत्रयेण युक्तोऽपि चेन्न ददाति, तस्मान्ना-
स्त्येव । यद्यभविष्यत्तर्ह्यकृतार्थयिष्यत्, न च कृतार्थयति तस्मान्नास्तीति भावः ।
अनेनाप्युपहासः सूचितः ॥ ७७ ॥

इदानीं कर्ममीमांसकमतावलम्बेनायोग्योपलम्भनमाह—

भविनां भावयन्दुःखं स्वकर्मजमपीश्वरः ।

स्यादकारणवैरी नः कारणादपरे परे ॥ ७८ ॥

भविनामिति ॥ भविनां संसारिणां स्वकर्मजं स्वकृतपापफलभूतं दुःखं भावय-
न्कुर्वन् स्वयं भवदपि भवने पुनः स्वयं प्रवर्तयन्नीश्वरो नोऽस्माकमकारणवैरी दया-
दत्तादिहेतुं विनैव शत्रुः स्यात् । अपरेऽन्ये पुनः कारणाद्वैराद्यप्यहोरात्रबन्धुवधा-
देवैरहेतोः (परे) वैरिणो भवन्ति । भविनां न इति वा संबन्धः । 'ईश्वरप्रेरितो
गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ।' कर्मफलदातेश्वर इति मते कर्मानुगुणं फलं भवेत्
तर्हीश्वरेण कर्तव्यं न किञ्चिदस्ति, तादृशात्कर्मण एव दुःखोत्पत्तेः । एवं सति स चेदनु-
भावयति तर्हीश्वरादीनां द्वेष एव तेन कृतः स्यात् । यस्मात्तस्य दयालुत्वादयो गुणा
गताः तस्मात्कर्मण एव प्राधान्यादीश्वरो नास्त्येवेति भावः । 'पञ्चमी' (२।३।४२)
इति योगविभागात् 'कारणाद्वैरी' इति समासं कृत्वा पञ्चानञ्जसमासः ॥ ७८ ॥

अन्यदप्याह—

तर्काप्रतिष्ठया साम्यादन्योन्यस्यै व्यतिघ्नताम् ।

नाप्रामाण्यं मतानां स्यात्केषां सत्प्रतिपक्षवत् ॥ ७९ ॥

तर्केति ॥ प्रमाणानुग्राहकयुक्तिसंघरूपस्य तर्कस्याप्रतिष्ठयानन्ततयाऽपर्यवसानेन
कृत्वा यत्साम्यं तुल्यत्वं तस्मात्तुल्यत्वाद्विदोः सुन्दोपसुन्दान्यायेन विनिमयेनान्योन्यस्य
परस्परं व्यतिघ्नतां दूषयतां केषां मतानां प्रमाणत्वेन समानानामनुमानाधीनाम् । अथ
च,—सत्त्वासत्त्वैकात्म्यनानात्म्यसेश्वरत्वानीश्वरत्वादि प्रतिपादयतां दर्शनानामप्रामाण्यं

१ 'कारणवैरी न' इति पाठे काका व्याख्येयम् इति सुखावबोधः । २ 'अन्योन्य-
स्येति कर्माविवक्षया शेषे षष्ठी' इति सुखावबोधः ।

न स्यात् । अपि तु—तुल्यबलत्वेन परस्परविरोधादप्रमाणत्वमेव स्यात् । किं च,—
सन् प्रतिपक्षो विरुद्धसाध्यसाधको हेतुर्यस्य तदनुमानं सत्प्रतिपक्षं तद्वत्तत्त्वेवाप्रामाण्यं
स्यादिति संबन्धः । वैशेषिकादयो यथा कृतकत्वाद्वदवदित्यं शब्दं वदन्ति । मीमां-
सका निरवयवत्वादात्मवन्नित्यं शब्दं वदन्ति । तत्रोत्तरेण पूर्वप्रदर्शिते दोषविशेषे
पूर्वस्य यथाऽप्रामाण्यं तथेत्यर्थः । सत्प्रतिपक्षानुमाने यथाऽप्रामाण्यं द्वयोरपीत्यर्थः ।
सप्तम्यर्थे वतिः । तर्क्यते निश्चीयतेऽर्थो यैस्ते तर्का अनुमानानि तेषामप्रतिष्ठया सम-
बलद्वितीयसद्भावेनानिश्चितस्वरूपतयेत्यर्थ इति वा व्याख्येयम् । गगनं नित्यममूर्तत्वा-
दात्मवत् ; गगनमनित्यमस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यगुणाधारभूतत्वाद्वदवदिति सत्प्रति-
पक्षानुमानयोरिवेत्यर्थः ॥ ७९ ॥

अन्यच्चाह—

अक्रोधं शिक्षयन्त्यन्यैः क्रोधना ये तपोधनाः ।

निर्धनास्ते धनायैव धातुवादोपदेशिनः ॥ ८० ॥

अक्रोधमिति ॥ क्रोधना अकारणरोषणा ये तपोधनाः तपःसर्वस्वा दुर्वासःप्रभृ-
तयस्ते 'क्रोधो बह्वनर्थकारित्वात्सर्वथा त्याज्यः' इत्यक्रोधं क्रोधाभावमन्यैः प्रयोज्यैः
शिक्षयन्ति । अन्ये क्रोधाभावं शिक्षन्ते, तान् क्रोधो न कार्य इति प्रयोजयन्त्युपदि-
शन्तीति यावत् । स्वयं तु क्रुद्धा यत्किञ्चिदाचरन्ति अन्यास्त्वेतदुपदिशन्तीत्युपहासः ।
तथा,—येऽतिनिर्धनास्ते धनायैव स्वस्य धनप्राप्त्यर्थमेव लोहादिधातूनां संबन्धिनं
चादं स्पष्टं वचनमन्योन्यरिपुमित्रभावज्ञानेन धातूनां संयोगात्स्वर्णरूप्यादि मया कर्तुं
शक्यते, मनुपदेशात्त्वमपि कुर्वित्येवंरूपं धातुवादमुपदिशन्ति एवंशीला भवन्ति । परं
तु स्वस्मै किञ्चित्तेन दातव्यमित्येवं परप्रतारणबुद्ध्यैव न तु तत्त्वतः । यतः स्वयं निर्धनाः ।
इति हेतुः । तादृक्सामर्थ्यसद्भावे तेषामधनत्वं न युज्यते । ततश्च 'यः स्वयमतीर्णः
स कथं परांस्तारयति' इत्यनेन धातुवादिनामप्युपहासः । अन्यैः प्रयोज्यकर्तुरनभि-
हितत्वात्कर्तरि तृतीया । क्रोधनाः, 'क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च' (३।२।१५१) इति युच् ८०

इदानीं दानधर्मं दूषयति—

किं वित्तं दत्तं तुष्टेयमदातरि हरिप्रिया ।

दत्त्वा सर्वं धनं मुग्धो बन्धनं लब्धवान्बलिः ॥ ८१ ॥

किमिति ॥ भो जनाः । यूयं वित्तं स्वर्णादि यज्ञादौ दक्षिणात्वेन पात्रेभ्यः
किमिति दत्तं । अपि तु,—कस्मैचिदपि न देयम् । यस्माद् इयं हरिप्रिया विष्णोः
प्रेयसी संपद्रुपा लक्ष्मीरदातरि अकृतदानोपभोगे कृपणे तुष्टा प्रीतिं प्राप्नोति । तत्रैव
वसतीत्यर्थः । दाने बाधकमाह—यस्मात् मुग्धो मूर्खो दानव्यसनपरः, तथोदक-
विचारशून्यः स्मृतिपुराणादौ श्रद्धावांश्च बलिः सर्वं धनं श्रीवामनाय दत्त्वा बन्धनं
लब्धवान् । बाकपाशेन बद्धः सन्पातालप्रवेशरूपं बन्धनं प्राप्तवानिति पुराणकथा ।
दानं कर्तव्यमित्यत्र स्मृत्यादिकमेव प्रमाणम् । दानमशुभोदकं जातमित्यत्रापि तदेव
प्रमाणम् । तथा च,—कर्तृब्रह्मपात्रशुद्ध्यादियुक्तेऽपि दानविधौ सति विरुद्धफलदर्शनात्
अदातरि च लक्ष्म्याः स्वर्यदर्शनादन्वयव्यतिरेकाभ्यां दानधर्मः सर्वथा त्याज्य एवे-

त्युक्तमिति भावः । 'हरिप्रिया' इत्यनेन श्रीहरिणापि याचकत्वाङ्गीकाराद्धृष्टीप्रीत्यर्थम-
दातृत्वमेवाङ्गीकृतमिति च सूचितम् ॥ ८१ ॥

पात्राभावाद्दानं न कर्तव्यमित्याह—

दोग्धा द्रोग्धा च सर्वोऽयं धनिनश्चेतसा जनः ।

विस्त्रज्य लोभसंक्षोभमेकद्वा यद्युदासते ॥ ८२ ॥

दोग्धेति ॥ अयं प्रत्यक्षग्रहणयोग्यः सर्वोऽपि जनो धनिन आढ्यान्नरान् दोग्धा
दोहन्शीलः । स्वामिभक्तदानादिविध्युपदेशादिना येन केनाप्युपायेन धनिकेभ्यो धन-
माकर्षतीत्यर्थः । तथा,—द्रोग्धा मनसा तद्विषये द्रोहकरणशीलश्च । कथमेनं हन्याम्,
एतस्य घनादि च कथं गृह्णीयमित्यादिप्रकारेण तद्विषये द्रोहमेव चिन्तयतीत्यर्थः । ननु
सर्वोऽप्येवमिति कथमुच्यत इत्यत आह—लोभसंक्षोभं द्रव्याद्यभिलाषजनितं मनसो
नितरां क्षोभं कार्पण्यपारवश्यलक्षणं विकारमभिलाषातिरेकं वा विस्त्रज्य यद्युदासत
उदासीना भवन्ति परस्वापकर्षणादेरुपरता भवन्ति तर्हि एकद्वा एको द्वौ वा, न तु
तृतीयः । तादृशस्त्वल्पीयान् तस्माद्युक्तमेवोक्तमित्यर्थः । तस्मात् परप्रतारणप्रयोजनक
एव दानधर्माद्युपदेश इति भावः । परप्रतारकत्वात्पात्रत्वाभावाद्दानं न कर्तव्यमित्यर्थः ।
'विषह्य' इति पाठे लोभातिरेकं बलान्निरुच्येत्यर्थः । दोग्धा, द्रोग्धा, ताच्छील्ये तृत् ।
तद्योगे च 'न लोका—' (२।३।६९) इति षष्ठीनिषेधाद्धनिन इति द्वितीया । एको
द्वौ वा एकद्वाः, 'संख्ययाव्यया—' (२।२।२५) इत्यादिना बहुव्रीहौ 'बहुव्रीहौ संख्येये'
(५।४।७३) इति डच् समासान्तः ॥ ८२ ॥

इदानीं विधिनिषेधजातं दूषयन्नुपसंहरति—

दैन्यस्यायुष्यमस्तैन्यमभक्ष्यं कुक्षिवञ्चना ।

स्वाच्छन्धमृच्छतानन्दकन्दलीकन्दमेककम् ॥ ८३ ॥

दैन्यस्येति ॥ अस्तैन्यं चौर्याभावो दैन्यस्य निर्धनत्वस्यायुष्यम् । वर्धकमित्यर्थः ।
चौर्यं यावन्न क्रियते तावदैन्यं नापयाति । तस्मात्कर्तव्यमेवेति भावः । तथा,—
अभक्ष्यं लशुनगृजनग्राम्यसूकरादि । तद्वर्जनमिति यावत् । तत्कुक्षिवञ्चना स्त्रोदर-
विप्रलम्भनमेव स्वादुतमभक्ष्यपरिहारे जठरवधनैव भवति, न तु स धर्मः । तस्मात्किं
बहुना—आनन्दस्य सकलसुखस्य कन्दलीकन्दं प्ररोहमूलभूतमेकमसहायं केवलं
स्वाच्छन्धं स्वेच्छाचारित्वमृच्छत आश्रयत । श्रौतस्मार्तसकलनिषेधान्परित्यज्य सर्व-
सुखहेतुत्वात्स्वेच्छाचारमेव कुरुतेत्युपदेशानस्मत्समाकर्णयतेति भावः । आयुष्यं,
'तस्मै हितम्' (५।१।५) इति यत् । अस्तैन्यं, 'स्तेन'शब्दात् 'स्तेनाद्यन्नलोपश्च'
(५।१।१२५) इत्यत्र 'स्तेनाद्' इति योगविभागात्पठ्यनि अर्थाभावेऽव्ययीभावः ।
एवमभक्ष्यमित्यत्रापि । 'विन्दत' इति वा पाठः । 'विदुल लभे' लोद ॥ ८३ ॥

इत्थमाकर्ण्य दुर्वर्णं शक्रः सक्रोधतां दधे ।

अवोचदुच्चैः कस्कोयं धर्ममर्माणि कृन्तति ॥ ८४ ॥

इत्थमिति ॥ शक्र इत्थं पूर्वोक्तं दुर्वर्णं वेदादिदूषकं चार्वाकस्य दुष्टवर्णवाक्य-

माकर्ण्य सकोधतां दधे । सकोपोऽभूदित्यर्थः । अनन्तरमुच्चैर्नितरां तारस्वरमित्यवोचत् । इति किम्—एतेषु मध्ये अनिश्चितरूपोऽयं कस्कः श्रुत्यादिमूलानि धर्मरहस्यभूतानि मर्माणि वेददूषणात्कृन्तति छिनत्ति । कोऽयं कोऽयमेवं भाषत इति वक्तृविशेषनिश्चयाय कोपाभिव्यञ्जकसंभ्रमोक्तौ । ‘कस्क’शब्दः कस्कादित्वात् साधुः ॥ ८४ ॥

क्रोधमेव द्योतयन्वेदप्रामाण्यं प्रतिजानीते—

लोकत्रयीं त्रयीनेत्रां वज्रवीर्यस्फुरत्करे ।

क इत्थं भाषते पाकशासने मयि शासति ॥ ८५ ॥

लोकेति ॥ पाकशासने पाकासुरमर्दने मयि त्रयीनेत्रां प्रसिद्धचक्षुर्द्वयागोचरार्थ-
गोचरीकरणसमर्थवेदत्रयरूपनेत्रां वेदविहिताचरणवेदनिषिद्धवर्जनकारिणीं लोकत्रयीं
धर्मस्थापनपूर्वं शासति परिपालयति सति क इत्थमेवं सकलधर्मदूषणप्रकारेण भाषते ।
किंभूते—वज्रवीर्येण स्फुरन्प्रकाशमानः करो यस्य तस्मिन् । वज्रेत्यादिना वेदादिनि-
न्दकस्य कण्ठच्छेदसामर्थ्यं स्वस्य सूचितम् । मयीति करेण हृदयस्पर्शनपूर्वं क्रोधाहं-
काराविष्काराभिनयः । ‘वज्रहस्तः पुरंदरः’ इत्यादिवाक्यप्रतिपाद्ये मयि प्रत्यक्षदृश्ये
सति श्रुतिप्रामाण्यं को वाऽन्यथाकर्तुं समर्थ इति ‘वज्रवीर्यं—’ इत्यनेन विग्रहवत्त्वं
सूचितम् । ‘प्रावोन्मज्जनवत्—’, (नै० १७।३७), ‘अग्निहोत्रं त्रयी’ (नै० १७।३९)
इत्यादिवेदाप्रामाण्यप्रतिपादनं चार्वाकवाक्यं दूषितमिति ज्ञेयम् । शासति मयि
शासन्तं मामनादृशेयनादरसप्तमी वा ॥ ८५ ॥

श्लोकद्वयेन ‘शुद्धिर्वशद्वयी—’ (नै० १७।४०) इत्यादि यज्जातिदूषणं कृतं, तत्परि-
हरति—

वर्णासंकीर्णतायां वा जात्यलोपेऽन्यथापि वा ।

ब्रह्महादेः परीक्षासु भङ्गमङ्ग ! प्रमाणय ॥ ८६ ॥

वर्णेति ॥ अङ्ग रे चार्वाक ! ब्राह्मणादिवर्णानामसंकीर्णतायां सत्यामन्योन्ययोनि-
संकराभावे सति यो जात्यलोपो ब्राह्मणादिजातेर्लोपाभावः सद्यवहारविषयत्वं तस्मिन्वा
विषयेऽन्यथापि वर्णसंकराज्जात्यभावे वा विषये परीक्षासु शुद्धत्वादिज्ञापकेषु स्मृत्या-
द्युक्तेषु जलानलादिदिव्येषु विषये ब्रह्महादेर्ब्राह्मणक्षत्रियादिवधकारिणोऽभियोज्यस्य भङ्गं
पराजयं प्रमाणय संदिग्धस्यार्थस्य कोऽन्यन्तरनिरासननिश्चायकं कुरु । यदि ब्राह्मणत्वा-
दिशुद्धिर्न स्यात्, तर्हि ब्रह्मवधादौ कृतेऽपि ब्रह्महा नास्मीति प्रतिज्ञाते च लिङ्गभूतो
भङ्गो न स्यात् । भवति च तावत्, तस्माद्भङ्गेनैव हन्यमानस्य तत्पित्रादिपरम्पराया-
श्चासंकीर्णत्वाद्ब्राह्मण्यादिजातेरस्तित्वं कथितम् । यत्र च संकराज्जातिशुद्धिर्नास्ति तस्य
वधादौ कृतेऽपि ब्रह्महत्यादिप्रतिज्ञाकृतो भङ्गो नास्त्येवेति वर्णसंकराज्जातिलोपे व्यति-
रेकमुखेन भङ्ग एव प्रमाणं धूम इव वह्न्यभावेऽपीत्यर्थः । अङ्गेति प्रातिकूल्यद्योति
संबोधनम् । मिथ्यातत्त्वपरीक्षायामभियोजुर्भङ्गेऽभियोज्य(स्य) जातिशुद्धिः पातित्या-
भावश्च । अभियोज्यभङ्गे तु हन्यमानादेर्जातिशुद्धौ सत्यामप्यभियोज्यस्यैव संकीर्ण-
जातित्वं पातित्यं चेति निश्चयसिद्धेर्भङ्गमेव प्रमाणयेत्यर्थ इति व्याख्येयम् । यथामति
व्याख्या ज्ञातव्या ॥ ८६ ॥

पूर्वोक्तमेव द्रढयति—

ब्राह्मण्यादिप्रसिद्धाया गन्ता यन्नेक्ष्यते जयम् ।

तद्विशुद्धिमशेषस्य वर्णवंशस्य शंसति ॥ ८७ ॥

ब्राह्मण्येति ॥ ब्राह्मण्यमादिर्यस्य क्षत्रियत्वादिजातिविशेषस्य तेन प्रसिद्धा । यद्वा,—ब्राह्मणी आदिर्यस्याः क्षत्रियादिस्त्रियाः सा ब्राह्मण्यादिः सा चासौ प्रसिद्धा च, तस्याः इयमुत्तमा ब्राह्मणी इत्यादिप्रकारेण रूढायाः स्त्रियाः गन्ता कामुकस्तां भुञ्जानो नरो दिव्ये जयं न ईक्षते पश्यतीति यत् । न प्राप्नोतीत्यर्थः । तज्जयानीक्षणमेव कर्त्रशेषस्य वर्णवंशस्य ब्राह्मणादिवर्णसङ्घस्य मातापित्रादिपरम्परया विशुद्धिं नितरां निर्दोषत्वं शंसति कथयति । ब्राह्मणीव्यभिचारी नरो ब्राह्मणोऽहं ब्राह्मणीं नागममिति प्रतिज्ञाय यदा दिव्यं करोति तदा स पराजयत एवेति तावत्प्रलक्षम्, तथा च गम्याया गन्तुश्च पारदार्यादिदोषदूषितत्वेऽपि तन्मातापित्रादिपरम्परया ब्राह्मण्यादिविशुद्धिस्तत्पराजये- नैव स्पष्टं कथिता । यदि जातेः शुद्धिर्नाभविष्यत्, तर्ह्येवं प्रतिज्ञायां कृतायामपि तयोर्ब्राह्मणत्वाभावाद्भङ्गो नाभविष्यत् । स तु दृश्यत इति भङ्ग एवान्यथानुपपत्त्या जातिशुद्धौ प्रमाणमित्यर्थः । ब्राह्मणादिव्यभिचारिण्यपि पराजयत एवेति तस्या अप्ये- तदुपलक्षणं ज्ञेयम् । प्रसिद्धाया इत्यनेन जातेरनपलापनीयत्वं सूचितम् । ब्राह्मण्यादि- प्रसिद्धाया गन्ता ना पुरुषो यदजयं भङ्गमीक्षते तद्भङ्गेक्षणमिति वा व्याख्या । गन्तेति वृत् । अन्यथा 'न लोका—' (२।३।६९) इति षष्ठ्यभावः स्यात् । 'प्रसिद्धा- याम्' इति पाठे विषयसप्तमी । अन्या व्याख्या क्लिष्टत्वादुपेक्ष्या ॥ ८७ ॥

इदानीं संवादादपि वेदस्य प्रामाण्यमित्याह—

जलानलपरीक्षादौ संवादो वेदवेदिते ।

गलहस्तितनास्तिक्यां धिग्धिगं कुरुतेऽनते ॥ ८८ ॥

जलेति ॥ हे चार्वाक ! वेदेन वेदिते बोधिते वेदमूले जलानलयोः, ताभ्यां वा, या परीक्षा शुद्धत्वनिश्चयः स आदिर्यस्य तुलादिव्यादेस्तादृशेऽर्थे संवादो यथोक्तदर्शन- रूपः स ते तव धियं बुद्धिं गलहस्तितं बलान्निर्वासिते नास्तिक्यं यस्यास्तां न कुरुते धिक् । वाक्यार्थः कर्म । अनुचितमेतदित्यर्थः । जलदिव्ये हि जलमग्नः पुरुष आकर्ण- पूर्णपुरुषमुक्तशरप्रत्यानयनमपेक्षमाणो यद्यनानीते शरे उन्मज्जति, तर्ह्येवाशुद्धः । आनीते तु शुद्ध इति वेदोक्तजलदिव्यम् । तच्च तथैव दृश्यत इति संवादः । वह्नि- दिव्ये तु तप्तलोहादौ दाहादाहाभ्यामशुद्धिशुद्धी इत्यप्युक्तं वेदेन । तत्रापि संवादः । तस्मिन्प्रामाण्यहेतौ संवादे सत्यपि नास्तिक्यं न जहासीत्याश्चर्यम् । मूर्खतरोऽसीति भावः । तव धिग्धिगं निन्यां बुद्धिं निराकृतनास्तिक्यां न कुरुते इति वा । तव धियं धिक् निन्यां न कुरुते अपि तु करोत्येव । दूषयतीत्यर्थः । तव धियं न धिक्करोति, अपि तु धिक्करोत्येवेति वा । यतो निराकृतनास्तिक्यामित्युभयत्रापि हेतुगर्भम् । संवादेन नास्तिक्यापनयात् स्वरूपहानेर्धिक्कार एव कृत इत्यर्थः । जलानलपरीक्षादौ ते

१ 'नेक्ष्यते जयन्' इति पाठे ब्राह्मण्यादिप्रसिद्धाया गन्ता जयन् विजयमानो नेक्ष्यते यदिति व्याख्येयम् इति सुखावबोधः ।

तवापि यतः संवादः संप्रतिपत्तिरस्ति । तेन कारणेन संजातगलहस्तमालिङ्गितकण्ठं नास्तिक्यं यस्यां तां स्वीकृतनास्तिक्यां बुद्धिं त्वं धिक्कुर्वित्यर्थे इति वा । अत्र 'गल-हस्त'शब्दः परिभ्रमपरः । यतस्तवापि संवादोऽस्ति । तेन स्वीयां धिग्धियं नास्ति-क्यवादादुष्टं बुद्धिं निर्वासितनास्तिक्यां कुर्विति वा । कुत्सिता रुतिः शब्दो यस्य तत्संबोधनं कष्टम् । तथा,—अविद्यमाननतेऽविनीत चार्वाक वैदिके जलानलपरी-क्षादौ यस्मात्संवादोऽस्ति तस्मादाच्छिष्टनास्तिक्यां नास्तिकमतिं धिक् । सा निन्द्येत्यर्थे इति यत्तदोः संबन्धेन वा व्याख्येयम् । नास्ति मतिरस्येत्यर्थे 'अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः । (४।४।६०) इति ठकि नास्तिकः । मतिः परलोकविषया । तद्भावो नास्तिक्यम्' ब्राह्मण्यादित्वात् प्यञ् ॥ ८८ ॥

इदानीं 'मृते कर्मफलोर्मयः' (नै० १७।५३) इत्यादीनि वाक्यानि दूषयति—

सत्येव पतियोगादौ गर्भादेरध्रुवोदयात् ।

आक्षिप्तं नास्तिकाः कर्म न किं मर्म भिनत्ति वः ॥ ८९ ॥

सतीति ॥ पतियोग ऋतौ क्रिया भर्तृसंबन्धः शुक्रशोणितसंनिपातलक्षणः, अयु-ग्मासु गमनं निषिद्धतिथ्यादिवर्जनमेतदादिर्यस्यैतादृशे बीजक्षेपादौ कर्षणजलसेकादौ च वर्तमान एव दृष्टकारणसामग्र्यां सर्वदा सत्यामपि गर्भादेरध्रुवोदयादनिश्चितादु-द्भवात्कस्मिंश्चित्कालेऽनुत्पत्तेर्हेतोराक्षिप्तमलौकिकस्य परलोकसाधनस्याभावे दृष्टकारण-सामग्रीत एव सदा स्यात्, न चैवमस्ति, तस्माद्धर्माधर्मरूपमदृष्टं कारणान्तरमप्य-स्तीत्यर्थापत्तिप्रमाणकं कर्म शुभाशुभफलकमदृष्टं भो नास्तिका अवैदिकत्वाद्ब्रह्ममर्हाः, वो युष्माकं मर्म हृदयं किं न भिनत्ति, अपि तु विदारयत्येव । कुतो हेतोर्न भिन-त्तीति वा । एतज्जिदर्शनेन सचेतसो हृदयेन विदरीतुं युक्तम् । तन्न जातमित्याश्चर्यम् । मूर्खतमा भवन्त इत्यर्थः । कर्म वो मर्म दर्शनरहस्यरूपं न किं दूषयति, किं तु दूषयत्येवेति वा । सर्वोद्देशेन नास्तिका इति बहुवचनम् । गृहस्थान्निचतुरासु पत्नीषु सतीष्वपि पुत्राद्यसंभवे एवं वदन्ति—अस्माभिरपत्यप्राप्तिहेतुकं कर्म प्राङ् कृतम् । अजातसम्यक्प्रेतकृत्येनास्मद्वंश्येन केनचित्प्रेतेन प्रतिबन्धः कृतः, तस्मादपत्यं न भव-तीत्यादि वा कथयन्ति । तस्मान्नोक्तप्रवादपारम्पर्यादर्थपत्तिरदृष्टं कारणान्तरमङ्गी-करणीयम् । आदिशब्दाभ्यां कृषिवाणिज्यस्वामिसेवादिव्यवसायास्तत्फलवाप्तयश्च व्याख्याताः ॥ ८९ ॥

'मृतः स्मरति—' (नै० १७।५३) 'अन्यभुक्तैर्मृते तृप्तिः—' (नै० १७।५३) 'संदे-हेऽप्यन्यदेहातेः—' (नै० १७।४३) इत्यादेरुत्तरमाह—

याचतः स्वगयाश्राद्धं प्रेतस्याविश्य कंचन ।

नानादेशजनोपज्ञाः प्रत्येभि न कथाः कथम् ॥ ९० ॥

याचत इति ॥ पापवशादप्राप्तसद्गतेः पिशाचत्वादियोनिं प्राप्तस्य स्वसंबन्धि-नम्, उदासीनं वा, यं कंचनाविश्य सूक्ष्मरूपेण तच्छरीरमधिष्ठाय स्वसंबन्धि गया-

१ 'भ्युपास्यां चतुरोऽञ्' (वा० ३३५१) इति वार्तिकेन ङञो बाधितत्वादञ् ।
२ 'भूतस्येति' सुखावबोधसंमतः पाठः ।

श्राद्धं निजदुर्गतिपरिजिहीर्षया गयायां श्राद्धं प्रयागे माघस्नानादिजन्यं पुण्यविशेषं याचतो मम सद्गतप्राप्त्यर्थमिदं करणीयमिति प्रार्थयमानस्य एवं कृते एनं मोक्षायामीति वदतः प्रेतस्य संबन्धिनीर्नानादेशेभ्य आगता जनास्तेभ्य उपज्ञाः श्रुताः, तैर्वा ज्ञाताः सत्यत्वेन सर्वेषां संमताः कथाः कथं न प्रत्येषि तासु कथं न विश्वसिषि, अपि तु नानाविधप्रामाणिकजनसंवादसिद्धत्वात्पूर्वजन्मकथनात्पूर्वं मयात्रैतावत्सुवर्णादि निक्षिप्तं तत्पश्यतेति निष्प्यादिदर्शनसंवादादेशान्तरकालान्तरप्रवृत्तिकथनाद्भयाश्राद्धादौ कृते तस्य सद्गतेरनुमानाच्च ताः सर्वथा विश्वसितुं योग्या इत्यर्थः । एतेन तीर्थादिप्रभाव-विशेषपरलोकदेहान्तरप्राप्तिधर्माधर्ममूलस्वर्गनरकादिप्राप्तीनां प्रामाण्यं समर्थितम् । नानादेशजन उपज्ञोऽनुभविता यासां ताः । सर्वसाक्षिका इत्यर्थः ॥ ९० ॥

‘को हि वेद-’ (नै० १७।६२) इत्यादेरुत्तरमाह—

नीतानां यमदूतेन नामभ्रान्तेरुपागतौ ।

श्रद्धत्से संवदन्तीं न परलोककथां कथम् ॥ ९१ ॥

नीतानामिति ॥ प्राणापकर्षणार्थं यमेनैव प्रेषितेन यमदूतेन देवदत्तमानयेत्यादिष्टे समाननामतया भ्रान्तेर्हेतोः स्थूलशरीरालैङ्गिकं शरीरमाकृष्य यो देवेनानायितः सोऽयमानीत इति यमसामीप्यं नीतानां मारणीयादन्येषां जनानामुपागतौ सस्यो-मानायितो यः सोऽयं न भवति, पुनरयं मर्त्यलोकं नेय इति एतत्सदृशमन्यमानयेति यमन्वित्रगुप्ताभ्यामुक्ते सति प्रत्यावृत्तौ भौतिकशरीरमध्ये लैङ्गिकशरीरे पुनः प्रविष्टे सति तद्गान्धर्वैरेतावत्पर्यन्तं किं जातम्, त्वं कुत्र गतः, किं वा तत्र दृष्टमित्यादि प्रश्ने कृते यमदूतैर्यमं प्रापितः, तेन च पुनरायुःशेषादत्र पातितोऽहम्, स्वर्गो नरकश्चैवंविधं इति प्रकाशकश्रुतिस्मृतिप्रमाणेषु यथा स्वर्गादिरूपं श्रुतम्, तादृशस्यैव तस्य कथनात् संवदन्तीं संवादं कुर्वतीं परलोकसंबन्धिनीमस्तिवकथां कथं कुतो हेतोस्त्वं न श्रद्धत्से परलोकास्तित्वे प्रमाणरूपां न मन्यसे वद । न किञ्चिद्विश्वासे कारणमस्ति । तस्मात् परलोकोऽस्त्येवेति भावः ॥ ९१ ॥

जज्वाल ज्वलनः क्रोधादाचख्यौ चाक्षिपन्नमुम् ।

किमात्थ रे ! किमात्थेदमस्मदग्रे निरर्गलम् ॥ ९२ ॥

जज्वालेति ॥ अथ ज्वलनोऽग्निः क्रोधाज्ज्वाल । अमुं चार्वाकमाक्षिपन्नपक्ष-भाषणैरधिक्षिपन्नित्याचख्यावूचे च । इति किम्—रे चार्वाक नीच ! त्वमस्माकं वैदि-कानामग्रे निरर्गलं निर्भयं यथा तथा इदं पूर्वोक्तप्रकारं किमात्थ किमात्थ किं ब्रूषे किं ब्रूष इति । (अतःपरं चेद्वक्ष्यसि, तर्हि तव कण्ठोष्ठमेव कुण्ठयिष्यामीत्यर्थः ।) क्रोधाविष्टस्य जातिरियम् । क्रौधावेशयोतनार्थमेव वीप्सया पुनरुक्तिः ॥ ९२ ॥

इदानीं ‘नाश्नाति स्नाति-’ (नै० १७।४१) इत्यादेरुत्तरमाह—

महापराकिणः श्रौतधर्मैकबलजीविनः ।

क्षणाभक्षणमूर्च्छाल ! स्मरन्विसयसे न किम् ॥ ९३ ॥

महेति ॥ हे क्षणं क्षणमात्रमभक्षणेनाभोजनेन मूर्च्छालातिविह्वल रे नास्तिक !

१ अयं पाठः सर्वत्रोपलभ्यमानोऽपि ‘तिष्ठ भोस्तिष्ठ-’ (नै० १७।९६) श्लोकव्याख्या-योग्योऽत्र प्रमादात्पतित इति भाति ।

द्वादशादिवहुदिवसोपवाससाध्यमहापराकाख्यव्रतस्तद्व्रतचारिणः श्रौतधर्मरूपेणैवैकेन बलेन जीविनः प्राणधारणशीलानेवंभूतान्मनुष्यान्स्मरंश्चिन्तयन्किं न विस्मयसे ? एतावन्ति दिनान्येतेऽभोजनाः कथमासत इत्याश्चर्यं न प्राप्नोषि एतन्महच्चित्रम् । क्षणमात्रमप्यभोजने पीडायाः खेनैवानुभवे, मासोपवासादिकारिणां जीवितधारणस्य प्रत्यक्षदर्शने च सत्यपि भवादृश एव मूर्खो न विस्मयत इत्यर्थः । तस्माच्चिरमभोजनेऽपि जीवितधारणसामर्थ्याद्धर्मोऽस्त्येवेति । एकादद्युपवासादिकं धर्ममन्वयव्यतिरेकाभ्यां जानीहीति भावः । पराकिणः शेषत्वाविवक्षायां द्वितीयावहुवचनम् । शेषत्वविवक्षायाम् 'अधीगर्थ-' (२।३।५२) इति षष्ठ्येकवचनं वा । मूर्च्छालोऽस्त्यर्थे सिध्मादिषु 'क्षुद्रजन्तूपतापाभ्यां चेष्ट्यते' (ग० सू० ११७) इति वचनादुपतापकारित्वाच्च । 'विस्मयसेऽपि न' इति च पाठः ॥ ९३ ॥

इदानीं 'प्रावोन्मज्जनवत्-' (नै० १७।३७), 'एकं संदिग्धयोस्तावत्-' (नै० १७।५५) इत्यादेरुत्तरमाह—

पुत्रेष्टिश्येनकारीरीमुखा दृष्टफला मखाः ।

न वः किं धर्मसंदेहमन्देहजयभानवः ॥ ९४ ॥

पुत्रेति ॥ भो नास्तिकाः ! पुत्रप्राप्त्यर्थं विहितः पुत्रफलको यागः पुत्रेष्टिः, 'श्येन-नामिचरन् यजेत' इति वेदवाक्यविहितः श्येनसाधनकोऽभिचारफलको यागः श्येनः, तथा,—'कारीरीं निर्वपेदृष्टिकामः' इति वंशाङ्कुरसाधनको वृष्टिफलको यागः कारीरीत्युच्यते, एते यागा मुखमादिर्येषां ते, तथा दृष्टं प्रत्यक्षानुभूयमानसुतसंभूतिवैरिमारणजलवर्षणादिरूपं फलं प्रयोजनं येषां ते मखाः वो नास्तिकानां युष्माकं धर्मोऽस्ति नास्ति वेति धर्मसंबन्धी संदेहो वेदवाक्यविहितादृष्टफलकयागादिरूपो धर्मस्तत्संबन्धी वा, अदृष्टफलकयागादिविधायकवेदवाक्यान्येव वा धर्महेतुत्वाद्धर्मस्तत्संबन्धी वा यः प्रामाण्याप्रामाण्यसंदेह एव मन्देहाः संध्याद्वये सूर्यप्रासार्थमुत्पद्यमानाः षष्टिसहस्रा- (धिका)ः सार्धास्तिष्ठः कोटयो राक्षसास्तेषां जये विनाशे भानवः सूर्यरूपा विनाशकाः किं न भवन्ति । एवं दृष्ट्वापि धर्मं न मन्यसे चित्रमित्यर्थः । किं न, अपि तु भवन्त्येवेति वा । 'तिष्ठः कोट्योऽर्धकोटी च मन्देहा नाम राक्षसाः । उदयन्तं सहस्रांशुमभियुध्यन्ति ते सदा । गायत्र्या चाभिमन्त्र्योर्ध्वं 'जलं त्रिः संध्ययोः क्षिपेत् । तेन शाम्यन्ति ते दैत्या वज्रीभूतेन वारिणा' इत्यादिवचनप्रामाण्याद्गायत्र्याभिमन्त्रितजलप्रक्षेपेण तन्नाशपुरःसरमेव सूर्योदयात्सूर्य एव तान्विनाशयतीत्युच्यते । तथा च,—सूर्यो यथा ताज्ञाशयति, तथा मखैरपि भवदीयः संदेहो विनाश्य एवेति प्रामाणिकमेव सर्वं जानीहि ॥ ९४ ॥

दण्डताण्डवनैः कुर्वन्स्फुलिङ्गालिङ्गितं नभः ।

निर्ममेऽथ गिरामूर्मीभिन्नमर्मेव धर्मराट् ॥ ९५ ॥

दण्डेति ॥ अथाभिवचनानन्तरं धर्मराट् यमः स्वायुधस्य दण्डस्य ताण्डवनैरितस्ततश्चालनैर्नभः स्फुलिङ्गालिङ्गितमभिमङ्गणाकीर्णं कुर्वन्चयन् चार्वाकवाकृशरैर्भिन्नमर्मेव विदारितजीवस्थान इवासहमानो गिरामूर्मीर्वाक्यपरम्परा निर्ममे । ऊच इत्यर्थः । 'ऊर्मि'-पदेन वाचामप्रतिहतप्रसरत्वं सूचितम् । 'ऊर्मिर्वा क्षियाम्' इति स्त्रीलिङ्गोऽपि ॥ ९५ ॥

तदेवाह—

तिष्ठ भोस्तिष्ठ कण्ठोष्ठं कुण्ठयामि हठादयम् ।

अपष्टु पठतः पाठ्यमधिगोष्ठि शठस्य ते ॥ ९६ ॥

तिष्ठेति ॥ भो नास्तिक । तिष्ठ तिष्ठ क्षणं सहस्र सहस्र । धर्मदूषणाद्विरम विर-
मेति वा । अयमहमधिगोष्ठि गोष्ठ्यामिन्द्रादिसभायामपष्टु प्रतिकूलं पाठ्यं पठनार्हं वचनं
पठतो भाषमाणस्य शठस्य वाक्छलमात्रनिष्ठस्य नास्तिकाधमस्य ते तव कण्ठोष्ठं कण्ठ-
नालमोष्ठौ च हठाद्वलात्कारेणेदानीमेव कुण्ठयामि वर्णोच्चारणाशक्तं करोमि । दण्डेन
चूर्णयामीत्यर्थः । सर्वाणि विशेषणानि दण्ड्यत्वज्ञापने हेतवः । अथ च,—एवंविधस्य
तेऽधिगोष्ठि कथामधिकृत्य वाचोयुक्तौ कण्ठोष्ठं कुण्ठयामि युक्त्या प्रतिहतत्वाद्वक्तुम-
समर्थं करोमि । सर्वमपि भवच्छात्रं दूषयिष्यामीत्यर्थः । वागव्यापारं प्रति कण्ठोष्ठ-
स्यैव दण्डो युक्तः । अयमिति क्रोधाहंकाराविष्कारः । तिष्ठ तिष्ठेति क्रोधातिशयबोत-
नार्था पुनरुक्तिः । कण्ठोष्ठं, प्राप्यज्ञत्वादेकवत् । कुण्ठयामि, वर्तमानसामीप्ये भवि-
ष्यति लट् ॥ ९६ ॥

इदानीं श्लोकत्रयेण परलोकं धर्मं च साधयन् 'को हि वेद—' (नै० १७।६२)
'तर्काप्रतिष्ठया—' (नै० १७।७९) इत्यादेरुत्तरमाह—

वेदैस्तद्वेपिभिस्तद्वत्स्थिरं मतशतैः कृतम् ।

परं कस्ते परं वाचा लोकं लोकायत ! त्यजेत् ॥ ९७ ॥

वेदैरिति ॥ चतुर्भिर्ऋग्वेदादिवेदैर्यथा स्थिरीकृतम्, तद्वत्तस्य वेदस्य वेपञ्चलाया
तद्युक्तैस्तदंशोपजीविभिर्वेदानुसारिभिर्मतानां शतैः स्मृतिपुराणादिभिर्वादिप्रतिवादिभेदै-
र्मांसाशास्त्रैश्च तथा स्थिरं कृतं निश्चयेन व्यवस्थापितं परं श्रेष्ठम्, अन्यं च स्वर्गादि-
लक्षणं लोकं हे लोकायत नास्तिकाधम ! परं केवलं ते वाचा निर्युक्तिकेन वचनमा-
त्रेण को विद्वांस्यजेत् । अपि तु न कोऽपि । किंतु सर्वैरपि तद्युक्तिभिः परलोकः
स्वीकृत एवेत्यर्थः । तदस्तित्वसंदेहापादिनी 'को हि वेद—' (नै० १७।६२) इत्यादि-
श्रुतिस्त्वन्यपरेति भावः ॥ ९७ ॥

समज्ञानाल्पभूयिष्ठपान्थवैमत्यमेत्य यम् ।

लोके प्रयासि पन्थानं परलोके न तं कुतः ॥ ९८ ॥

समेति ॥ एकस्मिन्मार्गादावर्थे समज्ञानाल्पमत्तयोऽल्पेऽल्पसंख्या भूयिष्ठा बहु-
तरसंख्याश्च पान्थास्तेषां वैमत्यं मार्गान्यत्वविरोधमेत्य प्राप्य ज्ञात्वा वा, इहलोके यं
पन्थानं त्वमेव प्रयासि परलोकेऽपि विषये तमेव तादृशमेव मार्गं कुतो हेतोर्न गच्छ-
सीति प्रश्नः । अपि तु तमेव गच्छेत्युपदेशो वा । यथा केनचित् 'वामो दक्षिणो वा
काशीमार्गः' इति मध्येमार्गं पथिकेषु केषुचित्पृष्ठेषु पञ्चपैर्वागममार्गं कथिते सति, पञ्चा-
शद्विदक्षिणमार्गं कथिते द्वैधे 'बहूनां वचनं ब्राह्मम्' इत्यादिन्यायात् कुशलेन पञ्चाशदु-
क्तमार्गेणैव गम्यते । एवं परलोकेऽप्यल्पविमतिं निरस्य बहनुगत एव मार्गः किमिति
नाश्रीयत इत्यर्थः । परलोकमार्गश्च लक्षणया धर्मः, तं कथं न मन्यसे ? अपि तु तमे-
वाङ्गीकुरु । परलोकसत्तानिश्चयमपि गन्तव्यग्रामवत् कुर्विति भावः । 'तर्काप्रतिष्ठया—'
(नै० १७।७९) इत्यस्याप्येतदुत्तरं ज्ञेयम् ॥ ९८ ॥

६० नै० च०

बहुसंमतिमेव दर्शयति—

स्वकन्यामन्यसात्कर्तुं विश्वानुमतिदृश्वनः ।

लोके परत्र लोकस्य कस्य न स्याद्दृढं मनः ॥ ९९ ॥

स्वकन्यामिति ॥ स्वकन्यामात्मपुत्रीमन्यसात्कर्तुमन्यस्मै वरायाधीनां देयां कर्तुं विश्वेषां सर्वेषां श्रुतिस्मृतिपुराणादीनां लोकानां चानुमतिं दृष्टवतोऽनुभवतः, तथा कुर्वतश्च कस्य लोकस्य जनस्य परत्र लोके स्वर्गादौ मनो दृढं निःसंदेहं निश्चलं न स्यात् । अपि तु सर्वस्यापि स्यादेव । न केवलमन्यस्यैव, किंतु चार्वाकस्य तवापीत्यर्थः । सर्वेऽपि परलोकबाधभिया स्वकन्यामन्यस्मै ददति । यदि परलोको नाभविष्यत्, तर्हि स्वपुत्रीमप्यन्यस्मै कथमदास्यत् ? अयमाचारः सर्वेषां संमतः । स च त्वयाप्यन्यस्मै पुत्रीदानादङ्गीकृत एव । अन्यथा स्वपुत्र्याः स्वेनैव ग्रहणमापयेत् । तस्मादन्येषामनुमतिं गृहीत्वैव यथा कन्याऽन्यस्मै दीयते, तथा बहुसंमतिदर्शनात्परलोकमप्यङ्गीकुर्विति भावः । अन्यसात्, 'देये त्रा च' (५।४।५५) इति सातिः । दृष्टेति पूर्ववत् ॥ ९९ ॥

श्लोकद्वयेन 'श्रुतिस्मृत्यर्थबोधेषु—' (नै० १७।५१), 'तर्काप्रतिष्ठया—' (नै० १७।७९) इत्यादेरुत्तरमाह—

कस्मिन्नपि मते सत्ये हताः सर्वमतत्यजः ।

तद्दृष्ट्या व्यर्थतामात्रमनर्थस्तु न धर्मजः ॥ १०० ॥

कस्मिन्निति ॥ धर्मपरलोकादिप्रतिपादनपराणां बहूनां मतानां मध्ये कस्मिन्नैकस्मिन्नपि मते सत्ये सत्यत्वेनाङ्गीकृते सति सर्वमतत्यजः सर्वमतत्यागिनः परस्परविरोधात् सर्वमतासत्यत्ववादिनो नास्तिका यूयं हता मारिताः । तत्रायमभिसंधिः—मतानामसत्यत्ववादिभिः किञ्चिन्मतं सत्यमङ्गीक्रियते न वा ? चेदङ्गीक्रियते तर्हि कस्यापि कन्यादानादिप्रतिपादकस्यान्यमतस्य स्वीयमतस्यैव वाऽसत्यत्वाङ्गीकारात् 'सर्वमप्रमाणम्' इति सर्वासत्यत्ववादिनो व्याघातापसिद्धान्ताभ्यां दूषिता एवेति वैदिकसिद्धान्तो निर्दोष इत्यायातं न वेति । पक्षे—नास्तिकमतस्याप्यसत्यत्वादसत्यभूतस्य दूषकत्वाभावाद्निर्दोषो वैदिकः पक्षः सिद्ध एवेत्यपि नास्तिका दूषिताः । निर्दोषत्वेऽपि वैदिकपक्षानङ्गीकारे स्वपक्षोऽपि तैर्नाङ्गीकार्य इति ज्ञेयम् । एवं च तस्यैकस्य मतस्य दृष्ट्या सत्यताज्ञानेनोभयवासिद्धतया पुत्रेष्ट्यादौ पुत्रजन्मादिफलसिद्धौ सत्यां यत्र क्वचित्फलव्यभिचारः, तत्र कर्मणो वैकल्याद्यर्थतामात्रं वैयर्थ्यमात्रं फलसाधनत्वाहित्यमात्रम् । तु पुनः अधर्मः प्राचीनपुत्रवियोगादिरनर्थो दुःखराशिर्धर्मजो न पुत्रेष्ट्यादिधर्मजन्यो न भवति । विपरीतं तु धर्मेण न जन्यते, किंतु प्राचीनदुष्कर्मनिमित्तमेव । केवलं तु काकतालीयन्यायेन तस्य पुत्रेष्ट्याद्यनन्तरभावित्वम् । न च तावतैव तत्कार्यत्वमतिव्याप्तेरित्यर्थ इत्यादि ज्ञातव्यम् । कस्मिन्नपि मातृगमनादिनिषेधे स्वकन्यादानादौ च विषये वैदिके मते सत्ये सति तस्मिन्नंशे सत्यत्वेऽङ्गीकृते सति सर्वमतमसंगतमिति वदन्तो नास्तिका हताः । मातृगमननिषेधादेरंशस्य भवद्भिरपि परिपालनादित्यर्थः । तथा च तद्दृष्ट्या कन्यादानमातृगमननिषेधरूपाणां सत्यानां विधिनिषेधांशानां दृष्टान्तेनान्यत्रांशे व्यर्थतामात्रं वचनमात्रेण व्यर्थमित्युच्यते । न तु धर्मजो वास्तवो-

ऽनर्थः प्रयोजनाभावः । तदुद्यन्तेन व्यर्थतामात्रम्, अन्यत्राव्यर्थतैवेत्यलमिति-
प्रसङ्गेन ॥ १०० ॥

उपसंहरति—

क्वापि सर्वैरवैमत्यात्पातित्यादन्यथा क्वचित् ।

स्थातव्यं श्रौत एव स्याद्धर्मे शेषेऽपि तत्कृतेः ॥ १०१ ॥

क्वापीति ॥ सर्वैर्नास्तिकैरपि क्वापि कस्मिन्नप्यर्हि साकन्यादानादौ श्रौते वेदोक्त-
एव धर्मे स्थातव्यं वर्तितव्यम् । कुतः—अवैमत्यात् । सर्वेषामिति शेषः । श्रौतानां
बौद्धमाध्यमिकादीनामपि संप्रतिपत्तेः । अर्हिसादेस्तैरप्यनिषिद्धत्वादङ्गीकृतत्वाच्चेत्यर्थः ।
स्थातव्यमेवेति वा । तथा,—कचिद्वर्णाश्रमाधिकारविहितेऽन्यथाकरणे निषिद्धाचरणे
च पातित्यदोषाद्विहिताकरणनिषिद्धाचरणप्रत्यवायभयादपि श्रौत एव धर्मे स्थातव्यम् ।
अन्यथा वैमत्येऽपि श्रौत एव क्वचित्कस्मिंश्चिद्धर्मे स्थातव्यम् । कुतः—पातित्यात् ।
यत्र तु श्रौते धर्मे तेषां विप्रतिपत्तिस्तदनङ्गीकारेऽपि प्रत्यवायः स्यादित्यङ्गीकार्य एवे-
त्यर्थ इति वा । एवं शेषेऽपि नित्यनैमित्तिकाभ्यामतिरिक्ते काम्ये ज्योतिष्टोमादावपि
स्थातव्यम् । कुतः—तत्कृतेस्तस्य वेदस्य कृतेः करणात् । वेदविहितत्वाविशेषादि-
त्यर्थः । यद्वा, तत्कृतेर्वेदमूलत्वाच्छेषे स्मार्तेऽपि धर्मे स्थातव्यम् । सदाचारानुमित-
स्मृत्या श्रुतेरनुमानात् स्मार्तधर्मा अपि वेदमूला इति तेऽप्यङ्गीकर्तव्या इत्यर्थः ।
एतेन 'जनेन जानता—' (नै० १७।५४) इति, 'एकस्य विश्वपापेन—' (नै० १७।५६),
'स्वं च ब्रह्म च—' (नै० १७।७४) इत्यादेः सर्वस्याप्युत्तरं दत्तम् । धातुवादा-
दिकं प्रामाणिकमेव, असिद्धिस्तु साधनवैगुण्यादिति समर्थितमिति ज्ञेयम् । 'तत्कृते'
इति पाठे हेतुगर्भविशेषणम् । तस्मान्न मतानामप्रामाण्यम् । श्रुतिस्मृत्योर्बैकमत्य-
मप्यविरुद्धमिति श्लोकद्वयतात्पर्यार्थः । अर्हिसादयः स्मृत्युक्ताः सर्वसाधारणा धर्माः,
तेषु क्वापि श्रौते च धर्मे स्थातव्यम् । पातित्यादित्युभयत्रापि हेतुः । सर्वेषामनुमते
विहिते चेन्न स्थायते तर्हि 'विहितस्याननुष्ठानात्' (याज्ञ० ५।२।१९) इति स्मृतेः
पातित्यम् । सर्वेषां विमते निषिद्धे चेत् स्थायते तथापि 'निन्दितस्य च सेवनात्'
(याज्ञ० ५।२।१९) इति स्मृतेः पातित्यमित्यर्थः । तथा च विहितानां केषांचि-
द्भवद्विरप्यनुष्ठानात्, निषिद्धानां केषांचिद्भवद्विरपि वर्जनात्तदुद्यन्तेनान्येष्वपि
विधिनिषेधांशेषु तत्कृतेः श्रौतत्वाविशेषादेव हेतोः स्थातव्यम् । तेऽपि प्रामाणिकत्वेन
स्वीकार्या इत्यादि ज्ञातव्यम् ॥ १०१ ॥

वभाण वरुणः क्रोधादरुणः करुणोज्झितम् ।

किं न प्रचण्डात्पाखण्डपाश ! पाशाद्विभेषि नः ॥ १०२ ॥

वभाणेति ॥ क्रोधादरुणो रक्तकायकान्तिर्वरुणः करुणयोज्झितं वचो नितरां
परुषं यथा तथा वभाण । हे पाखण्डपाश नास्तिकाधम ! त्वं नोऽस्माकं प्रचण्डाहुः-
सहात्पाशाज्ज विभेषि किम् ? कुत्सायां 'याप्ये पाशप्' (५।३।४७) इति पाश-
प्रत्ययः ॥ १०२ ॥

मानवाशक्यनिर्माणा कूर्माद्यङ्कुबिला शिला ।

न श्रद्धापयते मुग्धास्तीर्थिकाध्वनि वः कथम् ॥ १०३ ॥

मानवेति ॥ मानवैर्मनुष्यैरशक्यं निर्माणं यस्याः, तथा,—कूर्मवराहनरसिंहा-

दयौऽङ्काश्चिह्नानि येषामेवंविधं बिलं विवरं यस्याः सा शिला गण्डकाख्यतीर्थविशेष-
संभवा शालग्रामशिला भो मुग्धा मूर्खाः ! तीर्थिकाध्वनि सेश्वरमार्गे वैदिकाध्वनि वा
वो युष्मान्कथं न श्रद्धापयते आस्तिक्यं न प्रापयति ? चित्रमेतत् । भवतां मूर्खतर-
त्वमित्यर्थः । मनुष्यैरशक्यरचनं सावयवत्वेन कार्यं शिलादि खनिर्माणशक्तमिच्छा-
मात्रेण कर्तारं मनुष्याद्विलक्षणमीश्वरमाक्षिपति । 'विमतं सकर्तृकं कार्यत्वात्, घटवत्'
इत्यनुमानात्पक्षधर्मताबलाद्विलक्षणे कर्तरीश्वरे सिद्धेऽपि कथमनाश्वास इत्याशयः ।
एतेन 'देवश्चेदस्ति सर्वज्ञः-' (नै० १७।७७) इत्यादेरुत्तरं दत्तमिति ज्ञेयम् ॥ १०३ ॥

शतक्रतूरुजाद्याख्याविख्यातिर्नास्तिकाः कथम् ।

श्रुतिवृत्तान्तसंवादैनं वश्रमदचीकरत् ॥ १०४ ॥

शतेति ॥ भो नास्तिकाः ! शतक्रतुश्च श्रीविष्णोरुरुभ्यां जायत इत्यूरुजो वैश्यः
स आदिराद्यो वा येषां ते ब्राह्मणादिवर्णाश्च तेषामाख्या शतक्रतुः, मुखजो बाहुज
ऊरुज इत्यादीनि नामानि तेषां सर्वत्र विशेषेण ख्यातिः कर्त्रां श्रुतिवृत्तान्तसंवाद-
वेदोक्तेतिहासैः करणैर्वो युष्मान्कथं न चमदचीकरच्चमत्कारं नाकारयत् ? अपि त्वाश्चर्यं
भवतां त्वयोत्पाद्यम् । 'चमत्' इत्यव्ययमाश्चर्यार्थं । 'शताश्वमेधक्रतुकारीन्द्रो भवति'
इतीन्द्रस्यैव शतक्रतुत्वं वेदेनोक्तम् । लोकेनापीन्द्र एव शतक्रतुत्वेन व्यवहियते, न तु
बह्यादिरिति । तथा,—'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्-' (ऋ० सं० ८।४।१९) इत्यादिश्रुत्या
ब्राह्मणक्षत्रियादीनां मुखजत्वबाहुजत्वाद्युक्तम् । लोकेनापि ब्रह्मक्षत्रादय एव मुख-
जत्वबाहुजत्वादिभिर्व्यवहियन्ते, न तु विपर्ययेणेति वेदोक्तेन सह लोकस्यानुभूयमा-
नात्संवादादपि वेदे यथोक्तं तथैव लोको व्यवहरत्याश्चर्यमेतदित्याश्चर्यपूर्वं वेदप्रामाण्यं
कथं न विश्वसियेति, अपि तु विश्वसनीयं तत्रेत्याशयः । 'ऊरुज'पदं वृत्तानुरोधात्प्रा-
योजि । तथा च सर्वेऽपि वर्णाः संगृहीताः । विख्यातिः प्रयोजिका संवादैः प्रयोज्यैर्वो
युष्माकं चमदाश्चर्यं कथं न कारयामासेति वा । शतक्रतुश्च ऊरुजोर्वेशी च तदादि-
वैहिर्मेनकेत्यादिराख्या येषां यासां च बह्यादीनां मेनकादीनां च तेषां प्रसिद्धिवेदवृ-
त्तान्तसंवादैर्हेतुभिर्युष्माकं कथमाश्चर्यं नाचीकरत् ? लोकवेदप्रसिद्धानिन्द्रादीनुर्वेश्याद्य-
प्सरसश्चैतान्सर्वान् प्रत्यक्षेणात्रैव पश्यतेत्यर्थः । ततश्च वेदः, तन्मूलं परलोकादि च,
प्रामाणिकमेवेति भाव इति वा । प्रथमव्याख्याने व इति 'ह्रकोः—' (१।४।५३)
इत्यणौ कर्तुर्णो कर्मत्वम्, चमदिति च कर्मान्तरम्, संवादैरिति करणे तृतीया । पक्षा-
न्तरे तु तेनैव सूत्रेणाणो कर्तुः कर्मत्वस्य वैकल्पिकत्वेन कर्मत्वाभावादनभिहिते कर्तरि
संवादैरिति तृतीया, व इति षष्ठी ॥ १०४ ॥

तत्तज्जनकृतावेशान्गयाश्राद्धादियाचिनः ।

भूताननुभवन्तोऽपि कथं श्रद्धतथ न श्रुतीः ॥ १०५ ॥

तदिति ॥ तेषु तेषु जनेषु कृतावेशान्कृतसंचारान्, तथा,—गयाश्राद्धादि-
याचिनो गयापिण्डदानादिपुण्ये याचतः प्राप्तप्रेतभावान्भूतान्प्राणिनोऽनुभवन्तोऽपि
पश्यन्तोऽपि यूयं श्रुतीः कथं न श्रद्धतथ सत्यत्वेन न मन्यध्व इति । पौनरुक्त्यं न
शङ्कनीयम्, भिन्नवकृत्वात् । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् ॥ १०५ ॥

नामभ्रमाद्यमं नीतानथ स्वतनुमागतान् ।

संवादवादिनो जीवान्वीक्ष्य मा त्यजत श्रुतीः ॥ १०६ ॥

नामेति ॥ नामभ्रमाद्यमद्वैतैर्यमं नीतान्प्रापितानथ मुक्तत्वात्प्रत्यावृत्त्य स्वतनुमागतान्प्राप्तान् संवादं 'चन्द्रः क्षयी—' इत्यादिवेदसंवादं वदन्त्येवंशीलाजीवान्वीक्ष्य श्रुतीर्वेदान् मा त्यजताप्रामाणिकान्मा ब्रूत । एवं वेदप्रामाण्योपसंहारात्स्मृत्यादेरपि वेदमूलत्वात्तदुक्तसर्वधर्माणां प्रामाण्यं व्यवस्थापितम् ॥ १०६ ॥

संरम्भैर्जम्भजैत्रादेस्तभ्यमानाद्वलाद्वलन् ।

मूर्ध्वबद्धाञ्जलिर्देवानथैवं कश्चिदूचिवान् ॥ १०७ ॥

संरम्भैरिति ॥ अथ देववचनानन्तरं जम्भजैत्रः शक्र आदिर्यस्य इन्द्रानलादीनां संरम्भैर्ब्रूभङ्गाद्याकारविकारैर्भातेन कलिना पुरश्चलितुं स्तभ्यमानान्निषिध्यमानानिन्द्रादिसंरम्भान्दृष्ट्वा भयात्तत्संमुखं पदमपि चलितुमशक्ताद्वलात्कलिसैन्याद्वलन्पृथग्भवन् किञ्चिद्दार्ढ्यमवलम्ब्य द्वित्राणि पदानि संमुखमागच्छन् दीनत्वद्योतनपुरःसरं शक्रादिनमस्कारार्थं मूर्ध्नि बद्धाञ्जलिः कश्चिदज्ञातनामा पापरूपत्वेनाज्ञातनामा वा चार्वाको देवानेवं वक्ष्यमाणप्रकारेण ऊचे ॥ १०७ ॥

नापराधी पराधीनो जनोऽयं नाकनायकाः ! ।

कालस्याहं कलेर्वन्दी तच्चाटुचटुलाननः ॥ १०८ ॥

नेति ॥ हे नाकनायका इन्द्रादयः ! अयं मल्लक्षणो जनोऽपराधी न । यतः पराधीनः । तदेवाह—कलेः कलिनाम्नः कालस्याहं बन्दी स्तुतिपाठकः । अत एव—तस्य चाटुनि प्रियवचनविषये चटुलं प्रियवादि वावदूकं वा आननं यस्यैवंभूतः । अथ च,—कालस्य कृतान्तरूपस्य । बन्दिनो हि यमाश्रयन्ति तत्प्रियं वदन्ति, न च दण्डार्हाः, तस्मादेतत्प्रियं वेदादिभूषणं मया कृतम् । यदि न करोमि तर्ह्ययं दण्डयिष्यतीति परप्रयुक्तत्वाच्चाहं दण्ड्यः श्रीमद्भिरिति ॥ १०८ ॥

इति तस्मिन्वदत्येव देवाः स्यन्दनमन्दिरम् ।

कलिमाकलयांचक्रुर्द्वापरं चापरं पुरः ॥ १०९ ॥

इतीति ॥ देवास्तस्मिंश्चार्वाके इति पूर्वोक्तप्रकारेण वदति भाषमाणे सत्येव स्यन्दनमन्दिरं रथस्थं कलिम्, अपरं द्वितीयं द्वापरं च पुरोऽग्रे आकलयांचक्रुर्ददृशुः ॥ १०९ ॥

संददर्शोन्नमद्भीवः श्रीबहुत्वकृताद्भुतान् ।

तत्तत्पापपरीतस्तान्नाकीयान्नारकीव सः ॥ ११० ॥

समिति ॥ तैस्तैः प्रसिद्धैर्ब्रह्महत्यादिभिर्मूर्तैः पापैः, तत्कारिभिः पुरुषैर्वा परीतः संमन्ताब्धातः, तथा,—उन्नमन्ती दर्शनार्थमुच्चा ग्रीवा यस्यैवंभूतः स कलिः श्रीबहुत्वेन कायकान्तिबाहुल्येन संपद्बाहुल्येन वा कृताद्भुतान्कृताश्चर्यानाकीयान्स्वर्गहितान्स्वर्गभवान्वा तानिन्द्रादीन् संददर्श । क इव—नारकीव । यथा ब्रह्महत्यादिकारी आकण्ठं नरके मम ऊर्ध्वग्रीवो नरकस्थः पुरुष इव । पापकारित्वादहमेवंरूपः, पुण्य-

कृत्वाचैते वीप्रस्वरूपा इति ज्ञातवांश्च । नरकस्थोऽपि देवकायकान्तिदर्शनाज्जायमान-
मुखोऽनुष्ठितपापकृतपश्चात्तापः सुरानार्ततया पश्यतीत्युपमा । 'उन्नतग्रीवः' इत्यपि
पाठः । नाकीयानिति हितार्थे 'तस्मै हितम्' (५।१।५) इति, वृद्धत्वाद्भवार्थे
'वृद्धाच्छः' (४।२।११४) इति वा छः । नारकी, 'नारक'शब्दात् 'अतः
इतिः' (५।२।११५) ॥ ११० ॥

गुरुरीढावलीढः प्रागभून्नमितमस्तकः ।

स त्रिशङ्कुरिवाक्रान्तस्तेजसेव बिडौजसः ॥ १११ ॥

गुर्विति ॥ प्राग्दर्शनात्पूर्वं इन्द्रादयः के नाम वराका इत्यादिरूपया गुर्व्या महत्या
रीढयावज्ञयावलीढो व्याप्तस्तेषु कृतावज्ञोऽपि दर्शनानन्तरं बिडौजस इन्द्रस्य तेजसा
आक्रान्तः पराभूतस्तिरस्कृततेजस्कः सन् अवज्ञां त्यक्त्वा स कलिरनमन्नपि बल-
त्स्वेनैव शक्ततेजसैव वा नमितो नम्रीकृतो मस्तको यस्यैवंभूतोऽभूत् । इन्द्रादीन्मन्त्रका-
दित्यर्थः । क इव—त्रिशङ्कुनामा सूर्यवंश्यो नृप इव । स हि स्वयाजने प्रार्थितेन पुरो-
धसा वसिष्ठेन निरस्तो गुरोर्वसिष्ठस्यावज्ञया व्याप्तस्तस्मिन्कृतावज्ञः सन्नभिमानाद्विधा-
मित्रेण सार्वकामिकं क्रतुं याजितस्तत्प्रभावात्सशरीर एव स्वर्गं गच्छन्निन्द्रेऽपि कृता-
वज्ञः संस्तुतेजसा पराभूतः स्वर्गाङ्गं शित इत्येवं नमितमस्तकोऽभूदिति पुराणेतिहासः ।
'रीढावमाननावज्ञा—' इत्यमरः ॥ १११ ॥

विमुखान्द्रष्टुमप्येनं जनंगम इव द्विजान् ।

एष मत्तः सहेलं तानुपेत्य समभाषत ॥ ११२ ॥

विमुखानिति ॥ मत्तः सगर्वोऽयं कलिः सहेलं सविलासमुपेत्य समीपमागत्य एवं
तान्देवान् समभाषत । किंभूतान्—एनं कलिं द्रष्टुमपि न केवलं भाषितुं स्प्रष्टुं किंतु
वीक्षितुमपि विमुखाननर्हान्सावज्ञान् । कः कानिव—मत्तो निरर्गलो मदिरामत्तो वा
जनंगमश्चण्डालो द्विजानिव । किंभूतान्—एनं चण्डालं द्रष्टुमप्यनर्हान् । 'चण्डाल-
लवमातङ्गदिवाकीर्तिजनंगमाः' इत्यमरः । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच्,
खित्वान्मुम् ॥ ११२ ॥

खस्ति वास्तोष्पते ! तुभ्यं शिखिन्नस्ति न खिन्नता ।

सखे काल ! मुखेनासि पाशहस्त ! मुदस्तव ॥ ११३ ॥

खस्तीति ॥ हे वास्तोष्पते इन्द्र ! ते तुभ्यं खस्ति क्षेममस्ति कश्चित् ? तथा,—
हे शिखिन्ने ! तव खिन्नता चित्केशो नास्ति कश्चित् ? हे सखे काल यम ! मुखेनासि
किम् ? हे पाशहस्त वरुण ! तव मुदः सन्ति कश्चित् ? गृहमात्रस्याधिपत्यादसामर्थ्यं,
वृथैव ज्वालाजटिलत्वम्, कुतिसतरूपत्वम्, आयुधधारणवैयर्थ्यं च संशुद्धिभिः सूचि-
तम् । उत्तमानां कुशलप्रश्नस्तैः सह साम्यं, तेभ्योऽधिकत्वं सूचयति । इन्द्राय खस्ति-
प्रयोगः स्वामिभावं, ब्राह्मण्यं वा कलेद्योतयति । वर्णसाम्येन यमे 'सखि'शब्दप्रयोगः ।
अयमेव च गर्वोऽवज्ञा चेति ज्ञेयम् । 'खस्त्याशीःक्षेमपुण्यादौ' इत्यमरः । 'वास्तो-
ष्पतिगृहमेधाच्छ च' इति लिङ्गात् 'वास्तोष्पति'शब्दः साधुः । तुभ्यमिति,
'नमःखस्ति-' (२।३।१६) इति चतुर्थी । इतरत्र तवेति संबन्धनीयम् ॥ ११३ ॥

स्वयंवरमहे भैमीवरणाय त्वरामहे ।

तदस्माननुमन्यध्वमध्वने तत्र धाविने ॥ ११४ ॥

स्वयमिति ॥ हे देवाः ! वयं स्वयंवररूपे मह उत्सवे भैमीवरणाय यस्मात्त्व-
रामहे सवेगाः स्मः तत्तस्मात्तत्र धाविने स्वयंवरस्थानं प्रति ऋजुगामिनेऽध्वनेऽस्मान-
नुमन्यध्वमाज्ञापयत । त्वरावशादन्या गोष्ठी न क्रियते, आज्ञैव दीयतामित्यर्थः ।
अध्वने, तादर्थ्यं चतुर्थी ॥ ११४ ॥

तेऽवज्ञाय तमस्योच्चैरहंकारमकारणम् ।

ऊचिरेऽतिचिरेणैतं स्मत्वा दृष्टमुखा मिथः ॥ ११५ ॥

त इति ॥ ते देवाः पूर्वोक्तमकारणं निर्हेतुकमुच्चैरतिशायितमस्य कलेरहंकारं
दर्पमवज्ञाय मिथोऽन्योन्यं दृष्टमुखाः सन्तः पूर्वोऽयं स्वयंवरवार्तां करोतीति स्मत्वा
ज्ञास्यं कृत्वातिचिरेण पापीयसानेन सह कथं वा वक्तव्यमिति बुद्ध्या भूयांसं कालं
विलम्ब्य एनं कलिं प्रत्यूचिरे वक्ष्यमाणं वभाषिरे ॥ ११५ ॥

पुनर्वक्ष्यसि मा मैवं कथमुद्वक्ष्यसे तु सः ।

सृष्टवान्परमेष्ठी यं नैष्ठिकब्रह्मचारिणम् ॥ ११६ ॥

पुनरिति ॥ हे कले ! त्वं स्वयंवरार्थं गमिष्यामीत्येकवारमज्ञानाद्युक्तम्, तदिद-
मतः परं पुनर्मा मा एवं वक्ष्यसि मा मा वोचः । यस्मात् परमेष्ठी यं त्वामामरणं गुरु-
कुलनिवासिनं नैष्ठिकब्रह्मचारिणं सृष्टवान् । स तु पुनस्त्वं कथमुद्वक्ष्यसे परिणेष्यसि ?
कृतयुगादयो निष्कलत्रा एव सृष्टाः । तस्मात्तव स्वयंवरवार्ताऽनुचिता, अवकीर्णित्वा-
पातात् । तस्मादेवं पुनर्मा मा वोच इत्यर्थः । पापरूपं प्रत्युपहासवचनमेतत् । 'मा'-
शब्दस्य निरनुबन्धकत्वाद्द्वक्ष्यसीति वचेर्लृट् । मामेति निषेधातिशयार्थं वीप्सायां
द्विरुक्तिः । परमे स्थाने तिष्ठतीति 'परमे स्थः कित्' (उ० सू० ४५०) इतीनिः, स च
कित्, तत् आलोपः । 'अम्बाम्ब-' (८।३।१७) इति सूत्रेण षत्वम् । तत्रैव
'परमे बर्हिर्-' इति निपातनादेदन्तत्वम् । 'नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु वसेदाचार्यसंनिधौ ।
तदभावेऽस्य तनये पत्न्या वेश्वानरेऽपि वा ॥' (याज्ञ० २।४९) इति स्मृतेः ॥ ११६ ॥

द्रोहिणं द्रुहिणो वेत्तु त्वामाकर्ण्यवकीर्णितम् ।

त्वज्जनैरपि वा धातुः सेतुर्लङ्घ्यस्त्वया न किम् ॥ ११७ ॥

द्रोहिणमिति ॥ द्रुहिणो ब्रह्मा त्वामवकीर्णितं क्षतव्रतमाकर्ण्य निजाज्ञाभङ्गाद्रो-
हिणं गुरुद्रोहकारिणं वेत्तु । एवं त्वया कृते ब्रह्मा एवं ज्ञास्यतीति यावत् । वायवा
वेन ज्ञातेऽपि तव किं भयमिति सोपहासमाह—त्वज्जनैस्त्वदुपजीविभिः कामक्रोधा-
दिभिरपि धातुः सेतुर्ब्रह्मकृता धर्ममर्यादा लङ्घ्यः । त्वया (पुनः) किं न लङ्घ्यः ।
त्ववीयाः सेवका अपि ब्रह्माज्ञां लङ्घयन्ति, त्वं लङ्घ्यसीति किमाश्चर्यमित्यर्थः । यद्वा,—
त्वज्जनैरपि सेतुर्न लङ्घ्यः, त्वया न लङ्घ्य इति किं वाच्यम्, तदाज्ञालङ्घनमनौषि-
स्यान्न कार्यमित्यर्थ इति काका । 'धाताब्जयोनिर्द्रुहिणः-' इत्यमरः । द्रुह्यलसुरेभ्यः ।
औणादिकः किन् ॥ ११७ ॥

१ 'त्वया तु किम्' इति पाठे 'त्वया पुनर्लङ्घ्य इति किं वाच्यम्' इति सुप्तावबोधा ।

स्वयंवरं प्रत्यगमने हेत्वन्तरमपि भ्रुवते—

अतिवृत्तः स वृत्तान्तस्त्रिजगद्युवगर्वनुत् ।

आगच्छतामपादानं स स्वयंवर एव नः ॥ ११८ ॥

अतीति ॥ एकं विना सर्वपरित्यागस्त्रिजगत्सु वर्तमानानां तरुणानां सौन्दर्यादि-
विषयं गर्वं नुदतीति नुत् नाशकः स वृत्तान्तो भैमीस्वयंवरोऽतिवृत्तोऽतिक्रान्तः ।
संजात इत्यर्थः । भवद्भिः कथं ज्ञातमित्यत आहुः—स स्वयंवर एवागच्छतां नोऽस्मा-
कमपादानं निश्चलोऽवधिभूतोऽर्थ इत्यर्थः । वयमपि तत्र गतास्तत एवागच्छाम इति
सर्वोऽपि वृत्तान्तोऽस्माभिर्ज्ञायत इत्यतोऽपि त्वया न तत्र गन्तव्यमिति भावः ।
विच्छेदे चञ्चलं स्थिरं वा यदुदासीनं तदपादानमिति वैयाकरणाः ॥ ११८ ॥

कथं यूनां गर्वनोदः, को वा तथा वृत इत्याशङ्क्यामाहुः—

नागेषु सानुरागेषु पश्यत्सु दिविषत्सु च ।

भूमिपालं नरं भैमी वरं साऽववरद्वरम् ॥ ११९ ॥

नागेष्विति ॥ नागेषु बासुकिप्रभृतिषु सानुरागेष्वस्मदादिषु दिविषत्सु देवेषु च
पश्यत्सु सानुरागां भैमीं स्त्रीयार्तिद्योतनपूर्वं विलोकयत्सु सत्सु । अथवा,—अस्मदन्येषु
देवेषु सानुरागेष्वस्मदादिषु कौतुकवशादेव पश्यत्सु, तान्सर्वाननादृत्य सा भैमी नागाद्य-
पेक्षया वरं सर्वगुणाश्रयत्वाच्छ्रेष्ठं भूमिपालं सार्वभौमं नरं नृवरं वरं परिणेतारमव-
चद्वरयामास । सर्वानादरेण मलवरणात्सर्वेषां सौन्दर्यादिदर्पो गत इत्यर्थः । पश्यत्सु
दिविषत्स्वित्यनेनास्माभिः कौतुकार्थं वरदानार्थमेव च गतम्, न तु तद्वरणार्थमिति च
व्याख्यान्तरेण सूचितमिति ज्ञेयम् । नागेष्वित्यादौ 'षष्ठीं चानादरे' (२।३।३८)
इति सप्तमी । अववरत्, 'वर ईप्सायाम्' इति चुरादावदन्तपाठात् स्वार्थणिजन्ताद्वर-
यतेश्चङ्गलरोपित्वात्सन्वद्भावाभावादित्वदीर्घत्वाभावः ॥ ११९ ॥

किमिति ते परित्यक्ता इत्याशङ्क्यां कारणमाहुः—

भुजगेशानसद्वेशान्वानरानितरान्नरान् ।

अमरान्पामरान्भैमी नलं वेद गुणोज्ज्वलम् ॥ १२० ॥

भुजगेशानिति ॥ भैमी भुजगेशान्वासुकिप्रमुखान्फणागणजिह्वालाब्जनादिवैरू-
प्यादसद्वेशानमनोहराकारान् वेद जानाति । तथा,—इतरान्नलादन्यान्नरान्मनुजाधीशां-
श्चापत्यनिर्गुणत्वाभ्यां वानरान् वेद । तथा,—अमरानचतुरत्वात्पामराक्षीचान् वेद ।
केवलं नलमेव गुणोज्ज्वलं श्रुतवीर्यौदार्यसौन्दर्यादिभिः प्रकाशमानं वेद । सर्वगुणाकर-
त्वाच्च एव तथा वृतः, अन्ये तु परित्यक्ता इत्यर्थः । 'विवर्णः पामरो नीचः' इत्यमरः ।
वेदेतीदानीमपि तथैव प्रतीतेः सत्त्वाद्वर्तमानता, विभक्तिप्रतिरूपको निपातो वा ।
तथा चाज्ञासीदित्यर्थः ॥ १२० ॥

१ 'अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् । ध्रुवमेवातदावे' शातदपादानमुच्यते ॥
इति हर्षकः ।

इति श्रुत्वा स रोषान्धः परमश्चरमं युगम् ।

जगन्नाशनिशारुद्रमुद्रस्तानुक्तवानदः ॥ १२१ ॥

इतीति ॥ चरममन्त्रं युगं स कलिः इतीन्द्रादिवचनं श्रुत्वा परमोऽत्युत्कृष्टो रोषान्धो रोषाश्रितरां निर्विचारतया पुरःस्थमपि वस्त्वजानन्, अत एव—जगन्नाश-
संबन्धिनी निशा । यस्यां निशि जगन्नाशो भवतीति यावत् । तत्संबन्धी प्रलयकाले
सकलभूतप्रासलालसासंपन्नो रुद्रस्तद्वन्मुद्रा आकारो यस्य । क्रोधवशाश्रितरां विकृता-
कार इति यावत् । एवंभूतः संस्तान्पुरान् अदो वक्ष्यमाणमुक्तवान् ॥ १२१ ॥

‘पुनर्वक्ष्यसि मा मैवम्’ (नै० १७।११६) इत्यादेरुत्तरमाह—

कयापि क्रीडतु ब्रह्मा दिव्याः स्त्रीर्दीव्यत स्वयम् ।

कलिस्तु चरतु ब्रह्म प्रैतु वातिप्रियाय वः ॥ १२२ ॥

कयेति ॥ हे देवाः । ब्रह्मा कयाप्यतिसुन्दर्या गायत्र्यादिपदवाच्यया । अज्ञात-
नामजातिगोत्रया वा । अथ च,—अगम्यत्वाद्यस्या नामकथनेऽप्यस्माकं लज्जा भवति
तया सुतया सह सुखेन क्रीडतु । तथा,—यूयं स्वयमात्मना दिव्याः स्त्रीः स्वर्गभवा
रम्भादीः । अहल्यामुख्या वा । रमणीर्दीव्यत स्वेच्छया ताभिः सह सुरतक्रीडां
कुरुत । ‘प्रजापतिः स्वां दुहितरमभ्यधावत्’ इति श्रुत्या ब्रह्मणः स्वाच्छन्त्याद्भवतां
सुतरां स्वाच्छन्धमिति स्वयमित्यनेनोक्तम् । कलिस्तु पुनर्ब्रह्मचर्याख्यं व्रतं यावज्जीवं
चरतु । वा अथवा जीवन्कलिरस्मानुपहसिष्यतीत्यनेन न जीवितव्यमिति वो युष्माक-
मतिप्रियाय नितरां तुष्ट्यै प्रैतु म्रियताम् । स्वयं सर्वैः स्वेच्छाचारः क्रियते, मया तु
स्वेच्छाचारो न कर्तव्यः, मर्त्यमेवेति कीदृशीयं भवतां परप्रद्वेषरीतिरिति लोकरीत्यो-
पहासः । अथ च,—यूयं ब्रह्मादयः सर्वेऽपि स्वेच्छाचारिणः स्वाच्छन्धं कुरुत नाम,
कलिस्तु न तादृगिति ब्रह्मैव चरतु, युष्माकमप्यतिप्रियाय भैमीलक्षणाय वस्तुने
म्रियताम् । भवद्वत्स्वेच्छाचारं न करोमि किंतु भैमीप्राप्तये प्रवृत्तस्य मम मरणं
चेत्स्यात्, तदप्यस्त्विति भावः । अत्राप्युपहास एव तात्पर्यम् । क्रीडार्थत्वेति (पि)
‘दिवः कर्म च’ (१।४।४२) इति करणस्यापि कर्मत्वात्स्त्रीभिरित्यर्थे द्वितीया ॥ १२२ ॥

उपहासमेव प्रकटयति—

चर्येव कतमेयं वः परस्मै धर्मदेशिनाम् ।

स्वयं तत्कुर्वतां सर्वं श्रोतुं यद्विभितः श्रुती ॥ १२३ ॥

चर्येति ॥ हे देवाः । परस्मा अन्यस्मै जनाय ‘स्वसुतादिगमनं न कार्यम्’ इति
धर्मदेशिनां धर्ममुपदिशतां स्वयं तद्ब्रह्महत्यास्वसुतादिगमनं त्वं निषिद्धं कर्म कुर्वतां
वो युष्माकमियं कतमैव कैव चर्या आचाररीतिः । अपि तु न कापीत्याक्षेपः । अचेतने
अपि श्रुती कर्णौ यद्भवदीयमहत्यादिगमनं कर्म श्रोतुं विभितः त्रस्यतः स्वेच्छा-
चारिणां भवतां परपीडायामेव तात्पर्यमिति भावः । चर्या, भावे ‘गदमद—’
(३।१।१००) इति यत् ॥ १२३ ॥

१ ‘परमम्’ इति तु युक्तः पाठः । तत्र परमं रोषान्ध इति योज्यम् । इति सुखा-
वबोधा ।

तत्र स्वयंवरेऽलम्भि भुवः श्रीनैषधेन सा ।

जगतो ह्रीस्तु युष्माभिर्लाभस्तुल्याभ एव वः ॥ १२४ ॥

तत्रेति ॥ तत्र स्वयंवरे नैषधेन भुवः श्रीः सौन्दर्यातिशयाद्भूलक्ष्मीः सा भैमी अलम्भि प्राप्ता । युष्माभिस्तु पुनर्जगतो ह्रीर्ब्रैलोक्ये यावती वर्तते सा लज्जा, जगतः सकाशाद्वा, भैम्यनादतत्वाद्वा लज्जा सा लब्धा । इति वो नलस्य युष्माकं च लाभोऽपूर्ववस्तु प्राप्तिस्तुल्य एवाभासते तुल्याभ एव । शकार-हकारमात्रवैरूप्यम्, इतर-स्तुल्यमेवेति । भवद्भिर्लज्जैव लब्धा, न तु भैमीति रूपदर्पो वृथैवेति भावः । अयं च यूयं च यूयं तेषां वः । एकशेषः ॥ १२४ ॥

दूरान्नः प्रेक्ष्य यौष्माकी युक्तयं वक्रवक्रणा ।

लज्जयैवासमर्थानां मुखमास्माकमीक्षितुम् ॥ १२५ ॥

दूरादिति ॥ आगच्छतो नोऽस्मान् दूरादूरत एव प्रेक्ष्य यौष्माकीयं वक्रवक्रणा मुखकोटिल्यकरणं युक्तैव । किंभूतानां युष्माकम्—[गुणीभूतस्य विग्रहान्तर्गतस्य युष्मच्छब्दस्य विशेषणम्] यतो भैम्यवृत्तत्वात्संजातया लज्जयैव हेतुना आस्माकं मुखमीक्षितुमसमर्थानाम् । लज्जाशीलो ह्यन्यं दूरादेव दृष्ट्वा लज्जया मुखं न दर्शयति । तस्मात्सलज्जा भवन्त इति । युक्तमेवैतदिति भावः । अयमप्युपहासः । ‘लज्जयेव’ इति पाठे उत्प्रेक्षा । प्रेक्षयेति वक्रणापेक्षया समानकर्तृकत्वम् । यौष्माकीति ‘तस्मिन्नणि च—’ (४।३।२) इति युष्माकादेशः । ‘युष्माकम्’ इति पाठः साधुः । एवमेवास्माकमित्यत्रापि द्रष्टव्यम् । वक्रणेति नामधातोर्युच् ॥ १२५ ॥

स्थितं भवद्भिः पश्यद्भिः कथं भोस्तदसांप्रतम् ।

निर्दग्धा दुर्विदग्धा किं सा दृशा न ज्वलत्कुधा ॥ १२६ ॥

स्थितमिति ॥ हे देवाः ! तन्नलवरणं पश्यद्भिर्भवद्भिः कथं स्थितम् ? औदासीन्येनेति शेषः । असांप्रतम् । अनुचितमेतदित्यर्थः । दुर्विदग्धा भवदवज्ञानादचतु-राचारा सा भैमी ज्वलन्ती देदीप्यमाना कुत्क्रोधो यस्यां तथा दृशा कृत्वा किमर्थं न निर्दग्धा सुतरां न भस्मसात्कृता । अपि तु तादृक्सामर्थ्यसद्भावे तस्याश्च सापराधत्वे दग्धमुचितम्, तदपि न कृतमित्येतदप्यनुचितमेवेत्यर्थः । ‘युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने’ इत्यमरः । ‘भोः’ इति प्रलेकं संबुद्धिः ॥ १२६ ॥

महावंशाननादृत्य महान्तमभिलाषुका ।

स्वीचकार कथंकास्महो सा तरलं नलम् ॥ १२७ ॥

महेति ॥ कुलशीलादिना महान्तमत्युत्कृष्टं नलं (वरं) अभिलाषुका सा भैमी कश्यपसुतत्वान्महावंशान्दिव्यवस्त्रादिभूषितान्युष्मान्परित्यज्य तरलं चलस्वभावमनिश्चितबुद्धिं नलं कथंकारं कथमिव स्वीचकार । अहो आश्चर्यम् । महान्तं कामयमानया देवपरित्यागेन मनुष्यवरणान्महच्चित्रमित्यर्थः । अथ च,—या महापरिमाणं वाञ्छति

१ ‘अलम्भि लब्धा । लभेर्ण्यन्तात्कर्मणि बुद्धि ‘विभाषा चिण्मुलोः’ (७।१।६९) इति विकल्पावृत्तागमः’ इति मल्लिनाथस्तु भ्रान्तः ।

सातिविशालान्दण्डान्वेषून्परित्यज्य तरङ्गस्पर्शमात्रेणापि चञ्चलं ह्रस्वं नलाख्यं तृणमङ्गी-
करोतीति चित्रमेव । अत एव सा किं न भवद्भिर्दग्धेति भावः । अभिलाषुका, 'लष-
पत-' (३।२।१५४) इत्युक्त्वा । महान्तमिति, 'न लोका-' (२।३।६९) इति
षष्ठीनिषेधाद्वितीया । कथंकारं पूर्ववत् ॥ १२७ ॥

इदानीं नलः कथं सोढ इत्याह—

भवादृशैर्दिशामीशैर्मृग्यमाणां मृगोक्षणाम् ।

स्त्रीकुर्वाणः कथं सोढः कृतरीढस्तृणं नलः ॥ १२८ ॥

भवादृशैरिति ॥ भो देवाः ! दिशामीशैर्महासमृद्धिभिर्भवादृशैर्मृग्यमाणां काम्य-
मानां मृगोक्षणां भैमी स्त्रीकुर्वाणः समुद्रद्वन्, अत एव भवत्सु कृतरीढः कृतावज्ञः,
तृणतुल्योऽतिनिःसारः, अथ च,—'नल'शब्दवाच्यत्वात्तृणभूतः, स नलो भवद्भिः
कथं केन प्रकारेण सोढः क्षान्तः ? सा भवद्भिरभिलाषिता तथा भवन्तोऽनादृता इत्यु-
पहासः । मृगोक्षणां, 'न लोका-' (२।३।६९) इति षष्ठीनिषेधः । सोढः,
'तीषसह-' (७।२।४८) इतीद्विकल्पाद् 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति निष्ठाया
नेद ॥ १२८ ॥

दारुणः कूटमाश्रित्य शिखी साक्षीभवन्नपि ।

नावहर्त्किं तदुद्वाहे कूटसाक्षिक्रियामयम् ॥ १२९ ॥

दारुण इति ॥ अयं शिखी वह्निर्दारुणः कूटं काष्ठराशिमाश्रित्याग्निसाक्षिके विवाहे
साक्षीभवन्नपि तत्र प्रकाशमानोऽपि तयोर्भैमीनलयोः तस्य, तस्या वा, उद्वाहे विवाहे
विषये कूटसाक्षिणो अलीकसाक्षिणः क्रियां सत्यापलापलक्षणां किं नावहत् ? अपि
तु एतदप्यनुचितं कृतम् । कूटसाक्षी तु परकीयं वस्त्वन्यस्मै दापयति । तदनेन
प्रायशस्तत्र न स्थितमित्यग्निसाक्षिको विवाह एव न भवतीति । भैमी नलेन नोढेति भैमी
नलादन्यस्मै भवत्स्वेव मध्ये कस्मैचित्किमिति न दापितेत्यर्थः । अथ च,—दारुणः
पापकारित्वादतिक्रूरः पुरुषः कपटमाश्रित्य व्यवहारे साक्षीभवन्नपि तस्य चित्ते
श्रुतस्य कार्यस्योद्वाहे निर्वाहे कूटसाक्षित्वं धत्ते । अत्र तु नेत्याश्चर्यम् ॥ १२९ ॥

अहो महःसहायानां संभूता भवतामपि ।

क्षमैवासौ कलङ्काय देवस्येवामृतद्युतेः ॥ १३० ॥

अहो इति ॥ भो देवाः ! महःसहायानां तेजस्विनां दिव्यमूर्तानां भवतामपि
क्षमैवासौ कलङ्काय इन्द्रादिषु सत्स्वपि भैमी नलं वृतवतीत्ययशसे । अथ च,—नल-
कृतानादररूपाय । अथ च,—लज्जावशादन्यवदनवीक्षणाशक्तिमुखमालिन्यरूपाय कल-
ङ्काय संभूता । अहो महदाश्चर्यम् । गुणभूता क्षमा दोषाय जातेत्यर्थः । महःसहा-
यस्य तेजस्विनोऽमृतपतेर्देवस्य दीप्यमानस्य चन्द्रस्येव । यथा चन्द्रस्य क्षमा भूमिः
कलङ्काय जाता । भवतामपीति 'अपि'शब्देन यत्र कलङ्कशङ्कापि नास्तीति सूचितम् ।
'भूक्ष्णन्द्रकलङ्कः' इति ज्योतिर्विदः । महःसहायानामपीति वा । चन्द्रस्य यथा तथा
भवतामपीति समुच्चयार्थो वा । क्षमां परित्यज्य भवद्भिरन्यतरस्य चेद्गण्डोऽकरिष्यत
सर्वयशो नाभविष्यदिति भावः ॥ १३० ॥

सा वने यं तमुत्सृज्य मह्यमीर्ष्याजुषः स्थ किम् ।

ब्रूतागःसद्गनस्तस्माच्छद्गनाद्याच्छिनन्नि ताम् ॥ १३१ ॥

सेति ॥ हे देवाः ! सा भैमी यं वने तं नलमुत्सृज्य यूयं मह्यं कलये किमितीर्ष्या-
जुषोऽक्षान्तिपराः स्थ भवथ । अपराधिनस्तस्यापकर्तुमशक्ताः सन्तोऽनपराधाय मह्यं
किमितीर्ष्यायुक्ताः स्थेत्युपहासः । तस्माद्यूयं ब्रूत कथयत—अहं तस्मान्नलात्सकाशा-
च्छद्गना कपटेन कथमपि वधयित्वा तामाच्छिनन्नि आहरामि । यतः—आगसो
भवदनादररूपापराधस्य सद्गाश्रयभूतः, तस्मादबिलम्बेनैव तामाहरामि । गच्छेति
मामनुमन्यध्वमित्यर्थः । अन्येनापराधे कृतेऽन्यस्मै द्रुह्यत इति युक्तमिति लोकरीत्यो-
पहासः । ब्रूत नो युष्माकमस्माकं चागःसद्गानादरणादपराधिनीं तां नलादानयामीति
वा । मह्यं, 'कुधद्गह-' (१।४।३७) इति चतुर्थी । आच्छिनन्नि, वर्तमान-
सामीप्ये लट् ॥ १३१ ॥

यतध्वं सहकर्तुं मां पाञ्चाली पाण्डवैरिव ।

सापि पञ्चभिरस्माभिः संविभज्यैव भुज्यताम् ॥ १३२ ॥

यतध्वमिति ॥ यूयं मां सहकर्तुं सहकारिणं कर्तुं यतध्वं यत्नं कुरुत । भैमी-
मानेतुमहं गच्छामि, यूयं मम सहायार्थमागच्छतेत्यर्थः । तव साहाय्यकेऽस्माकं किं
फलमित्यत आह—अस्माभिरिन्द्राभियमवरुणैर्मया सह पञ्चभिः सा भैम्यपि संवि-
भज्य संभोगकालं समानभागमेव कृत्वैवोपभुज्यताम् । तथा च भवतामपि फलमस्तीति
भावः । कैः केव—पञ्चभिः पाण्डवैः पाञ्चाली द्रौपदीव । पाञ्चालीदृष्टान्तेनैकस्याः पति-
व्रताया बहुभिरुपभोगो न दृष्टश्च इत्यलौकिकत्वं परिहृतम् । पाण्डवानामप्रभावित्वा-
त्तदानीं दृष्टान्तत्वेन कलैर्योगिकत्वाद्भविष्यदर्थज्ञानसामर्थ्याद्वचनं युक्तम् । जगत्प्रवा-
हानादितया पाण्डवपाञ्चालीवृत्तान्तानामतीतत्वात्तदुदाहरणीकृत्यैतदुक्तमिति वा ।
पाञ्चाली । जनपदवाचिनः क्षत्रियाभिधायिनः 'पञ्चाल'शब्दात् 'जनपदशब्दात्-'
(४।१।१६८) इत्यपत्येऽन् ॥ १३२ ॥

अथापरिवृढा सोढुं मूर्खतां मुखरस्य ताम् ।

चक्रे गिरा शराघातं भारती सारतीव्रया ॥ १३३ ॥

अथेति ॥ अथ पूर्वोक्तकलिबचनाकर्णनानन्तरं तामुक्तप्रकारां मुखरस्यानुचित-
भाषणशीलस्य कलेर्मूर्खतां सोढुं क्षन्तुमपरिवृढाऽसमर्था भारती सरस्वती अर्थगाम्भी-
र्यात्सारया श्रेष्ठया, परुषत्वाच्च तीव्रया दुःसहया गिरा कलेः शराघातं बाणव्यधमिव
चक्रे । बाणवत्पीडाकरं परुषं वचनमूच इत्यर्थः । 'भारतीव्रया' इति पाठे—अर्थ-
गाम्भीर्येण दुःसहया ॥ १३३ ॥

कीर्तिं भैमीं वरं चास्मै दातुमेवागमन्नमी ।

न लीढे धीरवैदर्धीं धीरगम्भीरगाहिनी ॥ १३४ ॥

कीर्तिमिति ॥ हे कले ! अमी देवा अस्मै नलाय भैमीं दातुमेव तथा—भैमीं

१ 'शतेषु षट्सु सार्धेषु त्र्यधिकेषु च भूतले । कलेर्गतेषु वर्षेषु प्राभवन् कुरुपाण्डवाः ॥'
इति राजतरङ्गिणीतः पाण्डवानां कल्यन्तर्गतत्वेनेति बोध्यम् । २ '-नालीढ' इत्यपि
पाठः—'इति सुखावबोधा । ३ '-गाहिनीम्' इति पाठे विरुद्धलक्षणया धीरेति संबोध्य
गम्भीरार्थस्य गाहिनीं धीरवैदर्धीं न लीढे इति व्याख्येयम्' इति सुखावबोधा ।

कामयमानोऽपीन्द्रार्थं भैम्या एव दूयं कृतवान्, एवंविधोऽतिधीरः कोऽपि नास्तीति कीर्तिं यशः, तथा,—भैमीं च प्रत्यक्षलभ्याम्, तथा,—उक्तप्रकारान्वरांश्च अस्मै नलाय दातुमेवागमन्त्ययं वरं गतवन्तः । न तु भैमीं वरीतुमिति त्वं नो वेत्सीति शेषः । देवा हि केनापि प्रकारेण परीक्ष्य परितुष्टाः सन्तो वरं ददते । कुतोऽहं न वेद्मीत्यत आह—यस्मादगम्भीरस्योत्तानस्यार्थस्य गाहिनी स्पर्शिनी गम्भीरार्थग्राहिणी न भवतीत्यर्थः । एवंभूता मृदानां बुद्धिर्धाराणां महाशयानां वैदग्धीं चातुरीं न लीढे, न वेत्तीत्यर्थः । त्वं तु मूर्खत्वादेतेषामभिप्रायमज्ञात्वोपहसितवानिति भावः । अधीरेत्यकारप्रश्लेषेण संबोध्य, अगम्भीरगाहिनी ते धीः वैदग्धीम् । अर्थादेतेषां न लीढ इति वा । हे अधीर्बुद्धिरहित मन्दबुद्धे कले ! अगम्भीरगाहिनी ते धीः अवैदग्धीमचातुर्यं नास्वादयति । अपि तु प्राप्नोत्येवेति काक्वा वा व्याख्येयम् । लीढे, लिहेः स्वरितेत्वात्तद्ध । क्वचित् 'लेढि' इति पाठः ॥ १३४ ॥

वाग्मिनीं जडजिह्वस्तां प्रतिवक्तुमशक्तिमान् ।

लीलावहेलितां कृत्वा देवानेवावदत्कलिः ॥ १३५ ॥

वाग्मिनीमिति ॥ कलिर्वाग्मिनीं वाचोयुक्तिपरम्पराचतुरां तां देवीं प्रतिवक्तुं प्रत्युत्तरं दातुमशक्तिमानसमर्थो यतः—प्रत्युत्तरास्फुरणाजडजिह्वः कुण्ठितवदनशक्तिः, अत एव तां लीलया विलासव्याजेनावहेलितामवज्ञातां कृत्वा द्वियं त्वां प्रतिवक्तुमशक्तमित्येवंप्रकारं परिहस्य देवानेवावदत् ॥ १३५ ॥

प्रौञ्छि वाञ्छितमस्माभिरपि तां प्रति संप्रति ।

तस्मिन्नले न लेशोऽपि कारुण्यस्यास्ति नः पुनः ॥ १३६ ॥

प्रौञ्छीति ॥ हे देवाः ! संप्रत्यस्माभिरपि तां भैमीं प्रति वाञ्छितमभिलाषः प्रौञ्छि परिमार्जितः । त्यक्तमित्यर्थः । नोऽस्माकं पुनः कारुण्यस्य लेशोऽपि तस्मिन्नले नास्ति । नलमपकर्तुं प्रवर्तामह इत्यर्थः । प्रौञ्छि, उञ्छेर्वर्जनार्थात्कर्मणि चिण् ॥ १३६ ॥

वृत्ते कर्मणि कुर्मः किं तदा नाभूम तत्र यत् ।

कालोचितमिदानीं नः शृणुतालोचितं पुनः ॥ १३७ ॥

वृत्त इति ॥ हे देवाः ! स्वयंवरलक्षणे कर्मणि वृत्ते जाते सति किं कार्यं कुर्मः, अपि तु किञ्चिदिदानीं कर्तुं न शक्यम् । पश्चात्तापमात्रं भवति, न तु तल्लभः परदारत्वात्, गतशोको न कर्तव्य इति च । तस्मात्तां प्रति वाञ्छितं त्यक्तमित्यर्थः । यतो यस्मात्तदा स्वयंवरसमये वयं तत्र नाभूम स्थिताः । तदानीं चेत्तत्राभविष्याम, तर्हि तथैवाकरिष्याम, तन्नाभूदित्यर्थः । हे देवाः ! यूयमिदानीं पुनर्भैम्या नले वृत्ते सत्यपि कालोचितं, नोऽस्माकमालोचितं विचारं शृणुताकर्णयत । नले कृपालेशोऽपि नास्तीति मयोक्तम्, तत्प्रकारमाकर्णयतेत्यर्थः । नः, 'अस्मदो द्वयोश्च' (१।२।५९) इति बहुत्वम् । आलोचितं, भावे क्तः ॥ १३७ ॥

तदेवाह—

प्रतिज्ञेयं नले विज्ञाः ! कलेर्विज्ञायतां मम ।

तेन भैमीं च भूमिं च त्याज्यामि जयामि तम् ॥ १३८ ॥

प्रतिज्ञेति ॥ हे विज्ञाः ! कलेर्ममेयं प्रतिज्ञा विज्ञायताम् । भवन्निरिति शेषः ।

६१ नै० च०

इयमिति किम्—अहं तेन नलेन प्रयोज्येन भैमीं च भूमिं च त्याजयामि शीघ्रं मोक्षयामि । अत एव तं जयामीति प्रतिज्ञा । मम चेतस्येवं वर्तत इति भवद्विज्ञायत एव, तथापि स्पष्टं मया कथ्यते तदाकर्ण्यतामित्यर्थः । कलेर्ममैल्यहंकारः सूचितः । तेन, अनुक्ते कर्तरि तृतीया, त्याजयामि, जयामीति वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लट् ॥ १३८ ॥

नैषधेन विरोधं मे चण्डतामण्डितौजसः ।

जगन्ति हन्त गायन्तु रवेः कैरववैरवत् ॥ १३९ ॥

नैषधेनेति ॥ चण्डतया भूमैमीपरित्याजनद्वारातिपीडाकारित्वान्निर्दयत्वेन मण्डितौजसोऽलंकृततेजसो मे मम नैषधेन सह विरोधं जगन्ति त्रयोऽपि लोका गायन्तु कीर्तयन्तु । कस्य किमिव—चण्डतामण्डितौजसो रवेः सूर्यस्य कैरवैः कुमुदैः सह वैरवद्विरोधमिव । ‘हन्त’ खेदे । अयोग्येन हीनतेजसा नलेन सह विरोधारम्भात्रैलोक्ये यद्यप्ययशो भविष्यति, तथापि किं कुर्म इति खेदः । अयशःसमुदयेऽपि सूर्येण कैरववैरवन्मयापि नलवैरं करिष्यत एवेति भावः । एतेन दर्पः सूचितः ॥ १३९ ॥

द्वापरः साधुकारेण तद्विकारमदीदिपत् ।

प्रणीय श्रवणे पाणिमवोचन्नमुचे रिपुः ॥ १४० ॥

द्वापर इति ॥ द्वापरस्तृतीययुगरूपः सहचरस्तस्य कलेर्विकारं नलेन सह विरोधरूपं साधुकारेण साध्वितिशब्दोच्चारणेनादीदिपत् साधु, उचितमेतत्त्वया विचारितमित्युदीपयामास । तस्य प्रोत्साहनं चकारेत्यर्थः । अथ नमुचेदैत्यस्य रिपुरिन्द्रो युष्माभिः साहाय्यं कर्तव्यमिति कलिनोक्तस्य वचस उत्तरत्वेनैतद्व्यापारमध्येऽस्माभिर्न स्वीयत इति लौकिकामिनयव्यञ्जनवशाच्छ्रवणे पाणिं प्रणीय यत्त्वया विचारितं तदस्माभिः श्रोतुमप्यनर्हमिति वा पाणिभ्यां कर्णौ पिधाय कलिमवोचत् । अदीदिपत्, दीपेर्ण्यन्ताच्चङि ‘आजभासभाषदीप-’ (३।२।१७७) इत्यादिनोपधाह्रस्वविकल्पः ॥ १४० ॥

विस्मेयमतिरस्मासु साधु वैलक्ष्यमीक्षसे ।

यदृत्तेऽल्पमनल्पाय तदृत्ते ह्रियमात्मनः ॥ १४१ ॥

विस्मेयेति ॥ हे कले ! त्वं विस्मेयाश्चर्यहेतुर्मतिर्यस्यैवंविधोऽसि । यस्मात्त्वमस्मासु वर्तमानं वैलक्ष्यं सलज्जत्वं साधु सम्यक्प्रकारेणैक्षसे जानासि । पराशयवेदितया तव तीक्ष्णबुद्धित्वाद्यं विस्मिताः स्मेत्युपहासः । साधूचितं यद्वैलक्ष्यं तद्यस्मादीक्षस इति वा । कथं भवस्तु वैलक्ष्यस्यौचित्यमित्याशङ्क्य समर्थयते—यः पुरुषोऽनल्पाय महते पुरुषायाल्पमस्ति तुच्छं वस्तु दत्त इति यत्, स पुरुषस्तदल्पवस्तुदानं कर्मात्मने स्वस्मै ह्रियमेव दत्ते । महते यदल्पं दीयते तदल्पदानमेव कर्तुं दात्रे पुरुषाय लज्जामेव दत्ते । तेन तस्य लज्जैव भवतीत्यर्थ इति वा । तथा च महते नला-

१ ‘हन्त हर्षे । आत्मनः सकाशादधिकेन नैषधेन विरोधाद्धोके मम यशो भावीति हर्षः’ इति सुखावबोधः ।

यास्माभिरल्पमेव दत्तमिति लज्जा युक्तैवेति भावः । अतितरां नलमाहात्म्यं सूचितम् । एतेन 'दूराजः प्रेक्ष्य—' (नै० १७।१२५) इत्यस्योत्तरम् । यद्यदि, तत्तर्हीति वा योज्यम् । यद्वा,—अनल्पाय न विद्यतेऽल्पो यस्माद् । अतिहीनायेत्यर्थः । यदस्मादादिरल्पं 'कस्कोऽयं धर्ममर्माणि कृन्तति' इत्याद्युपालम्भवचनं दत्ते करोतीति तत्स्वस्मै ह्रियमेव दत्ते । अधमस्य महोपालम्भयोग्यस्य तवाल्प एवोपालम्भः कृत इति विषादादस्माकं वैलक्ष्यं युक्तमेवेति व्याख्येयम् । अधमायाल्पमप्युपालम्भादि यद्दत्ते तत्स्वस्मै ह्रियं दत्ते । अधमेन सह संभाषणनिषेधात्तस्योपालम्भोऽपि न कार्यः । स त्वस्माभिः कृतः । तथा च पापरूपेण भवता सह संभाषणमस्माभिरनुचितं कृतमिति विषादादस्माद्यु वैलक्ष्यं युक्तमेवेति वा । इयमपि वक्तोक्तिः ॥ १४१ ॥

दानाल्पत्वनलमहत्त्वप्रकटनपूर्वं वैलक्ष्यस्यौचित्यं समर्थयते—

फलसीमां चतुर्वर्गं यच्छतांशोऽपि यच्छति ।

नलस्यास्मदुपघ्ना सा भक्तिर्भूतावकेशिनी ॥ १४२ ॥

फलेति ॥ यस्या नलभक्तेः शतांशोऽपि शततमो भागः फलस्य सीमां मर्यादाभूतं निरतिशयफलरूपं चतुर्वर्गं धर्मार्थकाममोक्षरूपं यच्छति नलाय दातुं शक्नोति, सास्मदुपघ्नाऽस्मादश्रयाऽस्माद्विषया नलस्य भक्तिरवकेशिनी निष्फला भूता जाता । यस्याः शततमांशेन वशीकृतैरस्माभिः संतुष्य फलरूपत्वेन चतुर्वर्गोऽपि नलाय दातुं शक्यते, तस्या निरतिशयायाः परिपूर्णायाश्चतुर्वर्गादधिकतमस्य फलस्याभावादस्माकं दातुमसामर्थ्यात् सा निष्फलैव जातेत्यर्थः । निरतिशयभक्तैर्युक्तत्वान्महते नलाय चतुर्वर्गोऽप्यल्पतरफलत्वाद्दातुमयुक्तः । तादृशाय भैमीलक्षणाल्पतमफलदाने कृतेऽस्माकं लज्जा युक्तैवेति भावः । यच्छततमांशवशीकृतैरस्माभिर्दत्तसामर्थ्यो नलोऽप्यन्यस्मै जनाय फलावधिचतुर्वर्गं दातुं शक्नोतीति यावत्, सा भक्तिरपूर्णा निष्फला जातेति वा व्याख्येयम् । 'सोऽपि' इति पाठे चतुर्वर्गं ददतामस्माकं स नलोऽपि क्रियमाणकर्मफलमर्यादां ब्रह्मार्पणरूपेण ददाति तस्याः पुनः प्रत्यर्पणात्तस्यास्माकं च साम्यमेव । किंतु नलस्यास्मद्विषया सा निरतिशया कर्ममात्रस्यापि ब्रह्मण्येवार्पणात्फलाभिसंधानरहिता भक्तिर्विन्ध्या जाता, तादृग्भक्तिफलादानेऽस्माकमसामर्थ्यात् । तथा च वैलक्ष्यं युक्तमेवेति व्याख्येयम् । यच्छताम्, संबन्धे षष्ठी । शतं चासावंशश्चेति विगृह्य लक्षणया शततमोऽंश इति, 'उपघ्न आश्रये' (३।३।८५) इति साधुः ॥ १४२ ॥

नलो वैराहो न भवतीत्याह—

भव्यो न व्यवसायस्ते नले साधुमतौ कले ! ।

लोकपालविशालोऽयं निषधानां सुधाकरः ॥ १४३ ॥

भव्य इति ॥ हे कले ! रागद्वेषादिरहित्येन साध्वी निर्मला मतिर्यस्य तस्मिन् नले विषये ते व्यवसायो वैरकरणोद्यमो भव्यः शुभोदको न । किंच निषधदेशानामाहादकत्वात्सुधाकरश्चन्द्रोऽयं नलो लोकपाला दिक्पालास्तद्विशेषेण शालते शोभते स्वाभाविकेन शौर्यादिना । तदंशत्वाद्वा लोकपालवन्महाशयः । अतस्तेन सह वैरं

तव शुभोदकं न भवतीति न तत्कार्यमित्यर्थः । 'मते' इति पाठे असाध्वी मतिर्य-
स्येति कलिविशेषणम् । 'मतः कले' इति पाठे—असाधोर्द्वापरादेरनुमत इति व्यव-
सायविशेषणम् ॥ १४३ ॥

एतदेव स्फुटयति—

न पश्यामः कलेस्तस्मिन्नवकाशं क्षमाभृति ।

निचिताखिलधर्मे च द्वापरस्योदयं वयम् ॥ १४४ ॥

नेति ॥ वयं तस्मिन्क्षमाभृति राशि नले कलेस्तुर्ययुगस्य तवावकाशं प्रवेशावसरं
न पश्यामः संभावयामः । तथा,—भवन्मित्रस्य द्वापरस्य चोदयं नलपराभवन-
सामर्थ्यं न संभावयामः । यतः—नितरां चिता अर्जिता अखिला धर्मा येन । श्रौत-
स्मार्तधर्मानुष्ठातरीत्युभयत्र हेतुः । तस्य धर्ममयत्वात्, युवयोः पापरूपत्वात्तत्रावका-
शलेशोऽपि न संभाव्यत इत्यर्थः । यद्यपि देवा नलपराभवस्य भविष्यतां जानन्ति,
तथाप्युत्साहभङ्गद्वारा कलिनिषेध एव तात्पर्यादवकाशं न पश्याम इत्युच्यते । यद्वा,—
पश्याम इति वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लक्ष्ययोगात् प्रस्तुतमवकाशो नास्ति,
विलम्बेन भविष्यतीति सूचितमिति ज्ञेयम् । अथ च,—यथासंख्येन तितिक्षा-
शीले कलहावकाशो न, निश्चितसकलधर्मरहस्ये च संदेहस्योदयो न भवतीति
युक्तम् ॥ १४४ ॥

भैम्यपि न बाध्येत्याह—

सा विनीततमा भैमी व्यर्थानर्थग्रहैरहो ।

कथं भवद्विधैर्बाध्या प्रमितिर्विभ्रमैरिव ॥ १४५ ॥

सैति ॥ पातिब्रत्यादिधर्मनिष्ठत्वाद्विनीततमा सा भैमी व्यर्थो निर्हेतुको वैराचरण-
लक्षणोऽनर्थस्तत्र ग्रहोऽभिनिवेशो येषां तैर्भवद्विधैः कथमिव बाध्या पीडनीया । अपि
तु अनुचितमेतत् । अहो कष्टं, संबुद्धिर्वा, आश्चर्यं वा । कैः केव—विशिष्टैर्भैमैर्विपर्य-
यज्ञानैर्विनीतं सुतरामपाकृतं तमोऽज्ञानं ययैवंभूता भ्रान्तिज्ञानविरोधिनी प्रमितिः
सम्यगनुभूतिस्तात्त्विकी रजतादिधीरिव । कथं बाध्येत्यर्थः । किंभूतैर्विभ्रमैः—व्यर्थो
निष्फलोऽनर्थस्य शुक्तिरजतादेर्ग्रहो ज्ञानं येषां तैः । 'अविनीततम आः' इति पद-
च्छेदः । 'आः' कोपे । नितरामविनीत अधम कले इति वा ॥ १४५ ॥

उक्तिविशेषेण षड्भिः श्लोकैः पुनरपि तौ न बाध्यावित्याह—

तं नासत्ययुगं तां वा त्रेता स्पर्धितुमर्हति ।

एकप्रकाशधर्माणं न कलिद्वापरौ युवाम् ॥ १४६ ॥

तमिति ॥ न असत्यं नासत्यं किंतु सत्यमेव युगं सत्ययुगम् । कृतयुगमिति यावत् ।
तत् तं नलं तां भैमी वा स्पर्धितुं तुल्यितुमर्हति । तथा,—त्रेतायुगमपि स्पर्धितु-
मर्हति, न तु जेतुमित्यर्थः । यथासंख्येन वा योज्यम् । यस्मादेको मुख्यः स चासौ
प्रकाशधर्मा च तम्, तां वा । प्रकाशः प्रसिद्धो धर्मो यस्य यस्याश्च । पश्चात् 'एक'शब्देन

कर्मधारयः । लोकत्रयस्त्रीपुंसमध्ये तावेव धर्मप्रधानौ । यतः, तस्मात्सत्ययुगस्यापि चतुश्चरणधर्मत्वादेकप्रकाशधर्मत्वात्सत्ययुगं स्पर्धितुमर्हति । त्रेतायास्तु त्रिचरणधर्मत्वेऽपि कलिद्वापरपक्षया धर्मबाहुल्यात्कृतयुगसाधर्म्यादेकप्रकाशधर्मत्वसंभवात्स्पर्धितुमर्हतीत्यर्थः । कलिद्वापरौ युगे युवां पुनस्तौ स्पर्धितुं नार्हथ इति विभक्तिविपरिणामः कार्यः । तयोर्धर्मैकप्रधानत्वात्, युवयोश्चाधर्मबाहुल्याद्युवां तौ तुल्यितुमप्यसमर्थौ, किं पुनर्जेतुमित्यर्थः । आ सामस्त्येन सत्यं यत्र तदासत्यम् । तच्च तद्युगं च, चतुश्चरणधर्मयुक्तं कृतयुगं, तथा,—त्रेतायुगं, तौ स्पर्धितुं नार्हतः, अपि त्वर्हत एवेति काङ्क्षः । उक्तादेव हेतोर्नासत्ययुगं, कृतयुगं तौ स्पर्धितुमर्हति, तत्रैव तयोः सत्त्वाद्धर्मप्रधानत्वाच्च । त्रेतायुगं च नार्हति, त्रयाणामप्यधर्मसंस्पर्शात्; तत्र तयोः सत्त्वाच्चेति वा । कलिद्वापरयोः पुरुषत्वाच्चलेन सह, त्रेतायाश्च स्त्रीत्वाद्भैरव्या सह, स्पर्धासंभावनायां पार्थक्येन निषेधो युक्त इति वा । कृतयुगं तं स्पर्धितुं नार्हति । युवामपि नार्हतः । सत्ययुगेऽधर्मलेशसंस्पर्शसंभावनापि संभवेत्, न तु नले । तथा,—त्रेतायामपि, नतु भैरव्याम् । तथा चाद्यं युगद्वयं ताभ्यां स्पर्धितुमपि न शक्तम्, युवां पुनर्न शक्ताविति किं वाच्यमित्यर्थः इति वा । अथ च,—दस्ययोर्युगं नलं स्पर्धितुमर्हति । गार्हपत्याहवनीयदक्षिणामित्रयरूपा च भैरवी स्पर्धितुमर्हति । यतः—एकः केवलः प्रकाश उज्ज्वलः प्रसिद्धो वा धर्मः स्वभावः सौन्दर्यादिगुणो वा ययोर्भैरवी-नलयोः, प्रकाशः शोभालक्षणो धर्मो ययोरिति वा । अमित्रयपक्षेऽप्येकः केवलः प्रकाशस्तेज एव धर्मः स्वभावो यस्या इति । सौन्दर्यादीप्तत्वात्पावित्र्याच्च दस्ययुगममित्रयं च ताभ्यां तुल्यं भवितुमर्हतीत्यर्थः । कलिद्वापरौ युवां पुनर्न, असुन्दरत्वात्पापप्रधानत्वाच्चेत्यर्थः । अथ च,—एको विरुद्धधर्मरहितः प्रकाशो निश्चितश्च धर्मो यत्र तं च तां च कलहसंदेहौ स्पर्धितुं नार्हतः । विरुद्धधर्मत्वे हि कलहसंभवो विशेषधर्मा-प्रकाशे च संदेहसंभवः । अत्र त्वेकधर्मत्वात्प्रकाशमानधर्मत्वाच्च कलहसंदेहौ न संभवत इति युक्तमिति भावः । 'त्रेताऽमित्रितये युगे', 'प्रकाशश्च प्रसिद्धे स्यात्', 'संदेहद्वापरौ चाथ' इत्यमरः । 'प्रकाश-धर्म'शब्दयोः पूर्वं बहुव्रीहौ 'धर्मादनिच्—' (५।४।१२४) इति समासान्तः । पश्चात् पूर्वेण समासः ॥ १४६ ॥

करिष्येऽवश्यमित्युक्तिः करिष्यन्नपि दुष्यसि ।

दृष्टादृष्टा हि नायत्ताः कार्यीया हेतवस्तव ॥ १४७ ॥

करिष्य इति ॥ हे कले ! अवश्यं निश्चितं करिष्ये । अर्थाञ्जलपराभवमित्युक्तिः प्रतिज्ञावचो यस्यैवंभूतस्त्वं करिष्यन्नपि कर्तुकामोऽपि दुष्यसि दुष्टो भवसि । अपकारस्य भविष्यत्त्वादिदानीं साक्षात्कायव्यापाराभावेऽपि मनस्यपकारकरणवासनाया धृतत्वा-द्वचनेन चानुवादाद्विविधपातकसद्भावात् । ब्रह्महत्याया अकरणेऽपि ब्रह्महत्यां करिष्यामीत्यादाविवेत्यर्थः । कुर्वाणो दुष्टो भविष्यसीति किं वाच्यमिति 'अपि'शब्दार्थः । अथ च,—अकर्ता दुष्यस्येव प्रतिज्ञाभङ्गादिति किं वाच्यम् । किंतु यद्यपि नलस्य पराभवं करिष्यसि, तथापि दुष्यसि, प्रतिज्ञातार्थसंपादनेऽप्येवंप्रतिज्ञाकरणस्यायुक्तत्वात् । हि यस्मात् कार्यीयाः कार्यसाधनसमर्था दृष्टाश्चक्रीवरादयः, अदृष्टा देशकाले-

श्वरेच्छादयो हेतवः कारणानि तवायत्तास्त्वदधीना (न) भवन्ति । कार्यसाधिका दृष्टा-
दृष्टसामग्री तावत्त्वया संपादयितुमशक्या । किंतु सा तस्य तस्य तत्तत्कर्मवशात्स्वय-
मेव संपद्यत इत्यर्थान्तरन्यासः । तथा चैवं त्वया चित्ते धृतेऽनूदिते च द्विविधं पातक-
मेव भवति । न तु तं पराभवितुं शक्नोषीति । यद्यपि तं पराभवितुं शक्यसे, तथापि
नलीयदृष्टादृष्टसामग्र्येव तत्र प्रयोजिका, न तु त्वमिति । मयैवं करिष्यते, मयैवं कृत-
मित्यादिरूपां प्रतिज्ञां प्रति स्वमात्रस्य करणत्वाभावादुष्टादृष्टकारणवैगुण्येन प्रतिज्ञाभङ्ग-
स्यापि शङ्कितत्वादिन्द्रोऽपि कर्तुमशक्तः, त्वं तु को नाम वराक इति च भावः । यद्वा,—
दृष्टादृष्टरूपा हेतवः, (तेत्र) दृष्टसामग्री यथाकथंचिद्यद्यपि संपादयितुं शक्यते तथा-
प्यदृष्टसामग्री त्वया न शक्यते । तथा च नलेन यदि परमो धर्मः कृतः, तर्हि स
त्वया पराभवितुमशक्यः । अथाऽधर्मः कृतः तर्ह्यधर्मवशादेव तादृशी दशा भविष्यति
त्वया किं क्रियत इत्युभयथापि दोषात् ‘मयैवं करिष्यते, कृतम्’ इत्यादि वल्गना न
कार्येति भावः । ‘इत्युक्त्वा’ इति पाठे अवश्यं वश्यं वा करिष्ये इत्युक्त्वाऽकार-
प्रच्छेपेणाकरिष्यन्नपि दुष्यसि वाङ्मात्रेणापि पापसिद्धेः । किं पुनः करिष्यन्निति ।
अन्यत्पूर्ववत् । कार्ययाः, ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यर्थे ‘वृद्धाच्छः’ (४।२।११४) ।
हितार्थे ‘तस्मै हितम्’ (५।१।५) इति वा ॥ १४७ ॥

द्रोहं मोहेन यस्तस्मिन्नाचरेदचिरेण सः ।

तत्पापसंभवं तापमाप्नुयादनयात्ततः ॥ १४८ ॥

द्रोहमिति ॥ यः पुरुषो मोहेनाज्ञानेनापि तस्मिन्पुण्यश्लोकेऽनपकारिणि द्रोह-
मपकारमाचरेत्, स पुरुषः ततस्तस्मादनयादन्यायाद्धेतोरचिरेण तस्मात्तादृशापकारेण
जातात्पापात्संभवो यस्य तं पापं दुःखमाप्नुयात् । बुद्धिपूर्वकारी लभत इति किं वाच्य-
मित्यर्थः । नलद्रोहस्तस्मात्त्वया सर्वथा त्याज्य इति भावः । अनेन शापोऽपि दत्त इति
ज्ञेयम् । मोहेनेत्यत्रार्थात् ‘अपि’शब्दो योज्यः । हे मोहस्येन स्वामिन्नज्ञानाश्रय मूर्ख-
तमेति वा संबोधनम् ॥ १४८ ॥

युगशेष तव द्वेषस्तस्मिन्नेष न सांप्रतम् ।

भविता न हितायैतद्वैरं ते वैरसेनिना ॥ १४९ ॥

युगेति ॥ हे युगानां सत्यादीनां शेष कले ! तस्मिन्नले तवैष द्वेषो न सांप्रतम-
युक्तः । यस्माद्वैरसेनिना नलेन सह एतत्प्रारब्धं वैरं ते तुभ्यं हिताय न भविता
शुभोदकं न भविष्यति । युगेषु शेष इति निर्धारणसप्तमीसमासः । सांप्रतमव्ययम् ।
‘हितयोगे च’ (वा० १४६१) इति चतुर्थी ॥ १४९ ॥

तत्र यामीत्यसज्ज्ञानं राजसं सदिहास्यताम् ।

इति तत्र गतो मा गा राजसंसदि हास्यताम् ॥ १५० ॥

तत्रेति ॥ हे कले ! तत्र नलसमीपे परामवार्थं यामि गच्छामीत्येवंरूपं राजसं

१ ‘सांप्रतः’ इति पाठे—संप्रतिशब्दात् ‘तस्येदम्’ इत्यणि सांप्रतो नाधुनिक
इत्यर्थः—इति सुखावबोधा ।

रजोगुणजनितं विचारासहम् । अत एवासदशोभनं सद्गर्तमानमिहास्मिन्काले देशे वाऽस्यतां त्यज्यतामिति । सद्गर्तमिति वा । इति विचार्येति यावत् । इति किम्— तत्र राजसंसदि तस्यां नलसभायां गतः सन् हास्यतां परिहास्यतां त्वं मा गाः । एवं विचार्य तत्र गतः सभ्यैरुपहास्य एव भविष्यसि, न तु नलं पराभवितुं शक्यसीत्येवं-विधो विचारः परित्याज्य एवेत्यर्थः । असत्सदिति च विरोधाभासः । तत्र यामीति ज्ञानमसदयुक्तम्—यतो राजसम् । तर्हि किं कर्तव्यं तत्राह—इहास्मिन्नेव देश आस्यतां स्वीयताम् । इत एव परावर्तनीयमित्यर्थः । इत्यस्मदीयं ज्ञानं सद्गर्तमितीति-शब्दमावर्त्य व्याख्येयम् । विपक्षे बाधकमाहोत्तरार्थेन—तत्र स्वयंवरे गतो राज-सभायां स्वयंवरे वृत्ते किमर्थमागत इति हास्यतामेव गमिष्यसि ॥ १५० ॥

गत्वान्तरा नलं भैमीं नाकस्मात्त्वं प्रवेक्ष्यसि ।

षण्णां चक्रमसंयुक्तं पठ्यमानं डकारवत् ॥ १५१ ॥

गत्येति ॥ हे कले ! निषधदेशान्गला प्राप्य नलं भैमीमन्तरा नलभैम्योर्मध्ये-ऽकस्माच्छीघ्रं दुरितलक्षणकारणमन्तरेण वा त्वं न प्रवेक्ष्यसि ? नलस्य पुण्यश्लोक्तत्वात्, भैम्याश्च पातिव्रत्यादिधर्मयुक्तत्वात्, तौ पराभवितुं न शक्नोषीत्यर्थः । क इव—असं-युक्तं पूर्वं विसंधितया पृथक्प्रकृतिप्रत्ययविभागं पश्चात्पठ्यमानं संहितया प्रयोगा-हम् । उच्चार्यमाणमिति यावत् । एवंभूतं षण्णां चक्रं षण्णामिति शब्दरूपस्थवर्णवृन्द-मन्तरा मध्ये डकारवत् । डकारो वर्णो यथाऽकस्माद्विधिमन्तरेण न प्रविशतीति साधर्म्योपमा । ‘षष्’शब्दात्षष्ठीबहुवचने ‘षट्चतुर्भ्यश्च’ (७।१।५५) इति नुटि तत्स-हित आमि ‘स्वादिष्वसर्वनामस्थाने’ (१।४।१७) इति पूर्वपदस्य पदत्वात् ‘झलां जशोऽन्ते’ (८।२।३९) इति जश्त्वेन षकारस्य डकारे ‘न पदान्तात्—’ (८।४।४२) इति निषेधस्य ‘अनाम्रवति—’ (वा० ५०।१६) इति निषेधात् ‘हुना हुः’ (८।४।४१) इति वृत्त्वेन नाम्नकारस्य णकारादेशे ‘यरोऽनुनासिके—’ (८।४।४५) इति डकार-स्याप्यनुनासिकस्य व्यवस्थितविकल्पत्वादनुनासिकस्यात्र नित्यत्वेन णकारे जाते सर्वथापि स्वेन रूपेण ‘षण्णाम्’ इति पदमध्ये डकारो यथा प्रवेशं न लभते, तथा तयोर्मध्ये त्वमपीत्याशयः । अन्यथा विकल्पत्वात्पक्षे षण्णामिति स्यात्, तन्मा भूदित्यत्र व्यवस्थितविभाषाऽङ्गीकरणीया । षण्णां चेति चकारो भैमीं चेति योज्यः । तथा च—क्रमेण परिपाठ्या संयुक्तं षण्णामिति कर्मभूतं शब्दरूपमन्तरा डकारो यथा न प्रविशति । असंयुक्तावस्थायां यद्यपि स्वेन रूपेणावस्थानं वर्तते, तथापि संयुक्तावस्थायां नास्तीत्यर्थ इति वा । षण्णामित्यत्र प्रकृतिप्रत्ययदशायामकस्मादा-गन्तुकादेशरूपतया डकारो यथा प्रविशति, तथा त्वं न प्रविशसीति वैधर्म्योपमया वा व्याख्येयम् । ‘डकारवत्’ इति पाठे—‘वावसाने’ (८।४।५६) इत्यवसान एव चत्वंविकल्पात्, खरश्चाभावात्, षट्, षट्स्वित्यादिवत् । षण्णामित्यत्र खरवसान-जोरभावाद्डकारो यथा न प्रविशतीति साधर्म्योपमैव । क्षेपकोऽयम् । नलं भैमीं, ‘अन्तरान्तरेण—’ (२।३।४) इति द्वितीया ॥ १५१ ॥

१ ‘प्रत्यये भाषायां नित्यवचनम्’ (वा० ५०।१७) इति वार्तिकेन नित्यत्वे सिद्धेऽस्य प्रयासस्य गतिश्चिन्त्या । छन्दोविषयत्वं वा कल्प्यम् ।

अपरेऽपि दिशामीशा वाचमेतां शचीपतेः ।

अन्वमन्यन्त किंत्वेनां नादत्त युगयोर्युगम् ॥ १५२ ॥

अपरे इति ॥ अपरे दिशामीशा वह्मयादयः शचीपतेरेनां पूर्वोक्तां वाचमन्व-
मन्यन्त । 'इन्द्रो युक्तमाज्ञापयति' इत्येवमभ्यनन्दन् । किंतु पुनर्मूर्खं युगयोः कलि-
द्वापरयोर्युगमेनामिन्द्रगिरं नादत्त नाङ्गीचक्रे । दिगीशानामपि संमतायां वाचि तयोर-
संमतेः किंतु शब्देन मूर्खतरत्वमाग्रहित्वं चोक्तम् । एनाम्, अन्वादेशे एनादेशः ।
आदत्त, अनास्यविहरणत्वात्तद् ॥ १५२ ॥

कलिं प्रति कलिं देवा देवान्प्रत्येकशः कलिः ।

सोपहासं समैर्वर्णैरित्थं व्यररचन्मिथः ॥ १५३ ॥

कलिमिति ॥ देवाः कलिं युगं प्रति लक्षीकृत्य, कलिर्देवान्प्रत्येकश एकैकमुद्दिश्य
मिथोऽन्योन्यं समैर्वर्णैस्तुल्यैरक्षरैः श्लिष्टैः शब्दैः सोपहासमुपहासवाक्यसहितं कलिं
कलहं वाग्युद्धमित्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण व्यररचन्, व्यररचच्च कृतवन्तः कृतवांश्चेत्यर्थः ।
व्यररचत्, रचयतेश्चौरादिकस्यादन्तत्वादग्लोपित्वाच्च सन्वद्भावः । 'व्यररचयत्'
इत्यपि पाठः ॥ १५३ ॥

इन्द्रः कलिं प्रत्याह—

तवाऽगमनमेवाहं वैरसेनौ तथा वृते ।

उद्वेगेन विमानेन किमनेनापि धावता ॥ १५४ ॥

तवेति ॥ हे कले ! तथा वैरसेनौ नले वृते सति तवागमनं गमनाभावोऽहं
युक्तम् । उद्वेगेनोत्कृष्टजवेन, अत एव—धावता शीघ्रगामिनाऽनेन प्रत्यक्षदृश्येन
विमानेनाकाशगामिना रथेन किम्, अपि तु—न किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । अन्यस्य कृत-
त्वादित्यर्थः । वैरसेनावुत्तरेण वा संबन्धनीयम् । अनया नलेऽवृते एव तव स्वपुरा-
ङ्गमनं युक्तम् । नलवरणानन्तरमिदानीं सर्वथा गमनं न कार्यमित्यर्थ इति वा । एताव-
त्पर्यन्तं किं कृतम्, इदानीं किमर्थं गम्यत इत्युपहासः ॥

एतदेव वाक्यं कलिरिन्द्रं प्रत्याह—हे शक्र ! भैम्या नले वृते सति तव यथागत-
मागमनमेवाकृतकार्यत्वादिदानीं स्वर्गं प्रत्यगमनमेव युक्तम् । निर्लज्जत्वमङ्गीकृत्ये-
न्द्राण्यादीनामग्रे कथं मुखं दर्शयिष्यसि ? अपि तु—अनुचितमेतत् । सर्वथा स्वर्गं
प्रति न गन्तव्यमेव युक्तमित्यर्थ इति वा । विमानेनाहंकाररहितेनापिधा तिरोधानं
तद्युक्तेन नितरां गोपितेनानेन मुखदर्शनानुमितेनोद्वेगेन निर्वेदेन किम् ? अपि तु—
तद्गोपनं व्यर्थम् । धैर्यमवलम्ब्य निर्वेदो यद्यपि त्वया गोप्यते, तथापि मया ज्ञात
एव । अथ च,—भैमीनलाभ्यां वरदानार्थमेव मयागतमित्यादिव्याजेन निर्वेदगोपनं
क्रियते, तथापि स निर्वेदो ज्ञात एव । अभिमानश्चान्यत्वाच्च किञ्चिदनेन निर्वेदेन साध-
यितुं शक्यते, तस्मात्सर्वथा दुःखं मा कार्षीरित्युपहसितवानित्यर्थः । विमानेनान्यवर-
णादपमानेन हेतुना च उद्वेगस्तेन प्रकटेन किम् ? अपि तु तं गोपायेति वा । विगत-
मानानामिन्द्रं स्वामिन्नितरामभिमानश्चान्य इन्द्र ! गोपितेन चानेन निर्वेदेन किमिति वा

उद्वेगेन किम्? अनेन धावता विमानेनापि किमिति वा । अपिघा, 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् प्रत्ययः ॥ १५४ ॥

वहिः कलिमाह—

पुरा यासि वरीतुं यामग्र एव तथा वृत्ते ।

अन्यस्मिन्भवतो हास्यं वृत्तमेतन्नपाकरम् ॥ १५५ ॥

पुरेति ॥ हे कले ! त्वं यां वरीतुमितोऽपि पुरा यासि गमिष्यसि तयाऽग्र एव त्वदागमनात्पूर्वमेवान्यस्मिन्वृत्त एतदिदानीं गमनं भवतन्नपाकरं हास्यं हास्यकरणं वृत्तं जातम् । वर्तिष्यमाणमपि वृत्तप्रायत्वाद्वृत्तमित्युक्तम् । सर्वोऽपि लोकस्त्वामुपहसिष्यतीत्यर्थः । एतत्तव वृत्तं गमनाचरणं हास्यहेतुभूतं त्रपाकारि च भविष्यतीति शेष इति वा । एतल्लोकैः क्रियमाणं हास्यं तव त्रपयाऽङ्कं दुःखं राति एवंविधं वृत्तं जातप्रायमेवेति वा । अत्राप्युपहासः ॥

इदानीं कलिभिमाह—हे वहे ! त्वं यां वरीतुं पुरा यास्ययासीः, तया तव समक्षमेव त्वामनादृत्याऽन्यस्मिन्नले वृत्ते तवैतत्प्रत्यक्षदृश्यं वृत्तं वर्तुलमास्यं मुखं त्रपा आ सामस्थेन करोति नितरां लज्जावहं जातमिति शेषः । हा कष्टम् । त्रपयाऽङ्कं दुःखं रात्यादत्ते लज्जास्पदं वृत्तं जातमिति वा । हे वहे ! पुराऽस्मद्गमनात्पूर्वं यां वरीतुमयासि त्वया प्रयत्नोऽकारि स्वयंवरं प्रति गतम्, नलरूपं धृतमिति यावत् । यद्वा,—स्वस्य गमनात्पूर्वं दूतीहस्तेनोपदाप्रदानादिद्वारा यां वरीतुं प्रयत्नोऽकारि, तया तव समक्षमेव नले वृत्ते एतत्स्वर्गं प्रत्यागमनलक्षणमाचरणं तव त्रपां न करोतीति त्रपाऽङ्करं लज्जां नावहति । एवं वृत्तेऽपि निर्लज्जः सन् स्वगृहं गच्छन् स्वां वनितां मुखं कथं दर्शयितास इति भाव इति । तया विनैतत्स्वर्गगमनाचरणं लज्जावहं सत् अहास्यं हासयोग्यं न, अपि तु—सर्वैर्हास्यमेवेति काकुर्वा । मुखं लज्जाकरम्, वृत्तमाचरणमपि लज्जाकरमिति वा । (पुरा) यासीति 'यावत्पुरा—' (३।३।४) इति भविष्यति लट् । पक्षे 'पुरि लुब्धा—' (३।२।१२२) इति भूते लट् । पक्षे 'यसु प्रयत्ने' भावे चिण् ॥ १५५ ॥

यमः कलिमाह—

पत्यौ तया वृत्तेऽन्यस्मिन्यदर्थं गतवानसि ।

भवतः कोपरोधः स्तादक्षमस्य वृथारुषः ॥ १५६ ॥

पत्याविति ॥ हे कले ! त्वं यदर्थं यस्या निमित्तेन गतवान्गमनयुक्तोऽसि यां वरीतुमेव गच्छसि तया पूर्वमेवान्यस्मिन्पत्यौ वृत्ते स्वभर्तृत्वेनाङ्गीकृते सति भवतः कोपस्य रोधो निवारणं स्ताद्भवतु । यतोऽक्षमस्यासमर्थस्य अत एव—वृथा रुद्ध कोपो यस्य । तस्मादिदानीं कोपो रोद्धव्यः, न कार्य इत्यर्थः । नलद्वेषे कारणाभावाद्वा निष्कारणरोषस्य । यस्मादसहनस्यासमर्थस्य वा रुषो वृथा कोपो निष्फलः, तस्मात्कोपो निवार्य इति वा ॥

१ 'अवाप्योः—इत्यल्लोपे नञ्समासे अपिधावता प्रकटेन' इति सुखावबोधः ।

२ 'अत्र द्वयोरप्यर्थयोः प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतरुषः' इति जीवातुः ।

कलिरेतदेव यममाह—हे यम ! यां वरीतुं गतवानसि तथा नले पत्नौ वृते भवस्तु सकाशादन्योऽधस्तादधरो हीनः कः, अपि तु त्वमेव । त्वत्सकाशादन्योऽधो हीनः कः स्तात्, अपि तु—त्वमेव हीन इति वा । अपरोऽर्थात्त्वदन्यो भवमुत्पत्तिं तस्य-
लुपक्षयं प्रापयतीति भवतो निरर्थकजन्मा, अत एव अधो हीनः कः स्तात्, अपि तु—त्वमेव हीन इति वा । संबुद्ध्यन्तं वा निरर्थकजन्ममित्यर्थः । अक्षमस्य भूस्पर्श-
रहितस्य देवस्य रूपो वृथा । अस्मादृशानामेव रोषाः सफलाः, न तु भवादृशानामि-
त्यर्थ इति वा । अक्षमासहनासमर्थं यम वृथा निष्कारणमस्मान्प्रति रुषः कोपान् स्य
मा कुर्वित्यर्थ इति वा । यस्यै यदर्थं ‘चतुर्थी तदर्था—’ (२।१।३६) इति
समासः । गतवान्मनुष्यः । पक्षे भूते क्वतुः । भवतः षष्ठी पञ्चमी च दिग्योगे । पक्षे
प्रथमा ‘अधातोः’ इति प्रतिषेधात् ‘अत्वसन्तस्य—’ (६।४।१४) इति न
वीर्षः । अधस्तादिति दिक्शब्दत्वादधरशब्दादस्तातिः, ‘अस्ताति च’ (५।३।४०)
इत्यधरस्याधादेशः । अध इति । तस्मादेव ‘पूर्वाधरा—’ (५।३।३९) इत्यसि-
धरस्यादेशश्च । स्येति ‘षोऽन्तकर्मणि’ ॥ १५६ ॥

वरुणः कलिमाह—

यासि स्मरञ्जयन्कान्त्या योजनौघं महार्चता ।

समूढस्तं वृतेऽन्यस्मिन्किं न ह्रीस्तेऽत्र पामर ! ॥ १५७ ॥

यासीति ॥ हे कले ! कायकान्त्या स्मरं जयन्विरुद्धलक्षणयाऽतिकुरूपस्त्वं महा-
न्तोऽर्वन्तोऽश्वा यस्मिन्स्थे तेन रथेन कृत्वा योजनौघं चतुःकोशरूपयोजनसमूहमति-
दूरमिदानीमपि यासि स त्वं मूढो मूर्खः । यस्मात्—हे पामर नीच ! भैम्याऽन्य-
स्मिन्कले वृते सति अत्रास्मिन्नर्थे वर्तमानस्य ते तव ह्रीः किं न ? अपि तु भविष्यत्येव ।
भाविनीं वर्तमानां वा लज्जामवगणय्यापि गच्छसि, तस्मान्मूर्ख एवेत्यर्थः । सेनापुरः-
स्मरमतिगौरं कामं-कजलतुल्यया स्वकायकान्त्या पराभावुकः । तथा,—जनौघं स्वसेना-
समूहमपि पराभावुकः । प्रसरन्त्या श्यामकायकान्त्या सर्वसेनामप्रेसरं स्मरं च
श्यामीकुर्वन्नतिकुरूपः एवंभूतो रथेन समूढः सम्यग्भूतो यस्त्वं तथाऽन्यस्मिन्वृते
सत्यपि यासि । अर्थात्स्वयंवरम् । तस्य तेऽत्रार्थे स्वयंवरे वा ह्रीः किं न भवेत् । अपि
तु भवेदेवेति वा ॥

एतदेव कलिर्वरुणमाह—हे अमर देव वरुण ! कान्त्या दिव्यदेहवीर्या योजनौघं
दूरं देशं रञ्जयन्वीमं कुर्वन् । जनौघं स्वयंवरस्थलोकसमूहं वा रञ्जयन्नत्याश्चर्यदिव्य-
रूपदर्शनाल्लाकारधारणाद्वात्मनि सानुरागं कुर्वन्नतिजवनहययुतेन विमानेन महता
श्यावकर्णादिनाऽर्वता ह्येन वा समूढस्तमारूढो यस्त्वं यासि स्म स्वयंवरमयासीः,
तस्य तवान्यस्मिन्स्थया त्वत्समक्षं वृते ह्रीः किमिति न भवति । अत्रपि निर्लज्जेति
चिह्नारः । अहं तु तदा नासं, त्वं तु गतोऽपि न वृत इत्यपमानाल्लज्जया भविष्यं
बुद्धम् । परं सा न जायत इति चित्रम् । अत एव चात्रपत्वमित्यर्थः । अत्रपः (सन्)
न भ्रियसे इत्यमरः । अन्योऽप्येवमनादरे कृते लज्जया भ्रियते, त्वं तु निर्लज्जो न

म्रियस इति चित्रमित्यर्थे इति वा । अत्रपया लज्जाभावेनामरेत्येकं पदं वा । त्रपायां सत्यामप्यमरेति वा । अत्रपया लज्जाभावेनामं रोगं पीडामस्मादशां रासि ददासी-
त्यत्रापामर । तव निर्लेज्जत्वेन वयमतिदुःखिनो भवाम इत्यर्थे इति वा । एते चत्वा-
रोऽपि श्लोका यथाक्रममिन्द्रादिदेववचनत्वेन ज्ञेयाः । कलिकलहस्तु सर्वत्रानुस्यूतः ।
तत्रापि पूर्वं देववचः, पश्चात्कलिवचः । महावता, 'अर्वेणल्लसौ—' (६।४।१२७)
इति त्रन्तादेशः, 'आन्महतः—' (६।३।४६) इत्याकारः । यासि स्मेति पक्षे
'लद स्मे' (३।२।११८) इति भूते लद ॥ १५७ ॥

नलं प्रत्यनपेतार्तिं तार्त्तीयीकतुरीययोः ।

युगयोर्युगलं बुद्ध्वा दिवि देवा धियं दधुः ॥ १५८ ॥

नलमिति ॥ देवा इन्द्रादयस्तार्त्तीयीकतुरीययोस्तृतीयचतुर्थयोर्युगयोर्द्वापरस्य
कलेश्च युगलं द्वयं नलं प्रत्युद्दिश्यानपेतार्त्यनपगतव्यथं 'सर्वथा नलः पीडनीयः' इति
नलेऽनिवृत्तापकारवाञ्छं बुद्ध्वा दिवि धियं दधुः । 'युगद्वयमस्मद्वचनं न शृणोति इतः-
परं यत्किञ्चिद्भवतु, किमस्माकम्' इति विचार्य स्वर्गं गन्तुमीष्टुरित्यर्थः । तार्त्तीयीकः
पूर्ववत् । तुरीयः, 'चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च' (वा० ३।१५८) इति छश्च लोप-
श्चेति ॥ १५८ ॥

द्वापरैकपरीवारः कलिर्मत्सरमूर्च्छितः ।

नलनिग्राहिणीं यात्रां जग्राह ग्रहिलः किल ॥ १५९ ॥

द्वापरैकेति ॥ कामादिसैन्यं परावर्त्य द्वापर एवैकः सहायो यस्य । तथा,—
मत्सरेण नलशुभद्वेषेण मूर्च्छितो विनष्ट इव, अतिमत्सरेण प्रबुद्धो वा । तथा,—
ग्रहिलो निवारणस्थानाकर्णनादाप्रहवान्कलिरवश्यं नलं निग्रहीष्यामीत्येवंरूपां नलनिग्रा-
हिणीं यात्रां जग्राह, निषधान्प्रतस्थ इत्यर्थः । किल यस्मात्—ग्रहिलः, तस्मात्प्र-
तस्थे । उपहासे वा । एकः परिवारो यस्येति विग्रह्य द्वापरैकपरीवार इति समासः,
परीवारः, 'उपसर्गस्य घञि—' (६।३।१२२) इति दीर्घत्वम् । निग्राहिणीम् ।
आवश्यकं गिनिः ॥ १५९ ॥

नलेष्टापूर्तसंपूर्तेर्दूरं दुर्गानमुं प्रति ।

निषेधनिषधान्तुं विघ्नः संजघटे घनः ॥ १६० ॥

नलेति ॥ नलस्य इष्टापूर्तानां यागतङागादिधर्माणां संपूर्तेः संपूर्णत्वादेतोर्नितरां
धर्मबाहुल्यात्पापरूपं प्रस्थितममुं प्रत्यनु दूरं दुर्गान्दुर्गमाननेन प्रवेष्टुमशक्याभिषधान्
शक्तुं गमनायासुं निषेधन्वारयन्घनो महान्निरन्तरश्च विघ्नो वक्ष्यमाणप्रकारेण संज-
घटे संजह्ये । धर्मबाहुल्यं दृष्ट्वा सहसा तान्प्रवेष्टुं शङ्कित इत्यर्थः । अथ च,—घनो
मेघो जलपूर्तेर्दुर्गमं देशं गन्तुं विघ्नरूपो भवन्निषेधति । इष्टं च पूर्तं चेति द्वन्द्वे अन्ये-
षामपि दृश्यते दीर्घः ॥ १६० ॥

मण्डलं निषधेन्द्रस्य चन्द्रस्येवामलं कलिः ।

प्राप म्लापयितुं पापः स्वर्भानुरिव संग्रहात् ॥ १६१ ॥

मण्डलमिति ॥ पापः कलिः, पापग्रहमध्ये गणितत्वात्पापः स्वर्भानुरिवामलं निष्पापं निषधेन्द्रस्य मण्डलं राष्ट्रम्, अमलं परिपूर्णप्रकाशं चन्द्रस्य मण्डलं बिम्बमिव सम्यग्रग्रहाद्विहङ्गयोगवशाच्च म्लापयितुं विनाशयितुं प्रसितुं च प्राप ॥ १६१ ॥

क्रियतापि च कालेन कालः कलिरुपेयिवान् ।

भैमीभर्तुरहंमानी राजधानीं महीभुजः ॥ १६२ ॥

क्रियतेति ॥ कालो युगलक्षणः समयरूपः । अथ च,—पापरूपत्वाच्छयाम-
वर्णः । अथ च,—दारुणत्वात्कृतान्ततुल्यः । तथा,—अहंमानी नलपीडनेऽहंकार-
वान्कलिः क्रियतापि भूयसा कालेन भैमीभर्तुर्महीभुजो नलस्य राजधानीं चोपेयिवा-
न्प्राप्तवान् । पूर्वं देशं प्राविशत्, इदानीं तु राजधानीमिति वार्थः । भूमीभैमीत्याजने
कलेरभिनिवेशाभिप्रायो विशेषणद्वयेन सूच्यते । क्रियताऽल्पीयसेति वा । अहमिति
मननमहंमानः, सोऽस्यास्तीति, सर्वकार्येष्वहमेवेति मन्यते तच्छील इति वा ॥ १६२ ॥

इदानीं पुरप्रवेशविघ्नानाह—

वेदानुद्धरतां तत्र मुखादाकर्णयन्पदम् ।

न प्रसारयितुं कालः कलिः पदमपारयत् ॥ १६३ ॥

वेदानिति ॥ तत्र पुरे वेदानुगाहीनुद्धरतां गुणनिकां कुर्वतां श्रोत्रियाणां मुखा-
त्पदं पदकारकल्पितं संहिताविभागरूपं पदसंज्ञमाकर्णयन्शृण्वन् कालः समयरूपः,
अथ च,—पापरूपः कलिः पदमेकमपि चरणन्यासं प्रसारयितुं नापारयत् । पाप-
रूपत्वादित्यर्थः । एतेन नलपुरस्य धर्मपूर्णत्वमुक्तम् । वेदान्, शत्रुयोगे 'न लोका—'
(२।३।६९) इति षष्ठीनिषेधः ॥ १६३ ॥

श्रुतिपाठकवक्त्रेभ्यस्तत्राकर्णयतः क्रमम् ।

क्रमः संकुचितस्तस्य पुरे दूरमवर्तत ॥ १६४ ॥

श्रुतीति ॥ तत्र पुरे श्रुतिपाठका वेदाध्यापयितारस्तेषां वक्त्रेभ्यः सकाशात्क्रमं
पूर्वपदपरित्यागेनोत्तरपदग्रहणादिकं क्रमसंज्ञं ग्रन्थमाकर्णयतः शृण्वतोऽस्य कलेः क्रम-
श्चरणो गतिर्वा दूरं नितरां संकुचितोऽवर्तत । क्रमाकर्णनाद्भयेन पापः पदमपि पुर-
श्चलितुमशकस्ततो देशाद्भुतं न्यवृत्तमित्यर्थः ॥ १६४ ॥

तावद्वतिर्धृताटोपा पादयोस्तेन संहिता ।

न वेदपाठिकण्ठेभ्यो यावदश्चावि संहिता ॥ १६५ ॥

तावदिति ॥ तेन कलिना वेदपाठिनां कण्ठेभ्यो मुखेभ्यो यावत्संहिता पद-

१ 'स ग्रहात्' इति पठित्वा 'स प्रसिद्धः कलिर्ग्रहाद् द्विहङ्गयोगवशाच्च' इति सुखाव-
बोधायां व्याख्यातम् । जीवातौ तु वर्तत एव नैष श्लोकः ।

क्रमरूपावस्थाद्वयविलक्षणा ऋगादिरूपा नाश्रावि नाकर्णिता तावत्कालं तावद्देशपर्यन्तं च प्रतिबन्धराहित्याद्भुतादोषा धृतसंरम्भा सत्वर पादयोरगतिः संहिता संयोजिता । यावत्कालं यावति च देशे संहिता नाकर्णिता, तावत्कालं तावद्देशपर्यन्तं च प्रतिबन्धराहित्याच्छीघ्रगतिरभूत् । यदा यस्मिन् देशे सा श्रुता तदैव तस्य गतिमङ्गोऽभूदित्यर्थः । यावत्संहिताऽश्रावि, तावत्पदयोः सत्वर गतिर्न योजिता, अपि तु तावदेव योजिता । संहिताश्रवणपर्यन्तमेव सत्वरगतिः सोऽभूत्, नानन्तरमित्यर्थ इति वा ॥ १६५ ॥

तस्य होमाज्यगन्धेन नासा नाशमिवागमत् ।

तथाऽतत दृशौ नासौ क्रतुधूमकदर्थितः ॥ १६६ ॥

तस्येति ॥ तस्य नासा अग्निहोत्रादिहोमाज्यं होमसंबन्धि घृतं तस्य गन्धेन परिमलेन हेतुना नाशमिव मरणवेदनामिवागमदन्वभूदित्युत्प्रेक्षा । 'इव'शब्द एवकारार्थो वा । तथा तेनैव प्रकारेणासौ कलिः क्रतुधूमेन कदर्थिते पीडिते दृशौ नेत्रे अपि नातत न प्रसारितवार, किञ्चिन्न ददर्शेत्यर्थः । आज्यगन्धक्रतुधूमसंबन्धमात्रेण विव्यथ इत्यर्थः । अतस्तेति तनोतेर्लुङि सिचि 'तनादिभ्यस्तथासोः' (२।४।७९) इति पाक्षिके सिजलोपे तकारस्य झलादिङित्वाद् 'अनुदातोपदेशवनति—' (१।४।३७) इत्यनुनासिकलोपः ॥ १६६ ॥

अतिथीनां पदाम्भोभिरिमं प्रत्यतिपिच्छले ।

अङ्गणे गृहिणां तत्र खलेनानेन चस्खले ॥ १६७ ॥

अतिथीनामिति ॥ तत्र पुरेऽनेन खलेन कलिना गृहिणामङ्गणे चस्खले । यस्मादतिथीनां पदाम्भोभिश्चरणक्षालनोदकैरिमं पापरूपं कलिं प्रत्युद्दिश्यातिपिच्छलेऽतितरां कर्दमयुक्ते । एवंविधमतिपवित्रमङ्गणं प्रवेष्टुं नाशकदित्यर्थः । अन्योऽपि पिच्छले देशे पतति ॥ १६७ ॥

पुटपाकमन्त्रैः प्राप क्रतुशुष्ममहोष्मभिः ।

तत्प्रत्यङ्गमिवाकर्ति पूतौर्मिव्यजनानिलैः ॥ १६८ ॥

पुटेति ॥ असौ कलिः क्रतुशुष्मा यागसंबन्धी वहिस्तस्य महोष्मभिः प्रकृष्टतापैः कृत्वा पुटाम्भ्यां पुटयोर्वा पाकमुभयपार्श्वयोः पात्रादिसान्तरमभिसंयोगमिव प्राप । प्रतिगृहं यागबाहुल्याद्वामदक्षिणपार्श्वयोर्वहितापैर्नितरां पीडामन्वभूदित्यर्थः । तथा,—पूतानां धार्मिकनिर्मितवापीकूपतडागादीनामूर्मयस्तरङ्गास्तद्रूपाणि व्यजनानि तेषामनिलैर्वायुमिस्तस्य प्रत्यङ्गं सर्वाङ्गमकर्त्तव्यं छिन्नमिवाभूदित्युत्प्रेक्षा । प्रत्यवयवकर्त्तनेन च पीडातिशयाद्वाप्यादितरङ्गवायुस्पर्शमात्रेण नितरां व्यथितोऽभूदित्यर्थः । 'बहिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा' इत्यमरः ॥ १६८ ॥

पितृणां तर्पणे वर्णैः क्रीर्णाद्वेश्मनि वेश्मनि ।

कालादिव तिलात्कालादूरमत्रसदत्र सः ॥ १६९ ॥

पितृणामिति ॥ अत्र पुरे वेश्मनि वेश्मनि प्रतिगृहं ब्राह्मणादिचतुर्वर्णैः पितृणां ६२ नै० च०

तर्पणे जलसमर्पणे विषये कीर्णात्क्षिप्तात्प्रियात्कालात्कृष्णवर्णात्तिलात्सकाशात् स कलिः कालात्कृतान्तादिव दूरं नितरामत्रसङ्गमयाप । 'तर्पणैः' इति पाठे—तर्पयन्तीति तर्पणैरिति वर्णविशेषणम् । तिलादपि जातावेकवचनम् ॥ १६९ ॥

स्नातृणां तिलकैर्मने स्वमन्तर्दीर्णमेव सः ।

कृपाणीभूय हृदयं प्रविष्टैरिव तत्र तैः ॥ १७० ॥

स्नातृणामिति ॥ स कलिः स्नातृणां ज्ञानं कुर्वतां वैदिकानां तैस्तादृशैर्गोपी-
चन्दनादिरचितैर्ललाटादिस्थानस्थैर्द्वादशभिस्तिलकैः कृपाणीभूय खगतामङ्गीकृत्य तस्य
कलेर्हृदयं विदार्य प्रविष्टैरिव स्वं स्वकीयमन्तः शरीरमध्यं दीर्णमेव शकलीभूतमेव मेने ।
कृपाणैर्हि विदारणं भवतीति युक्तम् । खग्लकारांस्तिलकान्दृष्ट्वा विव्यथ इत्यर्थः ॥ १७० ॥

पुमांसं मुमुदे तत्र विदन्मिथ्यावदावदम् ।

स्त्रियं प्रति तथा वीक्ष्य तमथ म्लानवानयम् ॥ १७१ ॥

पुमांसमिति ॥ तत्र पुरेऽयं पुमांसं मिथ्यावदावदं मृषाभाषिणं विदज्ज्ञानन् स्व-
मित्रलभान्मुमुदे । अथ पश्चात् नरं स्वस्त्रियं प्रत्युद्दिश्य तथाऽलीकभाषिणं वीक्ष्य
ज्ञात्वा मित्रनाशादिव दुःखवशान्म्लानवान्म्लानतां गतः । पत्नीं प्रति क्रीडायामसत्य-
दोषाभावाद्बधितोऽभूदित्यर्थः । 'न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति स्त्रीपुंसयोः—' इति भार-
तादौ । विदन्, 'विदेः शतुर्वसुः' (७।१।३६) इत्यत्र विकल्पानुवृत्तेर्वसोरभावः ।
एवं 'चतुर्दशतर्थां विद्यां विदद्भिः—' इत्यत्रापि ज्ञेयम् । वदावदं, 'चरिचलि—'
(वा० ३।४३०)-इत्यादिना द्वित्वमभ्यासस्यावच । म्लानवान्, क्वतोस्तकारस्य 'संथो-
गादेरातः—' (८।२।४३) इति नः ॥ १७१ ॥

यज्ञयूपधनां जज्ञौ स पुरं शङ्कुसंकुलाम् ।

जनैर्धर्मधनैः कीर्णां व्यालक्रोडीकृतां च ताम् ॥ १७२ ॥

यज्ञेति ॥ स यज्ञयूपैः खादिरौदुम्बरपशुवन्धस्तम्भैर्धनां नितरां व्याप्तां तां पुरं
शङ्कुभिस्तीक्ष्णाग्रकीलैः संकुलां व्याप्तामिव जज्ञौ मेने । तथा,—धर्मधनैर्जनैः कीर्णां
तां पुरं व्यालैः सर्पैर्दुष्टश्वापदैर्वा दुष्टगजैर्वा क्रोडीकृतां सर्वत्र पूर्णां व्यालाः क्रोडे मध्ये
यस्यास्तामेतादृशीं कृतामिव मेने । कीलसर्पादिभिर्व्याप्तं स्थानं यथा प्रवेष्टुमशक्यम्,
तथा सा पुरी तस्य प्रवेष्टुमशक्या जातेत्यर्थः । 'व्यालो भुजंगमे क्रूरे श्वापदे दुष्टदन्तिनि'
इति विश्वः । रेफान्तः 'पूः'शब्दः स्त्रीलिङ्गः । 'चः' समुच्चयार्थ इवार्थो वा ॥ १७२ ॥

स पार्श्वमशकद्रन्तुं न वराकः पराकिणाम् ।

मासोपवासिनां छायालङ्घने घनमस्खलत् ॥ १७३ ॥

स इति ॥ वराकः कचिदपि स्थानालाभाद्दीनः स कलिः पराकिणां द्वादशरात्रोप-
वासरूपपराकाख्यकृच्छ्रविशेषव्रतचारिणां पार्श्वं गन्तुं नाशकत् । तथा,—मासोपवासिनां
कायप्रतिच्छायाया अपि लङ्घनेऽतिक्रमणे तस्या अपि समीपे गन्तुं घनं नितरामस्खल-

१ 'विन्दन्' पाठः सुखावबोधायाम् । २ 'व्याड' इत्यपि पाठः सुखाव-
बोधायाम् ।

इमत्पदोऽभूत् । तच्छायामपि इष्टं नाशकदित्यर्थः । वराकः, 'जल्पमिच्छ-'
(१।२।१५५) इति वाक्यम् ॥ १७२ ॥

आवाहितां द्विजैस्तत्र गायत्रीमर्कमण्डलात् ।

स संमिदधतीं पश्यन् दृष्टनष्टोऽभवद्भिया ॥ १७३ ॥

आवाहितामिति ॥ तत्र पुरे स द्विजैर्ब्रह्मणिकैः 'आगच्छ वरदे-' इत्यादि-
मन्त्रैरावाहितां अनन्तरमर्कमण्डलाद्भक्त्यतिशयसामर्थ्यात्सूर्यविम्बानिर्गल्य दिव्यरूपेण
संमिदधतीं तत्समीपमागच्छन्तीं प्रातःसंध्याधिदेवतां गायत्रीं पश्यन् गायत्र्याः
सकाशाम्नेयेन गायत्र्यैवादौ दृष्टः पश्चात्तदानीमेव नष्टोऽदृश्योऽभवत् । संध्यावन्दनं
कुर्वतो द्विजान्दृष्ट्वा गायत्रीं मां विनाशयिष्यतीति ततः स्थानात्पलाय्य गत इत्यर्थः ।
'गायत्री सूर्यविम्बस्था-' इति ध्यानम् । अर्कमण्डलादावाहितामिति वा । दृष्टनष्टः,
'पूर्वकाल-' (२।१।४९) इति समासः ॥ १७४ ॥

स गृहे गृहिभिः पूर्णे वने वैखानसैर्धने ।

यत्याधारेऽमरागारे कापि न स्थानमानशे ॥ १७५ ॥

स इति ॥ स गृहिभिर्गृहस्थैः पूर्णे गृहे, तथा,—वैखानसैर्वानप्रस्थैर्धने व्याप्ते वने
तथा,—यतीनां परमहंसानां संन्यासिनामाधार आश्रयभूतैर्व्याप्तेऽमरागारे । कापि
कस्मिन्नपीति सर्वत्र योज्यम् । देवालये स्थानं न आनशे आश्रयं न प्राप । गृहिभि-
र्गृहे पूर्णे सतीति सतिसप्तमी वा सर्वत्र ॥ १७५ ॥

कापि नापश्यदन्विष्यान्हिसामात्मप्रियामसौ ।

स्वमित्रं तत्र न प्राप्नोदपि मूर्खमुखे कलिम् ॥ १७६ ॥

कापीति ॥ असौ कलिस्तत्र पुर आत्मनः प्रियामिष्टां निषिद्धां हिंसाम् । अथ
च,—क्षियम् । अन्विष्यन्नपि कापि कस्मिन्नपि देशे नापश्यत् । तथा,—कलह-
प्रियत्वाज्जामसाम्याच्च स्वस्य मित्रं कलिं कलहं मूर्खानामपि मुखे संभाविते स्थले नाप्नोत् ।
मूर्खा अपि तत्र न कलहायन्ते हिंसाकलहयोरभावात्तत्र स्थितिं न लेभ इत्यर्थः ।
अन्योऽपि यत्र खंजीमित्राद्यभावस्तत्र क्षणमपि न तिष्ठतीत्युक्तिः ॥ १७६ ॥

हिंसागर्वीं मखे वीक्ष्य रिरंसुर्धावति स्म सः ।

सा तु सौम्यवृषासक्ता खरं दूरान्निरास तम् ॥ १७७ ॥

हिंसेति ॥ मखे गोमेधाख्ये यज्ञे हिंसागर्वी हिंसासंबन्धिनीं गवीं वीक्ष्य रिरंसु-
र्दृष्टचित्तः सः 'निषिद्धगोहिंसा मत्प्रिया' इति धावति स्म । सा तु हन्यमाना गौः
पुनः सौम्ये सोमदेवताकद्रव्यसाध्ये दृष्टे धर्मे आसक्ता तत्संबन्धिनी तत्साधिका सती ।
अभिचारादिदुष्टकर्मराहित्यात्सौम्यो रमणीयः पारलौकिको धर्मस्तत्साधिका वा । खरं
पापरूपत्वाद्दुःसहम् । रलयोरभेदात् खलं वा । पापरूपं दूरादेव निरास निराचकार ।
अधर्मसाधनं गोहिंसादि दृष्ट्वा प्रवृत्तेः पश्चाद्धर्मसाधनमग्नीषोमीयवैदिकपशुहिंसादि दृष्ट्वा
मत्प्रिया हिंसा न भवतीति दूरात्परावृत्त इत्यन्वयः । 'मुखे' इति पाठे—हिंसाप्रति-
पादिकां गां वाणीं यज्वनां मुखे वीक्ष्य । श्रुत्वेति यावत् । रिरंसुरधावत् । सा तु
वाणी सौम्यप्रतिपादिका सती तमखरम् 'अग्नीषोमीयं पशुम्-' इत्यादिवाक्याकर्णेन-

मात्रेण दुःखवशाञ्जितेजस्कं दूरान्निरासेति वा । अथ च,—कामाद्वरः सुरतेच्छुः
खरो गर्दभो गां वीक्ष्य यद्यपि धावति, तथापि सा रमणीयवृषभानुरक्ता सती विजा-
तीयत्वाद्वर्दभं दूरान्निराचकारेति । मुखे यज्ञप्रारम्भ इति वा । अथ च,—गौर्यथा
सौम्यं वृषभमनुसरन्ती क्रूरं वृषभं त्यजति । 'सुकृते वृषभे वृषः' इत्यमरः । हिंसा-
गवीति 'गोरतद्धित-' (५।४।९२) इति टच् ॥ १७७ ॥

मौनेन व्रतनिष्ठानां स्वाक्रोशं मन्यते स्म सः ।

वन्द्यवन्दारुभिर्जज्ञौ स्वशिरश्च पदाहतम् ॥ १७८ ॥

मौनेनेति ॥ स कलिर्व्रतनिष्ठानां वाग्यमव्रतिनां संध्यादिजपमौनिनां वा मौनेन
वाङ्मियमेन कृत्वा स्वस्यात्मन आक्रोशं गालिप्रदानमेव मन्यते स्म । तथा,—वन्द्येषु
नमस्कारार्हेषु गुर्वादिषु वन्दारुभिर्नमस्कुर्वद्भिर्नरैः स्वशिरश्च पदाहतं चरणताडितमिव
जज्ञावज्ञासीत् । 'चः' इवार्यो वा । वन्दारुः, 'शृवन्धोराः' (३।२।१७३) इत्यारुः ।
'वन्द्यान्' इति पाठे—तद्योगे 'न लोका-' (२।३।६९) इति षष्ठीनिषेधाद्वितीया ॥

ऋषीणां स वृसीः पाणौ पश्यन्नाचामतामपः ।

मेने घनैरमी हन्तुं शमुं मामद्भिरुद्यताः ॥ १७९ ॥

ऋषीणामिति ॥ स कलिः ऋषीणां पाणौ हस्ते वृसीः कुशासनानि पश्यन् 'अमी
ऋषयो घनैर्लौहमुद्गरैर्मां हन्तुमुद्यताः' इति मेने । तथा,—आचामतां तेषामेव हस्ते
आचमनार्थं गृहीता अपः पश्यन् अमी मामद्भिश्च 'त्वं भस्मसान्धव' इति शमुमुद्यताः
इति मेने । ततोऽप्यतिभयेनापासरदित्यर्थः । केषांचिदस्ते वृसीः, केषांचिदस्तेऽपः
पश्यन्ति वा । हन्तुमिव, शमुमिवेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । 'स कुशान्' इति
पाठे—कुशान् अपश्च पश्यन्तित्यर्थः । अत्र दैर्घ्यात्कुशा एव घनतुल्याः । आचामतां,
'ष्ठिवृक्षमु-' (७।३।७५) इति दीर्घः ॥ १७९ ॥

मौज्जीधृतो धृताषाढानाशशङ्के स वर्णिनः ।

रज्ज्वामी बन्धुमायान्ति हन्तुं दण्डेन मां ततः ॥ १८० ॥

मौज्जीति ॥ स कलिर्मौज्जीधृतो मुञ्जतृणमेखलाधारिणः । तथा,—धृत आषाढः
पालाशदण्डो यैस्तान्वर्णिनो ब्रह्मचारिणः एवंभूतानाशशङ्के मेने । अमी पुरुषा रज्ज्वा
मां बन्धुं ततो बन्धानन्तरं च दण्डेन मां हन्तुमायान्तीति । मौज्जीधृतो धृताषाढा
एते ब्रह्मचारिणो न भवन्ति, किंतु मां रज्ज्वा बन्धुम्, दण्डेन हन्तुमायान्तीत्याशशङ्क
इति वा । 'धृताषाढान्ना-' इति पाठे—एवंभूता ब्रह्मचारिण इति नाशशङ्के,
किंत्वित्युत्तरार्थम् । 'पालाशो दण्ड आषाढः', 'वर्णिनो ब्रह्मचारिणः' इत्यमरः । मौज्जी
विकारेऽञ् । वर्णोऽस्त्येषाम्, 'वर्णाब्रह्मचारिणि' (५।२।१३४) इतीनिः ॥ १८० ॥

दृष्ट्वा पुरः पुरोडाशमासीदुन्नासदुर्मनाः ।

मन्वानः फणिनीस्तत्र स मुमोचाक्षु च रुचः ॥ १८१ ॥

दृष्ट्वेति ॥ स तत्र पुरि पुरोऽप्येऽक्षशफमात्रं पुरोडाशमष्टादशकपालादिसंस्कृतं
पशुशरीरावयवं दृष्ट्वा उन्नासेनोत्कृष्टभयेन दुर्मना दुःखित आसीत् । तथा,—क्षुचः
सर्पफणाकारपुरोभागा वैकट्यतारीर्जुहः फणिनीः सर्पिणीर्मन्वानोऽक्षु मुमोच । दंशन-

मिया रुरोदित्यर्थः । पुरोडाशोऽकारान्तः । 'पुरोडाशभुजामिष्टम्' (मा० २।१०६)
इति माघे ॥ १८१ ॥

मुमुदे मदिरादानं विदन्नेष द्विजन्मनः ।

दृष्ट्वा सौत्रामणीमिष्टिं तं कुर्वन्तमदूयत ॥ १८२ ॥

मुमुद इति ॥ एष द्विजन्मनो ब्राह्मणस्य मदिरादानं मदिसखीकारं विदज्ज्ञान-
न्पश्यन् 'अयं महापातकी' इति बुद्ध्वा मुमुदे । अनन्तरं च सौत्रामणीमिष्टिमिन्द्र-
देवताकं यागं कुर्वन्तं तं द्विजं दृष्ट्वाऽदूयत । 'सौत्रामण्यां सोमग्रहान्पुराग्रहांश्च गृह्णन्ति'
इति श्रुतेर्मदिरादानस्य वैधत्वाल्लब्धाश्रयविनाशादिव विव्यथ इत्यर्थः । सौत्रामणी,
देवतार्थे संबन्धमात्रे वाण, 'अन्' (६।४।१६७) इति प्रकृतिभावः ॥ १८२ ॥

अपश्यद्यावतो वेदविदां ब्रह्माञ्जलीनसौ ।

उदडीयन्त तावन्तस्तस्यास्त्राञ्जलयो हृदः ॥ १८३ ॥

अपश्यदिति ॥ असौ वेदविदां यावतो यावत्संख्याकान्वहन्ब्रह्माञ्जलीन्ब्रह्मयज्ञ-
समये क्रियमाणान्, हस्तस्वरकल्पनार्थं संयोजितान्करपुटान् वा, सूर्योपस्थाधिनां गाय-
त्रीमन्त्रजपाञ्जलीन् 'त्रैतारम्भेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा । संहस्य हस्तावध्येयं
स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः' (मनु० २।७१) इति मनुकलक्षणान्करसंपुटानपश्यत् । ताव-
न्तस्तस्य कलेर्हृदः सकाशादस्त्राञ्जलयो रक्तपूर्णाञ्जलय उदडीयन्त उत्पतिता निर्गताः ।
तद्दर्शनमात्रेण नितरां विदीर्णहृदयोऽभूदित्यर्थः । 'तदस्त्र' इति पाठ उपेक्ष्यः ॥ १८३ ॥

ज्ञातकं घातकं जज्ञे जज्ञौ दान्तं कृतान्तवत् ।

वाचंयमस्य दृष्ट्यैव यमस्येव विभाय सः ॥ १८४ ॥

ज्ञातकमिति ॥ स विद्याज्ञातकम्, व्रतज्ञातकम्, उभयज्ञातकं च स्वस्य घातकं
विश्वासघातिनं जज्ञे मेने । तथा,—दान्तं तपःक्लेशसहं जितेन्द्रियं नरं कृतान्तवत् यम-
मिव भयहेतुं जज्ञौ ज्ञातवान् । तथा,—वाचंयमस्य मौनिनो दृष्ट्यैव दर्शनमात्रेण
मौनिकर्तृकस्वकर्मक-स्वकर्तृकमौनिकर्मकदर्शनेनैव वा विभायात्रसत् । कस्येव—यम-
स्येव । यमकर्तृकस्वकर्मक-स्वकर्तृकयमकर्मकदर्शनेनैव । यमेन दृष्टे, यमे वा दृष्टे, यथा
भयं, तथा मौनिन इत्यर्थः । 'ज्ञातकस्त्वाहुतो व्रती', 'तपःक्लेशसहो दान्तः' इत्यमरः ।
'गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायाच्च तदनुज्ञया । वेदव्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा'
(याज्ञ० ३।५१) इति याज्ञवल्क्यः । ज्ञातीति ज्ञातकः याजकादित्वात्साधुर्वुलन्तः ।
घातकं, हन्तेर्षुलि 'हनस्तः' (७।३।३२) । जज्ञौ जज्ञ इति जानातेः कर्त्रभिप्रायक्रिया-
फलाविवक्षया 'शेषात्कर्तरि-' (१।३।७८) इति परस्मैपदम् । तद्विवक्षया तु 'अनुप-
सर्गाज्ज्ञः' (१।३।७६।) इति तद्ध । दृष्ट्येति भयहेतुत्वाविवक्षयानपादानत्वम् ॥ १८४ ॥

स पाखण्डजनान्वेषी प्राप्नुवन्वेदपण्डितान् ।

जलार्थीवानलं प्राप्य पापस्तापादपासरत् ॥ १८५ ॥

स इति ॥ स पाखण्डजनान्वेषी स्वपक्षीयान्वेददूषकान्विचारयन्सन् वेदेषु पण्डि-

१ 'अनन्द' इति सुखावबोधायः पाठः । २ प्रचलितपुस्तकेषु तु 'ब्रह्मारम्भेऽवसाने' च' इति पाठो लभ्यते ।

ताञ्श्रौतस्मार्तकर्मठान्प्राप्नुवन्पश्यन् तापादतिदुःखाद्धेतोरपासरत्पलायितः । यतः—
पापरूपः । क इव—अनलं प्राप्य जलार्थीव । तृषितो जलं विचिन्वन्नग्निं प्राप्यौ-
ष्ण्यादूरं पलायते ॥ १८५ ॥

तत्र ब्रह्महणं पश्यन्नतिसंतोषमानशे ।

निर्वर्ण्य सर्वमेधस्य यज्वानं ज्वरति स्म सः ॥ १८६ ॥

तत्रेति ॥ स तत्र ब्रह्महणं नरं पश्यन् महापातकित्वादात्माश्रयादतितरां संतोष-
मानशे प्राप । अनन्तरं सर्वमेधाख्यस्य यज्ञस्य यज्वानं तं प्रोक्षणावदानादिसंस्कारा-
दिकर्मणा निर्वर्ण्य निर्धार्य ज्वरति स्म नितरां संतोषोऽभूत् । सर्वमेधे हि तत्तज्जाती-
यैकैकप्राणिर्हि साधिकारात् 'ब्राह्मणो ब्राह्मणमालभेत' इति ब्रह्मवधस्य वैधत्वाजिरा-
श्रयत्वात्संतप्त इत्यर्थः । ब्रह्महणम्, 'ब्रह्मभूण—' (३।२।८७) इति क्तिप् ।
ज्वरतिर्भ्वादिः ॥ १८६ ॥

यतिहस्तस्थितैस्तस्य रामैरारम्भि तर्जना ।

दुर्जनस्याजनि क्लिष्टिर्गृहिणां वेदयष्टिभिः ॥ १८७ ॥

यतीति ॥ यतीनां संन्यासिनां हस्तस्थितै रामैर्वेणुदण्डैस्तस्य कलेस्तर्जना भर्त्सना
आरम्भ्यकारि । तथा,—गृहिणां गृहस्थानां वेदैरेव यष्टिभिर्दण्डैर्वेदानां क्रमजटारूपा-
मिवा यष्टिभिस्तस्य दुर्जनस्य क्लिष्टिः क्लेशोऽजनि । रामभयघ्नीर्दृष्ट्वा भीत इत्यर्थः ।
'रामस्तु वैणवः' इत्यमरः । रम्मो वेणुः, 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ।
क्लिष्टिः, 'तिवुत्र—' (७।२।९) इतीग्नियेषधः ॥ १८७ ॥

मण्डलत्यागमेवैच्छद्दीक्ष्य स्थण्डिलशायिनः ।

पवित्रालोकनादेश पवित्रासमविन्दत ॥ १८८ ॥

मण्डलेति ॥ एष स्थण्डिलशायिनो वेदिकाशयनव्रतचारिणो नरान्वीक्ष्य मण्ड-
लस्य तद्राष्ट्रस्य त्यागमेवैच्छत् । तथा,—पवित्राणां यज्ञाद्युपकरणादीनामालोकनात्
पवेर्वप्रायश्चासस्तमविन्दत प्राप । ततोऽपि महद्भयमापेत्यर्थः । 'अगर्भौ साग्नौ दग्धौ
पवित्रम्' इति कात्यायनः । स्थण्डिल एव शेते व्रतवशात्स स्थण्डिलशायी । 'व्रते'
(३।२।८०) इतीनिः ॥ १८८ ॥

अपश्यजिनमन्विष्यन्नजिनं ब्रह्मचारिणा ।

क्षपणार्थी सदीक्षस्य स चाक्षपणमैक्षत ॥ १८९ ॥

अपश्यदिति ॥ स जिनं बौद्धविशेषं स्वमित्रमन्विष्यन्नह्नचारिणामजिनं कृष्ण-
मृगचर्मोत्तरासङ्गमपश्यत् । क्षपणेन दिगम्बरेण वेदबाह्येनार्थी(व) प्रयोजनार्थी तमपि
गवेषयन् यज्ञवीक्षासहितस्य यज्वनोऽक्षपणं दीक्षाङ्गधर्मपरित्यागाभावमैक्षत । यद्वा,—
अक्षाभ्यां पाशकाभ्यां पणं क्रीडां पाशकसंबन्धिजयपराजयदेयं राशीकृतं धनं ददर्श ।
'राजसूये यजमानोऽक्षैर्दीव्यति' इति श्रुतेर्विहितत्वाद्द्यूतं युक्तम् । वैधं सर्वं दुःखदं
स्वस्यामित्रमेव ज्ञातवान्, नतु मित्रमित्यर्थः । पणं, 'नित्यं पणः—' (३।३।६६)
इत्यप् ॥ १८९ ॥

जपतामक्षमालासु बीजाकर्षणदर्शनात् ।

स जीवाकृष्टिकष्टानि विपरीतदृगन्वभूत् ॥ १९० ॥

जपतामिति ॥ स जपतां नराणामक्षमालासु पद्माक्षरुद्राक्षादिमणिनिर्मितजप-
मालिकासु वर्तमानानां पद्माक्षादिवीजानां जपगणनार्थमाकर्षणं तस्य दर्शनाद्धेतोर्जीवानां
प्राणानामाकृष्टिराकर्षणं तथा जातानि कष्टानि दुःखान्यन्वभूत् । यस्माद्विपरीतदृक्
विरुद्धदर्शी सर्वहितं धर्ममहितत्वेन जानानस्तादृग्धर्मदर्शनमात्रेण महद्दुःखमन्वभूदि-
त्यर्थः । अथ च,—विपरीतदर्शनशीलत्वाद्बीजेत्यत्र व्यञ्जनमात्रव्यत्ययेन, बवयोः
सावर्ण्येन च जीवेति भवतीति जीवाकृष्टिकष्टानुभवनं युक्तम् ॥ १९० ॥

त्रिसंध्यं तत्र विप्राणां स पश्यन्नघमर्षणम् ।

वरमैच्छद्दृशोरेव निजयोरपकर्षणम् ॥ १९१ ॥

त्रिसंध्यमिति ॥ स तत्र त्रिसंध्यं प्रातर्मध्याह्नसायाह्नरूपं संध्यात्रयमभिव्याप्य
विप्राणामघमर्षणम् । 'ऋतं च—' (ऋ० ८।८।४८) इति ऋग्भिर्नासास्पर्शाभिमन्त्रितं
चुलुकोदकं तत्प्रक्षेपोदकं वा पश्यन्निजयोर्दृशोरपकर्षणमुन्मूलनमेव वरं श्रेष्ठमित्यैच्छत् ।
मदीयनेत्रे यदि कोऽप्युदमूलयिष्यत् तर्ह्येतद्दुःखमूलं नाद्रक्ष्यत । तस्मान्नेत्रोन्मूलनमेव
वरमिति मेन इत्यर्थः । तदपि दृष्ट्वा दुःखितोऽभूदिति भावः । अघमर्षणदर्शनव्यथा
नेत्रापकर्षणव्यथातुल्या । त्रिसंध्यम्, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ १९१ ॥

अद्राक्षीत्तत्र किञ्चिन्न कलिः परिचितं क्वचित् ।

भैमीनलव्यलीकाणुप्रश्नकामः परिभ्रमन् ॥ १९२ ॥

अद्राक्षीदिति ॥ भैमीनलयोर्व्यलीकस्यानृतस्याणु दोषलेशमपि प्रश्नकामः प्रष्टुं
वाञ्छन् । अत एव तत्र पुरे कथकस्वमित्रगवेषणार्थं परिभ्रमन्परितो विचरन् स कलिः
क्वचिदपि स्थाने किञ्चिदपि स्वस्य परिचितं जिनक्षपणादिमित्रं नाद्राक्षीत् । नलेन
भैम्या वा तत्रत्येन जनेन वा कृतेषु क्वचिदपि केषुचिदपि महापातकोपपातकादिषु
मध्ये किञ्चिदपि परिचितपातकं नाद्राक्षीत् । 'त्वया भैमी नलोऽत्रत्यलोको वा स्पृष्टः
किम्' इति कलिर्यत्पृच्छति, तदेकमपि पापं नास्त्येवेति भाव इति वा ॥ १९२ ॥

तपःस्वाध्याययज्ञानामकाण्डद्विष्टतापसः ।

स्वविद्विषां श्रियं तस्मिन्पश्यन्नुपतताप सः ॥ १९३ ॥

तप इति ॥ पञ्चामिसाधनादि तपः, वेदपाठरूपः स्वाध्यायः, देवतोद्देशेन द्रव्य-
खागो यागो यज्ञः, एषां स्वस्य पापरूपत्वाद्विद्विषां वैरिणां तस्मिन्पुरे श्रियं समृद्धिं
बाहुल्यं पश्यन्नकाण्डं निष्कारणमेव द्विष्टास्तापसा येन स कलिरुपतताप अतिदाहमाप ।
अतिदुःखितोऽभूदित्यर्थः । अन्योऽपि स्ववैरिलक्ष्मीं पश्यन्नुपतप्यते । यज्ञापेक्षया
स्वाध्यायस्याभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातः ॥ १९३ ॥

कन्नं तन्नोपनम्राया विश्वस्या वीक्ष्य तुष्टवान् ।

स मम्लौ तं विभाव्याथ वामदेव्याभ्युपासकम् ॥ १९४ ॥

कन्नमिति ॥ स तत्र पुरे उपनम्राया उपासकस्य समीपमागत्य स्थितायाः

स्वजातीयाया विजातीयाया गम्याया अगम्याया वा विश्वस्याः सर्वस्याः स्त्रियाः कम्प्रं कामुकं तां संभुज्जानं कंचन नरं वीक्ष्य अयं महापातकी ममाश्रयो भविष्यतीति बुद्ध्या तुष्टवान् । अथ पश्चाद्विचारणायाम् क्रियमाणायाम् तं कम्प्रं वामदेवेन मुनिना दृष्टं ब्रह्मसाम 'कयानश्चित्र—' (३।६।२४) इत्यादि वामदेव्यं नाम साम तस्य ब्रह्मविद्याया अभ्युपासकं विभाव्य मत्वा मम्मलौ दुःखितोऽभूत् । 'वामदेव्योपासने सर्वाः स्त्रिय उपसीदन्ति' इति श्रुतिः । 'दृष्टं साम' (७।२।७) इत्यर्थे 'वामदेवाद्भ्यद्भ्यौ' (४।२।९) इति ज्यः ॥ १९४ ॥

वैरिणी शुचिता तस्मै न प्रवेशं ददौ भुवि ।

न वेदध्वनिरालम्बमम्बरे विततार वा ॥ १९५ ॥

वैरिणीति ॥ शुचिता लोकानां बाह्याभ्यन्तरशुचिता मनःशुद्धिर्गौमयाद्यनुलेपनजनिता च शुचिता भुवि प्रवेशं तस्मै न ददौ । यस्मादशुचेस्तस्य वैरिणी । नगरमध्ये सर्वेषां जनानां भूमेश्च शुचित्वात्स्थातुं नाशकदित्यर्थः । तथा,—वेदध्वनिरम्बरे शब्दाश्रये नगरसंबन्धुपरितनाकाशदेशे आलम्बमाश्रयं न विततार । अम्बरस्य वेदध्वन्याश्रयत्वात्तत्रापि स्थातुं नाशकदित्यर्थः । 'वा' समुच्चये । अन्योऽपि वैरिणे स्थानं न ददाति ॥ १९५ ॥

दर्शस्य दर्शनात्कष्टमग्निष्टोमस्य चानशे ।

जुघूर्णे पौर्णमासेक्षी सोमं सोऽमन्यतान्तकम् ॥ १९६ ॥

दर्शस्येति ॥ स दर्शस्याग्निष्टोमस्यामावास्यायागस्य दर्शनात्कष्टं महद्दुःखमानशे प्राप । तथा,—पौर्णमासं यागमीक्षते एवंशीलः सन् जुघूर्णे बभ्राम । तद्दर्शनेन मुमूर्च्छेत्यर्थः । सोमयागं त्वन्तकमेवामन्यत । तद्दर्शनान्मरणमेवान्वभूदित्यर्थः । अन्यस्यापि ज्वरादिपीडा, पश्चान्मूर्च्छा, अनन्तरं च मरणं भवति ॥ १९६ ॥

तेनादृश्यन्त वीरघ्ना न तु वीरहणो जनाः ।

नापश्यत्सोऽभिनिर्मुक्ताजीवन्मुक्तानवैक्षत ॥ १९७ ॥

तेनेति ॥ तेन कलिना वीराब्धिरान्नन्तीति क्षात्रधर्मजीविनो धार्मिका अदृश्यन्त । वीराब्ध्रेष्ठानाचारवतो घ्नन्तीति वीरहणो जना न दृष्टाः । शूरा एव यैर्हन्यन्ते, न तु सदाचाराः । तादृशा महावीरा एव तत्र तेन दृष्टा इत्यर्थः । यद्वा,—वीरयते शूरो भवति वीरोऽतितेजस्वी वहिस्तं घ्नन्त्युपेक्षया नाशयन्तीति वीरहणो नष्टाग्नयस्ते पुनर्न दृष्टाः । सर्वोऽपि गृहस्थः सामिक एव तत्रेत्यर्थः । तथा,—सोऽभिनिर्मुक्तान् येषु सुप्तेषु सूर्योऽस्तमेति तादृशान्सूर्यास्तमयसमये निद्रिताननाचारांस्तत्र नापश्यत् । किंतु—जीवन्तश्च ते मुक्ताश्च तान्विषयपरित्यागिनो ब्रह्मज्ञानिनोऽवैक्षत । वीरघ्ना वीरहननशोक्या दृष्टाः, न तु ये वीरान्हतवन्तस्ते दृष्टाः । वीरमारणमपि तत्र राष्ट्रे न क्रियत इत्यर्थ इति वा । 'सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च । अंशुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ च यथाक्रमम्' इत्यमरः । वीरघ्नाः, मूलविभुजादित्वात् कः ॥ १९७ ॥

स तुतोषाश्रतो विप्रान्दृष्ट्वा स्पृष्टपरस्परान् ।

होमशेषीभवत्सोमभुजस्तान्वीक्ष्य दूनवान् ॥ १९८ ॥

स इति ॥ स विप्रान्सृष्टं परस्परं यैस्तानन्योव्यस्पर्शिनोऽश्रतो भुजानान् दृष्ट्वा

तुतोष । उच्छिष्टानां मिथः स्पर्शनिषेधात्तदतिक्रमकारिणः स्वाश्रयत्वेन संभाव्य इष्ट इत्यर्थः । अनन्तरं होमशेषीभवन् होमावशिष्टः सोमस्तं भुज्जते सोमलताचूर्णं भुज्जानां-
स्तान्वीक्ष्य विचार्य दूतवान्व्यथितोऽभूत् । 'न सोमेनोच्छिष्टो भवति' इति श्रुतेः ।
'इक्षुदण्डे तिले सोमे नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत्' इति स्मृतेश्च सोमभक्षणेऽनुच्छिष्टत्वाद-
न्योन्यस्पर्शोऽपि पापाभावाद्दुःखितोऽभूदित्यर्थः ॥ १९८ ॥

श्रुत्वा जनं रजोजुष्टं तुष्टिं प्राप्नोऽज्झटित्यसौ ।

तं पश्यन्पावनस्नानावस्थं दुःस्थस्ततोऽभवत् ॥ १९९ ॥

श्रुत्वेति ॥ असौ कंचन जनं रजोजुष्टं धूलिमलिनं श्रुत्वा निषिद्धक्षीरजःस्पर्श-
बुद्ध्या खरादिनिषिद्धरजःस्पर्शबुद्ध्या दृष्ट्वा स्वाश्रयाशया झटिति शीघ्रं तुष्टिं प्राप्नोत् ।
ततोऽनन्तरं विचारावसरे पवनसंबन्धि पवित्रं च यद्गोरजःस्नानं तत्र तेन वाऽवस्था
स्थितिर्यस्य तत्र वाऽवतिष्ठते तं पश्यन् दुःस्थो दूनोऽभवत् । 'वारुणं तु जलस्नानमा-
पोहिष्ठेति मात्रिकम् । वायव्यं गोरजःस्नानमाग्नेयं भस्मनोदितम् । यत्तु सातपवर्षेण
दिव्यं तदिति पञ्चधा' इति मनुः (?) । पावनस्नानस्य धर्म्यत्वाद्दूनोऽभूदित्यर्थः ।
प्राप्नोत्, लङ् । 'प्राप्तः' इति च पाठः ॥ १९९ ॥

अधावत्कापि गां वीक्ष्य हन्यमानामयं मुदा ।

अतिथिभ्यस्तथा बुद्ध्वा मन्दो मन्दं न्यवर्तत ॥ २०० ॥

अधावदिति ॥ अयं कापि यज्ञशालायां गृहे वा हन्यमानां गां वीक्ष्य स्वाश्रया-
शया मुदाऽधावत् । अनन्तरं तु पुनस्तां गामतिथिभ्योऽभ्यागतार्थं हन्यमानां बुद्ध्वा
मन्दो मूर्खोऽसौ दुःखवशान्मन्दं शनैर्न्यवर्तत परावृत्तः । क्षणमपि तत्र स्थातुमशक्तः
सज्जमन्दं शीघ्रं परावृत्त इति वा । 'महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत्'
(याज्ञ० ५।१०९) इति स्मृतेः ॥ २०० ॥

दृष्टवान्स द्वेजं दृष्ट्वा नित्यनैमित्तिकत्यजम् ।

यजमानं निरूप्यैनं दूरं दीनमुखोऽद्रवत् ॥ २०१ ॥

दृष्टवानिति ॥ स द्विजं नित्यानि संध्यास्नानादीनि, नैमित्तिकानि ग्रहणस्नाना-
दीनि त्यजति तमकुर्वाणं दृष्ट्वा दृष्टवान्स्वाश्रयाशया जहर्ष । अनन्तरमेनं यजमानं यागे
कृतवीक्षं निरूप्य निश्चित्य निराशत्वादीनमुखः सन् अद्रवत्स्मात्प्रदेशादूरं पलायानचक्रे ।
'वीक्षितो न ददाति न जुहोति' इत्यादिश्रुतेर्नित्यनैमित्तिककर्मत्यागस्य वैधत्वादोषाभावा-
त्ततोऽपि पलायित इत्यर्थः । नैमित्तिकः, आगतार्थं भवार्थं वा ठक् ॥ २०१ ॥

आननन्द निरीक्ष्यायं पुरे तत्रात्मघातिनम् ।

सर्वस्वारस्य यज्वानमेनं दृष्ट्वाथ विव्यथे ॥ २०२ ॥

आननन्देति ॥ अयं तत्र पुर आत्मघातिनं कंचन निरीक्ष्याननन्द । 'सर्वत
एवात्मानं गोपायेत्' इति विध्यतिक्रमात्पापकार्ययं ममाश्रयः स्यादिति बुद्ध्या जहर्षे-
त्यर्थः । अथ विचारणायां सत्यामेनमात्मघातिनं नाम्ना सर्वस्वारस्य यज्ञस्य यज्वानं
यजमानं दृष्ट्वा ज्ञात्वा विव्यथे । आसन्नमरणो ह्यविविक्तित्थरोगादिस्तत्राधिकारी ।
'सोऽन्येष्टो सर्वस्वाराख्ये यज्ञे आत्मानमेव पशुमन्त्रैः संस्कृतं घातयित्वा यज्ञभाज-

मर्पयति' इति श्रुतिः । वैधत्वादात्मघातदोषाभावाद्यथित इत्यर्थः । आत्मघातिनं, तच्छील्ये णिनिः ॥ २०२ ॥

कृतौ महाव्रते पश्यन्ब्रह्मचारीत्वरीरतम् ।

जज्ञे यज्ञक्रियामज्ञः स भण्डाकाण्डताण्डवम् ॥ २०३ ॥

कृताविति ॥ स महाव्रताख्ये कृतौ ब्रह्मचारी चेत्वरी च तयो रतं मैथुनं पश्यन् यज्ञक्रियां भण्डानामसत्यभाषणादिव्यापारशीलानामकाण्डताण्डवमसमयोद्धतवृत्तमिव जज्ञे मेने । यतोऽज्ञो मूर्खः । भण्डा यथा बहुजनसमक्षं गुह्यादि प्रकाशयन्ति, तथा,— दिवैव बहुजनसमक्षमश्लीलव्यापारकरणाद्यागकर्म भण्डव्यापारतुल्यमिति यज्वानः सर्वे-ऽप्यसभ्या इति मेन इत्यर्थः । 'महाव्रते ब्रह्मचारिपुंश्चल्योः संप्रवादः' इत्युपनिषत् । एति तच्छीलेत्वरी खैरिणी, 'इण्णश-' (३।२।१६३) इति करपि तुकि च 'दिङ्गणञ्-' (४।१।१५) इति ङीप् ॥ २०३ ॥

यज्वभार्याश्वमेधाश्वलिङ्गालिङ्गिवराङ्गताम् ।

दृष्ट्वाचष्ट स कर्तारं श्रुतेर्मण्डमपण्डितः ॥ २०४ ॥

यज्वेति ॥ स यज्वनो यजमानस्य भार्याया अश्वमेधाख्यस्य यज्ञस्याश्वस्तस्य लिङ्गमालिङ्गत्येवंशीलं वराङ्गं गुह्यं यस्यास्तस्या भावस्तत्ता तां दृष्ट्वा श्रुतेर्वेदस्य कर्तारं भण्डमाचष्टाऽकथयत् । द्वापरस्याप्र इत्यर्थः । उन्मत्तत्वादात्मानं प्रत्येव वा । यतो-ऽपण्डितः शास्त्रानुसारिबुद्धिरहितः । 'पुराणं मानवो धर्मः साज्ञो वेदश्चिकित्सितम् । आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हातव्यानि हेतुभिः' (मनु० १२।११०) इति राजाज्ञाव-भिर्विचारं वेदार्थोऽनुष्ठेयः । अश्वमेधप्रकरणे 'अश्वस्य शिश्रं महिष्या उपस्थे निधत्ते' इत्यादिश्रुतेः । 'कर्ता भण्डः' इति श्रुतिकर्तुर्मण्डत्वाभिधानान्मूर्खः ॥ २०४ ॥

अथ भीमजया जुष्टं व्यलोकत कलिर्नलम् ।

दुष्टदग्भिर्दुरालोकं प्रभयेव प्रभाप्रभुम् ॥ २०५ ॥

अथेति ॥ अथैवं पुरपरिभ्रमक्रमवशात्(त्सकलनगरे धर्मात्मनामेव दर्शनेन चित्त-खेदा)दनन्तरं कलिर्भीमजया भैम्या जुष्टं प्रीत्यां सेवितं नलं व्यलोकत । कमिव— प्रभया संज्ञादेव्या, अथ च,— असह्यतेजसा जुष्टं प्रभाप्रभुं सूर्यमिव । किंभूतमुभयम्— दुष्टा मत्सरादिदोषोपहृता दग् बुद्धिर्येषां तैः पापरूपैर्दुरालोकं पुण्यश्लोकत्वात्पतिव्रतया तथा च युक्तत्वात्कलिप्रसृतिभिः सुखेन द्रष्टुमशक्यम्, काचकामलादिदोषदग्भिर्दुर्दर्शं च । प्रकृष्टा भा कायकान्तिर्यस्या इति भैमीविशेषणं च । प्रकृष्टया कायकान्त्या पापि-भिर्दुरालोकं नलमिति वा । दुरालोकं खलु, तद्योगे च 'न लोका-' (२।३।६९) इति षष्ठीनिषेधाद्दुष्टदग्भिरिति तृतीया ॥ २०५ ॥

तयोः सौहार्दसान्द्रत्वं पश्यन्शल्यमिवानशे ।

मर्मच्छेदमिवानच्छं स तन्नर्मोर्मिभिर्मिथः ॥ २०६ ॥

तयोरिति । स तयोर्भैमीनलयोः सौहार्दं सान्द्रत्वमन्योन्यानुरागोत्कर्षं पश्यन्

१ 'भाण्डा- इति पाठे—भण्डानामिदं भाण्डं तच्च तदकाण्डं ताण्डवं वा' इति ध्याख्येयम्—इति सुखावबोधा ।

शल्यमिव हृदि नाराचव्यधमिवानशे प्राप । तत्तुल्यदुःखोऽभूदित्यर्थः । तथा,—मियो-
ऽन्योन्यं तयोर्नर्मोर्मिभिः क्रीडाकल्लोलैः प्रीत्यालिङ्गनचुम्बनादिभिरनुभावैः कृत्वा मर्म-
च्छेदमिव प्राणहरणशरीरावयवकर्तनमिवानच्छेदं प्राप । सौहार्दसान्द्रत्वस्य कारणत्वा-
दालिङ्गनादिनर्मणश्च कार्यत्वाच्च पौनरुक्त्याशङ्का । सांहार्दम्, युवादित्वाद्भावेऽपि
‘हृद्भग—’ (७।३।१९) इत्युभयपदवृद्धिः ॥ २०६ ॥

अमर्षादात्मनो दोषात्तयोस्तेजस्वितागुणात् ।

स्प्रष्टुं दशाप्यनीशस्तौ तस्मादप्यचलत्कलिः ॥ २०७ ॥

अमर्षादिति ॥ कलिरमर्षाद्वैमीनलप्रीतिनर्मासहनशीलत्वरूपादोषात्, तथा,—
आत्मनो महापातकादिरूपाद्दोषाद्वार्मिकाश्रयणाशक्तेः, तथा,—तयोर्मैमीनलयोस्तेज-
स्वितागुणात्कायकान्तिरूपाद्गुणात्सौन्दर्यातिशयात्क्षेत्रतेजसश्चाधर्षणीयत्वरूपाद्गुणादि-
त्येवं हेतुत्रयात्तौ भैमीनलौ न परं मनसा किं तु दशापि नयनरश्मिनापि स्प्रष्टुमनीशो-
ऽसमर्थः । किं पुनर्हस्तादिना, एवंभूतो यतोऽतस्तस्मान्नलावासात्प्रासादादपि सक्र-
शात्स कलिरचलन्निर्गतः । एवंविधौ तौ दृष्ट्वा तत्रापि प्रवेष्टुमशक्तस्ततोऽपि प्रस्थित
इत्यर्थः । अन्योऽपि मलिनस्तेजस्विनं दशा वीक्षितुमप्यशक्तस्ततः पलायते ॥ २०७ ॥

अगच्छदाश्रयान्वेषी नलद्वेषी स निःश्वसन् ।

अभिरामं गृहारामं तस्य रामसमश्रियः ॥ २०८ ॥

अगच्छदिति ॥ नलद्वेषी नलद्वेषपरः, अत एव तत्पराभवार्यमाश्रयान्वेषी निवासं
भृग्यमाणः कुत्रचिदपि तदलाभाद्दुःखादमर्षेण च निःश्वसन् स कलिः रामेण श्रीरामेण
सम्मा तुल्या श्रीः शोभासंपद्यस्य तस्य नलस्यभिरामं वृक्षादिसमृद्धिमत्त्वाद्रमणीयं गृहा-
रामं प्रासादसमीपवर्ति क्रीडावनमगच्छत् । समीपे स्थितौ कियमाणायां नलदोषवि-
चारः सुशक्त इति गृहारामं प्राप्तवानित्यर्थः । श्रीरामसाम्येन नलस्य पावित्र्यं सौन्दर्यं
संपदाधिक्यं भाविराज्यपरित्यागश्चेति सूचितम् । तदानीं रामस्य भावित्वे कव्यपेक्षया-
भूतत्वात्प्रवाहस्यानादितया वा भूतत्वादुपमा युक्तैवेति ज्ञेयम् ॥ २०८ ॥

रक्षिलक्षवृत्तत्वेन बाधनं न तपोधनैः ।

मेने मानी मनाक् तत्र खानुकूलं कलिः किल ॥ २०९ ॥

रक्षीति ॥ कलिस्तत्र पुरे रक्षिणां रक्षकाणां लक्ष संघस्तेन यद्वृत्तत्वं परिवेष्टितत्वं
तेन हेतुना प्रवेष्टुमप्यशक्यत्वात्तपोधनैः कृत्वा न बाधनं बाधयतीति बाधनमेवंविधं न
भवति तापसानां तत्र प्रवेशाभावात्तापसनिमित्तस्वबाधारहितम्, अत एव—मनाक्
ईषत्खानुकूलं स्वसै हितम्, एवंविधं मेने । विशेषणबलाद्विशेष्याक्षेपात्तमारामं स्वहितं
मेन इत्यर्थः । यतः—मानी अभिमानवान् । नलपराभवार्यं तत्रैव निवासवाञ्छां
दधारेत्यर्थः । ‘किल’ प्रसिद्धौ । रक्षिलक्षवृत्तत्वेनैव बाधकम्, न पुनस्तपोधनैर्बाधकम् ।
अतस्तत्र पुरे तमाराममेव मनाक् स्वहितं मेन इत्यर्थः । रक्षकबाधने सत्यप्यदृश्यत-
यापि स्वस्य प्रवेष्टुं शक्यत्वाच्च तपोधनबाधन इति मनान्गित्युक्तम् । एवं संकटे
किमिष्यवात्सीदित्यत आह—यतो मानी । अभिमानस्त्राधनाय संकटमपि मानिनः
ब्रह्मन्त इत्यर्थ इति वा । रक्षकवृत्तत्वेन मुनिकर्तृकं बाधनं मनागपि तत्रारामे नास्तीति
तं खानुकूलं मेन इति वा ॥ २०९ ॥

दलपुष्पफलैर्देवद्विजपूजाभिसंधिना ।

स नलेनार्जिताम्नाप तत्र नाक्रमितुं द्रुमान् ॥ २१० ॥

दलेति ॥ स कलिस्तत्रोद्यानवने दलैः पत्रैः पुष्पैः फलैश्च कृत्वा देवानां द्विजा-
नामतिथीनां च पूजातद्विषयेणभिसंधिनाशयेन कृत्वा देवद्विजपूजैवाभिसंधिराशयो
यस्यैवंविधेन वा दलादिभिर्देवपूजां कर्तुकामेन नलेनार्जितानारोपितानाभ्रादिद्रुमाना-
क्रमितुमारोढुमाश्रयितुं च न प्राप । तेषां धर्मोपयोगित्वात्, स्वस्य च पांजरूपत्वात्ता-
नाश्रयितुं नाशकदित्यर्थः ॥ २१० ॥

अथ सर्वोद्भिदासत्तिपूरणाय स रोपितम् ।

बिभीतकं ददर्शकं कुटं धर्मेऽप्यकर्मठम् ॥ २११ ॥

अथेति ॥ अथ स कलिर्धर्मे धर्मकार्ये विषयेऽकर्मठमकर्मशूरमपि पत्रादीनां
देवाद्यनुपयोगाद्धर्मकार्यानर्हमपि सर्वेषामुद्भिदां वृक्षाणामासत्तेः सानिध्यस्य पूरणाय
वृक्षलतागुल्मादिजातमात्रास्तीति कीर्तिपूर्तिमात्राय तत्रोद्याने नलेनारोपितमेकं सर्व-
वृक्षासत्तिपूरणस्यैकेनैव कृतत्वादेकसंख्यं बिभीतकं कुटं वृक्षं ददर्श । 'अनोकहः कुटः
शालः' इत्यमरः । कर्मणि घटत इति, 'कर्मणि घटोऽठच्' (३।२।३५) । 'कर्म-
शूरस्तु कर्मठः', 'उद्भिदस्तदगुल्माद्याः' इत्यमरः ॥ २११ ॥

स तं नैषधसौधस्य निकटं निष्कुटध्वजम् ।

बहु मेने निजं तस्मिन्कलिरालम्बनं वने ॥ २१२ ॥

स इति ॥ स तस्मिन्वने नैषधसौधस्य निकटं समीपवर्तिनं निष्कुटस्य गृहार-
मस्य ध्वजं लाञ्छनभूतम्; अथ च,—उच्चोच्चतरत्वाद्भुजमिव तदग्रस्थित्या नलदर्शन-
वशात्तदीयदोषविचारोपायभूतं तं बिभीतकं निजं स्वीयमालम्बनमाधारं बहु मेने ।
'गृहारामास्तु निष्कुटाः' इत्यमरः ॥ २१२ ॥

निष्पदस्य कलेस्तत्र स्थानदानाद्विभीतकम् ।

कलिद्रुमः परं नासीदासीत्कल्पद्रुमोऽपि सः ॥ २१३ ॥

निष्पदस्येति ॥ तत्र पुरे वने च निष्पदस्याश्रयरहितस्य कलेः स्थानदानात्स्वे-
नैव तदाधारभूतत्वात्स बिभीतकः केवलनिवासभूतत्वात्कलिद्रुमः कलिसंबन्धी द्रुमः
परं केवलमासीदिति न । किंतु कलिं प्रत्यभिलाषपूरणात्कल्पद्रुमोऽप्यासीत् । अन्यो-
ऽपि निराश्रयस्याश्रयदानात् कल्पद्रुमत्वेन व्यपदिश्यते । 'भूतावासः कलिद्रुमः'
इत्यमरः ॥ २१३ ॥

पापिनापि कलिना बिभीतकः स्थानं प्राप्तमित्यत्र हेतुमुत्प्रेक्षते—

ददौ पदेन धर्मस्य स्थातुमेकेन यत्कलिः ।

एकः सोऽपि तदा तस्य पदं मन्येऽमिलत्ततः ॥ २१४ ॥

ददाविति ॥ यद्यस्माद्धेतोः कलिः प्रवाहानादितयाऽस्तीते कलियुगसमये धर्मस्यै-

१ 'निःस्पन्दस्य इति पाठे—पदमात्रमपि गन्तुमसमर्थयेति व्याख्येयम्' इति
सुखावबोधा । २ 'स्थानमिति पाठेऽपि स एवार्थः—' इति सुखावबोधा ।

केन पदेन चतुर्थांशेन स्थानं ददौ । ततस्तस्मात्तदा नलराज्यसमये कृतयुगे स विभी-
तकोऽप्येक एव तस्य कलेः पदं चरणः, अथ च,—स्थानम्, अमिलत्संजात इत्यहं
मन्ये । ‘कृतं कर्म युज्यते’ इति न्यायेन कालान्तरे यावद्दत्तं तावदेव तदानीं तेन
लब्धमित्यहं मन्य इत्युत्प्रेक्षा । धर्मस्य संबन्धमात्रविवक्षया षष्ठी ॥ २१४ ॥

उद्भिद्विरचितावासः कपोतादिव तत्र सः ।

राज्ञः साग्नेर्द्विजादस्मात्संत्रासं प्राप दीक्षितात् ॥ २१५ ॥

उद्भिदिति ॥ तत्रोद्यान उद्भिदि वृक्षे विभीतके विरचित आवासः स्थितिर्येन
स कलिः सामेरमिहोत्रवतो द्विजात्क्षत्रियात्, तथा,—दीक्षितात्स्वीकृतामिहोत्रदीक्षा-
दस्माद्राज्ञोऽभिषेकादिगुणयुक्ताञ्जलात्सकाशात्सम्यक् त्रासं महाशापनिग्रहं प्राप । ‘राज्ञो
द्विजात्’ इत्येताभ्यां स्वाभाविकं निग्रहे सामर्थ्यं सूचितम् । ‘साग्नेर्दीक्षितात्’ इत्ये-
ताभ्यां च तपोजनितं शापे सामर्थ्यं सूचितम् । एवंविधोऽयं समीपस्थितं मां निश्च-
येन ज्ञास्यति, शापं च दास्यतीत्यन्तर्महद्भयं प्रापेत्यर्थः । अमिहोत्रिणो नलस्य संब-
न्धिनः कृतयज्ञदीक्षात्तस्मादतिप्रसिद्धाद्विजाद्वाङ्मणान्नौतमात्पुरोधसः सकाशाद्भयं प्राप ।
नलमिहोत्रपरिचर्यार्थं तत्र वर्तमानात्स्वयमप्यमिहोत्रादिदीक्षायुक्ताच्च गौतमात्पुरोधसः
सकाशाद्भीत इत्यर्थे इति वा । कस्मादिव—कपोतादिव । यथा,—अभिसहितादङ्गारभक्षिणः,
तथा,—ईक्षितात्कपोतनाम्नो द्विजात्पक्षिणः सकाशाद्बुद्धे विरचितावासः काकादिः
पक्षी पुरुषो वा वृक्षारूढो वृक्षाधःस्थायी वा भयं प्रापत्पूर्वं कदाचित्, तथेत्युपमा स
यथा प्राप्नोति तथेत्यर्थः । अभिः कपोतजठरमन्तःप्रविष्टोऽत एव तद्भक्षिता पाषाण-
कणिकापि जीर्यत इत्येतद्व्यम् । सामेरङ्गारभक्षिणः कपोतविशेषो ह्यङ्गारान्भक्षयति ।
उद्भिदा तृणकाष्ठादिना निर्मितगृहः पुरुषोऽभ्युद्गारिनेत्रात्स्वोपवेशनमात्रेण गृहदाह-
यनिष्ठसूचकाद्गृहोपरि विलोकितात्कपोताद्बुद्धात्पक्षिणः सकाशाद्यथा भयं प्राप्नोति तथा-
सावपि ।कपोतो हि गृहं प्रविष्टोऽनिष्ठसूचकः । एवमद्भुतकर्मणोऽतिस्थूलाच्च
वृक्षादिरोहिणो दृष्टात्कपोतात्तद्बुद्धवासी पक्षी नरो वा स्वस्यापि भक्षणशक्त्या शाखा-
पतनशक्त्या वा यथा विभेति तथेत्यर्थः । एवं यथामति व्याख्यातव्यम् ॥ २१५ ॥

विभीतकमधिष्ठाय तथाभूतेन तिष्ठता ।

तेन भीमभुवोऽभीकः स राजर्षिरधर्षि न ॥ २१६ ॥

विभीतकमिति ॥ विभीतकमधिष्ठायान्निल तथाभूतेन तिष्ठता तस्य धर्मोप-
योगाभावाद्भयराहित्येन स्थितवता; अथ च,—तादृशनलदर्शनात्पूर्वोक्तप्रकारेण
विभ्यता सता स्थितेन कलिना भीमभुवोऽभीकः भैम्याः कामुकः स राजा चासा-
वृषिश्च राजत्वेऽपि धर्मप्रधानत्वान्मुनितुल्यो नलः नाधर्षिं न पराभूतः । अपराभवे
राजर्षित्वमेव हेतुः । अथ च,—विभीतकतुल्यं तरुमाश्रित्य तिष्ठता; तथा,—
अतिमहता भूतेन भूतत्वं प्राप्तेन केनचित्प्रेतेन पिशाचेन भीमाया भयानकाया भूमे
रणभूमेः, रुद्रभूमेर्वा हेतोरभीको भयरहितो राजर्षिर्धर्मिको न पराभूयत इत्युचितम् ।
भीमां भूमिमनादृत्य निर्भय इत्यनादरे षष्ठी ॥ २१६ ॥

तमालम्बनमासाद्य वैदर्भीनिषधेशयोः ।

कलुषं कलिरन्विष्यन्नवात्सीद्वत्सरान्वहून् ॥ २१७ ॥

तमिति ॥ कलिः तं विभीतकमालम्बनमाश्रयमासाद्य प्राप्य वैदर्भीनिषधेशयोः कलुषं पापाचरणमन्विष्यन्, गवेषयितुमित्यर्थः । बहून्वत्सरानवात्सीत् । दोषसंस्पर्श-
नेन विना तयोः पराभवेऽशक्तत्वादोषपरीक्षार्थं बहुकालं तत्रैव स्थित इत्यर्थः ।
अन्विष्यन्, हेतौ शता । अवात्सीत्, वसेर्छङि सिचि 'वदव्रज—' (७।२।३)
इति वृद्धौ 'सः स्यार्धधातुके' (७।४।४९) इति तत्त्वम् । वत्सरान्, अत्यन्त-
संयोगे द्वितीया ॥ २१७ ॥

यथासीत्कानने तत्र विनिद्रकलिका लता ।

तथा नलच्छलासक्तिविनिद्रकलिकालता ॥ २१८ ॥

यथेति ॥ तत्र कानने तस्मिन्नुद्याने यथा येन प्रकारेण विनिद्रकलिका विकसित-
कोरका लता वल्ली आसीत्, तथा तेन प्रकारेण नलस्य छले आसक्तिरभिनिवेशस्त-
द्वाद्द्विगतनिद्रो जागरूकः सावधानः कलिलक्षणः कालः समयो यत्र तद्भावस्तत्ता-
द्यापि बने आसीत् । विकसितकोरकवल्लीसंबन्धस्तस्योद्यानस्य यथाऽभूत्, तथा सदा
(जाग्रत्) कलिसंबन्धोऽप्यभूदित्येतावन्मात्रेण श्लेषमात्रेण वौपम्यम् । नलच्छलनार्थं,
नलदोषान्वेषणार्थं च जागरूकः स कलिस्तत्रावात्सीदित्यर्थः ॥ २१८ ॥

एवं कलेरवस्थानं निरूप्य द्वापरस्यावस्थानमाह—

दोषं नलस्य जिज्ञासुर्वभ्राम द्वापरः क्षितौ ।

अदोषः कोऽपि लोकस्य मुखेऽस्तीति दुराशया ॥ २१९ ॥

दोषमिति ॥ लोकापवादरूपमभिज्ञस्तिरूपं वा नलस्य दोषं जिज्ञासुर्द्वापर इत्य-
घटमानया दुराशया क्षितौ बभ्राम । इति किम्—लोकस्य मुखे जनवार्तायामदोषो
दोषरहितः कोऽपि नरो नास्ति, सर्वो जनो यं निर्दोषमाह तादृशः पुरुष एव नास्तीति
नलस्यापि क्विदोषं कोऽपि वदिष्यतीति । 'न दोषः' इति पाठे—लोकोक्तावलोऽपि
दोषो नास्ति, अपि तु प्रायेण भविष्यतीति दुराशयेति काक्का संभावनपरत्वेन व्याख्ये-
यम् । दोषं, 'न लोका—' (२।३।६९) इति षष्ठीनिषेधः ॥ २१९ ॥

अमुष्मिन्नारामे सततनिपतद्दोहदतया

प्रसूनैरुन्निद्रैरनिशममृतांशुप्रतिभटे ।

असौ बद्धालम्बः कलिरजनि कादम्बविहग-

च्छदच्छायाभ्यङ्गोचितरुचितया लाञ्छनमृगः ॥ २२० ॥

अमुष्मिन्निति ॥ असौ कलिः श्यामपक्षहंसजातीयाः कादम्बविहगाः कल-
हंसाख्याः पक्षिविशेषास्तेषां छदाः पक्षास्तेषां छायायाः कान्तेरभ्यङ्ग उचिता योग्या
तैलाभ्यङ्गेनेव खसंस्पर्शमात्रेण लैग्ध्यातिशयकारिणी श्यामतरा रुचिः कान्तिर्यस्य तस्य
भावस्तत्ता तथा कृष्णवर्णतया च चन्द्रलाञ्छनमृगः कलङ्कमृगोऽभूत् । किंभूतः—
सततं सदा निपतन्निक्षिप्यमाणो धूपादिदोहदो यत्र तस्य भावस्तत्ता तथाऽनिशं सदा
उन्निद्रैर्विकसितैः प्रसूनैर्मालत्यादिसितपुष्पैः कृत्वोज्ज्वलत्वादानन्ददायित्वाच्चाभ्युत्थितो-
द्यन्तस्य प्रतिभटे प्रतिस्पर्धिनि चन्द्रतुल्येऽमुष्मिन्पूर्वोक्त आरामे नलोद्याने बद्धः कृत

आलम्बो वासो येन सः । चन्द्रे हि कलङ्केन भवितव्यम् । तत्स्थाने कलिरेवाभूदिति । एतेन निर्दोषे नलोद्याने कलिरेव दूषकोऽभूदित्युक्तम् । तत्र न्यवात्सीदित्यर्थः । पुष्प-फलानामाकालिकसमृद्धये वृक्षेषु वृक्षायुर्वेदोक्तो धूपादिर्दोहदः क्रियते । यथा,—चम्पके पिण्याकादिजलक्षेपः, वकुले सुन्दरीगण्डूषजलमदिरासेकः, रक्ताशोकै च तरु-णीचरणप्रताडनमित्यादिः ॥ २२० ॥

स्फारे तादृशि वैरसेनिनगरे पुण्यैः प्रजानां घनं
विघ्नं लब्धवतश्चिरादुपनतिस्तस्मिन्किलाभूत्कलेः ।

एतस्मिन्पुनरन्तरेऽन्तरमितानन्दः स भैमीनला-

वाराङ्गं व्यधित स्मरः श्रुतिशिखावन्दारुचूडं धनुः ॥ २२१ ॥

स्फार इति ॥ स्फारे विशालतरे तादृशि उक्तप्रकारेण धर्मबहुले स्फारत्वेऽपि सर्वत्र धर्मपूर्णं वैरसेनिर्नलस्तस्य नगरे प्रजानां पुण्यैर्हेतुभिर्घनं भूयांसं विघ्नं लब्धवतः प्राप्तवतो निराश्रयस्य कलेस्तस्मिन्नलोद्याने चिराद्बहुकालं नलदोषगवेषणार्थमुपनतिरव-स्थितिः किलाभूत् । किलेति पुराणादौ श्रूयत इत्यर्थः । प्रजानां पुण्यैः स्फारे व्याप्त इति वा हेतुगर्भं विशेषणम् । एतस्मिन्नन्तरेऽवसरे पुनरन्योन्ययोग्यमेलनादन्तर्मन-स्यमितानन्दः प्राप्तनिःसीमहर्षः स प्रसिद्धप्रभावः स्मरो भैमीनलवाराङ्गं सेवितुं सुतरां पीडयितुं वा धनुः श्रुतिशिखा कर्णोर्ध्वदेशस्तां वन्दारः स्पर्शिनी चूडा अग्रभागो यस्यैवंविधमाकर्णपूर्णं व्यधित चकार । भैमीनलौ नगरं प्राप्तौ सुरेषु स्वर्गतेषु कलौ च वनालम्बिनि सतीतरेतरानुरागातिशयेन चिरविरहिणाविव सस्पृहौ स्मराराधनं चक्र-तुरिति भावः । अनेनोत्तरसर्गे संभोगारम्भवर्णनरूपा संगतिः सूचिता । कलिकर्तृक-पराभवस्य भविष्यत्त्वान्नायकापकर्षस्यावर्णनीयत्वाच्च स नोक्तः ॥ २२१ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

यातः सप्तदशः खसुः सुसदृशि छिन्दप्रशस्तेर्मा-

काव्ये तद्भुवि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ २२२ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ एककर्तृकत्वात्सुषुर्भगिन्यादिछिन्दस्य राजविशेषस्य प्रशस्तेर्वर्ण-नाग्रन्थस्य सुसदृशि तत्तुल्ये तद्भुवि श्रीहर्षरचिते सप्तदशानां पूरणः स्वभावसुन्दरः सर्गः समाप्तः । छिन्दप्रशस्तिरपि ग्रन्थो मया कृत इति सूचितम् । सोदर्याश्च तुल्या भवन्ति । 'छिन्दःप्रशस्तेः' इति पाठे—छन्दोबन्धक्रमस्वरूपनिरूपणपरस्य ग्रन्थ-स्येत्यर्थः । सप्तदश इति 'तस्य पूरणे-' (५।२।४८) इति ङइ । तद्भुवि भाषित-पुंस्कम् ॥ २२२ ॥

इति श्रीबेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणविरचिते

नैषधीयप्रकाशे सप्तदशः सर्गः समाप्तः ॥

१ द्वित्रपुस्तकानुरोधेनेत्थं लिखितम् । पञ्चपुस्तकेषु तु—

'इति श्रीशेषरामचन्द्रविरचितायां नैषधचरितभाष्योतनिकायां सर्वानवधकारिण्यां सप्त-दशः सर्गः' इति लिखितं दृश्यते । पुस्तकानि तूभयविधान्यपि प्राचीनानि दृश्यन्ते ।

अष्टादशः सर्गः ।

सोऽयमित्थमथ भीमर्नन्दिनीं दारसारमधिगम्य नैषधः ।

तां तृतीयपुरुषार्थवारिधेः पारलम्भनतरीमरीरमत् ॥ १ ॥

सोऽयमिति ॥ सर्गसंगतिरुक्तैव । सोऽयमुक्तसौन्दर्यादिगुणप्रभावो नल इत्य-
मुक्तप्रकारेण त्रैलोक्यनायकसमक्षं दारसारं स्वीरजभूतां तामिन्द्रादिभिरप्यभिलष्यमाणां
भीमनन्दिनीमधिगम्य तृतीयपुरुषार्थवारिधेः कामरूपदुरवगाहजलधेः संबन्धिनीं
पारलम्भनतरीं परतीरप्रापणनौकारूपां तां भैमीमरीरमद्रमयामास । तादृश्या विना
कामपुरुषार्थपारं कामशास्त्रोक्तनारतपारं न प्राप्यत इत्यनेन सौन्दर्यातिशयः
सूचितः । अन्यापि तरी वारिधेः पारं प्रापयति । 'तारणतरीम्' इत्यपि पाठः ।
अरीरमत्, रमेर्ष्यन्ताल्लुङि चङि सन्वद्भावादित्वैदि ॥ १ ॥

अनुरागातिशयादहोरात्रं तत्संभोगे दोषमाशङ्क्य परिहरति—

आत्मवित्सह तया दिवानिशं भोगभागपि न पापमाप सः ।

आहता हि विषयैकतानता ज्ञानधौतमनसं न लिम्पति ॥ २ ॥

आत्मविदिति ॥ स नलस्तया सह दिवानिशं भोगभाक् सन्नपि दिवामैथुन-
निषेधातिक्रमजनितं पापं नाप । यतः—आत्मविज्जीवब्रह्माभेदबुद्धिमान् । उक्तमर्थं
युक्त्यन्तरेण द्रढयति—हि यस्मादाहता कृत्रिमा विषयैकतानता सक्चन्दनादिविषय-
परता ज्ञानेन परमात्मज्ञानेन धौतं क्षालितं कामक्रोधादिमलिनं मनो यस्य तं पुरुषं न
लिम्पति पापसंस्पर्शिनं न करोति । स्वाभाविकी हि विषयपरता पापासज्जिनी, परमा-
त्मज्ञानवतश्च सा न भवति, किंतु भोगात्पूर्वकर्मक्षयार्थमेव सा (स) विषयपरतामङ्गी-
करोति । आहार्या विषयपरता ब्रह्मज्ञानिनं पापिनं न करोतीत्यात्मवित् स पापं नापेति
युक्तमेवोक्तमित्यर्थः । विषयपरताया आहार्यत्वे दोषाभावाद्वैरात्रं तया सह चिकी-
डेत्यर्थः । दिवानिशम्, अत्यन्तसंयोगे द्वितीयं ॥ २ ॥

दिवानिशं भोगे राज्यरक्षणं कथं जातमित्यत आह—

न्यस्य मन्त्रिषु स राज्यमादरादारराध मदनं प्रियासखः ।

नैकवर्णमणिकोटिकुट्टिमे हेमभूमिश्रुति सौधभूधरे ॥ ३ ॥

न्यस्येति ॥ स नलो मन्त्रिषु राज्यं न्यस्य नैकवर्णमणिकुट्टिमे नानावर्णरत्नसमूह-
बद्धभूमिके, तथा,—हेमभूमिश्रुति सुवर्णभूमिधारिणि सौधभूधरे प्रासादरूपात्युच्चै-
पर्वते प्रियासखः सन् मदनमादरादासक्त्या आरराध सिषेवे । प्रियासख इत्यालम्बन-
विभावः, कामस्य धर्मविषयत्वं च प्रसूति । नैकवर्णेत्यादिविशेषणसामर्थ्याद्भूधरो

१ 'नन्दनाम्' इति पाठो जीवातु-सुखावबोधासमतः । २ असिन्तर्गे 'रथोद्धता-
वृत्तम्'—इति जीवातुः । ३ यद्यपि बहुषु प्राचीनपुस्तकेषु 'दिवारात्रम्' इति पाठ उपलभ्यते
परं च 'अचतुर-' (५।४।७७) इति पाणिनिद्वारेण रात्रिदिवेति निपातनात् 'रात्रिदिवम्'
श्लेषेण सुवचम् । ४ 'सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः' इति जीवातुः ।

हेमाद्रिः सौधभुवं धरति । नलप्रासादाकारेण परिणतेऽनेकवर्णमणिकुट्टिमे हेमः सुवर्णस्य भूमिमृति पर्वते हेमाद्रौ प्रासादसौन्दर्यमुच्चत्वं च सूचितम् । इत आरभ्य 'तत्र सौध-' (नै० १८।२९) इति यावन्महाकुलकम् ॥ ३ ॥

वीरसेनसुतकण्ठभूषणीभूतदिव्यमणिपङ्क्तिशक्तिभिः ।

कामनोपनमदर्थतागुणाद्यस्तृणीकृतसुपर्वपर्वतः ॥ ४ ॥

वीरसेनेति ॥ यः सौधभूधरो वीरसेनसुतस्य नलस्य कण्ठभूषणीभूता दिव्या मणयस्तेषां पङ्क्तियौतकलब्धोत्तमचिन्तामणिमाला तस्याः शक्तिभिरलौकिकसामर्थ्यैः कृत्वा कामनयाऽभिलाषमात्रेणोपनमन्तः संनिहितीभवन्तो नलेनान्येन वा लभ्यमाना इष्टा अर्थाः पदार्था यत्र तद्भावस्तत्ता सैव गुणस्तस्माद्वेतोस्तृणीकृतः सुपर्वणां देवानां पर्वतो मेरुर्येन सः । सर्वार्थदायिचिन्तामणिरन्नस्य मेरावत्र च विद्यमानत्वाद्यो मेरु-
तुल्य इत्युपमा । अत्र बहूनां चिन्तामणीनां सद्भावात्ततोऽप्याधिक्यं वा ॥ ४ ॥

धूपितं यदुदरान्तरं चिरं मेचकैरगरुसारदारुभिः ।

जालजालधृतचन्द्रचन्दनक्षोदमेदुरसमीरशीतलम् ॥ ५ ॥

धूपितमिति ॥ मेचकैः श्यामलैरगरुसंज्ञकैः सारैः श्रेष्ठैर्दारुभिः काष्ठैश्चिरं यदुदरान्तरं यदीयो गर्भभागः धूपितं वासितम् । यदुदरान्तरधूपार्थं दह्यमानैस्तैरर्पितपरिमलमित्यर्थः । तथा,—धूपजसंतापत्याजनाय जालप्रकारेषु जालजालेषु सर्वेषु गवाक्षेषु जालानां वा जालेषु गवाक्षसङ्घेषु धृतः स्थापितः चन्द्रचन्दनक्षोदः कर्पूरचन्दनचूर्णं तेन मेदुरः पुष्टस्तत्पर्शवशाच्छिशिरतरः परिमलबहुलश्च यः समीरो वायुस्तेन शीतलं शीततरम् । सर्वेऽप्येत उद्दीपनविभावाः, जालजालेति प्रकारे द्विरुक्तिः, षष्ठी-
समासो वा ॥ ५ ॥

क्वापि कामशरवृत्तवर्तयो यं महासुरभितैलदीपिकाः ।

तेनिरे वितिमिरं स्मरस्फुरद्दोःप्रतापनिकराङ्कुरश्रियः ॥ ६ ॥

केति ॥ महासुरभि चम्पकादिद्रव्यसुगन्धि तैलं यासु एवंविधा दीपिका यं सौध-
भूधरं क्वापि भैमीनलालंकृते देशे वितिमिरं विगतान्धकारं तेनिरे प्रकाशमानगर्भं चक्रुः । किंभूताः—कामशरवृत्ताः कामबाणवर्तुलाः कामशरेण कर्पूरेण धूपविशेषेण वा वृत्ता निर्वृत्ता धूपकर्पूरगर्भा वर्तयस्तन्तुसङ्घरचिता दीपाधारभूता दशा यासां ताः । तथा,—स्मरस्य भैमीनलव्यधार्थं स्फुरन्दोःप्रतापनिकरस्तस्याङ्कुराणां प्रथमोद्भेदानामिव श्रीः शोभा यासां ताः । एतादृग्दीपिकादर्शनमात्रेण कामोत्पत्तेस्तुल्यरूपत्वाच्च दीपिकाः कामप्रतापाङ्कुरा इवेत्युपमोत्प्रेक्षा । राजनिकटस्था दीपाः कर्पूरादिवृत्तवर्तयः क्रियन्ते । 'पुरसर्जाभयालाक्षानखाब्जादिजटागदैः । समैः समधुभिर्धूपो मतः कामशराभिधः' इति । कामशरो धूपः ॥ ६ ॥

कुङ्कुमैणमदपङ्कलेपिताः क्षालिताश्च हिमवालुकाम्बुभिः ।

रेजुरध्वततशैलजस्रजो यस्य मुग्धमणिकुट्टिमा भुवः ॥ ७ ॥

कुङ्कुमैणेति ॥ यस्य मुग्धानि रमणीयानि मणिकुट्टिमानि यासु ता भुवो रेजुः ।

१ 'यदुदरान्तरम्' इति जीवातु-सुखावबोधोदात्तमतः पाठः ।

किंभूताः—कुङ्कुमं चैषमदः कस्तूरी च तयोः पङ्केन कर्दमेन लेपिताः । तथा,—
जलमध्ये निक्षेपाद्भूतहिमवालुकाम्बुभिः कर्पूरवासितोदकैः क्षालिताश्च । तथा,—
अध्वनि नलागमनमार्गे तता विस्तारिताः शैलजा हिमवत्समुद्भूतमालयादिमाला
यासु । अतिसौगन्ध्यसौगन्ध्यार्थं पूर्वं कुङ्कुमकस्तूरीलेपः कृतः, अनन्तरं च तत्पङ्कस्पर्श-
भिया कर्पूरजलैः क्षालनं कृतम्, तेन पङ्को गतोऽधिकं च सौगन्ध्यं जातम्, अन-
न्तरं च भैमीनलचरणयोर्मृदुतरत्वान्मणिबद्धभूकाठिन्यपरिहारार्थं मृदुतरशैलजप्रक्षेप
इति । पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति पूर्वं कर्पूरोदकैः क्षालिताः पश्चाद्भोग्यस्थानीयकुङ्कु-
मकस्तूरीपङ्केन कृताङ्गोद्वर्तनाः, अनन्तरं च धृतशैलेयमाला धृतसुन्दरमणिखचित-
मणिभूषणाः सत्यः शुशुभिर इति वा । ‘यत्र’ इत्यपि पाठः । ‘वालुकांशुभिः’ इति
पाठे—शुभ्रकर्पूरचूर्णैः क्षालिताश्छुरिताः कृतरङ्गमालिका इत्यर्थः । अत्र शाब्दोऽपि
क्रमो घटते । लेपिताः, प्यन्तान्निष्ठा ॥ ७ ॥

नैषधाङ्गपरिमर्दमेदुरामोदमार्दवमनोज्ञवर्णया ।

यद्भवः कचन सूनशय्ययाभाजि भालतिलकप्रगल्भता ॥ ८ ॥

नैषधेति ॥ कचन नलनिद्रास्थानदेशे सूनशय्यया पुष्परचितास्तरणेन यस्य सौध-
भूधरस्य संबन्धिन्या भुवो भूमेर्भालस्य ललाटस्य तिलकस्तस्य प्रगल्भता रमणीयता-
ऽभाजि धृता । पुष्पशय्या यद्भूमेर्ललाटतिलक इव रेज इत्यर्थः । कीदृश्या—नला-
ङ्गस्य परिमर्देन संस्पर्शेन वरुणस्य वरदानसामर्थ्यान्मेदुरो नितरामधिकीभूत आमोदः
सौरभं मार्दवं मनोज्ञः सदैवाम्लानत्वात्सुन्दरो वर्णश्च यस्यास्तया । तिलकोऽपि कस्तू-
र्यादिनिर्मितत्वात्सुगन्धिः सुवर्णश्च भवति । अथ च,—यद्भूसंबन्धनि कचनदेशे
नलाङ्गसंबन्धेनामोदादियुक्तया पुष्पशय्यातुल्ययाऽतिमृद्या भैम्या भालतिलकेन या
प्रगल्भता प्रकाशमानता सा अभाजि भजिता । संभोगवशात्तिलकस्य मृष्टत्वादित्यर्थं
इति वा । अभाजि, पक्षे ‘भजेश्च चिणि’ (६।४।३३) इति नैलोपः ॥ ८ ॥

कापि यन्निकटनिष्कुटस्फुटत्कोरकप्रकरसौरभोर्मिभिः ।

सान्द्रमाद्रियत भीमनन्दनानासिकापुटकुटीकुटुम्बिता ॥ ९ ॥

कापीति ॥ कापि कचित्प्रदेशे यस्य सौधस्य निकटे निष्कुटे गृह्वारामे स्फुटन्तो
विकसन्तः कोरकप्रकरा मल्लिकादिकलिकासमूहास्तेषां सौरभोर्मिभिः सौगन्ध्यपरम्परा-
भिर्भीमनन्दनाया नासिकापुटकुटी नासिकापुटरन्ध्ररूपमल्पगृहं तत्र कुटुम्बिता पुत्र-
कलत्रादिसहावस्थायिता सान्द्रं नितरामाद्रियताङ्गीकृता । अल्पगृहे बहुकुटुम्बो यथा
संमर्देन वसति तथा भैमीनासिकायां तैरुषितमित्यर्थः । वनोपान्तेषु दत्तदृष्टि-
भैमी सकलपुष्पपरिमलं यत्र प्रत्यहमन्वभूदिति भावः । अथ च,—भैमीनासापुट-
कुट्या कुटुम्बितासादृश्यं धृतम् । कुटुम्बिनो हि सजातीया भवन्ति । भैमीनासाश्वास-
सौरभतुल्यता यन्निकटवर्तिवनपुष्पसौरभैर्धृतेत्यर्थः ॥ ९ ॥

१ ‘सशृङ्खिमदस्तुवर्णनादुदात्तालंकारः’ इति जीवातुः । २ ‘यान्ति भालतिलकप्रग-
ल्भताम् इति पाठे—यस्य भूमयः सूनशय्यया कृत्वा भालतिलकप्रगल्भतां यान्तीत्यर्थः’ इति
सुखावबोधः । ३ ‘निदर्शनालंकारः’ इति जीवातुः ।

ऋद्धसर्वऋतुवृक्षवाटिकाकीरकृतसहकारशीकरैः ।

यज्जुषः स्म कुलमुख्यमाशुगः प्राणवातमुपदाभिरञ्चति ॥ १० ॥

ऋद्धेति ॥ आशुगो वायुः ऋद्धाः फलपल्लावादिसमृद्धिमन्तः सर्वऋतुवृक्षा वस-
न्तादिसकलर्तुसंबन्धिन आम्नादयो वृक्षा यस्यां सा, ऋद्धाः सर्वे ऋतवः सर्वे वृक्षाश्च
यस्यां वा तस्यां वाटिकायां कीरैः शुक्रैश्चपुटैः कृत्वा कृतानि खण्डितानि यानि सह-
काराणामाम्रवृक्षाणां पुष्पाणि फलानि वा तेषां शीकरैर्मकरन्दविन्दुभिर्निर्यासविन्दु-
भिर्वोपदाभिस्तद्रूपैरुपहारैः कृत्वा यज्जुषो यत्सौधसेविनो नलस्य भैम्या वा यस्य
कस्यापि वा प्राणवातं नासाश्वासरूपं प्राणारूपं वायुं, यज्जुषो यत्संबन्धी वा वायुरर्या-
द्धैमीनलयोरन्यतरस्य वाञ्छति स्माऽपूपुजत् । उपहारैरुपतिष्ठते स्मेति वा । यस्मात्—
कुलमुख्यं पञ्चवायुमध्ये प्राणस्यादिभूतत्वात्कुलवृद्धम् । कुलवृद्धश्च तदीयैः पूज्यते ।
आम्नशीकरानानयन्वायुर्यत्सेविनं जनं सुखयति सेल्यर्थः । सहकारशीकरैरित्यनेन
वायोः शैत्यसौगन्ध्ये, अश्वतीत्यनेन च मान्द्यं सूचितानि । सर्वऋत्वित्यत्र 'ऋत्यऋः'
(६।१।१२८) इति प्रकृतिभावः । सहकारेत्यत्र पुष्पे फले वा प्रत्ययस्य 'पुष्प-
मूलेषु—' (वा० २।१५०) इति लुप् । 'फले लुक्' (४।३।६३) इति वा लुक् ।
यज्जुष इति किवन्तात्पष्ठी, पक्षे इगुपधात्कः ॥ १० ॥

कुत्रचित्कनकनिर्मिताखिलः कापि यो विमलरत्नजः किल ।

कुत्रचिद्रचितचित्रशालिकः कापि चास्थिरविधैन्द्रजालिकः ११

कुत्रेति ॥ यः सौधः कुत्रचित्कचित्प्रदेशे कनकेन निर्मितमखिलं मूर्धाधोभागादि
यस्यैवंविधः । कापि विमलै रत्नैर्जातो रचितः । तथा,—कुत्रचिद्रचिताश्चित्रशाला उप-
रितनोत्तमगृहविशेषाः पुत्रिका वा यत्र । रचितेन चित्रेण शालते तच्छीलो वा ।
कापि चास्थिराभिरव्यवस्थिताभिर्विधाभिः प्रकाशान्धकारादिरूपैः प्रकारैः कृत्वा ऐन्द्र-
जालिकोऽनेकचमत्कारकारी । शालिकेति 'शाला'शब्दात् स्वार्थे संज्ञाद्यर्थे वा कनि
'प्रत्ययस्थात्कात्—' (७।३।४४) इतीत्वम् । पक्षे—ताच्छील्यणिन्यन्तात्स्वार्थे
कन् । ऐन्द्रजालिकः, 'शिल्पम्' (४।४।५५) इति ठक् । 'विधा विधौ प्रकारे च'
इत्यमरः ॥ ११ ॥

चित्रतत्तदनुकार्यविभ्रमाधार्यनेकविधरूपरूपकम् ।

वीक्ष्य यं बहु ध्रुवज्जिशरो जरावातकी विधिरकल्पि शिल्पिराट् ॥ १२ ॥

चित्रेति ॥ यं सौधं वीक्ष्याश्चर्यातिशयाद्बहु वारंवारं शिरः ध्रुवन्कम्पयन् शिल्पि-
नामतिचमत्कारिनानावस्तुनिर्माणनिपुणानां राट् राजा श्रेष्ठो विधिर्ब्रह्मा विश्वकर्मा वा,
जरया वृद्धत्वेन वातकी वातरोग्यकल्पि तर्कितः । देवादिभिरिति शेषः । किंभूतम्—
चित्र आलेख्ये चित्राण्याश्चर्यरूपाणि वा तेषां तेषामनुकार्याणामभिनेयानां देवर्षिभनु-
प्यादीनां विभ्रमं विलासं विशिष्टां तत्तद्भ्रान्तिं बाधायिन्युत्पादयन्त्येवंभूतानि शुक्ल-
नीलपीतादिवर्णवशात्काष्ठपाषाणरूप्यस्वर्णादिघटितत्वाद्वा नेकविधरूपाणि नानाप्रकार-
स्वरूपाणि रूपकाणि प्रतिमा यत्र । चित्रमाश्चर्यं तन्वन्ति विस्तारयन्ति चित्रयन्ति
तादृशानीति पूर्ववत् । अचेतनाखलीकाखपि प्रतिमासु चेतनत्वादिभ्रमोत्पादिनिर्माण-

नैपुण्याद्भुतभरकम्पितशिराः शिल्पिराडपि ब्रह्मा विश्वकर्मा किमयं जरया निमित्तोद्भूत-
वाताधिक्यप्रचलितग्रीव इत्युत्प्रेक्षित इत्यर्थः । रमणीयतमोऽयमिति भावः । 'वातकी
वातरोगी स्यात्' इत्यमरः । वातकी, मत्वर्थे 'वातातीसाराभ्यां कुक्च' (५।२।१२९)
इतीतिः कुक्च ॥ १२ ॥

भित्तिगर्भगृहगोपितैर्जनैः कृताद्भुतकथादिकौतुकः ।

सूत्रयन्त्रजविशिष्टचेष्टयाश्चर्यसज्जिबहुशालभञ्जिकाः ॥ १३ ॥

भित्तेति ॥ यः सौधो भित्तिगर्भे ये गृहा भित्तिभिराच्छादितान्यदृश्यमानविव-
राणि गर्भागाराणि तेषु तैर्वा गोपितैरदृश्यत्वेन स्थापितैर्जनैः कृत्वा कृतमद्भुतकथादि-
कौतुकमाश्चर्यजनकरमणीयगोष्ठीगीतनृत्तवादित्रादिसंबन्धिकौतूहलं येन सः । गर्भगृह-
स्थानामदृश्यमानत्वाद्भित्तय एव गोष्ठ्यादि कुर्वन्ति चित्रमेतदिति बहिर्वर्तमानानां जनानां
कौतूहलं यः करोतीत्यर्थः । तथा,—सूत्राणां तत्तत्प्रतिमादिसंचारिततन्तूनां यन्त्राजि-
यमनादनुपलक्षितस्थानरचनाविशेषात्सूत्ररूपाद्वा यन्त्राजातया विशिष्टयाऽद्भुतया चेष्ट-
याऽन्योन्यचुम्बनालिङ्गनतालवृन्तवालव्यजनादिचालनक्रिययाकृत्वाश्चर्यसज्जिन्योऽतिच-
मत्कारकरिण्यो बह्वयः शालभञ्जिकाः सुवर्णगजदन्तादिनिर्मिताः पुत्रिका यत्र सः ।
गोपितैः, ष्यन्ताजिष्ठा ॥ १३ ॥

तामसीष्वपि तमीषु भित्तिगै रत्नरश्मिभिरमन्दचन्द्रिकः ।

यस्तपेऽपि जलयन्त्रपातुकासारदूरधुततापतन्द्रिकः ॥ १४ ॥

तामसीष्विति ॥ यः सौधस्तामसीष्वपि तमीषु तमोबहुलकृष्णपक्षरात्रिषु
भित्तिगै रत्नरश्मिभिः कुञ्जखचितरत्नकिरणैः सुवर्णादिषु प्रतिफलितैर्मणिबद्धभूमिकि-
रणैर्वाऽमन्दा भूयसी चन्द्रिका ज्योत्स्ना यत्र । तमोलेशस्याप्यभावात् । तथा,—तपे-
ऽप्युष्णबहुले ग्रीष्मर्तवपि जलधारासंचारिमण्डपस्तम्भादिरचितजलयन्त्रेभ्यः पातुकै-
र्निर्गमनशीलैरासारैर्धारासंपातैर्दूरं नितरां धुता निराकृता तापजनिता तन्द्रिका मूर्च्छा
निःसंज्ञता येन सः । शीतत्वात्सुखकर इत्यर्थः । तामसी, मत्वर्थीयप्रकरणे 'ज्योत्स्ना-
दिभ्य उपसंख्यानम्' (वा० ३।१९७) इत्यण् । तन्द्रिका, 'तन्द्री'शब्दात् स्वार्थे
कनि 'क्रेऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः ॥ १४ ॥

यत्र पुष्पशरशास्त्रकारिकासारिकाध्युषितनागदन्तिका ।

भीमजानिषधसार्वभौमयोः प्रत्यवैक्षत रते कृताकृते ॥ १५ ॥

यत्रेति ॥ यत्र सौधेऽध्युषितोऽधिष्ठितो नागदन्तः शयनस्थाने गृहावयवभूतगज-
दन्तनिर्मितः पञ्जरो यया सा । तथा,—पुष्पशरस्य कामस्य वात्स्यायनादिप्रणीतं शास्त्रं
तस्य कारिकाऽभ्यासबाहुल्यात्कामशास्त्रनिर्माणसमर्थशब्दं करोति एवंभूता सारिका
पक्षिणी भीमजानिषधसार्वभौमयोर्भौमीनलयो रते विषये चुम्बनालिङ्गनादीनां कृता-
कृते विहिताविहिते कर्मभूते प्रत्यवैक्षतानुकारेणानुसंदधे । आलिङ्गनादीनां बहवो भेदाः
कामशास्त्रे निरूपिताः । तत्र किञ्चिदालिङ्गनं कृतम्, किञ्चिन्न कृतमित्याद्यपश्य-
दित्यर्थः । अनुवदति स्म च । अनुचकार चेत्यर्थः । शास्त्रे श्लोकरूपाः कारिका
भवन्ति । यज्ञादौ ब्रह्मापि कृताकृतावेक्षको भवति । नागदन्तिका, 'शेषादिभाषा'
(५।४।१५४) इति कपि 'प्रत्ययस्थात्-' (७।३।४४) इतीत्त्वम् ॥ १५ ॥

यत्र मत्तकलविङ्कशीलिताश्लीलकेलिपुनरुक्तवत्तयोः ।

क्वापि दृष्टिभिरवापि वापिकोत्तंसहंसमिथुनसरोत्सवः ॥ १६ ॥

यत्रेति ॥ यत्र सौधे प्रतैः कलविङ्कैर्गृहचटिकैः श्लीलतानां मुहुः क्रियमाणानां धुम्बनादिराहित्याज्जनसमक्षं करणाच्चाश्लीलानां ग्राम्याणां केलीनां सुरतक्रीडानां पुनरुक्तं वर्तते यत्र, तैर्वा कृत्वा पुनरुक्तियुक्तं यथा तथा क्वापि कस्मिंश्चित्प्रदेशे वापिकाया उत्तंसभूतानि भूषणीभूतानि तत्र वर्तमानानि हंसमिथुनानि तेषां सरोत्सवः सुरतक्रीडा तयोर्भैमीनलयोर्दृष्टिभिस्तद्व्यापारैर्वा अवाप्यलम्भि । अदर्शाल्यर्थः । आदौ कलविङ्ककेलिर्दृष्टा, अनन्तरं च हंसकेलिरिति पुनःपुनः सुरतदर्शनात्पुनरुक्तिः । 'रतान्ते श्लीभीभूतगात्राणां कामिनां तिर्यगादिसंभोगदर्शनं पुनः कामोद्दीपकं भवति' इति कामशास्त्रातिर्यक्संभोगं पश्यतः स्मेति भावः ॥ १६ ॥

यत्र वैणरववैणवस्वरैर्हुंकृतैरुपवनीपिकालिनाम् ।

कङ्कणालिकलहैश्च नृत्यतां कुञ्जितं सुरतकूजितं तयोः ॥ १७ ॥

यत्रेति ॥ यत्र सौधे संभोगं कुर्वतोस्तयोः भैमीनलयोः सुरतकूजितं कण्ठमात्र-स्थायकमधुरस्वरूपं वैणरववैणाशब्दैः; तथा,—वैणवस्वरैर्वैणुसंबन्धिभिर्गीतैः; तथा,—उपवनीपिकालिनामारामवर्तिनां कोकिलषट्पदानां हुंकृतैः कूजितैः संभुजानाभ्यां ताभ्यां नृत्यन्तो यत्र दृश्यन्ते तैश्च तौ न दृश्येते तादृशे देशे नृत्यतां स्त्रीपुरुषाणां कङ्कणादीनां केयूरनूपुरादिभूषणगणानां कलहैरन्योन्योपमदादितश्चिञ्जितैश्च कुञ्जितं मन्वीकृतम् । आच्छादितमित्यर्थः । नृत्यन्त्यश्च नृत्यन्तश्च 'पुमान्निघा' (१।२।६७) इत्येकशेषः । कुञ्जितं, 'तत्करोति-' (ग०सू० २०४) इति ण्यन्तान्निघा ॥ १७ ॥

सीत्कृतान्यशृणुतां विशङ्कयोर्यत्प्रतिष्ठितरतिस्मरार्चयोः ।

जालकैरपवरान्तरेऽपि तौ त्याजितैः कपटकुञ्ज्यतां निशि ॥ १८ ॥

सीत्कृतानीति ॥ अपवरान्तरे गर्भगृहमध्ये रतिस्मरप्रतिमागृहापेक्षयाऽन्यस्मिन्वा गृहे स्थितावपि तौ भैमीनलौ दिवा गवाक्षेष्वपि भित्तिभ्रमादच्छिद्रगृहनिवासवशादन्यानाकर्णनबुद्ध्या विशङ्कयोः शङ्कारहितयोः ससंभ्रमं कूजनादि कुर्वतोर्यस्मिन्सौधे प्रतिष्ठितयोः पुरोधसा मन्त्रसामर्थ्याच्चैतन्यमवलम्ब्य प्रतिमायां कृताधिष्ठानयोः रतिस्मरयोर्ये अर्चे सुवर्णादिरन्वितप्रतिमे तयोः सीत्कृतानि नखदन्तजपीडानुभावसूचकानि सीच्छब्दाभिनेयानि शब्दितानि निशि रात्रौ कपटकुञ्ज्यतामलीकभित्तिभ्रमं त्याजितैर्जालकैर्गवाक्षैः कृत्वा अशृणुताम् । दिने रजतादिभितीनां मणीनां वा भासा छादितानि जालानि भित्तिदुल्यानि भवन्ति, रात्रौ तु रजतादिभितीनां तादृशप्रकाशाभावात्ताभिरेव कपटकुञ्ज्यत्वं त्याजितानि जालरूपेणैव प्रतीयन्ते । ततश्च प्रतिष्ठासामर्थ्यात्सचेतनौ सुरतलोछपौ रतिस्मरावपि गवाक्षेषु दिवा जातभित्तिभ्रमावुभावपि कुञ्ज्यभ्रमेणाविचार्यैव विशङ्कौ यत्र सुरतं चक्रतुः, जलमार्गेण शब्दसंचाराच्च तत्कूजितानि तौ शुश्रुवतुरिति भावः । पुरोधसो मन्त्रप्रभावश्च सूचितः । तण्डुलचूर्णादिमण्डलितं

१ 'पुनरुक्तिमद पुनरुक्तियुक्तम् । पुनरुक्तिवदिति पाठे—उपमानार्थे वत्प्रत्ययः' इति सुखावबोधा । २ अयं श्लोको जीवातु-सुखावबोधयोर्नास्ति ।

चित्रमयं वस्त्रं कपटकुञ्जम् । दिवोष्मप्रवेशमिया गवाक्षेषु चित्रपटा ध्रियन्ते, रात्रौ च पवनागमनार्थमपनीयन्ते, तथा च दिनवद्वान्नावपि कुञ्जबुद्ध्या विशङ्कं मणितानि चक्रतुरिति वा । अपवृणोत्याच्छादयतीत्यपवरो गृहगर्भः, पचाद्यच् । 'प्रतिकृतिरर्चा पुंस्ति-' इत्याद्यमरः ॥ १८ ॥

कृष्णसारमृगशृङ्गभङ्गुरा स्वादुरुज्ज्वलरसैकसारिणी ।

नानिशं त्रुटति यन्मुखे पुरा किन्नरीविकटगीतिशङ्कतिः ॥ १९ ॥

कृष्णेति ॥ कृष्णो वर्णः सारः श्रेष्ठो यस्य तस्य मृगस्य शृङ्गवद्भङ्गुराऽतिवका बहुमङ्गियुक्ता, तथा—स्वादुः श्रुतिमधुरा, अत एव उज्ज्वलाः प्रकाशमानाः शृङ्गार-दयो रसास्तेषामुज्ज्वलस्य शृङ्गाररूपस्यैव वा रसस्य एकाऽद्वितीया मुख्या वा सारिणी कृत्रिमनदी । शृङ्गाररसपरिपूर्णैत्यर्थः । एवंभूता गाननिपुणानां किन्नरीणां विकटा षड्जा-दिसप्तस्वरगणामारोहावरोहरीत्या विषमा गीतिर्गानं तस्या शङ्कतिध्वनैर्विशेषो यस्य सौधस्य मुखे पुरोदेशेऽनिशं सर्वदा न त्रुटति कदाचिदपि विच्छिन्ना नाभूत् । भैम्याः स्रक्काशाद्गानकलाशिक्षाहेतोरुच्यतरस्य तस्य सुन्दरे द्वारि आगत्य गन्धर्वकन्या अपि यत्र सर्वदा जगुरिति भावः । वक्त्रे च ज्ञा(गा)नसद्भावाद्यः सर्वदा गायतीवेत्युत्प्रेक्षा च ('मुख'शब्देन) सूच्यते । अथ च,—मृगशृङ्गवद्वक्रगामिनी, तथा,—स्वादूदका, तथा,—किन्नर्य इव किन्नर्यो भ्रमर्यः कमलबाहुल्यात्तासां श्रेष्ठा गुञ्जनहुङ्कतिर्यस्या एवं-विधा विकसत्कमलभ्रमरीमञ्जुगुञ्जनयुता निर्मलजला एका कुल्या यस्य सौधस्य पुरो-भागे कदाचिद्भीष्मार्तावपि नात्रुटत् । बहुजलैव स्थितेत्यर्थः । एकविंशे सर्गे (१४४ श्लो०) 'तुङ्गप्रासादवासात्' इत्यनेन कुल्याया अपि वर्णयिष्यमाणत्वात् प्रकृते सौधवर्णनोप-योगित्वादयमर्थः कविना विवक्षित इति प्रतीयते । 'विकटः सुन्दरे प्रोक्तो विशाल-विकरालयोः' इति विश्वः । त्रुटति, भूते 'पुरि छुङ् चासे' (३।२।१२२) इति लट् ॥ १९ ॥

भित्तिचित्रलिखिताखिलक्रमा यत्र तस्थुरितिहाससंकथाः ।

पद्मनन्दनसुतारिरंसुतामन्दसाहसहसन्मनोभुवः ॥ २० ॥

भित्तीति ॥ यत्र सौधे पद्मनन्दनस्य ब्रह्मणः सुतायां सरस्वत्यां रिरंसुता संभोगा-भिलाषरूपममन्दं महत्साहसं अविचार्यकारित्वं तेन हसन् स्वसामर्थ्यदर्पेण सोल्लासो मनोभूर्यास्तु ताः, ब्रह्मणः सुतारिरंसुतायां भोगोत्पादने विषये तद्रूपे वा महत्साहसं कामस्यैव, तेन पौरुषदर्पेण सोल्लासस्य कामस्य संबन्धिन्यो वा इतिहाससंकथाः पुरा-वृत्ताख्यायिकाः भित्तिषु चित्ररूपेण चित्रकारलिखितोऽखिलः क्रमः परिपाटी यासा-मेवंभूताः सत्यः तस्थुः । ब्रह्मपराभवादिकामप्रभावाश्चित्ररूपेण यद्विस्तिषु लिखिता वर्तन्ते स्वेत्यर्थः । ब्रह्मणः सुतारिरंसुतादिकं मत्स्यपुराणादवगन्तव्यम् ॥ २० ॥

पुष्पकाण्डजयडिण्डिमयितं यत्र गौतमकलत्रकामिनः ।

पारदारिकविलाससाहसं देवभर्तुरुदटङ्कि भित्तिषु ॥ २१ ॥

पुष्पेति ॥ यत्र सौधे गौतमकलत्रमहल्यां कामयते स कामी तस्य संभुजानस्य-

१ 'अत्र गीतिशङ्कते शृङ्गाररससारणीयत्वेन रूपणाद्रूपकालंकारः' इति जीवातुः ।

देवभर्तुरिन्द्रस्य पुष्पकाण्डस्य कामस्य लोकत्रयजये डिण्डिमायितं वाद्यविशेषवदान्नरितं पारदारिकस्य परबीगामिनो विलाससाहसं सुवर्णादिभित्तिषु रचितासु उदटङ्कि टङ्कै-
त्कीर्य लिखितम् । येनेन्द्रोऽपि पराभूतः तादृशस्य महाप्रभावस्य स्मरस्य सेवा युवाभ्या-
मपि नियतं कार्येति सुवर्णेष्टकचितभित्तिषु कामोद्दीपनार्थमिन्द्रपारदारिकविलासा यत्र
टङ्कैरलिखिता इत्यर्थः । डिण्डिमायितम्, उपमानात्कर्तुः क्यञ्न्ताभिष्टा । परदारान्-
गच्छति पारदारिकः, 'गच्छतौ परदारादिभ्यष्टगच्छत्यः' (वा० २९५४) इति
ठक् । उदटङ्कि, 'टकि वन्धे' इत्यस्मात्कर्मणि चिण् ॥ २१ ॥

उच्चलत्कलरवालि कैतवा द्वैजयन्तविजयार्जिता जगत् ।

यस्य कीर्तिरवदायति स्म सा कार्तिकीतिथिनिशीथिनीस्वसा ॥ २२ ॥

उच्चलदिति ॥ उच्चत्वसौन्दर्यादिना वैजयन्ताख्येन्द्रप्रासादस्य विजयेन
याऽर्जिता लब्धा सा कार्तिकी कृत्तिकानक्षत्रयुक्ता तिथिः पूर्णिमा तस्या निशीथिनी
रात्रिस्तस्याः स्वसा तद्वदत्युज्ज्वला यस्य प्रासादस्य कीर्तिः कान्तिरुच्चलतामुद्गीयमानानां
कलरवाणां पारावतानामालिः पङ्क्तिस्तस्याः कैतवाद्याजाजगदवदायति स्म शोधयति
स्म । उज्ज्वलं चकारेत्यर्थः । एते कलरवा न भवन्ति, किंतु शरच्चन्द्रचन्द्रिकातुल्या
कीर्तिरेवैतस्येत्यर्थः । 'पारावतः कलरवः', 'स्यात्प्रासादो वैजयन्तः' इत्यमरः ।
दायति, 'दैप् शोधने' इति भवादिरवपूर्वः सकर्मकः, 'लद् स्मे' (३।२।११८) इति
लद् । कार्तिकी, 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' (४।२।३) इत्यणि ङीप् । अत्र कृत्तिका-
युक्तो दिवसः कार्तिक इति भाषितपुंस्कत्वसंभवेऽपि 'तिथयो द्वयोः' इत्यभिधाना-
त्पुंलिङ्गेन 'तिथि'शब्देन समासे स्त्रीलिङ्गस्य समानाधिकरणस्योत्तरपदस्याभावात्
'पुंवत्कर्मधारय—' (६।३।४२) इति सूत्रेण न पुंवत् । ततश्च कार्तिकी चासौ
तिथिश्चेति समासः ॥ २२ ॥

गौरभानुगुरुगेहिनीसरोद्धृतभावमितिद्वृत्तमाश्रिताः ।

रेजिरे यदजिरेऽभिनीतिभिर्नाटिका भरतभारतीसुधा ॥ २३ ॥

गौरेति ॥ गौरभानोश्चन्द्रस्य गुरुगेहिन्यां बृहस्पतिभार्यायां तारायां विषये स्मर-
जनितो य उद्धृतभावो गुरुतल्पगामित्वादाचारत्यागित्वं, चन्द्रतारयोर्विषये स्मरस्यो-
द्धृतभावः कामजनितसामर्थ्यातिशयस्तल्लक्षणं वा, इतिवृत्तं पुरावृत्तमाश्रिताः प्रतिपाद-
यन्त्यः; तथा,—भरतेन मुनिना प्रणीता भारती भरताख्यो नाट्यवेदस्तस्मिन्सुधा
अमृतरूपाः । भरतोक्तनाट्यरीत्याऽभिनीयमानाः सत्यः, सुधाप्राया इति यावत् । एवं-
भूता नाटिका दशरूपकान्तर्गतचतुरङ्गबन्धविशेषा यस्य सौधस्याजिरेऽङ्गणेऽभिनी-
तिभिः सात्त्विकाङ्गिकवाचिकाहार्यभेदभिन्नैश्चतुर्विधैर्नटाभिनीयमानैरभिनयैः कृत्वा
रेजिरे । तयोः स्मरोद्धृतभावस्य मितिः सम्यक्परिच्छित्तिः सैव वृत्तं व्यापारोऽतीतं वा
प्रमेयं यत्रैवंविधनाटकादिप्रबन्धमाश्रिता इति वा ॥ २३ ॥

शंभुदारुवनसंभुजिक्रियामाधवव्रजवधूविलासयोः ।

गुम्फितैरुशनसा सुभाषितैर्यस्य हाटकविटङ्कमङ्कितम् ॥ २४ ॥

शंभ्विति ॥ यस्य सौधस्य हाटकविटङ्कं सुवर्णघटितकपोतपालिका शंभोर्दारुवने

मन्दरकन्दरायां देवदारुवने गौर्या सह दिव्यसहस्रवर्षपर्यन्तं या सुरतक्रीडा, माधवस्य श्रीकृष्णस्य व्रजवधूभिर्गोपिकाभिः सह विलासो रासक्रीडादिः, तयोर्विषय उशनसा शुक्राचार्येण गुम्फितैः श्लोकरूपेण प्रथितैः सुभाषितैरतिचमत्कारकारिणवीनार्थशब्द-विशेषैः करणैः कर्तृभिर्वाऽङ्कितं चिह्नितम् । हरकृष्णकामविलासवर्णककाव्यरचितकाव्य-श्लोकाः कामोद्दीपनार्थं यवीयहाटकविटङ्के टङ्कैरुटङ्किता इत्यर्थः । 'कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुनपुंसकम्' इत्यमरः । विशेषेण टङ्क्यते बध्यत इति विटङ्कं पक्षिविश्रमार्थं कुब्जाद्वहिर्निर्गतं दातु ॥ २४ ॥

अहि भानुभुवि दाशदारिकां यच्चरः परिचरन्तमुज्जगौ ।

कालदेशविषयासहात्सरादुत्सुकं शुकपितामहं शुकः ॥ २५ ॥

अहीति ॥ यस्मिन्सौधे चरतीति यच्चरः शुकः पक्षी शुकपितामहं पराशरमुज्जगौ तारस्वरं गायति स्म । किंभूतम्—अहि दिने भानुभुवि सूर्यपुत्र्यां यमुनायां विषये दाशदारिकां कैवर्तकुमारीं योजनगन्धां परिचरन्तं संभुज्जानम् । अत एव—यथाक्रमं कालस्य रात्र्यादेरनिषिद्धस्य, देशस्य तीर्थदेवस्थानादिव्यतिरिक्तस्यानिषिद्धस्य निजशयनागारादेः, विषयस्य परदारादिव्यतिरिक्तस्य स्वभार्यालक्षणस्य, असहात्कालादीनसहमानादधैर्यजनकात्सरादेतोस्तसुकं कामातिरेकं सोढुमसमर्थमित्यर्थः । पौराणिककथ्यमानभारतादिकथाश्रवणमात्रेण प्राज्ञः शिक्षातिशयादतिमुखरो यद्विहारी कीर-स्तादृशीं भारताद्युक्तां कथामुच्चैरनूदितवानिति भावः । अहीत्यादिना कामातुरस्य कालाद्यसहनत्वं समर्थितम् । अन्योऽपि साधुरेवंभूतं स्वपितामहमपि निन्दति । 'कैवर्तं दाशधीवरौ' इत्यमरः । यच्चरः । अधिकरणे चरेष्टः ॥ २५ ॥

नीतमेव करलभ्यपारतामप्रतीर्य मुनयस्तपोर्णवम् ।

अप्सरःकुचघटावलम्बनात्स्थायिनः कचन यत्र चित्रगाः ॥ २६ ॥

नीतमिति ॥ मुनयः परमात्मज्ञानचतुरा ऋषयो यत्र सौधे कचन कस्मिन्नपि भित्तिभागे चित्रगाश्चित्रे लिखिता वर्तन्ते । किंभूताः—करलभ्यं पारं परतीरं यस्य तद्भावस्तत्तां नीतमेव लक्षणया संनिहितभाविफलत्वात्समाप्तिं प्रापितप्रायमेव । अथ च,—संनिहितपरतीरमपि तपोरूपं दुस्तरमर्णवं समुद्रमप्रतीर्यापरिसमाप्यानुत्तीर्य च तपोविघ्नार्थमिन्द्रेण प्रेषितानामप्सरसां रम्भादीनामत्युच्चकठिनकुचलक्षणानां घटानामवलम्बनाद्वारणादाधारादेतोः स्थायिनः स्थातुं शक्ताः । कुचमर्दनादिसंभोगकारिण इत्यर्थः । योऽपि प्रतीर्यमाणं समुद्रं नद्यादि वा तीरे संनिहितेऽपि श्रान्तिवशादुत्तरी-नुमशक्तः स जलमध्य एव घटादिकमवलम्बनमासाद्य चित्रलिखित इव निश्चल-स्तिष्ठति । 'कुट्ट-' इति पाठे—'कुट्टः कोटे घटे गेहे' इति विश्वः ॥ २६ ॥

स्वामिना च वहता च तं मया स स्मरः सुरतवर्जनाजितः ।

योऽयमीदृगिति नृत्यते स्म यत्केकिना मुरजनिखनैर्घनैः ॥ २७ ॥

स्वामिनेति ॥ यस्य सौधस्य संवन्धिना केकिना क्रीडामयूरेणेति हेतोर्घनैर्निवि-
डैर्मुरजनिखनैर्मृदङ्गध्वनिभिः, अथ च,—तैरेव मेघैर्नृत्यते स्म । इति किम्—योऽय-
मीदृग्वद्भादिवशीकारकारी स महाप्रभावः स्मरः स्वामिना कार्तिकेयेन प्रभुणा च तवीय-

१ 'अयं श्लोको जीवात्तौ न व्याख्यातः ।

यानत्वेन तं बहता पृष्ठेन धारयता मया मयूरेण च सुरतवर्जनाजित इति । 'चौ' अन्योन्य-
समुच्चये । कुमारस्य नैष्ठिकब्रह्मचारित्वान्मयूराणां च वर्षर्तुकामभाजां नेत्रोपान्तरन्ध्र-
मार्गेण निर्गच्छतामश्रुमयशुकविन्दूनां मयूरीमुखग्रहणमात्रेण गर्भसंभूतेर्लिङ्गसंघर्षण-
स्पर्शपरतपरित्यागो जयहेतुः । मयूराश्च मेघशब्दभ्रान्त्या मृदङ्गशब्दैर्नृत्यन्ति ॥ २७ ॥

यत्र वीक्ष्य नलभीमसंभवे मुह्यतो रतिरतीशयोरपि ।

स्पर्धयेव जयतोर्जयाय ते कामकामरमणीवभूवतुः ॥ २८ ॥

यत्रेति ॥ यत्र सौधे संभोगपरे नलभीमसंभवे नलभैम्यौ वीक्ष्य मुह्यतोः सुरता-
भिलाषिणोः, अथ च,—भ्रान्तिं प्राप्नुवतोः, तथा,—जयतोः सर्वोत्कर्षेण वर्तमानयोः,
अथ च,—नलभैम्यौ स्ववशे कुर्वतोः, रतिरतीशयो रतिकामयोः स्पर्धयेव ईर्ष्ययेव
जयाय तौ पराभवितुं ते नलभैम्यौ कामकामरमणीवभूवतुः स्मररती अभूताम् ।
संभोगयुक्तौ स्त्रीपुंसौ दृष्ट्वाऽन्यावपि स्त्रीपुंसावुद्दीप्तस्मरौ भवत इति तादृशौ भैमीनलौ
दृष्ट्वा प्रतिष्ठावशात्तत्र कृतावासौ चेतनौ रतिकामौ संजातसुरतेच्छौ जातौ, तथा,—
सौन्दर्यातिशयाव्रतेर्नले काम इति, कामस्य च भैम्यां रतिरिति संजातभ्रमौ च जातौ ।
एवंभूतावतिशयितान्योन्यरागजननाद्वशीकृतभैमीनलौ यत्र मूर्तौ रतिकामावेवाभूता-
मिति रतिकामयोर्द्वन्द्वद्वयं जातमित्यर्थः । अयमेव च तयोर्जयः । अथ च,—स्वसंभोग-
दर्शनात्तयोरपि संभोगवाञ्छोत्पादनाजयः । तज्जयार्थं बुद्धिपूर्वव्यापाराभावात्स्पर्धयेवे-
त्युत्प्रेक्षा । स्पर्धाकारणं तूक्तम् । अथ च,—रतिकामसंनिधाने यथा स्त्रीपुंसयोः संभोग-
वाञ्छासमुदयः, तथाऽनयोरपि रतिकामसंनिधानमेव प्रेमरसातिशयादन्योन्यसंनि-
धानमात्रेणैव कामसंमोहः प्रादुरासीदिति भावः । नलभैम्यौ दृष्ट्वा मोहं भजतोः, अत
एव नलभैमीभ्यामावां जितावित्यपि ते जेतव्ये इति स्पर्धयेव जयतोरिति यथाश्रुत
एव वा संबन्धः । अत्र सर्वत्राल्पान्तरत्वाद्यायप्राप्तोऽपि पूर्वनिपातो रतेर्नले काम-
भ्रमोदयाजलरतिकामपदानां प्राक्प्रयोगस्य, रतीशस्य भैम्यां रतिभ्रमोदयाद्भीमसंभ-
वारतीशकामरमणीपदानां पश्चात्प्रयोगस्य, औचित्तीं सूचयतीति ज्ञेयम् । रतिरतीश-
योर्विषये स्पर्धयेति केचित् । ते प्रथमाद्विवचनान्तम् । कामकामरमणीवभूवतुरिति
चिवः । कुलकम् ॥ २८ ॥

तत्र सौधसुरभूधरे ययोरविरासुरथ कामकेलयः ।

ये महाकविभिरप्यवीक्षिताः पांसुलाभिरपि ये न शिक्षिताः ॥ २९ ॥

तत्रेति ॥ अथ तत्रोक्तगुणे सौधरूपे सुरभूधरे मेरौ ययोस्ते कामकेलय आवि-
रासुः स्पष्टं दिदीपिरे । ते के कामकेलयः—महाकविभिर्व्यासकालिदासादिभिर्निगूढ-
भावदर्शिभिरप्यवीक्षिता न बुद्धिगोचरीकृताः । तेषामपि न स्फुरिता इति यावत् ।
तथा,—अनेकनरसंभोगचतुराभिः पांसुलाभिः स्त्रैरिणीभिरपि ये न शिक्षिता अभ्यस्ता
नानाजारशिक्षोपदेशादपि न ज्ञाताः । एतेनालौकिकाः कामविलासा वर्णयिष्यन्त इति
सूचितम् । 'द्रवकेलिपरीहासाः' इति 'केलि'शब्दः पुल्लिङ्गोऽपि ॥ २९ ॥

प्रौरुषं दधति योषिता नले स्वामिनि श्रिततदीयभावया ।

यूनि शैशवमतीर्ण्या कियत्प्रापि भीमसुतया न साध्वसम् ॥ ३० ॥

प्रौरुषमिति ॥ एवंभूतया भीमसुतया एवंभूते नले विषये कियत्किंपरिमाणं

साध्वसं भयं न प्रापि, अपि तु बहु भयं प्राप्तम् । अधाष्ट्यं प्रापेत्यर्थः । किंभूते नले—पौरुषं दधति बलिनि । किंभूतया—स्वयं तु—योषिताऽबलया । तथा,—खामिनि आत्मनः प्रभौ राजनि च । स्वयं तु—श्रितोऽङ्गीकृतस्तदीयभावस्तदीयत्वं यया नलदासीभूतया । तथा,—यूनि तरुणे । स्वयं तु—शैशवं बाल्यमतीर्णयाऽनतिक्रान्तया वयःसंधौ वर्तमानया । बलिनः खामिनो राज्ञस्तरुणाच्चाबलया दासीभूतया बालया भयं प्राप्यत इति युक्तमिति । अत्र च प्रथमसंभोगे किं वा भावीति ईदृशे नले ईदृश्या तया महद्भयं प्रापीति भावः । सर्वाण्यपि विशेषणानि हेतुगर्भाणि । अथ च,—श्रितो नलविषयो भावो रमणाभिलाषो ययैतादृश्यापि खामिनि भर्तरे नले महद्भयं प्रापि । यतः—पूर्वोक्तगुणविशिष्टे पूर्वोक्तगुणविशिष्टया चेति । एवंभूतेऽपि नले एवंभूतया तया साध्वसं कियदल्पमेव प्राप्तम् । बहु साध्वसं वर्तत एव, तथापि किं नित्साध्वसं परित्यक्तम् । यस्मात्—श्रितो नलविषयो रमणाभिलाषो ययेति वा । अथ च,—श्रितः परिशीलितो ज्ञातो नलाशयो यया बाल(ला)या मम कण्ठोपभोगं न करिष्यतीति निश्चितनलाभिप्राया भयं न प्रापेति भाव इति वा । श्रितोऽनुष्ठितो नलाशयो यया नलभावानुकूलवर्तिन्या प्रथमसंभोगे पौरुषमवलम्ब्य क्रीडाकौतुककारी भवति, कान्ता चानुत्तीर्णशैशवा किमत्र भावीति सभया किंचिदप्यजानानाऽल्पभयं विहाय प्रियभावानुकूल्यमाश्रयतीति । एतदनुभवसाक्षिकमिति भावः ॥ ३० ॥

इदानीं लज्जानुभावपूर्वं कामशास्त्रानुरोधेन प्रथमसंभोगकममाह—

दूत्यसंगतिगतं यदात्मनः प्रागशिश्रवदियं प्रियं गिरः ।

तं विचिन्त्य विनयव्ययं ह्रिया न स्म वेद करवाणि कीदृशम् ॥ ३१ ॥

दूत्येति ॥ इयं प्राक् विवाहात्पूर्वं दूत्येन देवदूतव्यापारेण संगतिं गतं संबन्धं प्राप्तं साक्षाद्दृष्टं नलं प्रियमात्मनो विरहप्रकाशिनीर्नवमसर्गोक्ता गिरो वाणीरशिश्रवदाश्रावयामासेति यत्, तं प्रियस्य स्ववचनश्रावणलक्षणं विनयस्य व्ययं नाशं धाष्ट्यं विचिन्त्य विशेषेण स्मृत्वा ह्रिया कृत्वा कीदृशं करवाणीति न वेद स्म नाज्ञासीत् । तदानीं मया यदुक्तं तन्महदनुचितं कृतं, तत्प्रतिक्रिया कीदृशी, प्रकृते चार्थे किं कार्यमिति विनयव्ययस्मरणज्जातया ह्रिया किं कर्तव्यतामूढाऽभूदित्यर्थः । उत्तमत्वं सूचितम् । उत्तमा हि पूर्वानुचितस्मरणाल्लज्जन्ते । अतीतस्मरणेनापि सलज्जाऽभूत्, प्रारब्धसंभोगानुभवदशायां तु सलज्जत्वं किं वाच्यमिति भावः । अशिश्रवत्, शृणोतेर्णौ चङि द्विवचने उपधाह्रस्वत्वे 'सन्वल्लघुनि-' (७।४।९३) इति सन्वद्भावे 'स्रवतिशृणोति-' (७।४।८९) इत्यभ्यासस्य वेत्त्वम् । प्रियं, शृणोतेः शब्दकर्मत्वाणौ कर्मत्वम् ॥ ३१ ॥

यत्तया सदसि नैषधः स्वयं प्राग्वृतः सपदि वीतलज्जया ।

तन्निजं मनसिकृत्य चापलं सा शशाक न विलोकितुं नलम् ॥ ३२ ॥

यदिति ॥ तया सदसि मिलितलोकत्रयसमक्षं वीतलज्जया निर्लज्जया सत्या सपदि स्वयं परप्रवर्तनाद्यभावेऽप्यात्मनैव वरणमालया कृत्वा प्राक् नैषधो वृत इति यत्, सा तत्तथा नलवरणलक्षणं निजं चापलं धाष्ट्यं मनसिकृत्य विचार्य तदानीं लज्जां त्यक्त्वा मया महद्भाष्ट्यमवलम्बितमेतदनुचितमिति स्मृत्वा लज्जातिशयवशात्तदानीं नलं विलोकितुमपि न शशाक । अत्राप्युत्तमत्वं सूचितम् । तच्चापलं मनसिकृत्य विशेषेणैता प्राप्ता चासौ लज्जा च तया कृत्वा नलं वीक्षितुं नाशकदिति वा । मनसिकृत्य पूर्ववत् ॥ ३२ ॥

आसने मणिमरीचिमांसले यां दिशं स परिरभ्य तस्थिवान् ।

तामसूयितवतीव मानिनी न व्यलोकयदियं मनागपि ॥ ३३ ॥

आसन इति ॥ अनुरागातिशयादेकासने वर्तमानयोस्तयोर्मध्ये स नलो मणि-
मरीचिभिः खचितोत्तमरत्नप्रसारिकिरणैर्मांसले व्याप्त आसने सिंहासने (स नलः) यां
दिशं परिरभ्य यं सिंहासनप्रदेशमाश्रित्य तस्थिवान्, इयं भैमी तां दिशं मनागपि न
व्यलोकयत् । उत्प्रेक्षते—असूयितवतीव ईर्ष्यावतीव । दिशः स्त्रीत्वादियं मद्गर्त्रा-
लिङ्गितेति सपत्नीबुद्ध्याऽसूयां कृतवतीव तां नापश्यदित्यर्थः । यतो मानिनी लज्जा-
भयाभ्यां नापश्यत्, तत्रेयमुत्प्रेक्षा । असूयितवती, कण्ड्वादियगन्तात् क्ववतुः, उणि-
त्त्वान्हीप् ॥ ३३ ॥

ह्रीसरिन्निजनिमज्जनोचितं मौलिदूरनमनं दधानया ।

द्वारि चित्रयुवतिश्रिया तथा भर्तृहृतिशतमश्रुतीकृतम् ॥ ३४ ॥

ह्रीति ॥ निरन्तरप्रवाहरूपत्वात् ह्रीरूपायां सरिति निजस्यात्मनो निमज्जनं तस्योचितं
योग्यं मौलेः शिरसो दूरं नितरां नमनमानाभेर्नम्रीभावं दधानया, तथा,—द्वारि गृह-
द्वारदेशे चित्रलिखितयुवतिवत् श्रीः शोभा यस्यास्तया लज्जाभयाभ्यामन्तःप्रवेष्टुम-
शक्ततयाऽतिनिश्चलया तत्रैव स्थितया भैम्यापि भैम्यागच्छेति भर्तुर्नलस्य हृतीनामा-
ह्वानानां शतमश्रुतीकृतं श्रुतमश्रुतं कृतम् । श्रुतं लज्जाभयाभ्यामनुत्तरादनागमना-
च्चाश्रुतमिव कृतमित्यर्थः । नवोढाजातिरियम् ॥ ३४ ॥

वेदम पत्युरविशन्न साध्वसाद्वेशितापि शयनं न साऽभजत् ।

भाजितापि सविधं न साखपत्स्वापितापि न च संमुखाभवत् ३५

वेदमेति ॥ सा किमप्रे भविष्यतीति साध्वसाद्व्याप्तपत्युर्वेदम न खयमविशत् ।
अनन्तरं सख्या नलेन वा वेशितापि गृहमध्यं प्रापितापि शयनं नाभजत् । ततोऽपि
सख्या नलेन वा शयनं भाजितापि सा सविधं नलसमीपं यथा तथा नाखपत्, किंतु
दूरत एव निद्राति स्म । ततोऽपि सख्या नलेनैव बाङ्गपाल्यादिना सविधं स्वापितापि
न च संमुखाऽभवत्, किंतु शय्यापार्श्वपट्टिकावलम्बिनी पराङ्मुख्येवाभूदित्यर्थः ।
प्रथमसंभोगे मुग्धाया जातिरियम् । साध्वसादिति सर्वत्र । अखपत्, 'अङ्गार्य'-
(७।३।९९) इति लङ्यद् । संमुखा, 'स्नाङ्गाच्चोपसर्जनात्-' (४।१।५४) इति
विकल्पाच्च ङीष् ॥ ३५ ॥

केवलं न खलु भीमनन्दिनी दूरमत्रपत नैषधं प्रति ।

भीमजाहृदि जितः स्त्रिया ह्रिया मन्मथोऽपि नियतं स लज्जितः ३६

केवलेति ॥ भीमनन्दिनी केवलं नैषधं प्रत्युद्दिश्य दूरं नितरामत्रपत लज्जां प्रापेति
न, किंतु भीमजाहृदि वर्तमानया ह्रिया लज्जारूपया स्त्रिया जितः खलु जित एव
सोऽतिप्रसिद्धपराक्रमः ह्येव वर्तमानो मन्मथोऽपि नियतं बहुकालं लज्जितः । अथ
च,—मनो मन्नाति पीडयतीति मन्मथः पृषोदरादिः । एवंविधोऽपि जितो लज्जितः

१ श्लोकोऽयं 'व्याहृता प्रतिवचो न संदधे गन्तुमैच्छदवलम्बितांशुका । सेवते स शयनं
पराङ्मुखी सा तथापि रतये पिनाकिनः' (कु० सं० ८।१२) इति कालिदासवार्णी सारयति ।
२ इदं पद्यं जीवातौ न वर्तते ।

संकुचितश्चेति चित्रम् । हीवशाजलविषयोऽतिपीडाकरोऽपि कामो बहुकालं तामभि-
भवति स्मेति भावः । अन्योऽपि स्त्रिया जितो लज्जते ॥ ३६ ॥

आत्मनापि हरदारसुन्दरी यत्किमप्यभिललाष चेष्टितुम् ।

स्वामिना यदि तदर्थमर्थिता मुद्रितस्तदनया तदुद्यमः ॥ ३७ ॥

आत्मनेति ॥ हरदारवद्गौरीवत्सुन्दरी सा आत्मनापि स्वयमेव यत्किमपि यत्किं
निषेष्टितुं तदवसरोचितं कटाक्षवीक्षणताम्बूलदानतालवृन्तचालनाद्यभिललाष कर्तु-
मैच्छत् । तदर्थं तस्मै प्रयोजनाय तद्वस्तुदानाय इङ्गितज्ञेन स्वामिना नलेन ताम्बूलं
द्वेहीति यदि अर्थिता याचिता तर्ह्यनया मैम्या तस्य नलस्योद्यमो याचनप्रयत्नो मुद्रितः
ताम्बूलादीनामदानाद्यर्थीकृतः । तेन याचिता सती न ददाविति भावः । 'अपिः'
एवार्थः । 'स्वामिना' इत्यनेनावश्यकर्तव्यतायां सत्यामपीति सूचितम् । गौर्यपि प्रथम-
संभोगे हरेणार्थिता सत्येवमेवाकरोदिति ध्वनिः ॥ ३७ ॥

हीभराद्विमुखया तया भियं सञ्जितामननुरागशङ्किनि ।

स स्वचेतसि लुलोप संस्मरन्दूत्यकालकलितं तदाशयम् ॥ ३८ ॥

हीभरादिति ॥ दूत्यकाले कलितं परीक्षितं तदाशयं मैम्यभिप्रायं सम्यग्दृढ-
संस्कारतया स्मरणपथारूढं संस्मरन्विचारयन् स नलो हीभराद्विमुखया तया विमुख-
त्वादेवाननुरागशङ्किनि किमस्या मध्यनुरागो नास्तीति शङ्काशीले स्वचेतसि सञ्जितां
जनितामनुरागाभावसंभावनां भीतिं लुलोप निरस्यति स्म । दूत्यावसरे मध्यनुरागाति-
शयादिन्द्रादीनपि परित्यज्य मदलाभे कृतमरणनिश्चयेयमिदानीमनुरागं न त्यक्ष्यतीति
निश्चित्य जातां शङ्कां तत्याज । मुग्धा लज्जाभरादेव विमुखीयं नत्वचनुरागादिति
निश्चिक्रायेत्यर्थः । तदाशयं, शेषत्वाविवक्षया षष्ठ्यभावः ॥ ३८ ॥

पार्श्वमागमि निजं सहालिभिस्तेन पूर्वमथ सा तयैकया ।

कापि तामपि नियुज्य मायिना स्वात्ममात्रसचिवावशेषिता ॥ ३९ ॥

पार्श्वमिति ॥ तेन नलेन भयवशादेकाकिनी नलस्य सविधमनागच्छन्ती सा
आलिभिर्भूयसीभिः सह निजं पार्श्वमागमि प्रापिता । भवतीभिरपि किञ्चित्कालमनयां
पार्श्वमागन्तव्यमित्यादिष्टाभिस्ताभिस्तां स्वसंनिधिं प्रापितवानित्यर्थः । अथानन्तरं
कियतापि कालेन किञ्चिद्विश्वासप्राप्त्यनन्तरमेकयैकाकिन्यैव तया सख्या सह सख्य-
न्तरपरिहारेण संनिधिं प्रापिता । अथानन्तरं कियतापि कालेन तामपि सखीं कापि
गन्धमाल्यताम्बूलाद्याहरणे विषयेऽलीकं नियुज्य गन्धाद्यानयेति व्याजात्प्रेष्य यतो
मायिना कामशास्त्रोक्तकन्याविस्रम्भणकपटपटुना चतुरेण तेन स्वात्ममात्रो नल एव
सचिवः सखा यस्याः स्वसहायैवैकाकिनी अवशेषिता स्वसमीपे स्थापिता । विजनोचितं
स्त्रीयमिङ्गितमदर्शयत्, तदीयं चापश्यदिति भावः । कन्याविस्रम्भणप्रकारोऽयम् ।
'आगमि,' प्यन्तात्कर्मणि चिण् (विभाषा) चिण्णमुलोः- (७।१।६९) इति दीर्घ-
विकल्पात्पक्षे ह्रस्वः ॥ ३९ ॥

१ 'नाभिदेशनिहितः सकम्पया शंकरस्य रुरुधे तया करः । तदुक्कूलमथ चाभवत्स्वयं
द्रुमुच्छसितनीविबन्धनम् ॥' (कु० सं० ८।४) इत्यादिश्लोकैर्वर्णितं कालिदासेन । २ बहु-
श्रोतव्यमानमिति 'विभाषा'पदमत्र प्रक्षिप्तम् । 'विभाषा चिण्णमुलोः' (७।१।६९) इति
सूत्रस्य नुन्विधायकत्वेन दीर्घविधायकत्वाभावात् । तस्मात् 'चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्'
(६।४।९३) इति सूत्रं बोध्यम् ।

संनिधावपि निजे निवेशितामालिभिः कुसुमशल्लशास्त्रविद् ।

आनयद्व्यवधिमानीव प्रियामङ्कपालिवलयेन संनिधिम् ॥ ४० ॥

संनिधाविति ॥ स नल आलिभिः स्वयमेव निजे संनिधौ निवेशितां तेनैव प्रयोजकेन स्वसमीपे प्रयोज्याभिः सखीभिः स्थापितामपि प्रियामङ्कपालेभैमीपृष्ठभाग-
स्पर्शिनः स्त्रीयैकुमुजालिङ्गनविशेषस्य वलयाकारेण वेष्टनेन कृत्वा संनिधिमानयत् ।
यतः—कुसुमशल्लः कामस्तस्य वात्स्यायनादिप्रणीतं शल्लं वेत्तीति विद् । उत्प्रेक्षते—
व्यवधिमानीव दूरस्थो यथा प्रियां संनिधिमानयति । कामशाले—‘आदौ रतं बाह्य-
मिह प्रयोज्यं तत्रापि चालिङ्गनमेव पूर्वम्’ इति । ‘तथा सामीप्यगां भीहं नवोर्ध्वं
संनिधापयेत् । विश्वासच्छन्नना गाथालिङ्गनात्त्याजयेद्भयम्’ इत्यादि । संनिधिस्थापन-
व्याजेन गाढमालिङ्ग्य भयं त्याजितवानिति भावः ॥ ४० ॥

प्रागुचुम्बदलिके ह्रियानतां तां क्रमाद्वरनतां कपोलयोः ।

तेन विश्वसितमानसां झटित्यानने स परिचुम्ब्य सिष्मिये ॥ ४१ ॥

प्रागिति ॥ स ह्रिया आनतामतिनम्रां तां प्रागलिके ललाट एवाचुम्बत् । अति-
नम्रत्वात्तदानीं कपोलादिचुम्बनस्याशक्यत्वादित्यर्थः । ततः—किञ्चिद्गतचुम्बनभय-
त्वात्पूर्वापेक्षया दरमीषजतां किञ्चिदुन्नतमुखीं क्रमात्परिपाठ्या तदानीमेवान्यदा वा
क्रियता द्वयोरपि कपोलयोश्चुम्ब । तेन कपोलचुम्बनेन ततोऽपि विश्वसितं मानसं
यस्यास्तां ततोऽप्युन्नतमुखीमानने झटिति मुखवक्रणाभयाच्छीघ्रं परिचुम्ब्य दुर्लभा-
धरचुम्बनलाभजनितानन्दवशात्सिष्मिय ईषदव्यक्तमहसत् । स्फुटहासे पुनर्लजां
स्यादिति भयादीषजहासेत्यर्थः । अथ च,—यदेतावत्पर्यन्तं त्वया वञ्चितं तदपीदानीं
मया लब्धमिति हासः । ललाटादीनि कामशालोक्तानि चुम्बनस्थानानि । इयमपि
विस्मयभणरीतिः ॥ ४१ ॥

लज्जया प्रथममेत्य हुंकृतः साध्वसेन वलिनाथ तर्जितः ।

किञ्चिदुच्छ्वसित एव तद्धृदि न्यग्बभूव पुनरर्भकः स्मरः ॥ ४२ ॥

लज्जयेति ॥ ललाटादिचुम्बनक्रमानुभवजातसुखविशेषोल्लसितकामोदयायास्तस्या
हृदि मानसे किञ्चिदुच्छ्वसित एव विकसित एवार्भको मुग्धत्वादप्रौढः स्मरः प्रथमं
चुम्बनजनितया लज्जया एत्यागत्य हुंकृतो हुंकारेण निषिद्धः । अथ पश्चाद्वलिना प्रव-
लेन चुम्बनजन्येन साध्वसेन सात्त्विकभयेन तर्जितो भर्त्सितोऽस्मदीयं मैत्रीहृदयल-
क्षणां स्थानं त्वया प्रविष्टं तिष्ठेत्याक्षेपपूर्वं लज्जाभयाभ्यां भर्त्सित इत्यर्थः । एवकारो
विलम्बद्योतनार्थः । अर्भकोऽपि किञ्चिच्चैष्टितुमुद्युक्तो मात्रा पूर्वमगल्य हुंकृत्य पश्चा-
त्प्रमुणापि वाचा तर्जितः सन्संकुचितो भवति । हुंकृत इव तर्जित इवेति च प्रतीय-
मानोत्प्रेक्षा ॥ ४२ ॥

वल्लभस्य भुजयोः स्मरोत्सवे दित्सतोः प्रसभमङ्कपालिकाम् ।

एककश्चिरमरोधि बालया तल्पयन्त्रणनिरन्तरालया ॥ ४३ ॥

वल्लभस्येति ॥ स्मरोत्सवे स्मृतोत्सवारम्भेऽङ्कपालिकां, कृतपृष्ठवेष्टनबाहुवल्या-
लिङ्गनं प्रसभं हठादित्सतोः कर्तुमिच्छतोर्वल्लभस्य नलस्य भुजयोर्मध्ये एकको भुजः
बालया स्मृताप्रौढया तां चिरमरोधि प्रतिबद्धः । कीदृश्या—तल्पस्य शय्याया यन्त्र-

णेन स्वपृष्ठदृढपीडनेन निरन्तरालया निरवकाशया । आलिङ्गनार्थं पृष्ठदेशे नलभुज-
प्रवेशो यथा न भवति तथा दृढं शय्यासंलीनयन्त्रणेन निरवकाशत्वाद्भुजरोधनाच्चा-
लिङ्गनविघ्नं समाचरदित्यर्थः । अबलत्वादेकदैव द्वयोर्भुजयोः प्रतिरोद्धुमशक्यत्वाद्वा-
भ्यामपि निजभुजाभ्यामेकैकस्य नलभुजस्य पर्यायेण रोधनादेकक इत्युक्तेऽपि
द्वावपि भुजौ निरुद्धाविति ज्ञेयम् । एकक इति पर्यायाशयेनोक्तम् । द्वाभ्यामेक-
स्यैव निरोधेऽपि द्वितीयेन स्पर्शमात्रं कर्तुं शक्यते, न तु द्विभुजसाध्यमङ्गपाल्या-
लिङ्गनमित्येकक इत्युक्तमिति वा । अन्योन्याभिमुख्येन सुप्तयोस्तयोरधस्तनबाहु शय्या-
संलमत्वाच्छय्ययैव नियन्त्रितौ । आलिङ्गनोद्युक्तः शय्यासंलभो नलबाहुस्तल्पयन्त्रण-
निरवकाशत्वात्पृष्ठदेशे प्रवेष्टुमशक्यत्वादवरुद्धः । उपरितनस्तूपरितनेन भैमीबाहुना
चिरं प्रतिरुद्ध इत्याशयः ॥ ४३ ॥

हारचारिमविलोकने मृषाकौतुकं किमपि नाटयन्नयम् ।

कण्ठमूलमदसीयमस्पृशत्पाणिनोपकुचधाविना धवः ॥ ४४ ॥

हारेति ॥ हारस्य एकावल्यादिमुक्ताहारस्य चारिमा सौन्दर्यं तस्य विलोकने विष-
येऽतिवृत्तस्थूलमुक्त्युक्तोऽत्यद्भुतोऽयं त्वदीयो हारो दर्शय दर्शयैनमित्यादि किमपि
लोकोत्तरं मृषाकौतुकं नाटयन्नभिनयन्नयं धवो भर्ता नलः स्पर्शलोभवशादुपकुचं स्तन-
समीपं धावति, एवंशीलेन पाणिनाऽदसीयं भैम्याः संवन्धि कण्ठमूलं कण्ठाधोभागम-
स्पृशत् । सार्वभौमस्य तस्यापूर्वस्य वस्तुजातस्य दृष्टत्वात्कुचस्पर्श एव तात्पर्याच्च तात्त्विक-
कौतुकाभावेऽपि साक्षात्करस्पर्शमसहमानायास्तस्या हारसौन्दर्यदर्शने मृषाकौतुक-
नाटनेन कण्ठमूलस्पर्शव्याजेन कुचावेव स्पृशति । मुग्धाविस्मभगजातिः ॥ ४४ ॥

पुनः स्तनस्पर्शं उपायान्तरमाह—

यत्त्वयासि सदसि स्रजाञ्चितस्तन्मयापि भवदर्हणार्हति ।

इत्युदीर्य निजहारमर्पयन्नस्पृशत्स तदुरोजकोरकौ ॥ ४५ ॥

यदिति ॥ स इत्युदीर्योक्त्वा भैमीकण्ठे निजमुक्ताहारमर्पयन् सन् हारार्पणमिषेण
तस्या उरोजावेव काठिन्यादिगुणत्वेन कोरकौ पस्पर्श । इति किम्—हे भैमि ! सदसि
सभामध्ये त्वयाऽहं स्रजा मधुकमालया कृत्वा यथस्मादञ्चितः सर्वेषां समक्षं पूजि-
तोऽसि । तत्तस्मान्मयापि मत्कर्तृका भवत्या अर्हणा पूजा अर्हति । उपकारस्य प्रत्युप-
कर्तव्यमिति न्याययुक्तेति । 'अर्हणा कृता' इत्यपि पाठः ॥ ४५ ॥

नीविसीन्नि निहितं स निद्रया सुभ्रुवो निशि निषिद्धसंविदः ।

कम्पितं शयमपास यन्नयं दोलनैर्जनितबोधयाऽनया ॥ ४६ ॥

नीवीति ॥ जाग्रदवस्थायां करं निराकरिष्यतीति बुद्ध्या निशि निद्रया निषिद्धा
चारिता संविज्ज्ञानं यस्यास्तस्याः सुभ्रुवो भैम्या नीविसीन्नि रसनाकलापमोचनार्थं
वसनपट्टिकापरिसरे निहिते स्थापित एव नीविस्पर्शमात्रेण कम्पितं सार्विककम्पयुक्तं
शयं हस्तं स नलो दोलनैः समुद्भूतस्वगतसार्विककम्पनिमित्तहस्तचालनैर्जनितबोधया
आजितनिद्रयाऽनया भैम्या करणभूतयाऽपास निराकृतवान् । कीदृशः—अयं शुभान-

बह्विधम् । संभोगानन्दमिति यावत् । तं यन् प्राप्नुवन् । 'अपासयन्निजम्' इति
घाटे—भैम्या प्रयोज्यया स प्रयोजको नलो निजं करमपासयदमोचयदित्यर्थः । कम्प-
मानकरसंस्पर्शमात्रेण जातबोधया तदीयः करो निराकृत इत्यर्थः । अनयेति करणे
तृतीया । पाठान्तरे तु प्रयोज्यकर्तरि ॥ ४६ ॥

स प्रियोर्युगकञ्चुकांशुके न्यस्य दृष्टिमथ सिष्मिये नृपः ।

आववार तदथाम्बराञ्चलैः सा निरावृत्तिरिव त्रपावृता ॥ ४७ ॥

स इति ॥ स नृपः प्रियाया ऊर्युगस्य कञ्चुकांशुके आवरणभूते वस्त्रे दृष्टिं
न्यस्य अथानन्तरमेव सिष्मिये ईषदहसत् । सूक्ष्मवस्त्रावृत्तत्वात्सर्वं मया द्रष्टुं शक्यत
एवेत्याशयेनेत्यर्थः । त्रपा पूर्वंकालत्वेऽभिहिते स्मितस्यानन्तर्येऽप्यव्यवहितेतरत्वयो-
त्तनार्थम् 'अथ'शब्दः । नीविस्थापितकरापासनानन्तरमिति वा । अथ नलस्मितानन्तरं
निरावृत्तिरिव वस्त्ररहितेव त्रपावृता सती सा तदूर्युगवस्त्रं वस्त्रस्य तस्यैवाञ्चलैरप्रभागे-
राववाराच्छादयामास । वस्त्रस्यातिसूक्ष्मत्वाद्दृष्ट्यासंभावितनिजगोप्याङ्गदर्शना सती
घनावयवत्वसंपादनार्थं तद्वस्त्रं तदञ्चलैरेव प्रावृणोदिति भावः । कामिनोरियं जातिः ।
अञ्चलैरिति बहुत्वं पुनःपुनरावरणक्रियाभेदात् ॥ ४७ ॥

बुद्धिमान्व्यधित तां क्रमादयं किञ्चिदित्थमपनीतसाध्वसाम् ।

किञ्च तन्मनसि चित्तजन्मना हीरनामि धनुषा समं मनाक् ॥ ४८ ॥

बुद्धिमानिति ॥ बुद्धिमान् कामशास्त्रोक्तकन्याविस्मयप्रकारचतुरोऽयमित्थं
पूर्वोक्तरीत्या क्रमात्परिपाठ्या तामपनीतसाध्वसां त्याजिताकस्मिकसंभोगभया व्यधि-
ताकृत । 'किञ्च' इत्यधिकोक्तौ । न परमेतावदेव, किञ्चन्यच्च—तस्या मनसि वर्तमाना
हीरनामैव स्थितेन चित्तजन्मना स्वधनुषा समं सह मनाक् अनामि शिथिलिता ।
क्रामेन धनुषि किञ्चिदारोप्यमाणे लज्जाप्यल्पा जातेत्यर्थः । पूर्वं कामो भयलज्जाभ्यां
त्याजितः, इदानीं तु भैमीभयं नलेन निराकृतम्, एका जीव हीरवशिष्टा, सा
क्रामेन धुलेनाल्पितेति भयलज्जयोः किञ्चिदपासनेन पूर्वं मन्वीभूतोऽपि कामः स्तोकं
पुनरुल्लासेति भावः । अनामि, 'ज्वलह्वल—' (ग० सू० १८९) इति वार्तिका-
न्मित्वस्य पाक्षिकत्वान्मित्वाभावे ह्रस्वाभावः । मित्वेऽपि वा 'विष्णुमुलेः—'
(७।१।६९) इति पाक्षिको दीर्घः ॥ ४८ ॥

सिष्मिये हसति न स्म तेन सा प्रीणितापि परिहासभाषणैः ।

स्वे हि दर्शयति ते परेण कानर्घ्यदन्तकुरुविन्दमालिके ॥ ४९ ॥

सिष्मिय इति ॥ तेन परिहासभाषणैः परिहासप्रधानैः सप्रेमवचनैः प्रीणिता
अनितप्रीतिरपि सा तस्मिन्हसत्यपि विकसत्कपोलनयनमलक्षितदन्तं सिष्मिये स्मितं
चकार । दर्शितदन्तं प्रसरद्दास्यं तु न चकार । अन्या तु परिहासप्रीणिता हसति,
इयं तु नेति चित्रमिति 'अपि'शब्दार्थः । हि यस्मात्ते प्रसिद्धे अनर्घ्या निर्मूल्याः सुलक्षणा
दन्तास्त एव ताम्बूलरागत्वात्कुरुविन्दानि माणिक्यानि तेषां मालिके अल्पे हस्ते वा

१ 'आवृतमप्यनावृतमितीवावृणोदिति त्रपातिशयोक्तिः' इति जीवातुः । २ 'अत्र हि
नमन-धनुर्नमनयोः कार्य-कारणयोः पौर्वापर्येण सहोक्त्यलंकारः' इति जीवातुः ।

माले स्वे आत्मीये सर्वस्वरूपे का कुलीना स्त्री परेणान्येन हास्येन येन केनचित्पुरु-
षेण च दर्शयति दर्शनवत्सौ करोति । अपि तु हास्यं स्त्रीणां दोषायेत्युत्तमस्त्रीत्वात्प्र-
कटितदर्शनं हास्यं न चकारेति युक्तम् । नह्यनर्घ्यवस्त्वन्यस्मै प्रदर्श्यते । तेन स
हसति स्मेति वा । स्मितहसितविहसितोपहासादृहासप्रकारैर्हास्यरसो भरतेन पञ्चधा
निरूपित इति स्मितहसितयोर्भेदः । 'अणौ यः कर्ता' इति कर्तृसंज्ञानुवादेन कर्मत्ववि-
धानात्संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात्परेणेत्यत्र दृशेर्बुद्ध्यर्थत्वाद् 'गतिबुद्धि—' (१।४।५२)
इति प्राप्तकर्मत्वाभावः ॥ ४९ ॥

वीक्ष्य भीमतनयास्तनद्वयं मग्नहारमणिमुद्रयाङ्कितम् ।

सोढकान्तपरिरम्भगाढता सान्वमायि सुमुखी सखीजनैः ॥ ५० ॥

वीक्ष्येति ॥ सखीजनैः सा सुमुखी सोढा कान्तस्य परिरम्भाणामालिङ्गनानां
गाढता दृढपीडनं यया एवंभूताऽन्वमाय्यनुमिता । किं कृत्वा—भीमतनयायाः स्तन-
द्वयं स्तनद्वये मग्नानां हारमणीनां मुद्रया किंचिद्गम्भीररक्तीभूतस्थानश्रियाऽङ्कितं
चिह्नितं वीक्ष्य । स्तनयोर्मग्नहारमणिदर्शनादन्यथानुपपत्त्या गाढालिङ्गनमनया सोढ-
मिति सखीभिर्ज्ञातमित्यर्थः । सुमुखीत्यनेनालिङ्गनसंजातहर्षोऽपि सूचितः ॥ ५० ॥

याचते स्म परिधापिकाः सखीः सा स्वनीविनिविडक्रियां यदा ।

अन्वमिन्वत तदा विहस्य ता वृत्तमत्र पतिपाणिचापलम् ॥ ५१ ॥

याचत इति ॥ सा यदा यस्मिन्समये परिधापयन्तीति परिधापिकाः सखीः
स्वनीव्या आत्मीयवस्त्रमेखलाबन्धस्य निविडक्रियां गाढबन्धनं याचते स्म प्रार्थितवती
तदा ताः सख्योऽन्योन्यविलोकनपूर्वं विहस्यात्र नीविबन्धश्लथीकरणार्थं वृत्तं जातं
पत्युः पाणिचापलं बलादुन्मोचनव्यापारमन्वमिन्वत अनुमितिष्विषयान्यथानुपपत्त्यैव
प्रार्थनं युज्यत इति पूर्ववृत्तं निश्चितवत्य इत्यर्थः । याचिद्विकर्मा । अन्वमिन्वत,
मिनोतिः, स चानुपूर्वो ज्ञानार्थः ॥ ५१ ॥

कुर्वती निचुलितं ह्रिया कियत्सौहृदाद्विवृतसौरभं कियत् ।

कुङ्कुलोन्मिषितसूनसेविनीं पद्मिनीं जयति सा स पद्मिनी ॥ ५२ ॥

कुर्वतीति ॥ कामशास्त्रोक्तलक्षणा पद्मिनी सा भैमी पद्मिनी कमलिनीं जयति
स्म । किंभूता—कियत्किंचिद्भुम्बनादि संभोगकर्म ह्रिया निचुलितं स्थगितमप्रकटं
कुर्वती (तथा,—) कियदालिङ्गनादिकं सौहृदाच्चित्तसौख्याद्विवृतं प्रकटितं सौरभं काम-
शास्त्रोक्तकौशलं यत्र एवंभूतं कुर्वाणा । किंभूतां पद्मिनीम्—कुङ्कुलोन्मिषितानि मुकु-
लान्येव प्रकुङ्कानि सूनानि पुष्पाणि सेवते भजत्येवंशीलाम् । अर्धविकसितपुष्पवतीम् ।
निचुलितं कलिकास्थानीयम्, विवृतसौरभं विकसितपुष्पस्थानीयम् । कियत्कलिकारूपा
कियद्विकसितकमला कमलिनीव साऽभूदित्यर्थः । विवृतं सौरभं मनोज्ञत्वं सौगन्ध्यं
वा यस्येति वा ॥ ५२ ॥

१ 'स्मितस्य गत्यन्वेषणमिदम् । वस्तुतस्तु—'स्वे दृढदर्शयत' इति पाठसत्त्वेन 'अभि-
न्नादिदृशोरात्मनेपदे वा' (वा० १११४) इति विकल्पेन कर्मत्वाभावः । किंच संज्ञाया
अनूयमानतायामेव 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' (प० ९४) इत्यङ्गीकारे 'ओर्णः'
(६।४।१४६) इति धर्मिग्राहकमानविरोधः ।

नाविलोक्य नलमासितुं सरो ह्रीर्न वीक्षितुमदत्त सुभ्रुवः ।

तद्दृशः पतिदिशाचलन्नथ व्रीडिताः समकुचन्मुहुः पथः ॥ ५३ ॥

नेति ॥ सरः सुभ्रुवो भैम्या नलमविलोक्याऽऽसितुं स्थातुं नादत्त । ह्रीश्च तमी-
क्षितुं नादत्त । यस्मात्, तस्मात्तस्या दृशः कटाक्षविक्षेपा नेत्रव्यापाराः क्रमेण पति-
दिशा नलाधिष्ठितदेशमुद्दिश्य वलितग्रीवं वारंवारमचलन् । अथ पश्चादभिमुखं नल-
नेत्रसंमीलने सत्यनन्तरं व्रीडिताः सत्यो नलमप्राप्य पथो मार्गादेव मुहुः पुनः सम-
कुचन्परावृत्ताः । कामप्रेरितत्वादीक्षितुमारेभे, लज्जया निषिद्धत्वाच्च तदीक्षणजिवृत्तेति
भावः । लज्जाकामयोः समबलत्वाद्भावसंधिः । दृशः व्यापारापेक्षया बहुत्वम् ॥ ५३ ॥

नानया पतिरनायि नेत्रयोर्लक्ष्यतामपि परोक्षतामपि ।

वीक्ष्यते स खलु यद्विलोकने तत्र तत्र नयने ददानया ॥ ५४ ॥

नेति ॥ अनया पतिः प्रियो नेत्रयोर्लक्ष्यतां गोचरत्वमपि नानायि, परोक्षताम-
गोचरत्वमपि न प्रापि । नन्वेकस्य वस्तुनः परोक्षता वा भवेदपरोक्षता वा भवेत्,
न तूभयथा, विरोधादित्याशङ्क्योपपादयति—खलु यस्मादेतोर्यस्य हारमुकुररत्नसम्भा-
देर्विलोकने सति स नलो वीक्ष्यते तत्र तत्र हारादिवस्तुनि विषये नयने ददानया
प्रेरयन्त्या । मुकुरादेर्विलोकने तत्र तत्र प्रतिबिम्बितो नलोऽनुपलक्षितदर्शनेन दृष्टो
मामियं पश्यतीति तेनाज्ञातत्वात्, उद्देश्यतया बिम्बरूपस्तु न दृष्ट इति विषयान्तर-
विलोकनव्याजेन प्रसङ्गात्संजातदर्शनस्य नलस्योभयरूपताकारेण वैचित्र्यादिकस्यापि
विरुद्धोभयरूपसंभवे संस्कारेन्द्रियाभ्यां सहोत्पादनाच्छास्त्रे प्रत्यभिज्ञावत्, लोके च
खरतुरगोभयोद्भूतत्वाद्देसरवच्च युक्तैत्यर्थः । लज्जावशात्साक्षाद्यद्यपि नापश्यत्, तथापि
कामप्रेरितत्वाद्दर्पणाद्विद्वाराऽपश्यदिति भावः । 'वीक्ष्यते स्म' इति पाठः सुबोध्यः ।
यद्यस्माद्विलोकननिमित्तं तत्र तत्र वस्तुनि नेत्रे ददत्या स वीक्ष्यते स्मैव, तस्माल्लक्ष्यतां
परोक्षतां च नानायीति वा ॥ ५४ ॥

वासरे विरहनिःसहा निशां कान्तसङ्गसमयं समैहत ।

सा हिया निशि पुनर्दिनोदयं वाञ्छति स्म पतिकेलिलज्जिता ॥ ५५ ॥

वासर इति ॥ सा यस्माद्वासरे दिने विरहनिःसहा संभोगविच्छेदं सोढुमशक्ता,
तस्मात्कान्तस्य सङ्गसमयं संभोगसमयरूपां निशां समैहत—रात्रिः कदा वा समेष्य-
तीति । निशि प्राप्तायां पत्युः केलिभिर्नवनवकामक्रीडामिल्लज्जिता, अत एव हिया कृत्वा
पुनर्दिनोदयं वाञ्छति स्म,—प्रभातं कदा वा समेष्यतीति । हेतुहेतुमद्भावाच्च पौनरुक्त्यम् ।
सहजया हिया युक्ता ततोऽपि पतिकेलिभिर्विशेषेण लज्जितेति वाऽपौनरुक्त्यम् ॥ ५५ ॥

तत्करोमि परमभ्युपैषि यन्मा द्वियं व्रज भियं परित्यज ।

आलिखर्गं इव तेऽहमित्यमूं शश्वदाश्वसनमूचिवाञ्चलः ॥ ५६ ॥

तदिति ॥ नलोऽमूं भैमीं शश्वच्चिरन्तरमित्याश्वसनं विश्वासहेतुं वच ऊचिवान् ।
इति किम्—हे भैमि ! बहुविधेष्वालिङ्गनचुम्बनादिषु मध्ये यत्त्वमभ्युपैषि मन्यसे तत्परं

केवलं करोमि, नान्यत् । तस्माद्विषयं मा व्रज पुमङ्गसङ्गेन किं वा भावीति चित्ते धृतां भियं परित्यज । यतोऽहं त आलिवर्ग इव सखीसमूहस्तुल्यः । तस्मात्तस्मिन्यथा विश्व-
सिषि तथा मय्यपि विश्वसिहि । भयं मा यासीरिति । 'इह त' इति पाठे—इह चुम्बनादौ विषयेऽहं तवालिवर्ग ए(इ)व । सखीकर्तृके चुम्बनादौ यथा कापि न भीति-
स्तथात्रापीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

येन तन्मदनवह्निना स्थितं ह्रीमहौषधिनिरुद्धशक्तिना ।

सिद्धिमद्भिरुदतेजि तैः पुनः स प्रियप्रियवचोभिमन्त्रणैः ॥ ५७ ॥

येनेति ॥ येन तस्या मदनरूपेण वह्निना ह्रीरेव महौषधिर्दिव्यौषधिस्तथा निरुद्धा
शक्तिः सामर्थ्यं यस्य तेन लज्जया निलीनेन स्थितं स कामाग्निः पुनः सिद्धिमद्भिः
प्रकृतार्थसाधनसमर्थैस्तैरुक्तरूपैः प्रियस्य प्रियवचांसि तद्रूपाण्यनुमन्त्रणानि रहस्यमन्त्र-
जपास्तैरुदतेजि अधीपि, प्रकाशीकृतसामर्थ्योऽकारीत्यर्थः । पूर्वोक्ताश्वासनवचनैः पुन-
रुद्दीप्तकामा जातेति भावः । अन्योऽपि वह्निरौषधप्रतिबद्धशक्तिः सुसिद्धैरभिप्रकाश-
कैर्मन्त्रैः पुनरुदतेजि उद्दीप्यते स्म । 'तिज निशाने' निशानमुद्दीप्तकरणम् । अत्र
क्षमार्थाभावाच्च सन् ॥ ५७ ॥

यद्विधूय दयितापितं करं दोर्द्वयेन पिदधे कुचौ दृढम् ।

पार्श्वगं प्रियमपास्य सा ह्रिया तं हृदि स्थितमिवालिलिङ्गं तत् ॥ ५८ ॥

यदिति ॥ सा दयितेन मर्दनार्थं कुचयोरुपर्यपितं करं कराभ्यां विधूय निराकृत्य
स्वदोर्द्वयेन कररूपेण दृढं कुचौ यत्पिदधे तत्तेन कुचपिधानप्रकारेण पार्श्वगं पुरः
समीपे स्थितं प्रियं ह्रियाऽपास्य हृदि स्थितं तमेवालिलिङ्गेवेत्युत्प्रेक्षा । स्त्रीणां याचने
यन्निवारणं तदेव कामस्य परमायुधम् । आलिङ्गनेन यथा कामः प्रदीप्तो भवति, तथा
कुचमर्दननिषेधपरेण कुचपिधानेनापि नलः प्रदीप्तकामो जात इति भावः । मुग्धा-
जातिरियम् ॥ ५८ ॥

अन्यदस्मि भवतीं न याचिता वारमेकमधरं धयामि ते ।

इत्यसिखददुपांशुकाकुचाक्सोपमर्दहठवृत्तिरेव तम् ॥ ५९ ॥

अन्यदिति ॥ इति एवंप्रकारा उपांशुर्मन्दा भीत्या प्रार्थनादैव(न्य)वशात्,
काकुर्ध्वनिविकारयुक्ता वाक् यस्य स नलो दीनप्रार्थनवशात्किंचिदनुमतौ सत्यामुपमर्दे
दन्तदशनौष्ठपीडनगाढालिङ्गनादौ यो हठस्तेन सहिता वृत्तिरधरपानादिव्यापारो यस्य,
सोपमर्दा करधूननादिना सविघ्नाऽधरपानहठवृत्तिर्यस्य वा एवंभूत एव सन् तमधर-
मसिखददपात् । एवमालिङ्गनाद्यपि । इति किम्—हे भैमि ! अहं भवतीं त्वामन्य-
दपरं किमपि कुचमर्दनादि न याचितास्मि याचिष्ये, किं तर्हि—अहमेकवारं तेऽधरं
धयामि पिबामीति । आशया दीनवचनम्, पाने तु बलात्कारः । एकवाराधरपाना-
नुमतेरुपमर्देन भजेन सहिता हठवृत्तिरनुमतद्वितीयाद्यधरपानव्यापारो यस्येति वा ।

१ 'स्वस्ति(क)स्वरूपेण करद्वयेन' इति कलिकातामुद्रितपाठः । २ 'अपाने' इति कलि-
कातामुद्रितपाठः ।

एकवाराधरपानमात्रानुमतौ लब्धायामालिङ्गनाद्यपि द्वितीयाद्यधरपानमप्यकरोत्, अपराधमार्जनं त्वनन्तरं करिष्यामीति बुध्येति भावः । पूर्वमोष्ठपानमात्रमकरोत्, अनन्तरं नखक्षताद्यपीति केचित् । 'अन्यदा' इति पाठे-क्षणान्तरे पुनरधरपानमपि न याचिष्य इत्यर्थः । 'सोऽयमर्थः'-इति पाठे-सोऽयमर्थः किञ्चिन्मात्रो हठो यत्रैवंविधो व्यापारो यस्य । पूर्वपाठे स इति ज्ञेयम् । याचिता, तृच् । वारं काले द्वितीया ॥५९॥

पीतं तावकमुखासवोऽधुना मृत्यु एष निजकृत्यमर्हति ।

तत्करोमि भवदूरमित्यसौ तत्र संन्यधित पाणिपल्लवम् ॥ ६० ॥

पीतेति ॥ असौ नल इत्युक्तिव्याजेन तत्रोरौ पाणिपल्लवं मृदुसुखस्पर्शतया पल्लव-तुल्यं पाणिं संन्यधित स्प्रष्टुं संनिवेशितवान् । इति किम्—हे भैमि ! एष मृत्यो मलक्षणो दासः । पीतस्तावकमुखमेवासवो मद्यं येन, अथ च,—पीतस्त्वदीयमुखस्य सुरागण्डूषो येन एवंभूतः सन्नधुना निजकृत्यं चरणसंवाहनादिरूपं मृत्युसंबन्धकार्यं कर्तुमर्हत्युचितो भवति । तत्तस्माद्गृहारामपुष्पावचयादिना खिन्नं भवदूर्गं त्वदीयमूर्धं करोमि संवाहयामि । अथ च,—सामर्थ्यादूर्ध्वं करोमीति । अनेकार्थत्वात्करोतिः संवाहनार्थः । अन्योऽपि मृत्यो भुक्तमुखोच्छिष्टश्चरणसंवाहनं करोति ॥ ६० ॥

चुम्बनादिषु बभूव नाम किं तद्वृथा भियमिहापि मा कृथाः ।

इत्युदीर्य रसनावलिव्ययं निर्ममे मृगदृशोऽयमादिमम् ॥ ६१ ॥

चुम्बनेति ॥ इत्युदीर्य अयं मृगदृशस्तदानीमतितामां चञ्चलदृशो भैम्या आदिमं कदाचिदप्यकृतपूर्वत्वात्प्रथमं रसनावलिव्ययं मेखलाकलापमोचनं निर्ममे चक्रे । ऊरु-स्पर्शादौ वाम्यं भयं च भजन्या भैम्या एवं विस्रम्भणपूर्वकं वसनमाचकर्षेति भावः । इति किम्—हे भैमि ! 'नाम' इत्यनुभूतविषयप्रश्नाभिनये । हे भैमि ! चुम्बनालिङ्गनादिषु किं नाम विरुद्धं बभूव, अपि तु न किञ्चित् । तत्तस्मादिहाप्यस्मिन्क्रियमाणे सुरता-रम्भेऽपि ऊरुपीडने वा, मेखलामोचने वा वृथा अकारणां भियं मा कृथाः ॥ ६१ ॥

अस्तिवाम्यभरमस्तिकौतुकं सास्तिघर्मजलमस्तिवेषथु ।

अस्तिभीति रतमस्तिवाञ्छितं प्रापदस्तिमुखमस्तिपीडनम् ॥ ६२ ॥

अस्तीति ॥ सा एवंभूतं रतं प्रापत् । किंभूतम्—आरम्भसमयेऽस्ति वर्तमानो वाम्यभरो रतिप्रातिकूल्याचरणबाहुल्यं यत्र, आरम्भानन्तरं चास्ति कौतुकमननु-भूतचरत्वादस्त्याश्चर्यं यत्र । ततोऽपि—सात्त्विकोत्पत्तिः श्रान्तेश्चास्ति घर्मजलं यत्र । तथा,—अस्ति वेषथुर्यत्र । ततः—संभोगे प्रारब्धे भये निवृत्तेऽपि किमन्ते भावीत्यस्ति भीतिर्यत्र । तथा,—मुखहेतुत्वादस्ति वाञ्छितमभिलाषो यत्र । तथा,—लिङ्गक्रमसंमर्दादस्ति सुखं यत्र । समरससुरतावसानसंजातसुखमिति यावत् । ततो-ऽप्यस्ति पीडनं संभोगावसाने सर्वाङ्गगाढालिङ्गनं यत्र । एवंभूतं प्रथमसंभोगमन्वभू-दिति भावः । अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । 'अस्तिक्षीरादयश्च' इति समासः ॥ ६२ ॥

१ अयं श्लोको जीवातौ न व्याख्यातः । २ 'आलपन्निति तदीयमादिमं स व्यपन्न-रसनावलिव्ययम्' इति मल्लिनाथसंमतः पाठः ।

हीस्तवेयमुचितैव यन्नवस्तावके मनसि मत्समागमः ।

तत्तु निखपमजस्रसंगमाद्रीडमावहति मामकं मनः ॥ ६३ ॥

इत्युपालभत संभुजिक्रियारम्भविघ्नघनलज्जितैर्जिताम् ।

तां तथा स चतुरोऽथ सा यथा त्रमुमेव तमनु त्रपामयात् ॥ ६४ ॥

हीरिति ॥ इतीति ॥ युगम् । चतुरः कामकलाकुशलः स नलः संभुजिक्रियायाः सुरतस्यारम्भे विघ्नभूतैर्धनैर्निविडैर्लज्जितैर्लज्जानिर्मितैरङ्गसंकोचादिभिर्जितामतिलज्जितां तामिति पूर्वोक्तप्रकारेणोपालभत सोल्लुण्ठमूचे । सा भैमी यथा येन प्रकारेणाथोपालम्भनानन्तरं तमनुलक्षीकृत्य त्रमुमेव लज्जितुमेव त्रपामयाल्लज्जां प्राप । लज्जागुप्तिविषयेऽपि लज्जा यथा जायते तथेयमुपालब्धेत्यर्थः । मम लज्जावशादन्यथास्य चेतसि स्फुरितमिति भिया लज्जां विहाय विस्मयेण तेन सह चिकीडेति भावः । इति किम्—हे भैमि ! तवेयं वर्तमाना हीर्युक्ता उचितैव । यद्यस्मान्मत्समागमस्तावके मनसि नवो नूतनो जातः । नवसंभोगे हि स्त्रिया लज्जा युक्तैवेत्यर्थः । तत्प्रसिद्धं विवाहात्पूर्वमप्यजस्रसंगमात्सदास्वप्नसंजातसंभोगवशान्निलज्जमपि मामकं मनस्तु पुनः व्रीडं लज्जामावहति धारयति यत्, सेयमनौचिती सामर्थ्याल्लभ्योऽर्थः । निर्लज्जस्य लज्जाविरोधादयुक्ता । बहुवास(र)संजातसंगमस्याप्यतिपरिचयाल्लज्जा न युक्तैत्यर्थः । यद्वा,—लज्जाया औचित्ये कारणान्तरमाह—‘तुः’ अप्यर्थः । अजस्रसंगमाच्चिन्नपं मामकमपि मनो लज्जितां त्वां दृष्ट्वा यस्माल्लज्जते किमु वक्तव्यं । प्रथमसंभोगे ते मनो लज्जत इति व्याख्या ॥ ६३-६४ ॥

बाहुवक्रजघनस्तनाङ्घ्रितद्वन्द्वगन्धरतसंगतानतीः ।

इच्छुरसुकजने दिनेऽस्मि ते वीक्षितेति समकेति तेन सा ॥ ६५ ॥

बाह्विति ॥ तेन वीक्षिता सा भैमी इति पूर्वोक्तप्रकारेण समकेति संकेतिता । इति किम्—हे भैमि ! उत्सुकाः स्वस्वकार्यसाधनोत्साहवन्तो जना यत्र, रात्रिवृत्ताकर्णनाथ-र्थमुत्सुकः सखीजने यत्रैवंविधे वा दिने दिवसेऽपि ते संबन्धिनीः बाह्व च वक्रं च जघनं च स्तनौ चाङ्गी च तस्य बाह्वादेः कामशास्त्रप्रसिद्धा ये बन्धा नागपाशादीनि करणानि तेषां गन्धो लेशो विद्यते यत्र तादृशं रतं तेन संगता मिलिताश्च ता आन-तयश्च नितरां नम्रत्वानि कौशलातिशयनिर्मितानवयवनम्रीभावान् । संगता इति पृथग्वा । नतीरिच्छुरमिलापुकोऽस्मीति । स्मिते इति भैमीसंबोधनं वा । रात्रिकृतब-न्धरतप्रलम्भिज्ञानं यथा भवति वीक्षणमात्रेणैकितं कृत्वाऽनुरागातिशयादिनेऽपि स्वीयं तादृशतामिलापं तां प्रति ज्ञापितवानिति भावः । यद्वा,—बाह्वादेस्ताः प्रसिद्धाः क्रमेण बन्धश्च, गन्धश्च, रतं च, संगतं च, आनतिश्च, ताः । बाहोर्नागपाशादिबन्धः, वक्रस्य गन्धः पद्मिनीत्वात्सौरभम्, जघनस्य रतम्, स्तनयोः संगतं श्लेषः, चरणयोः पतनमानतिश्लेषार्थः । त्वसंबन्धिनीस्ताः स्वस्वव्यापारकरणमात्रनिरता दुश्चिता जना यत्रैवंभूते दिनेऽपि इच्छुरस्मीति वीक्षिता साऽनेन स्वाशयं ज्ञापितेति भावः । यद्वा,—त्वां पश्यामि तदैव ममैवं बाण्डोदेति, त्वद्दर्शनमेव संभोगसमय इति च ज्ञापितेति

१ ‘अयं श्लोको जीवातो न व्याख्यातः ।

भावः । 'उत्सुकसखीजनेऽस्मिते व्रीडिता' इति पाठे—रात्रिवृत्तप्रश्रवाञ्छा-
गोपनार्थं तस्माल्लज्जा मा भूदित्यस्मिते स्मितरहित एवंविधे ज्ञातुमेवोत्सुके सखीजने
सखीजनसंनिधौ पूर्वोक्तप्रकारेण सा तेन समकेति संकेतिता शब्दिता । यद्वात्रावाच-
रितं बाहुबन्धादि तदिदानीमिच्छुरस्मीति रात्रिवृत्तज्ञापनार्थं सखीसंनिधावेवमुवाचे-
त्यर्थः । अत एव सा व्रीडिता । उत्सुके सखीजने स्मिते प्रारब्धहास्ये सति व्रीडितेति
वा । हे भैमि ! ते बाह्यादिवन्धादीन् दिने वीक्षिता द्रष्टा एवंभूतोऽभिलाषुकोऽस्मि ।
रात्रौ यद्यपि कृताः, तथापि न दृष्टाः, तस्माद्दिने तद्दर्शनेच्छुरस्मीत्येवं सा तेन शब्दिता ।
न परमहमेव, किंतु त्वत्सखीजनोऽपीति 'उत्सुक'पदेन सूचितमिति वा । व्याख्या-
नान्तरं ग्रन्थगौरवभयान्नोक्तम् । नतीरित्यत्र इच्छुर्वीक्षितेत्येताभ्यां योगे 'न लोका—'
(२।३।६९) इति षष्ठीनिषेधः ॥ ६५ ॥

प्रातरात्मशयनाद्विनिर्गतां संनिरुध्य यदसाध्यमन्यदा ।

तन्मुखार्पणमुखं सुखं भुवो जम्भजित्क्षितिशचीमचीकरत् ॥ ६६ ॥

प्रातरिति ॥ भुवो जम्भजिद्भूमीन्द्रो नलः प्रातरात्मशयनादुत्थाय विनिर्गतां
शीघ्रं बहिर्निर्गन्तुकामां संनिरुध्य चेलाञ्चलादौ सम्यग्भूत्वा क्षितिशचीं भूमीन्द्राणीं
सुन्दरीं सौभाग्यवतीं चान्यदाऽन्यस्मिन्काले रात्रौ प्रागेव हीमयवशाद्यदसाध्यमप्राप्यं
तत्तस्या मुखार्पणं मुखमादिर्यस्य तत्सुखं सुरतमचीकरत् । रात्रिप्रान्तसमये त्वं मनुक्तं
चेत्करिष्यसि तर्हि दुष्करमप्राप्यं तुभ्यं दास्यामि नान्यथेति तां संनिरुध्याल्लिङ्गनादि
कारितवान् । सा गन्तुकामापि चेदेतदुक्तं न करिष्यामि तर्ह्ययं गन्तुं न दास्यति,
सखीनां चायमत्रागमनसमय इति विचार्य जुम्बनादि दत्त्वा शीघ्रं निर्गतेति भावः ।
सुखमनायासेनाचीकरदिति क्रियाविशेषणं वा । 'प्रभातप्रहरे पद्मिनी रन्तव्या' इति
कामशास्त्रम् । क्षितिशचीमिति, 'हृक्कोः—' (१।४।५३) इति कर्मत्वम् ॥ ६६ ॥

नायकस्य शयनादहर्मुखे निर्गता मुदमुदीक्ष्य सुभ्रुवाम् ।

आत्मना निजनवस्मरोत्सवस्सारिणीयमहणीयत स्वयम् ॥ ६७ ॥

नायकस्येति ॥ अहर्मुखे प्रातर्नायकस्य शयनाभिर्गता इयं भैमी सुभ्रुवां प्रौढानां
सुन्दरीणां सख्यादीनां स्वस्वप्राणेशसुरतजनितां मुदमानन्दमुदीक्ष्यात्मनैव निजः स्वीयः
नवः स्मरोत्सवः संभोगस्तस्य सारिणी स्मरणशीला सती स्वयमेवाहणीयत लज्जिता ।
अनतिप्रौढोत्तमस्त्रीजातिः शयनाभिर्गता सखीनामोष्ठयावकपोलपत्रवल्लीमार्जनादि दृष्ट्वा
स्वसंभोगविह्वेन स्वस्वरूपेण कृत्वा निजनवस्मरोत्सवं सखीः स्मरयत्येवंशीला सती स्वयं
ललज्जे । 'निजधव—' इत्यपि पाठः । हणीच् कण्ठादिः ॥ ६७ ॥

तां मिथोऽभिदधतीं सखीं प्रियस्यात्मनश्च स निशाविचेष्टितम् ।

पार्श्वगः सुरवरात्पिधां दधद्दृश्यतां श्रुतकथो हसन्गतः ॥ ६८ ॥

तामिति ॥ स नलस्तां भैमीं हसन् सन् दृश्यतां गतः स्नेच्छयैव नयनगोचरत्वं
प्राप्तः । किंभूताम्—प्रियस्य नलस्यात्मनः स्वस्य च स्वसखीं प्रति मिथो रहसि निशा-
विचेष्टितं संभोगादिरात्रिवृत्तान्तमभिदधतीं कथयन्तीम् । किंभूतः—सुराणां वरात्पि-
धामदृश्यत्वं दधत् । अत एव—पार्श्वगो निकटस्थः । अत एव—श्रुता भैम्याऽभि-

धीयमाना रात्रिवृत्तान्तकथा येन । अदृश्येन मयाऽत्रैव स्थित्वा सर्वं श्रुतमिति प्रत्यक्षो भूत्वा हसन्, न चाकथयदित्यर्थः । 'हसद्गत—' इति पाठे—श्रुतकथो दृश्यतां गत-
स्तामहसदित्यर्थः । पिबेति, 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ ६८ ॥

चक्रदारविरहेक्षणक्षणे बिभ्यती धवहसाय साभवत् ।

कापि वस्तुनि वदत्यनागतं चित्तमुद्यदनिमित्तवैकृतम् ॥ ६९ ॥

चक्रेति ॥ सा भैमी चक्राणां चक्रवाकाणां दारैश्चक्रवाकीभिः सह विरहस्तस्येक्ष-
णक्षणे दर्शनकाले संध्यायां ममापि प्रियेण सहैतद्वियोगो मा भूदिति क्षणमात्रमपि
वियोगाद्विभ्यती धवस्य नलस्य हसाय हास्यार्थमभवत् । संध्यावन्दनमात्रजन्येन
वियोगेन चक्रवियोगदर्शनमात्रेण च किमिति विभेषीत्येवं सा प्रियेण हसितेत्यर्थः ।
तावतैव वियोगेन तद्वियोगदर्शनमात्रेण च किमिति भीतेत्याशङ्क्याह—कापि कस्मि-
न्निद्वस्तुनि विषय उद्यदुत्पद्यमानमनिमित्तमकारणं वैकृतं हर्षशोकभयादि यस्मिन्नेवंभूतं
चित्तं कर्तुं अनागतं भाविनमर्थं शुभमशुभं वा वदति । तस्माद्भाविवियोगसूचिका
साधारणी तस्या भीतिर्युक्तेत्यर्थः । भावी विरहः सूचितः । इयं ज्ञातास्वाद मय्यनु-
रक्ता चेति संतोषवशात्सा तेन हसितेति भावः । 'बिभ्यतीं स परिरभ्य नामु-
चत्' इति पाठे—भयमोचनार्थं गाढमालिङ्ग्यैव तस्यावित्यर्थः । विकृतिरेव वैकृतं,
प्रज्ञादित्वाद् ॥ ६९ ॥

चुम्बितं न मुखमाचकर्ष यत्पत्युरन्तरमृतं ववर्ष तत् ।

सा नूनोद न भुजं तदर्पितं तेन तस्य किमभून्न तर्पितम् ॥ ७० ॥

चुम्बितमिति ॥ सा क्रमेण गतभीर्गतलज्जा च सती चुम्बितं प्रियेण चुम्बितु-
मारब्धं मुखं यन्नाचकर्ष वक्त्रीचक्रे, तच्चुम्ब्यमानमुखानाकर्षणं कर्तुं पत्युरन्तश्चेतस्यमृतं
ववर्ष । तदीयं मनः सुधावृष्टयेव परितुष्टं चक्र इत्यर्थः । तथा,—तेन स्तनादावर्पितं
भुजं यन्न नूनोद निराचकार, तेन भुजस्वीकारेण प्रयोजकेन तस्य किमङ्गं तर्पितं
नाभूत्, अपि तु सर्वाङ्गं तेन प्रीणितमभूत् ॥ ७० ॥

नीतयोः स्तनपिधानतां तया दातुमाप भुजयोः करं परम् ।

वीतबाहुनि ततो हृदंशुके केवलेऽप्यथ स तत्कुचद्वये ॥ ७१ ॥

नीतयोरिति ॥ स नलस्तया भर्तृकृतपाणिपीडनभिया स्तनपिधानतां कुचा-
च्छादनतां नीतयोः प्रापितयोस्तदीयभुजयोः परं केवलं करं दातुं स्थापयितुं पूर्वं-
माप । शक्तोऽभूदित्यर्थः । ततोऽनन्तरं वीतबाहुन्यपनीतभैमीकरे हृदंशुके हृदयाव-
रणवन्ने करं दातुमाप । अथ ततोऽपि पश्चात्केवले निरंशुके तत्कुचद्वये करं दातु-
माप । मुग्धाजातिः । लज्जापचयकामोपचयौ क्रमेणोक्तौ ॥ ७१ ॥

याचनान्न ददतीं नखक्षतं तां विधाय कथयाऽन्यचेतसम् ।

वक्षसि न्यसितुमात्ततत्करः स्वं विभिद्य मुमुदे स तन्नखैः ॥ ७२ ॥

याचनादिति ॥ त्वमपि नखोल्लेखं कुर्विति प्रेमभरेण याचनादपि नखक्षतं न

१ 'अत्रैकस्य करस्य क्रमादनेकेषु भुजांशुककुचेषु वृत्तिकथनात् क्रमेणैकमनेकस्मिन्
श्लोकाद्युक्तलक्षणः पर्यायालंकारभेदः' इति जीवातुः ।

ददतीं कयापि कथयाऽन्यस्मिन्गोष्ठीरस एव चेतो यस्यास्तां विचितां विधाय गोष्ठी-
संवादमुखामिनयव्याजेन स्ववक्षसि न्यसितुं स्थापयितुमात्तः स्वहस्तेन गृहीतस्तस्याः
करो येनैवंभूतः सन् तस्याः स्वहस्तधृतहस्तनखैः खं स्वशरीरं विभियोल्लिख्य मुमुदे ७२

स प्रसह्य हृदयापवारकं हर्तुमक्षमत सुभ्रुवो बहिः ।

हीमयं तु न तदीयमान्तरं तद्विनेतुमभवत्प्रभुः प्रभुः ॥ ७३ ॥

स इति ॥ स प्रभुः स्वामी सुभ्रुवो भैम्या बहिर्हृदयापवारकं वक्षःस्थलादिवसनं
प्रसह्य हठाद्धर्तुमक्षमत । तु पुनर्हीमयमान्तरमन्तःस्थं भैमीसंबन्धि तत्कामक्रीडानि-
वारकं कुलस्त्रीहृदयभूषणीभूतमपवारकमपनेतुं प्रभुः समर्थो नाभवत् । एवं विस्त्रम्भ-
णक्रमेण यद्यपि लज्जां त्याजिता तथापि हृदयाच्छादिवस्त्रापाकरणपूर्वकुचस्पर्शादिना
पुनरपि लज्जितैवेति भावः ॥ ७३ ॥

सा स्मरेण बलिनाऽप्यहापिता ह्रीक्षमे भृशमशोभताबला ।

भाति चापि वसनं विना नतु व्रीडधैर्यपरिवर्जनैर्जनः ॥ ७४ ॥

सेति ॥ बलिना प्रभाववता, अथ च,—उद्गीतेनापि स्मरेण ह्रीक्षमे लज्जाधैर्ये
अहापिताऽत्याजिता साऽबला स्त्री, अथ च,—स्त्रीत्वादुर्वला भृशमशोभत । युक्तो-
ऽयमर्थः—यतो जनो वसनं विनापि भाति च शोभत एव । तु पुनर्व्रीडधैर्ययोः परि-
वर्जने परित्यागे नैव शोभते । तस्माद्युक्तमर्थान्तरन्यासः । उद्गीतेऽपि कामे लज्जाधैर्या-
परित्यागाग्नितरां नलस्य स्पृहणीयत्वाच्छुभ इति भावः ॥ ७४ ॥

आत्थ नेति रतयाचिनं न यन्मामतोऽनुमतवत्यसि स्फुटम् ।

इत्यमुं तदभिलापनोत्सुकं धूनितेन शिरसा निरास सा ॥ ७५ ॥

आत्थेति ॥ सा इत्येवं भङ्ग्या खनिषेधार्थमपि तस्या अभिलापने मञ्जुलवाणी-
श्रवण उत्सुकं कौतुकिनमुं धूनितेन कम्पितेन शिरसा कृत्वा निरास निषेधे । इति
किम्—हे भैमि ! त्वं मद्यं सुरतं देहि प्रसीदेति सुरतयाचिनं मां यद्यस्मान्नेति न
आत्थ अतो हेतोः ‘अप्रतिषिद्धमनुमतं भवति’ इति न्यायेन सुरतं कुर्विति मामनुमत-
वत्यसि अनुज्ञातवती त्वमसीति । इयं सुरतं नानुमन्यते परं मया सह न वदत्यपी-
त्येवं परिहासभाषणे क्रियमाणे निषेधार्थमपि किञ्चिद्विध्यतीत्याशया नलेन तद्वाच-
नार्थमेवं यत्ने कृतेऽपि कुशला लज्जाधैर्यवशाच्छिरोधूननैव तं न्यषेधत्, नतु साक्षा-
दक्षरमप्युवाचेति भावः ॥ ७५ ॥

या शिरोविधुतिराह नेति ते सा मया न किमियं समाकलि ।

तन्निषेधसमसंख्यता विधिं व्यक्तमेव तव वक्ति वाञ्छितम् ॥ ७६ ॥

येति ॥ हे भैमि ! ते या शिरोविधुतिः शिरःकम्पः नेत्याह निषेधार्थं ब्रूते, मया
सेयं किं न समाकलि न सम्यग्ज्ञाता, अपि तु सम्यग्ज्ञातैव । कथमित्याह—तयोः
शिरोविधुतियुगरूपयोर्निषेधयोर्या समसंख्यता तुल्यता सा तव वाञ्छितं सुरतरूपं
विधिं व्यक्तमेव वक्ति वदति । सुरतं तवेष्टमित्याहेत्यर्थः । द्वयोरेव निषेधयोः सुन्दो-
पसुन्दन्यायेनान्योन्यघातात् ‘द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयतः’ इति न्यायेन च सुरतं
त्वया विधेयमेवेति मां प्रति विधावेव तात्पर्यमिति मया त्वदाशयो ज्ञात इति भावः ।

इति पुनरपि भैमीवादनाथं वक्रोक्तिः । 'विधिः' इति पाठे—तस्य मत्प्रार्थितस्य शिरोधूनतिः (न) द्वयरूपौ निषेधौ तयोः समसंख्यतैव विधिस्ते तवाभिलाषं स्पष्टमेव वक्ष्येति व्याख्येयम् ॥ ७६ ॥

नात्थ नात्थ शृण्वानि ते न किं तेन वाचमिति तां निगद्य सः ।

सा स दूत्यगतमाह तं यथा तज्जगाद मृदुभिस्तदुक्तिभिः ॥ ७७ ॥

नेति ॥ स नलः तामिति पूर्वोक्तं निगद्योक्त्वा सा दूत्यं गतं दूत्येन हेतुना वा भैमीसविधं गतं तं नलं 'तदद्य विश्रम्य वृणे—' इति यथा आह स ब्रूते स तदेव मृदुभिरतिमञ्जुलाभिस्तस्या भैम्या उक्तिभिस्तद्भाषणानुकारिणीभिः जगाद । तादृगेवानूदितवानित्यर्थः । इति किम्—हे भैमि ! अहं ते वाचं न शृण्वानि, तेन मदश्रवणेन हेतुना मया नाकर्णनीयमिति बुद्ध्या त्वं नात्थ नात्थ न ब्रूषे न ब्रूषे किम् । त्वद्भाष्यानि मया पूर्वमेवाकर्णितानि, इदानीं तव भाषणं मया न श्रोतव्यमिति वृथैवेयं मुखमुद्रेणेति त्वया वक्तव्यमित्यवददिति भावः । त्वं नात्थेति स्वरभङ्ग्या मा वादीरित्यर्थः । 'किम्' इत्याक्षेपे वा । युगमम् ॥ ७७ ॥

नीविसीम्नि निविडं पुराऽरुणत्पाणिनाऽथ शिथिलेन तत्करम् ।

सा क्रमेण न न नेतिवादिनी विघ्नमाचरदमुष्य केवलम् ॥ ७८ ॥

नीवीति ॥ सा पुरा प्रथमसंभोगारम्भे नीविसीम्नि वर्तमानं तस्य करं स्वपाणिना निविडमतिगाढं यथा तथाऽरुणत् । अथानन्तरं क्रमेण भयभङ्गानन्तरं दिनान्तरे नितम्बजघनस्पर्शकारिणं नलकरं शिथिलेन पाणिना रुरोध । ततोऽपि लज्जाविजयानन्तरं न न नेतिवादिनी सती अमुष्य नलकरस्य नलस्यैव वा केवलं विघ्नमाचरत् । न न नेत्युक्ते यदि न निवर्तते, (तर्हि) मा निवृत्तत्, वदामि तावदेवमिति वचोमात्रेण विघ्नमाचरत्, न तु कर्मणेति भावः । मुग्धाजातिः । भयलज्जाल्यागः सूचितः ॥ ७८ ॥

रूपवेषवसनाङ्गवासनाभूषणादिषु पृथग्विदग्धताम् ।

सान्यदिव्ययुवतिभ्रमक्षमां नित्यमेत्य तमगान्नवा नवा ॥ ७९ ॥

रूपेति ॥ सा रूपेषु देववरदानात्कायधारणानिर्मितेषु सौन्दर्यविशेषेषु, वेषेषु महाराष्ट्रलाटगुर्जरादिस्त्रीधृतवस्त्रालंकारादिशृङ्गारभङ्गीषु, वसनेषु नीलपीतदुकूलदिवलेषु, अङ्गवासनासु चन्दनकस्तूरीकर्पूराद्यङ्गरागैरगुरुचन्दनादिधूपैश्च कृतेषु देहामोदेषु, भूषणेषु सौवर्णेषु मुक्तामाणिक्यहीरकादिखचितेष्वलंकारेषु तदादिषु च भाषान्तरेषु विषये पृथक् प्रत्येकं प्रतिदिनमन्यस्या दिव्ययुवते रम्भादिस्वर्गस्त्रिया भ्रमे क्षमां समर्था रम्भादिरियमेवेति भ्रान्तिकारिणीं विदग्धतां चातुरीमेत्य प्राप्यात एव नवा नवा नूतना नूतना सती नित्यं तमगात् । संबुभुज इत्यर्थः । अन्वहमन्यैवेयमिति तस्य चेतसि स्फुरितेत्यर्थः । 'वा' इवार्थः । नित्यं नवेव नागात्, अपि तु नवीनेव जगामेति काकुर्वा । अन्वहं नूतनत्वादनुरागातिशयादन्यावरोधाङ्गनासंभोगविमुखो नलो जात इति भावः । '०क्षमा' इति पाठे—भैमीविशेषणम् ॥ ७९ ॥

१ 'अत्रैकस्मिन्निविदेशे क्रमादनेकव्यापारसंबन्धोक्तः पर्यायालंकारभेदः' इति जीवातुः ।

इङ्गितेन निजरागनीरधि संविभाव्य चटुभिर्गुणज्ञताम् ।

भक्तां च परिचर्ययानिशं साधिकाधिकवशं व्यधत्त तम् ॥ ८० ॥

इङ्गितेनेति ॥ सा अधिका सर्वगुणैरुत्कृष्टा चतुरा च तमधिकमतितरां वशमात्मन्यनुरागिणं व्यधत्त चकार । किञ्चित्प्रौढाऽभूदित्यर्थः । किं कृत्वा—इङ्गितेन 'सख्यादिषु भर्तृगुणवर्णनपूर्वं भाषणम्, तद्दोषापलापः, पश्चादभिमुख्येन शयनम्, पूर्व-सुत्थानम्, आगमने तुष्टिः, प्रवासे वैमनस्यम्, सदा समसुखदुःखता' इत्याद्यनुराग-द्योतकेन चेष्टितेन निजम् अगाधत्वादनुरागमेव नीरधि नलं संविभाव्य सम्यग्ज्ञापयित्वा, तथा,—चटुभिः 'भवादृशोऽतिसुन्दरोऽतितेजस्वी वदान्यः सर्वकलाकुशलः कः, अपि तु—न कोऽपि' इत्यादिप्रियभाषणैर्गुणज्ञतां च स्वीयगुणप्राद्वित्वं वैदग्ध्यं च ज्ञापयित्वा, तथा,—अनिशं सर्वदा परिचर्यया चरणादिसंवाहनतालवृन्तचालनादिरूपया सेवया निजां भक्तां भक्तियुक्तां च ज्ञापयित्वा । अनिशं निशामभिव्याप्य मर्यादीकृत्य । अहोरात्रमित्यर्थ इति वा ॥ ८० ॥

स्वाङ्गमर्पयितुमेत्य वामतां रोषितं प्रियमथानुनीय सा ।

आतदीयहठसंबुभुशुतां नान्वमन्यत पुनस्तमर्थिनम् ॥ ८१ ॥

स्वाङ्गमिति ॥ सा संभोगार्थिने नलाय स्वाङ्गं स्तनादिकं निजमङ्गमर्पयितुं दातुं किञ्चिद्वामतां प्रातिकूल्यमेत्य किञ्चिदङ्गमदत्त्वा, अथानन्तरं तेनैव व्यापारेण रोषित-मुत्पादितरोषमौदासीन्यं प्राप्तं प्रियं नलं चुम्बनालिङ्गनचरणपतनादिनाऽनुनीय प्रसादानन्तरमियं मां प्रसादयति चेत्तर्हि मदीप्सितं करिष्यतीति बुद्ध्या पुनरर्थिनं तदङ्गं याचमानं तं तदीयां नलीयां हठाद्वलात्कारेण संबुभुशुतां संभोगेच्छुताम् आ मर्यादीकृत्य नान्वमन्यत तावन्नानुमेने । पूर्वं याज्जापूर्वं संभोगे प्रवृत्तः, अनन्तरं तदीयवामत्वादोषवशादौदासीन्यं गतः ह्यनन्तरं प्रति गमिष्यतीति बुद्ध्या तथाऽनन्तरमनुनीतः सन् पुनरर्थयमानोऽपि यावद्वलात्संभोगं करोति तावन्नानुमतः, अनन्तरं त्वनुमत इत्यर्थः । याज्जानन्तरमेवानुमनने तादृशोऽनुरागो न वर्धते । तदीयमनुरागमात्मनि परां कोटिं प्रापयितुं हठसंभोगमेवैच्छदिति भावः । अनुनयानन्तरं संभोगे कृतेऽप्यनुरागातिशयात्पुनः सुरताभिलाषिणं नानुमेन इति 'पुनः'शब्दार्थो वा । रोषितं, ण्यन्ता-निष्ठा । आतदीयेति, मर्यादायामव्ययीभावो नपुंसकत्वाद्भस्वत्वम् ॥ ८१ ॥

आद्यसंगमसमादराण्यघाद्वल्लभाय ददती कथंचन ।

अङ्गकानि घनमानवामताव्रीडलम्भितदुरापतानि सा ॥ ८२ ॥

आद्येति ॥ सा अङ्गकानि हस्तानि सौकुमार्यातिशयादनुकम्प्यानि निजान्यहान्याद्यसंगमेन प्रथमसंभोगेन समस्तुल्य आदरः प्राप्त्युपायासक्तिर्येषु प्रथमसंभोगे भयलज्जालागपूर्वं विश्वासार्थं यावान् प्रतारणाद्युपायः कृतः, तानेव पाश्चात्येष्वपि संभो-

१ इतः प्राक्—

'यत्कियां प्रति यदस्त्रजस्तया (?) स्वस्वरस्य लघुतां दधानया ।

पत्युरन्वहमहीयत स्फुटं तत्किलाद्वियत तस्य मानसम् ॥'

इत्यधिकः श्लोकः कापि दृश्यते ॥

नेषु यत्प्राप्तये नलेनोपायः कृतः, तादृशीं नीतिं यावदधाद्धार । यतः—वल्लभाया-
तिप्रियसे नलाय कथंचन भूयसा प्रयासेन तान्येव ददती । तत्रापि हेतुः—यतः—
घनैर्दर्मनवामताव्रीडैः मानः प्रीतिकलहजोदासीनता, वामता स्वाङ्गसमर्पणप्राप्तिकूं-
ल्यम्, व्रीडो लज्जा, तैः पक्षे घनेन मानेन या वामता तया लज्जया च, लम्बिता
प्रापिता दुरापता दुर्लभता येषां तानि । आदौ विवाहात्पूर्वं यः संगमस्तत्कालीनेनाद-
रेण तुल्यादराणीति वा । मानादिना तदङ्गानां दुष्प्रापत्वादिच्छाविद्वेदेर्नलीयोऽनुरागः
प्रत्यहं परां कोटिमध्यारोहदिति भावः । अङ्गकानि, 'हस्ते' (५।३।८६) 'अनु-
कम्पायाम्' (५।३।६७) इति वा कन् । वामतायुक्तो व्रीड इति समासः ॥ ८२ ॥

पत्युरागिरिशमातरु क्रमात्स्वस्य चागिरिजमालतं वपुः ।

तस्य चार्हमखिलं पतिव्रता क्रीडति स्म तपसा विधाय सा ॥ ८३ ॥

पत्युरिति ॥ सा पतिव्रता धर्मेण कार्ये कारणोपचारात्तपसा तपःफलेनेन्द्रादिवर-
दानेन वा पत्युर्नलस्य वपुरागिरिशं हरमारभ्य आतरु वृक्षपर्यन्तं, तरुमारभ्य गिरि-
शपर्यन्तं, वा तं, तथा,—स्वस्य चात्मनः शरीरमागिरिजं गिरिजां पार्वतीमारभ्य
आलतं लतापर्यन्तम्, लतामारभ्य पार्वतीपर्यन्तं वारोहावरोहक्रमेण प्रथमं प्रियस्य,
पश्चादात्मन इत्येवंरूपेण, गिरिशरूपे गिरिजारूपं, तरुरूपे लतारूपमित्येवं वा क्रमेण
विधाय तत्तद्रूपं विरचय्य तस्यावलम्बितशरीरान्तरस्य संबन्ध्यखिलं यद्भाषादि
क्रीडादि चार्हं योग्यं तदपि विधाय क्रीडति स्म । यतः—पतिव्रता । नहि पतिव्र-
तानां किञ्चिदसाध्यमस्ति । 'चः' अवधारणे । अखिलं भाषावेषादि तस्यैवार्हं यथा तथा
रेमे इति वा ॥ ८३ ॥

न स्थली न जलधिर्न काननं नाद्रिभूर्न विषयो न विष्टपम् ।

क्रीडिता न सह यत्र तेन सा सा विधैव न यया यया न वा ॥ ८४ ॥

नेति ॥ सा तेन सह यत्र न क्रीडिता संभोगं नाकृत सा स्थली अकृत्रिमा भूरेव
नास्ति । तथा,—जलधिः कूपमारभ्य समुद्रपर्यन्तं स जलाशयो नास्ति । तथा,—
काननं तद्गुर्मं वनं नास्ति । साऽद्रिभूर्नास्ति । स विषयः कर्णाटादिरूपो देशविशेष
एव सुखहेतुः स्रक्चन्दनादिर्वा नास्ति । तद्विष्टपं भूर्भुवःस्वराद्येव नास्ति । यस्यां
यस्मिन्वा तेन सह चिक्रीडेति प्रत्येकं योज्यम् । 'वा' समुच्चये । तथा,—सा विधैव
पुरुषायितादिरूपः कामशास्त्रोक्तः प्रकार एव नास्ति । यया यया येन येन प्रकारेण
सा न क्रीडिता । जलान्तःसंभोगनिषेधे पूर्वश्लोके नानारूपधारणोक्तैर्मत्स्यादिरूपत्वा-
न्निषेधो न, मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येति ज्ञेयम् । क्रीडिता, 'गत्यर्थकर्मक—'
(३।४।७२) इति कर्तरि निष्ठा ॥ ८४ ॥

नम्रयांशुकविकर्षिणि प्रिये वक्रवातहतदीप्तदीपया ।

भर्तुमौलिमणिदीपितास्तया विस्मयेन ककुभो निभालिताः ॥ ८५ ॥

नम्रयेति ॥ प्रियेऽशुकविकर्षिणि सति लज्जावशाद्गुप्तावयवानवलोकनार्थं नम्रया,
अत एव वक्रवातेन हतो निर्वापितो दीप्तः प्रकाशमानो दीपो यया तया भर्तुमौलौ
मणयो मुकुटरजानि तैर्दीपिताः प्रकाशिताः ककुभो दिशः विस्मयेन निर्वापितेऽपि दीपे

कथमयं प्रकाश इत्याश्चर्येण निभालिता विलोकिताः । रत्नप्रकाशाज्ञानाद्विस्मयः, रत्न-
प्रभातिशयाद्वा ॥ ८५ ॥

कान्तमूर्ध्नि दधती पिधित्सया तन्मणेः श्रवणपूरमुत्पलम् ।

रन्तुमर्चनमिवाचरत्पुरः सा खवल्लभतनोर्मनोभुवः ॥ ८६ ॥

कान्तेति ॥ तस्य पूर्वोक्तस्य दिक्षु दीप्तस्य मुकुटमणेः पिधित्सया आच्छादितुमि-
च्छया श्रवणपूरं कर्णभूषणीकृतं नीलोत्पलं कान्तमूर्ध्नि दधती स्थापयन्ती सा रन्तुं
खवल्लभस्येव तनुः शरीरं यस्य नलदेहव्याजं धारयन्ती मनोभुवः पुर आदौ सुरता-
रम्भेऽर्चनमिवाचरत्पूजामिव चकार । पुष्पपूजा शिरसि कर्तुमुचिता । रतारम्भे च
स्मरः समुचिता देवतेति तत्पूजा युक्ता । प्रकाशाभावार्थं कर्णोत्पलेन मुकुटमणिं पिद-
धाविति भावः ॥ ८६ ॥

तं पिधाय मुदिताथ पार्श्वयोर्वीक्ष्य दीपमुभयत्र सा खयोः ।

चित्तमाप कुतुकाद्भुतत्रपातङ्कसंकटनिवेशितस्मरम् ॥ ८७ ॥

तमिति ॥ सा तं नलीयं मुकुटमणिं पिधाय कर्णोत्पलेनाच्छाद्य मुदिता सती
अथ पश्चात्खयोर्निर्जयोर्भयत्र द्वयोर्वीमदक्षिणयोः पार्श्वयोर्दीपं वीक्ष्यार्थाद्भौ दीपौ दृष्ट्वा
खचित्तमघटमानघटनात्कुतुकं तद्दर्शनजातं आः किमेतदिति चमत्करणमद्भुतमाश्चर्यं,
लज्जा त्रपा, आकस्मिकदीपदर्शनादातङ्को भयं गोप्यान्वपि मवीयाङ्गानि प्रियेण दृष्टा-
नीति शङ्कातिशये वातङ्कः, तेषां संकटे संमर्दे मध्ये निवेशितः स्मरो यत्र तदेवंभूत-
माप । विशेषणविधौ तात्पर्यम् । दीपौ दृष्ट्वा कौतुकादिसहिताभूदिति भावः ॥ ८७ ॥

एककस्य शमने परं पुनर्जाग्रतं शमितमप्यवेक्ष्य तम् ।

जातवह्निवरसंस्मृतिः शिरः सा विधूय निमिमील केवलम् ॥ ८८ ॥

एककस्येति ॥ द्वयोर्दीपयोर्मध्य एककस्य दीपस्य मुखचेलान्धलादिना शमने
निर्वाणे क्रियमाणे सति पूर्वशमितमपि तं द्वितीयं दीपं नल्लेच्छामात्रेण पुनरपि जाग्रतं
प्रदीप्तमवेक्ष्य जाता वह्निवरसंस्मृतिर्यस्याः सा स्मरणाभिनयवशाद्वा शिरो विधूय केवलं
निमिमील निमीलितवती । लज्जाभिनयः कौतुकवशात्तदीयगोप्यावयवविलोकनार्थं
तस्या निरुपायत्वार्थं पुनः पुनः शामितानपि दीपानिच्छामात्रेणाजिज्वलदिति भावः ।
एकस्य शमने कृतेऽपरदीपं जाग्रतं दृष्ट्वा शमितमपि पुनर्जाग्रतं दृष्ट्वेति व्याख्येयम् ।
एककः पूर्ववत् ॥ ८८ ॥

पश्य भीरु ! न मयापि दृश्यसे यन्निमीलितवती दशावसि ।

इत्यनेन परिहस्य सा तमः संविधाय समभोजि लज्जिता ॥ ८९ ॥

पश्येति ॥ अनेनेति परिहस्य सोपहासमुक्त्वा तदीयलज्जापाकरणार्थं दीपाभावे-
च्छामात्रेण तमः संविधायान्धकारं निर्माय सा समभोजि संयुक्ता । ततो लज्जिता ।
इति किम्—हे भीरु लज्जाभयकातरे ! यद्यस्मात्त्वं दृशौ निमीलितवत्यसि, तस्मात्त्वं
मयापि न दृश्यसे पश्य नेत्रनिमीलनात्त्वया यथा स्वीयमङ्गं न निरीक्ष्यते, तथा मयापि
त्वदङ्गमित्यर्थः । अथ च,—त्वया नेत्रे निमीलिते, मया तु त्वं न दृश्यसे चित्रमे-
तत् । यस्मान्मया न द्रव्यमिति हेतोस्त्वया नेत्रे निमीलिते, तावतैव मया न दृश्यसे,

अपि तु दृश्यस एव । अन्या हि गोप्यमङ्गं वल्गादिनाच्छादयति, त्वया तु नेत्रे एव निमीलिते । तथा च मया त्वदीयगोप्यमङ्गं कामं दृष्टमेवेति किं नेत्रनिमीलनेन पश्येति । अमुना नलेन लज्जिता सा तमः सम्यग्विधायानन्तरं चैवं परिहासपूर्व-मुक्ता । भीरु, ऊडन्तत्वाच्चदीत्वाद्वस्त्रः । तत्सामर्थ्यान्न गुणः ॥ ८९ ॥

चुम्ब्यसेऽयमयमङ्गयसे नखैः श्लिष्यसेऽयमयमर्प्यसे हृदि ।

नो पुनर्न करवाणि ते गिरं हुं त्यज त्यज इवासि किंकरा ॥ ९० ॥

इत्यलीकरतकातरा प्रियं विप्रलभ्य सुरते ह्रियं च सा ।

चुम्बनादि विततार मायिनी किं विदग्धमनसामगोचरः ॥ ९१ ॥ युग्मम्

चुम्ब्यसे इति ॥ इतीति ॥ युग्मम् । हे प्रिय ! मयाऽयं त्वं चुम्ब्यसे, अयं त्वं नखैरङ्गयसे चिह्नयसे, अयं त्वं श्लिष्यस आलिङ्गयसे, अयं त्वं हृदि अर्प्यसे हृदयो-परि धार्यसे । ते तव पुनरहं गिरं नो करवाणीति न, अपि तु करोम्येव । यत्त्वया चुम्बनादि याचितं तत्सर्वं करोम्येव । यत इत्यर्थः । 'हुम्' इति सुरतसंमर्दासहत्वेन पूर्यतामित्यर्थः । 'त्यज त्यज' इति पीडानटने । मुञ्च मुञ्च मामित्यर्थः । 'अहं तव किंकरा-स्मि' इति दैन्यनटने । इत्येवंप्रकारेणालीकरते मिथ्यैव सुरते कातरा भीरुः । सुरते विषये बलात्कारभीता सती आत्मानं यथाकथंचिन्मोचयितुमेवेयं वदति, न तु हेल्येति । तथा,—अद्यापीयमप्रौढेति प्रियं विप्रलभ्य प्रतार्य एतादृशीं वृथाबुद्धिं तस्योत्पाद्य, तथा ह्रियमपि प्रतार्य मामियमद्यापि न मुञ्चति । बलात्कारभयाच्चुम्बनादि करोति, न तु स्वेच्छयेति लज्जालागमप्यप्रकटीकृत्य चुम्बनादि पूर्वोक्तं सकलमपि सुरतसंभारं प्रौढतयैव विततार प्रियाय ददौ । यतो मायिनी मायावती । उक्तप्रकारेण कपटे-नाच्छादितनिजकामोन्मादप्रौढिरिति यावत् । यस्मात्—विदग्धं व्यवहारचतुरं मनो येषां मानवानां किं वस्तु अगोचरो विषयो न भवति, अपि तु,—सर्वमपि साध्य-मेव । चतुरा हि असाध्यमपि साधयन्ति । 'अलीकतरकातरा' इति पाठे—अलीकतरं कातरेति समासः । त्यज त्यज, वीप्सायां द्विरुक्तिः । किंकरेति, 'दिवाविभा—' (३।२।२१) इति टच्प्राप्तावपि 'कियत्तद्बहुषु कृभोऽज्जिधानम्' (वा० २००२) इत्यच् । ततश्चाप् ॥ ९०-९१ ॥

खेप्सितोद्गमितमात्रलुप्तया दीपिकाचपलया तमोघने ।

निर्विशङ्करतज्जन्मतन्मुखाकृतदर्शनसुखान्यभुङ्क्त सः ॥ ९२ ॥

खेति ॥ स तमसा घने तस्मिन्सौधे, अथ च,—तमस्तुल्ये घने मेघे तमोरूपे मेघे खेप्सितेन खेच्छामात्रेणोद्गमितमात्रा प्रकाशिता चासौ तदानीमेव लुप्ता शमितता च, तथा,—दीपिकयैव चपलया विद्युता दृष्टनष्टया निर्विशङ्कं यद्गतं तस्माज्जन्म येषां तानि च तानि तस्या मुखाकृतानि वदनेक्षितानि तेषां दर्शनानि तज्जन्यानि सुखान्यभुङ्क्तान्वभूत् । अन्धकारवशाद्भैमी खेच्छाविरचितमुखाकृतदर्शनसुखानुभवार्थं बह्विवरदानवशात्तदानीमेव दीपिकां प्रकाशितवान्, तदानीमेव च लज्जावती स्यादिति भिया पुनस्तां शमितवानिति भावः । विद्युदप्येवंभूता भवति । लुप्तेत्यन्तर्भावितव्यर्थे हेयः ॥ ९२ ॥

यद्भुवौ कुटिलिते तथा रते मन्मथेन तदनामि कार्मुकम् ।

यत्तु हुंहुमिति सा तदा व्यधात्तत्स्मरस्य शरमुक्तिहुंकृतम् ॥ ९३ ॥

यदिति ॥ तथा रते भ्रुवौ कुटिलिते वक्रिते इति यत्, तन्मन्मथेन कार्मुकमेवानामि । यत्तु पुनः सा तदा सुरतसमये सुरतसंमर्दनिःसहतावारणव्याजेन हुंहुमिति रतिक्लृप्तशब्दं व्यधात्, तत्स्मरस्य शरमुक्तिहुंकृतं वाणमोचनकालीनं हुंकारमेवाकृतं हुंकार एवाभूत् । तस्या हुंकरणं कामस्य चापनमनमित्यर्थः । कामस्य वामत्वाद्भ्रुव-
क्रणादिना कामः पुनरुज्जृम्भित एवाभूदिति भावः ॥ ९३ ॥

ईक्षितोपदिशतीव नर्तितुं तत्क्षणोदितमुदं मनोभुवम् ।

कान्तदन्तपरिपीडिताधरा पाणिधूननमियं वितन्वती ॥ ९४ ॥

ईक्षितेति ॥ चुम्बनरसात्कान्तदन्तैः परिपीडिताधरा दृष्टाधरा, अत एव—
पाणिधूननं वितन्वती इयं तत्क्षणे सुरतसमये उदितमुदं संजातहर्षं मनोभुवं नर्तितुमु-
पदिशतीव नृत्यं शिक्षयन्तीव प्रियेणेक्षिता । यापि नृत्यं शिक्षयति सापि हस्तका-
भिनयवशात्करकम्पनं करोति । उपदिशती, 'आच्छीनद्योः—' (७।१।८०) इति
पाक्षिकत्वाच्चुम्बभावः ॥ ९४ ॥

सा शशाक परिरम्भदायिनी गाहितुं बृहदुरः प्रियस्य न ।

चक्षमे च स न भङ्गुरभ्रुवस्तुङ्गपीनकुचदूरतां गतम् ॥ ९५ ॥

सेति ॥ परिरम्भदायिनी सा प्रियस्य बृहदुरो गाहितुं सामस्येन स्प्रष्टुं न शशाक ।
यतो बृहदतिविशालम् । सा च कृशाङ्गीत्यर्थः । स च नलोऽपि भङ्गुरे भ्रुवौ यस्या-
स्तस्या वक्षः सर्वमपि स्प्रष्टुं न चक्षमे । यतः—तुङ्गाभ्यां पीनाभ्यां कुचाभ्यां दूरतां
व्यवहिततां गतं प्राप्तम् । कुचमात्रमेवालङ्कितम्, न तु सर्वं वक्ष इत्यर्थः । उभावपि
संपूर्णोलङ्घनाप्राप्तेर्नैतरां सस्पृष्टत्वादुज्जृम्भितकामौ जाताविति भावः ॥ ९५ ॥

बाहुवल्लिपरिरम्भमण्डली या परस्परमपीडयत्तयोः ।

आस्त हेमनलिनीमृणालजः पाश एव हृदयेशयस्य सः ॥ ९६ ॥

बाह्विति ॥ तयोर्बाहुव एव दैर्घ्यकार्श्याभ्यां वल्लयो लतातुल्यास्तासां परिरम्भ
आलिङ्गनविषये या मण्डली वृत्ताकाराङ्गपाली परस्परमपीडयद्बाहुमालिङ्गत् । स हृद-
येशयस्य कामस्य हेमनलिनीमृणालज्जातस्तेन निर्मितः पाश एव आस्त बभूव । अति-
गौरत्वान्मार्दवत्वाच्च बाहुनां सौवर्णमृणालतुल्यत्वम् । पाशबद्धो यथा वश्यो भवति,
तथाऽङ्गपालीपाशेन दृढं बद्धौ कामवशं याताविति भावः ॥ ९६ ॥

वल्लभेन परिरम्भपीडितौ प्रेयसीहृदि कुचाववापतुः ।

केलतीमदनयोरुपाश्रये तत्र वृत्तमिलितोपधानताम् ॥ ९७ ॥

वल्लभेनेति ॥ प्रेयसीहृदि वल्लभेन परिरम्भपीडितौ गाढालिङ्गनेन वामनीकृतौ
कुचौ केलतीमदनयो रतिकामयोरुपाश्रये विश्रान्तिस्थाने तत्र वक्षसि वृत्तमिलितोप-
धानतां वर्तुलसंगतोच्छीर्षकभावमवापतुः । प्रभोर्हि विश्रान्तिस्थाने शय्यादौ गण्डोप-
धानं वृत्तमुच्छीर्षकं भवाते, रतिकामौ च प्रभू तत्र वर्तते, अतस्तत्रैव वर्तमानौ वृत्तौ

वामनीभूतौ कुचौ द्वयोस्च्छीर्षके इव बभूवतुरित्यर्थः । इत्युत्प्रेक्षा । केलती रति-
पर्यायः ॥ ९७ ॥

भीमजोरुयुगलं नलार्पितैः पाणिजस्य मृदुभिः पदैर्बभौ ।

तत्प्रशस्ति रतिकामयोर्यस्तम्भयुग्ममिव शातकुम्भजम् ॥ ९८ ॥

भीमजेति ॥ भीमजोरुयुगलं नलार्पितैर्मृदुभिः पाणिजस्य नखस्य पदैः स्तोक-
त्वञ्चात्रोल्लेखिभिर्नखक्षतैः कृत्वा रतिकामयोः शातकुम्भजं सौवर्णं तयोर्यशःप्रशस्तिर्लि-
पिरूपा यत्र, सैव नखस्वरूपैव यशःप्रशस्तिर्यत्रैवंभूतं वा, निजजयप्रकाशकं स्तम्भयु-
ग्ममिव बभौ । रतिकामयोरियमेव यशःप्रशस्तिर्यत्रनखक्षतादिकरणं नाम । सुवर्णं तु-
ल्यत्वादूर्वोः सुवर्णस्तम्भत्वम् । अन्यस्यापि प्रभोर्यशःप्रशस्तिर्यस्तम्भे लिख्यते ॥ ९८ ॥

बह्ममानि विधिनापि तावकं नाभिमूरुयुगमन्तराङ्गकम् ।

स व्यधादधिकवर्णकैरिदं काञ्चनैर्यदिति तां पुराह सः ॥ ९९ ॥

बह्मिति ॥ स तां पुरेत्याह अवोचत् । इति किम्—हे भैमि ! नाभिमूरुयुग-
मन्तरा नाभ्यूरुद्वयमध्येऽङ्गकं कोमलतातिशयान्मर्दनासह्यत्वात्पं ह्रस्वं वा मदनसद-
नाख्यं तावकमङ्गं न केवलं मया, किंतु वीतरागेण विधिना ब्रह्मणापि बहु नितराम-
मान्यादृतम् । यद्यस्मात्कारणात्स ब्रह्माधिको वर्णो येषां तैरतिगौरवर्णैरत्युत्तमैः काञ्चनै-
रिदं कामगृहं व्यधादकृतम् । निरन्तरावृतत्वादुष्णशीतवातादिसंबन्धाभावादलोमत्वा-
ञ्चाङ्गान्तरापेक्षयाऽधिकवर्णं वराङ्गं दृष्ट्वा प्रदीप्तकामः सन्नेवमुवाचेत्यर्थः । अश्लीलम-
प्येतन्मैथुनादन्यत्र निषेधाद्वाराङ्गदर्शनं युक्तमिति ज्ञेयम् । नाभिमिल्यादौ, 'अन्तरा-
न्तरेण—' (२।३।४) इति द्वितीया । अङ्गकम्, 'अल्पे' (५।३।८५) 'ह्रस्वे'
(५।३।८६) इति वा कन् । पुराहेति, भूते 'पुरि छद् चाम्से' (३।२।१२२)
इति लट् ॥ ९९ ॥

पीडनाय मृदुनी विगाह्य तौ कान्तपाणिनलिने स्पृहावती ।

तत्कुचौ कलशपीननिष्ठुरौ हारहासविहते वितेनतुः ॥ १०० ॥

पीडिति ॥ कलशवत्पीनौ पीवरौ निष्ठुरौ कठिनौ च तावतिप्रसिद्धगुणौ तस्याः
कुचौ कर्तुंभूतौ कान्तस्य पाणिनलिने करकमले कर्मभूते हारस्य हासः प्रकाशस्तेन
विहते आच्छादिते वितेनतुश्चक्रतुः । स्पृशन्तावपि नलकरौ हारवीप्या पिहितावि-
त्यर्थः । अथवा हार एव हासस्तेन पराभूते कृतोपहासे चक्रतुः । यतः—विगाह्य
तावेवामितः स्पृष्ट्वा पीडनाय मर्दनाय स्पृहावती साभिलाषे धृतेच्छे । यतः—मृदुनी
मर्दयितुमसमर्थौ । स्वयं मृदुर्हि महतः कठिनस्य च पीडनाय न प्रभवतीति मृदुभ्यां
युवाभ्यां विशालौ कठिनौ चावां मर्दयितुमशक्यावितीयं वाञ्छा वृथा धार्यते स्वपर-
तारतम्यं न ज्ञायते भवञ्चामिति तत्कुचाभ्यां नलकरौ हारहास्येन विडम्बितावित्यर्थः ।
सर्वतः स्पृष्टावेव न तु पीडिताविति भावः । 'अकर्मकठिनौ हस्तौ—' इति लक्षणा-
त्कांठिन्यमेव राजकरस्य गुणः, तथापि नलिनरूपणात्कठिनत्वेऽपि कुचापेक्षया मार्द-
वान्मृदुनी इत्युक्तम् । पीडनाय स्पृहावती ते मृदुनी विशेषेण ज्ञात्वा हासविहते
चक्रतुरिति वा । अन्योऽपि निष्ठुरो मृदुमुपहसति ॥ १०० ॥

यौ कुरङ्गमदकुङ्कुमाञ्चितौ नीललोहितरुचौ वधूकुचौ ।

स प्रियोरसि तयोः स्वयंभुवोराचचार नखकिंशुकार्चनम् ॥ १०१ ॥

याविति ॥ यौ वधूकुचौ कुरङ्गमदेन कस्तूर्या कुङ्कुमेन चाञ्चितौ पूजितौ कृतविलेपनावृत एव क्रमेण नीला लोहिता रुक्कान्तिर्ययोः, अथ च,—नीललोहितो हरस्तत्कान्ती एवंभूतौ स नलस्तयोर्यौवनारम्भे प्रियोरसि भैमीवक्षसि स्वयमेव भवतोः प्रादुर्भवतो रक्तीक्ष्णाप्रत्वान्नखैरेव किंशुकैः पलाशपुष्पैरर्चनं पूजामाचचार । कृताङ्गरागयोः कुचयोर्नखपदानि रचितवानित्यर्थः । अल्पनखोल्लेखस्य व्यथाराहित्येन शोभा मात्रहेतुत्वापादनमिवेत्युपेक्षा । कस्तूर्या अभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः ॥ १०१ ॥

अम्बुधेः कियदनुत्थितं विधुं खानुविम्बमिलितं व्यडम्बयत् ।

चुम्बदम्बुजमुखीमुखं तदा नैषधस्य वदनेन्दुमण्डलम् ॥ १०२ ॥

अम्बुधेरिति ॥ सुरतावसरेऽम्बुजमुख्या भैम्या मुखं चुम्बद्वयनैषधस्य वदनेन्दुमण्डलं कर्तुं प्रतिदिनमुदयसमयेऽम्बुधेः समुद्रात्कियत्स्तोकमनुत्थितम्, तथा,—समुद्रजले जातेन खानुविम्बेनात्मीयप्रतिविम्बेन मिलितं निरन्तरसंबद्धं विधुं चन्द्रं व्यडम्बयदनुचकार । भैमीमुखं कर्तुं नलमुखं कर्माभूतं चुम्बदिति वा । अनेन विपरीतरतं सूचितम् । विम्बप्रतिविम्बभावनिरूपणेनात्यन्तं तन्मुखयोः सादृश्यं सूचितम् । कामसुहृच्चन्द्रोदयनिरूपणाच्च कामोज्ज्वल्यं व्यज्यते ॥ १०२ ॥

पूगभागवद्बहुताकषायितैर्वासितैरुदयभास्करेण तौ ।

चक्रतुर्निधुवनेऽधरामृतैस्तत्र साधु मधुपानविभ्रमम् ॥ १०३ ॥

पूगेति ॥ पूगफलफालिकानां भागोऽशस्तस्य बहुतया कषायितैस्तुवररसं प्रापितैः, 'कषायः सुरभावपि—' इत्यभिधानात्सुरभितैर्वा । तथा पक्वेनोदयभास्कराख्येन ताम्बूलमध्ये गृहीतेन कर्पूरेण वासितैः, सुरभितैरन्योन्याधरामृतैर्वा, अधररसैरेवामृतैः कृत्वा तौ दमयन्तीनलौ तत्र निधुवने सुरते मधुपानस्य विभ्रमं मद्यपानरूपं विलासं साधु सम्यग्यथा तथा अथ च,—मद्यपानजन्यं विभ्रमं चक्रतुः । मद्यपानस्थानेऽन्योन्याधरपानमेव चक्रतुस्तेनैव च नितरां सोन्मादौ जाताविति भावः । अन्योऽपि कषायरसं कर्पूरवासितं शीतलं मधु पिबति । साध्वनिषिद्धं मध्विति वा । सुरते मधुपानविभ्रममधरामृतैः साधु यथा तथा चक्रतुः । उपदंशस्थानेऽधरामृतानि जातानीत्यर्थः । 'भोगः' इति पाठे—अनुभवः । 'रागः' इति पाठे—बहुताम्बूलचर्वणक्रमविवर्धमानरक्तिमबाहुल्येनेत्यर्थः । कषायितैः, 'तत्करोति—' (ग० सू० २०४) इति ण्यन्तान्निष्ठा ॥ १०३ ॥

आह नाथवदनस्य चुम्बतः सा स शीतकरतामनक्षरम् ।

सीत्कृतानि सुदती वितन्वती सत्त्वदत्तपृथुवेपथुस्तदा ॥ १०४ ॥

आहेति ॥ तदा सुरतचुम्बनावसरे सीत्कृतानि वितन्वती कुर्वती, तथा कामावस्थाविकारविशेषेण सत्त्वेन दत्तः पृथुर्वेपथुः कम्पो यस्यास्तादृशी सती चुम्बने(तो) नाथवदनस्यानक्षरं वर्णैर्विना तत्कार्यकारित्वेन शीतकरतां चन्द्रतामाह स । चन्द्र-

स्पर्शाद्यथा सुखं भवति, तथा नलमुखस्पर्शात्तस्या अभूदित्यर्थः । शीतेऽपि सीत्कारः कम्पश्च भवति, सुखादक्षरं च न निर्गच्छति । शीतं कर्तुं शीलमस्य शीतकरः, कृचो 'हेतुताच्छील्य—' इति टः ॥ १०४ ॥

चुम्बनाय कलितप्रियाकुचं वीरसेनसुतवक्रमण्डलम् ।

प्राप भर्तुममृतैः सुधांशुना सक्तहाटकघटेन मित्रताम् ॥ १०५ ॥

चुम्बनायेति ॥ चुम्बनाय कलितः स्पृष्टः प्रियाकुचो येन तद्वीरसेनसुतस्य वक्रमण्डलं सुधांशुना चन्द्रेण मित्रतां साम्यं प्राप । किंभूतेन चन्द्रेण—स्वैरेवामृतैरात्मानं भर्तुं पूरयितुं सक्तः संगतो हाटकघटः सुवर्णकलशो येन । सुखं चन्द्रसमममृतभरणार्थं चन्द्रसंवद्धस्वर्णघटसमो भैमीकुचः । मुखेन्दुना स्वीयममृतं कुचकलशे निक्षिप्तम्, न तु तत्रत्यं गृहीतमिति अनौचित्यं नाशङ्कनीया । मुखचुम्बनादमृतांशुयोगादिव भैमीकुचः शान्ततापो जातसुखश्चाभूदिति भावः । 'मुखनेत्रस्तनबाहुमूलकपोलौष्ठद्वयवराजान्यष्टौ चुम्बनस्थानानि, रागतः सर्वाण्यपि च' इति वात्स्यायनः । नयनगल्लकपोलदन्तवासोमुखान्तस्तनयुगललाटं वा चुम्बनस्थानम् । स्तने चूचुकं परिहृल्येति विशेषः । 'मित्र'शब्दस्य तुल्यार्थत्वात् सुधांशुनेति 'तुल्यार्थैः—' (२।३।७२) इति तृतीया ॥ १०५ ॥

वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि सा मुदा पर्यरम्भि परिरभ्य चासकृत् ।

चुम्बिता पुनरचुम्बि चादराचृत्तिरापि न कथंचनापि च ॥ १०६ ॥

वीक्ष्येति ॥ अमुना सा वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि । तथा,—असकृद्द्वारंवारं परिरभ्य च पुनः पर्यरम्भि पुनरालिङ्गि । तथा,—आदराद्वारंवारं चुम्बितापि पुनरचुम्बि च । तथापि कथंचनापि केनापि प्रकारेणानेन वृत्तिकारणसद्भावेऽपि वृत्तिर्नोपि न प्राप्ता ॥ १०६ ॥

छिन्नमप्यतनु हारमण्डलं मुग्धया सुरतलास्यकेलिभिः ।

न व्यतर्कि सुदृशा चिरादपि खेदबिन्दुकितवक्षसा हृदि ॥ १०७ ॥

छिन्नमिति ॥ सुदृशा निरीक्षणे नितरां चतुरथापि मुग्धया सुन्दर्या, अथ च,—बालया भैम्या सुरतलास्यकेलिभिः सुरतसंबन्धिभिर्वृत्तविलासैः करधूननाद्यङ्गविक्षेपविलासविशेषैः कृत्वा हृदि छिन्नं वृटितगुणमप्यतनु आनाभिलम्बित्वाद्विशालं हारमण्डलं मुक्ताहारदाम चिरादपि भूयसापि कालेन न व्यतर्कि । यतः—खेदबिन्दुकितं संजातखेदबिन्दुकं वक्षो यस्यास्तया । सुरतायाससंजातखेदबिन्दुमण्डलस्य हारसादृश्यान्मौग्ध्याच्च वृटितोऽपि हारो नाबोधीत्यर्थः । स्वार्थिककप्रत्ययान्तात् 'खेदबिन्दुक'शब्दात्तारकादित्वादितैच् ॥ १०७ ॥

यत्तदीयहृदि हारमौक्तिकैरासि तत्र गुण एव कारणम् ।

अन्यथा कथममुत्र वर्तितुं तैरशाकि न तदागुणच्युतैः ॥ १०८ ॥

यदिति ॥ हारमौक्तिकैस्तदीये हृदि वक्षसि, अथ च,—चित्ते, यदासि स्थितं

१ 'अमृतांशुरिवेत्युत्प्रेक्षयाऽमृतकरत्वं व्यज्यत इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः' इति जीवातुः ।

२ 'आन्तिमदलंकारः' इति जीवातुः ।

लभम्, तत्र गुणो दोरकस्तारत्वादिरेव कारणं हेतुः । अन्यथा न चेदेवं तर्हि तदा सुरतसमये गुणच्युतैः सूत्रभ्रष्टैस्तैर्मौक्तिकैरमुत्र तदीये हृदि वर्तितुं स्थातुं कथं कस्मान्ना-
शाकि समर्थेन जातम् । अथ च,—तारत्वादिगुणहीनैर्मौक्तिकैस्तदीयहृदये न स्थीयते
किंनूतमैरेव । तस्मादुभयविधेऽपि भैमीहृदये स्थातुं मौक्तिकानामन्वयव्यतिरेकाभ्यां
द्विविधोऽपि गुणो हेतुरित्यनुमानम् । सुरतसंमर्दान्मुक्ताहारस्तुष्टित इति भङ्ग्यन्त-
रेणोक्तम् । अन्यस्यापि विदग्धहृदयगामित्वे गुण एव हेतुः, गुणहीनेन तु चित्ते
स्थातुं न शक्यते इति भङ्ग्या सूचितम् । गुणच्युतैः, 'पञ्चमी' इति (३।२।४२)
योगविभागात्समासः ॥ १०८ ॥

एकवृत्तिरपि मौक्तिकावलिदिच्छिन्नहारविततौ तदा तयोः ।

छाययाऽन्यहृदये विभूषणं श्रान्तिचारिभरभावितेऽभवत् ॥ १०९ ॥

एकेति ॥ तदा संभोगसमये तयोद्वयोर्मध्य एकस्मिन्नल एव वृत्तिर्यस्या एवंभूतापि
मौक्तिकावलिरन्यस्या भैम्या हृदये छायया विभूषणमभवत् । किंभूतेऽन्यहृदये—
छिन्ना हारस्य विततिर्दिस्तारो यस्य । यतः—श्रान्तिचारीणि स्वेदविन्दवस्तेषां भरः
पूरस्तेन भाविते व्याप्ते । द्वयोः समीपे संमुखस्थितयोर्मध्ये भैम्या हारे त्रुष्टितेऽपि
स्वेदजलपूरिते हृदये प्रतिबिम्बितो नलस्य हार एवाभरणं बभूवेत्यर्थः । अन्यहृदय
इति सर्वनामत्वात्पुंवद्भावं ॥ १०९ ॥

वामपादतल्लुप्तमन्मथश्रीमदेन मुखवीक्षिणानिशम् ।

भुज्यमाननवयोवनामुना पारसीमनि चचार सा मुदाम् ॥ ११० ॥

वामेति ॥ वामपादतलेन लुप्तो मन्मथश्रीमदः कामसौन्दर्यगर्वो येनातिमुन्दरेणा-
प्यनिशं भैमीमुखवीक्षिणा केवलभैम्यधीनेनामुना नलेन भुज्यमानं नवं नूतनं यौवनं
तारुण्यं यस्याः सा भैमी मुदा संतोषाणां पारसीमनि परतीरमर्यादायां परमोत्कर्षे
चचारावर्तत । भावावसानसमयं प्रापेत्यर्थः । 'वामपादतल—', 'मुखवीक्षि—',
इति पदद्वयं लौकिकोक्तिः । एवंभूतेन च भुज्यमानत्वान्मुदां परमोत्कर्षं प्रापेति
युक्तम् । मुखवीक्षणं दिने रात्रावपि वरदानप्रकाशितदीपवशाज्ज्ञेयम् ॥ ११० ॥

आन्तरानपि तदङ्गसंगमैस्तर्पितानवयवानमन्यत ।

नेत्रयोरमृतसारपारणां तद्विलोकनमचिन्तयन्नलः ॥ १११ ॥

आन्तरानिति ॥ नलः स्त्रीयानान्तराक्षरीरमध्यवर्तिनः स्पृश्यमानानप्यवय-
वान् तदङ्गसंगमैः सुकुमारभैम्यवयवस्पर्शैरतिवेषकतया तर्पितान्मुखितानमन्यत ।
तथा,—तद्विलोकनं च स्त्रीयनेत्रयोरमृतस्य सारेण श्रेष्ठभागेन पारणां तद्रूपं तृप्तीकरण-
मचिन्तयद्बुधे । पुनःपुनर्भैमीगाढालिङ्गनदर्शनादन्तर्वहिंश्च प्रीणितोऽभूदित्यर्थः ।
'अन्तर'शब्दाद्वा भवार्थेऽण् । तर्पितान्, ण्यन्तात्कर्मणि क्तः ॥ १११ ॥

१ अत्रैकस्यैव हारस्योभयत्र भूषणत्वेनासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तेस्तद्रूपातिशयोक्तिरलंकारः
इति जीवानुः ।

भूषणैरनुपदाश्रितैः प्रियां प्रागथ व्यपददेष भावयन् ।

तैरभावि कियदङ्गदर्शने यत्पिधानमयविघ्नकारिभिः ॥ ११२ ॥

भूषणैरिति ॥ एष नलः प्रियामाश्रितैः स्वशरीरं मण्डयद्विस्ताटङ्कादिभिर्भूषणै-
र्दृष्टैः प्रागनुपदपूर्वं संतोषमगात् । अथ तोषानन्तरं भावयन्विचारयन् व्यपदद्विषणो-
ऽभूत् । यद्यस्मात्तैर्भूषणैरस्याः कियतोऽलङ्कृतस्याल्पस्याङ्गस्य दर्शने विषये पिधानमया-
नामाच्छादनरूपाणां दर्शनान्तरायाणां कारिभिस्तद्वेतुभूतैरभावि जातम् । अनलङ्कृतं
चेत्तर्हि सर्वं दर्शनगोचरोऽभविष्यत्, तत्वेवम्, तस्माद्व्यपददित्यर्थः । भैमीसौन्दर्यं
तस्यां नलानुरागातिशयश्च सूचितः । रतसमये भूषणमोचनस्यैव युक्तत्वाद्भूषणसद्भाव-
वर्णनं यद्यप्यनुचितम्, तथापि यावद्भूषणानि मोचयति, तावदपि विलम्बासहिष्णु-
तया हृत्सुरतसूचनाद्भूषणवर्णनौचित्यं न दोषायेति, तदाप्यत्यन्तापरिहार्यभूषणाभि-
प्रायेण वेति ज्ञेयम् । 'बह्वमन्यत दृशा न चेतसां भूषणानि स विदर्भ-
सुभ्रुवः' इति वा पाठः सुगमः । अनुपदत्, पुषादित्वादङ् ॥ ११२ ॥

योजनानि परिरम्भणेऽन्तरं रोमहर्षजमपि स बोधतः ।

तौ निमेषमपि वीक्षणे मिथो वत्सरव्यवधिमध्यगच्छताम् ॥ ११३ ॥

योजनानीति ॥ तौ रोमहर्षजं सात्त्विकभावोत्थरोमाञ्जातमत्यल्पमप्यन्तरं
परिरम्भण आलिङ्गने विषये बहूनि योजनानि बोधतः स्म अजान(नी)ताम् । तथापि
मिथो वीक्षणे प्रारब्धेऽन्योन्यविलोकनेऽत्यल्पं निमेषमक्षिपक्षमसंकोचसमयमपि वत्स-
रेण वर्षेण व्यवधिं व्यवधानं बहुवर्षदर्शनविच्छेदकालमध्यगच्छतामज्ञासिष्टाम् । अल्पी-
यसाऽपि देशकालव्यवधानेन प्रेमभरादन्योन्यविच्छेदस्ताभ्याममानीत्यर्थः । बोधतः,
'बुध अवगमने' भौवादिकः । स्मयोगे लट् ॥ ११३ ॥

वीक्ष्य भावमधिगन्तुमुत्सुकां पूर्वमच्छमणिकुट्टिमे मृदुम् ।

कोऽयमित्युदितसंभ्रमीकृतां खानुविम्बमददर्शतैष ताम् ॥ ११४ ॥

वीक्ष्येति ॥ एष नलो मृदुं बालत्वात्सुरतभरासहां लघुद्रवां पद्मिनीम्, अत
एव स्वस्मात्पूर्वमेव बिन्दुपतनरयरूपं भावमधिगन्तुं प्राप्तुं नेत्रनिमीलनगाढालिङ्ग-
नादिचिह्नेनोत्सुकां सत्वरं वीक्ष्य ज्ञात्वा तद्विन्दुस्तम्भनार्थं कोऽयमपूर्वः पुरुष इति
प्रश्नेन पूर्वमसंजातभयामपि नलरूपधारिणान्येनाहं भुक्तेति बुद्ध्या सुरतसमयसमा-
गतजनान्तरदर्शनाद्वा उदितसंभ्रमीकृतां समुत्पादितभयां विमनस्कतया प्रतिबद्ध-
भावोदयाम्, अनन्तरं का कुत्र तिष्ठतीति कृतप्रश्नां तां भैमीमच्छमणिकुट्टिमे निर्मले
मणिवद्भित्तिभागे खानुविम्बं स्वप्रतिबिम्बमददर्शत दर्शयामास । नायमपूर्वः कश्चित्,
किंतु मवीयमेवेदं प्रतिबिम्बम्, तत्र ममान्य इति भ्रान्तिर्जातेति स्वप्रतिबिम्बं तामदर्श-
यदित्यर्थः । अन्यतरस्य पूर्व बिन्दुपतने विषमरतत्वाद्वैरस्यं स्यादिति बिन्दुस्तम्भार्थम्
'अन्यचित्ततया संभ्रमजननेन च भावबन्धं कुर्यात्' इति कामशास्त्रात्तस्या बिन्दुपात-
प्रतिबन्धमकरोदिति भावः । अददर्शत, 'णिचश्च' (१।३।७४) इति तङ् ।
('कृदृशोऽङि गुणः' [७।४।१६]) । ताम्, दुःखार्थत्वात्कर्मत्वम् ॥ ११४ ॥

१ लेखकप्रमादपतितोऽयं पाठः । णिनिमित्तकगुणेन सकलेष्टसिद्धेः । अङोऽभावेनोक्त-
सूत्राप्रवृत्तेः । अङ्चङोरेभेदाङ्गीकरणे तु अवीवचदित्यत्रोमः, अपीवतदित्यत्र पुमोऽप्यापत्तेः ।
२ 'दृशेश्च' (वा० ११०८) इति वार्तिकेनेति सुवचम् । षष्ठे ज्ञानविशेषार्थानामग्रहणात् ।

एवं भैम्या भावलाभवेगभङ्गोपायमुक्त्वा नलस्य भावलाभवेगभङ्गभङ्गीमाह—

तत्क्षणावहितभावभावितद्वादशात्मसितदीधितिस्थितिः ।

स्वां प्रियामभिमतक्षणोदयां भावलाभलघुतां नुनोद सः ॥ ११५ ॥

तत्क्षणेति ॥ स प्रियाया अभिमते क्षणे खेष्टसमये भैमीभावलाभौत्सुक्यात्पूर्व-
मेवोदय उत्पत्तिः समयो यस्यास्तां भावलाभे स्वां निजां विन्दुच्युतौ लघुतां शीघ्रतां
नुनोद । अन्यचित्तीकरणेन व्यलम्बयदित्यर्थः । तदेवाह—किंभूतः—तस्मिन्नेव क्षणे
निजभावौत्सुक्यसमयेऽवहितभावेनैतस्या इव ममापि भावलाभश्चेत्स्यात्, तर्हि
विपमरतत्वाद्वैरस्यमेव स्यात्, अतस्तुल्यकालमेवोभयोर्भावलाभं करवाणीति साव-
धानतयोक्तप्रकारेणैव सावधाने वा भावे चित्ते भाविता ध्यानवासनादिभिश्चिन्तिता
द्वादशात्मनः सूर्यस्य, सितदीधितेश्चन्द्रस्य, स्थितिर्मर्यादा गगनगमनादिप्रकारो येन
सः । तज्जानेन निजजीवस्तम्भनार्थं स्वस्यैव संपादितवैचित्त्यः सन्निति यावत् । अथ
च,—सावधानतया कृता सूर्यचन्द्रापरपर्यायेडापिङ्गलाख्यदक्षिणवामनाडीस्थयोर्मरुतोः
स्थितिः स्वैर्यं येन । कुम्भितपवन इत्यर्थः । अन्यचित्ततासंपादनेन नासावायुस्तम्भनेन
चोपायेनैकसमयोभयभावप्राप्तिपर्यन्तं स्वीयं भावं स्थिरीचकारेति भावः । एतेन भङ्ग्या
नलस्य योगाभ्यासोऽपि सूचितः, अन्येन तथा कर्तुमशक्यत्वात् । ‘दक्षिणनासामुद्रेणे
पुरुषस्य, वामनासिकामुद्रेणे योषितो विन्दुस्तम्भो भवति’ इति कामशास्त्रात्स्वीयं तदीयं
च भावं स्थिरीचकारेति वा । विस्तरेणालम् ॥ ११५ ॥

इदानीं समरतमाह—

खेन भावजनने स तु प्रियां बाहुमूलकुचनाभिचुम्बनैः ।

निर्ममे रतरहःसमापनाशर्मसारसमसंविभागिनीम् ॥ ११६ ॥

खेनेति ॥ स तु नलः पुनः खेन स्वयमेव भावजनन उभयोर्भावप्राप्तिसमये खेन
सह वा खेनात्मनैव कर्त्रा यद्भावजननं तस्मिन्सति वा । स्वस्य भावजनकसमय इति
यावत् । तत्र बाहुमूलं कक्षा, कुचौ, नाभिश्च एतेषां चुम्बनैः कृत्वा रतस्य रहसि
समापना तज्जनितं परमकाष्ठापन्नं शर्म सुखं, समापनारूपो वा शर्मसारस्तस्य सम-
स्तुल्यो यः संविभागोऽशस्तद्वितीं समरतप्रापणेन सुखिनीं निर्ममे चकार । खेनेत्यस्य
प्रथमद्वितीयाव्याख्ययोः कक्षादिचुम्बनं जातिः । तृतीयायां तु—कक्षादेर्निरन्तरं कामा-
धिष्ठानत्वात्तज्जुम्बनैरुपायैः स्वस्य भावप्राप्तिसमये तामपि भावमलम्भयदिति भावः ।
‘भावभजनेन तु—’ इति पाठे—स्वीयेन भावभजनेन निमित्तेन बाह्यादिचुम्बनैरिति
व्याख्या ॥ ११६ ॥

पुनरपि भङ्ग्यन्तरेण तदेवाह—

विश्रुथैरवयवैर्निमीलया लोमभिर्द्रुतमितैर्विनिद्रताम् ।

सूचितं श्वसितसीत्कृतैश्च तौ भावमक्रमकमध्यगच्छताम् ॥ ११७ ॥

विश्रुथैरिति ॥ तौ भावलाभश्रमवशात्स्वोद्वहनेऽपि विश्रुथैः शिथिलीभूतैरवयवै-
रङ्गैः, तथा,—निद्राभावेऽपि निमीलया श्रमजनितनयनसंकोचत(न)या, तथा,—
तस्मिन्क्षणे द्रुतं शीघ्रं विनिद्रतामुल्लासमितैर्गतैर्लोमभी रोमाब्जैः, तथा,—श्वसितैः श्रम-

जमुखनासिकाश्वसैः सीत्कृतैश्च तैः सर्वैः सूचितमक्रमं युगपत्संजातं बिन्दुच्युति-
जन्यसुखरूपं भावमधिगच्छताम् । समरतं प्राप्तावित्यर्थः । भोगिनोः संभोगान्ते
श्रद्धावयवत्वादि जातिः । क्रमकं, 'क्रमादिभ्यो वुन्' (४।२।६१) इति वुन् ॥११७॥

आस्त भावमधिगच्छतोस्तयोः संमदेषु करजक्षतार्पणा ।

फाणितेषु मरिचावचूर्णना सा स्फुटं कटुरपि स्पृहावहा ॥ ११८ ॥

आस्तेति ॥ एवं भावमधिगच्छतोः सुरतान्तसुखमनुभवतोस्तयोः करजक्षतानां
नखक्षतानामर्पणा दानं संमदेषु परमानन्देषु मध्ये आस्ताभूत् । आनन्ददायिकैवा-
भूदित्यर्थः । ननु क्षतस्य सुखदायित्वं कथमित्यत आह—स्फुटं यस्मात्फाणितेषु
दुग्धविकाररूपेषु खण्डविकारेषु वा पानकेषु मध्ये सा सूपशास्त्रप्रसिद्धा मरिचाव-
चूर्णना कटुरसापि स्पृहावहा मधुररसजन्यारुचिपरिहारेण दृढामिच्छामावहति, तथा,—
कटुः पीडाजनिकापि नखक्षतार्पणा सुखकारिण्येवाभूदित्यर्थः । संमदेषु नानाप्रकारेषु
सुरतेषु भावं प्राप्नुवतोस्तयोस्तस्मिन्नेव समये सा कामशास्त्रप्रसिद्धा कटुः पीडाजनि-
कापि नखक्षतार्पणा स्पृहावहाऽभूत् । 'स्फुट'शब्द इवार्थः । केषु केव—फाणितेषु
कटुरसा मरिचावचूर्णेन । सुरतान्ते कृताऽपि पुनः सुरतेच्छामेवोददीपदिति भाव
इति वा । भावमधिगच्छतोस्तयोः कटुरपि सुरतेषु स्पृहावहा या नखक्षतार्पणा सा
स्फुटं निश्चितेषु फाणितेषु मरिचावचूर्णनाऽभूत् तद्रूपैव तद्रूपेव वाऽभूदित्यर्थ इति
वा । 'मत्स्यण्डी फाणितं खण्डविकारः शर्करा सिता' इत्यमरः । चूर्णना, 'सत्याप-
पाश—' (३।१।२५) इति णिजन्ताद्युच् ॥ ११८ ॥

अर्धमीलितविलोलतारके सा दशौ निधुवनकृमालसा ।

यन्मुहूर्तमवहन्न तत्पुनस्तृप्तिरास्त दयितस्य पश्यतः ॥ ११९ ॥

अर्धेति ॥ निधुवनकृमेन सुरतश्रमेणालसा । सुरतायासिनःसहाजीत्यर्थः । सा
दशौ मुहूर्तं क्षणमात्रमर्धनिमीलिते ईषत्संकुचिते विलोले तारके ययोस्तादृशे(शौ) यद-
वहद्धार, तत्तादृगैमीनेत्रावस्थानं पश्यतो दयितस्य पुनस्तृप्तिरास्त नाभूत् । पुनः
पुनः पश्यत इति वा (भावः) । पौनःपुन्यदर्शनाभिलाषस्यानिवृत्तत्वात्पश्यन्नेव स्थित
इत्यर्थः । तादृशी तस्य सुतरां सुखायाभूदिति भावः ॥ ११९ ॥

तत्कृमस्तमदिदीक्षत क्षणं तालवृन्तचलनाय नायकम् ।

तद्विधा हि भवदैवतं प्रिया वेधसोऽपि विदधाति चापलम् ॥ १२० ॥

तदिति ॥ इदानींतनस्तस्याः कृमः सुरतजः श्रमो नायकं सैन्यस्वामिनं राजान-
मपि तं क्षणमात्रं तालवृन्तचलनायादिदीक्षतोपदिदेश । सुरतश्रान्तां तां दृष्ट्वा व्यजन-
वीजनेन श्रमापनयनं चकारेत्यर्थः । हि यतः—भवस्य संसारस्य कामसुखसर्वस्वस्य
दैवतमिष्टदेवता तद्विधा भैमीसदृशी अतिसुन्दरी प्रियसौभाग्यवती प्रिया वेधसो ब्रह्म-
णोऽपि खविषये चापलमनुरागतारलतां विदधाति करोति, किं पुनर्मनुष्यस्य नलस्ये-
त्यर्थः । पुनरपि सानुरागो जात इति भावः । 'व्यजनं तालवृन्तकम्' इत्यमरः ।
अदिदीक्षत, नियमार्थादीक्षेर्हेतुमणिच्, चङ् ॥ १२० ॥

स्वेदबिन्दुकितनासिकाशिखं तन्मुखं सुखयति स नैषधम् ।

प्रोषिताधरशयालुयावकं सामिलुप्तपुलकं कपोलयोः ॥ १२१ ॥

स्वेदेति ॥ तस्या मुखं नैषधं सुखयति स । किंभूतम्—स्वेदबिन्दुकाः संजाता यस्यास्तादृशी नासिकाशिखा नासाग्रं यस्य । तथा,—प्रोषितो गतोऽधरशयालुरोष्ठ-स्थितो यावको यस्य । तथा,—परिचुम्बनवशात्कपोलयोः साम्यर्थं लुप्ताः पुलका रोमाश्चा यस्य एवंभूतं दृष्ट्वा स सुखी जातः, संजातकामश्च जात इत्यर्थः । अत्र पूर्वोत्तरार्धे व्यत्यस्ते पठनीये, अन्यथा समाप्तपुनरात्तदोषापातः । सुखयति, मनुवन्तात्, 'तत्करोति-' (ग० सू० २०४) इति णिचि 'णाविष्ठवत्-' इति मनुब्लोपः ॥ १२१ ॥

हीणमेव पृथु सस्मरं कियत्क्लान्तमेव बहु निर्वृतं मनाक् ।

कान्तचेतसि तदीयमाननं तत्तदालभत लक्षमादरात् ॥ १२२ ॥

हीणमिति ॥ तदतिसुन्दरं तदीयमाननं तदा सुरतान्तसमये कान्तचेतसि विषय आदरातिशयाल्लक्षं लक्षसंख्यं द्रव्यमलभत । मूल्यरहितेऽत्युत्कृष्टे वस्तुनि 'एतल्लक्षं लभते' इति लोकोक्त्या परमोत्कर्षस्याभिव्यञ्जनात्परमत्युत्कर्षं प्रापेत्यर्थः । किंभूतम्—सुरतसुखानुभववेगसंजातस्त्रीयस्मरचापलस्मरणात्पुरुषायितस्मरणाद्वा बहुतरं हीणं लज्जितमेव । तथा,—पुनः सुरताभिलाषधारणात्कियदीषत्सस्मरमुद्दीप्तकामम् । तथा,—सौकुमार्यातिशयायासबाहुल्याद्बहु सुरतरां क्लान्तं म्लानमेव । तथा,—प्रलयाख्यया कामावस्थया साध्यसाधनभेदावगमराहित्यादेकीभावात्परब्रह्मानन्दानुभवादिबं महासु-खानुभवविषयसुखापलापान्मनाङ्घ्रितमल्पं सुखितम् । विस्मृतानुभूतसुखमिति यावत् । 'रतान्तसमये योषिन्मुखमस्यादरकारि भवति' इति कामशास्त्रम् । तदा तादृक्तदाननं दृष्ट्वा पुनः समदनोऽभूदिति भावः । अथ च,—लक्षं विषयतामलभतेत्यर्थः ॥ १२२ ॥

स्वेदवारिपरिपूरितं प्रियारोमकूपनिवहं यथा यथा ।

नैषधस्य दृगपात्तथा तथा चित्रमापदपतृष्णतां न सा ॥ १२३ ॥

स्वेदेति ॥ नैषधस्य दृक्स्वेदवारिणा सुरतश्रमजलेन परिपूर्णं प्रियारोमकूपनिवहं यथा यथा यावदपात्सादरं व्यलोकयत्, सा नलदृक् तथा तथा तावत्तावदपतृष्णतां तृप्तिं नापदिति चित्रम् । पुनःपुनरवलोकने हि तृप्तिर्भवति, अत्र तु न जातेत्याश्चर्य-मित्यर्थः । अथ च,—पिपासोरञ्जलिजलेनापि पिपासा शाम्यति, अस्यास्त्वाकण्ठवारि-पूरितकूपसङ्घस्य पुनःपुनः पानेऽपि पिपासा न शान्तेति चित्रमित्यर्थः । एवंभूत-भैमीरोमकूपदर्शनमात्रेण पुनः सकामोऽभूदिति भावः ॥ १२३ ॥

वीतमाल्यकचहस्तसंयमव्यस्तहस्तयुगया स्फुटीकृतम् ।

बाहुमूलमनया तदुज्ज्वलं वीक्ष्य सौख्यजलधौ ममज्ज सः ॥ १२४ ॥

वीतेति ॥ स सुरतसंभर्दाद्वीतमाल्याक्षयुतकुसुमाः कचहस्तास्तेषां संयमाय ग्रन्थि-बन्धनाय व्यस्तमूर्ध्वेव्यापारितं हस्तयुगं यथा यथा भग्न्या स्फुटीकृतं तदतिरमणीयं कामवसतिस्थानमुज्ज्वलमतिगौरं बाहुमूलं वीक्ष्य सौख्यजलधौ ममज्ज । निरवधि सुखमन्वभूदित्यर्थः । 'त्रान्त-' इति वा पाठः । कचहस्त इति 'हस्त'शब्दः प्रशंसा-वाची । सुखमेव सौख्यं, चतुर्वर्णादित्वात्त्यम् ॥ १२४ ॥

वीक्ष्य पत्युरधरं कृशोदरी बन्धुजीवमिव भृङ्गसंगतम् ।

मञ्जलं नयनकज्जलैर्निजैः संवरीतुमशक्तस्मितं न सा ॥ १२५ ॥

वीक्ष्येति ॥ सा कृशोदरी नेत्रचुम्बनवशात्संलग्नैर्निजैर्नयनकज्जलैर्भिन्नवर्णतया मञ्जुलं शोभमानं पत्युरधरं भृङ्गेण भ्रमरेण संगतं मिलितं पीयमानमकरन्दं बन्धुजीव-
पुष्पमिव वीक्ष्य समुत्पद्यमानं स्मितमीषद्धास्यं संवरीतुं गोपायितुमुत्पद्यमानमेव निरोद्धुं
वा नाशक्तसमर्था नाभूत् । उत्तमस्त्रीत्वात्सलज्जत्वात्वात्प्राणेशस्य सविधे स्मितं कर्तुम-
युक्तं यद्यपि, तथापि स्वीयसंभोगसौभाग्यवशादुत्पन्नस्य स्मितस्य संवरीतुमशक्यत्वात्स-
पत्नीदर्शने च सलज्जत्वेऽपि प्रागलभ्यागमनशङ्कया सिध्मिय इति ॥ १२५ ॥

तां विलोक्य विमुखश्रितस्मितां पृच्छतो हसितहेतुमीशितुः ।

हीमती व्यतरदुत्तरं वधूः पाणिपङ्करुहि दर्पणार्पणाम् ॥ १२६ ॥

तामिति ॥ वधूभैमी विमुखं तिर्यङ्मुखं यथा तथा पराङ्मुखीभूय श्रितस्मिता
कृतेपद्धास्या विमुखी चासौ श्रितस्मिता च तादृशीं वालां विलोक्य हसितहेतुं पृच्छत
ईशितुर्नलस्य पाणिरेव पङ्करुद कमलं तस्मिन्करकमले दर्पणस्यार्पणामेवोत्तरं व्यतरद्दौ
स्मितहेतुमाचष्ट । यतः—हीमती । खनेत्रचुम्बनवशात्तवोष्ठे नेत्रकज्जलं लग्नमिति
लज्जावशात्साक्षादुत्तरं दातुमशक्ता कज्जलाङ्कितं स्वाधरं पश्येति भावेन दर्पणार्पणामेवो-
त्तरं ददावित्यर्थः ॥ १२६ ॥

लाक्षयात्मचरणस्य चुम्बनाच्चारुभालमवलोक्य तन्मुखम् ।

सा ह्रिया नतनताननाऽस्मरच्छेपरागमुदितं पतिं निशः ॥ १२७ ॥

लाक्ष्येति ॥ कुपितभैमीप्रसादनार्थं चरणे पतनाद्भैम्याः पद्मिनीत्वात्पङ्कजासन-
बन्धेन सुरतारम्भवशाद्वात्मचरणस्य लाक्षया चुम्बनात्संबन्धाद्धेतोश्चारु भालं ललाटं
यस्यैवंभूतं तस्य नलस्य मुखमवलोक्य निजसुरतधार्ष्यस्मरणजातया ह्रिया हेतुना
नतनतं नतप्रकारमाननं यस्याः सैवंभूता सती उदितं प्राप्तोदयम्, उदयानन्तरं च
कालक्रमापचीयमानः शेषः कियदवशिष्टो रागो लौहित्यं यस्य तं निशो रात्र्याः पतिं
चन्द्रमस्मरत् । तन्मुखं तादृगभूदित्यर्थः । ईषदवशिष्टरक्तिमचन्द्रदर्शने यथा प्रीतिर्म-
वति, तथा तादृङ्मुखदर्शनेऽपि तस्याः प्रीतिर्जातेति भावः । नतनतेति प्रकारे द्विरुक्तिः ।
पतिं, कर्मत्वविवक्षया षष्ठ्यभावः ॥ १२७ ॥

खेदभाजि हृदयेऽनुविम्बितं वीक्ष्य मूर्तमिव हृदतं प्रियम् ।

निर्ममे धुतरतश्रमं निजैर्हीनतातिमृदुनासिकानिलैः ॥ १२८ ॥

खेदेति ॥ ललाटलाक्षादर्शनसंजातनिजसुरतधार्ष्यस्मरणवशाद्व्रिया नता सा
खेदभाजि श्रमजलयुते खहृदयेऽनुविम्बितं प्रियं नलं मूर्तं साकारं हृदतं चित्तस्थमिव
वीक्ष्य निजैरतिमृदुभिर्विश्रान्तिक्लममन्दीभूतैर्नासिकानिलैः कृत्वा धृतोऽपनीतो रतश्रमो
यस्यैतादृशं निर्ममे चकार । लज्जानम्रत्वान्नासाश्वासानां हृदयप्रतिबिम्बितप्रियसंबन्धा-
च्छ्रमापनोदनं युक्तम् । निर्मम इवोत्प्रेक्षा वा । तादृशीं तां दृष्ट्वा स गतश्रमः सहर्षः
संजातः, सापि तं तादृशं दृष्ट्वा हर्षवशान्मन्दतरान्नासाश्वासान्मुमोचेति भावः ॥ १२८ ॥

सूननायकनिदेशविभ्रमैरप्रतीतचरवेदनोदयम् ।

दन्तदंशमधरेऽधिगामुका सास्पृशन्मृदु चमच्चकार च ॥ १२९ ॥

सूनेति ॥ सूननायकस्य कामस्य निदेश आज्ञा तस्य विभ्रमैर्विलासैर्हेतुभिरप्रतीत-
चरः पूर्वं संभोगवेलायामज्ञातो वेदनोदयः पीडोद्भवो यस्मात्तं दन्तदंशमधरेऽधि-
गामुकाधुना पीडाकारिणं ज्ञातवती सा मृद्वनिष्ठुराङ्गुलिस्पर्शं यथा तथा दन्तदंशमधर-
मेवास्पृशत् । अनन्तरं च स्पर्शजपीडानुभवाच्चमच्चकार ससीत्कारमङ्गकम्पमपि
चकार । आकस्मिकतयैव किमेतत् कदा जातमिति साश्चर्या चाभूत् । दन्तदंशं, 'न
लोका—' (२।३।६९) इति षष्ठीनिषेधः ॥ १२९ ॥

वीक्ष्य वीक्ष्य करजस्य विभ्रमं प्रेयसार्जितमुरोजयोरियम् ।

कान्तमैक्षत हसस्पृशं कियत्कोपैकुञ्चितविलोचनाञ्चला ॥ १३० ॥

वीक्ष्येति ॥ इयं प्रेयसा नलेन उरोजयोरुपरि बुद्धिपूर्वमर्जितं कृतं करजस्य नखस्य
विभ्रमं कोपसंभ्रमवशाद्वीक्ष्य वीक्ष्य वारं वारं विलोक्य, अनन्तरमेव कियत्किञ्चित्को-
पेन कुञ्चिताबुन्मील्य मुकुलितौ पर्यायेण विलोचनाञ्चलौ नेत्रपद्मौ यथा एवंभूता सती
स्वयंकृतत्वात्संभोगसमये तथा ज्ञातत्वाच्च हसस्पृशं श्रितस्मितं कान्तमैक्षत । कोपेन
वक्रमपश्यदित्यर्थः । कोपस्याल्पत्वेनोत्तमत्वं धीरत्वं च भैम्या व्यज्यते । वीक्ष्य वीक्ष्य,
संभ्रमे द्विरुक्तिः । हसस्पृशं, 'स्पृशोऽनुदके—' (३।२।५८) इति किन् ॥ १३० ॥

रोषरूपितमुखीमिव प्रियां वीक्ष्य भीतिदरकम्पिताक्षराम् ।

तां जगाद स न वेद्मि तन्वि ! तं कश्चकार तव कोपरोपणाम् १३१

रोषेति ॥ स रोषरूपितं कोपयुक्तं मुखं यस्यास्तामिव दन्तदंशादेः सुखकारित्वेन
तत्त्वतः कोपरहितत्वेऽपि कृत्रिमकोपेन भुक्नुटितमुखीं प्रियां वीक्ष्य भीत्या दरशीष-
त्कम्पितानि सगद्गदान्यक्षराणि यस्यां क्रियायां तद्यथा तामिति जगाद । इति किम्—
हे तन्वि ! अहं तं न वेद्मि, कस्तव कोपरोपणां चकार । 'ब्रूहि शास्मि तव कोप-
रोपिणम्' इति पाठे—कोपस्य रोपिणमाधायकम् । 'न वेद्मि' इत्यात्मनः कोप-
रोपित्वं गोपयति ॥ १३१ ॥

रोपकुङ्कुमविलेपनान्मनाङ्गन्ववाचि कृशतन्ववाचि ते ।

भूदयुक्तसमयैव रञ्जना मानने विधुविधेयमानने ॥ १३२ ॥

रोषेति ॥ पुनरपि, इति किम्—ननु कृशतनु अवाचि कोपवशादभाष्यभाषणे,
तथा अवाचि नम्रीभूते, तथा,—विधुनापि विधेया गुणाधिक्यवशात्कार्या मानना पूजा
यस्यैवंभूते चन्द्राधिके तवानने रोषरूपेण कुङ्कुमेन विलेपनाद्धेतोर्मनागल्पीयसी इयं
रञ्जना रक्तिमसंपादना मा भूत् न कार्या । यस्मादयुक्तसमयैवाप्रस्तावसमुद्भूतैव । किमपि
मया नापराद्धमिति निर्हेतुकेयमनुचिता कोपरञ्जना त्यज्यतामित्यर्थः । अथ च,—
अयं संभोगसमयो रात्रिरियं, न तु कोपरञ्जनासमयः, तस्मादन्यदा कोपः कार्यः,

१ 'चमत्कृतः कियत्' इति मङ्गिनाथसंमतः पाठः । २ 'कोपसंकुञ्चितलोचनाञ्चलाम्'
इति मङ्गिनाथसंमतः पाठः । ३ 'भूषित' इति मङ्गिनाथसंमतः पाठः ।

अधुना तु त्यज्यतामित्यर्थः । अथ च,—चन्द्राधिकं तव मुखम्, इदानीं रोषरूपितं सङ्गूतं भविष्यतीत्ययुक्तसमया रज्जना न कार्या कोपस्त्यज्यतामित्यर्थः । अथ च,—कोपकुङ्कुमविलेपनरज्जनाऽयुक्तसमया । यतः, तस्मान्नैव कार्या । शीतकाले ह्युष्णवीर्य-तया वदनप्रसाधनं कुङ्कुमविलेपनं युक्तम्, इदानीं वसन्तजेन श्रमजेनोष्मणा श्रीखण्ड-प्राण्डिमैवाननप्रसाधनायालम्, न कुङ्कुमरज्जनेत्यर्थः ॥ १३२ ॥

क्षिप्रमस्यतु रुजा नखादिजास्तावकीरमृतसीकरं किरत् ।

एतदर्थमिदमर्थितं मया कण्ठचुम्बि मणिदाम कामदम् ॥ १३३ ॥

क्षिप्रमिति ॥ हे भैमि ! कण्ठचुम्बि मम कण्ठे स्थितं, तथा,—कामदमिच्छादायि, अत एव एतदर्थं त्वदीयकरजरदनक्षतजपीडापाकरणार्थं भैमीकरजादिक्षतपीडापनोदनं कुर्विति मयाऽर्थितं प्रार्थितं सदिदं चिन्तागणिरत्नानां दाम मालामृतसीकरं सुधाविन्दुं किरत्सवत्सत् तावकीस्त्वदीया नखादिजा नखक्षतादिसमुद्भवा रुजाः पीडाः क्षिप्र-मस्यतु । शमयत्वित्यर्थः । तस्मात्कोपं मा कार्षीरिति भावः । ‘अर्पितम्’ इति पाठे—पीडाशान्त्यर्थं मया त्वदीयकण्ठे क्षिप्तं सत् त्वदीयकण्ठचुम्बीति व्याख्येयम् । रुजा, मिदादित्वादङ् ॥ १३३ ॥

स्वापराधमलुपत्पयोधरे मत्करः सुरधनुष्करस्तव ।

सेवया व्यजनचालनाभुवा भूय एव चरणौ करोतु वा ॥ १३४ ॥

स्वापराधमिति ॥ हे भैमि ! मत्करस्तव पयोधरे स्तने सुरधनुष्कर इन्द्रचापा-ख्यनखक्षतविशेषकारी सन् नखक्षतपीडाकरणजं स्वापराधं व्यजनस्य चालना तस्याः सकाशाद्भवतीति भूस्तया व्यजनवीजनसमुद्भूतया सेवयाऽलुपत् । वाऽथवा एतावत्यापि सेवया यदि न तुष्यसि तर्हि भूय एव पुनरप्ययं करस्तव चरणौ करोतु संवाहयतु । चरणसंवाहने ह्यपराधमार्जनं भवति, तस्मात्तदयं करोत्वित्यर्थः । अथ च,—चरणौ संभोगार्थमूर्ध्वीकरोत्वित्यर्थोऽवसेयः । अथ च,—नानावर्णमुद्रिकायुक्तत्वात्त्वत्कुचे सुर-धनुष्करः । तथा चापराधो नास्त्येव । अथ च,—मेघे सुरधनुर्युक्तमेवेति पयोधरे तत्कारिणां न कोऽप्यपराधः । यद्यपि भवेत्, तथापि व्यजनसेवयाऽवलोपितः । चरणसंवाहनमपि करोत्वित्यर्थः । ‘भूय एषः’ इति पाठे—एष मत्करः । अलुपत्, लटित्वादङ् । धनुष्करः, ‘दिवाविभा—’ (३।२।२१) इति टः, ‘इक्षुसोः सामर्थ्ये’ (८।३।४४) इति पक्षे विसर्जनीयस्य सः । करोतीति करः पचाद्यच् । सुरधनुषः कर इति षष्ठीसमासः । चालना, प्यन्ताद्युच् । मित्वस्य पाक्षिकत्वाद्वृद्धिः ॥ १३४ ॥

आननस्य मम चेदनौचिती निर्दयं दशनदंशदायिनः ।

शोध्यते सुदति ! वैरमस्य तर्त्कि त्वया वद विददय नाधरम् ॥ १३५ ॥

आननस्येति ॥ हे सुदति ! ममाननस्य चेद्यदनौचिती । यतः,—निर्दयं यथा तथा दशनदंशदायिनो दन्तक्षतदानशीलस्य । तस्मात्तस्य यद्यपराधिता तत्तर्हि अप-राधकारिणोऽस्य मन्मुखस्याधरं विददयातितरां खण्डयित्वा त्वया किमिति तद्वन्तदश-नरूपं वैरं न शोध्यते त्वं वद कथय, अपि त्वपराधिनोऽस्यावयवमोष्ठं दन्तैः खण्ड-यित्वा वैरनिर्यातनं कुरु । तथा च समः समाधिरित्यर्थः ॥ १३५ ॥

दीपलोपमफलं व्यधत्त यस्त्वत्पटाहृतिषु मच्छिखामणिः ।

नो तदागसि परं समर्थना सोऽयमस्तु पदपातुकस्तव ॥ १३६ ॥

दीपेति ॥ हे भैमि ! यो मच्छिखामणिस्त्वत्पटाहृतिषु त्वदीयवसनकर्षणेषु सतीषु लज्जावशान्मुखवादिना त्वया कृतं दीपलोपं स्वकिरणैरेव तिमिरनिराकरणादफलं व्यर्थं व्यधत्त । तस्य मणेरगस्यपराधे परं केवलं करादिवत्समर्थना परिहारो नो अस्ति, तस्मादुपायान्तराभावात्सोऽयं मौलिमणिस्तव पदयोः पातुको वन्दारुरस्तु । उपायान्तराभावे हि नमस्कारेणाप्यपराधमार्जनं क्रियते, तस्मादयमपि नमस्कारं करोत्वित्यर्थः ॥ १३६ ॥

इत्थमुक्तिमुपहृत्य कोमलां तल्पचुम्बिचिकुरश्चकार सः ।

आत्ममौलिमणिकान्तिभङ्गिनीं तत्पदारुणसरोजसङ्गिनीम् ॥ १३७ ॥

इत्थमिति ॥ स इत्थमुक्तप्रकारेण कोमलां सामयुक्तामुक्तिं वाचमुपहृत्योपहारीकृत्य प्रणामकरणवशात्तल्पचुम्बिनः शय्यास्पर्शिनश्चिकुराः केशा यस्य स आत्ममौलिमणिकान्तिर्निजशिखामणिद्युतिस्तद्रूपा भङ्गिनी नदी तां तत्पदे भैमीचरणौ तद्रूपे अरुणसरोजे तत्सङ्गिनीं संबद्धां चकार । प्रणामेत्यर्थः । नद्याश्च रकोत्पलसंबन्धो युक्त एव । 'तल्पचुम्बि' इत्यनेन शय्यायामेव प्रणामः सूचितः । भङ्गास्तरङ्गाः सन्त्यस्यां सेति विग्रहः ॥ १३७ ॥

तत्पदाखिलनखानुबिम्बनैः स्वैः समेत्य समतामियाय सः ।

रुद्रभूमविजिगीषया रतिस्वामिनोपदशमूर्तिताभृता ॥ १३८ ॥

तदिति ॥ कृतप्रणामः स नलः स्वैर्निजैस्तस्याः पदयोरखिलेषु दशखपि नखेषु जातैरनुबिम्बनैः प्रतिबिम्बः समेत्य मिलित्वा रुद्रस्य भूमा बहुत्वमेकादशत्वं तस्यापि स्पर्धावशाद्विजिगीषया जेतुमिच्छयोपदशमूर्तितां धारयता रतिस्वामिना कामेन समतां साम्यमियाय मवीयः शत्रुर्येकादशत्वं धारयति तर्हि मयापि तावत्संख्याकेन भवितुं युक्तमिति । एकादशत्वं यदि कामो धारयेत्, तर्हि भैमीदशनखसंज्ञातस्वप्रतिबिम्बसंबन्धादेकादशमूर्तिधारी नलस्तेनोपमीयेतेत्यभूतोपमा । 'रुद्रभीति-' इति पाठे-एकादशभ्यो रुद्रेभ्यो भीतेर्विजिगीषया तदपाकरणाद्धेतोर्येकादशमूर्तितां मदनो धारयेत्तर्हि स्वप्रतिबिम्बयोगादेकादशमूर्तिस्तेनोपमीयेतेत्यर्थः । प्रणामवशात्तन्त्रलेषु प्रतिबिम्बित इति भावः । दशानां समीपे उपदशाः, 'संख्ययाऽव्यया—' (१।२।२५) इति समासः । 'बहुव्रीहौ संख्येये' (५।४।७३) इति ङच् । उपदशा मूर्तयो यस्येति समासः ॥ १३८ ॥

आख्यतैष कुरु कोपलोपनं पश्य नश्यति कृशा मधोर्निशा ।

एतमेव तु निशान्तरे वरं रोषशेषमनुरोत्स्यसि क्षणम् ॥ १३९ ॥

आख्यतेति ॥ एष तामित्याख्यतावोचत् । इति किम्—हे भैमि ! त्वं कोपलोपनं कुरु । मधोर्वसन्तस्य कृशा दिनापेक्षया स्वभावत एवाल्पपरिमाणा, अथ च,—प्रतिक्षणमपचीयमाना, निशा नश्यतीति पश्य । कोपापरित्यागे एवंप्रकारेणावशिष्टा रात्रिर्गमिष्यति, तस्मात्कोपं मुञ्च । तु पुनस्त्वमेतमेव रोषशेषं निशान्तर आगासि-

रात्र्यन्तरे दिनापेक्षयाऽधिकपरिमाणायां शिशिरर्तुरात्रौ क्षणमात्रमनुरोत्स्यसि कामशिष्यसे
वरमेतन्मनागिष्टम् । शिष्टं कोपं तदा कुरु, इदानीं संभोगार्थं प्रसन्ना भव । सर्वं
कोपमिदानीमेव चेत्करिष्यसि, तर्हि तदा किं करिष्यसि, तस्मादल्पं रोषं निशान्तरार्थं
स्थापयेति लौकिकरीत्याऽधुना तावत्कोपं त्यजेति भैमीं प्रार्थयति स्मेत्यर्थः । आख्यत्,
'चक्षिष्ठः ख्यान्' (१।४।५४), 'अस्यतिवक्ति—' (३।१।५२) इत्यङ्,
वित्त्वात्तु ॥ १३९ ॥

साथ नाथमनयत्कृतार्थतां पाणिगोपितनिजाङ्घ्रिपङ्कजा ।

तत्प्रणामधुतमानमाननं स्मेरमेव सुदती वितन्वती ॥ १४० ॥

सेति ॥ अथ प्रणामभाषणानन्तरं प्रणामं मा कार्षीरित्यादिवचनपूर्वं पाणिभ्यां
गोपिते निजाङ्घ्रिपङ्कजे यथा तथा तस्य प्रणामेन धृतो निरस्तो मानः कोपजमौदा-
सीन्यं यस्यैवंभूतमाननं प्रसादात्स्मेरं सस्मितमेव वितन्वती कुर्वाणा सती सा
सुदती नाथं कृतार्थतां कृतकृत्यतामनयत्प्रापयामास । तावन्मात्रेण प्रसन्नाऽभूदिति
भावः ॥ १४० ॥

तौ मिथो रतिरसायनात्पुनः संबुभुक्षुमनसौ बभूवतुः ।

चक्षमे नतु तयोर्मनोरथं दुर्जनी रजनिरल्पजीवना ॥ १४१ ॥

ताविति ॥ तौ मिथोऽन्योन्यं रतिरसस्यायनात्प्राप्तेः परस्परानुरागविवृद्धेर्हेतोः,
अथ च,—ग्री(र)तिरेव रसायनं प्रशान्तसुरतेच्छायाः पुनरुज्जीवनौषधं तस्माद्धेतोः,
पुनः संबुभुक्षुमनसौ सुरतामिलाषिचित्तौ च बभूवतुः । द्वितीयसुरतेच्छा जातावित्यर्थः ।
तु पुनः रजनिस्तयोर्मनोरथं द्वितीयसुरतवाञ्छां न चक्षमे न विषेहे । यतः—दुष्टा
जनिर्जन्म यस्याः । तथा,—अल्पं जीवितं सत्त्वं यस्यास्तादृशी संजातप्रभातसमया ।
अथ च,—अल्पायुषो जन्म दुष्टमेवेति । यद्वा,—प्रभातस्यासन्नत्वाद्विरहसंभावना-
वशाद्वा दुष्टा व्याकुला जन्यो नवोढा यस्यां सा दुर्जनी । संभोगेच्छा तु न निवृत्ता,
परं प्रभातसमयस्य जातत्वात्संभोगं न चक्रतुरिति भावः । अन्योऽपि सुरतविषये
यद्रसायनं वीर्यवृद्ध्यर्थमौषधं सेवमानः पुनः पुनः सुरतेच्छुर्भवति । अल्पचित्ताऽन्यापि
दुष्टा बधूः सपत्न्यादिस्त्रीपुरुषयोः संभोगं न क्षमते । जननं जनिः, 'जनिघसिभ्यामिन्'
(७) (उ० सू० ५६९) 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति वृद्धिर्न । 'दूलेपे—'
(६।३।११) इति दीर्घः । पक्षे—समासान्तविधेरनित्यत्वात् कवभावः ॥ १४१ ॥

खमुमाप्तशयनीययोस्तयोः स्वैरमाख्यत वचः प्रियां प्रियः ।

उत्सवैरधरदानपानजैः सान्तरायपदमन्तरान्तरा ॥ १४२ ॥

खमुमिति ॥ खमुमाप्तं शयनीयं शय्या याभ्यां तयोर्मध्ये प्रियः प्रियां प्रति
स्वैरं रहसि स्थितत्वात्स्वच्छन्दं यथा तथा वच आख्यतावोचत् । किंभूतं वचः—
परस्परमधरस्य दानं खण्डनं पानं च ताभ्यां जातैरुत्सवैः परमानन्दकारणैर्निमित्तै-
रन्तरान्तरा मध्ये मध्ये सान्तरायाणि सविघ्नानि कियन्तं कालमनुचारितानि सुसिद्ध-
न्तानि पदानि यत्र तत् ॥ १४२ ॥

किमुवाचेत्याह—

देवदूत्यमुपगम्य निर्दयं धर्मभीतिकृततादृशागसः ।

अस्तु सेयमपराधमार्जना जीवितावधि नलस्य वक्ष्यता ॥ १४३ ॥

देवदूत्यमिति ॥ देवदूत्यमुपगम्याङ्गीकृत्य निर्दयं यथा तथा धर्माङ्गीत्या चित्त-
शुद्ध्या दूत्याकरणे प्रतिश्रुतापरिपालनाद्धर्मो लुप्येतेति लुप्यमानाद्धर्माङ्गीत्या धर्मस्यैव
वा भीतिलोपलक्षणा तथा हेतुभूतया कृतं तादृशमनिर्वाच्यं भवत्पीडनरूपमुक्तप्रकार-
मागोऽपराधो येन तस्यापराधिनो नलस्य मम जीवितावधि यावज्जीवं या वक्ष्यता
भवदधीनता सेयमपराधस्य मार्जना शोधयिष्यस्तु । अद्यप्रभृति यावदहं जीवामि
तावत्तव वक्ष्यः किंकर एवेति प्रतिज्ञां तथ्यां मत्वा तमपराधं क्षमस्वेत्यवोचदिति
भावः । मार्जना ण्यन्ताद्भावे युच् ॥ १४३ ॥

स क्षणः सुमुखि ! यस्त्वदीक्षणं तच्च राज्यमुरु येन रज्यसि ।

तन्नलस्य सुधयाभिषेचनं यस्त्वदङ्गपरिरम्भविभ्रमः ॥ १४४ ॥

स इति ॥ हे सुमुखि ! यस्त्वदीक्षणं स एव नलस्य क्षणो महानुत्सवः, शोभन-
वदनत्वादेवेत्यर्थः । अथ च,—यत्र महत्यपि काले भवदीक्षणं स महानपि कालः सुख-
रूपत्वात्क्षणतुल्यः । सुखेनातिवाहितुं शक्य इत्यर्थः । तथा,—येन त्वद्विषये मदी-
येन मद्विषये त्वदीयेन व्यापारेण त्वं रज्यसि प्रीता भवसि तच्च तदेव मम उरु मह-
द्राज्यं त्वदनुरागहेतुव्यापार एव साम्राज्यम्, नतु सकलभूमण्डलाधिपत्यमित्यर्थः ।
तथा,—यस्त्वदङ्गस्य परिरम्भविभ्रम आलिङ्गनविलासस्तवच्छरीरेण मदङ्गे कृतो वा
परिरम्भविभ्रमस्तदेव नलस्य मम सुधयाऽमृतेनाभिषेचनमभितः स्नानम् । सुधाभिषे-
कादपि भवदङ्गपरिरम्भः सुखकर इत्यर्थः । सर्वथा त्वमेव मम सकलपुरुषार्थसर्वस्व-
भृतासीत्यर्थः ॥ १४४ ॥

शर्म किं हृदि हरेः प्रियार्पणं किं शिवार्धघटनं शिवस्य वा ।

कामये तव महेषु तन्वि ! तं नन्वयं सरिदुदन्वदन्वयम् ॥ १४५ ॥

शर्मेति ॥ हरेः श्रीविष्णोर्हृदि प्रियार्पणं लक्ष्म्याः स्थापनं किं नाम शर्म सुखम् ।

तथा—वाऽथवा शिवस्य शिवायाः पार्वत्या अर्धेन घटनं किं शर्म, तदप्यल्पीयः ।
तर्हि किं नाम परमं सुखमित्याशङ्काह—ननु तन्वि भैमि । महेषु सुरतोत्सवेषु तव
तमतिप्रसिद्धं सरिदुदन्वतोर्नदीसमुद्रयोरिवान्वयमभिन्नजलोपलम्भेन तादात्म्यलक्षण-
मयमहमयं शुभावहविधिरूपं वा संबन्धं कामये वाञ्छामि । इष्टदेवताभ्य इति शेषः ।
महेषूत्सवेषु मध्ये तव सरिदुदन्वदन्वयमेकं कामये नत्वन्यमिति वा । हरेर्हृदि प्रिया-
र्पणे, शिवस्य च शिवार्धघटन आलिङ्गनादीनां पृथक्स्थितभिन्नदेहसाध्यत्वादालिङ्गना-
दिजन्यं सुखं तावन्नास्त्येव किंत्वेकदेशस्पर्शमात्रजन्यमेवास्ति, तस्मादावयोर्यदि पृथ-
क्त्वम्, तर्हि तदा सुरतसमये क्षीरवदेकीभावोऽस्तु । यद्यपृथक्त्वमिष्टम्, तर्हि नदी-
समुद्रजलवतादात्म्यमेव भवतु, नतु हरिलक्ष्म्यादिवद्देदोल्लेख इति भावः । 'नन्वहम्'
इत्यपि पाठः । 'तव मयेह' इति पाठे—अयमहमिह भूलोके मया सह तव तं
तादृशं सरिदुदन्वदन्वयं कामय इत्यर्थः ॥ १४५ ॥

धीयतां मयि दृढा ममेति धीर्वक्तुमेवमवकाश एव कः ।

यद्विधूय तृणवद्विवस्पतिं क्रीतवत्यसि दयापणेन माम् ॥ १४६ ॥

धीयतामिति ॥ हे भैमि ! मयि त्वं दृढा ममेति धीर्निश्चिता बुद्धिर्धीयतां न्यस्य-
ताम् । मयि स्वत्वबुद्धिरासंसारं त्वया कियतामिति वक्तुमेवाभिधातुमप्यवकाशोऽवसर
एव कः, अपि तु—तात्त्विकेऽर्थे एवं वक्तुमवकाशलेशोऽपि नास्ति, यद्यस्माद्धेतोर्दि-
वस्पतिमिन्द्रं तृणवत्तृणेन तुल्यं वर्तते तृणवदेव यथा तथा तृणमिव परित्यज्य दयारूपेण
पणेन मूल्येन मां क्रीतवत्यसि । उदासीने हि ममत्वबुद्धिः कार्येत्यारोपः प्रार्थ्यते ।
विक्रीय मूल्येन गृहीते वस्तुनि तु स्वत्वं न्याय्यमस्येवेति तदारोपो न प्रार्थ्यत इत्यर्थः ।
यदि मयि स्वत्वं नाभविष्यत्तर्हि इन्द्रं परित्यज्य मां नावरिष्यः । वृतवत्यसि तावत्,
तस्मादेवमपि मया याचितुमयुक्तमेवेति तव किंकरोऽस्मीति भावः । दिवस्पतिं, दया-
पणेनेत्येताभ्यामिन्द्रापेक्षया त्वदपेक्षया चाहमतितरां गुणवानिति वृत इति न, किंतु
मद्वरणे तव कृपैव हेतुः, सा यावज्जीवं कार्येत्यर्थः ॥ १४६ ॥

शृण्वता निभृतमालिभिर्भवद्वाग्विलासमसकृन्मया किल ।

मोघराघवविचर्ज्यजानकीश्राविणी भयचलासि वीक्षिता ॥ १४७ ॥

शृण्वतेति ॥ किल कदाचित्समये आलिभिः सह असकृद्भवत्या वाग्विलासं कथा-
संवादं निभृतं पश्चादागत्याज्ञातं यथा तथा वरदानाददृश्यत्वेन वा गुप्तं यथा तथा शृण्वता,
निभृतं रहसि स्थितत्वान्मच्छ्रावणशङ्काभावात्स्पष्टं स्वच्छन्दं सखीभिः सह भवत्संवादं
किल शनैः पश्चादागमनाददृष्टीकरणादिना कपटेन शृण्वता सता वा, मया त्वं वीक्षिता
एवंभूता दृष्टाऽसि । किंभूता—मोघं वहौ परीक्ष्याप्यकारणं श्रीराघवेण विचर्ज्या ल्यक्तां
स्वस्मिन्नेवानुरक्तामपि जानकीं शृणोतीति तच्छीला, सीतेव भयेन स्वत्यागशङ्काभीत्या
चला व्याकुला । (तस्मात्किंकरभूते मध्यन्यथा धीर्न कार्येति भावः ।) यद्वा,—
यस्माद्गीता दृष्टासि, तस्मादवश्यं मयि तवानुरागोऽस्तीति निश्चित्य 'धीयतां मयि-'
इति वक्तुमयुक्तमिति भावः । राघवः गोत्रापत्ये विदादेराकृतिगणत्वादञ् । बहुत्वे तु
'यजन्तोश्च' (२।४।६४) इत्यजो लुक् । तेन 'रघूणामन्वयं वक्ष्ये' (रघु० १।९)
इति साधुः ॥ १४७ ॥

छुत्तपत्रविनिमीलिताक्षुपात्कच्छपस्य धृतचापलात्पलात् ।

त्वत्सखीषु सरटाच्छिरोधुतः स्वं भियोऽभिदधतीषु वैभवम् ॥ १४८ ॥

त्वं मदीयविरहान्मया निजां भीतिमीरितवती रहःश्रुता ।

नोजिह्वतासि भवतीं तदित्ययं व्याहरद्वरमसत्यकातरः ॥ १४९ ॥

छुमेति ॥ त्वमिति ॥ युगमम् । अयं नलस्तां प्रतीति वरमसीष्टं व्याहरदुवाच ।
अभयदानं प्रादात् । इति किम्—हे भैमि ! कदाचित्सखीसमूहेन सह गोष्ठां प्रच-
तायां प्रसङ्गात्का कस्माद्विभेति, का कस्मादिति तथ्यं कथ्यतामित्यन्योन्यं भयहेतुप्रश्ने
कृते छुत्तानि स्पृष्टानि पत्राणि यस्यैवंभूतोऽङ्गुल्यादिना स्पृष्टमात्रः सन्विशेषेण निमी-
लितः संकुचितः, तस्मात्क्षुपात्कच्छपस्य संज्ञकादोषधिविशेषात्सकाशादहं सुतरां विभेमीति
कयाचिदुक्तम्, धृतं चापलं येन स्वभावत एव चलतः कच्छपस्य पलान्मांसादहमि-

१ अयं पाठः पूर्वश्लोकव्याख्यानन्तर्गतः प्रतिभाति ॥

त्यन्यया कथितम्, अनिशं शिरोधृतो मूर्धानं कम्पयतः प्रतिक्षणमन्यवर्णात्सरटात्कु-
कलासात्सकाशादहमित्यपरया, इत्येवं त्वत्सखीषु स्वं निजं भियो भयस्य वैभवं हेतु-
मभिदधतीषु भाषमाणामु सतीषु कयाचिदस्माभिर्निजभयहेतुरुक्तस्त्वयापि कथ्यता-
मिति त्वां प्रत्युक्ते सति नलवियोगाद्धेतोरहं विभेमि क्षणमात्रमपि तेन न भाव्यमिति
तस्मादेव विभेमि न त्वन्यस्मादिति मदीयविरहाज्जिजां भीतिं रहसि ईरितवती त्वं मया
श्रुतासि यस्मात् तस्मान्मा भैषीरहं भवतीं कदाचिदपि नोज्झितास्मीति । यतः—
असत्ये नारीप्रलोभनवचनविषये कातरो भीरुः । भाविनस्त्यागस्य दैवाधीनत्वान्नासत्य-
वादित्वमिति भावः । यद्वा,—असतीष्वकातरः, सतीषु विषये भीरुरेव । तद्भयनिरा-
करणार्थमेवमवददित्यर्थः । छुमेति, 'छुप स्पर्शे' इति तौदादिकादनिटो निष्ठा । शिरो-
धृत इति क्तिवन्तम् ॥ १४८-१४९ ॥

संगमय्य विरहेऽस्मि जीविका यैव वामथ रताय तत्क्षणम् ।

हन्त दत्थ इति रुष्टयावयोर्निद्रयाऽद्य किमु नोपसद्यते ॥ १५० ॥

संगेति ॥ हे भैमि ! इत्यतो हेतो रुष्टया कुपितयेव निद्रयाऽद्यास्यां रात्रावावयो-
र्नोपसद्यते आसन्नया न भूयते । 'किमु' इति वितर्के । इति किम्—हे भैमीनलौ !
यैवाहं निद्रा विरहे विवाहात्पूर्वं वियोगसमये वां युवां स्वप्नदर्शनादिवशात्संगमय्य संयोगं
प्रापय्य युवयोर्जीविकास्मि प्राणधारणहेतुरभूवमित्यर्थः । तत्क्षणं तस्या मम संबन्धिनं
क्षणं रात्रिलक्षणं समयमवसरं वा, अथ विवाहानन्तरं स्वकार्यार्थं रताय युवां दत्थः ।
रात्रिलक्षणे मदीयसमय एव सुरतस्य क्रियमाणत्वात् । हन्त कष्टमनुचितम् । कृत-
मुपकारं न स्मरथ इत्यर्थः । आपदि कृतोपकारा हि तदीयेऽवसरेऽन्यस्मै दत्ते सति
कोपात्स्वामिसमीपं नागच्छन्तीत्यापदि कृतोपकाराया मम रात्रिरूपोऽवसरः सुरताय
दत्तो युवाभ्याम्, मह्यं तु मदीयावसरस्य लेशोऽपि न दत्तः, प्रभातपर्यन्तं सुरतस्यैव
करणादिति कोपवशादिव आवयोर्निद्रा नायातीति नलस्तामवोचदित्यर्थः । आप्रभातं
ताभ्यां कामकेलयः कृता इति भावः । 'न क्षणम्' इति पाठे—यैव जीविका तस्या
मम रताय प्रीतये क्षणमल्पमपि समयं न दत्थ इति रुष्टयेति व्याख्येयम् । संगमय्य,
'त्यपि लघुपूर्वात्' (६।४।५६) इति णेरयादेशः । जीविका, कर्तारि ण्युल्ल । वां,
षष्ठीद्वितीयाद्विवचने वामादेशः ॥ १५० ॥

ईदृशं निगदति प्रिये दृशं संमदात्क्रियदियं न्यमीलयत् ।

प्रातरालपति कोकिले कलं जागरादिव निशः कुमुद्वती ॥ १५१ ॥

ईदृशमिति ॥ इयं प्रिये ईदृशमेवंप्रकारमन्यदपि निगदति सत्येव संमदाद्धर्षात् ।
सुरतानन्दजश्रमादिति यावत् । तस्माद्धेतोर्दृशं नेत्रे क्रियत्किञ्चिद्यमीलयन्निमीलित-
वती । श्रमसंजातया निद्रया प्रयोजिक्रयेति शेषः । निद्राविलयर्थः । श्रान्तो हि
निद्राति । संमदादेवं गदति सतीति वा । दृशं न्यमीलयत् । संमदादिव प्रियप्रियोक्ति-
श्रवणसंजातहर्षवशादिवेत्यर्थः । आनन्दातिशयसुखमनुभवन् हि निमीलितदृग्भवतीति
प्रतीयमानोत्प्रेक्षा वा । कियदित्यनेन दृशोऽर्धनिमीलनस्य सूचितत्वाद्धन्यतमत्वमस्याः
सूचितम् । केव—प्रातः कोकिले कलं मधुरास्फुटध्वनिं श्रोत्रसुखमालपति सति

कुमुद्वतीव । कुमुदिनी यथा निमीलितोत्पला भवति तथेयमपि । कस्मादिव—निशो रात्रिसंबन्धिनो जागरादिव । रात्रावनिद्रो हि प्रातर्दृशं घूर्णनेन निमीलयति । कुमुदिन्यपि रात्रावनिद्रावशादिव प्रातर्निमीलयति, तस्मादियमपि । प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । 'न्यमीमिलत्' इति पाठे—णौ चङि 'भ्राजभास—' (७।४।३) इति पाक्षिक उपधाह्रस्वः । जागराद्भावे घञि 'जाग्रोऽविचिण्णल्लिङ्गसु' (७।३।८५) इति वृज्य-पवादो गुणः ॥ १५१ ॥

मिश्रितोरु मिलिताधरं मिथः स्वप्नवीक्षितपरस्परक्रियम् ।

तौ ततोऽनु परिरम्भसंपुटे पीडनां विदधतौ निदद्रतुः ॥ १५२ ॥

मिश्रितेति ॥ ततोऽनु तादृक्प्रियभाषणमध्य एव भैमीसंभोगसानन्तरं परिरम्भ-रूपे संपुटे । संश्लेषपेटिकायामिति यावत् । तत्र पुनरपि पीडनां गाढालिङ्गनां विद-धतौ कुर्वाणौ तौ मिश्रिते परस्परान्तरालघटिते ऊरू यस्यां क्रियायां तद्यथा तथा, मिथः पानवशादन्योन्यमिलितावधरौ यस्यां क्रियायां तद्यथा तथा, स्वप्ने वीक्षिता पर-स्परक्रियाऽन्योन्यचुम्बनादिव्यापारो यस्यां क्रियायां तद्यथा तथा निदद्रतुः । क्षीर-नीरालिङ्गनं कृत्वा निद्रितावित्यर्थः । पीडनां, प्यन्तत्वाद्युच् ॥ १५२ ॥

तद्यातायातरंहदछलकलितरतश्रान्तिनिश्वासधारा-

जस्रव्यामिश्रभावस्फुटकथितमिथःप्राणभेदव्युदासम् ।

वालावक्षोजपत्राङ्कुरकरिमकरीमुद्रितोर्वान्द्रवक्ष-

श्रिह्वाख्यातैकभावोभयहृदयमयाद्वन्द्वमानन्दनिद्राम् ॥ १५३ ॥

तदिति ॥ तद्वन्द्वं स्त्रीपुंसमिथुनमानन्देन संभोगसुखभरेण निद्रामयात्प्राप । किं-भूतम्—निद्रासंबन्धित्वासानां यातायातयोर्निर्गमप्रवेशयोः संबन्धिनो रंहसो वेगस्य छलेन व्याजेन कलिताऽङ्गीकृता या रतश्रान्तिनिश्वासधाराः सुरतश्रमसंजातनिश्वास-परम्परास्तासामन्योन्यमजस्रमनवरतं सुतरां यो व्यामिश्रभावः निद्रावशभैमीनासानिर्ग-तश्वासपरम्परासु निद्रावशनलनासानिर्गतनिश्वासपरम्पराः प्रविष्टाः, एवं वैपरीत्येनापि ज्ञातव्यम् । भैमीनिश्वासधारा निर्गल्य नलनिश्वासधारया सह मिलित्वा नलनासिकां प्रविशति, अत्रापि वैपरीत्यं ज्ञातव्यम् । इति मिश्रीभावार्थमिव यातायाते । तथा च—जले जलप्रवेशवदन्योन्यस्य निश्वासपरम्पराणामतितरामभेदोपलम्भ इति यावत् । तेन कर्तृभूतेन स्फुटं स्पष्टं कथितः मिथोऽन्योन्यस्य प्राणानां भेदव्युदासो भेदनाशः प्राणैक्यं यस्य । तथा,—वालाया वक्षोजौ स्तनौ तत्र पत्राङ्कुराः पत्रवल्ली-भूताः, तत्पत्रवल्लीषु वर्तमानाः करिमकर्यः कस्तूर्यादिरचिता हस्तिमकर्यस्ताभिर्मुद्रितं चिह्नितं निद्रासमयकृतगाढालिङ्गनवशात्संलग्नप्रतिरूपकं कृतमुर्वान्द्रवक्षस्तद्रूपं चिह्नं तेनाख्यातोऽतितरां स्पष्टं कथित एकभाव एकत्वमभेदो यस्यैवंभूतमुभयोर्भैमीनीनलयो-र्हृदयं वक्षःस्थलम्, अथ च,—चित्तं यत्र । यातेत्यादि, बालेत्यादि च द्वयं क्रियाविशे-षणत्वेन वा योज्यम् । आत्मैक्यं शरीरैक्यं च क्रमेण वर्णितमिति ज्ञेयम् । उभयोरपि मिश्रितश्वासत्वादेकप्राणशब्दश्लेषादुत्प्रेक्षितम् ॥ १५३ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
यातोऽस्मिञ्शिवशक्तिसिद्धिभगिनीसौभ्रात्रभव्ये महा-
काव्ये तस्य कृतौ नलीयचरिते सर्गोऽयमष्टादशः ॥ १५४ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ शिवस्य शक्तेश्च सिद्धिर्यत्र (शिवशक्तिसाधनं यत्र कृतं) स
शिवशक्तिसिद्धिनामा ग्रन्थः । 'शिवभक्ति-' इति पाठे—शिवस्य भक्तेः सिद्धिर्यत्र
शिवभक्तिप्रतिपादको ग्रन्थविशेषः । तस्य (सैत्र) भगिनी एककर्तृकत्वात्, तस्यां सौभ्रा-
त्रेण शोभनभ्रातृभावेन भव्ये प्रशस्ते तत्तुल्यसरसशब्दार्थन्यासे नलीयचरितेऽष्टादशानां
पूरणः सर्गः समाप्तः । शिवशक्तिसिद्धिरपि मया कृतेति सूचितम् । सौभ्रात्रमिति
भावे युवादित्वादण् । अष्टादशः, 'तस्य पूरणे डट्' (५।२।४८) ॥ १५४ ॥

इति श्रीवैदेकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणविरचिते
नैषधीयप्रकाशेऽष्टादशः सर्गः समाप्तः ॥

एकोनविंशः सर्गः ।

निशि दशमितामालिङ्गन्त्यां विबोधविधित्सुभि-
र्निषधवसुधामीनाङ्कस्य प्रियाङ्गमुपेयुषः ।
श्रुतिमधुपदस्रग्वैदग्धीविभावितभाविक-
स्फुटरसभृशभ्यक्ता वैतालिकैर्जगिरे गिरः ॥ १ ॥

निशीति ॥ सर्गसंगतिः स्पष्टा । वैतालिकैर्बन्दिभिर्गिरो जगिरे । किंभूतैः—
निशि रात्रौ, 'बाल्यं वृद्धिर्वपुःपुष्टिः प्रज्ञोत्साहौ बलं महः । दशकेन निवर्तन्ते मनः
पञ्चेन्द्रियाणि च' इति वचनाद्दशदशकस्य शतायुषः पुरुषस्यावसानोपलक्षकोऽवस्था-
विशेषो दशमः स विद्यते येषां दशमिनो वृद्धास्तेषां भावो दशमिता तामालिङ्गन्त्या-
मवसानं प्राप्तायां संजातप्रायप्रभातायां सत्यां प्रियाङ्गं भैमीसमीपमुपेयुषः प्राप्तवतस्तस्या
सह निद्रितस्य निषधदेशवसुधायां मीनाङ्कस्य कामस्य नलस्य विबोधं जागरां विधि-
त्सुभिः कर्तुमिच्छुभिः । कीदृशो गिरः—श्रोतॄणां श्रुत्योः श्रवणयोर्मधु अमृतरूपाऽति-
मधुरा पदस्रक् सुसिञ्जन्तपदमाला तस्या वैदग्ध्या वक्रोक्त्यादिरचनाचातुर्येण विभा-
विता ध्वनिवृत्त्या व्यञ्जनाव्यापारेण प्रकाशिता भाविका रत्यादिस्थायिव्यभिचारिसह-
चारिरूपैर्भावैर्युक्ता । ज्ञापिता इति यावत् । तादृशाः स्फुटाः प्रसन्नतरत्वेन बालिशै-
रपि प्रतीता ये रसाः शृङ्गारादयस्तेर्मृशं नितरामभ्यक्ताः सर्वतः सिक्ताः । एकमपि
पदं नीरसं यासु नास्त्यतिरसिकाः । नलप्रबोधार्थं मागधैर्मधुरं प्रातर्वर्णनमारब्ध-
मित्यर्थः । रत्यादयः स्थायिभावाः, निर्वेदादयस्त्रयस्त्रिंशद्भावाः । 'वैतालिका बोध-
कराः' इत्यमरः । दशमोऽवस्थाविशेषो विद्यते यस्यासौ दशमी वृद्धः । अत इतिः ।
योगरूढोऽयं शब्दः । दशमिन्या वृद्धाया भावो दशमितेति वा । विशिष्टस्तालो वितालः,
स शिल्पं येषां वैतालिकाः । 'शिल्पम्' (४।४।५५) इति ठक् । सौखशायिका इत्यर्थः ।

तदुक्तम्—‘वैतालिकास्तु कथ्यन्ते कविभिः सौखशायिकाः । राज्ञः प्रबोधसमये घण्टाशिल्पास्तु घण्टिकाः ।’ जगिरे ‘गै शब्दे’, कर्मणि तद्ध । अस्मिन्सर्गे ‘ब्रूमः—’ (नै० १९।५६) इति यावत् हरिणीछन्दः ॥ १ ॥

जय जय महाराज ! प्राभातिकीं सुषमामिमां
सफलयतमां दानादक्ष्णोर्दरालसपक्ष्मणोः ।

प्रथमशकुनं शय्योत्थायं तवास्तु विदर्भजा

प्रियजनमुखाम्भोजात्तुङ्गं यदङ्ग ! न मङ्गलम् ॥ २ ॥

जयेति ॥ भो महाराज ! त्वं जय जय सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व । त्वमिमां प्रत्यक्षदृश्यं प्राभातिकीं प्रातःकालसंध्यादिजनितां सुषमां परमां शोभां दरमीषदलसे तत्कालमेव निद्रात्यागादीषद्भूर्णनयुते अधोन्मिषिते पक्ष्मणी ययोरक्ष्णोर्नेत्रयोर्दानाद्विषयीकरणाद्धेतोः सफलयतमामतितरां सफलां कुरु । त्वत्कृतदर्शनेनेयं धन्या भविष्यति, तस्माच्छीघ्रमुद्बुध्यस्वेति भावः । विदर्भजा शय्योत्थायं शय्यायाः सकाशादुत्थाय तव प्रथमं पूर्वं प्रातःकालभवं च शकुनं शुभसूचकं वस्त्वस्तु । तत्स्थाने भैम्येव भूयादुत्थितः सन् प्रथमोत्थितभैमीमुखमेव प्रथमं पश्येत्यर्थः । यद्यस्मात्—हे अङ्ग स्वामिन् ! प्रियजनस्य मुखाम्भोजादन्यत्तुङ्गमुत्कृष्टं मङ्गलं शुभावहं वस्तु नास्ति । प्रातरुत्थाय प्रथमं प्रियजनमुखं द्रष्टव्यमिति लौकिकी स्थितिः । त्वत्तः पूर्वं भैम्युत्तिष्ठत्विति भावः । दरालसपक्ष्मत्वं तत्कालमुद्बुद्धस्य जातिः । ‘पश्चाच्छयनं पूर्वमुत्थानम्’ इति स्मृतिः, उत्तमकुलव्रीजातिश्च । जय जयेति वीप्सायां द्विरुक्तिः । प्रभाते भवेति ‘कालाट्टण्’ (४।३।११) । सफलयतमाम्, ‘तत्करोति—’ (ग० सू० २०४) इति ण्यन्ताल्लोटि तमपि ‘किमेत्तिङ्—’ (५।४।११) इत्यामुः । शय्योत्थायम्, ‘अपादाने परीप्सायाम्’ (३।४।५२) इति णमुल् । परीप्सा त्वरा । ‘तृतीयाप्रमृतीनि—’ (२।२।२१) इति संमासः ॥ २ ॥

वरुणगृहिणीमाशामासादयन्तममुं रुची-

निचयसिचयांशांशभ्रंशक्रमेण निरंशुकम् ।

तुहिनमहसं पश्यन्तीव प्रसादमिषादसौ

निजमुखमितः स्मेरं धत्ते हरेर्महिषी हरित् ॥ ३ ॥

वरुणेति ॥ हे राजन् ! हरेरिन्द्रस्य महिषी राज्ञी असौ प्राची हरिदिक् इतः प्राग्भागेऽहः प्रारम्भभाग एव निजमुखं तिमिरत्यागे प्रसादमिषान्नैर्मल्यव्याजात्स्मेरं सहासं धत्ते विभर्ति । उत्प्रेक्षते,—कथंभूतेव—वरुणस्य गृहिणीं भार्यां प्रतीचीमाशामासादयन्तमभिगच्छन्तम् । अत एव—रुचीनिचयस्य कान्तिसमूह रूपस्य सिचयस्य वस्त्रस्यांशा भागास्तोषामप्यंशेन लेशेन भ्रंशस्तस्य क्रमेणैकैकभागापगमक्रमेण निर्गता अंशवो यस्य तं निरंशुकम् ; अथ च,—विवस्त्रममुं तुहिनमहसं पश्यन्तीव । मय्यनुरक्तस्त्वभ्युदयभागभूत्, इदानीमन्यस्यामनुरक्त इमां दशामापन्नोऽयमितीव हसतीत्यर्थः । अन्यापि नार्यनुरागातिविह्वलं गलद्वस्त्रं परस्त्रीं सेवमानं विटं दृष्ट्वा मुखं स्मेरं करोति । प्राच्यामरुणोदयोऽभूत्, प्रतीच्यां त्वरुणकिरणप्रसरणवशाच्चन्द्रो निध्रमोऽस्तं जिगमिषुरस्ति, तस्माच्छीघ्रं बुध्यस्वेति । अंशेन भ्रंशः, ‘तृतीया—’ (२।१।३०)

१ अत्र ‘अर्थान्तरन्यासः’ इति जीवातुः ।

इति योगविभागात्समासः, ततः पूर्वेण षष्ठीसमासः । इतः सप्तम्यर्थे तसिः । एवंभूतं चन्द्रं पश्यन्ती इतोऽस्माद्धेतोरिवेति । इतो दृश्यमानादस्मात्प्रसादमिषादिति वा संबन्धे पञ्चम्येव ॥ ३ ॥

अमहतितरास्तादृक्तरा न लोचनगोचरा-

स्तरणिकिरणा घामञ्चन्ति क्रमादपरस्पराः ।

कथयति परिश्रान्तिं रात्रीतमस्सहयुध्वना-

मयमपि दरिद्राणप्राणस्तमीदयितस्त्विषाम् ॥ ४ ॥

अमहतीति ॥ भो राजन् ! अमहतितराः स्वरूपेणैव सूक्ष्मतरा ध्रुवारुन्धल्या-
दयस्तारा इदानीं तादृक् पूर्ववद्भोचनगोचरा न भवन्ति । स्वरूपेण सूक्ष्मत्वात्पूर्वमपि
चक्षुष्मतामपि महता यत्नेन या दृश्यन्ते ता इदानीं सर्वथा न दृश्यन्त एवेत्यर्थः ।
तादृश्यो बहुसंख्याः पूर्वं प्रकाशमानाश्च यास्तारकाः स्वात्प्रादयस्ताः संप्रति सुतरा-
मल्पाः सूक्ष्माश्च सत्यो नेत्रगोचरा न भवन्तीति वा । यस्मात्तरणेः सूर्यस्य किरणा
अपरस्परा अहमहमिकया सततमविच्छेदेन प्रवृत्ताः सन्तः क्रमादयां गगनमञ्चन्ति
गाहन्ते । सूर्यकरस्पर्शान्निध्रमत्वात्तरा न दृश्यन्त इत्यर्थः । तथा,—दरिद्राणाः
क्षीणाः प्राणा असवो यस्यैवंभूतोऽस्तं जिगमिषुरयं तमीदयितो निशानाथश्चन्द्रोऽपि
रात्रीतमसा सहयुध्वनां संग्रामं कुर्वतीनां निजत्विषां परिश्रान्तिं सामस्थेन म्लानिं
रणपातं च कथयति । न केवलं त्विष एव दरिद्राणप्राणाः किंतु चन्द्रोऽपीति 'अपि'-
शब्दार्थः । अतिशयेन महत्यो महतितराः 'घरूप—' (६।३।४३) इति ह्रस्वः,
ततो नञ्समासः । गोचरः पुमान् । अपरे च परे च 'अपरस्पराः क्रियासातत्ये'
(६।१।१४४) इति सुट् । यां सततमविच्छेदेनाञ्चन्तीत्यर्थः । सहयुध्वनां, 'सहे
च' (३।२।९६) इति युधेः कनिपि 'वनो र च' (४।१।७) प्राप्तौ ङीव्रौ
'वनो न ह्रशः' (वा० २४०५) इति निषेधाच्च भवतः । दरिद्राणेति, 'दरिद्राते-
रार्धधातुके—' (वा० ४।१।४६) इत्यादिना प्राप्तोऽप्यालोपो 'न दरिद्रायके लोपो दरि-
द्राणे च नेष्यते' इत्यादिनिषेधाच्च भवति ॥ ४ ॥

स्फुरति तिमिरस्तोमः पङ्कप्रपञ्च इवोच्चकैः

पुरुसितगरुच्चञ्चञ्चपुटस्फुटचुम्बितः ।

अपि मधुकरी कालिमन्या विराजति धूमल-

च्छविरिव रवेर्लाक्षालक्ष्मीं करैरतिपातुकैः ॥ ५ ॥

स्फुरतीति ॥ हे राजन् ! तिमिरस्य स्तोमः समूहः लाक्षालक्ष्मीमतिपातुकैरति-
कामद्भिस्ततोऽप्यधिकं रक्ततरै रवेः करैः कृत्वा पुरुषां बहूनां सितगरुतां श्वेतपक्षाणां
चञ्चद्विश्वपलैः, अरुणिन्ना विलसद्भिर्वा चञ्चपुटैः स्फुटं यथा तथा चुम्बितः स्पृष्टः
पङ्कस्य प्रपञ्चः समूह इवोच्चकैरतितरां स्फुरति शोभते । तिमिरस्तोमोऽन्तराप्रविष्टसूर्य-
किरणस्पर्शाद्विसखननार्थं पङ्कप्रविष्टहंसारुणचपलचञ्चपुटशबलपङ्कवत् शोभतेतरामि-

१ 'अत्र मिषशब्देन प्रसादरूपापहवेन पराङ्मनासंगतपुरुषदर्शनजन्यस्मितत्वोत्प्रेक्षणात्सा-
पहवोत्प्रेक्षा' इति जीवातुः । २ 'समुच्चयोऽलंकारः' इति जीवातुः ।

त्यर्थः । तथा,—आत्मानं कालीं मन्यते कालिमन्या अतिकृष्णा भ्रमर्यप्यरुणतरैः
सूर्यकिरणैर्धूमलच्छविरिव च कृष्णारुणकान्तिरिव शोभतेतराम् । सूर्यकराः प्रसृताः,
तिमिरं चाल्पीभूतमिति भावः । ‘धूमलौ कृष्णलोहितौ’ इत्यमरः । उच्चकैः, अव्यय-
त्वादकच् । मधुकरी, जातिवाचित्वान्धीष् । कालिमन्या, ‘आत्ममाने खश्च’ (३।२।८३)
इति खश्, दिवादित्वाच्छयन्, ‘खित्यनव्ययस्य’ (६।३।६६) इति ह्रस्वः, ‘अरु-
र्द्रिषद्—’ (६।३।६७) इति मुम् । लाक्षालक्ष्मीं, ‘न लोका—’ (२।३।६९)
इति पष्ठानिषेधः ॥ ५ ॥

रजनिवमथुप्रालेयाम्भःकणक्रमसंभृतैः

कुशकिशल्यस्याच्छैरग्रे शयैरुदविन्दुभिः ।

सुषिरकुशलेनायःसूचीशिखाङ्कुरसंकरं

किमपि गमितान्यन्तर्मुक्ताफलान्यवमेनिरे ॥ ६ ॥

रजनीति ॥ रजन्याः वमथुवत्करिणीवदननिर्गतजलवत्प्रालेयाम्भसो हिमजलस्य
कणा लेशास्तेषां गलनक्रमेण संभृतैः संचितैः कुशकिशल्यस्याग्रे शयैरग्रस्थितैः सूचीती-
क्ष्णाग्रभागे स्थितैरच्छैर्निर्मलतरैरुदविन्दुभिर्हिमजलकणैः कर्तुर्भिर्मुक्ताफलान्यवमेनिरेऽव-
गणितानि । मौक्तिकतुल्यैर्जातमित्यर्थः । किंभूतानि मुक्ताफलानि—सुषिरे विवरकरणे
कुशलेन मणिकारेण मध्ये किमपि लोकोत्तरं, स्तोकं वा, अयःसूच्या लोहसूच्या वेध-
नशलाकायाः शिखैव सूक्ष्मत्वादङ्कुरस्तेन संकरं संयोगं गमितानि प्रापितान्यर्ध-
विद्धानि । ‘वमथुः करिशीकरः’ इत्यमरः । ‘द्वितोऽथुच्’ (३।३।८९) । अग्रे शयैः,
‘अधिकरणे शेतेः’ (३।२।१५) इत्यजन्ते ‘शय’शब्दे ‘शयवास—’ (६।३।१८)
इति सप्तम्या अलक् । सूची ‘कृदिकारात्—’ (ग० सू० ५०) ङीप् । संकरं,
‘ऋदोरैप्’ (३।३।५७) ॥ ६ ॥

रविरुचिक्रचामोकारेषु स्फुटामलविन्दुतां

गमयितुममूरुच्चीयन्ते विहायसि तारकाः ।

स्वरविरचनायासामुच्चैरुदात्ततया हृताः

शिशिरमहसो विम्बादस्मादसंशयमंशवः ॥ ७ ॥

रवीति ॥ रवेः पौर्वाहिकयो रचय एव ऋचस्तासां [प्रातःकाले रविकिरणाना-
मृग्यत्वात् । ‘ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अहः’ इत्यादि-
श्रुतेः] ऋग्वेदवाक्यानामोकारेषु प्रारम्भप्रणवेषु; अथ च,—लक्षणया प्रारम्भेषूद-
यसमयेषु स्फुटां प्रकटाममलां खरोच्चारणादिदोषरहितां विन्दुतामनुस्वाररूपां गमयि-
तुममूर्विहायसि स्थितास्तारकाः केनाप्युच्चीयन्तेऽवचयेन संगृह्यन्त एव । वृत्तामलत्वा-
योग्यत्वाच्च ऋक्प्रणवविन्दुनिर्माणार्थमेता गृह्यन्त इव ततो न दृश्यन्त इत्यर्थः ।

१ ‘अत्र काल्या मृग्या रविकरैर्लोहित्यादिविकारात्तद्गतेन तदुत्थापिता धूमलत्वोत्प्रेक्षेति
संकरः’ इति जीवातुः । २ ‘अत्र दर्भाग्रविन्दूनां सूच्यग्रलम्भमुक्ताफलरूपमा, प्रालेयाम्भः-
कणेषु वमथुत्वरूपणाद्रजनेः करिणीत्वरूपणक्रुद्धिरैकदेशावर्तक इत्यनयोरङ्गाङ्गिभावात्संसृष्टिः’
इति जीवातुः ।

प्रत्युचर्मोकारसद्भावात्तद्वाहुल्यात्ताराविन्दूनामपि बहुत्वम् । अथ च,—उत् ऊर्ध्वं चीयन्ते, नीयन्त इति यावत् । सूर्यप्रभोदय एव ताराका नश्यन्तीति भावः । तथा—अस्तमयोन्मुखादस्माच्छिरमहसश्चन्द्रस्य विम्बात्सकाशादंशवोऽप्यासामृचामुच्चैर्नि-तरामुदूर्ध्वमात्ततया गृहीततया; अथ च,—लक्षणावशाद्विशालतयोपरिस्थिततया वा; अथ च,—‘उच्चैरुदात्तः’ (१।२।२९) इत्युदात्तलक्षणयोगादुच्चैरुदात्तत्वेन योग्य-त्वादुदात्तस्वरस्य विरचनाय निर्माणाय असंशयं निश्चितं केनापि हृता इव । उदात्तस्य शिरस्युपलभ्यमानत्वव्यञ्जिकोर्ध्वा रेखा लिख्यते । यजुर्वेदे चरकशाखायामुपनिषदि ‘उच्चैरुदात्तः’, (‘नीचैरुदात्तः’,) ‘समाहारः स्वरितः’ इति लक्षणं द्रष्टव्यम् । चन्द्रकिरणानामप्यस्तमये उपरिगामित्वात्सूक्ष्मोपरितनरेखातुल्यत्वादेवमुत्प्रेक्षितम् । सूर्यप्रभोद्गमक्रमेण चन्द्रकिरणा अपि कृशीभूता इति भावः । ‘वृता’ इति पाठे—स्वीकृताः । असंशयमुभयत्रापि योज्यम् । रुचिक्रचाम्, ‘ऋत्यकः’ (६।१।१२८) इति प्रकृतिभावः ॥ ७ ॥

व्रजति कुमुदे दृष्ट्वा मोहं दशोरपिधायके

भवति च नले दूरं तारापतौ च हतौजसि ।

लघु रघुपतेर्जायां मायामयीमिव रावणि-

स्तिमिरचिकुरग्राहं रात्रिं हिनस्ति गभस्तिराट् ॥ ८ ॥

व्रजतीति ॥ गभस्तिराट् सूर्यः तिमिरमेव चिकुरास्तिमिरतुल्याः केशास्तेषु गृही-त्वेति ग्राहं रात्रिं हिनस्ति लघु शीघ्रं विनाशयति । कः कामिव—रावणिरिन्द्रजिन्माया-मयीं मायानिर्मितां रघुपतेर्जायां सीतामिव । कस्मिन्सति—वाक्यार्थस्य कर्मत्वात्त-दीयं रात्रिर्हिसनरूपं कर्म दृष्ट्वा कुमुदे कैरेव मोहं संकोचं व्रजति सति । अथ च,—सीतार्हिसनरूपं कर्म दृष्ट्वा कुमुदाख्ये वानरे मूर्च्छां गच्छति । तथा,—नले च भवति त्वयि दृष्ट्वा सूर्योदयसमयं ज्ञात्वा दशोरपिधायके उन्मीलितनेत्रे सति । यद्वा,—नले त्वयि नेत्रयोराच्छादके भवति सति । अथ च,—वानरसेनापतौ दारुणं तदीयं कर्म दृष्ट्वा किमपि कर्तुमशक्यत्वाद्दुःखवशाद्वा तारापतौ च सुग्रीवे दशोरपिधायके हतौ-जसि च निस्तेजस्के म्लानवदने च सति । रात्रिर्गता, रविरुदितः, कुमुदं च निमी-लितम्, कमलं चोन्मीलितम्, चन्द्रश्च निष्प्रभो जात इत्यर्थः । मायामय्याः सीताया वध इन्द्रजिता कृत इति रामायणे । मायामयीं, प्राञ्चुर्ये मयटि बीप् । रावणिः, अप-त्यार्थे बाह्यादित्वादिन् । चिकुरग्राहं, सप्तम्यन्त उपपदे ‘समासतौ’ (३।४।५०) इति ग्रहेर्णमुल्ल । गभस्तिभी राजते गभस्तिराट्, ‘सत्सूद्विष-’ (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ ८ ॥

त्रिदशमिथुनक्रीडातल्पे विहायसि गाहते

निधुवनधुतस्त्रग्भागश्रीभरं ग्रहसंग्रहः ।

मृदुतरकराकारैस्तूलोत्करैरुदरंभरिः

परिहरति नाखण्डो गण्डोपधानविधां विधुः ॥ ९ ॥

त्रिदशेति ॥ ग्रहसंग्रहः शुक्रादिस्थूलतारासमूहः त्रिदशा देवास्तेषां मिथुनं तस्य क्रीडासंवन्धिनि तल्पे मन्त्ररूपे विहायसि गगने निधुवनं सुरतसंमर्दस्तेन धुता विकीर्णाः

सजः पुष्पमालास्तासां भाग एकदेशस्तस्य श्रीभरं शोभातिशयं गाहते । तथा,—
विधुरखण्डः पूर्णो वृत्तश्चन्द्रो गण्डोपधानविधां कपोलतलाधःस्थाप्यमानवृत्तं शुभ्रतरो-
च्छोर्षकप्रकारं न परिहरति न त्यजति, अङ्गीकरोत्येव, तद्वच्छोभत इत्यर्थः । किंभूतो
विधुः—मृदुतरकराकारैरतिमृदुरश्मिरूपैस्तूलोत्करैः कार्पाससमूहैरुदरंभरिः परिपूरित-
मध्यः । गण्डोपधानं मृदुतरकार्पासपूरितमध्यं वृत्तं शुभ्रं च भवति । स्थूलतरास्तारा-
स्तल्पविकीर्यमाणकुसुमतुल्या इतस्ततो दृश्यन्ते । चन्द्रोऽपि सौरप्रकाशस्यासन्नत्वेन
संकुचिताभिः स्वकान्तिभिर्मध्यमेव पूरयन्मर्दितगण्डोपधानवज्रिःशोभोऽस्तमयोन्मुखो
जात इति भावः । संग्रहः, 'ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च' (३।३।५८) इत्यप् । उत्करः,
'ऋदोरप्' (३।३।५७) । उदरंभरिः, 'फलेग्रहिरात्मंभरिश्च' (३।३।२६) इति
चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थकत्वादिन् नुमागमश्च ॥ ९ ॥

दशशतचतुर्वेदीशाखाविवर्तनमूर्तयः

सविधमधुनाऽलंकुर्वन्ति ध्रुवं रविरश्मयः ।

वदनकुहरेष्वध्येतृणामयं तदुदञ्चति

श्रुतिपदमयस्तेषामेव प्रतिध्वनिरध्वनि ॥ १० ॥

दशेति ॥ दश शतानि यासां ता एकसहस्रसंख्याश्चतुर्णामृगवेदादिवेदानां समा-
हारश्चतुर्वेदी तस्याः शाखानामाश्वलायनतैत्तिरीयकादिसंज्ञानां तत्तद्वेदभागानां विव-
र्तनरूपा अतात्त्विका अन्यथाभावरूपाः शाखारूपतां प्राप्ता मूर्तयः स्वरूपाणि येषां
तादृशा रविरश्मयो ध्रुवं यस्मादधुना प्रातःसमये सविधमस्मदादिसमीपदेशं भूषयन्ति
सर्वेऽपि समीपदेशमागच्छन्ति । तत्तस्मादयमध्येतृणां वेदं पठतां वदनलक्ष्णेषु कुह-
रेषु दरीषु विषय आकर्ष्यमानवर्णानुरूपस्तेषां वेदशास्त्रीभवन्मूर्तीनां सूर्यकराणामेव
श्रुतिपदमयो वेदपदरूपः प्रतिध्वनिः प्रतिशब्दोऽध्वनि गगन उदञ्चत्यूर्ध्वं प्रसरति ।
दरीषु प्रतिशब्दो युक्तः । अध्वनि मध्यतारध्वनिरहितं यथा तथेति । अध्येतारो हि
प्रातर्मन्द्रध्वनिना वेदानधीयते । 'ध्रुवम्' उत्प्रेक्षायां वा । सूर्योदयो जातः, अध्येतारश्च
वेदानधीयत इत्यर्थः । दशशतेति मूर्तिविशेषणम् । चतुर्वेदी, समाहारे द्विगोर्लोप् ।
पदमयः, ताद्रूप्ये मयट् ॥ १० ॥

नयति भगवान्भोजस्यानिबन्धनवान्धवः

किमपि मधवप्रासादस्य प्रघाणमुपपन्नताम् ।

अपसरदरिध्वान्तप्रत्यग्वियत्पथमण्डली-

लगनफलदश्रान्तस्वर्णाचलभ्रमविभ्रमः ॥ ११ ॥

नयतीति ॥ भग्भोजस्य कमलकुलस्यानिबन्धनवान्धवोऽकारणमित्रं तदानन्द-
कारी भगवान् पङ्क्तुणैश्वर्यसंपन्नः श्रीसूर्यो मधवत इन्द्रस्य वैजयन्ताख्यस्य प्रासा-
दस्य प्रघाणमलिन्दं किमपि स्तोकं यथा तथोपपन्नतामाश्रयतां नयति प्रापयत्या-
श्रयति । तावत्पर्यन्तमूर्ध्वमागत इत्यर्थः । अथ च,—तं श्लिष्यति । पराङ्मुखशत्रोः
शूरस्य परस्पराल्लेषो युक्तः । किंभूतः—अपसरत्पुरः पलायमानमरिरूपं ध्वान्तं तस्य

१ 'अत्र श्रियमिव श्रियम्, विधामिव विधाम् इति सादृश्याक्षेपादुभयत्र निदर्शनो-

त्थानात्सजातीयसंसृष्टिः' इति जीवानुः ।

प्रतीचः पश्चिमाशायाः संबन्धिनि वियत्पथे गगनमार्गे मण्डल्या संघीभावेन यल्लगनं संश्लेषः प्रत्यग्दिगन्तगामित्वम्, 'लयनम्' इति पाठे—संघीभावेन यत्तिरोधानं सामस्येनादर्शनं तेन फलन्सफलो भवन्नश्रान्तो निरन्तः स्वर्णाचलस्य मेरोः प्रदक्षिण-लक्षणो भ्रमः स एव विभ्रमो विलासो यस्य । सद्रस्तुपरिपालनाय राज्ञौ भ्रमतो यामि-कस्य चौरपलायनेन यथा साफल्यं भवति तथा स्वर्णाचलरक्षणाय सूर्यस्य भ्रमणविलास-साफल्यं युक्तमित्यर्थः । अत एव स्वर्णाचलपदं प्रायोजि । अत्रापि पूर्वोत्तरार्धविपर्ययो ज्ञातव्यः । 'प्रघाणप्रघणालिन्दाः' इत्यमरः । बान्धवः, प्रज्ञादित्वात्सार्थेऽण् । मेषव-प्रासादस्य प्रातिपदिकान्तत्वाच्चलोपः । 'अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च' (३।३।७९) (इति) 'उपग्न आश्रये' (३।३।८५) इति च 'प्रघाणोपग्न'शब्दौ साधू । प्रत्यक्, 'दिक्शब्देभ्यः—' (५।३।२७) इत्यस्तातेः 'अञ्छेर्लुक्' (५।३।३०) इति लुक् । 'तसिलादिस्तद्धितः' (?) इत्यव्ययत्वम् ॥ ११ ॥

नभसि महसां ध्वान्तध्वाङ्गप्रमापणपत्रिणा-

मिह विहरणैः इयैनंपातां रवेरवधारयन् ।

शशविशसनत्रासादाशामयाच्चरमां शशी

तदधिगमनात्तारापारापतैरुदडीयत ॥ १२ ॥

नभसीति ॥ शशी निजाङ्गवर्तिशशाख्यपशुविशेषस्य विशसनं मारणं तस्माद्य-क्षासो भयं तस्माच्चरमामाशां पश्चिमां दिशमयाद्ययौ । तथा,—तारा नक्षत्राणि तद्रैः पारापतैस्तस्य चन्द्रपलायनवृत्तान्तस्य सूर्यस्य मृगयारम्भवृत्तान्तस्य चाधिगमनात्परि-ज्ञानादुदडीयत पलायितम् । किंविधः शशी—नभसि गगने ध्वान्तमन्धकारस्तद्रूपाणां ध्वाङ्गाणां काकानां प्रमापणे मारणे विषये पत्रिणां इयेनाख्यपक्षिरूपाणां महसां सूर्य-तेजसामिह प्राग्भागे विहरणैः क्रीडनैः रवेः श्रीसूर्यस्य इयैनंपातां मृगयामवधारयन्निर्धार-यन् । अन्यस्मिन्नपि राज्ञि मृगयाइयेनपातेन काकादीन् हिंसति सति शशयुक्तः पुरुषो मदीयं शशमपि मांसार्थमेतदीयाः इयेना हनिष्यन्तीति भिया पलाय्य गच्छति । पारा-पता अप्युदडीय यान्ति । सूर्यकिरणा गगने खेलन्ति, चन्द्रः प्रतीचीं गतः, ताराश्च न दृश्यन्त इति भावः । इह नभसीति वा । शशेन नित्ययुक्तः शशी । त्रासादिव, तद-धिगमनादिवेति च प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । 'अथ शशादनः । पत्री इयेनः', 'इयैनंपाता च मृगया', 'पारापतः कलरवः' इत्यमरः । पतनं पातः । भावे घञ्, इयेनानां पातः इयेनपातः, सोऽस्यां क्रियायां वर्तते इयैनंपाता मृगयेति 'घञः सास्यां क्रिया—' (४।२।५८) इति जः, 'इयेनविलस्य—' (६।३।७९) इति मुम् ॥ १२ ॥

भृशमविभरुस्तारा हाराद्युता इव मौक्तिकाः

सुरसुरतजक्रीडालूनादद्युसद्वियदङ्गणम् ।

बहुकरकृतात्प्रातःसंमार्जनादधुना पुन-

निरूपधिनिजावस्थालक्ष्मीविलक्षणमीक्ष्यते ॥ १३ ॥

भृशमिति ॥ सुरसुरतं देवमिधुनरतं तस्माज्जाता क्रीडा विलाससंमर्दः, अथ

१ 'मेषवत्प्रासादस्ये'ति पाठो बहुपुस्तकस्यः । २ 'रूपकालंकारः' इति जीवातुः ।

च,—सुरतुल्यराजादिरतकीडासंमर्दः, तेन लूनात्रुटिताद्वाराक्युता मुक्ता इव वृत्ततरा-
 स्तारा द्युसद्वियदङ्गणं सुराणामजिरभूतं यद्गगनं मृशं नितरामविभररूपपुरम् । तद्गगन-
 मधुना पुनः बहवः सहस्रं करा यस्य स सूर्यस्तेन, अथ च,—रजःशोधकेन खलप्ला-
 कृतात्प्रातःसंमार्जनात्प्राभातिकात्सम्यङ्मार्जनात्तिमिरनिराकरणद्वारा शोधनात्, अथ
 च,—शोधन्या रजोपनयनेन शोधनाग्निरुपधिरहिता स्वाभाविकी निजावस्था सहज-
 दशा तस्याः श्रिया कृत्वा तमीसंबन्धिशोभात्यागात्, अथ च,—रजः पुष्पमा-
 लामुक्ताद्युपाधित्याजनात्, सहजश्रिया विलक्षणमन्यादृशमीक्ष्यते विलोक्यते । सूर्य-
 करैर्गगनं भूषितम्, ताराश्च सर्वथा न दृश्यन्त इत्यर्थः । ‘इयत्’ इति पाठे—हस्ता-
 भिनयादतिमहदित्यर्थः । ‘खलपूः स्याद्बहुकरः’ इत्यमरः । अविभरः, ‘सिजभ्यस्त—’
 (३।४।१०९) इति झेर्जुस । दिवि सीदन्तीति द्युसदः, ‘सत्सुद्विष—’ (३।२।६१)
 इति किप् ‘हृद्युभ्यां ङेरुपसंख्यानम्’ इत्यल्लुक्प्राप्तावपि ‘तत्पुरुषे कृति बहुलम्’
 (६।३।१४) इति बाहुलकान्ङेर्लुक्, ‘दिव उट्’ (६।१।१३१), सात्पदाद्योः
 (८।३।१११) इति षत्वनिषेधः । बहुकरः, खलपूपक्षे ‘दिवाविभा—’ (३।२।२१)
 इति टः । उपधिः, उपसर्गं घोः किः’ (३।३।९२) ॥ १३ ॥

प्रथममुपहृत्यार्धं तारैरखण्डिततण्डुलै-

स्तिमिरपरिषद्पूर्वापर्वाबलीशबलीकृतैः ।

अथ रविरुचां ग्रासातिथ्यं नभः स्वविहारिभिः

सृजति शिशिरक्षोदश्रेणीमयैरुदसक्तुभिः ॥ १४ ॥

प्रथममिति ॥ नभः कर्तुं रविरुचां तिमिरपरिषत्तमः समूहस्तद्रूपा दूर्वापर्वावलयो
 दूर्वाग्रन्थिपरंपरास्ताभिः शबलीकृतैः कर्बुरीकृतैर्मिश्रितैस्तारैर्नक्षत्ररूपैरुज्ज्वलैश्चाखण्डि-
 ततण्डुलैरभग्ननिस्तुषशालिबीजैः कृत्वाऽर्धं पूजां प्रथममुपहृत्य दत्त्वा, अथानन्तरमेव
 स्वविहारिभिः स्वस्मिन्वर्तमानैः स्वसत्ताकैश्च शिशिरस्य हिमस्य क्षोदश्चूर्णबिन्दवस्तेषां
 श्रेणीमयैः परम्परारूपैरुदसक्तुभिर्जलमिश्रयवचूर्णैर्ग्रासातिथ्यं भोज्यान्नदानलक्षणमति-
 थिपूजनं सृजति करोति । अन्योऽपि तण्डुलदूर्वादलयुतेन जलेन पूर्वमर्धं दत्त्वा
 सक्त्वादिना खगृहप्राप्तायातिथये भोज्यं ददाति । सूर्यदीप्तयः पूर्वं तारास्तिमिरं च
 हिमजलकणानप्यपनयन्ति स्मेति भावः । ‘मूल्ये पूजाविधावर्धः’, ‘मुक्ताशुद्धौ च तारः
 स्यात्’ इत्यमरः । अत्र ‘तार’शब्दः पुंलिङ्गः । तारयति सांयात्रिकानिति ण्यन्तात्तरतेः
 पचाद्यच् । रविरुचां, संबन्धसामान्यविवक्षया षष्ठी । उदकयुक्ताः, सक्तवः मध्यमपद-
 लोपी, उदकानि च सक्तवश्चेति वा समासः । ‘मन्थौदन—’ (६।३।६०) इत्यु-
 दादेशः ॥ १४ ॥

असुरहितमप्यादित्योत्थां विपत्तिमुपागतं

दितिसुतगुरुः प्राणैर्योक्तुं न किं कचवत्तमः ।

पठति लुठतीं कण्ठे विद्यामयं मृतजीवनीं

यदि न वहते संध्यामौनव्रतव्ययभीरुताम् ॥ १५ ॥

अखिति ॥ दितिसुता दैत्यास्तेषां गुरुः शुक्र आदित्येभ्यो देवेभ्यो हेतुभ्य उत्थां

जाताम्, अथ च,—सूर्यात्संजातां विपत्तिं मरणं नाशं च कचवद्बृहस्पतिपुत्रवदुपा-
गतं प्राप्तमसुरैभ्यो हितमाप तेषां रात्रिचरत्वादनुकूलमपि तमः प्राणैर्योक्तुं संयोज-
यितुं कष्टे छठतीं जाग्रद्रूपां मृतानां जीवनीमित्यनुगतार्था विद्यां किं न पठति, अपि
तु स्पष्टं पठेदेव । परं चेदयं शुक्राचार्यः प्रातःकालीनसंध्यायां मौनव्रतं मौनलक्षणो
नियमस्तस्य व्ययो भङ्गस्तस्माद्भीरुतां भयशीलत्वं यदि न बहते न धारयेत्,
तर्हीति संबन्धः । पठति बहते, कालसामान्ये लट् । छठतीम्, वैकल्पिक-
त्वानुमभावः ॥ १५ ॥

उदयशिखरिप्रस्थान्यह्ना रणेऽत्र निशः क्षणे
दधति विहरत्पूषाण्यूष्मद्रुताश्मजनुस्त्वान् ।

उदयदरुणप्रह्वीभावादरादरुणानुजे

मिलति किमु तत्सङ्गाच्छङ्कया नवेष्टकवेष्टना ॥ १६ ॥

उदयेति ॥ अह्ना दिनेन सह निशो रात्रे रणे सङ्ग्रामरूपेऽत्रास्मिन्क्षणे । प्रातः-
काल इत्यर्थः । तत्रोदयशिखरी उदयाचलस्तस्य प्रस्थानि शिखराणि कर्तृण्यूष्मभिः
प्रातःकालीनातपसंतापैः द्रुतानामश्मजतूनां शिलाजतूनां स्रवान्प्रवाहान्दधति । यद्वा,—
क्षण उत्सवतुल्ये रात्रिविनाशकारित्वात्सङ्ग्राम इव सङ्ग्रामे विहरंस्तयोर्युद्धकौतुकदर्श-
नेन परिक्रीडमानः पूषा सूर्यो ग्रहराजो यत्रैवंभूतान्युदयाचलसानूनि बालातपसंताप-
विलीनशिलाजनुस्रवत्प्रवाहानेव कियत्कालविलम्बधूमलीभूतरुधिरप्रवाहान्धारयन्ति ।
रणभूमिषु हि कालविलम्बेन धूमला रुधिरप्रवाहा भवन्ति । अत एव—उदयश्रुदयं
प्राप्नुवन्नरुणोऽग्रजस्तत्संबन्धिनि प्रह्वीभावे नमस्कारे विषये य आदरो भक्त्यतिशय-
स्तस्माद्धेतोरुणानुजे मिलति संगमं प्राप्नुवति सति तयोररुणगरुडयोः सङ्गान्मेलनाद्धेतोः
रक्तप्रवीण्या नवास्तत्कालमापाकादाकृष्टा इष्टका यत्र तादृशी नूतनेष्टकानिर्मिता वेष्टना,
नवा इष्टका यत्र शिल्पे तन्नवेष्टकं तेन (वा) वेष्टना प्राकारः किमु न शङ्क्या न तर्क्या,
अपि तु सैव तर्क्यैत्यर्थः । परिवारभूते दिनप्रकाशे युध्यमाने तद्दर्शिनो लीलाविहा-
रिणो ग्रहराजस्य स्वामिनो महाराजोचितगौरिकसुवर्णभूषितनवेष्टकानिर्मितप्राकारोर्ध्व-
स्थितिरुचिता संभाव्यते । अथ च,—दिनरात्रयोः सेनानीभूतयोः सङ्ग्राम उदयाचल-
सानूनि तद्भटतुल्यानि रुधिरं धारयन्ति । भटाः प्रहारवशाद्रक्तसिक्ता भवन्ति । तत्र
च दिनपक्षीयप्रस्थानां जयित्वात्सुवर्णमयगरुडसंपर्कद्वेष्टकस्य वेष्टना सुवर्णपट्टिकाया
धारणा न तर्क्या किमु, अपि तु जयिनां तथा भवितव्यमेवेति । गरुडस्तेषां सुवर्ण-
मयवीर(विरुद)पट्टिकास्थाने जात इत्युचितमित्यर्थः । नवेष्टकवेष्टनेति, 'त्रियाः पुंवत्—'
(६।३।३४) इति पुंवत् । वेष्टकः, कर्तरि ण्वुल् ॥ १६ ॥

रविरथहयानश्वस्यन्ति ध्रुवं वडवा बल-

प्रतिबलबलावस्थायिन्यः समीक्ष्य समीपगान् ।

निजपरिवृढं गाढप्रेमा रथाङ्गविहंगमी

सरशरपराधीनस्वान्ता वृषस्यति संप्रति ॥ १७ ॥

रवीति ॥ भो राजन् ! संप्रति प्रातःकाले बलस्य दैत्यस्य प्रतिबलः शत्रुः प्राची-
वर्तीन्द्रस्तस्य बलं सैन्यं तत्रावस्थायिन्यो मध्यवर्तिन्यो वडवास्तुरङ्गयो गाढप्रेमाः सूर्या-

श्रेषु दृढानुरागाः सत्यो रविरथहयान्समीपगान्समीक्ष्य मैथुनार्थमात्मनोऽश्वानिच्छन्ति,
 'ध्रुवम्' उत्प्रेक्षायाम्, निश्चितं वा इच्छन्तीवेत्यर्थः । यतः—स्मरशरपराधीनं स्वान्तं
 चित्तं यासाम् । तथा,—रथाङ्गविहंगमी चक्रवाक्यपि निजं स्वीयं परिवृढं चक्रवाक-
 मिदानीं प्रातः, समीपमागतं दृष्ट्वा कामवाणवशचित्ता, अत एव—रात्रिवियोगेन
 दृढानुरागा सती मैथुनवाञ्छया वृषस्यति । वषवद्वलवन्तं तं मैथुनार्थं कामयत इत्यर्थः ।
 सूर्याश्वः पूर्वस्यामागताः, चक्रवाकयोश्च संगमो जात इति भावः । अश्वस्यति वृष-
 स्यति आत्मनोऽश्वानिच्छति वृषमिच्छति च, क्यचि 'अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम्'
 (वा० ४०३०) इति मैथुनेच्छायामसुगागमः । व्युत्पत्तिमात्रं चैतत् । रुढ्या तु मैथु-
 नार्थमिच्छन्तीत्येवार्थः । तथा च—'वृषस्यन्ती तु कामुकी' इत्यमरः । 'इति रामो
 वृषस्यन्तीम्' (रघु० १२।३४) इति च कालिदासः । 'प्रभौ परिवृढः' (७।२।२१)
 इति निपातः । गाढप्रेमेति, 'डावुभाभ्याम्—' (४।१।१३) इति पक्षद्वयेऽपि
 डाप् । डापो वैकल्पिकत्वादेकत्र नान्ततापि । विहंगमी, जातित्वान्डीप् । रथाङ्गं चासौ
 विहंगमी चेति समासः ॥ १७ ॥

निशि निरशनाः क्षीरस्यन्तः क्षुधाऽश्वकिशोरका

मधुरमधुरं हेषन्ते ते विलोलितवालधि ।

तुरगसमजः स्थानोत्थायं कणन्मणिमन्थभू-

धरभवशिलालेहायेहाचणो लवणस्यति ॥ १८ ॥

निशीति ॥ भो राजन् ! निशि रात्रौ निरशना निराहाराः, अत एव—क्षुधा क्षीर-
 स्यन्त आत्मनोऽत्यर्थं क्षीरं दुग्धमिच्छन्तः ते अश्वकिशोरका अतिप्रसिद्धा अश्वबालकाः
 मधुरमधुरं यथा तथाऽतिकलशब्दं, तथा,—विलोलिताः पुनःपुनश्चालिता बालधयः
 पुच्छानि यस्यां क्रियायां तद्यथा तथा हेषन्ते हेषारवं कुर्वन्ति । तथा,—तव मन्दु-
 रायां स्थितस्तुरगाणां समजः समूहः स्थानोत्थायं शय्यास्थानाच्छीघ्रमुत्थाय कणन्
 हेषमाणः मणिमन्थनामके भूधरे भवानां जातानां शिलानां सैन्धवशिलानां लेहाया-
 खादनाय ईहया इच्छया पुनःपुनर्मुखादिचालनचेष्टया वा चणः ख्यातः सन् लवण-
 स्यत्यात्मनो लोछुपत्वेन लवणमिच्छति । अश्वकिशोरकाः प्रातः क्षीरपानार्थं हेषन्ते,
 अश्वास्तु प्रातः सैन्धवाखादनाय हेषन्त इति जातिः । सूर्योदयो जात इत्यर्थः ।
 क्षीरस्यन्तो, लवणस्यन्तीत्यत्र चात्मेच्छायां क्यचि 'अश्वक्षीर—' (७।१।५१) इत्यादिना
 'क्षीरलवणयोर्लालसायाम्' (वा० ४३१५) इति वचनाल्लालसायामसुक् । किशोरकाः,
 'अल्पे' (५।३।८५) इति कन् । मधुरमधुरं, प्रकारे द्विः । 'हेषङ् स्वनं' । समजः पशु-
 विषयत्वात् 'समुदोरजः पशुषु' (३।३।६९) इत्यप् । स्थानोत्थायम्, 'अपादाने
 परीप्सायाम्' (३।४।५२) इति णमुल् । लेहः, भावे घञ् ॥ १८ ॥

उडुपरिषदः किं नार्हत्वं निशः किमु नौचिती

पतिरिह न यदृष्टस्ताभ्यां गणेरुचीगणः ।

स्फुटमुडुपतेराश्मं वक्षः स्फुरन्मलिनाश्मन-

इक्षवि यदनयोर्विच्छेदेऽपि द्रुतं वत न द्रुतम् ॥ १९ ॥

उड्विति ॥ हे राजन् ! उडुपरिषदो नक्षत्रपरम्परायां अर्हत्वं किं न, अपि

त्वौचित्यमेवैतत् । तथा,—निशो रात्रेरौचित्यं न किमु, अपि त्वौचित्यमेव । यद्यस्मात्ताभ्यां तारापङ्क्तिविभावरीभ्यां गणयोऽल्पो रूचीगणो दीप्तिसमूहो (यस्य सः) क्षीणतेजाः पतिः प्राणेशश्चन्द्र इहास्मिन्समये न दृष्टः । तस्मात्तयोरौचित्यमेवेत्यर्थः । 'धन्यास्तात । न पश्यन्ति पतिभङ्गं कुलक्षयम्' इति वचनात् पतिविपदमदृष्ट्वैव द्वयोरपि ध्वस्तत्वादौचित्येव जातेत्यर्थः । स्फुरन्ती प्रकाशमाना कलङ्कव्याजेन मलिना कृष्णा आश्मनी पाषाणसंबन्धिनी छविः कान्तिर्यस्यैवंभूतमुडुपतेर्वक्षो मध्यम्, अथ च,—हृदयम्, स्फुटं निश्चितमाश्रमं पाषाणविकाररूपम् । पाषाणघटितमिवातिकठिनं मलिनं चेत्यर्थः । यद्यस्मादनयोस्तारारात्र्योर्विच्छेदे वियोगे, अथ च,—विनाशे सत्यपि द्रुतं शीघ्रं न द्रुतं स्फुटितम् । पाषाणनिर्मितमेवेत्यर्थः । 'वत' खेदे । यत् । वक्षोविशेषणं वा । स्वस्यापि विलये निकटे सत्यपि तत्पतिना चन्द्रेण स्वप्रेयस्योः प्रेम न दर्शितमिति तस्यानौचित्यित्यर्थः । तारापरम्परा रात्रिश्च विनष्टा । चन्द्रोऽपि क्षीणतेजा आसन्ननाशो जात इत्यर्थः । 'आर्हन्ती' इति पाठे—'अर्हः प्रशंसायाम्' (३।२।१३३) इति शतरि, अर्हतो भाव इति ब्राह्मणादित्वात्प्यत्र पित्वान्दीषि 'अर्हतो नुम् च' (वा० ३०९२) इति नुम् । आश्मं, विकारेऽणि 'अश्मनो विकारे टिलोपः' (वा० ४१८५) इति टिलोपः । आश्मनेति संबन्धेऽणि विकाराभावाटिलोपाभावे आश्मनी चासौ छविश्चेति समासे 'पुंवत्कर्मधारय—' (६।३।४२) इति पुंवत् ॥ १९ ॥

अरुणकिरणे वह्नौ लाजानुद्गनि जुहोति या
परिणयति तां संध्यामेतामवैमि मणिर्दिवः ।

इयमिव स एवाग्निभ्रान्तिं करोति पुरा यतः

करमपि न कस्तस्यैवोत्कः सकौतुकमीक्षितुम् ॥ २० ॥

अरुणेति ॥ भो राजन् ! या संध्या अरुणस्य किरणरूपे वह्नौ उद्गनि नक्षत्राण्येव लाजाञ्जुहोति, दिवो मणिस्तामेतां प्रातःसंध्यां परितो नयति प्रापयति विवाहयतीत्यहमवैमि मन्ये । यत इयमिव संध्या यथा रक्तवर्णत्वादग्निभ्रान्तिं वह्निविपर्ययज्ञानं पुरा करोत्यकरोत् । यद्वा,—यथेयं करोति, तथा स एव सूर्योऽपि रक्ततरत्वादुष्णकरत्वाच्च वह्निबुद्धिं पुरा करोत्युदितमात्र एव करिष्यति । अथ चेयं संध्या पुरा प्रथमं वह्निप्रदक्षिणपरिभ्रमणं यथा करोति, तथैवास्या अनन्तरमेव सूर्योऽपि वह्निप्रदक्षिणपरिभ्रमणमिदानीमेव करिष्यति । एवकारोऽप्यर्थः । यतश्च सकौतुकं यथा तथा तस्य सूर्यस्यैव करं किरणमपीक्षितुं कः पुरुषो नोत्कः नोत्क्षिप्तजलः, अपि तु मन्देहराक्षसनिराकरणद्वाराऽस्य किरणमीक्षितुं सर्वोऽप्यर्घ्यदानं करोतीत्यर्थः । अथ च,—सकौतुकं माञ्जलिकसूत्रकङ्कणेन सह तस्य विबोद्धः सूर्यस्यैव हस्तमपि वीक्षितुं कः पुरुषो नोन्मनाः, अपि तु,—सकङ्कणं वरकरं सर्वोऽपि द्रष्टुमुत्कण्ठित एव । या च बधूः परिणीयते, सा प्रवीते वह्नौ लाजाञ्जुहोति । सा च वह्निं पूर्वं प्रदक्षिणीकरोति; वरोऽपि तथा सह पश्चात्प्रदक्षिणीकरोतीति संध्यासूर्ययोर्वधूवरत्वमुक्तम् । अरुणोदयो जातः, तत्प्रभया च तारा न दृश्यन्ते, संध्यासमयश्च जातः, अधुना रविरुदेतीति भावः । 'कौतुकं कुतुके ख्यातं हस्तसूत्रेऽपि कथ्यते' इति विश्वः । किरण इति पक्षे, जातावेकवचनम् । परिणयति, णोपदेशत्वाणत्वम् । इयमिव पुरा करोतीति पक्षे 'पुरि लुब् चासे'

(३।२।१२२) इति लट् । पक्षान्तरे तु 'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' (३।३।४) इति भविष्यति लट् ॥ २० ॥

रतिरतिपतिद्वैतश्रीकौ धुरं बिभृमस्तरां
प्रियवचसि यन्नग्राचार्या वदामतमां ततः ।
अपि विरचितो विद्मः पुण्यद्रुहः खलु नर्मणः
परुषमरुषे नैकस्यै वामुदेति मुदेऽपि तत् ॥ २१ ॥

रतीति ॥ रतिरतिपत्यो रतिकामयोर्द्वैतैव द्वैतम् । रतिद्वैतं कामद्वैतं चेति यावत् । तस्येव श्रीर्ययोस्तत्संबोधनं हे भैमीनलौ ! नन्नानां बन्दिनामाचार्या वैतालिका वयं प्रियेऽनुकूले वचसि यद्यस्माद्भुरं भारं बिभृमस्तरां चाटुवचनेषु वयमेव प्रगल्भतरास्त- तस्तस्माद्वदामतमाम् अतितमां ब्रुवाम । सूर्योदयो जातः, तस्मात्कीडां त्यक्त्वा शीघ्रं शय्याया उत्तिष्ठतमिति वचनेऽस्माकं प्राप्तः काल इति धार्ष्ट्येन ब्रूम इत्यर्थः । यद्ययं प्रियवचनचतुरास्तर्ह्येवं परुषं किमिति वदथेत्याशङ्क्याह—तदस्मदुक्तं परुषं वच एव पुण्यद्रुहः प्रातःकालीनस्नानसंध्यादिधर्मविरोधिनो नर्मणः प्रातःकालीनालिङ्गनचुम्बनादि- विलासस्य पुनः प्रबोधपूर्वमुत्थापनाद्विरचितः परुषरूपो विद्मोऽपि वां युवयोरेकस्यै अरुषे केवलाय क्रोधाभावाय उदेत्विति न, किंतु खलु निश्चितं मुदेऽपि हर्षायाप्यु- देतु । यद्यप्येतत्परुषमुक्तम्, तथापि रोषो न कार्यः, परुषस्यापि पुण्यहेतुत्वाद्वर्षोऽपि यस्माद्भविष्यति । तथा च हितवादित्व एव तात्पर्यातिप्रियवचनचतुर्यमव्याहतमेवेत्यर्थः । कीडां विहाय शीघ्रमुत्तिष्ठतमिति भावः । रतीत्यादिविशेषणेन द्वयोरौचित्यी सूचिता । वां युवयोर्मध्येऽरुषे रोषहीनायै एकस्यै भैम्यै मुदे नोदेतु । भैम्याः संभोगप्रियत्वान्नर्म- विघ्ने यद्यपि संतोषो न भवेत्, तथापि तव प्रियपुण्यत्वादेवास्माभिरुच्यत इत्यर्थ इति वा । भैम्यै कोपाभावायापि नोदेतु मुदेऽपि नोदेतु । भैम्या रोषो वास्तु हर्षोऽपि वा मा भूत्, तथापि समयोचितमुच्यत एवेति वा । तत्तस्मादवसरोचितभाषित्वात्पुण्य- द्रुहो नर्मणः परुषं यथा तथा विरचितो विद्मोऽपि निश्चितमक्रोपाय केवलमुदेत्विति न, किंतु मुदेऽप्युदेतु । सदा खोपजीविनाभिहितेऽपि परुषे रोषो न भवति, किंतु हर्ष एव भवतीत्यर्थ इति वा । किंच प्रियवचःप्रवीणा अपि वयं यतो नन्नाचार्या जितलज्जाः, अतः स्वच्छन्दं वदाम इति भावः । 'नम्रो बन्दिक्षपणयोर्विवक्षे च-' इति विश्वः । द्वैतं पूर्ववत् । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप् । वदामतमां, 'प्रैषातिसर्ग-' (३।३।१६३) इति प्राप्तकाले लोट् । 'तिङ्श्च' (५।३।५६) इत्यतिशये तमप् । पुण्यद्रुहः, 'सत्सूद्विष-' इति (३।२।६१) क्तिप् । 'उदेति' इति पाठे—'वर्तमानसामीप्ये-' (३।३।१३१) इति लट् । एकस्यै, तादर्थ्यमात्रविवक्षया चतुर्थी ॥ २१ ॥

भव लघुयुताकान्तः संध्यामुपास्व तपोमल !

त्वरयति कथं संध्येयं त्वां न नाम निशानुजा ।

श्रुतिपतिरथावश्यंकारी दिनोदयमासिता

हरिपतिहरित्पूर्णभूणायिता कियतः क्षणान् ॥ २२ ॥

भवेति ॥ हे राजन् ! त्वं तस्माच्छु शीघ्रं युता पृथग्भूता कान्ता यस्मादेवंभूतो

भव । इदानीं भैम्या सह क्रीडां त्यज, ततः संध्यां नित्यकृत्योपासनामुपास्व कुरु ।
हे तपसा नित्यकर्माद्यनुष्ठानरूपेणामलोज्ज्वल निर्दोष । निशानुजा रात्र्यनन्तरजाता
प्राभातिकीयं संध्या त्वां कथं नाम न त्वरयति, अपि तु त्वरयत्येव । अथ मुहूर्तानन्तर-
क्षणे द्युतिपतिः सूर्यो दिनोदयं दिवसप्रारम्भमवश्यंकारी अवश्यं करिष्यति । उदेध्यती-
त्यर्थः । यतः—हरिरिन्द्रः पतिर्यस्यास्तस्या हरितो दिशः प्राच्याः पूर्णभ्रूणो दशमासगर्भं
इवाचरितो रक्ततरः कियतस्त्रिचतुरानेव क्षणानासिता स्थाता । प्रातःसंध्यायाः सूर्यो-
दयात्प्रागेव विधानाच्छीघ्रमुत्थाय प्रातःसंध्यामुपास्वेत्यर्थः । युतेति, 'यु मिश्रणेऽ-
मिश्रणे च' क्तः । त्यक्तादिपदत्यागेनामङ्गलप्रतीतिपरिहारार्थं युतेति श्लिष्टपदं प्रायोजि ।
'संध्या'पदेन कर्मानुष्ठानपर्यन्तमेव कान्तारहितो भव, तदनन्तरं पुनरपि युता संयुक्ता
कान्ता येनेति मिश्रणमपि विवक्षितम्, एतदर्थमेतत्प्रायोजि वा । 'कान्ता'शब्दस्य
प्रियादित्वात् युतेत्यस्य न पुंवत् । त्वरयति, हेतुमणिञ् । कारीति भविष्यत्यावश्यकै
णिनिः । तद्योगे च 'अकेनोः—' (२।३।७०) इति निषेधाद्दिनोदयमिति षष्ठ्यभावः ।
आसिता, छट् । भ्रूणायितः, आचारक्यङन्तात् क्तः । क्षणान्, कालवाचित्वाद्वितीया २२

मुषितमनसश्चित्रं भैमि ! त्वयाद्य कलागृहै-

निषधवसुधानाथस्यापि श्लथश्लथता विधौ ।

अजगणदयं सन्ध्यां वन्ध्यां विधाय न दूषणं

नमसितुमना यन्नाम स्यान्न संप्रति पूषणम् ॥ २३ ॥

मुषितेति ॥ हे भैमि ! चतुःषष्टिकलानां गृहैर्निवासभूतयाद्य मुषितं चोरितं
मनो यस्यापहृतचित्तस्य त्याजितस्वभावस्य वा निषधवसुधानाथस्य नलस्यापि विधौ
श्रुतिविहितसंध्यादिनित्यकर्मणि विषये श्लथश्लथता श्लथप्रकारता आलस्यातिशयोऽना-
दरातिशयो वा वर्तत इति चित्रम् । परमधार्मिकोऽप्यनेककलाभिज्ञत्वात्त्वया स्ववशी-
कारेण धर्मविमुखः कृत इत्याश्चर्यम् । अनुचितमेतदित्यर्थः । अथ च,—कलानिधि-
भूतया त्वया मुषितमनस्कत्वात्कलानिधौ विधावप्यनादर इति चित्रम् । कथं शैथि-
ल्यमित्यत आह—यद्यस्मात्परमधार्मिकोऽप्ययं संध्यां संध्योपलक्षितं प्रातःकालं
वन्ध्यां नित्यज्ञानादिप्रातःकृत्यरहितं विधाय कृत्वा विहिताकरणजन्यं दूषणं नाजग-
णत् । यच्च संप्रति पूषणं सूर्यं नमसितुमना नमस्कृतुकामोऽपि न स्याद्भवति । 'नाम'
अप्यर्थे । परित्यक्तनित्यकर्मा सूर्यस्य नमस्कारमपि न करोतीत्युपालम्भः । अन्योऽपि
कामी कस्यांचिदासक्तो निजधर्मपत्नीमसंभुजानो वन्ध्यां विधत्ते, दोषं न गणयति,
संभोगविघ्नभूतत्वाद्दिनकरमपि नाद्रियते, तथायमपि । संध्यादिनित्यकर्मानुष्ठानार्थं
क्षणमिमं मुञ्चेति भावः । गृहस्य पुंस्त्वाद्वहुवचनान्तत्वेऽपि 'त्वया' इत्यनेन सामाना-
धिकरण्यं युक्तम् । स्यात्, संभावने लिङ् ॥ २३ ॥

न विदुषितरा कापि त्वत्तस्ततो नियतक्रिया-

पतनदुरिते हेतुर्भर्तुर्मनखिनि ! मा स्म भूः ।

अनिशभवदत्यागादेनं जनः खलु कामुकी-

सुभगमभिधास्यत्युद्दामा पराङ्गवदावदः ॥ २४ ॥

नेति ॥ भो मनखिन्यतिधैर्ययुक्ते सावधाने वा, त्वत्सकाशाद्विदुषितराऽतितरां

पण्डिता सर्वलोकशास्त्ररहस्यं विदुषी काप्यन्या यद्यस्मान्नास्ति ततस्तस्माद्भर्तुर्नलस्य निय-
तक्रियापतनान्नित्यसंध्यादिकर्मलोपायदुरितं तत्र त्वं हेतुर्मां स्म भूः । संध्याद्यनुष्ठानार्थं
श्रीघ्रमेनं मुखेत्यर्थः । किंच—खलु यस्मादुद्दामा निरङ्कुशोऽत एव पराङ्मुखदावदोऽन्य-
वीयकलङ्कभाषणशीलो जनोऽनिशं भवत्या अत्यागात्, भवत्या कर्तृभूतया वाऽमोच-
नाद्धेतोरेनं नलं कामुक्यामतितरां मैथुनेच्छावत्यां सुभगं तत्परवशं कामुकी पूर्वोक्ता
सुभगा सौभाग्यवती भवादृशी स्त्री यस्य एवंभूतं वा अभिधास्यति वदिष्यति । स्त्रीपर-
वशत्वादयं नित्यकर्मापि त्यजतीति निन्दां करिष्यति तस्माद्विहिताकरणप्रत्यवायलोक-
गर्हादिपरिहारार्थमेनं मुखेति भावः । विदुषितरा, उगित्वान्धीपि तरपि 'उगितश्च'
(६।३।४५) इति पक्षे ह्रस्वः । भवदत्यागात्सर्वनामत्वात्पुंवत् । पूर्वेण सह मयूर-
व्यंसकादित्वात्समासः । 'सुभगा'शब्दस्य प्रियादित्वात्पूर्वस्य न पुंवत् । वदतीति
वदावदः, पचाद्यच् 'चरिचलि—' (वा० ३४३०) इत्यादिना द्वित्वमभ्यासस्या-
गागमश्च ॥ २४ ॥

रह सहचरीमेतां राजन्नपि खितमां क्षणं
तरणिकिरणैः स्तोकान्मुक्तैः समालभते नभः ।

उदधिनिरयद्भास्वत्स्वर्णोदकुम्भदिदृक्षुतां

दधति नलिनं प्रस्थायिन्यः श्रियः कुमुदान्मुदा ॥ २५ ॥

रहेति ॥ हे राजन् ! त्वं सहचरीं सदा सहचरणशीलाम्, तथा,—खितमां
स्त्रीषु श्रेष्ठामेवंभूतामप्येनां क्षणमात्रं रह मुञ्च । यतः—नभः स्तोकान्मुक्तैरल्पनिर्गतै-
र्बालैस्तरणैः सूर्यस्य किरणैः समालभत आत्मनः कुङ्कुमानुलेपनं करोति । तथा,—
संकुचतः कुमुदात्सकाशाद्विकासोन्मुखं नलिनं कमलवनं प्रति मुदा प्रस्थायिन्यः प्रस्था-
स्यन्ते तच्छीलाः श्रिय उदधेः सकाशान्निरयन्निर्गच्छन्भास्वान्स एव स्वर्णस्योदकुम्भो
जलपूर्णः कलशस्तं दिदृक्षुतां दर्शनेच्छुतां दधति धारयन्ति । कुमुदान्निर्गताः सत्यः
कमलवनं प्रति गन्तुं सूर्योदयं प्रतीक्षन्त इत्यर्थः । जिगमिषवो हि जलपूर्णं कुम्भं
दिदृक्षन्ते । प्रभातं जातमित्यर्थः । तस्मान्नित्यकर्मानुष्ठानार्थममोचनीयामप्येतां क्षण-
मात्रं मुखेति भावः । रहेति 'रह त्यागे' । खितमां पूर्ववत् । स्तोकान्मुक्तैः 'स्तोका-
न्तिक—' (२।१।३९) इति पञ्चमीसमासः । अत एव पञ्चमी । 'पञ्चम्याः स्तोका-
दिभ्यः' (६।३।२) इत्यलुक् । निरयत्, 'इ गतौ' इत्यस्माच्छता । उदकुम्भः,
'एकहलादौ पूरयितव्ये—' (६।३।५९) इत्युदकस्योदादेशः । दिदृक्षुरित्युप्रत्ययान्त-
त्वात् 'न लोका—' (२।३।६९) इति षष्ठीनिषेधाद्वितीया, ('द्वितीया' २।१।२४)
इति योगविभागात्समासः ॥ २५ ॥

प्रथमककुभः पान्थत्वेन स्फुटेक्षितवृत्रहा-

प्यनुपदमिह द्रक्ष्यन्ति त्वां महांसि महस्पतेः ।

पटिमवहनाद्दृष्ट्वापोहक्षमाणि वितन्वता-

महह युवयोस्तावलक्ष्मीविवेचनचानुरीम् ॥ २६ ॥

प्रथमेति ॥ हे राजन् ! महस्पतेः सूर्यस्य महांसि तेजांसि प्रथमककुभः प्राच्याः

१ इदं च 'गम्यादीनामुपसंख्यानम्' (वा० १२४७) इति वार्तिकविसरणमूलकम् ।

पान्थत्वेन पथिकतया तेनैव मार्गेण गमनवशात्स्फुटं सविशेषमीक्षितो वृत्रहा यैस्ता-
दृशानि सन्त्यनुपदमनन्तरं सविधमागल्य इह प्रासादे वर्तमानं त्वां द्रक्ष्यन्ति विलोक-
यिष्यन्ति । अनन्तरं पटिम्रोऽतितैक्ष्ण्यस्य, अथ च,—प्रज्ञातिशयस्य बहनाद्वारणाद-
सतः प्रकाशादेः प्रकटीकरणमूहा, सतश्च तिमिरादेरपोहो निराकरणं, तयोः क्षमाणि
समर्थानि सामान्यविशेषभावादिनिर्णयनिपुणानि तानि रवितेजांसि युवयोरिन्द्रनलयो-
स्तावतीनामनेकप्रकाराणां शोभासंपद्रूपाणां लक्ष्मीणां विवेचनचातुरीं तारतम्यविचार-
कौशलं वितन्वतां विस्तारयतु । अहह चित्रम् । अन्यत्रैवंविधस्य चातुर्यस्यादर्शना-
दाश्चर्यम् । इन्द्रोऽतिशयशोभासंपत्तिमात्रलो वेति संशये प्रथम(मिन्द्र)दर्शनादिन्द्रे
शोभासंपत्तिमत्त्वसामान्यबुद्धिः, अनन्तरं च नलदर्शनाज्ञे शोभासंपत्तिमत्त्वविशेष-
बुद्धिरिति सामान्यापेक्षया विशेषस्य बलवत्तरत्वादुभयदर्शिभिः सूर्यकिरणैरिन्द्रापेक्षया
शोभासंपत्तिभ्यां नल एवाधिक इति निर्णयतामिति भावः । अन्योऽपि प्राज्ञ ऊहा-
पोहक्षमः सामान्यविशेषभावादिचातुरीं तनोति । ‘अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबम-
व्ययम्’ इत्यमरः । पटिमा पृथ्वादिः । ऊहा, जीवविवक्षायां ‘गुरोश्च हलः’
(३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः ॥ २६ ॥

अनतिशिथिले पुंभावेन प्रगल्भवलाः खलु

प्रसभमलयः पाथोजास्ये निविश्य निरित्वराः ।

किमपि मुखतःकृत्वानीतं वितीर्य सरोजिनी-

मधुरसमुषोयोगे जायां नवान्नमचीकरन् ॥ २७ ॥

अनतीति ॥ हे राजन् ! खलु यस्मात्पुंभावेन पौरुषेण प्रगल्भवला उत्कटशक्त-
योऽतिष्टृष्टाः, अत एव—अनतिशिथिले विकासोन्मुखेऽत्यक्तकलिकाबन्धकाठिन्येऽपि
पाथोजास्ये कमलमुखे मकरन्दग्रहणार्थं प्रसभं हठाज्जिदिय प्रविश्य निरित्वरा निर्ग-
मनशीला एवंभूता अलयो भ्रमराः किमपि कियदर्धं मुखतो मुखे कृत्वाऽऽनीतं किम-
प्यपूर्वरसं स्वादुतरं सरोजिनीमधुरसं कमलिनीमकरन्दरूपं रसमास्वाद्यं वस्तु उषो-
योगे प्रभातकाले वितीर्य दत्त्वा नवान्नं नूतनमपूर्वम्, अथ च,—प्रेमभरात्स्वयमभुक्त-
मनुच्छिष्टम्, अन्नं जायां मधुकर्या अचीकरन्कारयामासुः । अविकसिते कठिने कमले-
ऽबलत्वात्प्रवेष्टुमशक्ता एता इति कृत्वा पौरुषेण स्वयं तत्र प्रविश्य मकरन्दं मुखे
कृत्वा समानीय मधुकरिभ्यो दत्त्वा ताभिस्तद्भोजयामासुरित्यर्थः । किञ्चिदासन्नसौर-
प्रकाशत्वात्कमलानि विकासोन्मुखानि जातानीति भावः । अन्येनापि प्रातः शुभयोगे
वाचप्राशनं कार्यते । ‘उषायोगे’ इति पाठे—‘विभावरी नक्तमुषा च शर्वरी—’ इति
हलायुधः । उषाया अर्थादिनेन सह संयोगे । प्रातरित्यर्थः । निरित्वराः, ‘इण्णश-’
(३।२।१६३) इति करपि तुक् । मुखतःकृत्वैति ‘स्वाज्ञे तत्प्रत्यये’ (३।४।६१)
इति कृञः क्त्वा । जायाम्, ‘ह्रक्कोः—’ (१।४।५३) इति कर्मत्वम् । ‘जाया’
इत्यपि पाठः ॥ २७ ॥

मिहिरकिरणाभोगं भोक्तुं प्रवृत्ततया पुरः
कलितचुलुकापोशानस्य ग्रहार्थमियं किमु ।
इति विकसितेनैकेन प्राग्दलेन सरोजिनी
जनयति मतिं साक्षात्कर्तुर्जनस्य दिनोदये ॥ २८ ॥

मिहिरेति ॥ सरोजिनी कमलिनी दिनोदये प्रातःकाले प्रागन्यदलापेक्षया पूर्व-
विकसितेनैकेन दलेन पत्रेणोपलक्षिता साक्षात्कर्तुर्जातमानं पश्यतो जनस्येति मतिं जन-
यति । इति किम्—इयं मिहिरस्य सूर्यस्य किरणानामाभोगं परिपूर्णतां भोक्तुमनुभवि-
तुम्, अथ च,—भक्षयितुं प्रवृत्ततया कृतप्रारम्भतया हेतुभूतया पुरो भोजनादाक-
ञ्चा(ल)प्राप्तकरणाथस्यापोशानस्यामृतोपस्तरणमन्त्रोदकस्य ग्रहार्थं कलितो बद्धश्चुलुका
प्रसूतिविशेषो यया एवंभूता किमु । ‘भोजने प्रवृत्तेनापोशानक्रियापूर्वमादावन्ते च
भोक्तव्यम्’ इति स्मृतेः । अपोशानप्रहीता करकमले एकां कनिष्ठामङ्गुलिं प्रसारयति,
अन्याश्च संकोचयतीति संप्रदायः । कमलविकाससमयो जातः, तस्मादुद्बुध्यस्वेति
भावः ॥ २८ ॥

तटतरुखगश्रेणीसांराविणैरिव सांप्रतं
सरसि विगलन्निद्रामुद्राजनिष्ट सरोजिनी ।
अधरसुधया मध्ये मध्ये वधूमुखलब्धया

धयति मधुपः खादुंकारं मधूनि सरोरुहाम् ॥ २९ ॥

तटेति ॥ सांप्रतं सरसि सरोजिनी सरसस्तटे तरुषु वर्तमानानां खगश्रेणीनां
सांराविणैर्मिलितैः कलकलशब्दैरिव विगलन्ती अश्यन्ती निद्रैव मुद्रा कोरकबन्धो
यस्याः, यद्वा,—विगलन्ती निद्रायाः संकोचस्य मुद्रा भङ्गी यस्याः सा त्यक्तनिद्रा,
उन्मीलितकमललोचनेवाजनिष्ट जाता । कलकलेन च निद्रितस्य निद्रापयति ।
तथा,—मधुपो भ्रमरः सरोरुहां मधूनि कमलमकरन्दान् वध्वा भ्रमर्या मुखालब्धया-
ऽधरसुधया ओष्ठगतपीयूषेण मध्ये मध्ये खादुंकारं खादूनि माधुर्यातिशययुक्तानि
कृत्वा धयति पिबति । कमलानि विकसितानि, भ्रमराश्च तन्मधूनि भ्रमर्यधरं च
पिबन्तीत्यर्थः । मधुप इति सामिप्रायम् । मद्यपा अप्येतादृशा भवन्ति । समन्ता-
द्वाः सांराविणानि, ‘अभिधिधौ भाव इनुण्’ (३।३।४४) इतीनुणन्तात् खार्ये
‘अणिनुणः’ (५।४।१५) इत्यण् । खादुंकारं, ‘खादुमि णमुल्’ (३।४।२६)
मान्तत्वं च पूर्वस्य ‘खादुमि’ इति निर्देशात् ॥ २९ ॥

गतचरदिनस्यायुर्भ्रंशे दयोदयसंकुच-

त्कमलमुकुलकोडात्रीडप्रवेशमुपेयुषाम् ।

इह मधुलिहां मिन्नेष्वम्भोरुहेषु समायतां

सह सहचरैरालोक्यन्तेऽधुना मधुपारणाः ॥ ३० ॥

गतेति ॥ गतचरदिनस्यातीतानन्तरदिनस्यायुर्भ्रंशेऽवसानकाले सायंसमये दयाया
उदयादिव संकुचतां म्लानानां कमलानां मुकुलानि कलिकास्तेषां कोडान्मध्याद्धेतो-
नीडेषु प्रवेशमुपेयुषां प्राप्तानाम् । मकरन्दाखादलाम्पट्यात्सायंसंध्यासमयेऽपि
कमलेषु स्थितानाम्, अनन्तरं च तेषु संकुचितेषु बहिर्निर्गन्तुमशक्तत्वात्संकुच-

त्कमलमर्मरूपेषु नीडेषु स्थितानामिति यावत् । 'क्रोडम्' इति पाठे विशिष्टकमलक्रो-
डमेव नीडप्रवेशं गतानाम्, अनन्तरं च रात्रावतीतायामिह प्रातःसंध्यासमये भिन्नेषु
ईषद्विकसितेष्वम्भोरुहेषु समायतां स्थितानाम् । यद्वा,—इह पूर्वदिनान्तसंकुचिते-
ष्वीषदुन्मिषितेषु सत्सु सुखेन निर्गन्तुं शक्तत्वात्तेभ्यः सकाशादर्थान्नवीनकमलानि
उद्दिश्य समागच्छताम् । मधुलिहामधुना सहचरैः पूर्वदिनान्ते कमलसंकोचात्पूर्वमेव
कमलक्रोडाभिर्गतैः सहचरैः सहचरीभिश्च मित्रकलत्रादिभिः सह मधुना मकरन्देन
कृत्वा पारणा उपोषितसंबन्धीनि भोजनान्यालोकयन्ते । लोकैरिति शेषः । ये रात्रौ
कमलवद्भास्ते तत्र मकरन्दाभावाच्चिर्वन्धवशाच्च कृतोपवासाः, अनिवद्धाः सह-
चरास्तु रात्रौ निद्रावशात्तद्वियोगाद्वा कृतोपवासाः, अतः सर्वेऽपि प्रातर्मिलित्वा
विकसितकमलमधुना पारणां कुर्वन्तीत्यर्थः । पूर्वदिनान्ते संकुचितानि कमलानि
प्रातः पुनः किंचिद्विकसितानीति प्रसिद्धम् । भ्रमराश्च मधु पिवन्ति, भूयान्समयो
जातः, तस्मादुद्बुध्यस्वेत्यर्थः । अन्येऽपि कस्मिंश्चिन्महीयसि मृते बन्ध्वादौ वा निबद्धे
कृपया संकुचितहर्षा भवन्ति । केचिच्च महागुरुनिपात उपवासं कुर्वाणा गृहमध्यं
प्रविश्य दिनान्तरे ज्ञातिभिः सह भुञ्जते । 'ज्ञातिभिः सह भोज्यमेतत्प्रेतेषु दुर्ल-
भम्' इति शास्त्रार्थः 'सहचर'पदेन सूचितः । निगडबद्धोऽपि कारागृहेषु भिन्नेषु-
न्मोचितः समागच्छन्सन् स्वस्य बन्धनवशान्निराहारैर्ज्ञातिभिः सह मधुरैरन्नैः पारणां
करोति । क्रोडादिति यथायथं हेतौ ल्यब्लोपे च पञ्चमी । समायताम्, इणः शता ।
सहचरैः, 'पुमान्निवा' (१।२।६७) इत्येकशेषः ॥ ३० ॥

तिमिरविरहात्पाण्डुरयन्ते दिशः कृशतारकाः

कमलहसितैः ज्येनीवोन्नीयते सरसी न का ।

शरणमिलितध्वान्तध्वंसिप्रभादरधारणा-

द्रगनशिखरं नीलत्येकं निजैरयशोभरैः ॥ ३१ ॥

तिमिरेति । आच्यादयो दिशस्तिमिरस्य विरहान्नाशात्पाण्डुरयन्ते शुभ्रा इवा-
चरन्ति । अत एव—अन्ता अप्रकाशाः किंचिद्दृश्यास्तारकाः कतिपयनक्षत्राणि यावु ।
अन्यापि प्रियवियोगात्पाण्डुरा निमग्नातिक्लेशनेत्रकनीनिका च भवति । तथा,—का
सरसी कमलानां हसितैर्विकासैः कृत्वा ज्येनीव श्वेतवर्णव नोन्नीयते न तर्क्यते, अपि
तु—सर्वा अपि सरस्यस्तैः शुभ्रायन्ते । अन्यापि प्रियप्राप्तेः कमलतुल्यमुखहसितैः
श्वेता भवति । एकं गगनशिखरं गगनमध्यभागः शरणार्थं स्वपरित्राणार्थं गगनं प्रति
मिलितस्य प्रत्यागतस्य ध्वान्तस्य ध्वंसिनी विनाशिनी या सूर्यप्रभा तस्या आदर-
धारणाद्धेतोर्निजैरयशोभरैः स्वीयैरकीर्तिसमूहैर्नीलति इयाम इवाचरति, अन्योऽपि
शरणागतं परित्यज्य तद्वैरिणमादरेणाङ्गीकुर्वन् दुर्यशसा इयामो भवति । दिशः सरांसि
च प्रसेदुः, गगनं च नक्षत्राहार्यशोभापगमाभिजं नीलिमानं प्राप्तमिति भावः । पाण्ड-
ुरयन्ते, उपमानादाचारेऽर्थे 'कर्तुः क्यङ्—' (३।१।११) इति क्यङ्, 'अकृत्सार्व-
धातुकयोः—' (७।४।२५) इति ङीष् । ज्येनी, 'ज्येत'शब्दाद्वर्णवाचिनो 'वर्णाद-
वृद्धात्तात्—' (४।१।३९) इति ङीष्, तस्य नञ् । नीलति, 'नील वर्णे' इति
आतुः । आचारकिबन्तात् 'नील'शब्दात्तिब्बा ॥ ३१ ॥

सरसिजवनान्युद्यत्पक्षार्यमाणि हसन्तु न

क्षतरुचिसुहृच्चन्द्रं तन्द्रामुपैतु न कैरवम् ।

हिमगिरिदृषद्वायादग्निं प्रतीतमदः स्मितं

कुमुदविपिनस्याथो पाथोरुहैर्निजनिद्रया ॥ ३२ ॥

सरसिजेति ॥ सरसिजवनानि न हसन्तु, अपि तु,—विकसन्त्वेव । यद्यस्मा-
दुद्यत्तुदित्वरः पक्षः सहायभूतः अर्यमा सूर्यो येषाम् । विकस्वराणीत्यर्थः । अथ च,
—यदि मित्रस्योदयो भवति, तदा सर्वोऽपि हर्षवशाद्विहसत्येव । तथा कैरवं कुमुदं
तन्द्रां संकोचं नोपैतु, अपि तु,—प्राप्नोत्वेव । यतः—क्षतरुचिर्गतलक्ष्मीकः सुहृच्चन्द्रो
यस्य तादृशम् । चन्द्रोदयविकासिनः कुमुदस्य चन्द्रक्षये संकोचो युक्त एवेत्यर्थः ।
अन्योऽपि सुहृक्षये मूर्च्छावशान्निमीलति । अथो अथवा पाथोरुहैर्विकसितकमलैः
रात्रिसंवन्धिन्या निद्रया कृत्वा कुमुदवनस्यादः प्रत्यक्षदृश्यं स्मितं विकसितं प्रतीतं
विनिमयेन गृहीतम् । किंभूतं स्मितम्—हिमगिरेर्हिमाचलस्य दृषदां शिलानां दाया-
दांशभागिनी सदृशी श्रीः शोभा यस्य । शुभ्रतरमित्यर्थः । कमलानां रात्रौ निद्राऽभूत्,
कुमुदानां विकासः । प्रातस्तु कमलानां विकासः, कुमुदानां च संकोचो दृश्यते, ततः
स्त्रीयां निद्रां कुमुदेभ्यो दत्त्वा कमलैस्तद्विकासः परिवर्त्य गृहीत इति संभाव्यत इत्यर्थः ।
सूर्य उदितः, कमलानि विकसितानि, कुमुदानि च संकुचितानीति भावः । प्रतीतम्,
प्रतिपूर्वादिणो निष्ठा । ‘प्रतीष्टम्’ इति च पाठः । अर्थः पूर्वोक्त एव ॥ ३२ ॥

धयतु नलिने माध्वीकं वा न वाभिनवागतः

कुमुदमकरन्दौघैः कुक्षिभरिर्भ्रमरोत्करः ।

इह तु लिहते रात्रीतर्षं रथाङ्गविहंगमा

मधु निजवधूवक्त्राम्भोजेऽधुनाधरनामकम् ॥ ३३ ॥

धयत्विति ॥ अभिनवो नूतनः प्रभात आगतो भ्रमरोत्करो नलिने वर्तमानं
माध्वीकं मकरन्दं धयतु पिबतु वा न वा । यतः—रात्रौ कुमुदमकरन्दौघैः कुक्षि-
भरिः परिपूर्णोदर आकण्ठतृप्तः । रात्रौ कुमुदमकरन्दवृन्दैः पूरितोदरत्वात्प्रातर्मधु
पिबतु वा मा पिबतु वा । न तत्रास्माकमाग्रह इत्यर्थः । अन्योऽप्याकण्ठतृप्तोऽतिथि-
भुङ्क्ते न वा, न तत्रादरः । रथाङ्गविहंगमास्तु रात्रीतर्षं सकलां रात्रिं तर्षित्वा विद्यु-
क्तत्वात्कुमुदमकरन्दं परित्यज्य पिपासयैव स्थित्वा इह प्रत्यक्षदृश्ये निजवधूवक्त्रलक्ष-
णेऽम्भोजे वर्तमानमधरनामकमोष्ठसंज्ञं मधु अधुना प्रातःसमये लिहत आस्वादयन्ति ।
एतद्युक्तम्, तावतैव चाम्भोजस्यापि कृतार्थत्वं जातमित्यर्थः । अन्यत्रापि तृप्तापेक्षयो-
पोषितभोजनं युक्ततरं भवति । भ्रमरा मकरन्दमास्वादयन्ति, चक्रवाकाश्च प्रातर्वियो-
गापगमात्कमलमकरन्दमनादृत्य निजसहचरीश्वम्बन्तीति भावः । ‘फलेग्रहिरात्मंभरिश्च’
(३।२।२६) इति चात् कुक्षिभरिः । रात्रीतर्षम्, ‘अस्यतितृषोः—’ (३।४।५७)
इति णमुल्, ‘तृतीयाप्रभृतीनि—’ (२।२।२१) इति समासः ॥ ३३ ॥

जगति मिथुने चक्रावेव सरागमपारगौ
नवमिव मिथः संभुजाते वियुज्य वियुज्य यौ ।
सततममृतादेवाहाराद्यदापदरोचकं

तदमृतभुजां भर्ता शंभुर्विषं बुभुजे विभुः ॥ ३४ ॥

जगतीति ॥ जगति त्रैलोक्यमध्ये चक्रावेव मिथुने स्त्रीपुंसौ सरागमपारगौ कामशास्त्रपारगामिनौ तद्रहस्यवेदिनौ नान्यौ । यद्वा,—सरागमपारगौ चक्रवाकावेव जगति मिथुने । नान्ये एतादृशे चतुरे मिथुने स्त इत्यर्थः । कुत एतज्ज्ञातमित्यत आह—यौ चक्रवाकस्त्रीपुंसौ वियुज्य वियुज्य पुनः पुनरन्योन्येन सह रात्रौ वियोगं प्राप्य मिथोऽन्योन्यं नवमिवातिपरिचयजन्यावज्ञाशून्यं सातिस्पृहमिव संभुजाते सुरत-सुखमनुभवतः । अजस्रकामसेवनाद्विरागो भवेदिति वियुज्य संभोगः प्रत्यप्रसंभोग-वद्रसातिशयचमत्कारकारी भवति, कामशास्त्ररहस्यं ज्ञात्वैव तावेवं कुरुत इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः—यद्यस्मादमृतभुजां केवलपीयूषाहाराणां सुराणां भर्ता स्वामी । सुलभ-तरामृत इति यावत् । विभुर्व्यापकः समर्थः । विषभक्षणेऽप्यसंभावितोपद्रव इति यावत् । स शंभुर्नारोगकरणद्वारा सर्वेषामारोग्यसुखकार्यसंभावितरोगोऽपीश्वरः सतत-ममृतलक्षणादेवाहाराद्भक्ष्यादरोचकममृतात्यन्तानमिलाषरूपं रोगमापत्प्राप । तत्त-स्मात्तत्परिहारार्थं विषं बुभुजे । सततमधुरतरास्वादजन्यारुचिपरिहारार्थमेव स काल-कूटं भक्षितवान्, अनन्तरं च पुनरमृतभक्षणे प्रत्यप्रैव रुचिस्त्वर्यथा जायते तथा वियोगपूर्वः संभोगो नितरां रुचिमुत्पादयतीति बुध्वा चक्रवाकाभ्यां क्रियत इति तावेव कामशास्त्ररहस्यज्ञाविति भावः । पारगौ, 'अन्तात्यन्ता—' (३।२।४८) इति डः । संभुजाते, 'भुजोऽनवने' (१।३।६६) इति तड् । अनेन संभोगस्य वियोगादेव नूतनत्वं भवतीति सूच्यते ॥ ३४ ॥

विशति युवतित्यागे रात्रीमुचं मिहिकारुचं
दिनमणिमणिं तापे चित्तान्निजाच्च यियासति ।

विरहतरलज्जितः ब्रह्माह्वयन्त्यतिविह्वला-

मिह सहचरीं नामग्राहं रथाङ्गविहंगमाः ॥ ३५ ॥

विशतीति ॥ युवतित्यागे चक्रवाकनिष्ठे स्त्रीवियोगे मिहिकारुचं शीतांशुं विशति सति, यतो—रात्रीमुचं रात्रीलक्षणाप्रियात्यागिनम्, तथा,—वियोगजन्ये तापे परि-तापे औष्ये च निजाच्चित्ताच्चक्रवाकहृदयात्सकाशाद्दिनमणिमणिं सूर्यकान्तं यियासति जिगमिषति सति विरहेण तरलन्ती तरलेवाचरन्ती विह्वलीभवन्ती स्खलन्ती जिह्वा येषां ते रथाङ्गविहंगमाः विरहेणातिविह्वलां सहचरीं चक्रवाकीं नामग्राहं स्वसंकेतेन नाम गृहीत्वैव प्रभाते क्रीडासरसि वा बहु वारंवारं आह्वयन्त्याकारयन्ति । अन्यो-ऽप्यतिविह्वलो वारंवारमाकार्यते । श्वसिति न वेति संदेहात् । प्रातश्चक्रवाकानां संयोगः परितापत्यागः परस्पराह्वानम्, चन्द्रे ध्रुवरत्नम्, सूर्यकान्ते तापश्च । 'प्राण्यं मिहिका' इत्यमरः । रात्रीमुचम्, 'क्लिप्' (३।२।७६) इति क्लिप् । रुगिति संपदादित्वात् । मिहिका रुग्यस्येति समासः । तरलजिह्वा, तरलेवाचरतीत्याचार-क्लिबन्ताच्छतरि (स्त्रीष्यपि) पुंवत् । आह्वयन्ति, स्पर्धाभावात्तज्जभावः ॥ ३५ ॥

स्वमुकुलमयैर्नैत्रैरन्ध्रं भविष्णुतया जनः

किमु कुमुदिनीं दुर्व्याचष्टे रवेरनवेक्षिकाम् ।

लिखितपठिता राज्ञो दाराः कविप्रतिभासु ये

शृणुत शृणुतासूर्यपश्या न सा किल भाविनी ॥ ३६ ॥

स्वेति ॥ जनो लोकः स्वमुकुलमयैरात्मीयकलिकारूपैर्नैत्रैः कृत्वान्धं भविष्णुतया अनन्धाया अप्यन्धत्वाङ्गीकाराद्देतोः रवेरनवेक्षिकामनवलोकिकां कुमुदिनीं किमु किमर्थं दुर्व्याचष्टे दुष्टां कथयति । अवश्यदर्शनीयपवित्रसूर्यादर्शननियमादियं मित्रोदयं न सहत इति लोकः किमिति निन्दति, अपि त्वयुक्तेयं निन्देत्याक्षेपः । नु अहो किं निन्दतीति वा । अन्धं भविष्णुतयाऽविचारतया रहस्यमजानन्नेव किमिति निन्दतीति जनविशेषणं वा । कथमयुक्तमित्यत आह—हे श्रोतारः ! यूयं शृणुत तस्याः सूर्यादर्शने हेतुमाकर्णयत । ये राज्ञो नृपस्य दाराः कवीनां पाणिन्यादीनां प्रतिभासुत्पन्नेषु व्याकरणादिग्रन्थेषु विषये लिखितास्तच्छिष्यैः पठिताश्च, अतोऽवश्यदर्शनीयं सूर्यमपि न पश्यन्तीत्यसूर्यपश्या राजदारा इत्येव लिखिताः, तच्छिष्यैश्च तथैव पठिताः । ननु प्रकृते किमित्याशङ्क्याह—सा कुमुदिनी किल प्रसिद्धं न भाविनी भविष्यति, अर्थाद्राज्ञो दाराः, अपि तु राज्ञश्चन्द्रस्य, अथ च,—नृपस्य दारा भवत्येव । राजमहिष्यो ह्यतिसुरक्षितत्वादसूर्यपश्याः, इयमपि तथा । तस्मादेतस्या अप्यसूर्यपश्याता युक्तेति रहस्यानभिज्ञो जनो वृथैवैता निन्दतीत्यर्थः । ‘किल’शब्दः किमर्थो वा । अत्र य इति कुमुदिनीपरामर्शेऽपि दारैः सामानाधिकरण्याद्बहुवचनम् । ‘या’ इति पाठः समीचीनः । पठिता, एकवचनं बहुवचनं वा । सूर्योदयवशात्कुमुदिनी संकुचितेति भावः । अन्धं भविष्णुतया, ‘कर्तरि भुवः खिष्णुच्—’ (३।२।५७) इति च्यवर्थे ‘अन्ध’शब्द उपपदे भुवः खिष्णुच्, खित्वान्मुम् । अवेक्षिका, ण्वुलि ‘प्रत्ययस्थात्—’ (७।३।४४) इति कात्पूर्वस्येत्त्वम् । लिखितपठिताः, कर्मधारयो द्वन्द्वो वा । असूर्यपश्याः, ‘असूर्यललाटयोः—’ (३।२।३६) इति खश्, खित्वान्मुम् । अत एव ज्ञापकात्क्रियायोगिनोऽपि नञः समासः ॥ ३६ ॥

चुलुकिततमः सिन्धोर्भृङ्गैः करादिव शुभ्यते

नभसि विसिनीबन्धो रन्ध्रच्युतैरुदविन्दुभिः ।

शतदलमधुस्रोतः कच्छद्वयीपरिरम्भणा-

दनुपदमदः पङ्काशङ्काममी मम तन्वते ॥ ३७ ॥

चुलुकितेति ॥ गगने गच्छद्भिर्भृङ्गैरुदविन्दुभिरिव नभसि शुभ्यते दीप्यते । किंभूतैरुदविन्दुभिः—चुलुकः कृतशुलुके धृत्वा पीतस्तमः सिन्धुस्तिमिरसमुद्रो येन तस्य विसिनीबन्धोः पद्मिनीमित्रस्य सूर्यस्य करात्किरणादेव हस्ताद्रन्ध्रेभ्योऽङ्गुल्यन्तरालविवरेभ्यश्च्युतैर्गलितैः । चुलुकेन पीततमः सिन्धोरुपरिवर्तमानस्य रवेः कराङ्गुलीविवरेभ्योऽधो गलिताः कृत्वा जलविन्दव इव मृज्जा गगने शोभन्त इत्यर्थः । चुलुकि-तेति करविशेषणं वा । अनुपदं गगनात्सकाशात्कमलानि प्रति पातानन्तरं शतदलान्यान्यतिस्थूलानि कमलानि तेषां मधुस्रोतसो मकरन्दप्रवाहस्य कच्छद्वयी मकरन्दा-

द्रभागद्वयं यत्तद्वयं तस्याः परिरम्भणात्संश्लेषादुभयतस्तत्र लगनाद्वेतोरसी मृत्ता
अदः—पङ्काशङ्काममुष्य पीतस्य तमःसिन्धोरधःस्थितावशिष्टकर्दमसंभावना मम
वैतालिकस्य तन्वते विस्तारयन्ति । सकलेऽपि तमोजले पीतेऽवशिष्टतवीयपङ्क इव
मृत्ताः शोभन्त इत्यर्थः । अमुष्या मकरन्दप्रवाहकच्छद्व्याः पङ्क इति वा । प्रवाह-
तद्वये पङ्को युक्तः । मृत्ताश्च मकरन्दस्योपरि नोपविशन्ति; किंतु अभित इति तेषां
जातिः । प्रातःकालो जातः, अन्धकारः साकल्येन विनष्टः, भ्रमरास्तरुनीडेभ्यो
निर्गत्य गगनमुड्गीय मधुपानार्थं कमलान्युद्दिश्यायान्तीति भावः । खुल्लकित इति,
'तत्करोति—' (ग० सू० २०४) इति प्यन्तात् कः । शुभ्यते, 'शुभङ् वीसौ' भावे
यद् ॥ ३७ ॥

घुसृणसुमनःश्रेणीश्रीणामनादरिभिः सरः-

परिसरचरैर्भासां भर्तुः कुमारतरैः करैः ।

अजनि जलजामोदानन्दोत्पत्तिष्णुमधुव्रता-

वलिशबलनाहुञ्जापुञ्जश्रियं गृहयालुभिः ॥ ३८ ॥

घुसृणेति ॥ घुसृणसुमनसः कुङ्कुमकुसुमानि तासां श्रेणिस्तस्याः श्रीणां कान्ती-
नामनादरिभिरनादरणशीलैस्ताभ्योऽपि रक्ततरैः सरसः परिसरचरैस्तीरसंचरणशीलैः
कुमारतरैरतिबालैर्भासां भर्तुः करैः सूर्यकिरणैर्जलजामोदो गगनावगाहिकमलपरिमल-
स्तद्विषय आनन्दस्तेनोत्पत्तिष्णुरुत्पत्तनशीला मधुव्रतावलिस्तया शबलनान्मिश्रणाद्वेतो-
र्गुञ्जापुञ्जश्रियमर्धरक्तार्धकृष्णगुञ्जाराशिशोभां गृहयालुभिर्गृहणशीलैरजनि । तत्सदृशो-
र्जातमित्यर्थः । बाला अपि सुमनसां धीराणामप्यनादरिणो भवन्ति, बाला अपि
रक्तकरा भवन्तीति केचित् । अजनि, भावे चिण् । उत्पत्तिष्णुः, 'अलङ्कृञ्—'
(३।२।१३६) इतीष्णुच् । शबलनं, 'तत्करोति—' (ग० सू० २०४) इति प्यन्ता-
जपुंसके भावे ल्युट् ॥ ३८ ॥

रचयति रुचिः शोणीमेतां कुमारितरा रवे-

र्यदलिपटली नीलीकर्तुं व्यवस्यति पातुका ।

अजनि सरसी कल्माषी तद्भुवं धवलस्फुट-

त्कमलकलिकाषण्डैः पाण्डूकृतोदरमण्डला ॥ ३९ ॥

रचयतीति ॥ यद्यस्माद्रवेः कुमारितराऽतिबाला रुचिरेतां सरसीं शोणीं रक्तवर्णां
रचयति । यस्माच्च कमलमकरन्दास्त्रादार्थं पातुका अलिपटली मृत्तश्रेणी स्वसंबन्धा-
देतां नीलीकर्तुं व्यवस्यति । यत्क्षेयं धवलानां स्फुटन्तीनां विकसन्तीनां कमलकलि-
कानां षण्डैः समूहैः पाण्डूकृतमुदरमण्डलं मध्यदेशो यस्याः सैतादृशी । तस्माद्भुवं
निश्चितमियं सरसी कल्माषी कर्तुंरेवाजनि जाता । रक्तकृष्णश्चेतवर्णमिश्रणात्कर्तुर-
त्वोत्प्रेक्षा । 'ध्रुवम्' उत्प्रेक्षायाम् । बालातपो जातः, भ्रमराः परितो भ्रमन्ति, कम-
लानि विकसितानीति भावः । 'चित्रं किमिरकल्माष—' इत्यमरः । शोणी, 'शोणा-
त्प्राचाम्' (४।१।४३) इति ङीष् । कुमारितरा, 'धरूप—' (६।३।४३) इति
ह्रस्वः । पटलकल्माषौ गौरादी ॥ ३९ ॥

कमलकुशलाधाने भानोरहो पुरुषव्रतं
यदुपकुरुते नेत्राणि श्रीगृहत्वविवक्षुभिः ।
कविभिरुपमानादप्यम्भोजतां गमितान्यसा-
वपि यदतथाभावान्मुञ्चत्युलूकविलोचने ॥ ४० ॥

कमलेति ॥ कमलमात्रस्य कुशलाधाने आनुकूल्याचरणे भानोरहो अत्याश्चर्यरूपं पुरुषसंबन्धि व्रतं नियमः । अङ्गीकृतपरिपालनशीलत्वमिति यावत् । यं दृष्ट्वा अहो आश्चर्यरूपः पुरुष इति सर्वे वदन्ति । कुतो ज्ञातमत आह—यद्यस्मात्तात्त्विकानि कमलानि विकासयतीति किं वाच्यम् । किंतु श्रियोः कान्तिलक्ष्म्योर्गृहत्वं स्थानतां विवक्षुभिर्वक्तुमिच्छुभिर्व्यासवाल्मीकिकालिदासादिभिः कविभिरुपमानात्किंचिच्छ्रीगृहत्वादिगुणसादृश्यादप्यम्भोजतां कमलत्वं गमितानि प्रापितान्यारोपितकमलत्वान्यपि नेत्रकमलानीति निर्दिष्टानि लोकनेत्राण्यसौ रविरुपकुरुते उन्मीलयति । उदित्वरे हि सूर्ये लोकनेत्राण्युन्मीलन्ति । अथ च,—घटाद्यर्थग्रहणसमर्थानि करोति । यत आलोकसहकृतमेव चक्षुः पदार्थग्रहणसमर्थम् । यदप्यतथाभावाच्छ्रीगृहत्वाभावात् कविभिः कमलत्वेनानुक्तत्वादुलूकविलोचने नोन्मीलयति, न च पदार्थान्ग्राहयति । यत्रोलूकस्य दृष्टिस्तत्रालक्ष्मीरिति लोकप्रसिद्धेस्तत्रेयोः श्रीगृहत्वं दूरं निरस्तम् । सूर्येण कमलानि कमलतुल्यानि लोकनेत्राणि विकास्योलूकनेत्राणि कमलगुणयोगाभावादविकास्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां स्वप्रतिज्ञा सत्या कृता । एवंविधः सत्यप्रतिज्ञः कोऽपि नास्तीत्यर्थः । कमलानि विकसितानि, सर्वोऽपि लोकः प्रबुद्धः, कौशिकनेत्रे च निमीलिते । प्रातःकालो जात इति भावः । श्रीगृहत्वविवक्षुभिः, 'द्वितीया' (२।१।२४) इति योगविभागात्समासः । उपमितिरुपमानम् । नपुंसके भावे ल्युट् । उपमीयते-ऽनेनेत्युपमानं सादृश्यमिति वा ॥ ४० ॥

यदतिमहती भक्तिर्भानौ तदेनमुदित्वरं
त्वरितमुपतिष्ठस्वाध्वन्य ! त्वमध्वरपद्धतेः ।

इह हि समये मन्देहेषु व्रजन्त्युदवज्रता-

मभि रविमुपस्थानोत्क्षिप्ता जलाञ्जलयः किल ॥ ४१ ॥

यदिति ॥ यद्यदि त्वं भानावतिमहती भक्तिर्यस्यैवंभूतो वर्तसे तत्तर्हि हे अध्वर-पद्धतेर्यज्ञमार्गस्याध्वन्य महायाज्ञिक मल ! उदित्वरमुदयशीलमेतं सूर्यं त्वरितमुप-तिष्ठस्व पूजय । शीघ्रमुपस्थाने हेतुमाह—हिं यस्मादिह समये प्रभाते किल प्रसिद्धं रविमभि लक्ष्मीकृत्योपस्थानमन्त्रेणोर्ध्वं क्षिप्ता जलाञ्जलयो मन्देहाख्येषु राक्षसेषूदवज्रतां जलरूपाशनिभावं व्रजन्ति वज्रीभूय तान्भस्मीकुर्वन्तीति श्रुतावुक्तमित्यर्थः । 'तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च मन्देहा नाम राक्षसाः' इति पुराणं च । तस्मादुदयात्पूर्वं शीघ्र-मुपतिष्ठस्वैत्यर्थः । 'अध्वन्यम्' इति पाठे—अध्वरपद्धतेरध्वानमलंगामिनम् । 'भक्ति'शब्दस्य प्रियादित्वात्पुंवद्भावाभावः । अध्वन्यम्, अलंगाम्यर्थे 'अध्वनो यत्नौ' (५।२।१६) इति यत् । उदवज्रेति, 'मन्यौदन-' (६।३।६०) इत्युदकस्योदादेशः । 'अभिरभागे' (१।४।९१) इत्यभेः कर्मप्रवचनीयत्वा-द्वितीया ॥ ४१ ॥

उदयशिखरिप्रस्थावस्थायिनी खनिरक्षया
शिशुतरमहोमाणिक्यानामहर्मणिमण्डली ।

रजनिदृषदं ध्वान्तश्यामां विधूय पिधायिकां
न खलु कतमेनेयं जाने जनेन विमुद्रिता ॥ ४२ ॥

उदयेति ॥ इयमहर्मणिः सूर्यस्तस्य मण्डली उदयशिखरिण उदयाचलस्य प्रस्थे
सानुन्यवस्थायिनी वर्तमानाऽक्षया भूयसी शिशुतराणि महांसि तेजांसि तान्येव माणि-
क्यानि तेषां खनिरुत्पत्तिभूमिध्वान्तेन तिमिरेण ध्वान्तवच्च श्यामां पिधायिकामा-
करद्वाराच्छादिकां रजनिरूपां दृषदं शिलां विधूयापनीय कतमेन केन जनेन विमु-
द्रितोद्घाटितेति न खलु तैव जाने । रात्रिविगमे यतो दृश्यत इत्यर्थः । वाक्यार्थः
कर्म । न जाने । अर्थात्तं जनमित्यर्थ इति वा । अन्यापि माणिक्यादिखनिः पर्वत-
प्रस्थावस्थायिनी कृष्णतरशिलापिहिता केनापि भाग्यवतोद्घात्यते । अतिशयितः कः
कतमो ब्रह्मा तेन विमुद्रितेत्यहं न जाने, अपि त्वेवमेव जानामि । कालपरिवर्तकारिणा
ब्रह्मणैवोद्घाटितेत्यर्थ इति काकुर्वा । खनिः खलु, खनिरेवेत्युत्प्रेक्षा वा । कतमः, डत-
मच्, अतिशये स्वार्थे वा तैमच्वा ॥ ४२ ॥

सुरपरिवृढः कर्णात्प्रत्यग्रहीत्किल कुण्डल-
द्वयमथ खलु प्राच्यै प्रादान्मुदा स हि तत्पतिः ।

विधुरुदयभागेकं तत्र व्यलोकि विलोक्यते
नवतरकरखर्णस्त्रावि द्वितीयमहर्मणिः ॥ ४३ ॥

सुरेति ॥ सुरपरिवृढः शक्रः कर्णात्कुण्डलद्वयं कर्णभूषणयुगं ब्राह्मणवेषं धृत्वा
प्रतिग्रहरूपेणाग्रहीत् । 'किल' इति पुराणादौ । अथ प्रतिग्रहानन्तरं मुदा तत्कुण्डल-
द्वयं खलु निश्चितं प्राच्यै दिशे प्रादात् । हि यस्मात् स शक्रस्तस्याः प्राच्याः पतिर्धनो
रक्षिता च । प्रेयान्प्रियायै प्रीत्या निजकर्णादिभूषणं प्रयच्छति । तस्यै दत्तमिति कुतो
ज्ञातमत आह—तत्र प्राच्यां तयोर्द्वयोर्मध्ये वा सायमुदयभागुदित्वर आरक्तकिरण-
रूपमेकं कुण्डलं व्यलोकि दृष्टम् । प्रातरहर्मणिर्नवतरास्तत्कालनिर्गताः करा रक्ततरकिर-
णास्तद्रूपखर्णस्त्रावि सुवर्णखवणशीलं तादृशमेव द्वितीयं कुण्डलं विलोक्यते । तस्मात्तस्यै
तद्वयं तेन दत्तमित्यहं शङ्क इत्यर्थः । सूर्यस्य कुण्डलसम(र्थ)त्वमवश्यं वक्तव्यम्, प्रस-
ङ्गाच्चन्द्रस्य कुण्डलत्वमुक्तम् । बालतरकिरणः सूर्य उत्तमसुवर्णस्त्राविकर्णकुण्डलमिव
शोभत इति भावः । कर्णेनेन्द्राय कुण्डलद्वयं दत्तमित्यारण्यके पर्वणि कथा ॥ ४३ ॥

दहनमविशद्दीप्तिर्यास्तं गते गतवासर-
प्रशमसमयप्राप्ते पत्यौ विवस्वति रागिणी ।

अधरभुवनात्सोद्धृत्यैषा हठात्तरणेः कृता-
मरपतिपुरप्राप्तिर्धत्ते सतीव्रतमूर्तिताम् ॥ ४४ ॥

दहनमिति ॥ या वीती रागिण्यारक्ता सती विवस्वति सूर्यलक्षणे पत्यौ गतवासर-
प्रशमे पूर्वदिनावसाने सायंकाले प्रशमसमयमस्तमयकालं प्राप्ते, अत एव—अस्मिन् विनाश-

१ 'अत्र सूर्यमण्डलश्यादीनां खनित्वाचारोपाद्रूपकालंकारः' इति जीवातुः ।

मस्ताचलं वा गते प्राप्ते सति । 'अभिज्योतिः—' इत्याद्यभिहोत्रमन्त्रादिप्रामाण्या-
दहनमविशत् । सैषा दीप्तिरधरभुवनात्पातालात्सकाशाद्धठाद्वलात्कारेणार्थात्तरणि-
मेवोद्धृत्योदयं प्राप्य तरणेरग्रे कृतामरपतिपुरस्य स्वर्गस्य प्राच्या वा प्राप्तिर्यया
एवंभूता तीव्रतया तीक्ष्णतया सह वर्तमाना मूर्तिर्यस्यास्तत्तां धत्ते । सूर्ये ऊर्ध्व-
देशं प्राप्ते दीप्तिः खरतरा जातेति भावः । या नारी भर्तरि विनाशसमयं प्राप्ते विनष्टे
सति तस्मिन्ननुरागिणी सती जन्मान्तरेऽपि तत्प्राप्त्यर्थमग्निप्रवेशं कुरुते सा दुष्कृतैः
पातालप्राप्तमपि निरयपतितं 'व्यालग्राही यथा व्यालम्—' इत्यादिवचनप्रामाण्यान्निरया-
द्वलादुद्धृत्य तस्य कृतस्वर्गप्राप्तिः सती सतीनां पतिव्रतानां व्रतमेव मूर्तिः शरीरं यस्याः,
सती गौरी तस्या व्रतयुक्ता मूर्तिर्यस्यास्तां धत्ते । गौरीवदियमपीत्यर्थः । समयप्राप्ते,
'प्राप्तापन्ने च द्वितीया' (२।२।४) इति समासः ॥ ४४ ॥

बुधजनकथा तथ्यैवेयं तनौ तनुजन्मनः

पितृशितिहरिद्वर्णाद्याहारजः किल कालिमा ।

शमनयमुनाक्रोडैः कालैरितस्तमसां पिबा-

दपि यदमलच्छायात्कायादभूयत आखतः ॥ ४५ ॥

बुधेति ॥ तनुजन्मनोऽपत्यस्य तनौ वर्तमानः कालिमा श्यामत्वं किल प्रसिद्धं निश्चितं
वा पितुः पित्रोर्वा शितिहरिद्वर्णादीनां कृष्णनीलवर्णपत्रशाकादीनां य आहारो भक्षणम् ।
शिति हरिद्वर्णं यदाद्यमदनीयं पत्रशाकादि वा । तस्माज्जातः 'स श्यामो मै(मि)त्रा-
तनयत्वात्' इत्यादि बुधानामुदयनाचार्यादीनामियं कथा गोष्ठी तथ्यैव सत्यैव । यद्य-
स्माद्धेतोर्भाखत इतः प्रत्यक्षदृश्यादमलच्छायादुज्ज्वलकान्तेः शुक्लभास्वरदपि तमसां
पिबात्तमिषैकाहारात्कायाच्छमनयमुनाक्रोडैर्यमयमुनाशनैश्चरैः कालैः श्यामैरभूयतो-
त्पन्नम् । सूर्यकायस्योज्ज्वलत्वेऽपि श्यामतमतमीतमिषाहारपरिणतिवशाद्यमादिभि-
रपत्यैः श्यामैर्यतो जातम् । तस्मादियं पण्डितकथा सत्यैवेत्यर्थः । सर्वमपि तमः सूर्येण
नाशितमिति भावः । आद्यम्, अदेः 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । काली च कालौ
चेति 'पुमान्निब्रया' (१।२।६७) इत्येकशेषः । तमसां, कर्मणि षष्ठी । अभूयत,
भावे तद् । 'क्रोडः कालोऽसितः पङ्कर्मन्दश्छायासुतः शनिः' इत्यमरशेषः ॥ ४५ ॥

अभजत चिराभ्यासं देवः प्रतिक्षणदात्यये

दिनमयमयं कालं भूयः प्रसूय तथा रविः ।

न खलु शकिता शीलं कालप्रसूतिरसौ पुरा

यमयमुनयोर्जन्माधानेऽप्यनेन यथोज्झितुम् ॥ ४६ ॥

अभजतेति ॥ अयं रविर्देवः क्षणदा रात्रिस्तस्या अत्यये प्रत्युषं प्रति । रात्र्य-
वसान इत्यर्थः । दिनरूपं कालं नुव्यादिलक्षणसमयम्, अथ च,—तद्रूपं श्यामं वस्तु

१ इदं तु चिन्त्यम्, प्राप्तशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तेः । तस्मात् 'द्वितीया श्रिता—' (२।१।२४)
इति समासः । २ 'अत्र प्रस्तुतदीप्तिविशेषणसाम्यादप्रस्तुत(सती)प्रतीतेः समासोक्तिरलंकारः'
इति जीवातुः । ३ 'अत्र शमनादिकालिन्नस्तत्पितृशितिभिरभार(राहार)परिणतिपूर्वकत्वोत्प्रेक्षा'
इति जीवातुः ।

भूयो बहुतरं यथा तथा पौनःपुन्येन वा प्रसूयोत्पाद्य चिरं बहुकालमभ्यासं तथा तेन प्रकारेणाभजताशिश्रियत् । यथा येन प्रकारेण पुरा पूर्वं कालः प्रसूतिर्यस्य; अथ च,— काली इयामा प्रसूतिर्यस्यैवंभूतोऽसौ सूर्यः । यमयमुनयोरपि प्रसविष्यतोर्जन्माधाने जन्मार्थं बीजक्षेपसमयेऽप्यनेन विराभ्यासेन हेतुना शीलं कालोत्पादनस्वभावमुज्झितुं खलु निश्चितं न शकिता न समर्थो भविता । कालप्रसूतिस्वभावः सूर्यः स्वभावस्य दुरतिक्रमत्वात्तावपि कालावुदपादयदित्यर्थः । उदयमानेन सूर्येण दिवसः कृत इति भावः । प्रातःकाले क्रियमाणोऽभ्यासः पटुतरो भवति । विराभ्यासम्, मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । यद्वा,—अकारान्तस्य 'चिर'शब्दस्य 'अत्यन्तसंयोगे च' (२।१।२९) इति समासः । प्रतिक्षणदात्यये, वीप्सायामव्ययीभावे 'नाव्ययीभावात्—' (८।४।८३) इति सुपो न लुक् । 'अत्ययम्' इति पाठे 'तृतीयासप्तम्योः—' (२।४।८४) इत्यम् । कालप्रसूतिः, पक्षे पुंवत् ॥ ४६ ॥

रुचिरचरणः सूतोरुश्रीखनाथरथः शनिं

शमनमपि स त्रातुं लोकानसूत सुताविति ।

रथपदकृपासिन्धुर्वन्धुर्दशामपि दुर्जनै-

र्यदुपहसितो भास्वान्नास्मान् हसिष्यति कः खलः ॥ ४७ ॥

रुचिरेति ॥ सुजनैरेवंभूतो यो भास्वानिति संस्तुतः दुर्जनैर्यद्यस्मादेवमुपहसितः, तस्मादतितुच्छान्परवर्णनोपजीविनः को नाम खलो नोपहसति । अपि तु,—सर्वोऽप्युपहसत्येव । यथा उदिते सूर्ये सद्भिः सूर्यस्यार्हणा क्रियते, तथा खलैर्न । एवं तुच्छा एते खोदरभरणार्थं यत्किञ्चिद्वदन्तीत्यस्माकं खलैर्निन्दायां कृतायां भवादृशै राजशिरोमणिभिरस्माकमर्हणा क्रियत एवेत्यर्थः । एवं कथं स्तुतः कथमुपहसित इत्यत आह— स सूर्यः रुचिराश्चरणा लक्षितलक्षणया किरणा यस्य; तथा,—सूतस्यारुणस्योर्व्या महत्या श्रिया, सूता सूर्येणैव प्रसूता उर्वी श्रीस्तया सनाथोऽलंकृतो रथो यस्य सः । तथा,— शनिं शमनमपि शनैश्चरदण्डधरौ सुतौ लोकांश्चातुमसूत । शनिर्हि श्रुत्यादिसिद्धया ग्रहेषु लोकपालतया लोकात्रक्षति, यमोऽपि दुष्टादुष्टयोर्निग्रहानुग्रहौ कुर्वन् धर्माधर्माचरणप्रवृत्तिनिवृत्तिजननद्वारा रक्षति । एतादृशौ परोपकारपरौ पुत्रौ प्रासूत । तथा,— रथपदानामनाथानां चक्रवाकानां कृपासिन्धुर्दयासमुद्रः, रथस्य पदेन व्यवसायेन गत्या जगतो दयासमुद्रो वा । तथा,—सकलपदार्थग्रहणसहकार्यालोकसंपादनद्वारा दृशां सर्वजननेत्राणां बन्धुर्मित्रम् । एवंभूतः सुन्दरः परोपकारकरणैकस्वभावोऽपीति स्तुतिपक्षः ॥

रुचिस्तेजोरूपः ॥ तापकर इति यावत् । तथा,—अचरणश्चरणरहितः, यद्वा,—विपरीतलक्षणया रुचिरौ चरणौ यस्य, पुराणादौ चरणाङ्गुल्यादिध्याने कुष्ठादिदुष्टफलश्रवणात् । ध्यानेऽप्यचरण एव सूर्यः, विश्वकर्मणा कुन्द आरोपितस्य सूर्यस्य तेजसां

१ 'अत्र कालशब्दे वाच्यप्रतीयमानयोरभेदाध्यवसायेन भगवतो भानोः प्रत्यहं कालप्रसूत्यभ्यासादपत्येवपि शमनयमुनादिषु कालप्रसवितृत्वमुपेक्ष्यते, तत्र कालयोः कृष्णानेह-सोरभेदाध्यवसाय इति तयोरेकत्वेनात्र संकरः' इति जीवातुः ।

दुःसहत्वाच्चरणाकारो न निर्मित इति वा । अन्धं प्रति सुनेत्र(त्व)वचनवदचरणस्यापि रुचिरचरणत्वोक्त्योपहासः । तथा,—सूतस्यानूरोः सारथेरुरुशोभया सनाथो रथो यस्य स इत्यपि विरुद्धलक्षणा । तथा,—शनेः क्रूरग्रहत्वाच्चिरकालभोग्यदुःखदत्वात्, यमस्यापि जगत्प्राणहरणशीलत्वात्, परपीडाहरणैकस्वभावौ शनिशमनौ पुत्रौ लोकां-
छातुमसूतेत्यपि विरुद्धलक्षणा । तथा,—तिर्यग्योनिपक्षिविशेषचक्रवाकाणामेव दया-
सिन्धुः नान्येषां तापकरत्वात् । तथा,—दशामेव बन्धुः, नान्येषाम् । यद्वा,—तेजो-
भरणे दृष्टिं प्रति घातकारित्वादबन्धुरपि दशां बन्धुरित्यपि विरुद्धलक्षणेत्युपहासपक्षः ।
एवंभूतः सूर्यः समुदेतीति भावः ॥ ४७ ॥

शिशिरजरुजां घर्मं शर्मोदयाय तनूभृता-

मथ खरकरश्यानास्यानां प्रयच्छति यः पयः ।

जलभयजुषां तापं तापस्पृशां हिममित्ययं

परहितमिलत्कृत्यावृत्तिः स भानुरुदञ्चति ॥ ४८ ॥

शिशिरेति ॥ सोऽयं भानुरुदञ्चत्युदेति । स कः—यः शिशिरतौ शिशिरं हिमं तस्माज्जाता रुक् पीडा येषां तेषां तनूभृतां जनानां शर्मणः सुखस्योदयाय प्राप्तये वसन्तनिदाघसंबन्धिनं घर्ममुष्णं क्रमेण प्रयच्छति, अथानन्तरं च वसन्तनिदाघसंबन्धिनः खरास्तीक्ष्णतराः कराः सूर्यकिरणास्तैः श्यानं शुष्कं म्लानमास्यं मुखं येषां तेषां देहिनां सुखाय पयो वर्षासंबन्ध्युदकं दत्ते, ततो जलभयजुषां वर्षासंबन्धजल-
भीतानां तापं दत्ते, ततः—तापस्पृशां शारदतापवतां देहिनां हेमन्ते हिमं दत्ते, एवं-
प्रकारेण परेभ्यो यद्धितं तस्मिन्विषये मिलन्ती पौनःपुन्येन घटमाना कृतेः शीतता-
पहिमदानरूपपुरुषव्यापारस्यावृत्तिरावर्तनं यस्य । यद्वा,—कृत्यानां शीतादिदानरूपाणां कार्याणामावृत्तिर्यस्यैवंभूतः । परोपकारपरः सूर्य उदेतीत्यर्थः । श्यानेति द्रवमूर्तिस्पर्श-
वाचित्वाभावात्संप्रसारणाभावः । 'श्योऽस्पृशे' (८।१।४७) इति निष्ठानत्वम् ।
परहितेति, 'चतुर्थी तदर्था' (२।१।३६) इति समासः । 'कृजः श च' (३।३।१००) इति योगविभागात् क्तिनि कृतिः, चकारात्क्यपि तुक् च कृत्या ।
पक्षे—अर्हार्थे 'विभाषा कृषोः' (३।१।१२०) इति क्यपि तुक् ॥ ४८ ॥

इह न कैतमश्चित्रं धत्ते तमिस्रततीर्दिशा-

मपि चतसृणामुत्सङ्गेषु श्रिता धयतां क्षणात् ।

तरुशरणतामेत्य छायाभयं निवसत्तमः

शमयितुमभूदानैश्वर्यं यदर्यमरोचिषाम् ॥ ४९ ॥

इहेति ॥ पूर्वादीनां चतसृणामपि दिशामुत्सङ्गेषु प्रान्तदेशेषु श्रिता वर्तमाना-
स्त्वमिस्रततीस्तिमिरपरम्पराः क्षणादयतां विनाशयतामप्यर्यम्णः सूर्यस्य रोचिषां तेजसां
तरवः शरणं यस्य तद्भावं वृक्षतलवासित्वमेत्य प्राप्य निवसद्वर्तमानं छायाभयं छाया-

१ 'कैमुलेनार्थान्तरापादनादार्थापत्तिरलंकारः' इति जीवातुः । २ 'क्रियासमुच्च-
योऽलंकारः' इति जीवातुः । ३ 'कतरेति पाठोऽपि साधीयान्' इति सुखावबोधा ।
४ 'स्थिता' इति पाठः सुखावबोधासंमतः ।

रूपं तमः शमयितुं विनाशयितुमानैश्वर्यमसामर्थ्यमभूदिति यत्, इहात्रासामर्थ्यविषये कृतमः को नाम जनश्चित्रं विस्मयं न धत्ते । अपि तु सर्वोऽप्याश्वर्यं प्राप्नोत्येव । दिगन्तगताया अपि तिमिरपरम्परायाः संहारे येषां शक्तिस्तेषां रवितेजसां तस्तलमात्रस्थितं छाया रूपं समीपवर्त्यपि तमः शमयितुमपि शक्तिर्नाभूदित्याश्वर्यमित्यर्थः । 'तनुः' इति पाठे—तनुरल्पः शरीरं वा शरणं यस्य तद्भावं प्राप्य निवसत् । महदाश्रयेण स्थितमपि यो विनाशयितुं शक्नोति सोऽल्पाश्रयेण वर्तमानं शमयितुमपि न शक्नोतीत्याश्वर्यमेव । तरुच्छायामयं देहच्छायामयं वा तमो विहाय सर्वमपि तमः सूर्येण विनाशितमिति भावः । आनैश्वर्यम्, अनीश्वरस्य भाव इत्यर्थे 'न नञ्पूर्वात्—' (५।१।१२१) इति भावप्रत्ययनिषेधेऽपि ब्राह्मणादिषु 'अनीश्वरशब्दस्य पाठात् ध्वञि 'नञः शुचीश्वर—' (७।३।३०) इति पक्षे उभयपदवृद्धिः ॥ ४९ ॥

जगति तिमिरं मूर्च्छामब्जव्रजेऽपि चिकित्सतः

पितुरिव निजाद्स्त्रावस्मादधीत्य भिषज्यतः ।

अपि च शमनस्यासौ तातस्ततः किमु नौचिती

यदयमदयः कल्लाराणामुदेत्यपमृत्यवे ॥ ५० ॥

जगतीति ॥ दसौ नासल्यौ निजात्स्त्रीयादस्मात्पितुः सूर्यादधीत्येवायुर्वेदं पठित्वेव भिषज्यतः खल्लोकचिकित्सां कुरुतः । किंभूतात्पितुः—जगति वर्तमानं तिमिरम्, अथ च,—वस्तुदर्शनासामर्थ्यजनकं नेत्ररोगविशेषं चिकित्सतो नाशयतः । आयुर्वेदोक्तप्रतीकारेण शमयतः । तथा,—अब्जव्रजे कमलख(ष)ण्डे वर्तमानां मूर्च्छां संकोचमपि नाशयतः, अथ च,—'अप एव ससर्जादौ—' इति वचनादपां मूलभूतत्वादब्जव्रजे लोकसमूहे वर्तमानां मूर्च्छां वैचित्त्यध्वस्तचैतन्यभावरूपं मोहमपाकुर्वतः । उपचारचतुरात्कल्याणपाणेर्वैद्यादधीत्यैव हि राजवैद्यो भवति, तस्माद्वैद्यात्स्वपितुरेव वैद्यकमधीत्य ताभ्यामिन्द्रवैद्यत्वं प्राप्तमित्यर्थः । अपि च किंच सर्वभूतानि शमयति नाशयतीति शमनो यमस्तस्यासौ सूर्यो यस्मात्तातः पिताऽतस्तस्मात्कल्लाराणां कुमुदानामपमृत्यवे संकोचाय; अथ च,—अकालमरणायोदेति । यतोऽयं सूर्योऽदयो निष्कृपः, साऽस्य सूर्यस्य नौचिती किमु, अपि त्वेषाऽस्यौचित्येव । कारणगुणप्रक्रमेणैव कार्ये गुणारम्भाददयताऽपमृत्युदायिता च यमेनाप्यस्मात्स्वपितुरेव सकाशात्पठितेत्यर्थः । उदयता सूर्येण तमो नाशितम्, कमलान्युन्मीलितानि, कुमुदानि मुकुलितानीति भावः । पितुः, 'आख्यातोपयोगे' (१।४।२९) इत्यपादानत्वम् । भिषज्यतः कण्ठादिः । 'तपति' इति वा पाठः ॥ ५० ॥

उडुपरिवृढः पत्या मुक्तामयं यदपीडय-

द्यदपि विसिनीं भानोर्जायां जहास कुमुद्वती ।

तदुभयमतः शङ्के सङ्कोचितं निजशङ्कया

प्रसरति नवार्के कर्कन्धूफलारुणरोचिषि ॥ ५१ ॥

उड्विति ॥ अयमिदानीमस्तं जिगमिषुरुडुपरिवृढश्चन्द्रः सायमुदितः सन् अस्तं

१ 'किमनौचिती' इति पाठः जीवातु-मुखावबोधासंमतः ।

गतेन पत्या सूर्येण मुक्तां वियोगिनीं भानोर्भार्यां विसिनीं पद्मिनीं यद्यस्माद्गतरात्रावपी-
डयत्संकोचितवान् । अथ च,—करैर्दूषितवान् । यदपि यस्माच्चन्द्रे पद्मिनीं पीडयति
सति कुमुद्वती कुमुदविकासव्याजेन रात्रौ जहास । अत एव हेतोस्तदुभयं चन्द्रकुमु-
दिनीरूपं द्वयमिदानीं कर्कन्धूफलवत्पक्वदरवत् कोपादिवारुणरोचिषि रक्तकान्तौ नवाकै-
तरुणादित्ये प्रसरति प्रकर्षेणागच्छत्युदयति सति निजशङ्कया खड्गतानाचारनिमित्तभये-
नेव प्रयोजकेन संकोचितं संकोचं प्रापितम् । निष्प्रभोऽस्तमेति, कुमुदिनी संकु-
चितेति भावः । अन्यत्राप्युक्तं प्रमेयं बोद्धव्यम् । संकोचितमिति प्यन्तात्कर्मणि निष्ठा ।
अन्यथा व्याख्याने संकुचितमित्येव स्यात् । तदुभयं निजशङ्कया करणभूतया स्वय-
मेव संकुचितुं कृतारम्भमिति वा व्याख्येयम् । कर्कन्धूकु(क)णेति पाठश्चिन्त्यः ।
ग्रन्थविस्तरभयात् साध(नि)कादि नोक्तम् । सुबुद्धिर्विविचिष्य बोद्धव्यम् ॥ ५१ ॥

श्रुतिमयतनोर्भानोर्जानेऽवनेरधराध्वना

विहरणकृतः शाखाः साक्षाच्छतानि दश त्विषाम् ।

निशि निशि सहस्राभ्यां दृग्भिः शृणोति सहस्रराः

पृथगहिपतिः पश्यत्यस्याक्रमेण च भास्वराः ॥ ५२ ॥

श्रुतीति ॥ अहिपतिः शेषो ज्योतिःशास्त्रानुसारेणानेर्भूमेरधराध्वनाऽधस्तनेन
मार्गेण पातालमार्गेण रात्रौ विहरणकृतः परिभ्रमतः, तथा,—श्रुतिमयी वेदरूपा तनु-
र्देहो यस्य तस्यास्य भानोस्त्विषां दश शतानि एकसहस्रमेव दश शतानि कठकणा-
दिशाखाः निशि रात्रौ सहस्रफणत्वात्प्रतिफणं च नेत्रद्वयसद्भावाद्भाभ्यां सहस्राभ्यां
दृग्भिः सहस्रद्वयपरिमिताभिर्दृष्टिभिरक्रमेण युगपत्पृथक्चक्षुःश्रवस्त्वात्साक्षाच्छृणोति
पश्यति चेत्तदं जाने । क्रियाद्वये क्रमेण हेतुद्वयम्—यतः सहस्रराः स्वरूपेणोदात्त-
तयोदात्तादिस्वरैः सह वर्तमानाः । स्वराणां शब्दरूपत्वाच्छृणोति । तथा,—भास्वराः
शुक्लभास्वरूपाः । ततः साक्षात्पश्यति च । रात्रौ पातालगामित्वात्तत्र च शेषस्य वर्त-
मानत्वाद्देवमयशरीरस्य किरणसहस्ररूपं शाखासहस्रं शेषो नेत्रसहस्रद्वयस्य सत्त्वा-
द्युगपत्पृथगेकेन नेत्रसहस्रेण शृणोति, द्वितीयेन च पश्यतीति युगपत्पृथक् श्रवणदर्श-
नाभ्यामेव शेषनेत्रसहस्रद्वयस्य सार्थक्यमभूदित्यर्थः । ‘श्रुतिमयतरोः’ इति पाठे—
वेदवृक्षरूपस्य वृक्षस्य शाखा युक्ताः । ‘अध्वना बलिसन्नना’ इति पाठे—‘बलिसन्न
रसातलम्’ इत्यभिधानात्स एवार्थः । दशशतानीति काकाक्षिवदुभयत्रापि संबध्यते ।
सहस्रराः, ‘वोपसर्जनस्य’ (६।३।८२) इति पाक्षिकत्वात्सभावाभावाच्च ॥ ५२ ॥

१ ‘कर्कन्धूः पक्वदरीफलमित्यर्थः । तत्कणावदरुणरोचिषि’ इति जीवानुः । २ ‘जाने’
इत्युत्प्रेक्षा । रूपकसंकीर्णां चेत्युत्प्रेक्षेति व्यक्तमेव । एकेन दृक्सहस्रेण शृणोति, अपरेण
दृक्सहस्रेण पश्यतीति विश्वेश्वरभट्टारकव्याख्यानं चिन्त्यम् । दशां प्रत्येकमुभयशक्ति-
युक्तानां शक्तिप्रविभागयोगात् । तस्माद्वाहकस्योभयशक्तिमत्त्वात्, ग्राह्यस्य च तेजःशब्दो-
भयात्मकत्वात्सर्वाभिरिव दृग्भिः सर्वाश्च शाखा युगपत्पश्यति शृणोति चेति रमणीयम्
इति जीवानुः ।

बहुनखरता येषामग्रे खलु प्रतिभासते
कमलसुहृदस्तेऽमी भानोः प्रवालरुचः कराः ।
उचितमुचितं जालेष्वन्तःप्रवेशिभिरायतैः
क्रियदवयवैरेषामालिङ्गिताङ्गुलिलङ्गिमा ॥ ५३ ॥

बह्विति ॥ येषां कराणां खरता तीक्ष्णताऽग्रे पूर्वं पूर्वाह्नसमये बह्वतितरां न प्रति-
भासते स्फुरति । सर्वथा नोपलक्ष्यत इत्यर्थः । यद्वा,—नसमासेन नखरताऽती-
क्ष्णता । पूर्वाह्ने येषामतितरां तीक्ष्णत्वाभाव उपलभ्यते । खलु निश्चितम् । अथ
च,—येषामुपरिभागे बहवो नखरा नखा येषां ततोपलभ्यते । तेऽमी प्रत्यक्षदृश्या
विकासहेतुत्वात्कमलानां सुहृदो बन्धोर्भानोः कमलबन्धवो वा कराः किरणा एव
पाणयः प्रवालरुचो विद्रुमवद्रक्तकान्तयः, अथ च,—प्रकृष्टवालकान्तयोऽतिवालाः,
अथ च,—वालपल्लववद्रक्तकान्तयः । दृश्यन्त इति शेषः । तथा,—जालेष्वन्तःप्रवे-
शिभिर्गवाक्षादिविवरमध्यप्रविष्टैः, अत एव—आयतैस्त्रिदशदेव दण्डवद्दीर्घाभूतैरेषामेव
क्रियदवयवैः कतिपयैरवयवैः करणैरेषां किरणानां पाणिनां च य आलिङ्गितः संबद्ध-
श्चासावङ्गुलिलङ्गिमा च, अङ्गुलिवल्लङ्गिमा मञ्जिमा, अथ च,—अङ्गुलिभिर्लङ्गिमा आलि-
ङ्गिताङ्गुलिलङ्गिमा तदुचितमुचितम् । इयमतिशयेनोच्यते । गवाक्षविवरप्रविष्टैः
किरणवयवैः किरणानामङ्गुलितुल्यत्वादाश्रिताङ्गुलिवच्चास्ता युक्तैव । पाणीनामपि
दीर्घैः कतिपयैरङ्गुलिकृता चारुता भवतीत्यपि युक्तमेवेत्यर्थः । जालेष्वन्तःप्रवेशिभि-
रायतैरेषां क्रियदवयवैः कर्तृभिरङ्गुलिलङ्गिना आलिङ्गिता गवाक्षविवरप्रवेशानन्तरं
समालिङ्गिष्यत इत्युचितम् । ‘अङ्गुलिचारुता’ इति पाठः त्यज्यर्थः । ‘नखोऽस्त्री
नखरः’ इत्यमरः । उचितमुचितम्, दीप्ताद्यां द्विरुक्तिः । प्रवेशिभित्ताच्छील्य आव-
श्यके वा णिनिः । आलिङ्गिता, लिङ्गिधातोः पक्षे कर्मणि लुट् पक्षे निष्ठा । लङ्गति
रमणीयतया चित्तं प्राप्नोतीति गत्यर्थाल्लिङ्गिधातोः पचाद्यचि पृथ्वादेराकृतिगणत्वादिम-
निच् समर्थनीयैः ॥ ५३ ॥

नय नयनयोर्द्राक्पेयत्वं प्रविष्टवतीरम्-
भवनवलमीजालान्नाला इवार्ककराङ्गुलीः ।

भ्रमदणुगणक्रान्ता भान्ति भ्रमन्त्य इवाशु याः
पुनरपि धृता कुन्दे किंवा न वर्धकिना दिवः ॥ ५४ ॥

नयेति ॥ भो राजन् ! त्वं भवनस्याधोगृहस्योपरि वर्तमानानां वलमीनां गृह-
विशेषाणां जालाद्रवाक्षविवरादेतोर्वलमीमेवार्थात्प्रविष्टवतीरमूर्ककररूपा अङ्गुलीर्जाल-
प्रवेशादङ्गुलितुल्यान्सूर्यकरान्, अथ च,—करेष्वङ्गुलीनां युक्त्वादर्ककराणामङ्गुली-
र्नाला इव कमलदण्डसदृशीर्नयनयोः पेयत्वं गोचरत्वं (द्राक् शीघ्रम्) नय प्रापय-
सादरं पश्य । त्वज्जेत्रयोः कमलत्वाज्जालमार्गप्रविष्टास्त्वया विलोक्यमाना एतास्त्व-
ज्जेत्रकमलनाला इव जनैर्द्रक्ष्यन्त इत्यर्थः । जालानां वा कमलतुल्यत्वात्तन्नाला इव

१ ‘अङ्गुलिवल्लुता’ इतिपाठो मल्लिनाथसंमतः । २ ‘विशेषणसंकीर्णो निदर्शनभेदः’
इति जीवातुः ।

त्वं पश्येति वा । अमृः काः—या भ्रमतां जालप्रविष्टकिरणमप्ये परिभ्रमतामणूनां त्रसरेण्वादिरूपरजःकणानां गणेन समूहेनाक्रान्ता व्याप्ताः, अत एव—दिवो वर्धकिना स्वर्लोकतक्षणा श्वशुरेण विश्वकर्मणा पुनरपि कुन्दे शाणचक्रे धृता आरोपिताः सत्य आशु भ्रमन्त्य इव किंवा न भ्रान्ति, अपि तु,—तथैव शोभन्ते । यद्वा,—भ्रमन्तः शाणघर्षणवशात्परितः पतन्तो येऽणवः शातिततेजसः कणास्तेषां गणैराक्रान्तत्वं युक्तम् । विश्वकर्मणा सूर्यः शाणमारोपित इति पुराणम् । ‘नयनयोराधेयत्वम्’ इति पाठे—गुणेन वशेनेत्यर्थः । जालात्, जातावेकवचनम् ॥ ५४ ॥

दिनमिव दिवाकीर्तिस्तीक्ष्णैः क्षुरैः सवितुः करै-
स्तिमिरकवरीलूनां कृत्वा निशां निरदीधरत् ।

स्फुरति परितः केशस्तोमैस्ततः पतयालुभि-

ध्रुवमधवलं तत्तच्छायच्छलादवनीतलम् ॥ ५५ ॥

दिनमिति ॥ दिवाकीर्तिरिव नापित इव दिनं दिवसस्तीक्ष्णैः सवितुः करैरेव क्षुरै-
निशां तिमिरैकवरीलूनां तमोरूपां वेणीं छिन्नमूलां कृत्वा निरदीधरजिर्धारितवान् ।
मुण्डयित्वा कापि कश्चित्केशोऽवशिष्टः स्यादिति गवेषितवानित्यर्थः । अथ च,—
वह्निर्निष्कासयामास । नापितोऽपि व्यभिचारादिदुष्टां स्त्रीयां परकीयां वा स्त्रियं
क्षुरमुण्डयित्वा देशाद्वह्निर्निष्कासयति । ततोऽनन्तरं, तस्मान्मुण्डनाद्वा परितस्तत्र तत्र
पतयालुभिरधःपतनशीलैः केशस्तोमैः कृत्वावनीतलं तेषां तेषां वृक्षादिपदार्थानां छाया
प्रतिबिम्बं तस्य छलाद्वाजेन ध्रुवं निश्चितमधवलं इयामं स्फुरति शोभते । वृक्षाद्यधो-
भागे कृष्णत्वं मुण्डितकवरीपतयालुकेशसंबन्धकृतम्, न तु प्रतिबिम्बकृतमित्यर्थः ।
छायाव्यतिरिक्तं सर्वमपि तमो दिवसेन सूर्यकरैर्नाशितमिति भावः । ‘दिवाकीर्तिस्तु
नापितः’ इत्यमरः । कवरी, ‘जानपद—’ (४।१।४२) इति ङीष् । लूनाम्,
त्वादित्वान्निष्ठानत्वम् । निरदीधरत्, धारेश्चङि ‘गौ चङि—’ (७।४।१) इत्यु-
पधाह्रस्वत्वेऽभ्यासस्य सन्वद्भावादित्वम्, ‘दीर्घो लघोः’ (७।४।९४) इति दीर्घः ।
तत्तच्छायेति, ‘विभाषा सेना—’ (२।४।२५) इति वा नपुंसकत्वम् ॥ ५५ ॥

इदानीं शाङ्गिकानां शङ्खशब्दं श्रुत्वा तद्याजेन नलयशोवर्णनं कुर्वन्ति—

ब्रूमः शङ्खं तव नल ! यशः श्रेयसे सृष्टशब्दं

यत्सोदर्यं स दिवि लिखितः स्पष्टमस्ति द्विजेन्द्रः ।

अद्वा श्रद्धाकरमिह करच्छेदमप्यस्य पश्य

म्लानिस्थानं तदपि नितरां हारिणो यः कलङ्कः ॥ ५६ ॥

ब्रूम इति ॥ हे नल ! वयं श्रेयसे मङ्गलाय सृष्टः कृतः शब्दो यस्य तं शङ्खं तव

१ ‘अर्कस्य करा इव करा इस्ता इति क्लिष्टरूपकम् । भ्रमन्त्य इव भ्रान्तीत्युत्प्रेक्षा’ इति
जीवानुः । २ ‘तीक्ष्णात्क्षुरात्सवितुः करात्’ इति मङ्गिनाथसंमतः पाठः । ३ ‘निशां शर्वरी
तिमिरकवरी ध्वान्तलक्षणां वेणीं लूनां कृत्वा छिन्नमूलां विधाय । ‘तिमिरकवरीलूनाम्’ इति
पाठस्तु लज्जशब्दस्य कान्तत्वेन पूर्वनिपातप्राप्तेरपेक्ष्यः’ इति सुखावबोधः । ‘—जातिकाल-
सुखादिभ्यः परवचनम्’ (६।२।१७०) इति लजेति निष्ठायाः (न्तस्य) परनिपातः । ‘—बहु-
व्रीहेश्वान्तोदात्तात्’ (४।१।५२) इति ङीष् इति जीवानुः । एवं च ‘लूनीम्’ इति पाठो
मङ्गिनाथसंमतः प्रतिभाति ।

यश एव ब्रूमः त्वत्कीर्तिमेव शङ्करूपतया वर्णयामः । शङ्खिकैर्यः शङ्खो वाद्यते तत्त्वयश एव । तद्वदुज्ज्वलतरं तव यश इत्यर्थः । शङ्खस्वनो हि मङ्गलदायकः । त्वयशोऽपि लोकानां शुभाय तव पुण्यश्लोकत्वाद्भवति । यस्य शङ्खस्य यशसश्च समुद्रप्रभवत्वाच्छुभ्र-
तरत्वाच्च सोदर्यः समानोदर्यो भ्राता स प्रसिद्धो द्विजेन्द्रश्चन्द्रो दिवि स्पष्टं लिखितो-
ऽस्ति । निष्प्रभत्वाच्चित्रलिखित इव निर्व्यापारः स्फुटो दृश्यत इत्यर्थः । त्वमिह गगने प्रत्यूषसमये वास्य चन्द्रस्याद्धा निश्चितं श्रद्धाकरं शङ्खसहोदरत्वास्तिक्यबुद्धिजनकं
करच्छेदं किरणविनाशमपि पश्य । शङ्खेऽपि किरणा न सन्ति, अस्यापीदानीं न सन्ति । किं च,—अस्य हरिणसंबन्धी हारिणो यः कलङ्कस्तद्रूपं नितरामतिशयितं म्लानेः
श्यामतायाः स्थानमपि पश्य । शङ्खस्याप्युदरभागे नितरां श्यामतास्ति, सा चन्द्रेऽपि । तस्मादपि चन्द्रस्य शङ्खसोदर्यत्वं निश्चितं, तथा चन्द्रमपि तव यशो ब्रूम इत्यर्थः ।
उक्तप्रकारेण शङ्खसोदर्यत्वं चन्द्रस्य यद्यप्यस्ति (तदपि) तथापि हरिणसंबन्धी यः कलङ्कस्तदस्य सुतरां म्लानिस्थानं पश्य । चन्द्रस्य श्रद्धेयशङ्खभ्रातृत्वेऽपि निष्कलङ्कं
शङ्खमेव तव यशो ब्रूमः, न तु सकलङ्कं चन्द्रमिति भाव इति वा । अथ च,—हे राजन् ! तव यशःश्रेयसे यशोविवृद्धये सृष्टशब्दं विरचितस्मृतिवाक्यं शङ्खनामानं
मुनिं ब्रूमः । शङ्खस्त्वय यशोविवृद्धये स्मृतिं चकारेत्यर्थः । यस्य शङ्खमुनेः सोदर्यो भ्राता स लिखितनामा द्विजेन्द्रो ब्राह्मणश्रेष्ठो दिवि स्पष्टमस्ति । इह लिखिते श्रद्धाकरं
सत्यविश्वासकारकमद्धा साक्षान्निश्चितं वा करयोः पाण्योश्छेदं कर्तनमपि पश्य । अथ च,—श्रेयसे लोकानां कल्याणाय सृष्टः पुण्य(श्लोको) नल इति शब्दो यस्मिन्नेवंभूतं
तव यशः शङ्खनामानमृषिं ब्रूमः समानधर्मत्वात्, न तु तद्भातरं कलङ्कित्वात् । सोऽपि धर्मार्थस्मृतिवाक्यानि सृष्टवान् । यस्य भ्रातेति पूर्ववत् । लिखितस्य चौर्यं हस्तच्छेदश्च
भारते ज्ञातव्यः । शङ्खिकास्त्वत्प्रबोधार्थं शङ्खं वादयन्ति, तस्माच्छीघ्रमुत्तिष्ठेति भावः । लिखितमुनिरेव दिवि ताराशङ्खो जात इति केचित् । समानोदरे शयित इत्यर्थे 'सोद-
राद्यत्' (?) इति यत् । अस्मादेव निर्देशायत्प्रत्ययविवक्षायामेव 'विभाषोदरे' (६।३।८८) इति पाक्षिकः समानस्य सः । हारिणः, संबन्धेऽण्, पक्षे आवश्यकं णिनिः ॥ ५६ ॥

ताराशङ्खविलोपकस्य जलजं तीक्ष्णत्विषो भिन्दतः

सारम्भं चलता करेण निविडां निष्पीडनां लम्भितः ।

छेदार्थोपहृताम्बुकम्बुजरजोजम्बालपाण्डुभव-

च्छङ्खच्छिक्तरपत्रतामिह वहन्नस्तंगतार्थो विभुः ॥ ५७ ॥

तारेति ॥ विशाखानक्षत्ररूपस्य मातृमण्डलसंज्ञस्य शङ्खाकारत्वाच्छङ्खस्य विलो-
पकः स्वप्रभया विनाशकस्तस्य, तथा,—जलजं कमलानि भिन्दतो विकासयतः ।
अथ च,—यतस्ताराशङ्खविलोपकस्य, अत एव जलजं शङ्खं खण्डयतः । तीक्ष्णत्विषः
सूर्यस्यैव शङ्खिकशिल्पिना सारम्भं सोद्योगं चलता प्रसरता । अथ च,—घर्षणवशात्सा-
टोपं गमनागमने कुर्वता । करेण रश्मिना पाणिना च निविडां निष्पीडनां बाधां दृढां
यन्त्रणां च लम्भितः प्रापितः । अस्तंगतमर्थं यस्य स विभुश्चन्द्रः शङ्खच्छेदसौकर्यार्थ-
मुपहृतमानीतं यदम्बु जलं तस्य कम्बुजरजोजम्बालदिष्यमानशङ्खसंजातरजश्चय-

कर्दमः । उदकसंवन्धाद्रजः कर्दमी भवति । तेन पाण्डूभवलोहमयत्वादधवलमपि धवलपङ्कवशाद्धवलं भवद्यच्छङ्खच्छेदकारि करपत्रं तद्भावमिह प्रातःसमये वहति । शाङ्खिकशिल्पिनो हि छेदसौकर्यार्थं छिद्यमानशङ्खादिदेशे जलं क्षिपन्ति । दृढतरग्रन्थिच्छेदादौ च करपत्रं करेण निविडं पीडयन्ति । शङ्खादिच्छेदकरपत्रं चार्धचन्द्राकारं संजातरजःपङ्कपाण्डुरं च भवति । अस्तमितार्धश्चन्द्रस्तादृकरपत्रतुल्यो दृश्यत इत्यर्थः । सूर्योदयो जातः, तारा लुप्ताः, कमलानि विकसितानि, चन्द्रश्चार्धेनास्तमित इति भावः । जलजं, करेणेति च पक्षे जालेकवचनम् । पाण्डूभवदिति चिवः ॥ ५७ ॥

जलजमिदुरीभावं प्रेप्सुः करेण निपीडय-

त्यशिशिरकरस्ताराशङ्खप्रपञ्चविलोपकृत् ।

रजनिरमणस्यास्तक्षोणीधरार्धपिधावशा-

द्धतमधुना बिम्बं कम्बुच्छिदः करपत्रताम् ॥

जलजेति ॥ जलजं कमलं शङ्खश्च । करेणांशुना पाणिना च । अयं श्लोकः पूर्वेण समानार्थत्वात्क्षेपकः ॥

यत्पाथोजविमुद्रणप्रकरणे निर्निद्रयत्यंशुमा-

न्हृष्टीः पूर्णयति स यज्जलरुहामक्षणा सहस्रं हरिः ।

साजात्यं सरसीरुहामपि दशामप्यस्ति तद्वास्तवं

यन्मूलाद्रियतेतरां कविनृभिः पद्मोपमा चक्षुषः ॥ ५८ ॥

यदिति ॥ अंशुमान् पाथोजानां कमलानां विमुद्रणप्रकरणे उन्मीलनप्रस्ताव एव यद्यस्मादृष्टीर्लोकनेत्राणि निर्निद्रयति विगतनिद्राणि करोत्युन्मीलयति । यस्माच्च हरिः श्रीविष्णुः शिवपूजासमये एककमलन्यूनं जलरुहां कमलानां सहस्रं स्वीयेनाक्षणा पूर्णयति स तत्तस्मात्सरसीरुहां दशामपि वास्तवमबाधितं साजात्यं तुल्यजातीयत्वमस्ति । यत्साजात्यं मूलमारोपकारणं यस्यास्तादृशी यन्निबन्धना चक्षुषः पद्मेन सह उपमा सादृश्यं कविनृभिः कालिदासादिभिः कविभिराद्रियतेतरामत्यादरेणोपनिबध्यते । यदि नेत्राणि कमलसजातीयानि नाभविष्यन्, तर्हि रविः कमलोन्मीलनप्रस्तावे तानि नोदमीलयिष्यत् । श्रीविष्णुश्च कमलसहस्रं नेत्रेण नापूरयिष्यत् । न ह्यन्यप्रस्तावेऽन्यस्य योग्यताऽस्ति । तस्मादृशां कमलानां च साजात्यं वास्तवमस्त्येवेत्यर्थः । उदितः सूर्यः, कमलानि विकसितानि, सर्वोऽपि जनः प्रबुद्धः, तस्मात्त्वमपि प्रबुध्यसेति भावः । विष्णुः स्वचक्षुषा कमलसहस्रं पूरितवानिति लिङ्गपुराणादौ द्रष्टव्यम् । विमुद्रणेति, विगतमुद्रं करोतीति ण्यन्ताद्भावे ल्युट् । निर्निद्रयति, 'तत्करोति' (ग० सू० २०४) इति णिच् । पूर्णयतीत्यत्रापि समाना जातिः साजात्यमिति विग्रहे चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्, (न तु 'समानस्य-' (६।३।८४) इति योगविभागात्समानस्य सः । वास्तवम्, आगतार्थे संबन्धे वाऽण् । तत्त्वपर्यायाव्ययवस्तुशब्दाद् प्रज्ञादित्वात्स्वार्थे वा । पद्मोपमा, षष्ठीसमासः ॥ ५८ ॥

अवैमि कमलाकरे निखिलयामिनीयामिक-
श्रियं श्रयति यत्पुरा विततपत्रनेत्रोदरम् ।

तदेव कुमुदं पुनर्दिनमवाप्य गर्भभ्रम-

द्विरेफरवधोरणाघनमुपैति निद्रामुदम् ॥ ५९ ॥

अवैमीति ॥ यत् कुमुदं कमलानामाकरे ख(प)ण्डे सरसि वा । अथ च,—कम-
लायाः संपद्रूपाया लक्ष्म्या आकरे गृहे कोशागारे, विततं विस्तारितं पत्ररूपनेत्राणा-
मुदरं येन, विततानि पत्राप्येव नेत्रमध्यानि येन, तद्विकस्वरम् । अथ च,—प्रसारित-
पक्ष्मनेत्रोदरम् उन्मीलितनेत्रम् । सत् (सा) निखिलयामिन्याः सकलरात्रिसंबन्धिनो
यामिकस्य रात्रिचतुःप्रहरप्राहरिकस्य सकलरात्रिजागरूकस्य श्रियं शोभां पुरा श्रयत्य-
क्षिश्रियत् । सायमारभ्य सूर्योदयावधि यद्विकसितमभूत् । अथ च,—सकलं रात्रिं
जजागार, तदेव कैरवं पुनरिदानीं दिनमवाप्य गर्भे भ्रमन्तः सूर्यकिरणसंबन्धसंजात-
शीघ्रसंकोचवशाज्जिर्गन्तुमशक्तेरन्तःसंचारिणो द्विरेफास्तेषां निर्वन्धसंजातो रवस्वरूपा
या घोरणा प्रसुप्तघर्घरारवाडम्बरस्तस्या घनं निविडं यथा तथा निद्रामुदं निद्रासंब-
न्धिसुखमुपैति । अन्तर्गतभ्रमरः सन् संकुचतीत्यर्थः । अथ च,—यः कोशागारे
सकलं रात्रिं जागर्ति स दिवसे घोरणाघनं यथा तथा निद्रातीत्यर्थः । इत्यहमवैमि ।
पुरा श्रयतीति, 'पुरि लुङ् चास्ते' (३।२।१२२) इति भूते लट् । 'भीम'शब्दार्थाद्दुरेणि-
जन्तात् 'ण्यासश्रन्थः—' (३।३।१०७) इति युच् ॥ ५९ ॥

इह किमुषसि पृच्छाशंसिकिशब्दरूप-

प्रतिनियमितवाचा वायसेनैष पृष्ठः ।

भण फणिभवशास्त्रे तातङ्गः स्थानिनौ का-

विति विहिततुहीवागुत्तरः कोकिलोऽभूत् ॥ ६० ॥

इहेति ॥ इह प्रभाते पृच्छाशंसिनः प्रश्नवाचिनः किंशब्दस्य प्रथमान्तं रूपं तेनैव
प्रतिनियमिता प्रतिक्षणं शब्दान्तरभाषणाद्व्यवर्तिता वाग्येन कौ कौ इति नियतभा-
षिणा वायसेन काकेन फणिनः शेषाद्भवमुत्पन्नं महाभाष्यलक्षणशास्त्रम् । पाणिनीय-
मिति यावत् । तत्र तातङ्गलक्षणादेशस्य स्थानिनौ आदेशिनौ कौ भण कथयेति पृष्ठः
कृतप्रश्न एष कोकिलो विहिता कृता या तुहीतिवाक् सैवोत्तरं यस्यैवंभूतोऽभूत् किम् ।
काकः प्रातः स्वभावतः 'कौ कौ' इति वदति । कोकिलश्च 'तुही तुही' इति ।
काकः स्वभावात् 'कौ कौ' इति प्रथमाद्विवचनान्तं प्रश्नशब्दं ब्रूते, कोकिलश्च
'तुही तुही' इति । तत्रोत्प्रेक्षा । तुश्च हिश्च तुही, 'तुह्योस्मात्तद्वाशिष्यन्यतरस्याम्'
(७।१।३५) इति पाणिनिसूत्रस्मरणशीलः सन् तुहिस्थाने तातङ्गे विधानानुहीति
तातङ्गः स्थानिनावित्युत्तरं कोकिलो दत्तवान् किम् । प्रभातं जातं, काकादयः
शब्दायन्ते इति भावः । सूत्रवार्तिकयोर्महाभाष्येणैवार्थसंपादनात्फणिभवेत्युक्तम् ।
स्थानं प्रसङ्गः सोऽस्त्यनयोरिति स्थानिनौ, अत इनिः ॥ ६० ॥

१ 'अवैमीत्युत्प्रेक्षायाम् । एकस्मिन्कुमुदेऽनेकयोर्निद्राजागरयोः क्रमेण प्रत्यभिधानात्
एकस्मिन्नथवानेकम्—इत्युक्तलक्षणपर्यायालंकारेण पूर्वोक्तनिदर्शना संकीर्णो' इति जीवातुः ।

दाक्षीपुत्रस्य तन्ने ध्रुवमयमभवत्कोऽप्यधीती कपोतः
कण्ठे शब्दौघसिद्धिक्षतबहुकठिनीशेषभूषानुयातः ।
सर्वं विस्मृत्य दैवात्स्मृतिमुषसि गतां घोषयन्त्यो घुसंज्ञां

प्राक्संस्कारेण संप्रत्यपि ध्रुवति शिरः पट्टिकापाठजेन ॥ ६१ ॥

दाक्षीति ॥ अयमाकर्ण्यमानशब्दः कोऽपि कश्चित्कपोतो घूकलक्षणः पक्षी दाक्षी-
पुत्रस्य दक्षगोत्रसंजातमातृकस्य पाणिनेस्तन्ने पाणिनीयव्याकरणेऽधीतं पठनमस्या-
स्तीति पठितपाणिनीयव्याकरणोऽभवत् । अनेकेषु पाणिनिशिष्येषु मध्ये कोऽपि कपो-
तरूपः शिष्योऽभूत् । 'ध्रुवम्' इत्यहमुत्प्रेक्षे । किंभूतः—तदध्ययनवशादेव कण्ठे देवा-
दिशब्दौघानां सिद्धये उदाहरणसाधनाय क्षता घृष्टा बह्वी कठिनी खटिका तस्याः
शेषोऽङ्गुलीलमोऽवशिष्टभागस्तद्रूपया भूषयानुयातः संबद्धः । खटिकाशेषरेखया कण्ठे-
ऽलंकृत इत्यर्थः । बाला हि पट्टिकादौ खटिकया लिखितं पठित्वा सरस्वतीबुद्ध्या सायं
लिपिप्रोञ्चनाङ्गुलिलमखटिकादिरजसा कण्ठे रचयन्तीति । कपोतस्य धूसरे कण्ठे
खभावेनैव धवला रेखा भवति । यः कपोतः सर्वमपि शास्त्रं विस्मृत्य दैवात्स्मृतिं
गतामुषसि प्रातः स्मृतां 'दाधा ध्वदाप्' (१।१।२०) इति पाणिनिकृतां घुसंज्ञां
पुनर्विस्मरणभिया घोषयन्पुनः पुनः पठन्सन् भूयसि कालेऽतीतेऽपि संप्रत्यपि प्राक्
काष्ठघटितपट्टिकालिखितसूत्रपाठादिपाठजेन संस्कारेण पटुतराभ्यासाहितवासनया
शिरो ध्रुवति । विस्मृतस्य प्रातः स्मृतिर्भवति । कपोताश्च प्रातः(घु)शब्दं कुर्वन्ति,
शिरश्च कम्पयन्ति, तस्मादियमुत्प्रेक्षा । बालाश्च श्यामासु काष्ठघटितपट्टिकासु खटि-
कादिलिखितं धवलाक्षरं सूत्रपाठाद्यावेशेन घोषयन्तः शिरः कम्पयन्ति । योऽपि
विस्मृतं पुनः स्मरति सोऽपि शिरः कम्पयति । दक्षस्यापत्यम्, 'अत इव' (४।१।९५)
इतीति 'इतो मनुष्यजातेः' (४।१।६५) इति ङीष् । तन्ने 'कस्येन्विषयस्य
कर्मणि' (वा० १।४८५) इति कर्मणि सप्तमी । अधीतमनेनेत्यधीती इष्टादेराकृति-
गणत्वादिनिः । घोषयन्, चौरादिकाद्बुधैः शता । ध्रुवति, दीर्घात्तौदादिकात् 'धू कम्पे'
इत्यस्माच्छस्य क्त्वाद्गुणनिषेधे उवङ् ॥ ६१ ॥

पौरस्त्यायां घुसृणमसृणश्रीजुषो वैजयन्त्याः
स्तोमैश्चित्तं हरति हरिति क्षीरकण्ठैर्मयूखैः ।

भानुर्जाम्वूनदतनुरसौ शक्रसौधस्य कुम्भः

स्थाने पानं तिमिरजलधेर्भाभिरेतद्भवाभिः ॥ ६२ ॥

पौरस्त्यायामिति ॥ जाम्वूनदतनुरुत्तमखर्णतुल्यस्वरूपोऽत एव शक्रसौधस्य
वैजयन्ताख्यस्योपरिवर्ती सुवर्णकलशरूपोऽसौ भानुः पौरस्त्यायां हरिति प्राच्यां दिशि
घुसृणेन कुङ्कुमेन कुङ्कुमवद्वा मसृणा स्निग्धरक्ता या श्रीः शोभा तां जुषो भजन्त्या
वैजयन्त्याः पताकायाः स्तोमैः संघरूपैः क्षीरयुक्तकण्ठैर्लक्षणयातिबालैर्मयूखैः कृत्वा
चित्तं हरति । इन्द्रसौधस्योपरिवर्तमाना बालतराः सूर्यकिरणास्तदीयरक्तपताकासमूहा
इव, सूर्यश्च खर्णकलश इव शोभत इत्यर्थः । राजादिप्रासादेषु हि रक्ता भूयस्यः
पताकाः सुवर्णकलशाश्च वर्तन्ते । यतोऽयमिन्द्रसौधस्य खर्णकुम्भरूपः, अत एव-
एतस्माद्भवाभिरुपजाभिर्भाभिः कर्त्राभिः तिमिररूपोऽतिश्यामो जलधिस्तस्य पानं

प्राप्तेन तिरोधापनं तत्स्थाने नितरामुचितम् । कुम्भोद्भवो ह्यगस्त्यः पूर्वं समुद्रमधात् । अत एतासामपि भानुरूपकुम्भोद्भवत्वात्समुद्रपानं युक्तमित्यर्थः । सूर्य ऊर्ध्वमागतः, तिमिरं च सर्वं निरस्तमिति भावः । 'द्युस्त्रणसुमनः-' इति पाठे—कुङ्कुमकेसर-श्रीजुष इत्यर्थः । 'तोकैः' इति पाठे—तोकमपत्यम्, पताकाया अपत्यरूपैस्तत्सदृशै-रित्यर्थः । पुरोदेशे भवा, 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्' (४।२।९८) 'किति च' (७।२।११८) इति वृद्धिः । 'कर्तृकर्मणोः कृति' (२।३।६५) इति कर्तरि प्राप्तापि षष्ठी 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' (२।३।६६) इति नियमेन व्यावर्तितत्वात् तिमिरजलधे-रित्यत्रैव भवति, भागिरित्यत्र तु कर्तरि तृतीयैव ॥ ६२ ॥

द्वित्रैरेव तमस्तमालगहनप्राप्ते दवीभावुकै-

रुक्षैरस्य सहस्रपत्रसदसि व्यश्राणि घस्रोत्सवः ।

धर्माणां रयचुम्बितं वितनुते तत्पिष्टपिष्टीकृत-

क्षमादिग्व्योमतमोघमोघमधुना मोघं निदाघद्युतिः ॥ ६३ ॥

द्वित्रैरिति ॥ तमस्तमालानां तिमिररूपातिशयामलतरूणां गहनस्य गाम्भीर्यस्यैव वनस्य वा प्राप्ते विनाशे दवीभावुकैर्वनवह्नितां व्रजद्विद्वित्रैरल्पसंख्यैरेवास्य सूर्यस्योच्चैः किरणैः सहस्रपत्राणां सदस्याकरे घस्रोत्सवो दिनसंबन्धी हर्षो विकासो यस्माद्यश्राणि वितीर्णः । तत्तस्मात्कारणाजिदाघद्युतिः सूर्यः धर्माणामुष्णानां किरणानामोघं समूह-मधुना द्वित्रैरेव करैस्तमोविनाशे पद्मविकासे च जाते रयचुम्बितं वेगवत्तरं मोघं निष्फलं वितनुते विस्तारयति । किंभूतम्—अत एव—पिष्टस्य पिष्टं पिष्टपिष्टमतत्तत्कृतं पिष्टपिष्टी-कृतमत्यन्तचूर्णीकृतं क्षमादिग्व्योम्नां भूदिगगनानां तम एवाघं मालिन्यात्पातकं येन । तिमिरविनाशस्य कमलविकासस्य च द्वित्रैरेव किरणैः कृतत्वादन्त्यकिरणैस्तत्करणे पिष्ट-पेषणात्तद्वैयर्थ्यमित्यर्थः । 'दवदावौ वनारण्यवह्नी', 'किरणोत्तमयूख-' इत्यादि, 'घस्रो दिनाहनी-' इत्याद्यमरः । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः, 'संख्ययाऽव्या-' (२।२।२५) इति बहुव्रीहौ 'बहुव्रीहौ संख्येये-' (५।४।७३) इति डच् । दवीभावुकैः, भुवो 'लषपतपद-' (३।२।१५४) इति ताच्छील्यादावुक्कि अदवा दवा भावुका इत्यर्थे च्विः । व्यश्राणि, दानार्थाच्छ्रणतेः चौरादिकाच्छ्रणयतेर्वा कर्मणि चिण् । चुम्बितम्, पिष्टीकृतमिति च कर्मणि भावे च निष्ठा ॥ ६३ ॥

दूरारूढस्तिमिरजलधेर्वाडवश्चित्रभानु-

र्भानुस्ताम्यद्वनरुहवनीकेलिचैहासिकोऽयम् ।

न स्वात्मीयं किमिति दधते भास्वरश्वेतिमानं

द्यामद्यापि द्युमणिकिरणश्रेणयः शोणयन्ति ॥ ६४ ॥

दूरेति ॥ अयं भानुस्तिमिरजलधेस्तमःसमुद्रस्य शोषकत्वाद्वाडवो वडवानलः चित्रभानुर्विभावद्युः । तथा,—ताम्यन्त्याः खिद्यन्त्या वनरुहवन्याः कमलवन्या एव कान्तायाः केल्या क्रीडया वैहासिकः परिहासकः क्रीडानर्मेकारी हेलामात्रेण विकासकश्च । तथा,—दूरं गगनमार्गमारूढ ऊर्ध्वमागतः, एवंभूतः सन् स्वात्मीयं स्वीयं तेजोरूपत्वात्सहजं भास्वरश्वेतिमानं स्वपरप्रकाशकशुक्लभास्वररूपत्वमपि दूरारूढत्वेऽपि किमिति कुतो न दधते धारयति ? तथा,—द्युमणेः सूर्यस्य किरण-

श्रेणयश्चाद्यापि द्यां गगनं किमिति शोणयन्ति रक्तीकुर्वन्तीति प्रश्नद्वयम् । यद्वा,—स्त्रीयं रूपं रविर्न धत्त इति । कुतो ज्ञातमित्याशङ्क्य प्रत्यक्षं प्रमाणयति—यद्यस्मादद्यापि सूर्यकिरणपङ्क्तयो द्यां शोणयन्ति, तस्माद्भास्वरश्चेतिमा सूर्येण न धृत इति ज्ञायत इत्यर्थः । एवंविशिष्टः सूर्यो दूरारूढः संजातः, तस्मादद्यापि सूर्यकिरणाः स्त्रीयं शुक्लभास्वरत्वं किमिति न दधते न धारयन्ति ? ऊर्ध्वमागतः सूर्यः, कमलानि च विकसितानि, तस्माच्छीघ्रमुत्तिष्ठेति भावः । 'चित्रभानुर्विभावसुः' इत्यमरः । दूरारूढः, गम्यादि-दर्शनात्समासः । विहासे नियुक्तः स प्रयोजनम्, शिल्पं वास्येति 'तत्र नियुक्तः' (४।४।६९) इति, 'शिल्पम्' (४।४।५५) इति वा ठक् । 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति वा ठक् । स्वात्मीयं, 'वृद्धाच्छः' (४।२।११४) दधते 'दध धारणे' एतस्यैक-वचनान्तम्, धात्वश्च बहुवचनान्तम् । श्वेतिमा, पृथ्वादिः । शोणीं कुर्वन्तीति, 'तत्क-रोति—' (ग०सू०२०४) इति ण्यन्तात् 'णाविष्टवत्' इति पुंवद्भावद्विष्टलोपो वा ॥ ६४ ॥

प्रातर्वर्णनयानया निजवपुर्भूषाप्रसादानदा-

देवी चः परितोषितेति निहितामान्तःपुरीभिः पुरः ।

सूता मण्डनमण्डलीं परिदधुर्माणिक्यरोचिर्मय-

क्रोधावेगसरागलोचनरुचा दारिद्र्यविद्राविणीम् ॥ ६५ ॥

प्रातरिति ॥ सूता मागधा मण्डनमण्डलीं भूषणश्रेणीं परिदधुः तत्तद्वस्तुकर्णा-द्यवयवेषु धारयामासुः । किंभूताम्—आन्तःपुरीभिरवरोधसंचारिणीभिः सखीभिरि-त्युक्त्वा पुरो मागधानामग्रे निहितां स्थापिताम् । इति किम्—हे मागधाः ! अनया प्रातर्वर्णनया प्रयोजिकया परितोषिता नितरां संतोषं प्रापिता देवी कृताभिषेका राज्ञी भैमी निजवपुर्भूषाः स्त्रीयशरीरालंकारभूता अनैकविधसुवर्णमणिप्रभृतीनि भूषणान्येव प्रसादान्पारितोषिकाणि वो युष्मभ्यमदात् इति । पुनः किंभूताम्—माणिक्यरोचिर्मय्या पद्मरागप्रभारूपया क्रोधावेग आडम्बरस्तेन सरागलोचनरुचाऽरुणनेत्ररुचा कृत्वा दारिद्र्यस्य विद्राविणीं पलायनकारिणीम् । मयि स्थितायामप्यत्र दारिद्र्य ! त्वं कथं नाम स्थातुमिच्छसीति क्रुद्धया यया माणिक्यप्रभारूपनेत्रारुणकान्त्या कृत्वा दारिद्र्यं दूरादप-सारितम् । एवं प्रभातवर्णने क्रियमाणे भैम्या निजशरीरभूषणैस्ते संमानिता इत्यर्थः । अन्योपि रोषारुणलोचनरुचा किंचिद्विद्रावयति । 'आन्तःपुरीभिः' इति बहुत्वेन माणि-क्येत्यादिना च भूषणानां बहुत्वममूल्यत्वं च सूचितम् । 'देवी प्रादात्' इत्यनेन च नलः स्नानार्थं गतः प्रासादे नास्तीति सूचितम् । प्रातर्लक्ष्मणकमव्ययम् । परितोषिता, ण्यन्तान्निष्ठा । आन्तःपुरीभिः, संबन्धेऽण् । 'आन्तःपुरिकया' इति पाठे—'अन्तः-पुर'शब्दात् 'अन्तःपूर्वपदाठक्' (४।३।६०) इति भवार्थे ठक् । रोचिर्मयेति, 'त्रियाः पुंवत्—' (६।३।३४) इति पुंवत् ॥ ६५ ॥

आगच्छन्भगतामुषः क्षणमथातिथ्यं दशोरानशे

स्वर्गङ्गाम्बुनि बन्दिनां कृतदिनारम्भास्तुतिर्भूपतिः ।

आनन्दादतिपुष्पकं रथमधिष्ठाय प्रियायौतके

प्राप्तं तैरवरागतैरविदितप्रासादतो निर्गमः ॥ ६६ ॥

आगच्छन्निति ॥ अथ भूपतिर्नलो बन्दिनां दशोरातिथ्यं प्रेक्षणविशेषद्योतित-

प्रेममक्तिबाहुल्यनेत्रगोचरत्वमानशे लेभे । किंभूतानाम्—क्षणमात्रमुषः प्रभातसमयं भणतां वर्णयताम् । किंभूतः—स्वर्गज्ञाम्बुनि मन्दाकिनीजले कृतदिनारम्भाश्रुतिः कृतप्रातःज्ञानः । तथा,—अवरागतैर्नलवहिर्गमनानन्तरमागतैस्त्वैर्मागधैरविदितोऽज्ञातः प्रासादतो निर्गमो राजगृहाद्वहिर्निर्गमो यस्य । तथा,—प्रियायौतके भैमीपाणिग्रहणसमये कन्यादानप्रतिष्ठाङ्गताया दीयमाने वस्तुनि मध्ये प्राप्तमतिपुष्पकमतिक्रान्तपुष्पकाख्यकुबेरविमानमतिरमणीयवेगवत्तरं सर्वत्राप्रतिहतगमनं च रथमधिष्ठायारुहानन्दात्तज्जवातिशयसंजातहर्षादागच्छन् । मागधागमनात्पूर्वम्, न तु वर्णनानन्तरं प्रबुद्धः प्रासादाज्जिर्गच्छन्नित्यर्थः । अत एव भैम्यैव ते संभाविता इति पूर्वश्लोक उक्तम् । तस्य परमधार्मिकत्वं सूचितम् । कृतदिनारम्भाश्रुतिरागच्छन्नित्यनेन वक्ष्यमाणभैमीप्रत्युद्गमनम्, उत्तरसर्गसंगतिश्च सूचिता । नलस्य पुष्पश्लोकात्सर्वत्राप्रतिहतगतित्वात्तस्य च रथस्य पूर्वमेव 'सुलङ्घ्यादिसमुद्रकापथम्' इत्यादिना सर्वत्राप्रतिहतगतित्वोक्तेश्चातिपुष्पकत्वोक्तेश्च स्वर्गगमनोक्तिर्युक्तैव । आनशे, 'अश्रोतेश्च' (७।४।७२) इति नुद । अतिपुष्पकम्, 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे—' (वा० १३३६) इति समासः । रथम्, 'अधिशीङ्—' (१।४।४६) इत्याधारस्य कर्मत्वम् । 'यौतकप्राप्तम्' इति पाठे—'कर्तृकरणे—' (२।१।३२) इति समासः । अवरागतैः, 'कालाः' (२।१।२८) इति द्वितीयासमासः । प्रासादतो निर्गमः, 'पञ्चमी—' (२।३।४२) इति योगविभागात्समासः, पश्चाद्बहुव्रीहिः ॥ ६६ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

एकामत्यजतो नवार्थघटनामेकान्नविंशो महा-

काव्ये तस्य कृतौ नलीयचरिते सर्गोऽयमस्मिन्नगात् ॥ ६७ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ मुख्यां नवार्थघटनामपूर्वार्थनिर्मितमत्यजतोऽमुष्यतो नूतनमेव प्रमेयं सर्वत्र वदतः श्रीहर्षस्य । एकान्नविंशः विंशतेः पूरण इत्यर्थे ङटि 'ति विंशते-र्ङिति' इति तिलोपे च विंशः । तत एकेन न विंश इति 'तृतीया' (२।१।३०) इति योगविभागात्समासे 'एकादिश्चैकस्य चादुक्' (६।३।७६) इति नञः प्रकृतिभावः, 'एक'शब्दस्यादुगागमः ॥ ६७ ॥

इति श्रीबेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते

नैषधीयप्रकाश एकात्रविंशः सर्गः समाप्तः ॥

विंशः सर्गः ।

सौधाद्रिकुट्टिमानेकधातुकाधित्यकातटम् ।

स प्राप रथपाथोभृद्वातजातजवो दिवः ॥ १ ॥

सौधेति ॥ सर्गसंगतिरुक्तैव । स रथ एव पाथोभृन्मेषः दिवः स्वर्गाद्गनाच्च सौधो राजसदनमेवादिरजस्य कुट्टिमो नानावर्णानेकमणिबद्धभूमिः सैवानेकधातुका नानाविधगैरिकादिधातुयुक्ता अधिलकोर्ध्वभूमिस्तस्यास्तटं पर्यन्तप्रदेशं प्राप । किंभूतः

—वातात्सकाशाद् (अर्थादधिको) जातो जवो वेगो यस्य । यद्वा,—जातो जवो यस्य स जातजवः, वातो जातजवो यस्माद्धेतोः, तेनापि यस्माद्रथात्सकाशाद्वेगः शिक्षितः । अथवा,—(वा) तेन जातः । मेघोऽप्युक्तविशेषणविशिष्टः पर्वतोर्ध्वदेशं गगनात्पतति । धातुकेति, 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप् ॥ १ ॥

ततः प्रत्युदगाद्भैमी कान्तमायान्तमन्तिकम् ।

प्रतीचीसिन्धुवीचीव दिनोंकारे सुधाकरम् ॥ २ ॥

तत इति ॥ ततः सौधोपरिभूमिप्राप्त्यनन्तरं दिनोंकारे दिनप्रारम्भे प्रभातेऽन्तिकमायान्तं सुधाकरं चन्द्रं प्रतीचीसिन्धुवीचीव पश्चिमदिक्समुद्रलहरीव भैमी रथाद्वतीर्यान्तिकं गृहपरिसरप्रदेशमागच्छन्तं कान्तं नलं प्रति लक्ष्मीकृत्योदगात्प्रत्युज्जगाम । एतेन भैम्या नल आदरातिशयः सूचितः । 'अन्तिके' इत्यपि पाठः । 'अधिकरणे च' (२।३।३६) इति चात्सप्तमी । वीची, 'कृदिकारात्-' (ग०सू०५०) इति ङीप् । इति दिनोंकारे, 'ओमाङोश्च' (६।१।९५) इति पररूपम् ॥ २ ॥

स दूरमादरं तस्या वदने मदनैकदृक् ।

दृष्टमन्दाकिनीहेमारविन्दश्रीरविन्दत ॥ ३ ॥

स इति ॥ दृष्टा मन्दाकिन्या हेमारविन्दश्रीर्येन स नलस्तस्या वदने दूरं स्वर्णकमलादपि नितरामादरमविन्दत लेभे । अत एव मदने एका केवला मुख्या वा दृश्यस्य सः । स्वर्णकमलादप्यधिकं तद्दृष्ट्वा संभोगवासनयापश्यदित्यर्थः । एका दृश्येति एकदृक्, मदने एकदृक् । 'सप्तमी-' (२।३।३६) इति योगविभागात् समासः । माद्यति सहर्षा भवतीति मदना, नन्द्यादित्वाह्वयुः, ततः समानाधिकरणो वा बहुव्रीहिः ॥ ३ ॥

तेन स्वर्देशसंदेशमर्पितं सा करोदरे ।

वभ्राजे विभ्रती पद्मं पद्मेवोन्निद्रपद्मदृक् ॥ ४ ॥

तेनेति ॥ सा पद्मेव श्रीरिव वभ्राजे । किंभूता—स्वर्देशस्य स्वर्गदेशस्य गमनसमये मन्दाकिनीस्वर्णकमलं मम क्रीडार्थमानेयमिति संदेशरूपं तेन नलेनार्पितं दत्तं (पद्मं) करोदरे विभ्रती । तथा,—हर्षादुन्निद्रपद्मदृक् विकसितकमलतुल्यनेत्रा । लक्ष्मीरपि करे पद्मं धारयति, प्रसादाद्विकसितपद्मदृग्भवति । संदेशः, कर्मणि घञ् ॥ ४ ॥

प्रियेणाल्पमपि प्रत्तं बहु मेनेतरामसौ ।

एकलक्षतया दध्यौ यत्तमेकवराटकम् ॥ ५ ॥

प्रियेणेति ॥ असौ भैमी प्रियेण प्रेम्णा प्रत्तं दत्तमेककमलरूपत्वादल्पमपि बहु मेनेतरां नितरां बहुमन्यत । यद्यस्माद्धेतोरेको मुख्यः श्रेष्ठो वराटको बीजकोशो यस्य तं पद्मेकमेव लक्षं नयनविषयो यस्य यस्या वा तद्भावेनान्यवस्तुविलोकनपरित्यागेन तदेकपरतयाऽस्यादरेण दध्यावचिन्तयत् । शोभां पुनःपुनरपश्यदित्यर्थः । अथ च,—यद्यल्पमपि दत्तं बहुतरं न मन्येत तदैकश्चासौ वराटकश्च तमेकं कपर्दकमपि एकलक्षसंख्यापरिमितद्रव्यत्वेन न ध्यायेदिति श्लेषप्रतिभोत्थार्थापत्तिः । तेन प्रेम्णा स्वर्णकमलदानात् 'वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि' इति न्यायेन तत्स्वर्णकमलं लक्षकोटि-

परार्धद्रव्यादपि नितरामधिकं मेन इति भावः । प्रियपदेन प्रेमभरः सूचितः । पद्मस्य पुलिङ्गत्वात्तमिति पुनिर्देशः ॥ ५ ॥

प्रेयसाऽवादि सा तन्वि ! त्वदालिङ्गनविघ्नकृत् ।

समाप्यतां विधिः शेषः क्लेशश्चेतसि चेन्न ते ॥ ६ ॥

प्रेयसेति ॥ प्रेयसा नलेन सा भैमी इत्यवाद्युक्ता । इति किम्—हे तन्वि कृशाङ्गि ! तवालिङ्गनविघ्नं करोतीति कृत् शेषः स्नानसंध्यानन्तरकरणीयत्वेनावशिष्टः श्रुतिस्मृत्युक्तोऽनतिक्रमणीयो नित्याग्निहोत्रादिरूपो विधिर्मया समाप्यतां परिपूर्णक्रियतां वदेति सामप्रश्नः । परं यदि ते चेतस्याश्लेषविलम्बवशात्क्लेशः खेदश्चेन्न भवेत् । समागतेनाश्लेषलोलुपेन मया भवदाश्लेषः कर्तव्यः, परमन्तरायस्तपःशेषो विधिरस्ति स पुनः प्रसन्नचित्तत्वेन यद्यनुजानासि तर्ह्येव समाप्तिं नेष्यते, नान्यथेत्यर्थः । भैमीकर्मकालिङ्गनविषयमेतत् । भैमीकर्तृकालिङ्गनविषये अनालिङ्गनस्त्रिणां तां प्रत्येवं तेन प्रार्थना कृतेति भावः । ‘विधेः शेषः’ इत्यपि पाठः ॥ ६ ॥

कैतावान्नर्ममर्माविद्धिद्यते विधिरद्य ते ।

इति तं मनसा रोषादवोचद्वचसा न सा ॥ ७ ॥

कैति ॥ सा भैमी इति रोषादीर्घ्या तं मनसैवावोचन्मनस्यैवमचिन्तयत्, न वचसा साक्षात् वाचा । इति किम्—हे प्रिय ! नर्ममर्माविदालिङ्गनादिकेलिरिहस्यभेदी एतावानतिबहुरथापि ते तव विधिः क्व कुतः, कियति वा काले विद्यते, अपि तु नास्त्येव, सर्वोऽपि विधिस्त्वया कृत एव केवलं ममालिङ्गनार्थम् । जात्युत्तरमेतत् । यद्वा,—अथैतावान्क्व विद्यते, अपि तु नास्त्येव । पूर्वं कदाप्येतावतो विधेरदर्शनात् । इदमपि जात्युत्तरमेवेत्यर्थः । रोषवशात्क्ष्मावशाद्वा साक्षात् वभाष इत्यर्थः । प्रतारणमेव मम करोषीति रुष्टाभूदिति भावः । नर्ममर्मं विध्यतीति व्यधेः किपि संप्रसारणे च ‘नहिञ्चति—’ (६।३।११६) इति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ ७ ॥

क्षणविच्छेदकादेव विधेर्मुग्धे ! विरज्यसि ।

विच्छेत्ता न चिरं त्वेति हृदाह स तदा कलिः ॥ ८ ॥

क्षणेति ॥ तदा भैमीचिन्तावसरे गृहारामस्थविभीतकनिवासी कलिः हृदा मनसा इत्याह स्यावोचत् । इति किम्—हे मुग्धे मूढे भैमि ! क्षणविच्छेदकात्क्षणमात्रमेव वियोगकारिणो विधेर्नित्यकर्मण एव हेतोस्त्वं विरज्यस्युद्दिष्टा भवसीति काकुप्रश्नः । एतावतैवोद्देशो न कार्य इत्यर्थः । यतोऽहं कलिस्त्वां चिरं न विच्छेत्ता विच्छेदनशीलो भवामि, अपि तु वियोजयिष्याम्येवेति । एवमहं करिष्यामि न जानासीति सप्रतिभं मनोरथमकरोदित्यर्थः । भावी वियोगः सूचितः । विच्छेत्ता, ताच्छीत्ये तृत् । त्वेति, ‘त्वामौ—’ (८।१।२३) इति त्वादेशः ॥ ८ ॥

सावज्ञेवाथ सा राज्ञः सखीं पद्ममुखीमगात् ।

लक्ष्मीः कुमुदकेदारादारादम्भोजिनीमिव ॥ ९ ॥

सावज्ञेति ॥ अथैवं नलवाक्यश्रवणोद्देशानन्तरं सा भैमी नलेनानालिङ्गनात्स्वय-

१ शर्ममर्मावित्—इति पठित्वा शर्मणः क्रीडासुखस्येति व्याख्यातं जीवात्तौ ।

मारब्धालिङ्गनानङ्गीकाराद्वा सावज्ञेव सापमानेव सती पद्ममुखीं नलत्सकाशाद्भ्रम्या-
गमनसंजातहर्षत्वाद्विकसितकमलतुल्यवदनां सखीमगात्प्रतिजगाम । का कस्मात्का-
मिव-लक्ष्मीः कुमुदानां केदारात्क्षेत्रादाराजिकटे पद्मरूपवदनामम्भोजिनीं कमलिनी-
मिवेत्युपमा । लक्ष्मीनिर्गमे च कुमुदक्षेत्रस्य यथा म्लानत्वं, तथा भैमीनिर्गमे नलस्य,
अम्भोजिन्याश्च लक्ष्म्यागमनानन्तरं यथा हर्षः, तथा भैम्यागमनानन्तरं सख्याः, इति
सूचितमुपमया ॥ ९ ॥

ममासावपि मा संभूतकलिद्व्यापरवत्परः ।

इतीव नित्यसत्रे तां स त्रेतां पर्यंतूतुषत् ॥ १० ॥

ममेति ॥ स नल इतीव हेतोर्नित्यसत्रे नित्याग्निहोत्रे विषये तामाहवनीयगार्हपत्य-
दक्षिणाग्निरूपेण प्रतिष्ठां त्रेताम् । अथ च,—त्रेताह्वयं द्वितीयं युगम् । आज्यादिना
पर्यंतूतुषत्परितोषितवान्पूजितवांश्च । इति किम्—असौ त्रेतापि कलिद्व्यापरवन्मम परः
शत्रुर्मा संभूदिति । अग्नित्रयमप्यपूजनेऽहितकारित्वाच्छत्रुरेव भवति । एतेन चाकरणे
प्रत्यवायमियं नित्याग्निहोत्रमकरोत्, तत्त्वतस्तु भैमीपर(वश) एवाभूदिति भावः ।
'त्रेता त्वग्नित्रये युगे' इत्यमरः । अतूतुषत्, 'णौ चङि-' (७।४।१) इत्युपधा-
ह्रस्वः ॥ १० ॥

क्रियां प्राहेतनीं कृत्वा निषेधन्पाणिना सखीम् ।

कराभ्यां पृष्ठगस्तस्या न्यमिमीलदसौ दृशौ ॥ ११ ॥

दमयन्त्या वयस्याभिः सहास्याभिः समीक्षितः ।

प्रसृतिभ्यामिवायामं मापयन्प्रेयसीदृशोः ॥ १२ ॥

क्रियामिति ॥ दमयन्त्या इति ॥ युग्मम् । असौ नलः पृष्ठगः सन् कराभ्यां
तस्या दृशौ न्यमिमीलत्पिदधौ । किं कृत्वा—प्राहेतनीं प्राभातिकीमग्निहोत्रादिक्रियां
कृत्वा । किं कुर्वन्—पाणिनाहमागत इति तस्या अग्रे न कथनीयमिति करसंज्ञयैव
सखीं निषेधन् । तथा,—अत एव सहास्याभिर्नलस्य संमुखीभिर्दमयन्त्या वयस्याभिः
समीक्षितः । तथा किं कुर्वन्निव—प्रसृतिभ्यां करद्वयचुलुकाभ्यां प्रेयसीदृशोरित्यपरि-
माणमेतयोर्द्वैर्ध्यायामं मापयन्निव । क्रीडाकारिणामियं जातिः । प्रसृतिप्रमाणे दृशा-
विति सूचितम् । प्राहेतनीं, 'सायंचिरम्-' (४।३।२३) इति व्युत्पुद् च, टित्वा-
न्वीप् । मीलेरकर्मत्वात् 'गतिबुद्धि-' (१।४।५२) इत्यादिनाऽणौ कर्तुणौ कर्म-
त्वादृशाविति द्वितीया । मापयन्, 'मा माने' अस्माद्धेतुमणिचि शता ॥११-१२॥

तर्कितालि ! त्वमित्यर्धवाणीका पाणिमोचनात् ।

ज्ञातस्पर्शान्तरा मौनमानशे मानसेविनी ॥ १३ ॥

तर्कितेति ॥ हे आलि सखि ! मया नेत्रपिधायिनी त्वं तर्किता ज्ञातासीत्येवं-
रूपाऽर्धा मां मुषेत्सायवचनादपरिपूर्णपदा वाणी यस्याः सा; तथा,—स्वकराभ्यां
नलपाण्योर्मोचनाद्धेतोः ज्ञातं स्पर्शान्तरं स्वीयस्पर्शाद्विलक्षणो नलस्पर्श इति यया ।

१ 'इतःपरं लिखितपुस्तकेषु 'युग्मम्' इति कलिकातामुद्रितपुस्तके 'युग्मपाणिनिकर-
प्रसृतिरित्यमरः' इत्यस्ति ।

ज्ञातस्पर्शमान्तरं चेतो यस्या इति वा । सा मौनमानशे प्राप, यतो मानसेविनी मानिनी ।
स्पर्शेन नलं ज्ञात्वा मामवज्ञाय त्रेतायामनुरक्तोऽधुना वृथैव किमित्यागत इत्यभिमाना-
त्किमपि नावददित्यर्थः । वाणीकेति, नद्यन्तत्वात्कप् ॥ १३ ॥

सावादि सुतनुस्तेन कोपस्ते नायमौचिती ।

त्वां प्रापं यत्प्रसादेन प्रिये ! तन्नाद्रिये तपः ॥ १४ ॥

सेति ॥ तेन नलेन सुतनुः शुभाङ्गी सा इत्यवाद्युक्ता । (इति किम्—) अथि
प्रिये भैमि ! ते तवायं मयि कोपो नौचिती । 'औचिती' शब्दस्याविष्टलिङ्गत्वादुचितोऽयं
नेत्यर्थः । अहं यस्य तपसः प्रसादेन त्वां प्रापं प्राप्तवानस्मि, तत्तपोऽग्निहोत्रादि नाद्रिय
आदरेण न कुर्यामित्याक्षेपकाकुप्रश्नः । एवंविधमहाफलस्य तपसोऽत्यादरो युक्त एवे-
त्यर्थः । त्वत्प्रापकत्वादेवास्यादरः क्रियते, न त्वन्यथा, तस्मात्कोपं मा कार्षीरिति
भावः ॥ १४ ॥

निशि दास्यं गतोऽपि त्वां स्नात्वा यन्नाभ्यवीवदम् ।

तं प्रवृत्तासि मन्तुं चेन्मन्तुं तद्वद वन्द्यसे ॥ १५ ॥

निशीति ॥ हे भैमि ! अहं निशि तव दास्यमालिङ्गनचुम्बनादि चरणपर्यन्त-
सेवाकारित्वं गतोऽपि सन् प्रातः स्नात्वा त्वां नाभ्यवीवदं न नमस्कृतवानिति यत्,
तं मन्तुमपराधं मन्तुमङ्गीकर्तुं त्वं प्रवृत्तासि चेत्, तत्तर्हि वद तदपराधमार्जनयेदानी-
मेव वन्द्यसे नमस्कृत्यसे । रात्रौ दास्यं प्राप्त इत्यनेन सखीषु भैमीरात्रिवृत्तमपि सूचि-
तम् । अभ्यवीवदम्, अभिपूर्वाञ्जमस्कारार्थाच्चौरादिकाद्वदेः स्वार्थणिचि चङि च 'णौ
चङि-' (७।४।१) इत्युपधाह्रस्वः ॥ १५ ॥

इत्येतस्याः पदासत्त्यै पत्यैष प्रेरितौ करौ ।

रुद्धा सकोपं सातङ्कं तं कटाक्षैरमूमुहत् ॥ १६ ॥

इतीति ॥ एष इत्येवमुक्तप्रकारेणैतस्या भैम्याः पदासत्त्यै चरणनिकटीभावाय
प्रणामार्थं पत्या प्रेरितौ करौ नमस्कारारम्भानौचित्याद्रात्रिवृत्तस्य प्रकटनेन वा सरोर्षं
पतित्वात्स्वीयचरणयोः पतिकरस्पर्शस्यानौचित्याद्वा आतङ्को भयं तेन च सह यथा
तथा चरणस्पर्शात्पूर्वमेव स्वकराभ्यां रुद्धा निवार्यं तं कटाक्षैरमूमुहत्कामाधीनं चकार ।
एवं तया विलोकित एव कामवशो जात इति भावः । पदासत्त्यै, तादर्थ्यमात्रे
चतुर्थी । मुहेरकर्मकत्वात् 'गतिबुद्धि-' (१।४।५२) इत्यादिनाऽणौ कर्तुणो कर्म-
त्वात्तमिति द्वितीया । अमूमुहत्, हेतुमणिचि चङ्युपधाह्रस्वाद्वि ॥ १६ ॥

अवोचत ततस्तन्वीं निषधानामधीश्वरः ।

तदपाङ्गचलत्तारझलत्कारवशीकृतः ॥ १७ ॥

अवोचतेति ॥ ततस्तस्यास्तादृशकटाक्षविलोकनानन्तरं निषधानामधीश्वरस्तन्वीं
यक्ष्यमाणमवोचत । किंभूतः—'तार'शब्दस्य कनीनिकावाचित्वे नपुंसकलिङ्गत्वात्तस्या
अपाङ्गे चलत्तारस्य कनीनिकायाः किरणोल्लासलक्षणदर्शनचमत्काररूपो झलत्कारस्तेन

१ 'अवाञ्चि' इति मङ्गिनाथसंमतः पाठः । २ 'प्राप इति पाठे परोक्षोक्तमैकवचनम्'
इति सुखावबोधा । ३ 'प्रेषितौ' इति पाठः सुखावबोधासंमतः ।

वशीकृतः । यद्वा,—चलन्ती तरला तारा यत्र तादृशश्चासौ झलत्कारश्च, ततः पूर्वेण षष्ठीसमासः । झलत्कार इति देश्यपदम् ॥ १७ ॥

कटाक्षकपटारब्धदूरलङ्घनरंहसा ।

दशा भीत्या निवृत्तं ते कर्णकूपं निरूप्य किम् ॥ १८ ॥

कटाक्षेति ॥ हे प्रिये ! कटाक्षकपटेन नेत्रप्रान्तवक्रविलोकनव्याजेनारब्धं कर्तुं व्यवसितं दूरलङ्घनेऽतिदूरदेशातिक्रमणे रंहो वेगो यया एतादृश्या ते दशा कर्णकूपं कूपमग्रे निरूप्य विलोक्य भीत्या पुनर्निवृत्तं परावृत्तं किमित्युत्प्रेक्षा । दूरं गन्तुमुप-
क्रान्ता हि महान्तं कूपं पुरो दृष्ट्वा भयेन शीघ्रं परावर्तन्त एव । दृशेत्यनेन स्त्रीत्वं युज्यते । त्रिया हि भीतिर्युक्ता ॥ १८ ॥

सरोषापि सरोजाक्षि ! त्वमुदेषि मुदे मम ।

तप्तापि शतपत्रस्य सौरभायैव सौरभा ॥ १९ ॥

सरोषेति ॥ हे सरोजाक्षि ! सरोषापि त्वं मम मुदे हर्षायैवोदेषि भवसि । अज्ञा-
नामालिङ्गनायर्थं दुरापत्वेन स्पृहणीयतरत्वात्सौन्दर्यातिशयाच्चेत्यर्थः । यस्मात्तप्ताप्युष्ण-
स्पर्शापि सूरः सूर्यस्तत्संबन्धिनी सौरी भा दीप्तिः शतपत्रस्य कमलस्य विकासपूर्वं
सौरभायैव भवति, न तु म्लान्यै । सौरभेत्यत्र 'पुंवत्कर्मधारय-' (६।३।४२)
इति पुंवैत् ॥ १९ ॥

छेत्तुमिन्दौ भवद्वक्त्रविम्बविभ्रमविभ्रमम् ।

शङ्के शशाङ्कमानङ्के भिन्नभिन्नविधिर्विधिः ॥ २० ॥

छेत्तुमिति ॥ हे भैमि ! विधिर्ब्रह्मा पूर्वं निष्कलङ्केऽपीन्दौ विषयेऽतिसादृश्यात्प्रति-
क्षणं भवन्नुत्पद्यमानो भवत्या वा वक्त्रविम्बस्य विभ्रमो विशिष्टा भ्रान्तिस्तस्य विभ्रमं
विलासं छेत्तुं शशाङ्कमानङ्के शशरूपेण कलङ्केन चिह्नितवानित्यहं शङ्के । यतो भिन्न-
भिन्नो भिन्नप्रकारः किञ्चिद्भेदयुक्तो विधिर्घटपटादिविधानं यस्य तादृशः । तस्माद्भव-
न्मुखमृगाङ्कयोरुत्पद्यमानसादृश्यभ्रान्तिनिरासाय चन्द्रं कलङ्केन चिह्नितवानित्यर्थः ।
इत्यहं मन्ये । निष्कलङ्कं भवन्मुखं चन्द्रादप्यधिकमिति भावः । आनङ्के, चौरादिका-
लक्षणार्थादङ्केर्लिट्, भिन्नभिन्नेति प्रकारे द्विरुक्तिः ॥ २० ॥

ताम्रपर्णीतटोत्पन्नैर्मौक्तिकैरिन्दुकुक्षिजैः ।

वद्धस्पर्धतरा वर्णाः प्रसन्नाः स्वादवस्तव ॥ २१ ॥

ताम्रपर्णीति ॥ तव वर्णास्त्वद्वदननिर्गता वर्णाः प्रसन्नाः स्पष्टतरा निर्दोषत्वा-
दुज्ज्वलाश्च, तथा,—स्वादवो मधुराः सुश्राव्याः क्रमेण मलयनिर्गतदक्षिणसमुद्रगामि-
ताम्रपर्ण्याख्यनद्यांस्तटे उत्पन्नैः, तथा,—अमृतमयस्येन्दोः कुक्षौ जातैर्मौक्तिकैः सह
बद्धा धृता स्पर्धा सादृश्यदर्पो यैस्तेऽतिशयेन वद्धस्पर्धा वद्धस्पर्धतराः । 'इक्षु-
कुक्षिजैः' इति पाठे—इक्षुकुक्षेर्जातैर्मौक्तिकैः । ताम्रपर्णीजातस्य मौक्तिकस्य सौन्दर्यम्,

१ 'दशाभ्येत्य इति पाठे—श्रोत्रकूपमभ्येत्य प्रत्यागत्य भूयो व्याघ्रुटितं किमित्यर्थः ।
असिन्पाठे कर्णकूपमित्यनेन भयं व्यङ्ग्यम्' इति सुखावबोधा । २ 'दृष्टान्तालंकारः'
इति जीवातुः ।

न माधुर्यम् । इक्षुकुक्षौ यदि मौक्तिकानि जायेरन्, तदा माधुर्यातिशयात्तैः सह वद्ध-
स्पर्धतरा इत्यभूतोपमा । इक्षुर्विशेषः, तत्रोत्पन्नस्य मौक्तिकस्य वैद्यकनिघण्टौ शैल्यं
माधुर्यं पित्तोपशमकत्वं चोक्तम् । वंशान्मौक्तिकोत्पत्तिः प्रसिद्धा पूर्वमुक्ता च ॥ २१ ॥

त्वद्भिरः क्षीरपाथोधेः सुधयैव सहोत्थिताः ।

अद्ययावदहो धावद्गुग्धलेपलवसिताः ॥ २२ ॥

त्वदिति ॥ तव गिरः क्षीरपाथोधेः क्षीरसमुद्रात्सकाशात् सुधयैव सहोत्थिता
उत्पन्नाः । यस्मात्—अद्ययावदद्यतनमवधीकृत्याद्याप्यहो चित्रं धावत्प्रसरद्गुग्धलेप-
लवरूपं स्मितं हास्यं यासु तादृश्यः । अमृतेन सह निर्गतत्वादमृतवन्मधुराः, क्षीर-
समुद्राच्च निर्गतत्वात्स्मितव्याजेन तद्गुग्धलेपलेश एवाद्याप्यनुवर्तते । तद्वद्धलवसिता-
श्चेति भावः । धावद्, 'धावु गतिशुद्ध्योः' इत्यस्माच्छता ॥ २२ ॥

पूर्वपर्वतमाश्लिष्टचन्द्रिकश्चन्द्रमा इव ।

अलंचक्रे स पर्यङ्कमङ्कसंक्रमिताप्रियः ॥ २३ ॥

पूर्वेति ॥ स नलः पर्यङ्कमलंचक्रे । किंभूतः—अङ्के संक्रमिता समारोपिता प्रिया
येन सः । कः कमिव—आश्लिष्टा चन्द्रिका कौमुदी येन स चन्द्रमाः पूर्वपर्वत-
मिव ॥ २३ ॥

प्रावृडारम्भणाम्भोदः क्षिग्धां द्यामिव स प्रियाम् ।

परिरभ्य चिरायास विश्लेषायासमुक्तये ॥ २४ ॥

प्रावृडिति ॥ स प्रियां विश्लेषः प्रातःस्नानादिनित्यकर्मानुष्ठानवशेन तावन्मात्र-
भिन्नदेशावस्थायितया वा वियोगस्तज्जनितो (य) आयासः खेदस्तस्योभयोर्वा मुक्तये
निवृत्तये परिरभ्य चिरायास तस्यौ शुशुमे वा । कः कामिव—प्रावृडारम्भणे वर्षा-
रम्भेऽम्भोदो मेघो द्यामिव । (किंभूतो मेघः—) क्षिग्धः सजलत्वादरूक्षः द्यामः ।
मेघो यथा वीनां श्लेषो योगः शरदादौ सदा गगने क्रीडद्भिः पक्षिभिर्यः श्लेषः
संबन्धस्तज्जनितदुःखपरिहाराय जलमिया पक्षिणां नीडनिवेशित्वात्तद्योगे क्लेशमुक्तये
दिवमालिङ्ग्य चिरं तिष्ठति । किंभूतः सः—क्षिग्धोऽतिप्रीतिमान् । आस, 'अस गति-
वीत्यादानेषु' ॥ २४ ॥

चुचुम्बास्यमसौ तस्या रसमग्नः श्रितसितम् ।

नभोमणिरिवाम्भोजं मधुमध्यानुविम्बितः ॥ २५ ॥

चुचुम्बेति ॥ असौ रसमग्नः प्रेमभरपरवशः सन् तस्या गतरोषत्वादालिङ्गन-
शुखाच्च श्रितसितमास्यं चुचुम्ब । कः कमिव—मधुमध्येऽनुविम्बितः प्रतिफलितः,
अत एव रसमग्नो नभोमणिः सूर्योऽम्भोजमिव । तदपि श्रितविकासम् । सूर्यपद्मयो-
र्वरदेशत्वात् कथं चुम्बनमिति प्रश्ने 'मधुमध्यानुविम्बित' इत्युत्तरम् ॥ २५ ॥

१ 'संक्रमिताप्रिय इत्यत्र प्रियादित्वात्पूर्वपदस्य न पुंवद्भावः' इति जीवाहु-
शुल्लवबोधे ।

अथाह्वय कलां नाम पाणिना स प्रियासखीम् ।

पुरस्ताद्वेशितामूचे कर्तुं नर्मणि साक्षिणीम् ॥ २६ ॥

अथेति ॥ अथ जुम्बनानन्तरं स पाणिना हस्तसंज्ञया कलां नाम प्रियायाः सखीमाह्वय ऊचे । किंभूताम्—नर्मण्यन्योन्यरहःक्रीडाहासे साक्षिणीं कर्तुं पुरस्तादग्रे वेशितां स्थापिताम् । वेशिताम्, ण्यन्तान्निष्ठा ॥ २६ ॥

कस्मादस्माकमन्नास्या वयस्या दयते न ते ।

आसक्ता भवतीष्वन्यं मन्ये न बहु मन्यते ॥ २७ ॥

कस्मादिति ॥ हे कले ! अञ्जास्या पद्ममुखी ते वयस्या भैमी कस्मात्कारणादस्माकं न दयते कृपां न करोति, कथय पृच्छ वेति शेषः । स्वयमेव कारणमाशङ्कते—भवतीषु भवादृशीषु सखीषु मध्य आसक्ता सामस्येनानुरक्ता सती हितकारिणमप्यन्यं मादृशं बहु यथा तथा नितरां न मन्यत इत्यहं मन्ये । तेन मयि कृपां न करोतीत्यर्थः । राज्ञावात्मानं मम हस्तेन स्पृष्टुमपि नादादिति तां प्रति सूच्यते । भवदासक्तेरस्माकमियं दशाऽनया कृतेति कलां प्रत्यपि सोद्गुण्ठम् । अथ च,—नवपरिचयेऽप्यस्माकं दयते, विरपरिचयेऽपि ते तुभ्यं न दयते । कृतः—भवतीषु नासक्ता सती अन्यं मल्लक्षणं बहु मन्यते यत इत्युत्तरानुरोधेन व्याख्येयम् । अस्माकम्, 'अधीगर्थ-' (२।३।५२) इति षष्ठी, 'अस्मदो द्वयोश्च' (१।२।५९) इत्येकत्वेऽपि बहुवचनम् ॥ २७ ॥

अन्वग्राहि मया प्रेयान्निशि स्वोपनयादिति ।

न विप्रलभते तावदालीरियमलीकवाक् ॥ २८ ॥

अन्विति ॥ अलीकाऽसत्या वाग्यस्याः सेयं इत्युक्त्वाऽतिविश्वासस्थानभूता भवादृशीरालीः सखीस्तावन्न विप्रलभते प्रतारयति । इति किम्—मया निशि आलिङ्गनजुम्बनादिना स्वस्यात्मशरीरस्योपनयादानादानुकूल्येन रमणान्मया प्रेयान्नलोऽन्वकम्पीति (विप्रलभते प्रतारयति) । मादृशान् यद्यपि वद्वयति, तथापि भवादृशीः कथं वद्वयेदिति 'तावत्'शब्दार्थः । अलीकवाङ्म प्रतारयतीति विपरीतलक्षणया सोद्गुण्ठभाषणाद्विप्रलभत एवेत्यर्थः । आलीस्तावन्न विप्रलभते, अपि तु ता अपि वद्वयत्येव, अस्मादृशां तु का कथेति काकुर्वा । तस्मादियमस्माकं न दयत इत्येव तथ्यं जानीत, सर्वथा वास्या वचसि भवतीभिर्न विश्वसनीयमिति भावः । एतेन मेदोपायप्रयोगः कृत इति सूचितम् ॥ २८ ॥

पुनरप्यलीकतामेवाह—

आह सैषा नलादन्यं न जुषे मनसेति यत् ।

यौवनानुमितेनास्यास्तन्मृषाभूमनोभुवा ॥ २९ ॥

आहेति ॥ एषा भवादृशीनां पुर इति यदाह स्म । इति किम्—अहं नलादन्यं मनसापि न जुषे भज इति तदेतस्याः प्रतिज्ञावाक्यं यौवने प्रस्तुते सत्यनुमितेन प्रकटीभूतेन मन एव भूः स्थानं यस्य तेन कामेन कृत्वा मृषा मिथ्याभूत् । मदनस्य कामस्य मनसि धारणादसत्यप्रतिज्ञेयमिति निन्दा । वस्तुतस्तु तारुण्यमारभ्य मन्येनानुरक्तेति स्तुतिरेवास्याः कृता । व्याजस्तुतिः ॥ २९ ॥

आस्यसौन्दर्यमेतस्याः शृणुमो यदि भाषसे ।

तद्धि लज्जानमन्मौलेः परोक्षमधुनापि नः ॥ ३० ॥

आस्येति ॥ हे कले ! त्वमेतस्या आस्यसौन्दर्यं चिरपरिशीलनज्ञाताशेषविशेष-
त्वाद्यदि भाषसे तर्हि वयं शृणुमः । आदर्शं हस्तकङ्कणदर्शनवदसंगतमेतदित्याशङ्क्य
हेतुमाह—हि यस्मात्तदेतदास्यसौन्दर्यमधुनापि विवाहमारभ्याद्यतनक्षणपर्यन्तं नो-
ऽस्माकं परोक्षमप्रत्यक्षम् । नेत्रविषयो न जातमित्यर्थः । यतः—लज्जया नमन्मौलेर्न-
म्रमस्तकायाः । नम्रमौलित्वादेतन्मुखं कदापि मया न दृष्टम् । तस्मादेतदास्यसौन्दर्यं त्वं
कथयेत्यर्थः । एतस्या मुखमपि न दृष्टं संभोगकथा तु दूरापास्ता । तस्मादेतदीयवचने
सर्वथा न विश्वसनीयमिति भावः । अधुनेत्यस्य वर्तमानार्थत्वात्परोक्षस्य भूतार्थत्वाद्द्वैत-
मानस्य भूतत्वविरोधात् ‘परोक्षाधुना’ शब्दयोरर्थान्तरपरिग्रहाद्विरोधाभासोऽपि ॥ ३० ॥

पूर्णयैव द्विलोचन्या सैषालीरवलोकते ।

द्रागद्वगन्ताणुना मां तु मन्तुमन्तमिवेक्षते ॥ ३१ ॥

पूर्णयेति ॥ सैषा आलीर्मेवादृशीः पूर्णयैव द्विलोचन्या नेत्रद्वयेनावलोकते, मां तु
पुनः मन्तुमन्तमिव सापराधमिव एकस्या अपि दृशोऽन्तः प्रान्तदेशस्तस्याप्यणुलेश-
स्तेनापि द्राक् झटिति क्षणमात्रमेवेक्षते । पूर्णद्विलोचन्या चिरकालविलोकनस्य का
कथयेत्यर्थः । सापराधोऽपि सरोषया दृशा विलोक्यते । प्रियया च प्रेयान्द्वगन्तेनैव
विलोक्यते । सख्यादिबान्धवजनस्तु सरलैः सकलैर्नेत्रैः । द्विलोचन्या, समाहारद्विगौ
‘द्विगोः’ (४।१।२१) इति ङीप् ॥ ३१ ॥

नं लोकते यथेदानीं मामियं तेन कल्पये ।

योऽहं दूत्येऽनया दृष्टः सोऽपि व्यसारिषीदृशा ॥ ३२ ॥

नेति ॥ हे सखि ! यथा येन प्रकारेण । यत इति यावत् । यस्मादिदानीमियं मां
न लोकते तेन हेतुना योऽहं दूत्यावसरेऽनया दृष्टोऽप्यहमीदृशा सर्वथानवलोकित्या-
ऽनयैव व्यसारिषि विस्मृत इति कल्पये संभावयामि । संप्रति जिज्ञासिताशेषविशेषं
मां द्रक्ष्यतीति तु कथा दूरे । किंतु सर्वथा नावलोकयत्यपीत्यर्थः । स एवायमिति
प्रत्यभिज्ञानं यद्यगविध्यत्, तर्हि तादृगेव व्यलोकयिष्यदपि, नत्वेवं, तस्माद्विस्मृत
एवाहमनयेति कल्पना युजेति सोलुण्ठम् । पूर्ववद्वक्रोक्तिः । कल्पये, चिन्तार्थाच्चौरादि-
कात्कृपेः ‘णिचश्च’ (१।३।७४) इति तच् । व्यसारिषि, स्मरतेः कर्मणि लुङुत्तमैक-
वचन इति ‘स्यसिचसीयुद्-’ (६।४।६२) इत्यादिना सिच इडागमे तस्य चिण्वद्भावे
‘अचो ङिति’ (७।२।११५) इति वृद्धिः ॥ ३२ ॥

रागं दर्शयते सैषा वयस्याः सूत्रतामृतैः ।

मम त्वमिति वक्तुं मां मौनिनी मानिनी पुनः ॥ ३३ ॥

रागमिति । हे कले ! सैषा वयस्या भवादृशीः सूत्रतानि प्रियसत्यानि वचनानि
तद्रूपैरमृतैः कृत्वा रागं निजां प्रीतिं दर्शयते बोधयते । भवतीष्वातितमां मम प्रीति-
रिति ज्ञापयतीत्यर्थः । मां पुनः त्वं ममेत्येतावन्मात्रमपि वक्तुं मौनिनी । तूष्णीं भवती-

त्यर्थः । यतो वृथैव मानिनी धृताभिमाना । नहि मया किमप्यपराद्धमित्यर्थः । त्वं मदीय इत्येतावतैव वचनेनाहं सनाथः, परं तावदपि न वदति, मध्यस्थाः कृपा नास्त्येवेति सोल्लुण्ठम् । लज्जावशाज्ज वदतीति व्याजेन स्तुतिर्वा । दर्शयते, 'णिचश्च' (१।३।७४) इति तद् । वयस्याः, दशैर्बुद्धर्थत्वात् 'गतिबुद्धि-' (१।४।५२) इति अणौ कर्तुणो कर्मत्वम् ॥ ३३ ॥

कां नामन्त्रयते नाम नामग्राहमियं सखीम् ।

कले ! नलेति नास्माकीं स्पृशत्याह्वां न जिह्वया ॥ ३४ ॥

कामिति ॥ हे कले ! इयं कां नाम सखीं नामग्राहं नाम गृहीत्वा नामन्त्रयते संबोधनपूर्वं नाह्वयति । अपि तु सर्वामपि । 'नाम' शिरश्चालने । आस्माकीमस्मत्संबन्धिनीं तु पुनर्नलेति संयुज्यन्तामाह्वां संज्ञां जिह्वया न स्पृशति नोच्चारयत्यपि । रहस्यभाषणं तु दूरापास्तमित्यर्थः । स्त्रीणां भर्तृनामग्रहणस्य निषिद्धत्वादनौचित्यारोपेणोपालम्भाद्भाजस्तुतिः । आह्वानमाह्वा, 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ ३४ ॥

अस्याः पीनस्तनव्यासे हृदयेऽस्मासु निर्दये ।

अवकाशलवोऽप्यस्ति नात्र कुत्र विभर्तु नः ॥ ३५ ॥

अस्या इति ॥ अस्याः परिदृश्यमानेऽत्र हृदये अवकाशलवः स्थापनलेशोऽपि नास्ति । तस्मान्नोऽस्मान् कुत्र कस्मिन्स्थाने विभर्तुं धारयतु । अवकाशलेशाभावे हेतुमाह—यस्मात्पीनाभ्यामावाहुमूलप्रसृताभ्यां स्तनाभ्यां व्यासे समन्तादावृतेऽतिसंकटे । संकटेऽपि दयया समावेशो भवतीत्याशङ्क्य सापि नांस्तीत्याह—अस्मासु निर्दयेऽस्मद्विषये कृपारहिते । एतेन नास्याः कश्चिदपराध इति सोल्लुण्ठम् । उच्चकुचाभ्यामहमुपर्येव ध्रिये, न तु मम हृदयस्पर्शः कदापि दीयत इत्यौचित्येऽप्यनौचित्यारोपाद्वक्तोक्तिर्व्याजस्तुतिर्वा ॥ ३५ ॥

अधिगत्येदगेतस्या हृदयं मृदुतामुचोः ।

प्रतीम एव वैमुख्यं कुचयोर्युक्तवृत्तयोः ॥ ३६ ॥

अधिगत्येति ॥ हे कले ! वयमीदृगेवं पूर्वोक्तप्रकारेण कठिनमेतस्या हृदयमधिगत्य प्राप्य ज्ञात्वा वा मृदुतामुचोः कठिनाश्रयवशात्कठिन्यं भजतोः । कदाप्यनालिङ्गनान्मयि विषये निर्दययोरिति यावत् । तथा,—युक्तमुचितं वृत्तमाचरणं ययोः । कदाचिदप्यालिङ्गनाकरणाद्विरुद्धलक्षणयाऽनाचारशीलयोरिति यावत् । एवंभूतयोरस्याः स्तनयोः कदाचिदप्यालिङ्गनादानाद्वैमुख्यं पराङ्मुखत्वमेव प्रतीमो जानीमः । आलिङ्गने कुचौ संमुखौ भवतः, निर्दयहृदयत्वादेतस्याः पराङ्मुखत्वादेवंभूतावेतत्कुचावपि सदा मम पराङ्मुखावेव जातावित्यर्थः । अथ च,—स्त्रीणां हृदयस्यातिमृदुत्वादेतस्या हृदयमीदृगतिमृदु ज्ञात्वापि सर्वस्य तस्यावरणान्निर्दयत्वं भजतोः । अत एव विपरीतलक्षणया युक्तवृत्तयोरनाचारशीलयोः । मृदुं प्रति मृदुनैव भवितव्यम्, विशेषतस्तु स्त्रीं प्रति । तथा च विपरीताचरणादनाचारयोः । अत एव वैमुख्यं पराङ्मुखत्वम् । अथ च,—विरुद्धमुखत्वं जानीम एव । अनाचारशीलो हि कस्यैचिदपि स्वमुखं न दर्शयति मलिनमुखश्च भवतिः । एतयोरेषु प्रकारेण पराङ्मुखत्वं वृत्तयोः श्यामत्वा-

न्मलिनमुखत्वं जानीम इति सोल्लुण्ठम् । अथ च,—एतस्या हृदयं कठिनं ज्ञात्वा 'आर्जवं हि कुटिलेषु न नीतिः' इति न्यायेन निष्ठुरत्वमङ्गीकुर्वतोः । यस्मादुचितं कृतं स्थितिर्योः । अथ च,—युक्ताचारयोः, पराङ्मुखत्वं प्रतीम एव । हृदयस्योपर्यूर्ध्वमुखेन वर्तमानत्वादहृदयं प्रति कुचौ सदा पराङ्मुखावेवेत्यर्थः । युक्ताचारो हि कठिनहृदयं प्रति निर्दयो भूत्वा तस्मात्पराङ्मुख एव भवति, तं न पश्यति । अथ च,—ईदृक्कु-
न्दरतरं ह्यन्तरपरिल्यागेनास्या हृदयं प्राप्य कठिनतरत्वं गुणं भजतोः; तथा,—पीवर-
त्वादन्त्योन्यसंश्लिष्टयोर्वैर्तुल्योश्च विगतमुखत्वं निमग्नचुचुक्त्वं गौरत्वविरुद्धस्याम-
मुखत्वं च जानीम एव । अथ च,—ईदृगतिर्कोमलमेतदीयं हृदयं ज्ञात्वा प्राप्य वा मूढ-
ताममुद्धतोरालिङ्गनादिना मयि विषये सकृपयोः, अत एव युक्ताचारयोर्विशिष्टमत्युन्नतं
मुखमग्रं ययोस्तादृक्त्वं प्रसन्नमुखं च जानीम एवेति । इत्यादि ज्ञातव्यम् ॥ ३६ ॥

इति मुद्रितकण्ठेऽस्मिन्सोल्लुण्ठमभिधाय ताम् ।

दमयन्तीमुखाधीतस्मितयाऽसौ तथा जगे ॥ ३७ ॥

इतीति ॥ अस्मिन्नले इत्युक्तप्रकारेण सोल्लुण्ठं वक्रोक्त्यादिसहितं यथा तथा तां
भैमीं कलां वाऽभिधायोक्त्वा मुद्रितकण्ठे मौनिनि सति दमयन्तीमुखाधीतं स्मितं
यथा नलवक्रोक्तिमाकर्ण्य हसद्वैमीमुखं दृष्ट्वा संजातहासया, भैमीमुखेनाधीतं स्मितं
यस्याः सकाशात् । नलीयसोत्प्रासवचनात्स्वयं हसन्तीं भैमीमपि हासयति स्मेत्यर्थः ।
तादृश्या वा तथा कलया असौ नलो जगेऽभाणि । 'सोल्लुण्ठनं तु सोत्प्रासम्' इत्य-
मरः । उल्लुण्ठनमुल्लुण्ठः, भावे घञ् । तेन सह यथा स्यादिति क्रियाविशेषणम् ।
मुखाधीतेति, 'पञ्चमी' (२।३।४२) इति योगविभागात्समासः । '(स्मितया)ऽसौ
तथा' इति पाठे—'क्रियया यमभिप्रेति—' (वा० १०८५) इति संप्रदानत्वम् ॥ ३७ ॥

'कस्मादस्माकम्—' (नै० २०।२७) इत्यस्योत्तरमाह—

भावितेयं त्वया साधु नवरागा खलु त्वयि ।

चिरंतनानुरागार्हं वर्तते नः सखीः प्रति ॥ ३८ ॥

भावितेति ॥ हे राजन् ! त्वयेयं साधु सम्यग्भाविता तर्किता । या त्वयि
विषये खलु निश्चितं नवरागा नवप्रीतिर्वर्तते । नवोदत्तादधार्ष्ट्येन सलज्जा वर्तत
इत्यर्थः । त्वयि नवरागा सती नः सखीः प्रति चिरंतनो योऽनुरागस्तस्यार्हं योग्यं
यथा तथा वर्तते । बहुकालीनस्नेहवशाज्जिःशङ्कं वर्तत इत्यर्थः । त्वयि नवरागा सती
नः प्रति चिरंतनानुरागार्हमतिदृढप्रीति (यथा तथा) वर्तते, न तु त्वयीत्येकवाक्यता
वा । तस्माल्लज्जावशादधार्ष्ट्यान्मन्युदासीना, भवतीषु तु प्रीतिमतीति तव बुद्धिरुत्पन्ने-
त्यर्थः । अथ च,—त्वयेयं साधु तर्किता । साध्विति काका विपरीतलक्षणया वा
साध्वेव विपरीतमेव तर्कितेत्यर्थः । यद्वा,—अकारप्रश्लेषेणासाधु तर्किता । खलु
यस्मात्त्वयीयं नूतनानुरागाऽतिदृढप्रीतिर्वर्तते, अस्माद्यु तु जीर्णानुरागयोग्यं यथा
तथाऽतिशिथिलप्रीतिर्वर्तते, नतु त्वयि । 'अतिपरिचयादवज्ञा' इति न्याया-
दित्यर्थः । यतो मद्यं दयते तुभ्यं न दयते इति वदता त्वया सत्यमुक्तमित्यर्थः ।
यद्वा,—सम्यग्भाविता भावं प्रापिता । द्रावितेत्यर्थः । यस्मात्त्वयि नवरागत्वादृढप्रीतिः

सती अस्मान्प्रति पुराणप्रीतिसदृशमतिशिथिलप्रीति (यथा तथा) वर्तते, न तु त्वयि ।
तथा सम्यग्भाविता यथा त्वय्येव दृढप्रीतिः सत्यस्मान्सर्वथा न गणयत्यपीत्यर्थः ।
तस्मादस्मान्बुधैवोपहससीति भावः । इति सोल्लुण्ठम् ॥ ३८ ॥

‘अन्वग्राहि—’ (नै० २०।२८) इत्यादेरुत्तरमाह—

स्मरशास्त्रविदा सेयं नवोढा नस्त्वया सखी ।

कथं संभुज्यते बाला कथमस्मासु भाषताम् ॥ ३९ ॥

स्मरेति ॥ ‘बालां बलान्न भुञ्जीत विरागोत्पत्तिशङ्कया । भुञ्जीत चेन्नपासीति-
त्याजनक्रिमसंगताम् ॥’ इत्यादिस्मरशास्त्रविदा कामशास्त्ररहस्यज्ञेन त्वया नवोढा नव-
परिणीता सेयं बाला नोऽस्माकं सखी कथं संभुज्यते । अपि तु विरागोत्पत्तिभिया
बलादुपमर्षं न कथंचिद्रम्यते, अत एव त्वया संभुक्तत्वादेवास्मासु कथं केन प्रकारेण
भाषतां कथयतु, अपि तु—त्वत्कृतरतत्वादेव किंचिदपि न कथयतीति स्पष्टोऽर्थः ।
अथ चैवं वक्रोक्तिः । कामशास्त्रज्ञेन त्वयेयं नवोढा बाला कथं किंवा संभुज्यते, अपि तु
सामस्येन भोगो न क्रियत एव, किंतु स्मरशास्त्रवित्त्वात्खल्पमेव भुक्त्वा मुच्यत
इत्यर्थः । अत एवास्मासु किं भाषताम्, अपि तु—अतिपीडनाभावाच्च किंचिदप्य-
स्मासु भाषते । या हि बाला सुरते नितरां पीड्यते, सैव सखीषु ‘ममातिपीडा भवति,
मया सोढुं न शक्यते’ इत्यादि वदति, नतु सामिभुक्तमुक्तैत्यर्थः । अथ च,—काम-
शास्त्रज्ञेन त्वया बालापीयमेतन्मनोनुकूलमेव भुक्ता, अतः कथमस्मासु भाषताम्,
अपि तु न कथंचिद्भाषते । बाला हि कामशास्त्रकौशलवशाद्यथानुरागं भुक्ता यद्यपि
भोगं सहते, तथाप्यतीव लज्जालुत्वात्संभोगरहस्यं कस्याप्यग्रे न कथयतीत्यर्थः ।
तस्मादुभावपि वञ्चकौ युवामस्मान्वञ्चयथ इति भावः । अथ च,—सामर्थ्याच्छास्त्र-
विदा कामशास्त्रज्ञेन त्वया नवोढेयं बाला केन प्रकारेण संभुज्यते स्मर चिन्तय ।
तं प्रकारमित्यर्थात् । रात्रौ कृतमेव संभोगमकृतमेव कथयति संभोगः प्रायेण विस्मृतः,
अतः स्मरेति काकूक्तिः । कथं चेयमस्मासु भाषताम्, अपि तु नास्मासु कथयती-
त्यर्थः । अथ च,—विपरीतलक्षणया त्वयेयं भुक्ता, अनया रहस्यमस्मासु कथितम्,
किमिति नः प्रतारयसीत्यर्थः । अथ च,—त्वयेयं बाला परिणीता कथं समन्ताद्भुज्यते,
अपि त्वनुचितमेतत् विदुषापि त्वया क्रियते अस्मासु कथं नाभाषत एवेत्यादि
ज्ञातव्यम् ॥ ३९ ॥

‘आलीरियमलीकवाक्—’ (नै० २०।२८) इत्यंशस्य ‘आह स्म—’ (नै० २०।२९)
इत्यत्र ‘तन्मृषाभूत—’ (नै० २०।२९) इत्यंशस्य चोत्तरमाह—

नासत्यवदनं देव ! त्वां गायन्ति जगन्ति यम् ।

प्रिया तस्य सरूपा स्यादन्यथालपना न ते ॥ ४० ॥

नासत्येति ॥ हे देव राजन् ! जगन्ति त्रयोऽपि लोका यं त्वामसत्यं वदनं भाषणं
यस्य तादृशं न गायन्ति, किंतु सत्यवादिनमेव वदन्ति । यद्वा,—न असत्यं नासत्यं
सत्यमेव भाषणं यस्य तम् । तस्य तादृशस्य सत्यभाषणस्ते न च प्रिया अन्यथा विपरी-
तार्थमलीकमालपनं भाषणं यस्यास्तादृशसत्यवादिनी सरूपा तुल्यस्वभावा योग्या न

स्यात् । किं तु सत्यवादिन्येव प्रिया तव योग्या स्यादित्यर्थः । तस्मादस्मात्तु यदनया कथितं तत्सत्यमेवेति भावः । अथ च,—वक्रोक्तिः । त्रयो लोका यं त्वामसत्यं भाषणं यस्य तं सदानृतवादिनं त्वां वदन्ति तस्यानृतवादिनस्तवान्यथा लपनाऽसत्यवादिनी सदृशी योग्या न स्यात् किंत्वसत्यवादिन्येवोचिता । कृतमपि संभोगमहं न कृतवानिति वदसि, तथेयमपि रात्रौ कृतमपि संभोगं नेति वदति । ‘योग्यं योग्येन संबध्यते’ इति न्यायो युक्तः । इति द्वावपि प्रति सोल्लुण्ठम् । भो राजन् । त्रयोऽपि लोका नासत्य-वदश्चिनीकुमारवन्मुखं यस्य तमतिषुन्दरमुखं वदन्ति तस्य तव प्रियाऽन्यथा कुरूपं लपनं मुखं यस्यास्तादृशी तुल्यरूपा न स्यात्, किंतु सुन्दरतरवदनैव योग्या स्यात् । तथा च त्वन्मुखवदेवैतस्या अपि मुखं सुन्दरमिति जानीहीति भावः ॥ ४० ॥

‘आह स—’ (नै० २०।२९) इत्यादेः श्लोकत्रयेणोत्तरमाह—

मनोभूरस्ति चित्तेऽस्याः किंतु देव ! त्वमेव सः ।

त्वदवस्थितिभूर्यस्मान्मनः सख्या दिवानिशम् ॥ ४१ ॥

मनोभूरिति ॥ अस्याश्वित्ते मनोभूः कामोऽस्ति सत्यम् । हे देव ! किंतु त्वमेव स मनोभूः । न तु त्वदन्यः कश्चिदित्यर्थः । कुतः—यस्मात्कारणात् सख्या मैम्या मनो दिवानिशं तवावस्थितेभूः स्थानम् । कामपरत्वे मनसि भवति, नलपरत्वे मनो भूः स्थानं यस्य अस्याश्वेतसि सुन्दरतरो मनोभूस्तमेव वर्तसे नान्य इति ॥ ४१ ॥

यथहमेव कामस्तर्हि मद्विषयेऽस्याः कामो नास्तीति नलीयावान्तरच्छलाशङ्कानिरा-
करणव्याजेन प्रकारान्तरेण तस्यैवोत्तरमाह—

सतस्तेऽथ सखीचित्ते प्रतिच्छाया स मन्मथः ।

त्वयास्य समरूपत्वमतनोरन्यथा कथम् ॥ ४२ ॥

सत इति ॥ अथाथवा स मन्मथो(यः) सख्या मैम्याश्वित्ते सतो वर्तमानस्य तव प्रतिच्छाया प्रतिबिम्ब एव, न तु स्वतन्त्रो बिम्बरूपः । प्रतिबिम्बश्च स्वच्छ एव मुकु-
रादौ भवतीति मैमीमनसः स्वच्छतरत्वं द्योतितम् । कुत एतदित्याशङ्कान्यथानुपपत्तिं प्रमाणयति—अन्यथा यदि प्रतिच्छाया न भवेत्, तर्ह्येतनोरशरीरस्यास्य कामस्य त्वया सह समरूपत्वं कथं स्यात्, अपि तु न कथंचित् । एतेनासलावीनां सशरीर-
त्वात्त्वया सह सारूप्यं (न) युज्यते । अयं त्वतनुः तस्मादस्य प्रतिबिम्बत्व एव त्वत्सारूप्यं युज्यते । प्रतिबिम्बमेव ह्यशरीरमपि तुल्यरूपं भवति तस्मात्प्रतिबिम्बस्य बिम्बं विना स्थातुमशक्तत्वान्मनसि तव धारणात्सारूप्यम् । त्वत्प्रतिबिम्बभूतं त्वदेक-
विषयं कामं नान्तरीयकतया धारयतीत्यर्थः । बिम्बत्वेऽनङ्गत्वेन सारूप्यानुपपत्तेः
प्रतिबिम्ब एवायमित्यनुमानम् ॥ ४२ ॥

कः स्मरः कस्तुवमत्रेति संदेहे शोभयोभयोः ।

त्वय्येवार्थितया सेयं घत्ते चित्तेऽथवा युवाम् ॥ ४३ ॥

क इति ॥ अथवोभयोर्द्वयोर्भवतोस्तुल्यया शोभया कृत्वात्र द्वयोर्मध्ये स्मरः कः, त्वं नलश्च कः, इति सादृश्यात्संदेहे सति अत्रास्मिन्संदेहे सति वा त्वय्येव विषयेऽर्थि-
तया सामिलाषतया सेयं मैमी युवां द्वावपि स्मरनलौ चित्ते घत्ते । सर्वो ह्यतिसदृशयोः

काचमण्यादिपदार्थयोः संदेहे एकतरपरित्यागे मणिरेव परित्यक्तः स्यात्, तन्मा भूदिति मण्यर्थित्वेनैव यावन्निर्णयं काचमपि न मुञ्चति, तथा तुल्यशोभत्वेन निश्चेतुमशक्य-
त्वात्स्मरपरित्यागे भवानेव परित्यक्तः स्यात् तन्मा भूदिति त्वय्येव साभिलाषतया
द्वावपि न मुञ्चतीत्यर्थः । त्वदर्थमेव कामं धारयति, न तु कामार्थं त्वामिति भावः ।
'त्वया' इति पाठे—त्वया हेतुना यार्थिता तयेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

‘पूर्णया—’ (नै० २०।३१) इत्यादेरुत्तरमाह—

त्वयि न्यस्तस्य चित्तस्य दुराकर्षत्वदर्शनात् ।

शङ्कया पङ्कजाक्षी त्वां दृग्गंशेन स्पृशत्यसौ ॥ ४४ ॥

त्वयीति ॥ पङ्कजाक्षी असौ त्वयि न्यस्तचित्तस्य दुराकर्षत्वस्याप्रत्यावर्तमानत्वस्य
दर्शनाद्धेतोः शङ्कया चित्तवत् पुनरप्रत्यावृत्तिभियां त्वां दृग्गंशेन नेत्रप्रान्तेन स्पृशति
पश्यति, न तु पूर्णया द्विलोचन्या । त्वयि न्यस्तस्येति अनुरागातिशयः, पङ्कजाक्षीति
च दृशोरतिसौन्दर्यं सूचितम् । सुन्दरस्य वस्तुनः पुनरप्रत्यावृत्तौ महद्भयमिति च
सूचितम् । शङ्कयेवेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ॥ ४४ ॥

‘न लोके—’ (नै० २०।३२) इत्यादेरुत्तरमाह—

विलोकनात्प्रभृत्यस्या लग्न एवासि चक्षुषोः ।

स्वेनालोक्य शङ्का चेत्प्रत्ययः परवाचि कः ॥ ४५ ॥

विलोकनादिति ॥ विलोकनात्प्रभृति अनया त्वं यदा दृष्टोऽसि तदारभ्य त्वम-
स्याश्चक्षुषोः संलग्न एवासि । त्वामेवेयं सदा पश्यति नान्यत्किंचिदपीत्यस्यास्त्वयि महती
नेत्रप्रीतिरित्यर्थः । एवं सति मद्रचने इयं मिथ्या वदतीति शङ्काऽविश्वासश्चेत्, तर्हि
एतदीयचक्षुषोर्मध्येऽहं वर्ते न वेति निश्चेतुं स्वेनात्मनैवालोक्य । एतदीयचक्षुषी पश्य,
अहमत्र वर्त इत्यनुभवैवेन निर्धारयिष्यसीत्यर्थः । स्वेनालोकने हेतुमाह—परवाचि
को नाम प्रत्ययो विश्वासः, अपि त्वनुभवयोग्येऽर्थे परवचनमप्रमाणमेवेत्यर्थः । दृश्य-
कनीनिकायां संमुखं द्रष्टुमवश्यं प्रतिबिम्बो भवत्येवेति छलोक्तिः । अथ च,—नेत्रलग्न-
त्वमेव नेत्रकजलवदीक्षितुमसामर्थ्यान्नालोक्य इति त्वया सत्यमेवोक्तमित्यर्थः । अथ
चेत् शङ्का तर्हि स्वेनेत्रगतमेव गोलकादिं स्वयमालोक्य, तदा ज्ञास्यसि परवाचि कः
प्रत्ययः । विलोकनात्, ‘आरभ्यार्थयोगेऽपि’ इति पञ्चमी ॥ ४५ ॥

‘रागं दर्शयते—’ (नै० २०।३३) इत्यादेरुत्तरमाह—

परीरम्भेऽनयारभ्य कुचकुङ्कुमसंक्रमम् ।

त्वयि मे हृदयस्यैव राग इत्युदितैव वाक् ॥ ४६ ॥

परीति ॥ अनया परीरम्भे गाढालिङ्गने क्रियमाणे तव हृदये कुचकुङ्कुमस्य
संक्रममारभ्योपक्रम्य तद्याजेन मे हृदयस्य मनसः । अथ च,—वक्षसः । त्वय्येवमनेन
प्रकारेण रागः । अथ च,—रक्तिमा । एतादृशी वागुदितैव । साक्षाद्यद्यपि नोक्तं तथा-
प्युक्तप्रायमेवेत्यर्थः । गाढालिङ्गनं ह्यनुरागं विना न घटत इति गाढालिङ्गने कुचकुङ्कु-
माङ्गरागलेपनव्याजेन मम त्वय्येवमनुरागो वर्तत इत्यन्तर्गतोऽनुरागभर एव प्रकटी-
कृत इति भावः । ‘हृदयस्यैव’ इति पाठे त्वय्येवेति योजना । त्वयि मे हृदयस्यैव

रागो न तु वाचिकः, सख्यादौ तु वाङ्मात्रेणैव रागो न तु हृदयस्येति वा । 'उद्दि-
तेव' इति पाठे—उत्प्रेक्षा । अनया गाढालिङ्गनेन तव हृदये लग्नमिदं परिदृश्य-
मानं कुचकुङ्कुमादिकमेव सर्वमपि रात्रिवृत्तान्तमस्मान्बोधयतीति वृथैव वक्ष्यसीति
सूचितम् ॥ ४६ ॥

‘कां नामन्त्रयते—’ (नै० २०।३४) इत्यादेरुत्तरमाह—

मनसायं भवन्नामकामसूक्तजपव्रती ।

अक्षसूत्रं सखीकण्ठश्चुम्बत्येकावलिच्छलात् ॥ ४७ ॥

मनसेति ॥ अयं सख्या भैम्याः कण्ठे मनसैव भवतो नलेति नाम तदेव काम-
सूक्तं स्मररहस्यप्रकाशको मन्त्रस्तस्य जपः स एव व्रतमस्यास्तीति तादृशः सन् एकाव-
लिच्छलादेकयष्टिकमुक्ताहारविशेषव्याजादक्षसूत्रं पद्माक्षादिरचितां जपमालां चुम्बति ।
भर्तृनामग्रहणनिषेधात् ‘साहस्रो मानसो जपः’ इति मानसजपे फलविशेषश्रवणाच्च
मुक्ताहारजपमालिकया त्वन्नामैव मनसा जपतीति भावः । नलेति स्मरणमात्रेणैव
कामोद्रेकाक्षान्नः कामसूक्तत्वम् ॥ ४७ ॥

‘अस्याः पीनस्तन—’ (नै० २०।३५) इत्यादेरुत्तरमाह—

अध्यासिते वयस्याया भवता महता हृदि ।

स्तनावन्तरसंमान्तौ निष्क्रान्तौ ब्रूमहे बहिः ॥ ४८ ॥

अध्यासित इति ॥ महता नितरां गौरवयुक्तेन । अथ च,—महापरिमाणेन
भवता त्वया वयस्याया भैम्या हृदि अध्यासिते समावृते सति अन्तर्हृदयमध्ये-
ऽसंमान्तौ स्थातुमशक्तौ स्तनौ हृदयाद्वहिर्देशे निष्क्रान्तौ इति वयं ब्रूमहे संभावयामः ।
यदाप्रभृति त्वं चित्ते लग्नः तदाप्रभृत्येवैतौ बहिर्दृश्येते, तस्मात्पूर्वमन्तरेव स्थितत्वा-
द्वहिर्न दृश्येते । त्वदधिष्ठानानन्तरं तु बहिर्निर्गतौ इति तवैवावकाशोऽभूत् न तु
कुचयोः, तस्मादस्मानेव प्रतारयसीति भावः । अन्योऽपि महताधिष्ठिते स्थाने स्थातु-
मशक्तौ बहिर्निर्गच्छत्येव । बहिरपि यदादि त्वया हृदयं स्पृष्टं तदादि साटोपं निर्गता-
वित्यर्थः । अध्यासिते हृद्यन्तरसंमान्ताविति बान्वयः ॥ ४८ ॥

‘अधिगत्य—’ (नै० २०।३६) इत्यादेरुत्तरमाह—

कुचौ दोषोज्झितावस्याः पीडितौ व्रणितौ त्वया ।

कथं दर्शयतामास्यं बृहन्तावावृतौ ह्रिया ॥ ४९ ॥

कुचाविति ॥ दोषेणोज्झितौ निर्दोषौ, अथ च,—दोषायां रात्र्यां (अर्थात्)
कूर्पासकेन त्यक्तौ, तथा,—बृहन्तावतिपीवरौ, अत एव—त्वया पाणिभ्यां पीडितौ
मर्दितौ व्रणितौ नखैश्च क्षतयुक्तौ कृतौ अस्याः कुचौ दिने ह्रिया हेतुना आवृतौ वस्त्रे-
णाच्छादितौ आस्यं चूचुकाग्रं कथं दर्शयताम्, अपि तु न कथंचिद् । रात्रौ हि संभोग-
समये निर्विघ्नं स्तनदर्शनं भवेत्, दिवा तु नखक्षतादिसंभोगचिह्नदर्शनमिवा वस्त्रा-
वृतत्वात्कथं नाम चूचुकाग्रस्यापि दर्शनं स्यात्, न कथंचिदित्यर्थः । दोषया रात्र्या

१ ‘यदि वा दोषा बाहुना उच्चत्वात्पीनत्वाद्बुद्धिस्तौ’ इत्यपि सुखावबोधायाम् ।

त्यक्तौ रात्रेर्गतत्वाद्दिनप्रकाशसंबद्धौ, अत एव हिया वज्रावृतत्वाद्दिवा वैमुख्यमेव तयोर्युक्तमित्यर्थ इति वा । बहिःस्थितं त्वां प्रति वैमुख्यासंभवाद्भूदयस्थितस्य तच्च स्वमुखं कथं दर्शयतामिति हिया भैम्याः पराङ्मुखत्वाद्वा कुचौ स्वमुखं नलस्य न दर्शयतः । स्वाश्रयभूतस्य भैमीहृदयस्य वा कुचौ स्वमुखं न दर्शयतः । न हि कुचौ हृदयस्य संमुखौ भवतः । अन्योऽपि दोषोज्झितो निरपराधो लब्धप्रतिष्ठो धनादिग्रहणेन पीडितो नासादिकर्तनेन कृतव्रणो लज्जितः कस्याप्यग्रे मुखं न दर्शयति । व्रणितौ, तारकादित्वादितच्च ॥ ४९ ॥

इत्यसौ कलया सूक्तैः सिक्तः पीयूषवर्षिभिः ।

ईदृगेवेति पप्रच्छ प्रियामुन्नमिताननाम् ॥ ५० ॥

इतीति ॥ कलया पीयूषवर्षिभिरमृतं क्षरद्भिरतिमधुरैः सूक्तैः शोभनवक्रोक्त्या-
दिरूपैर्वाक्यैः सिक्तः संजातगाढप्रेमभरोऽसौ नलः उन्नमितं पाणिना चिबुकं धृत्वोर्ध्व-
कृतमाननं यस्यास्तां प्रियां भैमीम्, हे भैमि ! इदं कलावचनमीदृगेवमेवेति सत्यमिति
पप्रच्छ । उन्नमितेति 'ज्वलह्वल—' (ग० सू० १८९) इति मित्त्वपक्षे ह्रस्वः ५०

वभौ च प्रेयसीवक्रं पत्युरुन्नमयन्करः ।

चिरेण लब्धसंधानमरविन्दमिवेन्दुना ॥ ५१ ॥

वभाविति ॥ पत्युः करोऽरविन्दमिव वभौ च । किंभूतः—प्रेयसीवक्रमुन्नम-
यन् । किंभूतमरविन्दम्—चिरेण कालेन वैरं विस्मृत्य निवृत्तवैरतया इन्दुना सह
लब्धं संधानं येन । अभूतोपमा । चन्द्रकमलयोः सदा वैरम् ॥ ५१ ॥

हीणा च स्मयमाना च नमयन्ती पुनर्मुखम् ।

दमयन्ती मुदे पत्युरुच्चैरप्यभवत्तदा ॥ ५२ ॥

हीणेति ॥ नलोक्तैः कलोकवक्रोक्तिप्रत्युक्तिपरिहासेन हीणा च स्मयमाना च,
अत एव लज्जावशेन स्मितं च नलेन द्रष्टव्यमिति बुद्ध्याऽत्युच्चैर्नितरामुन्नमितमपि मुखं
पुनर्नमयन्ती दमयन्ती सदा तस्मिन्मुखोन्नमनसमये पत्युर्मुदेऽभवत् । अत्युच्चैर्मुदेऽभू-
दिति वा तादृशीं तां दृष्ट्वा हृष्टोऽभूदिति भावः ॥ ५२ ॥

भूयोऽपि भूपतिस्तस्याः सखीमाह स्म सस्मितम् ।

परिहासविलासाय स्पृहयालुः सहप्रियः ॥ ५३ ॥

भूय इति ॥ सह प्रियया वर्तमानो भूयोऽपि पुनरपि वक्रोक्त्यादिपरिहासविला-
साय स्पृहयालुरभिलाषुक्तो भूपतिस्तस्याः सखीं कलां सस्मितं यथा तथा आह स्म ।
विलासाय, 'स्पृहेरीप्सितः' (१।४।३६) इति संप्रदानत्वम् । सहप्रियः, 'वोपसर्ज-
नस्य' (६।३।८२) इति पाक्षिकत्वात्सादेशाभावः ॥ ५३ ॥

क्षन्तुं मन्तुं दिनस्यास्य वयस्येयं व्यवस्यतात् ।

निशीव निशि-धात्वर्थं यदाचरति नात्र नः ॥ ५४ ॥

क्षन्तुमिति ॥ हे कले ! इयं तव वयस्याऽस्य वर्तमानस्य दिनस्य मन्तुमपराधं
क्षन्तुं सोढुं व्यवस्यतात्प्रथयतात् । कोऽपराधो दिनस्येत्यत आह—यद्यस्मादियं भैमी

निशीथ रात्राविव नोऽस्माकं 'निशी' चुम्बने' इति पठितस्य घातोरथमत्र दिने नाच-
रति । रात्रौ यथा निःशङ्कं मां चुम्बति तथा भवतीभ्यो लज्जया दिने नेति दिनस्यैवा-
पराधः, तस्मात्तस्यापराधं क्षमस्वेति प्रार्थ्यत इत्यर्थः । 'व्यवस्यताम्' इति पाठे
आत्मनेपदं चिन्त्यम् ॥ ५४ ॥

दिनेनास्या मुखस्येन्दुः सखा यदि तिरस्कृतः ।

तत्कृता शतपत्राणां तन्मित्राणामपि श्रियः ॥ ५५ ॥

दिनेनेति ॥ दिनेनास्या मुखस्य सखा इन्दुर्यदि तिरस्कृतः निष्प्रमीकृत्य परा-
भूतः । एनमपराधं चेन्मन्येत तत्तर्हि तस्य मैत्रीमुखस्य सादृश्यान्मित्रभूतानां बहूनां
शतपत्राणां कमलानां श्रियो विकासलक्ष्म्यः, अथ च,—संपदोऽपि, कृताः । अनेका-
पकारकारिण्येकस्मिन्पराभूते यदि बहूनां क्षेमं भवति तदा महानुपकार एवेति ।
त्वन्मुखमित्रभूतानां कमलानां प्रकाशकरत्वाद्दिनेनोपकार एव कृतः, नापकारः । तस्मा-
द्देतस्यापराधो नास्तीति मन्मुखचुम्बनं दिनेऽपि कुर्विति भावः । 'एकस्मिन्धर्षिते पापे
बहूनामपकारिणि । बहूनां भवति क्षेमं तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥' इत्याद्युक्तेः । 'कृता'
इति पाठे—दिनस्य मित्रभूतानां तत्संबन्धात्सलक्ष्मीकाणां कमलानाम्, अथ च,—
शतसंख्याकानि बहूनि पत्राणि बाहूनानि येषां मित्राणां श्रियोऽपि तेन चन्द्रेण
कृतादिज्ञाः रात्रौ संकोचकरणात् । दिनेन तु त्वन्मुखमित्रं चन्द्रो धर्षितः, चन्द्रेण
तु दिनमित्राणि बहूनि कमलानि धर्षितानीति चन्द्रेण स्वयं वैरनिर्यातनं कृतमेवेति
दिनस्यापराधोऽनया न गणनीय इत्यर्थः । त्वन्मुखमित्राणां कमलानां श्रियोऽपि
छिन्नाः, अपि तु,—न । किंत्वमिवृद्धिमेव प्रापिताः । तस्मात्पूर्ववदेवापराधो नास्तीति
काकुर्वा । त्वन्मुखमित्रं चन्द्रो यदि तिरस्कृतः, तर्हि दिनमित्राणां कमलानापि श्रिय-
स्तेन त्वन्मुखेन छिन्नाः स्वकान्त्या तेषां निष्प्रः(शो)भीकरणात् । वैरं निर्यातितमेवेति
दिनस्यापराधो न गणनीय इति भाव इति वा ॥ ५५ ॥

लज्जितानि जितान्येव मयि क्रीडितयाऽनया ।

प्रत्यावृत्तानि तत्तानि पृच्छ संप्रति कं प्रति ॥ ५६ ॥

लज्जितानीति ॥ हे कले ! अनया मयि विषये तावल्लज्जितानि लज्जाविशेषा
जितान्येव निरस्तान्येव । यतो रात्रौ क्रीडितया कृतसुरतक्रीडया मयि प्रदर्शितबहु-
विधसुरतचातुर्यया तत् तस्मात्संप्रति तानि लज्जितानि यत्पुनः प्रत्यावृत्तानि तत्कं
प्रत्युद्दिश्येति त्वमेनां पृच्छ । मयास्याः सुरतचातुर्यधार्ढ्यं बहु बहुवारं दृष्टमेव त्वामेव
प्रतीयं लज्जत इति जानीहीति भावः ॥ ५६ ॥

१ 'आभरणकारस्तु तालव्यान्तोऽयमिति वज्राम' इति सिद्धान्तकौमुदी । अत एव भाष्ये
'निसेः (षत्वस्य) प्रतिषेधो वाच्यः । निस्ते निस्त' इत्युक्तम् । 'तालव्यान्तस्या-
प्यङ्गीकारे न वाचकमित्यन्ये' इति शब्दरत्नम् । प्राचीनलिखितप्रकाशटीकाप्रस्तकयोस्तु
'गिति—' इत्येव पाठो दृश्यते । २—'इयं वयस्याऽस्य दिनस्य मन्तुं क्षन्तुं त्वया व्यव-
स्यतां व्यवसायं प्रार्थ्यतां' इति कर्मण्यात्मनेपदमिति केचित् । तदपीत्वप्राप्तौ व्यवसीयतामिति
प्राप्तेरपेक्ष्यम्' इति सुखावबोधा ।

इदानीं श्लोकचतुष्टयेन स्वापराधमाशङ्क्य परिहरति—

निशि दद्याधरायापि सैषा मह्यं न रुष्यतु ।

क फलं दशते विम्बीलता कीराय कुप्यति ॥ ५७ ॥

निशीति ॥ सैषा निशि दद्योऽधरो येन तस्मा अपि मह्यं न रुष्यतु कुप्यतु । यस्मात् विम्बीलता फलं पक्वं विम्बीफलं दशते आखादितवते कीराय क कुप्यति, अपि तु न कुतोऽपि । किंतु स्वसंबन्धेन शोभाहेतवे तस्मै स्निह्यत्येवेत्यर्थः । दन्तक्षते कृतेऽपि व्रणसंबन्धवशाज्जितरामधरशोभाकारित्वेन मह्यं प्रसाद एव युक्तः, न तु कोप इति भावः । ‘रुष्यति’ इति पाठे—सिद्धवत्कारेणोक्तिः । मह्यं कीराय च, ‘कुध-दृह-’ (१।४।३८) इति (संप्रदानत्वे) चतुर्थी ॥ ५७ ॥

सृणीपदसुचिह्ना श्रीश्चोरिता कुम्भिकुम्भयोः ।

पश्यैतस्याः कुचाभ्यां तन्नृपस्तौ पीडयानि न ॥ ५८ ॥

सृणीति ॥ एतस्याः सृणीपदमङ्कुशाघातक्षतमेव शोभनं चिह्नं यस्याः, अथ च,—अङ्कुशाकारनखपदविशेष एव शोभनं चिह्नं यस्याः सा कुम्भिनः करिणः कुम्भयोः श्रीः शोभा संपन्न यस्माच्चोरिता । पश्य एतत्कुचयोरङ्कुशाकारं नखं नास्ति तर्हि त्वमेव विलोक्य । तत्तस्मान्नृपो दण्ड्यदण्डकरणाधिकारी अहं तौ स्तेयकारिणावेतत्कुचौ न पीडयानि, अपि तु,—पीडयाम्येव । तयोः पीडनं दण्डरूपं नखक्षतादिरूपं चोचितमित्यर्थः । राज्ञा हि चोरस्य दण्डः क्रियते, ममापराधो नास्तीति भावः । ‘अङ्कुशोऽस्त्री सृणिर्द्वयोः’ इत्यमरः । सृणी, ‘कृदिकारात्-’ (ग० सू० ५०) इति जीप् ॥ ५८ ॥

अधरामृतपानेन ममास्यमपराध्यतु ।

मूर्ध्ना किमपराद्धं यः पादौ नामोति चुम्बितुम् ॥ ५९ ॥

अधरेति ॥ ममास्यं मुखमेतस्या अधरामृतस्य पानेन कृत्वाऽपराध्यतु । अयं मुखस्यापराधोऽङ्गीकृत इत्यर्थः । मम मूर्ध्ना पुनः किमपराद्धम्, यो मस्तकः प्रणामहेतुनास्याः पादौ चुम्बितुं स्पृष्टमपि नामोति नमस्कर्तुमपि न ददाति । कोऽपराधोऽनेन कृतः पृच्छेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

अपराद्धं भवद्वाणीश्राविणा पृच्छ किं मया ।

वीणाह परुषं यन्मां कलकण्ठी च निघुरम् ॥ ६० ॥

अपराद्धमिति ॥ भवद्वाणीश्राविणा त्वद्वचनाकर्णनशीलेन मया वीणायाः कोकिलायाश्च तव वा किमपराद्धम् को वापराधः कृत इति कले । त्वं भैमीमनेन किमपराद्धमिति पृच्छ । यद्यस्माद्वीणा सांप्रतं परुषमाह, कलकण्ठी कोकिला च मां प्रति निघुरं ब्रूते । तस्मादपराधः संभाव्यते । येन हि यस्याः कश्चिदपराधः क्रियते तं प्रति सा तदीयो वा तत्सदृशः कश्चित्परुषं भाषते । अथ च,—वीणाकोकिलयोः स्वरौ यस्मान्माधुर्यं नास्ति तस्मात्पश्चादागत्य निघृतं मयाऽसमक्षभाषमाणाया भवत्या भारती श्रुता, न त्वन्येन केनाप्याशयेनेति सोऽप्यपराधो न भवतीत्यर्थः । वीणाकोकिलालाप-

१ ‘दृष्टान्तार्त्तकारः’ इति जीवातुः । २—पीडयामीति ऋतु पाठः । ३ स्निह्य-मित्येव पाठसत्त्वेऽपि द्वयोरित्यर्थकत्वं तथा मुकुटे विस्तरः ।

प्रेक्षया भैमीवाणी मधुरतरा, राज्ञौ एतद्वाणीमाधुर्यं मया बह्वनुभूतम् । इदानीं तु त्वां दृष्ट्वा मां प्रति तूष्णीमास्ते इति । परुषं निष्ठुरं च, क्रियाविशेषणम् । परुषं निःस्नेहम्, निष्ठुरं सतिरस्कारम् । कलकण्ठी, 'अङ्गगात्र-' इति ङीष् ॥ ६० ॥

सेयमालिजने स्वस्य त्वयि विश्वस्य भाषताम् ।

ममताऽनुमताऽस्मासु पुनः प्रस्मर्यते कुतः ॥ ६१ ॥

सेति ॥ हे कले ! सेयं स्वस्यालिजने त्वयि विषये विश्वस्य (विश्वासमधिगम्य) भाषतां कथयतु । अस्मासु विषयेऽनुमताङ्गीकृता ममता स्वीयतामतिः पुनः कुतः प्रस्मर्यते विस्मर्यते इति त्वं पृच्छ, इयं च त्वयि विश्वस्य कथयत्वित्यर्थः । राज्ञौ रतानुकूल्यमाचरितमनया, इदानीं तु तव समक्षं प्रातिकूल्यं किमिलाचरतीति भावः । इत्युपालम्भनभङ्गिः । 'प्र'शब्दस्य गतार्थतया विस्मरणार्थता ॥ ६१ ॥

अथोपवदने भैम्याः स्वकर्णोपनयच्छलात् ।

संनिधाप्य श्रुतौ तस्या निजास्यं सा जगाद ताम् ॥ ६२ ॥

अथेति ॥ अथैवं नलोत्तयनन्तरं सा कला भैम्या उपवदने वदनसमीपे स्वकर्णस्य उपनयच्छलात्समीपनयनव्याजात् तस्या भैम्याः श्रुतौ कर्णे निजास्यं संनिधाप्य संनिहितं (कृत्वा) तां जगाद । अवदन्त्या अपि भैम्या वचनं शृण्वतीव स्वकर्णं भैमीमुखसमीपे कृत्वाऽनन्तरं च तद्वचःप्रतिवचनमेकान्ते वितरन्तीव भैमीकर्णसमीपे निजमुखं कृत्वा भैमीं जगादेत्यर्थः । कथकानुकथकजातिः । उपवदने, अव्ययीभावे सप्तम्या अम्भावाभावः । संनिधाप्य, हेतुमण्यन्ताह्वयप् ॥ ६२ ॥

अहो मयि रहोवृत्तं धूर्ते ! किमपि नाभ्यधाः ।

आस्व सभ्यमिमं तत्ते भूपमेवाभिधापये ॥ ६३ ॥

अहो इति ॥ हे धूर्ते वचनचतुरे ! त्वं मयि विषये रहोवृत्तमेकान्ते निष्पन्नमालिङ्गनादि किमप्येकमप्यल्पमपि च नाभ्यधाः । अहो आश्चर्यम् । एतादृशी धूर्ता कापि न दृष्टेत्यर्थः । त्वम् आस्व तिष्ठ तिष्ठ । यद्यपि त्वं नाचकथः, तथापि ते तव तद्रहोवृत्तं सभ्यं मध्यस्थं सत्यवादिनमिमं भूपं नलमेवाभिधापये वादयामि । अहमपि त्वया यतो वञ्चिता तथा किञ्चिद्रचयिष्यामि यथा नल एव स्वयं त्वदीयसुरतप्रागल्भ्यं प्रकटयति मां वञ्चयित्वा कथंकारं स्थास्यति क्व यास्यति क्षणमात्रं स्थिरा भवेति सरोषोक्तिः । 'सत्यम्' इति पाठे-अभिधापये सत्यं जानीहीत्यर्थः । 'आश्वसभ्यम्' इति पाठे-इमं भूपमेव तवेदमसभ्यं सभायां जनसमक्षं वक्तुमनर्हं तद्रहोवृत्तमाश्विदानीमेवाभिधापये तिष्ठ तिष्ठेत्यर्थः । भूपम्, 'अकथितं च' (१।४।५१) इति कर्मत्वं ब्रू इत्यर्थप्रहणात् । अभिधापये, अभिपूर्वाद्भाषणार्थाद्धातेर्हेतुमण्यिनि, 'णिचश्च' (१।३।७४) इति तङ् ॥ ६३ ॥

सरशास्त्रमधीयाना शिक्षितासि मयैव यम् ।

अगोपि सोऽपि कृत्वा किं दाम्पत्यव्यत्ययस्त्वया ॥ ६४ ॥

सरेति ॥ सरशास्त्रं वात्स्यायनादिप्रणीतमधीयाना पठ(न्ती)ती त्वं तत्र

प्रतिपादितं यं दाम्पत्यव्यत्ययं विपरीतसंभोगं मयैव शिक्षितासि स दाम्पत्यव्यत्यय-
स्त्वया कृत्वापि निष्पाद्यापि मम पुरस्तात्किं किमर्थमगोपि गोपितः कथयेति प्रश्नः ।
नितरां धार्ष्ट्यमवलम्ब्य मया शिक्षितं विपरीतसुरतं कृत्वापि ममैव पुरस्तादकृतमेव
कथयसीति नितरां वञ्चनचतुरासीति भावः । स्मरशास्त्रं, 'न लोका-' (२।३।६९)
इति षष्ठीनिषेधः । दम्पत्योर्भावः, संभोग इति यावत् । 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्'
(५।१।१२८) इति यक् ॥ ६४ ॥

मौनिन्यामेव सा तस्यां तदुक्तीरिव शृण्वती ।

वादं वादं मुहुश्चक्रे हुंहुमित्यन्तरान्तरा ॥ ६५ ॥

मौनिन्यामिति ॥ सा कला तस्यां भैम्यां मौनिन्यामवदन्त्यामेव सत्यां तदुक्ती-
भैमीवचनानि शृण्वतीव भैम्यामवदन्त्यामपि भैमी मां प्रति किमपि वदति अहं
शृणोमीति नलं प्रति प्रकटयन्ती वादं वादं भैमीवचनप्रतिवचनव्याजेन स्वयमेव
किंचिदुक्तोक्त्वा अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये हुंहुमिति शब्दं चक्रे । 'वदत्यचिद्धि—'
(नै० २०।६८) इत्यादेर्वक्ष्यमाणस्य सत्यत्वबुद्धिजननार्थं पूर्वरङ्गमलीकमेव श्रवणो-
त्तरदानरीतिप्रकटनमकरोदिति भावः । वादं वादम्, आभीक्ष्येणमुलि, आभीक्ष्य
एव द्विवचनम् ॥ ६५ ॥

अथासावभिसृत्यास्या रतिप्रागल्भ्यशंसिनी ।

सख्या लीलाम्बुजाघातमनुभूयालपवृपम् ॥ ६६ ॥

अथेति ॥ अथ श्रवणप्रकारप्रकटनानन्तरमसौ कला नृपमभिसृत्य भैम्याः सका-
शाञ्चलं प्रति गत्वा वक्ष्यमाणमवोचत् । किंभूता—अस्या भैम्या रतिप्रागल्भ्यं शंसति
वर्णयति तच्छीला । विपरीतसुरतमपि करोषि सांप्रतं नितरां धृष्टा जातासीति भैमी-
कर्णे प्रेमभाषणं कुर्वाणा । अत एव किं कृत्वा—सख्या भैम्या लीलाम्बुजेनाघात-
मनुभूय प्राप्य । रतिप्रागल्भ्यं नलेन शंसयति तच्छीलेति वा । शंसिनी, केवलाद्धेतु-
मण्यन्ताद्वा शंसेस्ताच्छील्ये णिनिः ॥ ६६ ॥

दृष्टं दृष्टं महाराज ! त्वदर्थभ्यर्थनक्रुधा ।

यत्ताडयति मामेवं यद्वा तर्जयति भ्रुवा ॥ ६७ ॥

दृष्टमिति ॥ हे महाराज सार्वभौम ! इयं नलाय संभोगं वितरेति त्वदर्थं त्वत्सं-
भोगसंबन्धि मया क्रियमाणमभ्यर्थनं तस्माज्जातया क्रुधा कोपेन हेतुना मामेवं
लीलाकमलाघातप्रकारेण यत्ताडयति । यद्वा,—यच्च भ्रुवा कटाक्षेण तर्जयति भीषयते
तत्त्वया दृष्टं दृष्टं त्वं पश्य पश्येत्यर्थः । त्वयि परपुरुषबुद्धिं कृत्वा तत्र मां कथं प्रवर्त-
यसीति मां ताडयति, भ्रूक्षेणेन चेतः परं मा वादीरिति तर्जयति च, तत्त्वं पश्येति
भावः । दृष्टं दृष्टं, संभ्रमे द्विरुक्तिः ॥ ६७ ॥

वदत्यचिद्धि चिह्नेन त्वया केनैष नैषधः ।

शङ्के शक्रः स्वयं कृत्वा मायामायातवानिधम् ॥ ६८ ॥

वदतीति ॥ हे राजन् ! इयमिति वदति । इति किम्—हे कले ! यदर्थमर्थनं

त्वं करोषि एष नैषधः त्वया केन चिहेनाविहि निर्धारितः । तर्हि कः—अयं शक्रः स्वयं वरणकाल इव मायां नलरूपां कृत्वा स्वयमायातवानित्यहं शङ्के । त्वदर्थमर्थनां कुर्वत्या मम कर्णे इति वदति । चिह्नवान्कृत इति, णिचि मनुञ्छक् ॥ ६८ ॥

भैमी त्वदिन्द्रत्व इदं प्रमाणमाह—

स्वर्णदीस्वर्णपद्मिन्याः पद्मदानं निदानताम् ।

नयतीयं त्वदिन्द्रत्वे दिवश्चागमनं च ते ॥ ६९ ॥

स्वर्णदीति । इयं स्वर्णद्यां मन्दाकिन्यां स्वर्णपद्मिन्याः पद्मस्यात्मने दानं, दिवः स्वर्गात् भूमिं प्रति आगमनं च, तवेन्द्रत्वे निदानतां प्रथमकारणतां नयति प्रापयति । न हि मनुष्यस्य स्वर्णदीस्वर्णपद्मिनीसुवर्णकमलानयने स्वर्गादागमने च, सामर्थ्यं दृष्टम् । तस्मान्नलरूपं धृत्वा पूर्वदिन्द्र एवायमागत इति एतदर्थं प्रत्यर्थना त्वया कर्तुमयुक्तेतीयं मत्कर्णे कथयतीति भावः । स्वर्णदीति, 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' (८।४।३) इति णत्वम् ॥ ६९ ॥

भाषते नैषधच्छायामायामायि मया हरेः ।

आह चाहमहल्यायां तस्याकर्णितदुर्नया ॥ ७० ॥

भाषत इति ॥ हरेरिन्द्रस्य नैषधस्य छायायाः कान्तेर्माया कापद्यं मया स्वयं-वरकालेऽमायि ज्ञातेतीयं मां भाषते । स्वयंवरकाले तव परस्त्रीत्वाभावात्नलरूपं धृतम्, इदानीं तु परस्त्रीत्वभिर्यैवं न करिष्यतीति मया प्रयुक्ता सतीयं भैमी अहल्यायां गौतमपत्न्यां तस्येन्द्रस्याकर्णितो व्यभिचारलक्षणो दुष्टो नयो यया, एवंविधाहमिति च ब्रूते । परस्त्रीत्वभीतिरपि तस्य नास्ति, तस्मादिन्द्र एवायमिति त्वयाऽभ्यर्थना न कार्येति मां प्रति भाषत इति भावः । नैषधस्येव छाया यस्यामिति मायाविशेषणत्वेन पृथग्वा ॥ ७० ॥

संभावयति वैदर्भी दर्भाग्राभमतिस्तव ।

जम्भारित्वं कराम्भोजाद्दम्भोलिपरिरम्भिणः ॥ ७१ ॥

समिति ॥ कुशाग्राभा मतिर्यस्याः सा वैदर्भी दम्भोलिः सार्वभौमत्वसूचकं वज्रं तत्परिरम्भिणस्तद्युक्तात्कराम्भोजादेतोस्तव जम्भारित्वमिन्द्रत्वं संभावयति तर्कयति । न ह्यनिन्द्रो वज्रहस्तः । रेखारूपादपि वज्रादेवमनुमानात्कुशाग्रबुद्धित्वमस्याः ॥ ७१ ॥

अनन्यसाक्षिकाः साक्षात्तदाख्याय रहःक्रियाः ।

शङ्कातङ्कं तुदैतस्या यदि त्वं तत्त्वनैषधः ॥ ७२ ॥

अनन्येति ॥ तस्माद्भो राजन् ! त्वं यदि तत्त्वेन नैषधो भवसि, नतु छद्मना तत्तर्हि न विद्यतेऽन्यो भैमीभवद्यतिरिक्तः साक्षी यासु । युवाभ्यामेव या ज्ञायन्त इत्यर्थः । तादृशी रहःक्रिया एकान्तक्रीडाः साक्षात् स्वयमेव, अथ च,—व्यङ्ग्यवृत्तिं विना आख्याय प्रकटं कथयित्वा एतस्याः शङ्कातङ्कमिन्द्रमायासंशयामयं त्वं तुद निराकुरु । एतत्प्रत्यायिकां क्रीडासमयचेष्टामुक्त्वाऽस्माकमेतस्याश्च संदेहमपनुदेत्यर्थः । 'सत्यनैषधः' इति च पाठः ॥ ७२ ॥

इति तत्सुप्रयुक्तवनिहुतीकृतकैतवाम् ।

वाचमाकर्ण्य तद्भावे संशयालुः शशंस सः ॥ ७३ ॥

इतीति ॥ इत्युक्तप्रकारेण तया कलया सुप्रयुक्तत्वेन कैतवद्योतकहास्यादिविकार-
व्यतिरेकेण सुवर्णकमलदानादीन्द्रत्वनिश्चायकोपपत्तिमत्तया च सम्यक्प्रयुक्तत्वेन निहु-
तीकृतमाच्छन्नं कैतवं छद्म यस्यास्तां कलावाचमाकर्ण्य तद्भावे मयीन्द्रभ्रान्त्यैवेयं
बुम्बनादि न करोति किमिति भैम्याशये संशयालुः संदिहानः स नलो भैमीभ्रान्ति-
निरासार्थं शशंस । रहोदृतमित्यर्थः ॥ ७३ ॥

स्मरसि छद्मनिद्रालुर्मया नाभौ शयार्पणात् ।

यदानन्दोल्लसल्लोमा पद्मनाभीभविष्यसि ॥ ७४ ॥

स्मरसीति ॥ हे भैमि ! छद्मना निद्राछरलीकमेवाङ्गीकृतनिद्रा त्वं मया नाभौ
शयस्य करकमलस्यार्पणाद्धेतोरानन्देन सात्त्विकभावेनोल्लसन्ति लोमानि यस्यास्तादृशी
मत्करनाभिस्पर्शेन जातरोमाश्चा सती पद्मयुक्ता नाभिर्यस्यास्तादृशी भविष्यसि संजा-
तासीस्तस्मरसि । पाणिरोमाश्चसंबन्धात्सकण्टककमलसंबन्धसंभावनया पद्मनाभीत्वं
तव यजातं तत्स्मरेत्यर्थः । नलपाणिः पद्मस्थानीयः, रोमाश्च तत्कण्टकस्थानीयः ।
अथ च,—विकसितकमलदलतुल्यरोमाश्चोद्गमात्पद्ममिव नाभिर्यस्यास्तादृशी जातासि
तत्स्मर । शयार्पणं रोमाश्चोद्गमे हेतुः । अथ च,—नाभौ शयार्पणादपद्मनाभः पद्म-
नाभः श्रीविष्णुर्भविष्यसि पद्मनाभीभविष्यसीति चिवः । तत्स्मरसि, नाभौ करकमल-
धारणाच्छ्रीविष्णुरूपा जातासि । न हि विष्णुं विनाऽन्यस्य नाभौ कमलमस्तीत्यर्थः ।
निद्रितासीति बुद्ध्या वसनसंसनार्थं नाभिसमीपे मया करेऽर्पिते तत्संस्पर्शाज्जातसात्त्विक-
रोमाश्चा जातासि तत्स्मरेति भावः । आनन्दोल्लसिलोमेति निद्राया अलीकत्वं द्योति-
तम् । न हि निद्रायाः सत्यत्वे करस्पर्शाद्रोमाश्चोद्गमो भवति । भैमीपक्षे पद्मनाभीति
चिवः । स्मरतियोगे त्व(नद्यतन)भूतेऽपि 'अभिज्ञावचने लृट्' (३।२।११२) इति
लृट् । 'तदानन्द-' इति पाठः सभ्यः ॥ ७४ ॥

जानासि ह्रीभयव्यग्रा यन्नवे मन्मथोत्सवे ।

सामिभुक्तैव मुक्तासि मृद्धि ! खेदभयान्मया ॥ ७५ ॥

जानासीति ॥ हे मृद्धि सुकुमारान्नि शीघ्रद्राविणि च भैमि ! मया नवे मन्म-
थोत्सवे ह्रीभयाभ्यां व्यग्रा व्याकुलचित्ता त्वं अतिमृदुत्वात्संपूर्णसंभोगोपमर्दासहृदया
तव खेदो भविष्यतीति भयात्सामि अर्धं भुक्तैवाप्राप्तसुरतावसानैव यन्मुक्तासि तज्जा-
नासि स्मरसि । सामिभुक्ता, 'सामि' (१।२।२७) इति समासः ॥ ७५ ॥

स्मर जित्वाजिमेतस्त्वां करे मत्पदधाविनि ।

अङ्गुलीयुगयोगेन यदाश्लिष्यं जने घने ॥ ७६ ॥

स्मरेति ॥ हे भैमि ! आजिं सङ्ग्रामं जित्वा त्वामा सांमुख्येनेतः प्राप्नोऽहं नम-

१ 'यदानन्द-' इति पाठे यद्योगसत्त्वेन 'न यदि' इति निषेधेन लटोऽप्राप्तिमभिप्रेले-
दम् । तथा पाठेऽपि यदिति स्थाने यदेति पदच्छेदं कृत्वा व्याख्याने यच्छब्दयोगेऽपि
व्याजशयनेन लक्षणेन पद्मनाभीमवनस्य लक्ष्यत्वाल्लक्ष्यलक्षणसंयन्त्रे 'विभाषा साकाङ्क्षे'
(३।२।११४) इति परत्वाद्धटो विधानेन च न दोषः इति सुखावबोधवगतोऽर्थः ।

स्कारार्थं क्षालनार्थं वा मत्पदधाविनि मच्चरणस्पर्शनि तव करेऽङ्गुलीयुगयोगेन मवीय-
चरणाङ्गुलीद्वयसंबन्धेन दर्शनार्थं समागते घने भूयसि जने मध्ये यदाश्लिषमालिङ्गित-
वान् तत् स्मर । जनसमक्षं साक्षादालिङ्गनस्यानौचित्यात्प्रवासोत्कण्ठाभरतरलतया चर-
णाङ्गुलिद्वयेन त्वत्पाणिपीडनवशात्त्वदालिङ्गनवाञ्छां त्वां प्रति द्योतितवांस्तत्स्मरेत्यर्थः ।
आश्लिषं, 'श्लिष आलिङ्गने' इति लुङ्गुत्तमैकवचने च्लेः कसः । 'विभाषा साकाङ्क्षे'
(३।२।११४) इति वैकल्पिकत्वाल्लङ्घभावः ॥ ७६ ॥

वेत्थ मानेऽपि मत्स्यागदूना खं मां च यन्मिथः ।

मद्दृष्टालिख्य पश्यन्ती व्यवाधा रेखयाऽन्तरा ॥ ७७ ॥

वेत्थेति ॥ हे मैमि ! माने प्रीतिकलहे सत्यपि रोषात्त्वया कृतेन मत्कर्मकल्याणेन
दूना खिन्ना क्षणमात्रमपि मद्विरहं सोढुमशक्ता सती मिथ एकान्ते स्त्रीरूपं खं, पुंरूपं मां
चालेख्ये आलिख्य पश्यन्ती संयुक्तपरस्परदर्शनसुखमनुभवन्ती त्वं मया दृष्टा सती
यच्चित्रलिखितयोरावयोरन्तरा मध्ये तूलिकादिलिखितया रेखया व्यवाधाः व्यवधानं
कृतवत्यसि वेत्थ जानासि । तत्स्मरेत्यर्थः । व्यवाधाः, व्यवपूर्वाद्वाचो लुब्धध्यमः ॥ ७७ ॥

प्रस्मृतं न त्वया तावद्यन्मोहनविमोहितः ।

अतृप्तोऽधरपानेषु रसनामपिबं तृप्त ॥ ७८ ॥

प्रस्मृतमिति ॥ हे मैमि ! मोहनेन दुरात्मन विशेषेण मोहितः दुरतपरवशः,
अथ च,—मोहनकारिणा कामबाणेन मोहितो निरस्तविवेकोऽहं तवाधरपानेषु अतृप्तः
संस्तव रसनां जिह्वामपि यदपिबं तत्तावत्साकल्येन त्वया न प्रस्मृतम् । जिह्वाप्रलेहन-
मपि कामशास्त्रोक्तम् । 'प्र'शब्दः प्रगतार्थः । 'अधरपानानाम्' इति पाठे—तृप्त्यर्थानां
करणे षष्ठी वा ॥ ७८ ॥

त्वत्कुचार्द्रनखाङ्गस्य मुद्रामालिङ्गनोत्थिताम् ।

स्मेरः खहृदि यत्स्मेरसखीः शिल्पं तवाब्रवम् ॥ ७९ ॥

त्वदिति ॥ अहं खहृदये तवाल्लिङ्गनोत्थितां तव कुचे तात्कालिकत्वादार्द्रस्या-
शुष्करुधिरस्य मया कृतस्य नखाङ्गस्य मुद्रां नखक्षतदर्शनादेव स्मेरसखीः हास्यपरास्तव
सखीः प्रति तव शिल्पं भवत्सख्या भैम्येदं नखक्षतं कृतं पश्यतेति त्वन्निर्माणं यदब्रवं
तत्स्मेरेश्विन्तये । 'स्मेरः' इति पाठे—स्मेरः सखहृमिल्यर्थः । सखीः, मुख्यं कर्म ।
शिल्पमिति, 'अकथितं च' (१।४।५१) इति कर्मत्वम् ॥ ७९ ॥

त्वयान्याः क्रीडयन्मध्येमधुगोष्ठि रुषेक्षितः ।

वेत्सि तासां पुरो मूर्ध्ना त्वत्पादे यत्किलास्खलम् ॥ ८० ॥

त्वयेति ॥ मधुगोष्ठ्या मद्यशालाया मध्ये मद्यसहपानावसरे अन्याः सपत्नीः
क्रीडयन् त्वया रुषा रोषरूपितया दृष्टा ईक्षितोऽहं तासां सपत्नीनां पुरः समक्षमेव
किल मद्यमत्तत्वात्स्खलनव्याजेन त्वत्पादे मूर्ध्ना यदस्खलं स्खलित्वा यदपतं तद्वेत्सि
जानासि । स्खलनव्याजेन प्रणामेन त्वां प्रसादितवानस्मि तत्स्मेरसि भावः । मध्येमधु-
गोष्ठि, 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' (२।१।१८) इति समासः ॥ ८० ॥

वेत्थ मय्यागते प्रोष्य यत्त्वां पश्यति हार्दिनि ।

अचुम्बीरालिमालिङ्ग्य तस्यां केलिमुदा किल ॥ ८१ ॥

वेत्थेति ॥ मयि प्रोष्य विजययात्रां कृत्वा आगते, अत एव हार्दिनि प्रेमभर-
तरले त्वां पश्यति सति आलिं खसखीमालिङ्ग्य अन्याः प्रति तस्यां केलिमुदा क्रीडा-
हर्षेण किल विलासप्रकटनव्याजेन यत्तामचुम्बीः तद्वेत्थ स्मरसि । कामशास्त्राभ्यास-
कौशलवशात्सख्यालिङ्गनचुम्बनव्याजेन मां प्रत्यालिङ्गनचुम्बनद्वारा स्वप्रेमभरं यत्सूचि-
तवत्यसि तत्स्मरेति भावः । हे हार्दिनीति भैमीसंशुद्धिर्वा । प्रोष्य, प्रपूर्वाद्भूतेः क्तो
ल्यपि यजादित्वात्संप्रसारणम् । हार्दिनि, (युवादित्वादणि) 'हृदयस्य हृल्लेख—'
(६।३।५०) इति ह्रस्वावे च 'अत इति—' (५।२।११५) ॥ ८१ ॥

जागर्ति तत्र संस्कारः स्वमुखाद्भवदानने ।

निक्षिप्यायाचिषं यत्ता न्यायात्ताम्बूलफालिकाः ॥ ८२ ॥

जागर्तीति ॥ अहं ताम्बूलस्य चर्वितपूगफलनागवल्लीदलस्य फालिकाः शकलानि
स्वमुखात्सकाशाद्भवत्या आनने निक्षिप्य निधाय 'यदीयो निक्षेपः स तस्मै दातव्यो-
ऽन्यथा दण्ड्यः' इति न्यायाच्छास्त्रोक्तयुक्तेर्यत्तास्ताम्बूलफालिकाः (यदहमयाचिषं)
पुनर्मह्यं देहीति याचितवान्, तत्र विषये स्मरणभूतो भावनाख्यः संस्कारो जागर्ति
स्फुरद्रूपो वर्तते तत्स्मरसि किमिलर्थ इति प्रश्नः ॥ ८२ ॥

चित्ते तदस्ति कञ्चित्ते नखजं यत्कुधा क्षतम् ।

प्राग्भावाधिगमागःस्थे त्वया शम्बाकृतं क्षतम् ॥ ८३ ॥

चित्त इति ॥ मयि प्राक् त्वय्यप्राप्तसुरतान्तसुखायामेव सत्यां यो भावाधिगमः
सुरतान्तसुखप्राप्तिस्तद्रूपे आगस्यपराधे तिष्ठति एवंभूते सति मयि विषये वा समरत-
स्यैव सुखहेतुत्वाद्विषमरतस्यासुखहेतुत्वात्कुधा मध्य एव सुखजन्याद्रोषाद्धेतोर्नखजं
क्षतं त्वया शम्बाकृतं प्रथमं फालकृष्टे क्षेत्रे पुनरपि सा(सी)रावदारणवत्प्रथमकृतनख-
क्षतमप्य एव पुनरपि गाढतरं नखक्षतं यदारोपितं तत्ते चित्तेऽस्ति कञ्चित् ? तत्स्मरे-
त्यर्थः । 'शम्बाकृतं द्वितीयं स्यात्' इति निघण्टुः । शम्बाकृतं, 'कृजो द्वितीय—'
(५।४।५८) इति डाच् । लक्षणया प्रयोगः ॥ ८३ ॥

स्वदिग्विनिमयेनैव निशि पार्श्वविवर्तिनोः ।

स्वप्रेष्वप्यस्तवैमुख्ये सख्ये सौख्यं स्मरावयोः ॥ ८४ ॥

स्वेति ॥ स्त्रीयस्त्रीयदिशो विनिमयेनैव परिवर्तनेनैव निशि पार्श्वविवर्तिनोर्वा-
दक्षिणकुक्षिपरिवर्तनशीलयोः न तु यथावस्थितयोः संमुखयोरेवैवंभूतयोरावयोस्तव मम
च स्वप्रेष्वपि निद्रास्वपि मध्ये अस्तं त्यक्तं वैमुख्यं पराङ्मुखत्वं यत्र तादृशे सख्ये मैत्रे
यत्सौख्यं सुखं सुखित्वं वा तत्स्मर । संमुखयोर्हि यथावस्थितयोरेव पार्श्वपरिवर्तने द्वयो-
रपि पृष्ठभागघटनात्पराङ्मुखत्वमेव स्यादिति स्वदिग्विनिमयपूर्वकमेकदैव पार्श्वपरि-
वर्तने वैमुख्याभावाच्चिद्रासमयेऽपि सांमुख्येन यदावयोर्मैत्रीसौख्यं तत्स्मरेत्यर्थः ।
स्वदिग्विनिमयेन पार्श्वपरिवर्तने चान्योन्यं सांमुख्यमेव भवतीति सर्वसाक्षिकम् ।
सौख्यम्, स्वार्थे भावे वा घ्यञ् ॥ ८४ ॥

क्षणं प्राप्य सदस्येव नृणां विमनितेक्षणम् ।

दर्शिताधरमहंशा ध्याय यन्मामतर्जयः ॥ ८५ ॥

क्षणमिति ॥ सदस्येव सभायामेव वर्तमानापि त्वं सभास्थानां नृणां विमनितानि कार्यान्तरदर्शनपराणि कृतानीक्षणानि यत्र येन वा तादृशं क्षणमवसरं दृताद्युत्सवं वा प्राप्य मह्यमङ्गुल्यादिना दर्शितोऽधरे वर्तमानो महंशो मत्कृतो दन्तव्रणो ययैवं-भूता सती तर्जन्यादिना मां यदतर्जयः, तद्ध्याय स्मर । विमनितेति, 'तत्करोति-' (ग० सू० २०४) इति णिचि 'णाविष्ठवत्' इति टिलोपः ॥ ८५ ॥

तथावलोक्य लीलाब्जनालभ्रमणविभ्रमात् ।

करौ योजयताध्ये(धी)हि यन्मयासि प्रसादिता ॥ ८६ ॥

तथेति ॥ तथा अधरदन्तक्षतदर्शनपूर्वं तर्जनीतर्जनाप्रकारमवलोक्य लीलाब्ज-नालस्य कराभ्यां भ्रमणरूपाद्विभ्रमात्तद्याजात्प्रणामप्रसादाञ्जलिबन्धनरूपेण करौ योज-यता संयुक्तौ कुर्वता मया कोपत्याजनपूर्वं यत्प्रसादितासि तदध्ये(धी)हि । स्मरेत्यर्थः । 'इक् स्मरणे' ॥ ८६ ॥

ताम्बूलदानमन्यस्तकरजं करपङ्कजे ।

मम न स्मरसि प्रायस्तव नैव स्मरामि तत् ॥ ८७ ॥

ताम्बूलेति ॥ त्वं त्वदीयकरपङ्कजे मम ताम्बूलदानमन्यस्तकरजमक्षिप्तनखक्षतं प्रायो बाहुल्येन न स्मरसि । अहमपि मदीयपाणिपद्मे त्वत्कृतं तृषाच्छेदकं यथा ताम्बूलदानमक्षिप्तनखक्षतं बाहुल्येन नैव स्मरामि । किंतु, अन्योन्यवीटिका-दानक्षणे प्रेमभरात्पाणिपद्मगर्भारोपितनखक्षतमेव सदा ताम्बूलदानमावयोः, तत्स्म-रेति भावः ॥ ८७ ॥

तदध्ये(धी)हि मृषोद्यं मां हित्वा यत्त्वं गता सखीः ।

तत्रापि मे गतस्याग्रे लीलयैवाच्छिनस्तृणम् ॥ ८८ ॥

तदिति ॥ कमप्यपराधं कृत्वाप्यहमेतन्नाकार्षमित्यादिमृषोद्यमलीकभाषिणं मां कोपेन हित्वा सखीः प्रति गता त्वं तत्रापि सखीसमीपे भवदीयपृष्ठदेशानुवर्तित्वेन गतस्य मेऽग्रे लीलयैव स्वभावेनैव यत्तृणमच्छिनश्चिच्छेद(दिथ), तदध्ये(धी)हि इति पूर्ववत् । अद्यप्रमृत्यलीकभाषिणस्तवाहं न कापि, त्वं मम न कोऽपीति मैत्रीविच्छेद-सूचकं तृणच्छेदं यथा बालकाः कुर्वन्ति, तद्वत्त्वयापि कृतमिति स्मरेत्यर्थः । मृषो-द्यम्, 'राजसूय—' (३।१।११४) इति निपातः ॥ ८८ ॥

स्मरसि प्रेयसि ! प्रायो यद्वितीयरतासहा ।

शुचिरात्रीत्युपालब्धा त्वं मया पिकनादिनी ॥ ८९ ॥

स्मरसीति ॥ हे प्रेयसि ! बाल्मवात्सौकुमार्यविशेषाच्च द्वितीयरताभिलाषिणो मम द्वितीयस्य रतस्यासहा, तथा,—पिकवन्नदति तच्छीला कोकिलतुल्यकूजना त्वं मया शुचिरात्री ग्रीष्मर्तुसंबन्धिनी रात्रीत्युपालब्धा सोपालम्भमामन्त्रितासि तत्प्रायः स्मरसि कथयेत्यर्थः । शुचिरात्रिरपि स्वल्पप्रमाणत्वादेकवारसुरतनिर्माणेनैव जातप्रभातत्वाद्वि-तीयसुरतनिर्माणसहा वसन्तनैकव्याच्च पिकनादोऽस्यां वर्तत इति तत्रापि प्रभाते

कोकिलालपो भवतीत्यर्थः । यद्वा,—वसन्तस्यातीतत्वात्कोकिलानामभावात्पिकव्यति-
रिक्ताः पक्षिणोऽपिकाः, तच्चादयुक्ता ॥ ८९ ॥

भुञ्जानस्य नवं निम्बं परिवेविषती मधौ ।

सपत्नीष्वपि मे रागं संभाव्य स्वरुषः स्मरेः ॥ ९० ॥

भुञ्जानस्येति ॥ मधौ वसन्ते नवं नूतनसमागतपत्रपुष्पादिकं निम्बं भुञ्जानस्य
मे सपत्नीष्वपि रागं प्रीतिं संभाव्यानुमाय कोपवशात् पुनःपुनः निम्बमेव मम भोज-
नार्थं परिवेविषती पात्रे परितः क्षिपन्ती त्वं स्वरुषः स्वीयान्कोपान् स्वकोपस्य वा
स्मरेः । मधुरतरशर्करादिपरित्यागेनातिकटुरसेऽपि चेदस्यैवं रुचिस्ताहिं मदीयापेक्षया-
ऽतिहीनास्तु मत्सपत्नीष्वप्यस्य रुचिः स्यादिति संभाव्य बहुतरं निम्बमेव भुङ्क्ष्वेति
वारंवारमतिकटुनिम्बातिदानेन यत्कोपान्मां प्रति व्यञ्जितवत्यसि तत्स्मरेति भावः ।
वसन्ते च जना निम्बं भुञ्जते । परिवेविषती, परिवेषणार्थात् परिपूर्वाद्विषेः शता 'श्लै'
(६।१।१०) इति द्विवचनम् । स्वरुषः, 'अधीगर्थ—' (२।३।५२) इति षष्ठी,
कर्मत्वविवक्षया द्वितीया वा ॥ ९० ॥

स्मर शार्करमाखाद्य त्वया राद्धमिति स्तुवन् ।

स्खनिन्दारोषरक्तात्तु यदभैषं तवाधरात् ॥ ९१ ॥

स्मरेति ॥ शार्करं शर्कराविकारभूतं शर्करासंस्कृतं वा किमपि भक्ष्यमाखाद्य एत-
त्सर्वातिशायिरसममृतस्त्राविहस्तया त्वया साधितं किमिति खादातिशयानतिस्तुवन्
वारं वारं तदेव वर्णयन्नहं सर्वातिशायिरसमेतच्छार्करमिति स्तुतौ अधरस्यापि सर्व-
मधुरत्वान्तःपातितया निन्दापर्यवसानान्मदपेक्षयाप्येतदधिकरसमित्ययं वर्णयति ।
ननु तर्हि अद्यप्रभृति अयमेतदेव रसयतु, मम तु कथाप्यनेन न कार्येति स्खनिन्दया
रोषस्तेन रक्तात्तवाधरात्पुनर्यदभैषं भीतवानस्मि तत्स्मर । कोपेन लौहित्यं युक्तम् ।
त्वदधरकल्पशार्करवर्णनया कुपितया त्वयाधरस्फुरणादिना व्यञ्जितात्कोपाद्यदभैषं
तत्स्मरेति भावः । शार्करम्, विकारे संस्कृतार्थे वाऽण् । अधरात्, 'भीत्रा—'
(१।४।२५) इत्यपादानत्वम् ॥ ९१ ॥

मुखादारभ्य नाभ्यन्तं चुम्बं चुम्बमत्तवान् ।

न प्रापं चुम्बितुं यत्ते धन्या तच्चुम्बतु स्मृतिः ॥ ९२ ॥

मुखादिति ॥ मुखादारभ्य नाभ्यन्तं नाभिपर्यन्तं त्वदङ्गं चुम्बं चुम्बं चुम्बित्वा
चुम्बित्वा अतृप्तवान् असमाप्तचुम्बनेच्छुः (च्छः) सन्नहं स्मरमन्दिरं यत्त्वदङ्गं पाण्या-
दिना प्रतिबन्धाद्वातिशयाद्वा गोपितत्वाच्चुम्बितुं न प्रापं तत्स्मरमन्दिरं धन्या स्मृति-
चुम्बतु । तत्स्मरमन्दिरं स्मृतिविषयीभवतु । अतिरागात्स्मरमन्दिरमपि चुम्बितुं
प्रवृत्तस्य मम तन्न दत्तवती तत्स्मरेति भावः । चक्रवर्तिनापि मया यच्चुम्बितुं न प्राप्तं
तत्स्मृत्या प्राप्तम्, अत एव सा धन्येति भावः । मुखाक्षिकक्षाकुचनाभिमूलवराङ्ग-
भागाश्चुम्बनस्थानानि ॥ ९२ ॥

१ 'यद्वा, अपि-शब्दः समुच्चये । वर्षाकालतानिध्यात् कस्य जलस्य नादोऽस्यां सा
कनादिनी' इत्यधिकं सुखावबोधायाम् ।

कमपि स्मरकेलिं तं स्मर यत्र भवन्निति ।

मया विहितसंबुद्धिर्व्रीडिता स्मितवलयसि ॥ ९३ ॥

कमिति ॥ त्वं कमपि तमनिर्वचनीयं लोकोत्तरपुरुषायिताख्यं स्मरकेलिं स्मर ।
(तं कम—) यत्र कामकेलौ पुंस्त्वारोपेण भवन्नित्येवं पुलिङ्गोचितसंबुद्ध्या मया
विहिता संबुद्धिर्यस्याः सा त्वं व्रीडिता स्मितवलयसि । कामशास्त्राभ्यासकौशलाद्यद्विपरीत-
सुरतमकार्षीः, तत्स्मरेत्यर्थः । केलेः पुंस्त्वं पूर्वं दर्शितम् ॥ ९३ ॥

नीलंदाचिवुकं यत्र मदाक्तेन श्रमाम्बुना ।

स्मर हारमणौ दृष्टं स्वमास्यं तत्क्षणोचितम् ॥ ९४ ॥

नीलदिति ॥ तत्रोक्तरूपे पुरुषायिते ललाटकपोललिखितपत्रवल्लीसंबन्धना
मदेन कस्तूर्याक्तेन मिश्रितेन कलुषितेन गच्छता श्रमाम्बुना आचिवुकं हनुभागमभि-
व्याप्य नीलनीलवर्णं भवदुपरिस्थितत्वादधोविलोकयतो मुखस्य कस्तूरीमिलितेन गलता
श्रमजलेन चिवुकसंबन्धस्यौचित्यानीलं भवत् एवंभूतम्, अधोभागे वर्तमानस्य मम
हृदि वर्तमाने मुक्ताहारमध्यमणौ तत्क्षणे विपरीतरताचरणसमये तल्लक्षण उत्सवे बोचि-
तमुक्तरीत्या योग्यम्, अथ च,—पुरुषायितक्षणे तादृशस्य श्रमजलस्य कूर्चकान्ति-
दायित्वेनोचितम्, दृष्टं स्वमास्यं स्मर । 'मदो रेतसि कस्तूर्यां गर्वं हर्षेभदानयोः' इत्य-
भिधानात् 'मद'शब्द एकदेशलक्षणया मृगमदवाची । नीलद्, आचारक्रियन्ता-
च्छता । 'नील वर्णे' धातुरिति केचित् ॥ ९४ ॥

स्मर तन्नखमत्रोरौ कस्तेऽर्धादिति ते मृषा ।

हीदैवतमलुम्पं यद्भूतं रतपरोक्षणम् ॥ ९५ ॥

स्मरेति ॥ अहं अत्रास्मिन्ने तवोरौ को नखमधाईतवानिति मृषा असत्य-
भाषी सन् हीरेव दैवतं यस्य तत्, अत एव रतस्य परोक्षं परोक्षकरणं ब्रह्मचर्यरूपं
सुरतप्रतिबन्धकं व्रतं नियमं यदलुम्पं निवर्तितवान् तत्स्मर । परपुरुषसंबन्धशङ्कोत्या-
दनार्थं मृषाभाषणेन रसान्तरमुत्पाद्य लज्जाकृतं सुरतप्रतिबन्धकमनुद्योगं यन्निवर्तित-
वांस्तत्स्मरेत्यर्थः । व्रतं सदैवतं भवतीति हीदैवतमित्युक्तम् ॥ ९५ ॥

वनकेलौ स्मराश्वत्थदलं भूपतितं प्रति ।

देहि मह्यमुदस्येति मद्गिरा व्रीडितासि यत् ॥ ९६ ॥

वनेति ॥ त्वम् इति मद्गिरा यद्व्रीडितासि तत्स्मर । इति किम्—हे भैमि । त्वं
चैनकेलौ आरामविहारसमये भुवि पतितमश्वत्थदलं प्रति उद्दिश्य इदम् उदस्यं पाणि-
नोत्क्षिप्य मह्यं देहीति । 'अश्वत्थपत्रसदृशं विपुलं च शुभम्' इति कामशास्त्रवचनाद्भू-
पतिताश्वत्थदलयाचनेन वराङ्गयाचनस्य सूचितत्वाद्यद्व्रीडितासि तत्स्मरेति भावः ॥ ९६ ॥

१ 'नीलज्जातश्मश्रु यत्रेति पाठो दुर्योज्यत्वाच्चिन्त्यः' इति सुखावबोधा । २ अत्र
'अदात्' इति पठनं निष्प्रयोजनं, दानार्थं धा-धातोः 'मयि भृशं धेहि' (माल० १।३)
इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । ३ 'वनकेलौ आरामविहारसमये' इति 'व्रीडिता' इत्यतः प्राग्योजनं
सापिष्टम् । ४ 'अथ च,—उत्क्षिप्य (उच्छेद्य) देहीति याचितेन भगोपमस्य तस्योर्ध्वाभावेन
पुरुषायितसुरतस्यापि सूचितत्वाद्यलज्जितासीति' इति सुखावबोधायामधिकम् ।

इति तस्या रहस्यानि प्रिये शंसति सान्तरा ।

पाणिभ्यां पिदधे सख्याः श्रवसी ह्रीवशीकृता ॥ ९७ ॥

इतीति ॥ सा भैमी प्रिये इति पूर्वोक्तप्रकारेण तस्या भैम्या रहस्यानि एकान्तरतवृत्तानि शंसति सति ह्रीवशीकृता लज्जिता सती अन्तरा मध्य एवासमाप्त एव वचने पाणिभ्यां सख्याः कलायाः श्रवसी कर्णौ पिदधे आच्छादितवती । इतः परमप्य-
(ति)संगुप्तमपि रहस्यमस्यै कथयिष्यति, तदनया नाकर्णनीयमिति बुद्ध्या तस्याः कर्णौ प्यधत्तेत्यर्थः ॥ ९७ ॥

कर्णपिधान एवोत्प्रेक्षते—

कर्णौ पीडयती सख्या वीक्ष्य नेत्रासितोत्पले ।

अप्यपीडयतां भैमीकरकोकनदे तु(जु) तौ ॥ ९८ ॥

कर्णाविति ॥ भैमीकरावेव कोकनदे रक्तोत्पले अपि कर्तारौ (?) सख्याः कलाया नेत्रे एवासितोत्पले तस्या एव कर्णौ पीडयती यन्त्रयन्ती वीक्ष्य तौ कलाकर्णौ कर्मभूतौ अपीडयतां तु । कलानेत्रनीलोत्पलयोराकर्णपूर्णतया कर्णाक्रमणात्पीडाकरण-
मिव । भैमी-कररक्तोत्पले अपि साजालानेत्रनीलोत्पलसाहायकाचरणबुद्धेव स्पर्ध-
येव वा (भैमीकरकोकनदे अपि) तत्कर्णौ पीडयामासतुः किमिति भावः ।
सवर्णयोः साहायकं स्पर्धा च युक्ता । पीडयती, 'वा नपुंसकस्य' (७।१।७९)
इति नुमभावः ॥ ९८ ॥

पुनरप्यन्यथोत्प्रेक्षते—

तत्प्रविष्टं सखीकर्णौ पत्युरालपितं ह्रिया ।

पिदधाविव वैदर्भी खरहस्याभिसंधिना ॥ ९९ ॥

तदिति ॥ वैदर्भी सखीकर्णौ प्रविष्टं तत्पूर्वोक्तं रहस्यरूपं पत्युरालपितं खरहस्य-
मेतत्कर्णाभ्यां सकाशाद्द्विर्मा गादित्यभिसंधिनाभिप्रायेणेव ह्रिया पिदधौ आच्छादित-
वती । अन्यदपि गोप्यं वस्तु भाण्डे निक्षिप्यान्यो मा स्म ज्ञासीदिति तद्वारं
पिधीयते ॥ ९९ ॥

तमालोक्य प्रियाकेलिं नले सोत्प्रासहासिनि ।

आरात्तत्त्वमबुद्धापि सख्यः सिष्मिथिरेऽपराः ॥ १०० ॥

तमिति ॥ आरादूरे स्थिता अप्यपराः सख्यस्तत्त्वं नलहासकारणमबुद्धापि
सिष्मिथिरे जहसुः । कस्मिन्सति—नले तं पूर्वोक्तं प्रियायाः केलिमालोक्य सोत्प्रास-
हासिनि उत्प्रासेनोच्चैस्त्वेन सह यथा तथा हसति सति । नलाट्टहासश्रवणमात्रेण
सिष्मिथिर इत्यर्थः ॥ १०० ॥

दम्पत्योरुपरि प्रीत्या ता धराप्सरसस्तयोः ।

ववृषुः सितपुष्पाणि सुरभीणि मुखानिलैः ॥ १०१ ॥

दम्पत्योरिति ॥ ताः सख्य एव धरायामुर्वदयाद्यप्सरसस्तयोर्दम्पत्योरुपरि

प्रीत्या प्रेमातिशयेन पुरभीणि स्मितान्येव पुष्पाणि ववृषुः । सर्वा अपि सख्यस्तावुभौ
क्रीडावशाज्जहसुरित्यर्थः । मुखानिलपुरभित्वेन तासां पद्मिनीत्वं सूचितम् । तयोः,
'षष्ठतसर्थ—' (२।३।३०) इति षष्ठी ॥ १०१ ॥

तदास्यहसिताज्जातं स्मितमासामभासत ।

आलोकादिव शीतांशोः कुमुदश्रेणिजृम्भणम् ॥ १०२ ॥

तदिति ॥ तस्य नलस्यास्यहसिताज्जातमासां सखीनां स्मितं शीतांशोरोलोका-
त्प्रकाशाज्जातं कुमुदश्रेण्या जृम्भणं विकासनमिवाभासत । 'तदस्य' इति
क्वचिष्ठाः ॥ १०२ ॥

प्रत्यभिज्ञाय विज्ञाऽथ खरं हासविकखरम् ।

सख्यास्तासु स्वपक्ष्याः कला जातबलाऽजनि ॥ १०३ ॥

प्रतीति ॥ अथ सखीसमूहहासानन्तरं विज्ञाऽतिचतुरा कला तासु सखीषु मध्ये
स्वपक्ष्या निजमित्रभूतायाः कस्याश्चित्सख्याः खरं हासेन विकखरं सुव्यक्तम्, अत
एव सोऽयं मत्सख्या एव खर इति प्रत्यभिज्ञाय परोक्षप्रत्यक्षोभयांशात्मकज्ञानविषयं
कृत्वा जातं बलं यस्यास्तादृशी भैमी प्रतारणार्थं ससहायोत्साहशक्तियुक्ता वाऽजनि ।
मत्पक्षीयाऽत्र विद्यतेऽतोऽस्याः सकाशान्मां मोचयिष्यति, शिष्टं वाकर्णयिष्यतीति
साश्वासाम्भूदिति भावः । अन्योऽपि केनचित्प्रतिबद्धः स्वपक्षीयं दृष्ट्वा जातबलो भवति ।
सखीखरश्रवणं तु कर्णपिधानात्पूर्वमेव ज्ञातव्यम् । अन्यथा खरश्रवणानुपपत्तेः ।
भैमीकरयोः क्रोमलतरतया कर्णनिविडपीडने सामर्थ्याभावेन वा श्रवणोपपत्तिः १०३

साह्वयोच्चैरथोचे तामेहि खर्गेण वञ्चिते ! ।

पिब वाणीः सुधावेणीर्नृपचन्द्रस्य सुन्दरि ! ॥ १०४ ॥

सेति ॥ अथ स्वपक्षीयखरप्रत्यभिज्ञानानन्तरं सा कला तां स्वसखीमुच्चैस्तारखरं
यथा तथाह्वय इति ऊचे । इति किम्—दूरस्थत्वात् हे खर्गसुखेन वञ्चिते सुन्दरि !
एहि समीपमागच्छ, आगत्य त्वं नृप एवाह्लादकत्वाच्चन्द्रस्तस्य सुधावेणीरमृतप्रवाहरूपा
वाणीः पिब सादरमाकर्णयेति । खर्गेऽपि चन्द्रामृतपानमेव विशिष्टं नलपरिहासा-
कर्णनसुखं खर्गसुखमेव तदनुभवत्यर्थः ॥ १०४ ॥

साऽशृणोत्तस्य वाग्भागमनत्यासत्तिमत्यपि ।

कल्पग्रामाल्पनिर्घोषं बदरीव कृशोदरी ॥ १०५ ॥

सेति ॥ कलया आहूता अनत्यासत्तिमत्यपि अत्यन्तनैकद्व्यरहितापि यत्र स्थितौ
किञ्चिच्छ्रूयते किञ्चिन्नेति तत्र स्थिता कृशोदरी सा कलासखी तस्य वाचो भागं शिष्ट-
मंशमशृणोत् । कलाकर्णयोर्भैम्या पिहितत्वादाहूता सखी नलकथ्यमानरहस्यकथाशेष-
मशृणोदित्यर्थः । का कसिव—कृशोदरी कृशमध्या । अल्पजनेति यावत् । एवंभूता
बदरी कल्पग्रामनाम्नो ग्रामस्याल्पनिर्घोषं लोककलकलं तत्र पठतां वेदध्वनिं वा

१ 'स्वपक्ष्या इति देगादित्वाद्यः । स्वपक्ष्या इति पाठे—पक्षशब्दस्य नित्यपुल्लिङ्गत्वा-
त्पुरुषासंभवाद्बुद्धीहिः कार्यः' इति सुखावबोधा । २ 'इवाचैताम्' इति मूलपुस्तकपाठः ।

तमिव । बदरिकाश्रमस्थो लोकः मुनिजनस्थानभूतकल्पप्रामनिवासिनो जनस्य कोलाहलं शृणोतीति ती(तै)र्थिकप्रसिद्धिः ॥ १०५ ॥

अथ स्वपृष्ठनिष्ठायाः शृण्वत्या नैषधाभिधाः ।

नलमौलिमणौ तस्या भावमाकलयत्कला ॥ १०६ ॥

अथेति ॥ अथ कलासख्या नलवाक्यशेषश्रवणानन्तरं कला स्वपृष्ठे निष्ठा स्थितिर्यस्याः कर्णपिधानपरतया कलापश्चाद्भागे स्थितायाः, तथा,—कलासखीं प्रति रहस्यं ब्रुवतो नैषधस्याभिधा वचनानि शृण्वत्यास्तस्या भैम्या भावं रहस्यकथनाद्वा सकोपायभिव्यञ्जकमुखचेष्टाविशेषं नलस्य मौलिमणौ शिरोरत्ने प्रतिबिम्बवशादाकलयद-
ज्ञासीत् । ददर्शेत्यर्थः । नलेन कलासखीं प्रति रहस्ये उक्ते भैम्या हास्यकोपादिचेष्टं नलमौलिरत्ने प्रतिबिम्बितं सा कला ददर्श, न त्वशृणोदित्यर्थः ॥ १०६ ॥

प्रतिबिम्बेक्षितैः सख्या मुखाकूतैः कृतानुमा ।

तद्ग्रीडाद्यनुकुर्वाणा शृण्वतीवान्वमायि सा ॥ १०७ ॥

प्रतिबिम्बेति ॥ प्रतिबिम्बे ईक्षितैः सख्याः पृष्ठस्थिताया भैम्याः स्वपक्षसख्या मुखाकूतग्रीडाहास्यादिस्वचक्रमुखसंकोचविकासादिचेष्टितैः कृत्वा कृताऽनुमितिर्न यथा तादृखविकारदर्शनात्प्रायेण नलेनैवमुक्तं स्यादित्येवंकृता नलवाक्यार्थसंभावना यथा सा; तथा,—तस्या भैम्याः स्वपक्षसख्या वा नलवाक्यानु रूपं ग्रीडाद्यनुकुर्वती प्रतिबिम्बदर्शनादेवाङ्गसंकोचाद्यभिनयेनानुकुर्वाणा दर्शयन्ती सा कला भैमीपाणिपिहित-
कर्णाऽपि तद्ग्रीडाद्यनुकरणादेव भैमीवत्, सखीवद्वा नलवचनं शृण्वतीवान्वमानि(यि) भैमीनलाभ्यां संभाविता । तद्ग्रीडादि, 'न लोका—' (२।३।६९) इति निषेधा-
द्वितीया । अनुकुर्वाणा, 'अनुपराभ्यां कृजः' (१।३।७९) इति परस्मैपदविधाना-
च्छानजभावे 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' (३।२।१२९) इति ताच्छील्ये
शक्तौ वा चानश् ॥ १०७ ॥

कारं कारं तथाकारमूचे साऽशृण्वंतमाम् ।

मिथ्या वेत्थ गिरश्चैतद्वर्थाः स्युर्मम देवताः ॥ १०८ ॥

कारमिति ॥ सा कला तथा पूर्वोक्तं भैम्याः स्वपक्षसख्या वा नलमौलिमणिदृष्टं मुखग्रीडाहर्षाद्याकारं कारं कारं कृत्वा कृत्वा अनया सर्वं श्रुतमिति यथा प्रतीतिर्भवति तथाभिनयं कृत्वा इति ऊचे । इति किम्—अहं भवदीयं सर्वं वृत्तान्तमशृण्वंतमां नितरामाकर्णितवत्यसि । हे भैमि ! त्वं भवद्वचनश्रवणसूचिका मम गिरो मिथ्या चेद्वेत्थ जानीषे । अनाकर्णितमप्याकर्णितमियं वदतीति मन्यसे चेत्तत्तर्हि अभीष्ट-
सिद्ध्यर्थं प्रत्यहं पूज्यमाना मम गौर्यादीष्टदेवता निष्फलाः स्युरिष्टदायिन्यो मा भूवन्निति मया शपथः क्रियत इति नलं प्रत्यवोचद्वा । अशृण्वंतमाम्, 'तिङ्श्च' (५।३।५६)
इति तमप् ॥ १०८ ॥

मत्कर्णभूषणानां तु राजन्निविडपीडनात् ।

व्यथिष्यमाणपाणिस्ते निषेद्धुमुचिता प्रिया ॥ १०९ ॥

इति सा मोचयांचक्रे कर्णौ सख्याः करग्रहात् ।

पत्युराश्रवतां यान्त्या मुधायासनिषेधिनः ॥ ११० ॥

मदिति ॥ इतीति ॥ युग्मम् । सा कला इति पूर्वोक्तं नलं प्रत्युक्त्वा सख्या भैम्याः करग्रहात् पाणिभ्यां पीडनात्सकाशात्कर्णौ मोचयांचक्रे । अर्थोद्भूत्यैव प्रयोज्यया । तृतीयान्त(पाठ)स्तु स्पष्टार्थः । किंभूतायाः—कर्णपिधानरूपान्मुधायासादृथा-प्रयासान्निषेधिनो निवारयितुः पत्युराश्रवतां वचनकारित्वं यान्त्या गच्छन्त्याः । तद्वचनकारिण्या इत्यर्थः । शपथरूपं कलावचनमाकर्ण्य कर्णपिधानप्रयासो व्यर्थ इति निविडपीडनात्तव पाणिपीडैव भविष्यतीति तत्कर्णौ मुञ्चेति नलवचनाद्वैसी तत्कर्णवमुद्ध-दित्यर्थः । इति किम्—हे राजन् ! मत्कर्णपिधानवशान्मत्कर्णभूषणानां निविडपीडना-द्धेतोस्तु पुनः सौकुमार्यातिशयादितः परमपि व्यथिष्यमाणौ पीडां प्राप्स्यन्तौ पाणी यस्यास्तादृशी ते तव प्रिया निषेद्धुमुचितेति । कर्णपिधानफलं नास्ति पिधानप्रयासो व्यर्थः, प्रत्युतास्याः पाणिपीडा भविष्यतीतीयं त्वया निषेध्येत्यर्थः ॥ १०९-११० ॥

श्रुतिसंरोधजध्वानसंततिच्छेदतालताम् ।

जगाम झटिति त्यागस्वनस्तत्कर्णयोस्ततः ॥ १११ ॥

श्रुतीति ॥ ततः कर्णमोचनानन्तरं ततो विस्तृतो वा तस्याः कलायाः कर्णयोः झटिति शीघ्रं त्यागस्तस्माच्छीघ्रहस्तमोचनाज्जातो यथादिस्वनः स श्रुत्योः संरोधा-न्निविडपीडनाज्जातो यो ध्वानः शब्दस्तस्य संततिरविच्छिन्नता निरन्तरसमुत्पन्नो गुमुगुमारव इति यावत्, तस्य च्छेदे विरतौ तालतां हस्तालद्वयवाद्यपरिच्छेद्य-गीतादिक्रियामानभूतकालतां जगाम । झटितिमुद्रितकर्णमोचनादनुभूयमानादि-शब्दः, कर्णपिधानसमयेऽनुभूयमानगुमुगुमारवविरामज्ञापकोऽभूदित्यर्थः । एतच्च स्वप्रत्यक्षसिद्धम् ॥ १११ ॥

सापसृत्य कियद्दूरं मुमुदे सिम्भिये ततः ।

इदं च तां सखीमेत्य ययाचे काकुभिः कला ॥ ११२ ॥

सेति ॥ सा कला ततोऽनन्तरं तस्माद्भैम्युपवेशनस्थानाद्वा सकाशात्किञ्चित्किञ्चि-दूरमपसृत्य गत्वा मुमुदे सिम्भिये । प्रतारणकौशलवशाज्जहास च । तां स्वसखीं श्रुत-नलवचनामेत्येदं वक्ष्यमाणं काकुभिरर्थविशेषव्यञ्जकैरुचनीचैर्चनिकारैः कृपणभाषणै-र्ययाचे च । अवोचदिति यावत् ॥ ११२ ॥

अभिधास्ये रहस्यं ते यदश्रावि मयानयोः ।

वर्णयाकर्णितं मह्यमेह्यालि ! विनिमीयताम् ॥ ११३ ॥

अभिधास्य इति ॥ हे सखि ! मयाऽनयोर्यद्ग्रहस्यमश्रावि, अहं तद्ग्रहस्यं तुभ्य-मभिधास्ये मत्कर्णपिधानानन्तरमनयो रहस्यं त्वया आकर्णितं तत्त्वं मह्यं वर्णय कथय

एहि शीघ्रमागच्छ विनिमीयतां परिवृत्तिः कियताम् । मह्यम्, 'क्रियया यमभिप्रैति—'
(वा० १०८५) इति संप्रदानत्वम् । भिन्नवाक्यत्वादन्यादेशाभावाज्ज मयादेशः ॥ ११३ ॥

वयस्याभ्यर्थनेनास्याः प्राकूटश्रुतिनाटने ।

विस्मितौ कुरुतः सैतौ दम्पती कम्पितं शिरः ॥ ११४ ॥

वयस्येति ॥ अश्रुतरहस्यश्रवणार्थमाह्वताया वयस्याया अभ्यर्थनेन स्वाश्रुतश्रवण-
प्रार्थनेन हेतुनास्याः कलायाः 'अशृण्वन्तमाम्' इत्यादि प्राकूटश्रुतिः पूर्वं कृतं मिथ्या-
शिरःकम्पादिपूर्वं श्रवणं तस्या नाटनेऽभिनये विस्मितौ अनया कथमावां प्रतारितौ
स्वः दृष्टं दृष्टमिति मियोवचनपूर्वं साश्चर्यौ तौ दम्पती शिरः कम्पितं कुरुतः स्म ।
नाटने, चौरादिकाच्चाटेर्नपुंसके भावे ल्युट् ॥ ११४ ॥

तथालिमालपन्तीं तामभ्यधान्निषधाधिपः ।

आस्व तद्वञ्चितौ स्वश्चेन्मिथ्याशपथसाहसात् ॥ ११५ ॥

तथेति ॥ निषधाधिपः तथा रहस्यविनिमयकथनप्रार्थनरूपेण स्वपक्षभूतामर्लिं
प्रत्यालपन्तीं तां कलामभ्यधादवोचत् । हे कले ! मिथ्याशपथरूपात्साहसादविचारित-
कारित्वाद्धेतोश्चेद्यथावां कर्णमोचनार्थमेव तथालीकवचनोक्त्या वञ्चितौ प्रतारितौ खौ
भवावस्थाहिं आस्व तिष्ठ । तत्तर्हि आस्वेति भिन्नं वा । प्रतारणनिमित्तां तर्जनीं कि-
मूचे इत्यर्थः ॥ ११५ ॥

प्रत्यालापीत्कलापीमं कलङ्कः शङ्कितः कुतः ।

प्रियापरिजनोक्तस्य त्वयैवाद्य मृषोद्यता ॥ ११६ ॥

प्रतीति ॥ कलापीमं नलं प्रति उद्दिश्यालापीदवोचत् । हे राजन् ! त्वया
प्रियाया भैम्याः परिजनस्य सेवकभूताया ममोक्तस्य वचनस्यैतावत्सु दिनेषु मध्येऽथैव
मृषोऽद्यता मिथ्याभाषणतारूपः कलङ्को दोषः कुतः कस्माद्धेतोः शङ्कितः संभावितः,
तत्कारणं कथयेति । सत्यवादिन्या भैम्याः परिचारिकाया ममालीकभाषित्वं संभाव-
यितुमप्यशक्यमित्यर्थः । भैमी रात्रिवृत्तमपि सुरतमस्मदग्रेऽवृत्तमिति कथयति । परि-
जनश्च प्रभुसदृशो युक्तः । तथालीकभाषणं मम गुण इव न तु कलङ्क इत्यपि । 'परि-
जनस्योक्तौ' इति च पाठः ॥ ११६ ॥

स्ववचनस्य सत्यतां प्रतिपादयति—

सत्यं खलु तदाश्रौषं परं गुमुगुमारवम् ।

शृणोमीत्येव चावोचं न तु त्वद्वाचमित्यपि ॥ ११७ ॥

सत्यमिति ॥ अहं तदा श्रवणपिधानकाले खलु निश्चितमश्रौषमिति सत्यम्, परं
केवलं गुमुगुमारवं न तु त्वद्वचनम् । तथा च,—श्रवणमात्रं सत्यमेवेत्यर्थः । शपथ-
करणसमये धातोः सकर्मकत्वेऽपि कर्माविवक्षयाहं शृणोमीत्येव चावोचम्, न तु
त्वद्वाचमिति विशेषणमप्यवोचम् । शपथोऽपि साधारणश्रवणमात्रविषयत्वात्सत्यं

१ 'शिरःकम्पं चक्रुरिति विसयभावोक्तिः' इति जीवातुः ।

एवेति न कथंचिदपि ममालीकभाषित्वं त्वया शङ्कनीयमित्यर्थः । अशृण्वन्तमामिति तत्रोक्तत्वादत्र शृणोमीति श्रवणमात्रोपलक्षणपरं न तु भूतवर्तमानपरमिति ज्ञातव्यम् ॥ ११७ ॥

‘व्यर्थाः स्युर्मम देवताः’ (नै० २०।१०८) इत्यत्र ‘देवता’शब्दस्यान्यार्थत्वेन ‘शपथो मया न कृत एव’ इति समर्थयते—

आमन्त्र्य तेन देव ! त्वां तद्वैयर्थ्यं समर्थये ।

शपथः कर्कशोदकः सत्यं सत्योऽपि दैवतः ॥ ११८ ॥

आमन्त्रयेति ॥ हे राजन् ! अहं तेन ‘व्यर्थाः स्युः—’ (नै० २०।१०८) इत्यादिवाक्येन देवेति त्वामामन्त्र्य संबोध्य ताः श्रवणप्रतिपादका ‘अशृण्वन्तमामि’त्यादयो मम गिरो व्यर्था अलीकाः स्युः, यथा त्वं मिथ्याभूता वेत्थ तादृश्य एव कामं स्युरिति अशृण्वन्तमामित्यादीनां त्वद्वचनप्रतिपादिकानामपि गिरां वैयर्थ्यमेव समर्थये सिद्धान्तत्वेन प्रतिपादयामि । अथ च,—या गुमुगुमारवरूपा अश्रौषम्, याश्च त्वं मिथ्या वेत्थ तासां गिरामनुकरणशब्दत्वादर्थशून्यत्वाज्जिरर्थकत्वाद्वैयर्थ्यं समर्थये । पूर्वं कृतस्य शपथस्यान्यमर्थं कृत्वा कथमपलपसीत्यत आह—‘सत्येनापि शपेयस्तु देवामिगुरुसंनिधौ । तस्य वैवस्वतो राजा धर्मस्यार्थं निवृण्वन्ति ॥’ इत्यादिमन्वादि- (?)वचनप्रामाण्याद्देवतासंबन्धी सत्योऽपि शपथः सत्यं निश्चितं यस्मात्कर्कशोदकः दारुणपरिणामः, किं पुनरसत्यः तस्मादिति ज्ञात्वा मया शपथो न कृत एव, परं देवस्यैव शपथभ्रान्तिर्जातेत्यर्थः । अत एव त्वां देवेत्यामन्त्रितवती । दैवतः सत्योऽपि शपथः कर्कशोदक इति यन्मन्वादिभिरुक्तम्, तत्सत्यं, यस्माच्छपथभ्रान्त्या संप्रत्येव त्वया, मयि कलङ्क आरोपित इत्यर्थं इति वा ॥ ११८ ॥

इदानीम् ‘आर्जवं हि कुटिलेषु न नीतिः’ इति न्यायादलीकभाषणेऽप्यदोषत्वमाह—

असंभोगकथारम्भैर्वैश्वयेथे कथं नु माम् ।

हन्त सेयमनर्हन्ती यन्न विप्रलभे युवाम् ॥ ११९ ॥

असंभोगेति ॥ हे भैमीनलौ ! युवां भैमी मह्यं स्पृष्टुमपि न ददाति, नलेनाहं कदाचिदपि न स्पृष्टापि’ इत्यसंभोगकथारम्भैरन्योऽन्यसंभोगाभावविषयवृत्तान्तरम्भैर्मिथोनुभूतसुरतभरनिहवैः कृत्वा मां कथं नु कथमिव वक्ष्येथे प्रतारयथः ? यत् तु पुनः अहं कर्माभूतो युवां विप्रलभे प्रतारयामि सेयमनर्हन्ती अयोग्या अनुचितकारिणी हन्त कष्टं चित्रं वेति काकुः । भवन्त्यामहं वक्ष्यनीया मया तु भवन्ती न वक्ष्यनीया का वा रीतिरियम्, वक्षनकरणसाम्यात्समदोषगुणौ, ‘युवामहं’ चेति भावः । अर्हन्तीति ‘अर्हः प्रशंसायाम्’ (३।२।१३३) इति शतरि उगित्वान्धीपि नुम् । युवां कर्तृत्वेन (कर्मत्वेन) चावृत्त्या योज्यम् ॥ ११९ ॥

१ ‘अनाहन्तीति पाठे—यत्पुनर्युवामहं विप्रलभे सेयमनार्हन्ती अवोरयता । अथांन्मनेत्यर्थः’ इति सुखावबोधा ।

कर्णे कर्णे ततः सख्यौ श्रुतमाचख्यतुर्मिथः ।

मुहुर्विस्मयमाने च स्मयमाने च ते बहु ॥ १२० ॥

कर्ण इति ॥ ततः स्ववचकत्वदोषपरिहारानन्तरं भैमीश्वरतप्रागल्भ्ये मुहुर्विस्मयमाने आश्चर्यं कुर्वाणे च बहु नितरां स्मयमाने हसन्त्यौ च ते कलाकलासखीलक्षणे सख्यौ मिथो भैम्या वा सहचर्यौ मिथोऽन्योन्यस्य कर्णे कर्णे स्वस्वश्रुतं स्वरहस्यमाचख्यतुः । 'चौ' अन्योन्यसमुच्चये । अन्योन्यकर्णापेक्षया वीप्सायां द्विवचनम् ॥ १२० ॥

अथाख्यायि कलासख्या कुप्य मे दमयन्ति ! मा ।

कर्णाद्वितीयतोऽप्यस्याः संगोप्यैव यदब्रवम् ॥ १२१ ॥

अथेति ॥ अथान्योन्यकर्णे तद्रहस्यकथनानन्तरं कलायाः सख्या कल्यैव सख्या वा भैमी आख्यायि इति उक्ता । हे दमयन्ति ! त्वं मे मद्यं मा कुप्य । अहं यदब्रवम् तदस्याः द्वितीयतोऽपि कर्णात्संगोप्यैवाब्रवम् । अस्या एकेन कर्णेन श्रुतं न तु द्वितीयेनेति लौकिकादाभाणकात्परिहासोऽपि । 'एवम्' इति पाठे—एवंप्रकारेण संगोप्येति । कुप्य मे, 'कुप्यद्बुद्ध—' (१।४।३७) इति संप्रदानत्वम् । मा निरनुबन्धकः । अब्रवम्, लङ् ॥ १२१ ॥

प्रियः प्रियामथाचष्ट दृष्टं कपटपाटवम् ।

वयस्ययोरिदं तेऽस्मान्मा सखीष्वेव विश्वसीः ॥ १२२ ॥

प्रिय इति ॥ अथ सख्युत्पन्नानन्तरं प्रियः प्रियामाचष्ट इत्युक्ते । इति किम्—हे भैमि ! त्वं वयस्ययोः कपटपाटवमिदं वचनचातुर्यं दृष्टमनुभूतं यतः, तस्मात्सखीष्वेव मा विश्वसीः, किंतु मयि कदाचिद्विश्वसिहि । सखीषु मैव विश्वसीः, किंतु मय्येवेति वा । यद्वा,—मा विश्वसीरेव ॥ १२२ ॥

आलापि कलयापीयं पतिर्नालपति क्वचित् ।

वयस्येऽसौ रहस्यं तत्सभ्ये विस्मभ्यमीदृशी ॥ १२३ ॥

आलापीति ॥ कलयापीयं भैमी मधुरकाकूतया आलापि इत्युक्ता । इति किम्—हे वयस्ये ! असौ तव पतिः क्वचिदपि देशे जने वा त्वद्रहस्यं नालपति, किंतु गोपायलेव । तत्तस्मादीदृशि एतत्सदृशेऽन्यस्मिन्नपि सभ्ये साधौ विस्मभ्यं विश्वसनीयं त्वया किं पुनरेतस्मिन्निति विरुद्धलक्षणया—अयं सर्वस्याग्रे त्वद्रहस्यं प्रकटयलेव, असभ्यश्चायमित्यस्मिन्नेतत्तुल्येऽन्यस्मिन्नपि मैव विश्वसीरिति । नालपति, अपि त्वालपति । विस्मभ्यमपि तु नेति काकुर्वा । 'अलापि' इत्यपि क्वचित्पाठः १२३

इति व्युत्तिष्ठमानायां तस्यामूचे नलः प्रियाम् ।

भण भैमि ! बहिः कुर्वे दुर्विनीते गृहादमू ॥ १२४ ॥

इतीति ॥ नलः तस्यां कलायां इत्युक्तप्रकारेण प्रतिबन्ध्या व्युत्तिष्ठमानायां प्रतिरोधकारिण्यां सत्यां प्रियां प्रतीत्युक्ते । इति किम्—हे भैमि ! अहं दुर्विनीते दुष्टे नितरां विश्वासघातिन्यौ अमू सख्यौ गृहाद्बहिः कुर्वे निष्कासयामि भणान्नापय । एतेन नलस्य संभोगेच्छुता व्यज्यते । तदर्थमेव कुर्वे इति लङ् । 'व्युत्थानं प्रतिरोधे

च विरोधाचरणेऽपि च' इत्यभिधानादूर्ध्वकर्मत्वाभावात् 'उदोऽनूर्ध्वकर्मणि'
(१।३।२४) इति तद्ध । व्युत्तिष्ठमानायां विरोधाचरणे कृतोद्यमायां वा ॥ १२४ ॥

शिरःकम्पानुमत्याथ सुदत्या प्रीणितः प्रियः ।

चुलुकं तुच्छमुत्सर्प्य सख्योः सलिलमक्षिपत् ॥ १२५ ॥

शिर इति ॥ अथोक्तविषयप्रश्नानन्तरं सुदत्या भैम्या शिरःकम्पेन या सखी-
निष्कासनस्यानुमतिरनुज्ञा तथा कृत्वा प्रीणितो जनितानन्दः प्रियः सख्योर्विषये तुच्छं
रिक्तं चुलुकमुत्सर्प्योद्यम्य वरुणवरेण प्राप्तं सलिलं तन्निष्कासनार्थमक्षिपत् । सख्योर्दुष्ट-
त्वाच्छिरःकम्पेन भैम्या तद्वहिःकरणमङ्गीकृतम् । नलस्तु स्वाशयानुसारेण भैम्यपि
संभोगेच्छयैवैता वहिःकर्तुमिच्छति मत्संभोगोऽनुमतोऽस्या इति संतुष्टः, अत एव
तन्निर्गमनार्थं जलं निक्षिप्तवानिति भावः । शिरःकम्प एवानुमतिर्यस्यास्तया सुदलेति
वा ॥ १२५ ॥

तच्चित्रदत्तचित्ताभ्यामुच्चैः सिचयसेचनम् ।

ताभ्यामलम्भि दूरेऽपि नलेच्छापूरिभिर्जलैः ॥ १२६ ॥

तदिति ॥ तुच्छचुलुकमोचनमात्रेण जलसेचनात् तेन नलेन चित्रे आश्चर्यं दत्तं
स्थापितं चित्तं ययोस्ताभ्यां सखीभ्यां तुच्छं चुलुकं नलेच्छामात्रेण पूरयन्ति सर्वमा-
ल्लवयन्ति तच्छीलैः परिपूर्णतरैर्जलैः कृत्वा उच्चैर्नितरां सिचयस्य वल्लस्य सेचन-
मार्द्राभावः अलम्भि प्रापि ॥ १२६ ॥

वरेण वरुणस्यायं सुलभैरम्भसां भरैः ।

एतयोः स्तिमितीचक्रे हृदयं विस्मयैरपि ॥ १२७ ॥

वरेणेति ॥ अयं नलः वरुणस्य वरेण सुलभैरनायासलभ्यैरम्भसां भरैः पूरैः,
तथाकस्मिकतद्दर्शनप्रभवैर्विस्मयैराश्चर्यैरपि कृत्वा एतयोः सख्योः क्रमेण हृदयमुरःस्थल-
मान्तरं च स्तिमितीचक्रे पूर्वमनार्द्रमप्यार्द्र चक्रे; तथा,—अनिश्चलमपि निश्चली-
चक्रे । नीरपूरसेकेनातितरां साश्चर्यं जाते इत्यर्थः । 'तिम छिम आर्द्राभावे' ॥ १२७ ॥

तेनापि नापसर्पन्त्यौ दमयन्तीमयं ततः ।

हर्षेणादर्शयत्पश्य नन्विमे तन्वि ! मे पुरः ॥ १२८ ॥

क्लिञ्जीकृत्याम्भसा वल्लं जैनप्रव्रजितीकृते ।

सख्यौ सक्षौमभावेऽपि निर्विघ्नस्तनदर्शने ॥ १२९ ॥

तेनेति ॥ क्लिञ्जीकृत्येति । युग्मम् । ततो जलसेकानन्तरमयं नलस्तेन तावता
जलसेकेनापि गृहाद्वहिर्नापसर्पन्त्यौ निर्गच्छन्त्यौ ते सख्यौ कुचदर्शनाज्जातेन हर्षेण
दमयन्तीमदर्शयत् । ननु तन्वि ! त्वं मे पुरः इमे सख्यौ पश्य । किंभूते सख्यौ—
अम्भसा कर्तुंभूतेन, करणभूतेन, कर्तुंभूतेन मया वा वसनं क्लिञ्जीकृत्यार्द्राकृत्य जैन-
प्रव्रजितीकृते दिगम्बरपरिव्राजिकात्वं प्रापिते । यतः—सक्षौमभावे दुकूलसाहिल्ये

१ हस्तेनेति पाठे—'कुचदर्शनोपलक्षकपाणिचेष्टाभिनयेन' इति कलिकातामुद्रितटीका-
यामधिकं दृश्यते ।

सत्यपि निर्विघ्नमन्तरायरहितं स्तनदर्शनं ययोस्ते । सूक्ष्मतरे वस्त्रे जलसिक्ते निरन्तर-
मङ्गदर्शनं भवति । नमप्राये एते सख्यौ ममाग्रे विलोकयेति तयोर्लज्जात्याजनद्वारा
बहिर्निर्गमनार्थं कुचदर्शनोपलक्षकपाणिचेष्टाभिनयेनादर्शयदित्यर्थः । दृशेर्वृद्धार्थत्वात्
दमयन्तीमित्यणौ कर्तुणौ कर्मत्वम् । जैनानां दिगम्बराणां प्रव्रजिता प्रव्राजिका । अता-
दस्यौ तादस्यौ कृते इति चिवः ॥ १२८-१२९ ॥

अम्बुनः शम्बरत्वेन मायैवाधिरभूदियम् ।

यत्पटावृतमप्यङ्गमनयोः कथयत्यदः ॥ १३० ॥

अम्बुन इति ॥ अदो जलं कर्तुं अनयोः सख्योः पटावृतमप्यङ्गं स्तनजघनादि
कर्म यत्कथयति प्रकटयति तेयं अम्बुनः 'नीरक्षीराम्बुशम्बरम्' इत्यभिधानाच्छम्बर-
संज्ञत्वेन, अथ च शम्बराख्यदैत्यभावेन मायैवाधिरभूत् प्रकटा अजनि । शम्बरी
हि मायाऽविद्यमानमपि वस्तु प्रकाशयति । अत्रापि निर्जले जलदर्शनादनग्रे नग्री-
करणाच्चैयं शम्बरी मायैव प्रकटाभूदिति नलवचः । कविवचो वा । एवमुत्तरश्लोके-
ऽपि ज्ञेयम् ॥ १३० ॥

अत्रैव पक्षान्तरमाह—

वाससो चाम्बरत्वेन दृश्यतेयमुपागमत् ।

चारुहारमणिश्रेणितारवीक्षणलक्षणा ॥ १३१ ॥

वासस इति ॥ वाऽथवा स्तनाद्यङ्गानामियं दृश्यता प्रत्यक्षगोचरता वाससोऽम्बर-
त्वेनातिसूक्ष्मवस्त्रविशेषत्वेन, अथ चाम्बरशब्दवाच्यत्वसादृश्यादाकाशत्वेनोपागमत्स-
मागता जाता । निरावरणमम्बरे स्थितं वस्तु यथा प्रकटं दृश्यते तथैव वस्त्रावृतमपि
चेदृश्यते तर्हि तत्राम्बरत्वमेव हेतुरित्यर्थः । किंभूता—चारवः स्थूलतरनिर्मलमनो-
हरा हारमणयः मौक्तिकानि तेषां श्रेणयः पङ्क्तय एव तारा नक्षत्राणि तेषां वीक्षण-
मेव लक्षणं स्वरूपं चिह्नं वा यस्याः सा । अम्बरे हि नक्षत्रदर्शनं भवति । तदेव
चास्य लक्षणं तद्वदत्रापि वस्त्रावृतत्वेऽपि जलसेकद्वारा मुक्ताफलानि स्फुटानि
दृश्यन्ते । तस्मादम्बरत्वमेव हेतुर्युक्त इत्यर्थः । 'तार'शब्दस्य नक्षत्रवाचित्वं बहुधा
दर्शितम् ॥ १३१ ॥

ते निरीक्ष्य निजावस्थां ह्रीणे निर्ययतुस्ततः ।

तयोर्वाक्षारसात्सख्यः सर्वा निश्चक्रमुः क्रमात् ॥ १३२ ॥

ते इति ॥ ते सख्यौ नितरां जलसेकाद्रोप्याङ्गदर्शनरूपां निजावस्थां निरीक्ष्य
ह्रीणे लज्जिते सख्यौ ततस्तस्माद्व्रतिगृहान्निर्ययतुर्वहिर्निर्गमन्तुः । अन्या अपि सर्वाः
सख्यस्तयोर्जलाद्रीकृतवस्त्रयोः सख्योर्वाक्षारसादर्शनकौतुकातिशयात्तयोः पश्चात्क्रमा-
न्निश्चक्रमुः ॥ १३२ ॥

ता बहिर्भूय वैदर्भीमूचुर्नीतावधीतिनि ।

उपेक्ष्ये ते पुनः सख्यौ मर्मज्ञे नाधुनाप्यम् ॥ १३३ ॥

ता इति ॥ ताः सख्यौ बहिर्भूय गृहाद्बहिः स्थित्वा वैदर्भीमूचुः । हे नीतौ नीति-

१ 'उपेक्षेते' इति पाठः सुखावबोधासंमतः ।

शास्त्रे अधीतिनि सुतरां कृताभ्यासे भैमि ! ते त्वया मर्मज्ञे त्वद्रहस्यवेदिन्यावमू सख्यौ अधुनापि पूर्वं यत्कृतं तत्कृतमेव, इतः परमपि यावद्दूरं न गमिष्यतः, तावत्पुनर्नोपेक्ष्ये । 'विरोधयेन्न सर्वज्ञं नोपेक्षेत विरोधिनम् । प्रसादयेदशक्यं तु—' इत्याद्यु-
ज्ञानः स्मरणान्मर्मज्ञयोरेतयोस्त्वया नीतिशास्त्रप्रवीणयोपेक्षा नैव कार्या किंत्वेते पुनः प्रसादनीये आकारणीये चेत्यर्थः । 'मर्मज्ञो ह्युपेक्षितो विकरोति' इति नीतिज्ञा त्वम् । तस्मादेते आकारय प्रसादय चेत्यर्थः । नीतौ, 'कस्येन्विषयस्य—' (वा० १४८५) इति कर्मणि सप्तमी । ते 'कृत्यानाम्—' (२।३।७१) इति षष्ठी ॥ १३३ ॥

उच्चैरुच्चेऽथ ता राजा सखीयमिदमाह वः ।

श्रुतं मर्म ममैताभ्यां दृष्टं तत्तु मयानयोः ॥ १३४ ॥

उच्चैरिति ॥ अथ राजा ताः सखीरुच्चैर्दूरादाकर्णनयोग्यं तारस्वरं वक्ष्यमाणप्रका-
रेणोचे । हे सख्यः ! वो युष्माकमियं सखी युष्मानिदं वक्ष्यमाणमाह—एताभ्यां मम मर्म रहस्यं श्रुतमित्येतावत्, मया तु पुनरनयोः सख्योस्तन्मर्मं गुह्यमङ्गं दृष्टम् । 'श्रुतादृष्टं बलवत्' इति न्यायदेताभ्यामहमेव बलवतीति न कापि मे भीतिरिति वक्ष्यमाणभैमीवचनानुवादरूपेण नलोऽवोचदित्यर्थः । 'राज्ञा' इति पाठे—ताः प्रति राज्ञा ऊचे इत्यर्थः । व इत्यावृत्त्या षष्ठीद्वितीयान्तम् ॥ १३४ ॥

मद्विरोधितयोर्वाचि न श्रद्धातव्यमेतयोः ।

अभ्यषिञ्चदिमे मायामिथ्यासिंहासने विधिः ॥ १३५ ॥

मदिति ॥ हे सख्यः ! बहिर्निष्कासनाद्यनुमतिद्वारा मया विरोधितयोः कृतवैरयो-
रेतयोः सख्योर्वाचि न श्रद्धातव्यं सत्यत्वबुद्धिर्न कार्या । विरोधिनो हि प्रायेणासत्य-
मेव वदन्तीत्यर्थः । किंच विधिर्ब्रह्मा इमे सख्यौ मायानां कपटानां मिथ्या असत्यानां च सिंहासने कपटासत्यसर्वाधिपत्येऽभ्यषिञ्चत् । योऽनयोर्जलसेको दृश्यते स ब्रह्मकृतो मायामिथ्यासिंहासनाभिषेक एवेति भैमी मन्यत इत्यर्थः । तस्माद्भवतीभिरेतयोर्वचसि न विश्वसनीयमिति भावः । श्रद्धातव्यम्, अपि तु न कथंचिदिति वार्थः ॥ १३५ ॥

शत्रुषचसि न विश्वसनीयमित्येतदेवार्थान्तरन्यासेन समर्थयते—

धौतेऽपि कीर्तिधाराभिश्चरिते चारुणि द्विषः ।

मृषामषीलवैर्लक्ष्म लेखितुं के न शिल्पिनः ॥ १३६ ॥

धौतेऽपीति ॥ कीर्तिधाराभिः कीर्तिपूरैर्धौते अत एव चारुणि मनोज्ञे धवले एवंविधेऽपि द्विषश्चरिते मृषामषीलवैरसत्यलक्षणमषीलैशैः कृत्वा लक्ष्म कलङ्कं लेखितुं के जनाः शिल्पिनश्चतुरा न भवन्ति । अपि तु सर्वेऽप्यलीकदोषारोपं कुर्वन्त्येवेति मद्विरोधितयोरेतयोर्वचसि न विश्वसनीयमित्यर्थः । अन्येऽपि शिल्पिनो जलधारा-
क्षालिते रमणीये कुञ्जादौ मध्यादिवर्णकैश्चित्रं लिखन्ति । के द्विषः शिल्पिनो नेति वा ॥ १३६ ॥

- १ 'विराधितयोः' इति पाठेऽपि स एवार्थः । विपूर्वो राधिर्विरोधार्थः' इति सुखावबोधा ।
२ 'श्रद्धास्यध्वमिति पाठस्त्वशुद्ध एव' इति सुखावबोधा ।

ते सख्यावाचचक्षाते न किञ्चिद् ब्रूवहे बहु ।

वक्ष्यावस्तत्परं यस्यै सर्वा निर्वासिता वयम् ॥ १३७ ॥

ते इति ॥ ततस्ते सख्यौ इति आचचक्षाते ऊचतुः । इति किम्—आवामन्य-
त्किञ्चिद्बहुधिकं न ब्रूवहे, किंतु यस्यै प्रयोजनाय सर्वा वयं युवाभ्यां गृहाद्वहिर्निष्का-
सितास्तदेव परं केवलमावां वक्ष्यावो वदिष्यावः सर्वेषामग्रे 'सुरतार्थं वयं निष्कासिताः'
इति कथयिष्यावो न त्वन्यत्किञ्चिदिति ॥ १३७ ॥

स्थापत्यैर्न स्म वित्तस्ते वर्षीयस्त्वचलत्करैः ।

कृतामपि तथावाचि करकम्पेन वारणाम् ॥ १३८ ॥

स्थापत्यैरिति ॥ ते सख्यौ तथाऽवाचि सुरतार्थं वयं निष्कासिता इति वचने विषये
स्थापत्यैः सौविदल्लैर्नपुंसकैः करकम्पेन कृतामपि वारणां निषेधं न वित्तैः स्म न
जानीतः स्म, यस्माद्वर्षीयस्त्वेनातिवार्धकेन चलन्तः करा येषां तैः । वार्धकातिशय-
जनितवातदोषवशेन स्वाभाविककरकम्पनभ्रान्त्या कृतमपि निषेधं न वित्तः स्मेत्यर्थः ।
'सौविदल्लाः कञ्चुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च ते' इत्यमरः । अतिशयेन वृद्धो वर्षी-
यान् । ईयसुनि 'प्रियस्थिर-' (६।४।१५७) इति वर्षादेशः ॥ १३८ ॥

अपयातमितो धृष्टे ! धिग्वामश्लीलशीलताम् ।

इत्युक्ते चोक्तवन्तश्च व्यतिद्राते स्म ते भिया ॥ १३९ ॥

अपेति ॥ हे धृष्टे अतिनिर्लजे । सख्यौ युवामितो गृहादपयातं निर्गच्छतम् ।
यस्माद्वां युवयोरश्लीलशीलतां ग्राम्यभाषणस्वभावत्वं धिक् निन्द्यमिति तैः स्थापत्यै-
रुक्ते गदिते ते सख्यौ तेभ्यो मारणभिया व्यतिद्राते स्म पलायांचक्रुः । एवमुक्तवन्तस्ते
कञ्चुकिनश्च व्यतिद्राते स्म पलायांचक्रुः । तयोः पलायमानयोः पश्चाल्लगन्ति स्म । तयोः
संभोगेच्छतां ज्ञात्वा सखीतर्जनव्याजेन तेऽपि निर्गता इति भावः । ते इति, व्यति-
द्राते इति च द्विवचनबहुवचनशेषः । इत्युक्ते सतीति वा । व्यतिद्राते वचनत्रयेऽपि
तुल्यं रूपम् । द्रातेः परस्मैपदित्वादालम्बनेपदं चिन्त्यम् । व्यतिद्रान्ति स्मेति पठनीयम् ।
इत्युक्ते ते ते उक्तवन्तश्च सर्वे व्यतिद्रान्ति स्मेत्यर्थः ॥ १३९ ॥

आह स्म तद्विरा ह्रीणां प्रियां नतमुखीं नलः ।

ईदृग्भण्डसखी कापि निस्त्रपा न मनागपि ॥ १४० ॥

आहेति ॥ नलः सुरतार्थं सर्वे वयं निर्वासिता इति सख्योर्गिरा ह्रीणां लज्जिताम्,
अत एव—नतमुखीं प्रियामित्याह स्म । इति किम्—ईदृग्योऽश्लीलभाषणशीला
भण्डा निर्लज्जाः सख्यौ यस्यास्तादृशी कापि (इयपि का) मनागपि निस्त्रपा निर्लज्जा
न, अपि तु सखीयुक्ता त्वमेव । 'समानशीलव्यसनेषु सख्यम्' इति न्यायादनुपयोग्योर्हि
सख्यं युक्तमिति त्वमपि लज्जां मुखेति सकामस्य नलस्य वचः । भण्डसखी कापि

१ 'द्रा कुत्सायां गतौ' इति धातोर्लटि 'कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे' (१।३।१४) इत्यात्मने-
पदम्' इति जीवातुः । '-“न गतिर्हिसार्थेभ्यः” (१।३।१५) इत्यात्मनेपदनिषेधा-
च्चिन्त्यमेव । बहिर्भावमात्रविवक्षायां गत्यर्थत्वाभावादात्मनेपदमिति यथाकर्तृचित्समर्थनीयम् ।
प्रकारान्तरं वा गवेष्णीयम्' इति सुखावबोधः ।

ईदृक् कलासदृशी न । त्वं तु मनागपि निखपा नासीति वा । भण्डस्य निर्लज्जत्वं भवत्येव । सखीका, नद्यन्तत्वात्कप् । 'मनागसि' इति पाठः । तदावृत्त्या 'अपि' शब्दो योज्यः ॥ १४० ॥

अहो ! नापत्रपाकं ते जातरूपमिदं सुखम् ।

नातितापार्जनेऽपि स्यादितो दुर्वर्णनिर्गमः ॥ १४१ ॥

अहो इति ॥ अहो भैमि ! ते इदं सुखं जातं रूपं सौन्दर्यं यस्यैवंविधं सत् अपत्रपाकं गतलज्जं न भवति किंतु सलज्जमेव । स्त्रीणां तु लज्जैव महद्भूषणमित्यर्थः । नापत्रपाकमिति नसमासेनैकपद्यं वा । अथ च, पत्राणां नागवल्लीदलानां पाकः फलभूतः पूगादियोगसंजातो रागः स नास्ति यस्य तदपत्रपाकं तादृशं न भवति, ताम्बूलराग-सहितमिति यावत् । अत एव—नितरां जातलावण्यम् । अथ च,—सुन्दरमपि नापत्रपाकं सलज्जम् । अहो चित्रम् । असुन्दरं हि सलज्जं भवति स्वं न दर्शयति, इदं तु सुन्दरमपि स्वं न दर्शयतीत्याश्चर्यम् । अथ च,—त्रपैवाकं दुःखम्, अपगतं त्रपाकं यस्मात्तदपत्रपाकं, तादृग् न भवति लज्जारूपदुःखसहितम् । अत एव न जातं रूपं यस्य । सुरतार्थं सर्वनिर्वासने ताभ्यामुक्ते लज्जातिशयान्मुखं नितरां मलिनं जातं चित्रमेतदित्यर्थः । अथ च,—पत्रयोर्मृतपुटयोर्मध्ये यः पाकः स नास्ति यस्य तादृश-मपि न भवति यत्तन्नापत्रपाकम् । कृतपुटपाकमिति यावत् । एवंभूतं सुवर्णमेव तव सुखमहो चित्रम् । सुखस्य सुवर्णत्वमाश्चर्यकारीत्यर्थः । यतः सलज्जम्, अत एवातितरां तापस्य क्रोधाग्नेरर्जने संपादने सत्यपि समक्षमश्लीलभाषणादिना सखीभिः कोपे समुत्पादिते सत्यपीतो मुखात्सकाशादुर्वर्णानां परुषाक्षराणां निर्गमो न स्यात् । कोपे सत्यपि लज्जाबाहुल्यात्सखीः प्रत्यक्षरमपि परुषं न भाषसे एतदपि चित्रमित्यर्थः । अथ च,—कृतपुटपाकसुवर्णसुरूपं यतोऽत एव पुटरहितम् । नितरामभिदाहे सत्यप्यस्मात्सुवर्णा-दुर्वर्णस्य रजतस्य निर्गमो न स्यात् । पुटपाकादेव मिश्रितरजतनिर्गमे सति निर्दुष्टस्य शुद्धतरस्य सुवर्णस्य पश्चात्सुतरामभिदाहे कृतेऽपि दुष्टाशयस्य पूर्वमेव गतत्वात्तास्मा-द्रजतनिर्गमो न भवत्येव । तथातितापार्जनेऽपि ते मुखादुर्वर्णनिर्गमो नास्त्येवेत्याश्चर्य-मित्यर्थः । अत्युत्तमषोडशवर्णकसुवर्णवर्णाऽपरुषभाषिणी चासीति भावः । अपत्रपाकम्, पक्षे 'न कपि' (७।४।१४) इति हस्वनिषेधः ॥ १४१ ॥

तामथैष हृदि न्यस्य ददौ तल्पतले तनुम् ।

निमिष्य च तदीयाङ्गसौकुमार्यमसिखदत् ॥ १४२ ॥

तामिति ॥ अथैष नलः तां हृदि न्यस्य तल्पतले शय्यायां तनुं शरीरं ददौ । पृष्ठेन शय्यां पस्पर्शेत्यर्थः । तदालिङ्गनसुखवशादेव निमिष्य नेत्रे निमील्य तदीयाङ्ग-सौकुमार्यमसिखददनुवभूव च ॥ १४२ ॥

न्यस्य तस्याः कुचद्वन्द्वे मध्येनीवि निवेदय च ।

स पाणेः स्फुलं चक्रे तत्करग्रहणश्रमम् ॥ १४३ ॥

न्यस्येति ॥ स तस्याः कुचद्वन्द्वे स्पर्शं न्यस्य निक्षिप्य, तथा नीवीनां मध्ये च नाभिमूले निवेदय स्थापयित्वा पाणेः स्पर्शस्य तस्याः करग्रहणे (पाणि) विधाहने

विषये जातं श्रमं सफलं चक्रे । स्तनजघनादिस्पर्शसुखानुभवदित्यर्थः । एतदेव विवाहफलम् । यत्स्तनादिस्पर्शसुखानुभवनम् । अथ च,—तत्प्रसिद्धं करस्य राजो-
पदाया ग्रहणं तज्जनितं स्वपाणेः श्रमं सफलं चक्रे । स्तनादिमर्दनराजदण्ड इत्यर्थः ।
अथ च,—स्वपाणैर्मैम्याः करेण यद्वहणं निरोधनं तज्जनितं श्रमं सफलं चक्रे ।
कुचनीविस्पर्शमात्रेण निर्वृत्तो, न त्वङ्गान्तरे करं निवेशितवान् न च संयुभुजे । एत-
च्चोत्तरत्र संभोगनिषेधाद्भास्यते ॥ १४३ ॥

स्थापितामुपरि स्वस्य तां हृदा स मुदा वहन् ।

तदुद्वहनकर्तृत्वमाचष्ट स्पष्टमात्मनः ॥ १४४ ॥

स्थापितामिति ॥ स मुदा कामाभिलाषेण स्वस्योपरि स्थापितां वक्षसि निवे-
शितां तां वहन् सुखातिशयाज्जहर्षं स्पष्टमुत्प्रेक्षे । आत्मनस्तस्या भैम्या उद्वहनं विवाहं
प्रति, अथ च,—ऊर्ध्वधारणं प्रति कर्तृत्वमाचष्टे चेति शब्दच्छलेनोत्प्रेक्षा ॥ १४४ ॥

खिद्यत्कराङ्गुलीलुप्तकस्तूरीलेपमुद्रया ।

पूत्कार्यपीडनौ चक्रे स सखीषु प्रियास्तनौ ॥ १४५ ॥

खिद्यदिति ॥ स प्रियास्तनौ खिद्यन्तीभिः संजातसात्त्विकस्वेदाभिः कराङ्गुलीभि-
र्लुप्तया कस्तूरीलेपसंबन्धिन्या मुद्रया पत्रवल्लीरचनाविशेषेण कृत्वा सखीषु विषये
पूत्कार्यं महाकलकलकथनीयं पीडनं मर्दनं ययोर्याभ्यां वा तौ चक्रे । भैमीकुच-
युगले खरचितां कस्तूरीपत्रवल्लीरचनां प्रोञ्छितां दृष्ट्वा प्रियेण गाढमेतौ पीडिताविति
अन्योन्यमुच्चैः कलकलं सख्यो यथा कुर्वन्ति वृत्तं कुचमर्दनं स्वयमेव जानन्ति तथा
तत्कुचौ ममर्दन्ति भावः । लोकेऽपि खकृतां मुद्रां लुप्तां दृष्ट्वाऽन्यथाभावशङ्कयोच्चैः
पूत्कारं कुर्वन्तीति ॥ १४५ ॥

तत्कुचे नखमारोप्य चमत्कुर्वन्स्तयेक्षितः ।

सोऽवादीत्तां हृदिस्थं ते किं मामभिनदेष न ॥ १४६ ॥

तदिति ॥ तस्याः कुचे नखमारोप्य निखाय स्वयमेव चमत्कुर्वन्भ्रजसंकोचाभिनय-
पूर्वं शङ्कमानः नखक्षतपीडाविशेषादेव तथा किञ्चित्कोपेनेक्षितः स तामवादीत्—
हे भैमि ! एष नखस्ते हृदिस्थं मां किं नाभिनदत्, अपि तु,—मामपि व्यदारयदेव ।
अन्यथा कथं त्वरीये हृदि नखे क्षिप्ते ममाङ्गचमत्कार इति ॥ १४६ ॥

अहो ! अनौचितीयं ते हृदि शुद्धेऽप्यशुद्धवत् ।

अङ्गः खलैरिवाकल्पि नखैस्तीक्ष्णमुखैर्मम ॥ १४७ ॥

अहो इति ॥ हे भैमि ! तीक्ष्णमुखैर्नापितकल्पितशिताग्रैर्मम नखैः शुद्धे निष्कपटे
हृदि अशुद्धं रुधिरं वर्तते (कल्पते) यत्र तद्यथा तथाऽङ्गो मयूरपदादिचिह्नमकल्पि
अकारीति यत्, सेयं महती अनौचिती अहो चित्रम् ! कैरिव—दोषारोपरूपपरुष-
भाषणवशात्तीक्ष्णमुखैर्दुःसहवदनैः खलैरिव । यथा—खलैः शुद्धेऽपि पुरुषे अशुद्धवत्
सदोषपुरुष इवाङ्गो दोषारोपः कल्प्यते, सा यथानौचिती । नखक्षतेन रुद्रायाः
खेनैव नखानामनौचित्यप्रकटनव्याजेन प्रसादनामकरोदित्यर्थः । अशुद्धवदिति, पक्षे
सप्तमीसमर्थाद्विति ॥ १४७ ॥

यच्चुम्बति नितम्बोरु यदालिङ्गति च स्तनौ ।

भुङ्क्ते गुणमयं तत्ते वासः शुभदशोचितम् ॥ १४८ ॥

यदिति ॥ हे भैमि ! गुणमयं सूक्ष्मश्लक्ष्णतरतन्तुकं ते वासः नितम्बोरु जघन-
मूरु च यद्यस्माच्चुम्बति स्पृशति, तथा यस्माच्च ते स्तनौ आलिङ्गति तत्तस्मात्कारणा-
च्छ्रुमानां रमणीयानां दशानां प्रान्ततन्तूनां यद्योग्यमुचितं तद्भुङ्क्ते तादृशं भोगमनु-
भवतीत्यर्थः । यत्तदौ वासोविशेषणे वा । अथ च,—यो गुणमयः शौर्यौदार्यादिगुण-
पूर्णः निर्दोषश्च शुभाया दशायाः पूर्वाचरितपुण्यपाकोपनतशुभप्रदयोगानुकूलसमय-
विशेषस्योचितं भोगं लभते स एव सुन्दरतररमणीनितम्बोरुचुम्बनं तत्कुचालिङ्गनं
च लभते नान्य इति । त्वन्नितम्बादिचुम्बनकारिणो मत्तोऽपि वसनमेव धन्यमिति ।
नितम्बोरु, प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः ॥ १४८ ॥

लीनचीनांशुकं खेदि दरालोक्यं विलोकयन् ।

तन्नितम्बं स निश्वस्य निनिन्द दिनदीर्घताम् ॥ १४९ ॥

लीनेति ॥ सात्त्विकखेदवशादतिसूक्ष्मत्वात्समच्छवीभूय लीनं संलग्नं चीनं नेत्रा-
ख्यमंशुकं यत्र, तथा,—खेदि सात्त्विकखेदयुक्तम्, अत एव—दरालोक्यमीषदृश्यं
तस्या नितम्बं विलोकयन् स कामोन्मत्तो भूत्वा निश्वस्य दिने सुरतनिषेधाच्चिराशतया
निश्वासमोचनेन दुःखमभिव्यज्य दिनस्य दीर्घतां कथं वा दिनं शीघ्रं गमिष्यतीति
निनिन्द । सुरतार्थं दिनावसानमभिललाषेत्यर्थः । कामपरवशत्वात्संभोगेच्छुरभूत्,
दिवा तन्निषेधाच्च सुरते सहसा न प्रवृत्त इति भावः ॥ १४९ ॥

देशमेव ददंशासौ प्रियादन्तच्छदान्तिकम् ।

चकाराधरपानस्य तत्रैवालीकचापलम् ॥ १५० ॥

देशमिति ॥ असौ प्रियाया दन्तच्छदोऽधरस्तस्यान्तिकं समीपवर्तिनं देशं
कपोलचिवुकादिभागमेव पूर्वं दशनैर्ददंश । अनन्तरं तत्रैवाधरसमीपदेश एव अध-
रोपान्तस्थापितमुख एवाधरपानस्यालीकमेव चापलं (पुनः) पुनरोष्ठचालनचुंकारा-
दित्वरां चकार । चापलस्यालीकत्वं च तादृगभिनयमात्रकरणात्सात्त्विकचापलकरणेऽप्य-
धरसंबन्धाभावाज्ज्ञेयम् । संबुभुक्षातिशयाद्यावता क्षणेनाधरश्चुम्बितुं प्राप्यते तावन्त-
मपि विलम्बं सोढुमशक्तः सन्नयमधर एवेति भ्रान्त्या वाऽधरोपान्तदेश एव दंशादि
चकारेति भावः । अतिरिंसोरियं जातिः ॥ १५० ॥

न क्षमे चपलापाङ्गि ! सोढुं स्मरशरव्यथाम् ।

तत्प्रसीद प्रसीदेति स तां प्रीतामकोपयत् ॥ १५१ ॥

नेति ॥ स परिहासादिवशादालिङ्गनादिवशाच्च पूर्वं प्रीतां प्रसन्नामपि तामित्यु-
क्त्वाऽकोपयत् । इति किम्—हे चपलापाङ्गि ! अहं स्मरशरव्यथां सोढुं न क्षमे न

१ इदं च व्याख्यानं—‘आत्मविस्महं तथा दिवानिशं भोगभागपि न पापमाप सः ।
आहता हि विषयैकतानता ज्ञानधौतमनसं न लिम्पति’ (नै० १८।२) इति प्रागुक्तविरो-
धाच्चिन्त्यम् । तस्मादस्य श्रीमर्तुपरतया व्याख्यानं कल्पयित्वा यथाकथंचिद्योजना कार्या ।

शक्तोऽस्मि यतः, तत्तस्मात्त्वं मम प्रसीद प्रसीद मह्यं सुरतं देहि देहि । दिने रन्तु-
मनुचितत्वात्कोपव्याजेनापि दिनं गमयितुं तामकोपयदित्यर्थः । प्रसादनमपि कोपं
विना न संभवतीति कोपसंपादनम् । 'शरव्यताम्' इति च पाठः । चपलापाङ्गि,
'अङ्गगात्र—' इति ङीष् ॥ १५१ ॥

नेत्रे निषधनाथस्य प्रियाया वदनाम्बुजम् ।

ततः स्तनतटौ ताभ्यां जघनं घनमीयतुः ॥ १५२ ॥

नेत्रे इति ॥ निषधनाथस्य नेत्रे पूर्वं प्रियाया वदनाम्बुजम्, ततोऽनन्तरं स्तन-
तटौ, ततोऽनन्तरं च ताभ्यां स्तनतटाभ्यां सकाशात् घनं पीवरं जघनमीयतुः
प्रापतुः । सुरतौत्सुक्यात्सादरं वदनादिक्रमेणालोकयदिति भावः । अम्बुजतटघनपदैः
सादरावलोकनार्हत्वं सूचितम् । 'घन'पदं सादरावलोकनद्योतनार्थं क्रियाविशेषणत्वेन
सर्वत्र वा योज्यम् ॥ १५२ ॥

इत्यधीरतया तस्य हठवृत्तिविशङ्किनी ।

झटित्युत्थाय सौत्कण्ठमसावन्वसरत्सखीः ॥ १५३ ॥

इतीति ॥ इत्येवं वदनादिविलोकनपूर्वं जघने चिरकालं सादरदृष्टिस्थापनद्वारा-
ऽधीरतया रतौत्सुकतया हठवृत्तौ बलात्सुरतारम्भे विशङ्किनी विशेषतः शङ्कमाना
संभावयन्ती असौ झटिति मञ्चादुत्थाय चिरनिर्गतसखीगवेषणाय सौत्कण्ठं यथा तथा
कलाद्याः सखीरन्वसरत् । सख्यनुसरणोत्कण्ठाव्याजेन प्रियसुरतारम्भं पर्यहर्षादिति
भावः । अतितरां रसपरवशता दोषाय, रसत्यागश्च नायकस्य नीरसतामेवापादयतीति
तदुभयपरिजिहीर्षया रसान्तरद्वारेण संभोगशृङ्गारं परां काष्ठां प्रापयितुं श्रीहर्षेण
भैमीनलयोर्भिन्नदेशावस्थायित्वकथनोपक्रमः कृतः ॥ १५३ ॥

न्यवारीव यथाशक्ति स्पन्दं मन्दं वितन्वता ।

भैमीकुचनितम्बेन नलसंभोगलोभिना ॥ १५४ ॥

न्यवारीवेति ॥ नलसंभोगलोभिना भैमीकुचनितम्बेन मन्दं शनैः स्पन्दं गमनं
वितन्वता स्वीयपीवरतातिशयेन शीघ्रं गन्तुमददता सता भैमी शक्तिमनतिक्रम्य
शीघ्रगमनप्रतिबन्धकरूपनिजशक्त्यनुसारेणेतो रतिगृहाद्वहिस्त्वया न निर्गन्तव्यमिति
न्यवारीव न्यषेधीव । निर्गतापि स्तननितम्बभराक्रान्तत्वाच्छीघ्रं गन्तुं न शशाकेति
भावः । कुचनितम्बेन, प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । लोभिना, अत इति ॥ १५४ ॥

अपि श्रोणिभरस्त्रैरां धर्तुं तामशकन्न सः ।

तदङ्गसङ्गजस्तम्भो गजस्तम्भोरुदोरपि ॥ १५५ ॥

अपीति ॥ स श्रोणिभरेण नितम्बभराक्रान्तत्वेन स्त्रैरां मन्दगामिनीमपि समीपे
गच्छन्तीमपि तां स्वयं गजबन्धनस्तम्भवदूरु ङीर्षौ पीवरो च दोषो बाहू यस्यैव-
भूतोऽपि सन् अङ्कपाल्या धर्तुं नाशकत् । यतः—तस्या अङ्गसङ्गाजघनाद्यङ्गस्पर्शाज्जातो
निष्क्रियत्वरूपसात्त्विकभावः स्तम्भो यस्य सः । सात्त्विकस्तम्भवशात्तां धर्तुं नाशक-
दित्यर्थः । 'भरास्त्रैराम्' इति पाठे—श्रोणिभरनिमित्तमस्त्रैरा स्वाधीना न भवति
तदधीनैव तादृशीमित्यर्थः ॥ १५५ ॥

आलिङ्ग्यालिङ्ग्य तन्वङ्गि ! मामित्यर्धगिरं प्रियम् ।

स्मिता निवृत्य पश्यन्ती द्वारपारमगादसौ ॥ १५६ ॥

आलिङ्गयेति ॥ असौ भैमी इति पूर्वोक्तप्रकारेणार्धगिरं वाक्यशेषं वक्तुमसमर्थं प्रियं नलं स्मिताऽधीतरत्वेन हसित्वा निवृत्य परावृत्य वलितग्रीवं पश्यन्ती सती द्वारस्य पारं देहलीबहिःप्रदेशमगात् । इति किम्—हे तन्वङ्गि ! प्रियं मामालिङ्ग्या-
लिङ्ग्या(ङ्ग्येत्यर्धाऽ)परिपूर्णा वाणी यस्य तमित्यर्थः । कामोन्मादबाहुल्येन गद्गदभिन्न-
स्वरतया आलिङ्ग्यालिङ्ग्य मां सुखय पश्चाद्गच्छेति वाक्यशेषः । स्मितादयः संभोग-
शृङ्गाररसाङ्गीभूततयाऽलंकाराः ॥ १५६ ॥

प्रियस्याप्रियमारभ्य तमन्तर्दूनयाऽनया ।

शेके शालीनयालिभ्यो न गन्तुं न निवर्तितुम् ॥ १५७ ॥

प्रियस्येति ॥ प्रियस्य तत्संभोगप्रातिकूल्यलक्षणमप्रियमारभ्य कृत्वा तद्वशादेवा-
न्तर्हृदये दूनयोपतप्तया । प्राप्तपश्चात्तापयेति यावत् । द्वारवहिर्देशं प्राप्तयाऽप्यनया
प्रियस्यानभीप्सिताचरणानन्तरं तस्य प्रसादमकृत्वैव सखीः प्रति गन्तुमयुक्तमिति
विचार्यालीभ्यः सखीः प्रति गन्तुं न शेके न समर्थीभूतम् । तत्रैव तस्यावित्यर्थः ।
सखीभ्यः सकाशान्निवर्तितुं नलं प्रति परावर्तितुमपि न शेके । यतः—शालीनया-
ऽधृष्टयाऽतिसलज्जया अस्मदुद्देशेनागतापि सुरतार्थं प्रियं प्रति पुनर्गतेति सख्यो वदि-
ष्यन्ति, तथा च लज्जा स्यादिति भिया पुनर्न निवृत्तेत्यर्थः । नलविषयैव वा लज्जा
क्षणमात्रं मार्गमध्ये चिन्तावशात्तूष्णीं स्थितेति भावः । आलिभ्यः, 'गल्यर्थैकमणि-'
(२।३।१२) इति चतुर्थी, निवृत्तिं प्रत्यपादानत्वात्पञ्चमी च ॥ १५७ ॥

अचकथयथ बन्दिस्सुन्दरी द्वाःसविधमुपेत्य नलाय मध्यमहः ।

जय नृप ! दिनयौवनोष्मत्तप्तप्लवनजलानि पिपासति क्षितिस्ते १५८

अचकथदिति ॥ अथ परिहासपूर्वं भैमीवहिर्निर्गमनानन्तरं पुरुषस्यान्तः प्रवेष्टु-
मशक्तत्वादवसरज्ञापकवचनस्यावश्यं श्रावणीयत्वाद्बन्दिस्सुन्दरी विदग्धमागधवनिता
द्वाःसविधं द्वारदेशसमीपमुपेत्य इति अहो मध्यं मध्याह्नमचकथत् । व्यज्ञापयदित्यर्थः ।
इति किम्—हे नृप ! जय सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व । दिनस्य यौवनं मध्याह्नस्तत्संबन्धिनो-
ष्मणा तप्ता आतपसंतापेन कृत्वा संतापवती क्षितिस्ते आल्लवनजलानि माध्याह्निक-
लानजलानि पिपासति पातुमिच्छति । अचकथत्, प्यन्ताच्च । 'अकथयत्'
इति पाठे—लङ् । नलाय, 'क्रियया यमभिप्रैति-' (वा० १०८५) इति संप्रदा-
नत्वम् ॥ १५८ ॥

उपहृतमधिगङ्गमम्बु कम्बुच्छवि तव वाञ्छति केशभङ्गिसङ्गात् ।

अनुभवितुमनन्तरं तरङ्गासमशमनस्वस्त्वमिश्रभावशोभाम् ॥ १५९ ॥

उपेति ॥ अधिगङ्गं गङ्गामधिकृत्य वर्तमानमुपहृतं भागीरथ्याः सकाशादानीतं
कम्बुच्छवि शङ्खधवलमम्बु तव कृष्णतरकुटिलकेशपाशस्य भङ्गिभिः कुटिलभावैः सह
सङ्गातसंबन्धादनन्तरं संबन्धे जाते तरङ्गैः कृत्वाऽसमा अतुल्यरूपा विषमा वाऽति-
कृष्णा शमनस्वसा यमभगिनी यमुना तथा सह मिश्रभावेन मिलितत्वेन संगमे या
शोभा तां गङ्गायमुनासंभूतप्रभागकामनीयकमनुभवितुं प्राप्तुं वाञ्छति । शुभ्रतरजलस्य

कृष्णतरकेशपाशसङ्गे सति प्रयागजलशोभा भविष्यतीति गङ्गाजलेच्छां पूरय । माध्या-
ह्निकस्नानं कुर्वन्ति भावः । अधिगङ्गम्, विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ॥ १५९ ॥

तपति जगत एव मूर्ध्नि भूत्वा रविरधुना त्वमिवाद्भुतप्रतापः ।

पुरमथनमुपास्य पश्य पुण्यैरधरितमेनमनन्तरं त्वदीयैः ॥ १६० ॥

तपतीति ॥ हे राजन् ! अद्भुतोऽसह्यः प्रकृष्टस्तापः करौष्ण्यं यस्य स रविरधुना
मध्याह्नसमये जगत एव विश्वस्यापि मूर्ध्नि भूत्वा तपति । क इव—त्वमिव । यथा-
ऽद्भुतः प्रतापः क्षात्रं तेजो यस्य स त्वं विश्वस्य मूर्ध्नि चरणमारोप्य तपसि राजलक्ष्म्या
दीप्यसे तथेत्यर्थः । मध्याह्नसमयो निश्चितो वर्तत इत्यर्थः । अत एव पुरमथनं हर-
मुपास्याराध्य । उपाजितैरिति शेषः । एवंभूतैस्त्वदीयैः पुण्यैर्देवपूजानन्तरं त्वमेनं सूर्य-
मधरितं मस्तकोपरिभागाच्यावितं तिर्यग्गगनभागे वर्तमानमेनं सूर्यं पश्य । देव-
पूजानन्तरं हि सूर्यो नमस्क्रियत इत्याचारात्त्वमप्यपराद्धे सूर्यं नमस्कृतिरिति भावः ।
अधुना तु त्वत्सदृशः, हरपूजाजनितपुण्यैस्त्वया जितोऽधोगतो भविष्यतीत्यर्थः ॥ १६० ॥

आनन्दं हठमाहरन्निव हरध्यानार्चनादिक्षण-

स्यासत्तावपि भूपतिः प्रियतमाविच्छेदखेदालसः ।

पक्षद्वारदिशं प्रति प्रतिमुहुर्द्राङ्गिर्गतप्रेयसी-

प्रत्यासत्तिधिया दिशन्दृशमसौ निर्गन्तुमुत्तस्थिवान् ॥ १६१ ॥

आनन्दमिति ॥ असौ भूपतिः स्नानार्थं बहिर्निर्गन्तुं शय्यायाः सकाशादुत्त-
स्थिवान् । किंभूतः—द्राक् ङटिति बहिर्निर्गतायाः प्रेयस्या भैम्याः प्रत्यासत्तिधिया
परावृत्त्यागमनस्य बुद्ध्या पुनरप्यागमिष्यति किमिति संभावनया तद्विलोकनार्थं पक्ष-
द्वारदिशं पार्श्वद्वारप्रदेशं प्रति लक्षीकृत्य प्रतिमुहुर्मुहुर्मुहुर्दृशं दिशन् ददानः, तथा,—
प्रियतमाया विच्छेदो वियोगस्तज्जन्येन खेदेन दुःखेनालसोऽपि । तथा,—हरध्यानार्चनादेः
क्षणस्य मध्याह्नस्यासत्तावतिनैकत्रये सत्यामपि हठं यथा स्यादेवं बलात्कारेण गतमप्या-
नन्दमाहरन्निव परावर्तयन्निव । अर्चनादिरेव क्षण उत्सवस्तदासत्तावपीति वा । विरह-
खेदायासे सत्यपि नित्याह्निककाललोपमिया शिवभक्त्या च सानन्दं बलाद्बहिर्निर्गत
इत्यर्थः । श्लोकचतुष्टयेनोत्तरसर्गसंगतिः सूचितेति ज्ञेयम् । प्रतिमुहुर्, मुहुरित्यर्थे
प्रतेः 'मुहुः' शब्देन 'सह सुपा' (२।१।४) इति समासः । मुहुर्मुहुरित्यर्थः ॥ १६१ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

अन्याक्षुण्णरसप्रमेयभणितौ विंशस्तदीये महा-

काव्येऽयं व्यगलन्नलस्य चरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ १६२ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ अन्यैः श्रीहर्षव्यतिरिक्तैः कविभिरक्षुण्णा रसस्य शृङ्गारादेः प्रमे-
यस्य समासोक्तयुत्प्रेक्षादेश्च भणितिर्गुम्फना यत्र तादृशेऽपूर्वरसादिमति महाकाव्ये
विंशः सर्गो विंशतेः पूरणः व्यगलत्समाप्तिमितः । भणितौ, भाषितपुंस्कम् । पूरणे
ङटि 'ति विंशतेः—' (६।४।१४२) इति तिलोपः ॥ १६२ ॥

इति श्रीवेदरूपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते

नैषधीयप्रकाशे विंशः सर्गः समाप्तः ॥

एकविंशः सर्गः ।

इदानीं पूर्वसर्गान्तप्रस्तावितमध्याह्नानदेवपूजादिवर्णनार्थमेकविंशं सर्गमारभते—

तं विदर्भरमणीमणिसौधादुज्जिहानमनुदर्शितसेवैः ।

अर्पणान्निजकरस्य नरेन्द्रैरात्मनः करदता पुनरुचे ॥ १ ॥

तमिति ॥ विदर्भरमण्या भैम्या मणिसौधान्मणिवद्धसुधाधवलितप्रासादादुज्जिहानं बहिर्निर्गच्छन्तं नलमनु लक्ष्मीकृत्य दर्शिता अन्तःपुरद्वारि प्रणामादिना ज्ञापिता सेवा यैरवसरपर्यन्तं बहिःस्थितैरन्तरङ्गैर्नरेन्द्रैर्नलहस्तावलम्बनार्थं निजकरस्यापणाद्धेतोरात्मनः स्वस्य करदता पुनरुचे पुनरुक्ता, चक्रे इत्यर्थः । पूर्वं सर्वेऽपि राजानो बलिरूपकरसमर्पणात्करदा अभूवन्, इदानीं तु सोपानमार्गेणावरोहतो नलस्य हस्तावलम्बनार्थं निजपाणिसमर्पणात्करदा जाता इति च्छलेनोत्प्रेक्षा । एतेन नलस्य चक्रवर्तित्वं द्योत्यते ॥ १ ॥

तस्य चीनसिचयैरपि वद्धा पद्धतिः पदयुगात्कठिनेति ।

तां प्यधत्त शिरसां खलु माल्यैराजराजिरभितः प्रणमन्ती ॥ २ ॥

तस्येति ॥ खल्वितीव हेतोरभितः पार्श्वद्वयेऽपि प्रणमन्ती राजराजिर्नृपपरम्परा तां सिचयैर्वद्धामपि पद्धतिं शिरसां माल्यैः शिरसि धृताभिः पुष्पमालाभिः प्यधत्त आच्छादयति स्म । इति किम्—चीनसिचयैर्देशविशेषोद्भवैः सूक्ष्ममृदुभिर्वैभवं सज्जिता छादितापि सती पद्धतिस्तस्य नलस्य पदयुगात्सकाशात्कठिनेति । मृदुतरयोर्हि चरणयोर्मृदुतरपुष्पवद्धायां भुवि गमनं युक्तम् । शिरोधृतपुष्पसंसर्गं यावद्भवति तावत्पर्यन्तं मध्येमार्गं तस्य सादरं दण्डवत्प्रणामं सर्वेऽपि चकुरिरेत्यर्थः ॥ २ ॥

द्रागुपाह्वियत तस्य नृपैतदृष्टिदानबहुमानकृतार्थैः ।

स्वस्य दिश्यमथ रत्नमपूर्वं यत्नकल्पितगुणाधिकचित्रम् ॥ ३ ॥

द्रागिति ॥ अथ प्रणामानन्तरं तेन कृतं दृष्टिदानं नेत्रनिरीक्षणं तल्लक्षणेन बहुमानेन कृतार्थैः सफलश्रमैर्नृपैर्दिशि भवं दिश्यं स्वस्य दिश्यं स्वीयदेशभवं तत्रान्यत्र वा पूर्वं दुर्लभमत्युत्तमम्, तथा,—यत्नेन बुद्धिपूर्वं शिक्षावशेन कल्पितैरारोपितैर्वृत्तत्वो-ज्ज्वलत्वातिरमणीयगत्या(कत्वा)दिगुणविशेषैरधिकं नितरां चित्रमाश्चर्यरूपं सहजैराहितैश्च गुणैरतितरामाश्चर्यकारिमणिमुक्ताकरितुरगादिरत्नं वस्तु तस्य द्राक् शीघ्रं प्रणामानन्तरमव्यवहितमेवोपाह्वियतोपदीकृतम् । तत्रोपदीकृते रत्नजाते दृष्टिदानमेव बहुमान इति वा । केनेदमानीतमित्यादरप्रश्नपूर्वं तेषु राजस्वपि दृष्टिदानमेवेति वा । 'स्वस्व—' इति पाठे—स्वं स्वं च तद्दिश्यं चेत्यर्थः । 'यत्न' इति पाठे—यत्कल्पितगुणाधिकचित्रं न भवति । किंतु स्वाभाविकगुणाधिकचित्रमेव, तद्रत्नमिति संबन्धः । दिश्यम्, भवार्थं दिगादित्वाद्यत् । 'दिश्यम्' इति पाठेऽपि । रत्नं जातावेकवचनम् । एवमुत्तरश्लोकेऽपि ॥ ३ ॥

अङ्गुलीचलनलोचनभङ्गिभ्रूतरङ्गविनिवेदितदानम् ।

रत्नमन्यनृपदौकितमन्ये तत्प्रसादमलभन्त नृपास्तत् ॥ ४ ॥

अङ्गुलीति ॥ अन्ये चिरकालसेविनस्तदानीमेवागता वा नृपा अन्यनृपैर्दौकित-
मुपदीकृतं तत्पूर्वोक्तं मणिमुक्तादिरत्नजातमेव तस्य नलस्य प्रसादं पारितोषिकं दानम-
लभन्त । किंभूतम्—अङ्गुलीचलनेन लोचनभङ्ग्या प्रसादसूचकनेत्रवीक्षणविशेषेण
भ्रूतरङ्गेण च एतस्मै एतत्, एतस्मै एतद्देहीति सेवकान् प्रति एतत्त्वं गृहाण, एतत्त्वं
गृहाणेति राज्ञः प्रत्येव वा विशेषेण निवेदितं दानं यस्य । अन्यैरानीतमन्येभ्यो
दत्तवान्, न तु कोशागारे निवेशितवानित्यनेनौदार्यातिशयश्चातुर्यं च सूच्यते ।
चतुरो हि तदीयमेव तस्मै न ददाति । अङ्गुल्यादिचालनेन दाननिवेदनमीश्वर-
जातिः ॥ ४ ॥

तानसौ कुशलसूत्रतसेकैस्तर्पितानथ पितेव विसृज्य ।

अखशस्त्रखुरलीषु विनिन्ये शैष्यकोपनमितानमितौजाः ॥ ५ ॥

तानिति ॥ अथ नूतनागतराजकृतोपदादानानन्तरं चिरागतराजभ्यो वितरणान-
न्तरमसौ अमितौजा अतुल्यपराक्रमो नलो नूतनागतान् राज्ञः कुशलसूत्रतसेकैः कुशल-
प्रश्नसंबन्धिसत्यप्रियवचनान्मृतसेचनैः 'भवतां राष्ट्रे देहे च कुशलं, भवतां कार्यं करि-
ष्यामि' इत्येवंरूपैः कृत्वा तर्पितान् प्रीणितान् सबहुमानं खशिविरं प्रति विसृज्य
शैष्यकेण शिष्यभावेन प्रयोजकेनोपनमितान्समीपमागतान्छादिशिक्षार्थं समीपमागता-
नन्यान्नुपानन्नाप्याभेयादीनि, शस्त्राणि बाणादीनि तेषां खुरलीषु हस्तचरणादिसंस्थान-
चातुरीविशेषेषु विनिन्ये । तद्विषयकौशलमशिक्षयदित्यर्थः । क इव—पितेव । शैष्य-
केति, भावे योपधादुञ् । 'शिष्यता—' इति च पाठः ॥ ५ ॥

मर्त्यदुष्प्रचरमखविचारं चारुशिष्यजनतामनुशिष्य ।

स्वेदविन्दुकितागोधिरधीरं स श्वसन्नभवदाप्लवनेच्छुः ॥ ६ ॥

मर्त्येति ॥ स नल आप्लवनेच्छुः जलावगाहनाय साभिलाषोऽभवत् । किंभूतः—
मर्त्येषु दुष्प्रचरमविद्यमानप्रसरं मर्त्यैर्दुःप्रचर्यते दुःप्रचरं नलव्यतिरिक्तैर्मर्त्यमात्रैरज्ञाता-
शेषविशेषमाभेयाद्यन्त्राणां विचारं मोक्षोपसंहारोपायप्रकारविशेषं चारुः प्रौढप्रतिभः
शिष्यजनस्तत्समूहं, चारु सम्यग्वाऽनुशिष्य शिक्षयित्वा स्थितः, अनन्तरं श्रमवशा-
ज्जाता ये स्वेदविन्दुकास्ते संजाता यस्य तादृशो गोधिरल्लाटं यस्य, अत एव—धीरं
धीर्यं न धीरमधीरमल्पं श्वसन् । विन्दुकेत्यल्पायं कन् । तारकादित्वादितच् । 'ल्लाट-
मलिकं गोधिः' इत्यमरः ॥ ६ ॥

यक्षकर्दममृदून्मृदिताङ्गं प्राकुरङ्गमदमीलितमौलिम् ।

गन्धवार्भिर्नुबन्धितभृङ्गैरङ्गनाः सिषिचुरुचकुचास्तम् ॥ ७ ॥

यक्षेति ॥ उच्चकुचा अङ्गनास्तं बहलपरिमलेन अनुबन्धिता मिलन्तो मृङ्गा येषु
तैर्गन्धवारिभिः कर्पूरवासितजलैः सिषिचुः । अभ्यङ्गस्नानमकारयन्नित्यर्थः । किंभू-
तम्—प्राक् पूर्वं कर्पूरागरुकस्तूरीचन्दनकक्कोलचूर्णरूपेण यक्षकर्दमेन सुगन्धिद्रव्येण
कृत्वा मृदु यथा तथा शनैर्मृदितमङ्गं यस्य पश्चात्प्राकुरङ्गमदेन कस्तूरीकया मीलितः

संबन्धं प्रापितो मौलिर्यस्य । कस्तूरिकानिर्वासिततैलशिरसमिति यावत् । 'तथा कर्पूर-
मशुरुः कस्तूरी चन्दनं तथा । कक्कोलं च भवेदेभिः पञ्चभिर्यक्षकर्ममः ॥' इति
गरुडपुराणम् ॥ ७ ॥

भूभृतं पृथुतपोघनमाप्तस्तं शुचिः क्षपयति स्म पुरोधाः ।

संदधज्जलधरस्खलदोधस्तीर्थवारिलहरीरुपरिष्ठात् ॥ ८ ॥

भूभृतमिति ॥ अभ्यङ्गस्नानानन्तरं शुचिः साचारः आप्तो हितः परम्परायातः
पुरोधाः जलधराज्जलपूर्णतत्खर्णकलशात्स्खलन् पतन् ओषः संततधारापरम्परा यासां
ताः प्रयागादितीर्थवारीणां लहरीस्तरङ्गानुपरिष्ठात्संदधत् प्रक्षिपन्सन् पृथुना तपसा
चान्द्रायणादिजन्येन पुण्येन घनं पूर्णं तं भूभृतं नलं क्षपयति स्म । पूर्वमुष्णोदकस्नानेन
शरीरशुद्धिं कारयित्वा संकल्पपूर्वं शीतलोदकेन वेदोक्तमन्त्रस्नानमकारयदिति भावः ।
शुचिराषाढः पृथुना तपसा माघमासेनाघनं माघमारभ्य वृक्षाणां गलितपत्रत्वाद-
गहनम्, एवंभूतं पर्वतमभिषिञ्चतीति वा । 'तपा माघे(५थ)' इत्यमरः । 'शुचिस्त्व-
यम् । आषाढे' इति च ॥ ८ ॥

ज्ञानक्रममाह—

प्रेयसीकुचवियोगहविर्भुग्जन्मधूमविततीरिव बिभ्रत् ।

स्नायिनः करसरोरुहयुग्मं तस्य गर्भधृतदर्भमराजत् ॥ ९ ॥

प्रेयसीति ॥ स्नायिनो मन्त्रवतीर्थजलावगाहनस्नानविधिना ज्ञानं कुर्वाणस्य तस्य
करसरोरुहयुग्मं गर्भयोस्तर्जनीकनिष्ठान्तरालयोर्धृतौ दर्भौ येनैवंभूतमराजत् शुशुभे ।
किंभूतमिव—उत्प्रेक्षते—प्रेयस्याः कुचवियोग एव हविर्भुक् तस्माज्जन्म यासां ता
धूमविततीर्बिभ्रदिव । दर्भाणां श्यामत्वाद्भूमततित्वं युक्तम् ॥ ९ ॥

कल्प्यमानममुनाचमनार्थं गाङ्गमम्बु चुलुकोदरचुम्बि ।

निर्मलत्वमिलितप्रतिबिम्बद्यामयच्छदुपनीय करे नु ॥ १० ॥

कल्प्येति ॥ अमुना आचमनमर्थः प्रयोजनं यस्य आचमनं कर्तुं वा कल्प्यमानं
स्वीक्रियमाणं चुलुकोदरचुम्बि चुलुकमध्यवर्तिं गाङ्गमम्बु कर्तुं निर्मलत्वेन मिलितः
स्वस्मिन्नातः प्रतिबिम्बो यस्यास्तां यां स्वर्गमुपनीय समीपां कृत्वा हस्तप्राप्यां कृत्वा
करेऽयच्छत् । 'दाण् दाने' । 'नु' उत्प्रेक्षायाम् । ज्ञानप्रारम्भाचमनं चकारेत्यर्थः ।
अन्यदपि दुर्लभं वस्तु हस्ते आनीय दीयते ॥ १० ॥

मुक्तमाप्य दमनस्य भगिन्या भूमिरात्मदयितं धृतरागा ।

अङ्गमङ्गमनुकं परिरेभे तं मृदो जलमृदुर्गृहयालुम् ॥ ११ ॥

मुक्तमिति ॥ भूमिरात्मनो भूपतित्वादयितं प्रियं भर्तारं नलं ज्ञानकाले दमनस्य
भगिन्या भैम्या मुक्तं विरहितमाप्य लब्ध्वा धृतो रागो लौहियं यया; अथ च,—
सानुरागा सती ऊषरादिमृत्तिकानिषेधात्तत्परिहाराय जलस्पर्शमात्रेण मृदुः शिथिला-
वयवाः मृदुतरस्पर्शाः स्नानार्थमानीता मृदो गङ्गादिमृत्तिका गृहयालुं गृहन्तमनुकमा-
त्मनः कामुकं तमङ्गमङ्गं परिरेभे आलिलिङ्ग । श्रौतमार्गेण ललाटाद्यङ्गेषु रक्तमृत्तिकाल-
गनव्याजेनान्यदा दुष्प्रापं स्वबलं भूमिरालिलिङ्गेति भावः । प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । अन्यापि

सपत्नीमुक्तं वल्लभं चिरात्प्राप्य सानुरागा सती प्रत्यङ्गमालिङ्गति । कं सुखं (अनु)
लक्ष्मीकृत्य सुखोद्देशेनाललिङ्गतेति वा । 'शुक्ला विप्रस्य, रक्ता क्षत्रियस्य, मिश्रा विशाः,
कृष्णा शूद्रस्य' इति स्मृतिः । अनुकम्, 'अनुकाभिकाभीकः कमिता' (५।२।७४)
इति साधुः । 'अनु किम्' इति पाठे—सर्वाण्यङ्गानि लक्ष्मीकृत्य परिरेभे किमि-
त्यर्थः ॥ ११ ॥

मूलमध्यशिखरस्थितवेधःशौरिशंभुकरकाङ्क्षिशिरःस्थैः ।

तस्य मूर्ध्नि चंकरे शुचि दर्भैर्वारि वान्तमिव गाङ्गतरेङ्गैः ॥ १२ ॥

मूलेति ॥ साग्रमूलैश्चिभिरगर्भैर्दर्भैस्तस्य मूर्ध्नि शुचि निर्मलं कुत्राप्यसंबन्धात्पवित्र-
तरं च मार्जनमन्त्रं तत्संबन्धि वारि चकरे विक्षिप्तम् । 'कृ विक्षेपे' । किंभूतैः (किंभू-
तमिव)—'कुशमूले स्थितो ब्रह्मा कुशमध्ये जनार्दनः । कुशाग्रे शंकरं विद्यात्रयो
देवाः कुशस्थिताः ॥' इति वचनान्मूले मध्ये शिखरेऽग्रे च स्थितानां वेधःशौरि-
शम्भूनां ब्रह्मविष्णुहराणां क्रमेण करके कमण्डलौ, अङ्गौ पादाम्बुजे, शिरसि च गङ्गा
सर्वदेति पुराणप्रामाण्यात्स्थितैरेवंप्रकारेण दर्भेषु संभवद्भिर्गङ्गासंबन्धिभिस्तरङ्गैर्वान्त-
मिवोद्गीर्णमिव । कुशमूलस्थितब्रह्मादिदेवत्रयकारकादिनिष्ठगङ्गातरङ्गभ्रष्टैरिव पवित्रै-
र्दर्भाप्रजलैः स्नानाङ्गभूतमार्जनमकरोदित्यर्थः । 'कमण्डलौ च करकः' इत्यमरः ।
वान्तम्, उदित्त्वात् क्त्वायां वेद इति 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति निष्ठाया
इतिषेधः ॥ १२ ॥

प्राणमायतवतो जलमध्ये मज्जिमानमभजन्मुखमस्य ।

आपगापरिवृढोदरपूरे पूर्वकालमुषितस्य सितांशोः ॥ १३ ॥

प्राणमिति ॥ सुवर्णघटितमहापात्रस्थतीर्थत्वोपकल्पितसमन्त्रकरकृतावगाहन-
जलमध्ये 'गायत्रीं शिरसा सार्धं जपेद्याहतिपूर्विकाम् । प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसं-
यमः' (आचा० २।२३) इति याज्ञवल्क्योक्तलक्षणलक्षितं प्राणं प्राणायाममायतवतः
कृतवतः । जलमध्ये मुखं नम्रीकृत्य कनिष्ठाङ्गुष्ठनासामुखध्वासनिरोधपूर्वमधमर्षणं कृतवत
इति यावत् । एवं भूतस्य नलस्य जलान्तर्वर्तिमुखमापगानां परिवृढस्य स्वामिनः समु-
द्रस्योदरपूरे गर्भप्रवाहमध्ये मन्थनात्पूर्वकालमुषितस्य कृतवासस्य सितांशोश्चन्द्रस्य मज्जि-
मानं सौन्दर्यमभजत् । सागरोदरस्थचन्द्रसदृशमभूदित्यर्थः । 'पुंसि भूयसवः प्राणाः'
इत्यमरोक्तेः । 'प्राण'शब्दस्य बहुवचनान्तत्वनियमादेकवचनं चिन्त्यम् । आयतवतः,
यमेः कवतुः । पूर्वकालम्, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ १३ ॥

मर्त्यलोकमदनः सदृशत्वं बिभ्रदभ्रविशदद्युतितारंम् ।

अम्बरं परिदधे विधुमौलेः स्पर्धयेव दशदिग्गसनस्य ॥ १४ ॥

मर्त्येति ॥ मर्त्यलोके मदनो नलः दश दिश एव वसनं यस्य दिग्गम्बरस्य विधु-
मौलेश्चन्द्रशेखरस्य स्पर्धयेवाम्बरं वल्लभम्, अथ च,—गगनं परिदधे । अत्र कृतदश-

१ 'विकरे—इति क्वाचित्कोऽपपाठः' इति सुखावबोधा । २ '('हृदि प्राणो गुदेऽपानः'
इत्यादिषु) क्वचिदेषामेकत्वमपि दृश्यते, इति वचनादेकत्वमपि न दोषाय' इति सुखावबोधा ।

दिभूपविभागं गगनमुच्यते, तेन गगनवसनस्येत्यर्थः । किंभूतम्—सदशत्वं दशभिर्दार्ध-
प्रान्ततन्तुभिः सह वर्तते तद्भावम्, अथ च,—दशभिः सह वर्तमानं तद्भावं दश-
त्वसंख्यायोगिदिविभागोपाधिभिरेव दशत्वसंख्यायोगित्वं विभ्रत् । सदशत्वमुदित-
भाग्यत्वं विभ्रदिति नलविशेषणं वा । तथा,—अभ्रवदौचित्याच्छरन्मेषस्येव, अभ्रका-
परपर्यायस्य शुभ्रतरद्रव्यविशेषस्येव वा विशदा शुभ्रतरा द्युतिर्यस्य । अत एव—तारं
सूक्ष्मतरम् । धवलद्युति च तत्तारं चेत्येकपदं वा । अभ्रवद्विशदा द्युतिर्यस्य तद्भाव-
स्तत्ता तामारात्यादत्ते तद्धवलतरं वा । शरन्मेषवदभ्रकद्रव्यवद्वा निर्मला द्युतिर्यासां
तादृश्यस्तारका यत्र तद्वा । अभ्राणि मेघान्विशन्ति, अत एव मेघाच्छादितत्वाद्
अद्युतयः कान्तिरहितास्तारका यत्रेति वा । अच्छिन्नं धौतं वस्त्रं परिदधे इत्यर्थः ।
ईश्वरोऽपि विशिष्टमाकाशमेव वस्ते । शिवकामयोर्विरोधात्स्पर्धा युक्ता । अभ्राणि विश-
न्तीति पक्षे 'द्वितीया-' (२।१।२४) इति योगविभागात्समासः । आरातीत्यादन्तत्वाद्
कः ॥ १४ ॥

भीमजामनु चलत्प्रतिवेलं संयियंसुरिव राजक्रभीन्द्रः ।

आववार हृदयं न समन्तादुत्तरीयपरिवेषमिषेण ॥ १५ ॥

भीमजामिति ॥ राजर्षीणां सदाचाररूपाणां मध्ये इन्द्रो नल उत्तरीयस्योपरि-
तनवस्त्रस्य परिवेषमिषेण वेष्टनव्याजेन हृदयं मनः, अथ च,—वक्षःस्थलं, समन्तात्
नाववार न बबन्ध पिदधे वा, अपि तु बबन्ध पिदधे वा । किंभूतम्—यतः प्रति-
वेलं वारंवारं भीमजामनु लक्ष्मीकृत्यानुरागातिशयाच्चलदभिमुखं धावत्, अत एव—
किंभूत इव—तद्धृदयं संयियंसुरिव सम्यक् नितरां नियन्तुमिच्छुरिव । क्षणमात्रं
त्वया न गन्तव्यमिति गाढं संयतं कर्तुमिच्छन्निव । स्मृत्यादावेकवाससः कर्मानधिका-
रोक्तिरुत्तरीयवस्त्रधारणमुक्तम् । अन्योऽप्यन्यत्र गमनोत्सुको बलाद्रज्जवादिना बद्धा
स्थाप्यते । 'स समन्तात्' इति च पाठः । राजक्रभिः, 'क्रलकः' (६।१।१२८)
इति प्रकृतिभावः ॥ १५ ॥

ज्ञानवारिघटराजदुरोजा गौरमृत्तिलकविन्दुमुखेन्दुः ।

केशशेषजलमौक्तिकदन्ता तं वभाज सुभगाप्लवनश्रीः ॥ १६ ॥

ज्ञानेति ॥ सुभगा मनोहरा, अथ च,—सौभाग्यवती, आलवनश्रीः ज्ञान-
लक्ष्मीस्तं वभाज सिषेवे । ज्ञानेन नितरां शुशुभे इत्यर्थः । किंभूता—ज्ञानार्थं वारि
तद्युक्ताः सुवर्णघटास्त एव राजन्तादुरोजौ कुचौ यस्याः सा । तथा—'ऊर्ध्ववृत्ततिर्य-
गर्धचन्द्राकारा वर्णानां क्रमातिलकाः, इति दक्षवचनाल्लाटे धृतो गौरमृत्तिलक-
विन्दुर्गङ्गातीरगोपीचन्दनादिरचितो वर्तुलस्तिलकः स एव गौरवृत्तत्वान्मुखेन्दुर्यस्याः
सा । तथा,—'हस्तवस्त्रैर्न मार्जयेत्' इति व्यासवचनेन वैधस्नानानन्तरं वस्त्रादिना
केशपरिमार्जनस्य निषेधात्केशेषु शेषं जलं केशप्रान्तेभ्यो गलद्यज्जलं जलविन्दवस्त
एव मौक्तिकानि दन्ताश्च यस्याः सा । यद्वा,—जलमौक्तिकानि मुक्तावत्स्थूलजलविन्दवस्त
एव दन्ता यस्याः सा । एवंभूता रमणीयदशना तिलकं दधारेति भावः । अन्या-
प्येवंविधा तरुणी कंचिद्भजत इति ॥ १६ ॥

श्वैत्यशैत्यजलदैवतमन्त्रस्वादुताप्रमुदितां चतुरक्षीम् ।

वीक्ष्य मोचधृतसौरभलोभं घ्राणमस्य सलिलघ्नमिवासीत् ॥१७॥

श्वैत्येति ॥ श्वैत्येन शैत्येन च जलं दैवतं येषां तैराप्यैः, जलदैवतं वरुणस्तत्सं-
बन्धिभिर्वा वारुणैः, मन्त्रैः शब्दात्मकैः स्वादुतया मधुररसतया च जलगतविशिष्टरूप-
स्पर्शशब्दरसलक्षणस्वीयस्वीयविषयलाभेन प्रमुदितामतितरां संतुष्टां चतुरक्षीं क्रमेण
चक्षुस्त्वक्श्रोत्ररसनसमाहाररूपां नेत्रादिचतुष्टयीं वीक्ष्य अस्य प्राणेन्द्रियं सहजगन्धस्य
पृथिव्यसाधारणगुणत्वाज्जले तदसंभवात्कर्पूरादिवासितस्य च जलस्य देवस्नपनादिधर्म-
कर्मसु प्रतिषेधादौपाधिकस्याप्यसंभवान्मोघो निष्फल एव धृतः सौरभे शोभनगन्धे
लोभो येन, लोभसजातीयस्पर्धाविगलितविवेकं सत् 'ऋतं च-' (ऋ० सं० ८।८।४८)
इत्यादिसंख्याघमर्षणचुल्लकोदयस्पर्शमिषेण सलिलं जिघ्रतीति सलिलघ्नं जलाघ्राणं कुर्व-
दिवाभूत् । लोभस्पर्धाभ्यां विगलितविवेको ह्यविषयेऽपि प्रवर्तते । संध्याघमर्षणं चका-
रेति भावः । श्वैत्यं, वर्णवाचित्वाद् घ्यञ् । चतुरक्षीं, समाहारद्विगौ 'द्विगोः'
(४।१।२१) इति ङीप् । सलिलघ्नम्, आदन्तत्वाद् कः ॥ १७ ॥

राज्ञि भानुमदुपस्थितयेऽस्मिन्नात्तमम्बु किरति स्वकरेण ॥

भ्रान्तयः स्फुरति तेजसि चक्रुस्त्वधृतकुचलदर्कवितर्कम् ॥ १८ ॥

राज्ञीति ॥ अस्मिन् राज्ञि भानुमतः सूर्यस्योपस्थितये उपस्थानार्थमात्तं गृहीत-
मर्घ्यदानसंबन्धि अर्घ्यदानानन्तरं वा । 'असावादित्यः—' इत्यादिमन्त्रपूर्वं जलं
शिरःपरितः स्वपाणिना स्फुरति प्रकाशमाने तेजसि सौरप्रभाप्रसरे मध्ये गल-
द्विन्दुकमेण किरति सति भ्रान्तयः क्षिप्तोदकस्यैव प्रादक्षिण्यपरिभ्रमणानि लोकस्य
त्वष्टुर्विधकर्मणः तर्कुः शाणचक्रं तत्र घर्षणवशाच्चलतो भ्राम्यतो विष्वक्पतनशील-
तेजःकणस्याकस्य वितर्कं तद्विषयं विशिष्टमूहं चक्रुः । प्रकाशमानसौरप्रभाप्रदक्षिणप्र-
क्षिप्तगलद्विन्दुजलभ्रमणदर्शनेन विश्वकर्मणा सूर्यः पुनरपि शाणचक्रे धृतः किम्, अत
एवंतेऽणवः कणाः पतन्तीति लोकस्य तदानीं बुद्धिरभूदित्यर्थः । भानुमदुपस्थितये
गृहीतमम्बु स्वकरेण विक्षिपत्यस्मिन्नाज्ञि विषये लोकस्य भ्रान्तयो नलाङ्गप्रभाप्रसरे
प्रकाशमाने सति निशाणचक्रपरिभ्रमत्सूर्यसंभावनां लोकस्य चक्रुरिति वा । राज्ञा
यदम्बु गृहीतं तस्मिन्बुद्धिक्षेपे जले स्फुरति प्रतिफलति रवितेजसि जायमाना
भ्रान्तयो भ्रमणानि त्वधृतकुचलदर्कवितर्कं चक्रुः । उत्क्षिप्ता आपो वियति भ्रमन्त्यः
पतन्ति, तत्प्रतिबिम्बिते तेजस्यपि भ्रमणानि जायन्ते, तत्रोत्प्रेक्षेति वा । अर्घ्यदानं
सूर्योपस्थानं च कृतवानिति भावः । 'स्फुरिततेजसि' इति पाठे नलविशेषणम् ॥ १८ ॥

सम्यगस्य जपतः श्रुतिमन्त्राः संनिधानमभजन्त कराब्जे ।

शुद्धबीजविशदस्फुटवर्णाः स्फाटिकाक्षवल्यच्छलभाजः ॥ १९ ॥

सम्यगिति ॥ श्रुतिमन्त्राः सम्यग्जपतः सावित्र्यादिमन्त्रमावृत्त्योपांशुच्चारय-
तोऽस्य कराब्जे संनिधानमलभन्त । किंभूताः—शुद्धैरागमोक्तक्रमोच्चारणनिर्मलैर्वि-
वारुणादिवीजैः कृत्वा विशदाः स्फुटा मात्रादिसाकल्योच्चारणेनासंदिग्धा वर्णा अक्षराणि
येषु, अथ च,—शुद्धेषु त्रासादिदोषरहितेषु बीजेषु स्फटिकगुटिकासु विशदो धवलः

प्रकटो वर्णः कान्तियेषाम् । यद्वा,—निर्दोषस्फाटिकवीजान्येव धवलाः प्रकटा वर्णा
अक्षराणि येषु । तथा,—स्फाटिकाक्षाणां वलयस्य मालायाश्छलं भजन्ति ते, तदा-
कारेण परिणताः । भक्त्यतिशयान्मूर्ताभूय तत्पाणिपद्मे वसन्ति स्मेत्यर्थः । उपस्थाना-
नन्तरं सावित्रीजपं च कृतवानिति भावः ॥ १९ ॥

पाणिपर्वणि यवः पुनराख्यदेवतर्पणयवार्पणमस्य ।

न्युप्यमानजलयोगितिलौघैः स द्विरुक्तकरकालतिलोऽभूत् ॥२०॥

पाणीति ॥ अस्य पाणिपर्वणि हस्ताङ्गुलीनां ग्रन्थौ काण्डे वर्तमानो यवाकारः
सामुद्रिकलक्षणभूतशुभरेखाविन्यासरूपो यवो देवतर्पणजले यवार्पणं कर्माभूतं पुनरुक्त-
माख्यत् । अकरोदित्यर्थः । देवतर्पणं हि यवैः क्रियते, ते चाङ्गुलीपर्वसु पूर्वमेव
वर्तन्ते, एतावतैव पौनरुक्त्यम् । तथा न्युप्यमानेन पितृभ्यो दीयमानेन जलेन
योगिभिः सह क्षिप्यमाणैः कृष्णतिलौघैः कृत्वा स नलो द्विरुक्तः पुनरुक्तः, करकाल-
तिलः करकमलमध्यवर्ती सामुद्रिकलक्षणभूतः सूक्ष्मकालतिलाकारोऽङ्गो यस्य तादृशो-
ऽभूत् । पितृतर्पणं हि तिलैः क्रियते । स च तिलो हस्तमध्ये वर्तते एवेति पौन-
रुक्त्यम् । ब्रह्मयज्ञोऽपि तेनाकारीति भावः । आद्यन्तयोर्देवपितृतर्पणोक्त्येव वर्तमान-
मृषितर्पणं कृतमिति ज्ञेयम् । न्युप्यमानं, यजादित्वात्संप्रसारणम् ॥ २० ॥

पूतपाणिचरणः शुचिनोच्चैरध्वनानितरपादहतेन ।

ब्रह्मचारिपरिचारि सुरार्चविश्व राजऋषिरेष विवेश ॥ २१ ॥

पूतेति ॥ एष राजा चासौ ऋषिर्मुनिधर्माचरणशीलो नलो देवपूजागृहप्रवेशौचि-
त्यर्थं पूतं जलक्षालितं पाणिचरणं येनैवंभूतः सन् शुचिना गोमयोपलिप्तेन पवित्रेण,
तथा,—न(इ)तरस्य नलातिरिक्तस्य पादेन हतेन, अन्यचरणस्पर्शादुषितेनेत्यर्थः । उच्चै-
रध्वंमध्वना सोपानबद्धमार्गेण, यद्वा,—अनितरपादहतेन, अत एवौच्चैर्नितरां शुचिना,
ब्रह्मचारिण उपनीता द्विजाः परिचारिणो देवसेवाकारिणो यत्रैवंभूतं सुरार्चविश्व
सुवर्णादिनिर्मितमन्त्रसंस्कृतप्रतिमागृहं देवपूजासंबन्धि वा गृहं विवेश ॥ २१ ॥

कापि यन्नभसि धूपजधूमैर्मैत्रकागुरुभवैर्भ्रमराणाम् ।

भूयते स्म सुमनःसुमनःस्रग्दामधामपटले पटलेन ॥ २२ ॥

केति ॥ यस्य देवपूजागृहस्य नभसि अन्तरावकाशे कापि कस्मिन्नपि प्रदेशे
सुमनसां देवानां पूजार्थमानीताः सुमनसः पुष्पाणि तासां स्रग्दामानि मालापरम्पराः,
यद्वा,—स्रजः कण्ठमालाः, दामानि शिरोमाल्यानि, तेषां धामानि स्थानानि मध्य-
स्थापितपुष्पवेणुसुवर्णादिपात्राणि तेषां पटलेषु समूहे विषये तेषामुपरिष्ठान्नेचकागुरु-
भवैः कृष्णागुरुसमुद्भवैर्धूपजैः सौगन्ध्यार्थं रचितैर्धूपोत्पन्नैर्धूमैरेव भ्रमराणां पटलेन
गणेन भूयते स्म जातम् । पुष्पाणामुपरि भ्रमरैर्भाव्यम्, तथा च,—धूपजधूमा एव
तत्स्थाने जाता इत्यर्थः । सुमनसो मालयाः पुष्पाणां माला परम्पराः, तासां स्थानं ।
तत्रचितमिति यावत् । एतं(भूतं) पटलं वितानं यत्र तादृशे वा । देवानामुपरि पुष्प-

वितानमपि यत्रेत्यर्थः । देवपूजार्थमुपहृतपुष्पमालापरम्पराणां स्थानभूतं पटलं गृह-
प्रान्तच्छदिर्यत्र तादृशे यदन्तरप्रदेशे । देवतागारे हि छदिःप्रान्ते सौरभरामणी-
यकार्थं पुष्पमाला बध्यन्ते, तासामुपरि धूमा एव भृङ्गा जाता इत्यर्थ इति वा । बहु-
तरा धूपाः पुष्पमालाश्च यत्र सन्तीति भावः । 'सुमना मालती जातिः' इत्यमरः ।
'पटलं छदिः-' (इति च) । 'नैकवर्ण-' (नै० २१।३१) इति यावदादिकुलकम् ॥ २२ ॥

साङ्कुरेव रुचिपीततमा यैर्यैः पुरास्ति रजनी रजनीव ।

ते धृता वितरितुं त्रिदशेभ्यो यत्र हेमतिलका इव दीपाः ॥ २३ ॥

साङ्कुरेति ॥ यत्र गृहे ते दीपा हेमतिलका इव त्रिदशेभ्यो वितरितुं समर्पयितुं
धृताः स्थापिताः सन्ति । ते के—यैर्दापै रुच्या दीप्त्या पीतं प्रस्तं तमो यस्यास्तादृशी
सती सा भूता भविष्यन्ती वा रजनी रात्रिः साङ्कुरेवोद्भिन्नप्रत्यप्रतेजोङ्कुरसहितेव
पुराऽस्ति अभूत् भविष्यति वा । तथा,—यैः कृत्वा कान्त्या पीततमा अतितरां
पीतवर्णाऽत्यन्तगौरी रात्रिरुद्भिन्नप्रत्यग्राङ्कुरा रजनीव हरिद्रेवाभूद्भविष्यति वा । रात्रिः
पीतीभूततया हरिद्रेव, प्रदीपकलिकाश्च तदङ्कुरा इवेत्युत्प्रेक्षोपमा वा । 'निशाख्या
काञ्चनी पीता' इत्यमरः । पीततमा पक्षे सान्तम्, पक्षे तमवन्तम् । पुरास्तीति
'पुरि लुङ् चास्ते' (३।२।१२२) इति (भूते) 'यावत्पुरा—' (३।३।४) इति
भविष्यति वा लट् ॥ २३ ॥

यत्र मौक्तिकमणेरिविरहेण प्रीतिकामधृतवह्निपदेन ।

कुङ्कुमेन परिपूरितमन्तः शुक्तयः शुशुभिरेऽनुभवन्त्यः ॥ २४ ॥

यत्रेति ॥ यत्र देवागारे मौक्तिकमणेः प्रियतमस्य विरहेण कर्त्रा कुङ्कुमस्य
खोदीपनहेतुतया प्रीतिस्तया कामं दत्तं कामेन कर्त्रा वा दत्तं बह्वेः पदं दाहकत्वादि-
रूपोऽधिकारस्तद्रूपं चिह्नं वा यस्य तेन कुङ्कुमकेसरेण परिपूरितमन्तर्मध्यभागमनु-
भवन्त्यो विभ्राणाः शुक्तयः शुशुभिरे । वियोगिन्यो हि विरहामिततप्तं हृदयमनुभवन्ति ।
कुङ्कुमपूर्णाः शुक्तयो वियोगिनीरूपकेण वर्ण्यन्ते । यद्वा,—मौक्तिकमणिविरहेणोप-
लक्षिताः शुक्तयः कुङ्कुमस्य कामोदीपनहेतुतया या प्रीतिस्तया युक्तेन कामेन । अन्यत्
पूर्ववत् । प्रीतो हि किञ्चित्पदं ददाति शुक्तयो विशिष्टेन कुङ्कुमेनोपलक्षिताः सत्यो
मौक्तिकमणिविरहेण पूर्णं मध्यमनुभवन्त्य इव शुशुभिर इति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा वा ।
'प्रीत-' इति पाठे—खोदीपकत्वेन प्रीतात्कामाद्भुतं वरेण लब्धं वह्निपदं येनेत्यर्थः ।
सुक्ताफलोत्पत्तिहेतुभूताः शुक्तयः पुत्रविरहेण मातरो यथा हृदयान्तर्दहन्ति, तथा
कुङ्कुमरूपमन्तर्दाहं वहन्त्यः शुशुभिर इति वा ॥ २४ ॥

अङ्गचुम्बिघनचन्दनपङ्कं यत्र गारुडशिलाजममत्रम् ।

प्राप केलिकवलीभवदिन्दोः सिंहिकासुतमुखस्य सुखानि ॥ २५ ॥

अङ्गति ॥ यत्र देवागारे अङ्गचुम्बी मध्यवर्ती घनचन्दनपङ्को यस्य तस्य गारु-
डशिलाजमतिनीलस्थूलगरुडोद्गारमणिघटितममत्रं पात्रं केल्या लीलामात्रेण कवली-
भवन् प्रासीभवन् मुखमध्यवर्त्यर्धभाग इन्दुर्यस्य सिंहिकासुतमुखस्य राहुवदनस्य
शीताब्जभोजनसुखानि प्राप । तत्सममभूदित्यर्थः । गारुडमणिपात्राणि यत्र चन्दन-

मृतानि सन्तीति भावः । अमत्रमिति जालेकवचनम् । भवदिन्दोः भाषित-
पुंस्कम् ॥ २५ ॥

गर्भमैणमदकर्मसान्द्रं भाजनानि रजतस्य भजन्ति ।

यत्र साम्यमगमन्नमृतांशोरङ्गरङ्गकलुषीकृतकुक्षेः ॥ २६ ॥

गर्भमिति ॥ यत्र देवागारे एणमदः कस्तूरी तस्य कर्मस्तेन सान्द्रं पूर्णं गर्भं
मध्यं भजन्ति विभ्राणानि रजतघटितानि भाजनानि अङ्गरङ्गः कलङ्कमृगस्तेन कलुषी-
कृतो मलिनीकृतः कुक्षिर्यस्य तस्यामृतांशोश्चन्द्रस्य साम्यमगमत् । देवपूजार्थं रजत-
पात्राणि कस्तूरीपूर्णानि यत्र सन्तीति भावः ॥ २६ ॥

उज्जिहानसुकृताङ्गरशङ्का यत्र धर्मगहने खलु तेने ।

भूरिशर्करकरम्भवलीनामालिभिः सुगतसौधसखानाम् ॥ २७ ॥

उज्जिहानेति ॥ धर्मेण गहने निविडे, अथ च,—पुण्यकाननरूपे यत्रोच्चवर्तुल-
धवलतराणां सुगतसौधानां बौद्धदेवालयानां सखायः सदृशास्तेषां भूरिः शर्करा येषु
तेषां करम्भवलीनां दधिसकूपहाराणां दध्योदनोपहाराणां वा आलिभिः पङ्क्तिभिरुज्जि-
हान उद्गच्छन् सुकृताङ्गरस्तस्य शङ्का संभावना खलु निश्चितं तेने व्यरचि । आम्नादिवने
ह्याम्नाद्यङ्कुरा एवोद्गच्छन्ति, तथा धर्मकानने धर्माङ्कुरा एवेति । यत्र शर्करा-
मिश्रदध्योदनवलिभ्रेणय उपकल्पिताः सन्तीति भावः । सखानां, 'राजाहः—'
(५।४।९१) इति टच् ॥ २७ ॥

खर्वमाख्यदमरौघनिवासं पर्वतं कचन चम्पकसंपत् ।

मल्लिकाकुसुमराशिरकार्षीद्यत्र च स्फटिकसानुमनुचम् ॥ २८ ॥

खर्वमिति ॥ यत्र कचन प्रदेशे विकसितचम्पककुसुमानां संपदुच्चतरपुञ्जोऽम-
रौघानां निवासभूतपर्वतं मेरुं खर्वं ह्रस्वमाख्यत् । सुवर्णमेखवर्णेश्वम्पकराशिर्मेरोरप्यु-
च्चतरो यत्रास्तीत्यर्थः । तथा,—मल्लिकाकुसुमराशिः स्फटिका एव शिखराणि यस्य तं
कैलासपर्वतमनुचं खर्वमकार्षीत् । शुभ्रतरस्फटिकवर्णमल्लिकापुष्पराशिः कैलासादप्यु-
च्चतरो यत्रास्तीत्यर्थः । पृथगन्वयात् 'खर्वानुच'पदद्वयं भिन्नमिति ज्ञेयम् ॥ २८ ॥

स्वात्मनः प्रियमपि प्रति गुप्तिं कुर्वती कुलवधूमवजज्ञौ ।

हृद्यदैवतनिवेद्यनिवेशाद्यत्र भूमिरवकाशदरिद्रा ॥ २९ ॥

स्वात्मन इति ॥ यत्र हृद्यानां वर्णरसादिना मनोहारीणां देवतासंबन्धिनां निवे-
द्यानां पञ्चखाद्याद्युपहाराणां निवेशादवस्थापनाद्देतोस्तिलमात्रावकाशेनापि दरिद्रा
रहिता भूमिः स्वात्मनः प्रियं प्रत्यपि लक्ष्मीकृत्य गुप्तिं सर्वाङ्गसंवरणरूपं गोपनं कुर्वती
शोभनस्य स्वस्य वा देहस्य गोपनं कुर्वती वा तिलमात्रमपि प्रदेशं द्रष्टुमददाना सती
कुलवधूमवजज्ञौ अवमेने । कुलव्रीतुल्याऽभूदित्यर्थः ॥ २९ ॥

यत्र कान्तकरपीडितनीलप्रावरश्मिचिकुरासु विरेजुः ।

गातमूर्धविधुतेरनुबिम्बात्कुट्टिमक्षितिषु कुट्टिमितानि ॥ ३० ॥

यत्रेति ॥ यत्र वर्तमानासु कुट्टिमक्षितिषु चन्द्रकान्तादिमणिवद्भूमिषु देवपूजा-
वसरे गातृणां गायकानां गानवशान्मूर्धविधुतेः शिरःकम्पस्यानुबिम्बात्प्रतिबिम्बाद्देतो-

स्तब्धाजेन कुट्टिमितानि हठक्रियमाणचुम्बनादिपरिहारार्थं कामिनीशिरःकम्पविलसिता-
नीव विरेजुः । किंभूतासु—भीमो भीमसेनवत् कान्ता सूर्यकान्ताश्चन्द्रकान्ता वा
तेषां करैः किरणैः पीडिताः पुरस्ताद्गन्तुं प्रतिबद्धाः । तत्रैव घनीभूता इति यावत् ।
नीलप्रावरश्मयो नीलमणिकिरणा एव चिकुराः सुनीलाः केशा यासां तासु । कामिन्यो
हठपरिचुम्ब्यमानाः प्रियपाणिगृहीता नीलमणिरश्मितुल्याः सुनीलाः केशा यासां
कृतकचप्रहाः सत्यचुम्बनादिपरिहाराय शिरःकम्पनरूपान् विलासान् कुर्वन्ति । नाना-
मणिवद्धा भूमयो देवसेवका गायकाश्च यत्र सन्तीति भावः ॥ ३० ॥

नैकवर्णमणिभूषणपूर्णे स क्षितीन्दुरनवद्यनिवेद्ये ।

अध्यतिष्ठदमलं मणिपीठं तत्र चित्रसिचयोच्चयचारौ ॥ ३१ ॥

नेति ॥ स क्षितीन्दुर्भूचन्द्रो नलस्तत्रोक्तरूपे देवपूजागृहे अमलं मणिभी रत्नैः
स्वचितं पीठमध्यतिष्ठत् । किंभूते—नैकवर्णा मणयो येषु देवार्थं कल्पितैर्नानावर्णै-
र्भूषणैः पूर्णे । तथा,—अनवद्यानि मोदकादिनिवेद्यानि यस्मिन् । तथा,—चित्राणां
नानावर्णानामाश्चर्यकारिणां वा देवार्थमानीतानां सिचयानां वस्त्राणामुच्चयेन राशिना
चारौ रमणीये पूर्णे । मणिपीठम्, 'अधिशिङ्-' (१।४।४६) इति कर्मत्वम् ।
'चारु' इति पाठे—पीठविशेषणम् ॥ ३१ ॥

पद्मायतनपूजायां प्राथम्येन सूर्यपूजाया विहितत्वात्प्रथमं सूर्यपूजामाह—

सम्यगर्चति नलेऽर्कमर्तूर्णं भक्तिगन्धिरमुनाकलि कर्णः ।

श्रद्धाधानहृदयप्रति चातः साम्बमम्बरमणिर्निरचैषीत् ॥ ३२ ॥

सम्यगिति ॥ नले सूर्यकान्तमणिरूपं सुवर्णादिघटितप्रतिमारूपं वाऽर्कं सम्यक्
श्रौतस्मार्तमार्गेण अर्तूर्णं त्वरारहितं सावधानतया चिरकालमर्चति सति अमुना सूर्येण
कर्णो राधेयो भक्तिगन्धिः अल्पा भक्तिर्यस्य तादृशोऽकलि व्यज्ञापि । सूर्यभक्तोऽपि
कर्णो नलोपेक्षयाऽतिहीन एवेति सूर्येणान्तर्निश्चित इत्यर्थः । तथा,—नलेऽर्कं शनैरर्चति
सति अम्बरमणिः सूर्यः श्रीकृष्णपुत्रं साम्बमन्तःकरणे श्रद्धाधानहृदयप्रति श्रद्धाधान-
हृदयमात्रं निरचैषां निश्चितवान् । साम्बोऽपि भक्ततया प्रसिद्धोऽप्यल्पश्रद्धावान्,
न तु नलवदत्यन्तं भक्त इति निश्चिकायेत्यर्थः । उभाभ्यामपि सकाशात्तलस्य सूर्ये
महती भक्तिरभूदिति भावः । अर्चनीयचौरादिकादर्चतेः शता । भक्तिगन्धि, अल्पा-
ख्यायां गन्धस्येत् । हृदयप्रतीति, 'सुप् प्रतिना मात्रार्थे' (२।१।९) इत्य-
व्ययीभावः ॥ ३२ ॥

तत्तदर्थमरहस्यजपेषु स्रज्जयः शयममुष्य बभाज ।

रक्तिमानमिव शिक्षितुमुच्चै रक्तचन्दनजबीजसमाजः ॥ ३३ ॥

तदिति ॥ तेषां तेषामर्थमसंबन्धिनां सूर्यसंबन्धिनां रहस्यानां श्रौतस्मार्त-

१ 'श्रद्धाधानहृदयं प्रति इति पाठे—श्रद्धावद्भृदयममुं नलं प्रति लक्ष्मीकृत्य भानुमान्
साम्बं निरचैषीत् साम्ब पद्मासाविति ज्ञातवानित्यर्थः । पूर्वं एव पाठः पदीयान्' इति
सुखावबोधा ।

मन्त्राणां जपेषु उपांश्चावृत्तिषु विषये स्रज्जयो जपमालिकारूपः रक्तचन्दनकाष्ठजानां बीजानां कृतच्छिद्रमणीनां फलमध्यवर्तिबीजानां वा समाजः समूहो जपतोऽमुष्य शयं हस्तं वभाज सिषेवे । उत्प्रेक्षते—तत्करे वर्तमानमुच्चैरतिशयितं रक्तिमानं रक्तत्वं रक्षितुमिव । अन्योऽपि शिष्य उपाध्यायं सेवत एव । रक्तचन्दनबीजजपमालिका-जपेन सौरमन्त्राणां शीघ्रफलदत्वात्सौरमन्त्रान् रक्तचन्दनमालिकया जजापेत्यर्थः । स्रज्जयः, एकाचत्वान्मयद्र ॥ ३३ ॥

इदानीं श्लोकाष्टकेन हरपूजामाह—

हेमनामकतरुप्रसवेन त्र्यम्बकस्तदुपकल्पितपूजः ।

आत्तया युधि विजित्य रतीशं राजितः कुसुमकाहलयेव ॥ ३४ ॥

हेमेति ॥ हेमनामकस्य धत्तूरस्य तरोः प्रसवेन विकसितकुसुमेन कृत्वा तेन नले-नोपकल्पिता पूजा यस्य स त्र्यम्बको राजितः शुशुभे । उत्प्रेक्षते—रतीशं युधि विजित्य बलादात्तया गृहीतया कुसुमरूपकाहलया धत्तूरपुष्पाकारवाद्यविशेषेणैव । कुसुम-काहलयोपलक्षित इवेति वा । शराणां कौसुमत्वाद्वादित्राणामपि कौसुमतया युक्त-त्वात्कामकाहलयाः कौसुमत्वमुचितमेव । पराभूतात्कामाद्वाद्गृहीतया कौसुमकाहल-येव धत्तूरपुष्पेण रञ्जित इत्यर्थः । अन्योऽपि शत्रुं जित्वा बलाद्गृहीतेन तच्छस्त्रवादि-त्रादिना शोभते । सौन्दर्येण स्वस्पर्धितया स्वस्य शिवभक्तत्वात्कामस्य च शिवविरोधि-त्वात्स्वविरोधिनं स्वस्वामिविरोधिनं च स्मरं रणे जित्वा तस्माद्बलाजलेनैव गृहीतया कुसुमकाहलयेव धत्तूरपुष्पेण कृत्वा नलेन कृतोपदः, अथ च,—कृतपूजः शुशुभे । सेवको हि स्वविरोधिनं स्वस्वामिविरोधिनं वा रणे जित्वा तच्छस्त्रवादित्रादि बलाद्गृहीत्वा स्वामिन उपदाकरोति । तेन च स्वामी शोभते इति वा । प्रियतरेण धत्तूरपुष्पेण स नलः शिवमपूपुजदिति भावः । 'धत्तूरः कनकाह्वयः' इत्यमरः । 'वाद्यभाण्डविशेषे तु काहला' इति विश्वः ॥ ३४ ॥

अर्चयन्हरकरं स्मितभाजा नागकेसरतरोः प्रसवेन ।

सोऽयमापयदतिर्यग्वाग्दिक्पालपाण्डुरकपालविभूषाम् ॥ ३५ ॥

अर्चयन्निति ॥ स्मितं विकासं भजते स्मितभाक् तेन विकसितेन नागकेसरा-ख्यस्य तरोः प्रसवेन पुष्पेण कृत्वा हरकरं सुवर्णादिघटितदक्षिणामूर्त्यादिशिवप्रतिमा-पाणिमर्चयन् पूजार्थं स्थूलतरं शुभ्रतरं केसरतरकुसुमं तत्पाणौ स्थापयन् सोऽयं नल-स्तिरक्षया दिशः प्राच्यादिदिगष्टकाद् अवाच्या अधो दिशः सकाशादन्याऽतिर्यग्वा-ग्दिक् ऊर्ध्वा दिक् तस्याः पालो रक्षको ब्रह्मा तस्य चिरकालधर्षणाद्गतकृति पाण्डुरं धवलतरं कपालं शिरस्तेन ब्रह्मकपालेन कृत्वा विभूषामलंकृतिं कपालरूपां विभूषामाप-यदलम्भयत् । हरेण ब्रह्मणः पद्ममं शिरश्छिन्नं प्रायश्चित्तं कुर्वतो हरस्य भिक्षार्थं करे तिष्ठति । ततश्च तत्प्रतिमायामपि तेन भवितुं युक्तमिति केसरपुष्परूपेण ब्रह्मकपालेन तत्करमलम्भकारेत्यर्थः । 'चाम्पेयः केसरो नागकेसरः काञ्चनाह्वयः' इत्यमरः । हर-करम्, अर्चनापेक्षया कर्मत्वम् । पक्षे आप्नोतेर्गत्यर्थत्वादणौ कर्तुणौ कर्मत्वम् । तिर्य-ग्वागिति वाऽव्ययम्, अतिर्यग्वाक् चासौ दिक् चेति समासः ॥ ३५ ॥

नीलनीररुहमाल्यमयीं स न्यस्य तस्य गलनालविभूषाम् ।

स्फाटिकीमपि तनुं निरमासीन्नीलकण्ठपदसान्वयतायै ॥ ३६ ॥

नीलेति ॥ स नलस्तस्य हरस्य स्फटिकनिर्मितामपि तनुं हरप्रतिमां नीलनीर-
रुहाणां माल्यं माला तन्मयीं गलनालः कण्ठस्तस्य विभूषां विभूषणं न्यस्य आवध्य
नीलकण्ठवाचकं पदं तस्य सान्वयतायै अन्वयसाहिलाय नीलः कण्ठोऽस्येति संबन्ध-
सार्थक्याय निरमासीन्निर्मितवान् । नीलोत्पलमालां कण्ठे बद्ध्वा स्फाटिकीमपि शिव-
प्रतिमां नीलकण्ठपदसहितामकरोदित्यर्थः । कण्ठ एव नीलोत्पलपूजां चकार, अन्यत्र
तु चन्दनश्वेतपुष्पादिभिः पूजितवानिति भावः ॥ ३६ ॥

प्रीतिमेष्यति कृतेन ममेदकर्मणा पुररिपुर्मदनारिः ।

तत्पुरः पुरमतोऽयमधाक्षीद्रूपरूपमथ कामशरं च ॥ ३७ ॥

प्रीतिमिति ॥ पुराणां दैत्यविशेषाणां रिपुः, तथा,—मदनस्यारिः शिवो मम
कृतेन ईदृशा कर्मणा पुरकामशरदाहरूपव्यापारेण प्रीतिमेष्यति प्रसन्नो भविष्यति ।
अतो हेतोरेव इति बुध्येवायं नलस्तस्य पुररिपोः कामारेः पुरो धूपरूपं धूपस्वरूपम्,
अथ च,—धूपवेषधारिणं पुरं गुग्गुलुमधाक्षीत् ददाह । अथ तद्वाहानन्तरं धूपवि-
शेषरूपं कामशरं कामबाणं च ददाह । यस्मारिर्यद्विरपुश्च यदग्रे येन दह्यते स
तस्मिन् प्रथि(या)त एव । शिवभयेन वेषान्तरधारिणं पुरं दैत्यं कामबाणं च मोहनाख्यं
ददाहेत्यर्थः । धूपसमर्पणान्तां शिवपूजामकरोदिति भावः । ईदृशा पुष्पपूजान्तेन
भक्तियुक्तेनापि कर्मणा पुररिपुः कामारिः शिवो मम कृते मदर्थं मयि विषये प्रीतिं न
यास्यति एतावतापि संतुष्टो न भविष्यति, अतः कारणादिव तदग्रे पुरं कामशरं च
ददाह । एवं कृते शंकरस्तुष्टो भविष्यतीति भाव इति वा । पुररिपुर्मदनारिरिति च
योगस्यैवात्र प्राधान्याज्ज पौनरुक्त्यम् । 'गुग्गुलौ कथितः पुरः' इति विश्वः । तत्पुरः,
शेषषष्ठीसमासः । अन्यथा,—अव्ययेन सह षष्ठीसमासनिषेधः स्यात् । तदिति छस-
षष्ठीकं विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं पृथक्पदं वा ॥ ३७ ॥

तन्मुहूर्तमपि भीमतनूजाविप्रयोगमसहिष्णुरिवायम् ।

शूलिमौलिशशिभीततयाऽभूद्ध्यानमूर्च्छननिमीलितनेत्रः ॥ ३८ ॥

तदिति ॥ स चासौ मुहूर्तश्च तमपि तस्मिन्देवपूजाक्षणेऽपीत्यर्थः । भीमतनूजा-
विप्रयोगं वियोगमसहिष्णुरयं नलः शूलिमौलौ वर्तमानाच्छशिनो भीततयेव नेत्रध्या-
नेन यन्मूर्च्छनमेकाग्रतालक्षणः प्रलयस्तेन हेतुना निमीलिते संकोचितपक्ष्मीकृते नेत्रे
येनैवंभूतोऽभूत् । विरहित्वाद्धरशिरश्चन्द्रदर्शनस्य नितरां संतापकारित्वमभिया ध्यान-
मूर्च्छनव्याजेन नेत्रे निमीलितवानित्यर्थः । पूजानन्तरं शिवस्य ध्यानं चकारेति
भावः । शूलधारिणापि यः शिरसि धृतः, तस्मादधिकं भयं युक्तमिति सूचयितुं शूलि-
पदं प्रायोजि । तन्मुहूर्तम्, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । विप्रयोगं, 'न लोका—'
(२।३।६९) इति षष्ठीनिषेधाद्वितीया ॥ ३८ ॥

दण्डवद्भुवि लुठन्स ननाम त्र्यम्बकं शरणभागिव कामः ।

आत्मशस्त्रविशिखासनबाणाभ्यस्य तत्पदयुगे कुसुमानि ॥ ३९ ॥

दण्डवदिति ॥ स नलो दण्डेन तुल्यं साष्टाङ्गपातेन भुवि लुठन् सन् त्र्यम्बकं ननाम । किं कृत्वा—तस्य हरस्य पदयुगे पुष्पाञ्जलिदानार्थमञ्जलिदानाय घृतानि कुसुमानि न्यस्य समर्प्य । तत्रोत्प्रेक्षते—तान्येव कुसुमानि आत्मनः खन्नादि शस्त्रं विशिखासनं धनुः, बाणान् स्वशस्त्रभूतानि पुष्पाणि हरपदयुगे समर्प्य 'अद्यप्रभृति शस्त्रं न धारयामि दासोऽस्मि मां रक्ष' इत्यादि वदन् शरणं रक्षितारं शिवमेव भजमानो रूपसाम्यात्काम इव ध्यानानन्तरं पुष्पाञ्जलिदानपूर्वकं भक्त्यतिशयेन दण्डवत्प्रणाममप्यकरोदित्यर्थः । विशिखासनं तूणीरं वा । अन्योऽपि शरणागते एवमेव करोति ॥ ३९ ॥

त्र्यम्बकस्य पदयोः कुसुमानि न्यस्य सैष निजशस्त्रनिभानि ।

दण्डवद्भुवि लुठन्किमु कामस्तं शरण्यमुपगम्य ननाम ॥

त्र्यम्बकस्येति ॥ (क्षेपकः ।) सैष इत्यत्र 'सोऽवि लोपे चेत्-' (६।१।१३४) इति सुलोपः । पूर्वश्लोकोक्त एवार्थः ॥

व्यापृतस्य शतरुद्रियजसौ पाणिमस्य नवपल्लवलीलम् ।

भृङ्गभङ्गिरिव रुद्रपराक्षश्रेणिरश्रयत रुद्रपरस्य ॥ ४० ॥

व्यापृतस्येति ॥ रुद्रशब्दात्परेषां पश्चादुच्चार्यमाणानामक्षाणां । रुद्राक्षाणामित्यर्थः । रुद्रः परः परं दैवतं येषां वा रुद्रपराः शिवभक्तास्तत्संबन्धिनाम् । तैर्धार्यमाणानामिति यावत् । तादृशानां वा मणीनां श्रेणिमाला भृङ्गभङ्गिर्मरपङ्क्तिरिवास्य नलस्य नवपल्लववल्लीला यस्य तत्सदृशमित्यर्थः । एवंविधं पाणिं करमश्रयत सिधेवे । किंभूतस्य—रुद्रपरस्य शिवभक्तस्य, अत एव शतं रुद्रा देवता अस्य शतरुद्रसंबन्धिनः शतरुद्रियसंज्ञकस्य 'नमस्ते-' इत्यादिशिवसूक्तस्य जसौ जपे विषये व्यापृतस्य सव्यापारस्य रुद्राक्षाणां रुद्रपरत्वात् 'नमस्ते-' इत्यादिषडङ्गजपं रुद्राक्षजपमालया चकारेत्यर्थः । भृङ्गमालापि नवपल्लवं सेवते । 'शतरुद्राद्व' (वा० २७०२) इति वक्तव्याद्भः । जसौ, 'तितुत्र-' (७।२।९) इतीप्तिषेधः । 'पद्माक्षैश्चैव रुद्राक्षैः-' इत्यादिहारीतोक्तो हरोक्तश्च जपमालाविधिर्द्रष्टव्यः । अणिमादिसिद्धये पाद्मो रौद्राक्षश्चेति ज्ञातव्यः ॥ ४० ॥

उत्तमं स महति स्म महीभृत्पुरुषं पुरुषसूक्तविधानैः ।

द्वादशापि च स केशवमूर्तीर्द्वादशाक्षरमुदीर्य ववन्दे ॥ ४१ ॥

उत्तममिति ॥ स महीभृजल उत्तमं परमं पुरुषं पुरुषोत्तमं पुरुषसूक्तस्य 'सहस्रशीर्षा पुरुषः-' (ऋ० सं० ८।४।१७) इत्यादिषोडशर्चस्य सूक्तस्य विधानैरनुष्ठानप्रकारविशेषैः । 'दद्यात्पुरुषसूक्तेन यः पुष्पाप्यप एव वा । अर्चितं स्याज्जगदिदं तेन सर्वं चराचरम् । आनुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रिष्टुबन्तस्य देवता । पुरुषो यो जगद्बीजमृषिर्नारायणः स्मृतः ॥' तथा,—'अकारपूर्वकैश्चैव षोडशर्चैः पृथक्पृथक् । आवाहनासनं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम् । स्नानं वस्त्रोपवीतं च गन्धमाल्यानि च क्रमात् । धूपं दीपं च नैवेद्यं नमस्कारं प्रदक्षिणम् । षोडशोद्वासरं कुर्यादेष नारायणो विधिः ॥' इति स्मृतिवाक्यविहितं प्रत्युचक्रमनिर्दिष्टैः षोडशोपचारैर्महति स्मापूज्यत् । स नलः 'यवादेसुवा तेवगम मोन ओम्' इति व्युत्क्रमोक्तद्वादशाक्षरं बासुदेवमन्त्रं वैष्णवागमोक्तक्रमेणोदीर्य सम्य-

गुच्चार्य द्वादशापि केशवसंबन्धिनीर्मूर्तीर्वैष्णवीर्द्वादशशालग्रामशिलामूर्तीर्विवन्दे तुष्टाव
प्रणनाम वा । ता अप्यपूजयदिति भावः । 'शिला द्वादश भो वैश्य शालग्रामसमु-
द्भवाः । विधिवत्पूजिता येन तस्य पुण्यं वदामि ते ॥ कोटिद्वादशल्लिङ्गैस्तु पूजितैः
स्वर्णपङ्कजैः । यत्स्याद्द्वादशकल्पेषु दिनेनैकेन तद्भवेत् ॥' इति पद्मपुराणमिति भावः ।
पूर्वोक्तद्वादशाक्षरमुच्चार्य द्वादशसंख्याका अपि केशवसंबन्धिनीर्मूर्तीः सामर्थ्यादेत-
न्मन्त्राक्षरसूचिताः 'ॐ केशवाय धात्रे नमः' इति प्रकारेण 'द्वादशादित्यसहिता मूर्ती-
र्द्वादश विन्यसेत् । केशवाद्याः क्रमाद्देहे वक्ष्यमाणविधानतः ॥ ललाटे केशवं धात्रा कुशौ
नारायणं पुनः । अर्यम्णा हृदि मित्रेण माधवः कण्ठदेशतः ॥ वरुणेन च गोविन्दं पुन-
र्दक्षिणपार्श्वके । अंशुना विष्णुमंसस्थं भगेन मधुसूदनम् ॥ गले विवस्वता युक्तं त्रिवि-
क्रममनन्तरम् । वामपार्श्वस्थमिन्द्रेण वामनाख्यमथांसके ॥ पूष्णा श्रीधरनामानं गले
पर्जन्यसंयुतम् । हृषीकेशाह्वयं पृष्ठे पद्मनाभं ततः परम् ॥ त्वष्टा दामोदरं पश्चाद्विष्णुना
ककुदि न्यसेत् । द्वादशार्णं महामन्त्रं ततो मूर्ध्नि प्रविन्यसेत् ॥' इति द्वादशाक्षरगर्भित-
मिति ज्ञातव्यम् । प्रकारान्तरमागमोक्तं द्रष्टव्यम् । 'महीयान्' इति पाठे—नित-
रामागमशास्त्रकोविदः परमभक्तश्चेत्यर्थः । 'पुरुषाः पूरुषा नरः' इत्यमरः ॥ ४१ ॥

कथमपूपूजयित्वाह—

मल्लिकाकुसुमदुण्डुभकेन स भ्रमीवलयितेन कृते तम् ।

आसने निहितमैक्षत साक्षात्कुण्डलीन्द्रतनुकुण्डलभाजम् ॥ ४२ ॥

मल्लिकेति ॥ स नलः भ्रमीभिर्भ्रमणैर्वैष्टनैर्वलयितेन वलयाकारीभूतेन मल्लिका-
कुसुमसंबन्धिना दुण्डुभकेन निर्विषविफणस्थूलराजिलतुल्येन घनस्थूलतरदात्रा कृत्वा
नलेनैव कृते रचिते आसने निहितं स्थापितं तं पुरुषोत्तमं साक्षात्तत्त्वतः कुण्डलिनां
चक्षुःश्रवणसामिन्द्रः शेषस्तस्य तनुः शरीरं तस्य कुण्डलं पुच्छवेष्टितवलयाकारशरीर-
भागं तद्भजते इति कुण्डलाकारशेषशरीरे वर्तमानमिव ऐक्षत । दुण्डुभस्य विफण-
तया साम्यात्स्थूलघनतरे पुष्पदात्रि दुण्डुभपदं लाक्षणिकम् । दुण्डुभप्रतिकृतिर्दुण्डु-
भकः 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । 'दुडि निमज्जने' दुण्डुतीति दुण्डुम
इत्यौणादिकः पृषोदरादिर्वा ॥ ४२ ॥

मेचकोत्पलमयी बलिवन्दुस्तद्वलिस्त्रगुरसि स्फुरति स ।

कौस्तुभाख्यमणिकुट्टिमवास्तुश्रीकटाक्षविकटायितकोटिः ॥ ४३ ॥

मेचकेति ॥ मेचकोत्पलानि नीलोत्पलानि तन्मयी तद्वलिस्त्रक् तेन नलेन सम-
र्पिता बलिस्त्रक् पूजामाला बलिवन्दुर्वलेर्बन्धनकारिणः श्रीविष्णोरसि स्फुरति
स्माशोभत । उत्प्रेक्षते—कौस्तुभाख्यमणेः संबन्धि कुट्टिमं कौस्तुभमणिवद्धा भूर्वक्षो-
लक्षणा तद्वास्तु वसतिस्थानं यस्यास्तस्याः श्रियः कटाक्षाणां विकटायितानि विस्तारा-
जीलतरनेत्रगोलकवक्त्रविस्फुरितकिरणास्तेषां कोटिः परम्परेव । नीलोत्पलमालया वक्ष-
स्येव वर्तमानत्वात्तत्रैव च लक्ष्म्या अपि वर्तमानत्वात्साम्यात्कटाक्षविकटायितं कोटि-
रिवाशोभतेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । बलिवन्दुः, तृनि पूर्वेण 'द्वितीया—' (२।१।२४)
इति योगविभागात्समासः । विकटायितम्, आचारक्यवृन्ताद्भावे निष्ठा ॥ ४३ ॥

१ 'आचारकिवन्ताव' इति सर्वत्रोपलब्धोऽपि पाठो दुष्ट एव ।

स्वर्णकेतकशतानि स हेम्नः पुण्डरीकघटनां रजतस्य ।

मालयारुणमणेः करवीरं तस्य मूर्ध्नि पुनरुक्तमकार्षीत् ॥ ४४ ॥

स्वर्णेति ॥ स नलस्तस्य पुरुषोत्तमस्य मूर्ध्नि हेम्नः सुवर्णघटितपुष्पाणां मालया कृत्वा स्वर्णकेतकीपुष्पाणां शतानि, तथा,—रजतस्य रूप्यघटितपुष्पाणां मालया कृत्वा पुण्डरीकाणां सिताम्भोजानां घटनां समर्पणां, तथा,—अरुणमणेः समर्पितमाणिक्य-पद्मरागादिरक्तवर्णमणीनां मालया च कृत्वा करवीरपुष्पाणि, एतत्सर्वं पुनरुक्तमकार्षीत् । स्वर्णेनान्येनैव पूजायाः सिद्धत्वात्स्वर्णकेतकादि निरर्थकं चकारेत्यर्थः । स्वर्ण-केतकादिभिः सुवर्णघटितपुष्पादिभिश्च श्रीपुरुषोत्तमपूजदिति भावः । विष्णुपूजायां कमलकरवीरजपावाणपुष्पव्यतिरिक्तानां रक्तपुष्पाणां निषेधः, गृहारोपितकरवीरकुसुम-पूजानिषेधः, इत्यविरोधः । पुनरुक्तं, 'नपुंसकमनपुंसकेन—' (१।२।६९) इत्येक-शेषैकवद्भावौ ॥ ४४ ॥

नाल्पभक्तवलिरन्ननिवेद्यैस्तस्य हारिणमदेन स कृष्णः ।

शङ्खचक्रजलेजातवदर्चः शङ्खचक्रजलपूजनयाभूत् ॥ ४५ ॥

नाल्पेति ॥ स पुरुषोत्तमस्तस्य नलस्यान्ननिवेद्यैस्तेन समर्पितैर्नानाविधौदनाना-मुपहारैः कृत्वा नालपोऽतिमहान् भक्तवलिरौदनोपहारो यस्य, अथ च,—अतिमहान् भक्तः श्रद्धापरो बलिवैरोचनिर्यस्य, एवंभूतोऽभूत् । तथा,—नलसमर्पितेन हारिण-मदेन कस्तूर्या कृष्णवर्णः, अथ च,—कृष्णनामा अभूत् । तथा,—हेमरूप्यादिबद्ध-दक्षिणावर्तादिशङ्खानां चक्रं समूहस्तत्र स्थितेन जलेन कृत्वा या पूजा अभियेकार्धदा-नादिरूपा तया कृत्वा शङ्खचक्रजलेन जातवती संपन्नार्चा पूजा यस्य, अथ च,—शङ्खः पाञ्चजन्यः, चक्रं सुदर्शनः, जलाज्जातं पद्मं, तानि विद्यन्ते यस्यास्तादृशी शङ्ख-चक्रपद्मयुक्ता अर्चा प्रतिमा यस्यैवंविधोऽभूत् । पुरुषोत्तमसंबन्धिनामेतेषां शब्दानाम-न्वर्थत्वमेव तत्कृतान्ननैवेद्यादिसमर्पणेनेदानीमभूदित्यर्थः । एतज्जिवन्धना एवास्यैताः संज्ञा इति वा । अत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । 'प्रतिकृतिरर्चा पुंसि—' इत्यमरः । नालपेति नकारसमासः । हारिणेति, संबन्धेऽण् ॥ ४५ ॥

राज्ञि कृष्णलघुधूपनधूमाः पूजयत्यहिरिपुध्वजमस्मिन् ।

निर्ययुर्भवधृता भुजगा भीदुर्यशोमलिनिता इव जालैः ॥ ४६ ॥

राज्ञीति ॥ कृष्णलघुः कृष्णगुरुस्तस्य धूपनधूमा धूपकरणसंबन्धिना धूमा अस्मिन् राज्ञि नले अहिरिपुर्गरुडो ध्वजे यस्य तं गरुडध्वजं पुरुषोत्तमं धूपोपचारेण पूजयति सति जालैर्गवाक्षैर्बहिर्निर्ययुः । उत्प्रेक्षते—भीरेव दुर्यशो(?) गरुडासत्तिभय-जन्येनायशसा स्वतो धवलतरा अपि मलिनिताः श्यामीकृताः देवतागारस्थितेन भवेन हरेण स्वदेहे भूषणत्वेन धृता वायुकिप्रमुखा भुजगा इव । अयमस्मद्भिपुकेतुं पूजयति, अतो रिपुनिकटे स्थातुमशक्यमिति हराश्रिताः शबला अपि सर्पा भीदुर्यशो-मलिनिता इव दण्डायमनकृष्णधूमव्याजेन जालैर्निर्ययुरित्यर्थः । अन्योऽपि भीति-मलिनो जालादिद्वारेण बहिर्निर्गच्छति । 'धूपज—' इत्यपि पाठः । अगुरुपर्यायो 'लघु'शब्दः । तेन कृष्णागुरुरित्यर्थः ॥ ४६ ॥

अर्धनिःस्वमणिमाल्यविमिश्रैः स्मेरजातिमयदामसहस्रैः ।

तं पिधाय विदधे बहुरत्नक्षीरनीरनिधिमग्नमिवैषः ॥ ४७ ॥

अर्धेति ॥ एष नलः अर्धेण मूल्यान निःस्वा दरिद्रास्तेषामत्युत्तमानां मणीनां माल्यैर्मालाभिर्विमिश्रैः स्मेरजातिमयदामसहस्रैर्विकसितमालतीकुसुममालासहस्रैस्तं पुरुषोत्तमं पिधायच्छाद्यैव बहूनि रत्नानि यस्मिन्नेवंभूतो यः क्षीरनीरनिधिर्दुग्धसमुद्रस्तत्र मग्नमिव विदधे चकार । मध्ये मध्ये मणिमालाभिर्मध्ये मध्ये पुष्पमालाभिः संवेद्य बहुरत्नक्षीरसमुद्रशायिनमिव चकारेत्यर्थः । रत्नस्थाने रत्नान्येव, क्षीरस्थाने च तानि दामानि, तैराशिक्षं पर्यपूजयति भावः । समृद्धतिशयो भक्त्यतिशयश्च सूचितः । बहूनि रत्नानि क्षीराणि च यस्मिन्, स चासौ नीरनिधिश्चेति वा ॥ ४७ ॥

अक्षसूत्रगतपुष्करबीजश्रेणिरस्य करसंकरमेत्य ।

शौरिसूक्तजपितुः पुनरापत्पद्मसद्वचिरवासविलासम् ॥ ४८ ॥

अक्षेति ॥ अक्षसूत्रं जपमालां गतानि प्राप्तानि तत्र वर्तमानानि पुष्करबीजानि कमलबीजानि तेषां श्रेणिः पद्माक्षरचिता जपमालिका शौरिसूक्तजपितुः 'विष्णोर्नु कम्—' (ऋ० सं० २।२।२४) इत्यादिविष्णुसूक्तजपशीलस्यास्य नलस्य करसंकरं पाणिपद्मसंबन्धमेव प्राप्य पुनरपि पद्मरूपे सद्मनि स्वगृहे चिरं वासः स्थितिस्तेन कृत्वा यो विलासः शोभा तमापत्प्राप । विष्णुमन्त्रा हि पद्माक्षमालया जप्यन्ते, नलकरश्च पद्मसदृशः, तत्संबन्धात्पद्माक्षमाला पुनरपि पद्मसद्मनिवासं प्राप्ता वेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । 'पुष्कराम्भोरुहाणि च' इत्यमरः । जपितुः, ताच्छील्ये तृनि 'द्वितीया—' (२।१।२४) इति योगविभागात्पूर्वेण समासः ॥ ४८ ॥

कैटभारिपदयोर्नतमूर्धा सञ्जिता विचकिलस्त्रगनेन ।

जहृजेव भुवनप्रभुणाऽभात्सेवितानुनयतायतमाना ॥ ४९ ॥

कैटमेति ॥ अनुनयता अर्थान्नामेवं चरणसमीपं प्रापयता भुवनप्रभुणा लोकनाथेन नतमूर्धा नम्रशिरसा प्रणामलक्षणं षोडशमुपचारं कुर्वताऽनेन नलेन कैटभारेः श्रीविष्णोः पदयोः सञ्जिता पुष्पाञ्जलित्वेन समर्पिता आयतमानाऽतिदीर्घा विचकिलस्तक् मल्लिकामाला जहृजा गङ्गेवाभात् । चरणसंबन्धादतिदैर्घ्याद्धवलतरत्वाच्च गङ्गेव शुशुभ इत्यर्थः । साऽप्येवंविधा । (अथ च,—) अन्यापि मानिनी नायिका एवंविधा प्रियेणैवमनुनीयते । अथ च,— भूलोकं प्रति गमनार्थं यतमाना सप्रयत्ना, अत एव—अनु पश्चान्नयता परावर्त्य पुनरपि ब्रह्मलोकं प्रापयता पुनरत्रागन्तव्यमिति प्रार्थयमानेन नतमूर्धा लोकनाथेन ब्रह्मणा सेविता जाह्नवीव । भुवनप्रभुणा रुद्रेण वा । उक्तविशेषणविशिष्टेन जलप्रभुणा वरुणेन समुद्रेण वा सेवितेति वा । प्रणामान्तां षोडशोपचारपूजां समापयदिति भावः । 'स्मृतो विचकिलो मल्लीप्रभेदे मदनेऽपि च' इति विश्वः ॥ ४९ ॥

स्वानुरागमनघः कमलायां सूचयन्नपि हृदि न्यसनेन ।

गौरवं व्यधित वागधिदेव्याः श्रीगृहोर्ध्वनिजकण्ठनिवेशात् ॥५०॥

इत्यवेत्य वसुना बहुनापि प्राप्नुवन्न मुदमर्चनया सः ।

सूक्तिमौक्तिकमयैरथ हारैर्भक्तिमैहत हरेरुपहारैः ॥ ५१ ॥

स्वेति ॥ इतीति ॥ युग्मम् ॥ स नल इति पूर्वोक्तं श्रीविष्णोरभिप्रायमवेत्य ज्ञात्वा बहुनापि वसुना स्वर्णमणिवसनादिना लक्ष्मीस्थानीयेन समर्पितेन कृतयाऽर्चनया मुदं न प्राप्नुवन् हर्षमलभमानः सन्, अथ पश्चात्सूक्तयः सरस्वशोभनपदबन्धास्तद्रूपाणि मौक्तिकानि तन्मयैर्हारैरेकावल्यादिहारैरेवोपहारैः पूजनैः कृत्वा हरेर्भक्तिमैहताकृतेत्यर्थः । सम्यग्वैदिकं पूजनं कृत्वा श्रीपुरुषोत्तमदशावतारादिस्तुतिं प्रारभ इति भावः । इति किम्—न विद्यते अर्घं दुःखं पापं दारिद्र्यं च यस्माद्धेतोः सोऽनघः पुण्यश्लोकः श्रीविष्णुः हृदि न्यसनेन स्थापनेन कृत्वा कमलायां लक्ष्म्यां विषये स्वस्यानुरागं प्रेमभरं तां प्रति लोकं प्रति वा सूचयन्नपि श्रीगृहान्निजहृदयादूर्ध्वं उपरिभागे वर्तमानो निजकण्ठस्तत्र निवेशात्स्थापनाद्धेतोर्वागधिदेव्याः सरस्वत्या गौरवं व्यधित बहु संमानमकृत । अन्योऽपि राजादिरेकां प्रियामधोभागे स्थापयन्नालिङ्गनादिना संभावयन्नन्यां तत्सपत्नीं प्रियतमां तदीयगृहस्योर्ध्वदेशे स्थापयन् कण्ठाश्लेषं च कुर्वन्तस्या गौरवं करोति । तथा विष्णोर्वैक्षसि लक्ष्मीस्तिष्ठति, तदुपरिभागे कण्ठे सरस्वतीति विष्णोः सरस्वत्यां गौरवमधिकमिति ज्ञात्वा सरस्वत्या कृत्वा स्तुतिं चक्र इत्यर्थः । मौक्तिकरूपेण सूक्तेर्नैर्मल्यं सूच्यते स्तुत्या नलस्य भक्त्यतिशयश्च ॥ ५०-५१ ॥

स्वमौद्धत्यं परिहरन्स्तुतिमाह—

दूरतः स्तुतिरवाग्विषयस्ते रूपमसदभिधा तव निन्दा ।

तत्क्षमस्व यदहं प्रलपामीत्युक्तिपूर्वमयमेतद्वोचत् ॥ ५२ ॥

दूरत इति ॥ अयं नल इति उक्तिपूर्वं यथा तथा पूर्वमेवमुक्त्वा एतद्वक्ष्यमाणमवोचत् । इति किम्—हे स्वामिन् ! ते तव स्तुतिर्दूरतो नितरामवाग्विषयो वाचामगोचरः । यतस्त्व रूपं 'यतो वाचो निवर्तन्ते—' (तै० २।४) इत्यादिश्रुतेः । अर्थाद्गोचरो नेति त्वदीया स्तुतिः कथंकारं कर्तुं शक्या ? स्वरूपकथनेऽप्यशक्यत्वात् तव स्तुतिरप्यशक्यकरणैवेत्यर्थः । अत एव अस्माभिः कृता अभिधा भवद्गुणवर्णनविषया वाणी तव निन्दैव । अत्यन्ताल्पकस्तावक्त्वात् अवागगोचरस्यापि वागगोचरकरणाच्चेत्यर्थः । एवंस्तपि मूर्खतया यदहं प्रलपामि स्वरूपाज्ञानाभिरर्थकं वदामि तत् क्षमस्वेति । प्रलपामीत्यनेन नितरामनौद्धत्यं सूचितम् ॥ ५२ ॥

स्वप्रकाश ! जड एष जनस्ते वर्णनं यदभिलष्यति कर्तुम् ।

नन्वहर्षतिमहः प्रति स स्यान्न प्रकाशनरसस्तमसः किम् ॥ ५३ ॥

स्वेति ॥ हे स्वप्रकाश ! सूर्यादिवत्प्रकाशान्तरनिरपेक्ष परमात्मन् ! एष मल्लक्षणो जडोऽवियाच्छादितचैतन्यो जनस्ते वर्णनं कर्तुं यदभिलष्यति सोऽहर्षतेः सूर्यस्य

१ 'प्राप्तवान्' इत्यपि पाठे—नलविशेषणम्' इति सुखावबोधा । २ सृकेति पाठः सुखावबोधासंमतः । ३ 'अभिधाः' इति बहुवचनान्तपाठः सुखावबोधासंमतः ।

महस्तेजः प्रति लक्ष्मीकृत्य सूर्यतेजोऽहं प्रकाशयिष्यामीति तमसोऽन्धकारस्य प्रकाशने रसोऽनुरागः किं न स्यात्, अपि तु स्वप्रकाशस्य तव वर्णने जडस्य ममामिलाषः सूर्यतेजःप्रकाशने तमसोऽमिलाष इवात्यन्तमनुचित एवेत्यर्थः । आत्मा स्वप्रकाश इति वेदान्तसिद्धान्तः ॥ ५३ ॥

ननु यदि त्वं जडो मदीयस्वरूपं न जानासि, तर्हि त्वदीये वाङ्मनसे कथं मत्परा-
यणे इत्याशङ्कां परिहरन् स्तुत्यवसरं दातुमाह—

मैव वाङ्मनसयोर्विषयो भूस्त्वां पुनर्न कथमुद्दिशतां ते ।

उत्कचातकयुगस्य घनः स्यात्तृप्तये घनमनामुवतोऽपि ॥ ५४ ॥

मैवेति ॥ हे भगवन्! त्वं 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' (तै० २।४) इत्यादिश्रुतिप्रामाण्याद्वाङ्मनसयोर्विषयो गोचरो मैव भूः ताभ्यां ग्रहीतुं न शक्यः स एव यद्यपि, तथापि ते वाङ्मनसे पुनस्त्वां कथं नोद्दिशताम्, अपि तु अविषयमपि त्वामुद्दिश्य प्रवर्ततामित्यर्थः । दृष्टान्तमाह—अतिदूरवर्तित्वात् घनं मेघमनामुवतोऽलभमानस्याप्युत्कस्योत्कण्ठितस्य चातकव्रीपुंसयुगस्य घनो मेघो जलदानेन तृप्तये स्यादेवेति दृष्टान्तेनाविषयोऽपि भवान् स्तुतो ध्यातश्च मोक्षहेतुः । स्वयमेवानुग्रही-
ष्यतीति तव स्तुतिः कर्तुं युक्तैवेति भावः । वाङ्मनसयोः, 'अचतुर—' (५।४।७७) इत्यादिना साधुः ॥ ५४ ॥

इदानीं प्रथमं मत्स्यावतारं स्तोतुमाह—

छद्ममत्स्यवपुषस्तव पुच्छास्फालनाज्जलमिवोद्धतमब्धेः ।

श्वैत्यमेत्य गगनाङ्गणसङ्गादाविरस्ति विबुधालयगङ्गा ॥ ५५ ॥

छद्मेति ॥ हे हरे! शङ्खासुरापहतवेदोद्धरणरूपच्छद्मना मत्स्य एव वपुर्गस्य तस्य तव पुच्छेनास्फालनादाघातादूर्ध्वमुद्धतं क्षिप्तमुच्छलितं सागरजलमिव गगना-
ङ्गणस्य सङ्गात्संबन्धाच्छ्वैत्यं धवलतामेत्य प्राप्य विबुधालयस्य स्वर्गस्य गङ्गा मन्दाकिनी आविरस्ति प्रकटीभवति । तदेव जलं मन्दाकिनीभूय गगने स्फुरतीत्यर्थः । वेदसंरक्षण-
द्वारा लोकानुग्रहार्थमेव त्वया तत्तच्छरीरं धार्यते इति भावः । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । श्वैत्यमेत्येवेति वान्वयः । 'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत' (भ०गी० ४।७) इत्यादि श्रीकृष्णवचनमेव 'छद्म'पदेन सूचितम् । सागरोदकस्याश्रयौपाधिकतया प्रति-
भासमानस्यापि गगने क्षिप्ततया निरुपाधिकं शुक्लमेवापां रूपं प्रकटितमित्यनेनातिस्थूल-
तरशरीरवत्त्वं सूचितम् । नदी चाद्यापि तथैव तिष्ठति, न त्वधः पततीति सामर्थ्या-
तिशयः सूच्यते । यद्यपि नलः शैव इति प्रथा तथापि शिवस्य विष्णुभक्तत्वाद्विष्णुस्तुत्यैव शिवस्य प्रीतिसंभवादौकल्याणं नलस्य विष्णुस्तुतिकरणम् । श्रीहर्षस्य च परमवैष्णव-
त्वात्पुरुषोत्तमस्तुतिनिबन्धनं युक्तमेवेति न काचिदनुपपत्तिः । अत एवोपसंहारेऽपि 'हरिहरं परिपूज्य' इत्युक्तम् ॥ ५५ ॥

कूर्मं वर्णयति—

भूरिसृष्टिधृतभूवलयाणां पृष्ठसीमनि किणैरिव चक्रैः ।

सुम्बितावनु जगत्क्षितिर्क्षाकर्मठस्य कमठस्तव मूर्तिः ॥ ५६ ॥

भूरिति ॥ हे भगवन्! तव कमठसंज्ञा मूर्तिर्जगद् अवतु । किंभूता—भूरिषु

सृष्टिषु प्रतिसर्गं धृतानां भूवलयाणां किणैरतिघर्षेणनिष्ठुरीभूतसंजातवैवर्ण्यत्वग्रणैरिव चक्रेश्चक्राकाररेखाविन्यासविशेषैः पृष्ठस्य सीमनि स्थले चुम्बिता स्पृष्टा । किंभूतस्य—क्षितौ क्षये प्रलये रक्षायां च कर्मठस्य कर्मशूरस्य पृष्ठे धारणेन क्षितिरेक्षणक्षमस्य । पृथ्वीधारणद्वारा लोकानुग्रहार्थमेव कमठरूपं त्वया धृतमिति भावः । सप्तपातालान्तेऽधस्तात्फणामण्डलेन शेषो भुवं विभर्ति, ततोऽप्यधो ब्रह्माण्डाधःकटाहस्य भारं पृष्ठे वहन् ब्रह्माण्डावरण(जलावरण)रूपे जले कूर्मराजो वर्तत इति पुराणम् । एतेन प्रतिसर्गमनन्तभूमण्डलधारणेनानिर्वाच्यमहिमत्वं सूचितम् । कमठपृष्ठे च स्वभावतः शक्राणि भवन्ति ॥ ५६ ॥

श्लोकद्वयेन वराहं वर्णयति—

दिक्षु यत्खुरचतुष्टयमुद्रामभ्यवैमि चतुरोऽपि समुद्रान् ।

तस्य पोत्रिवपुषस्तव दंष्ट्रा तुष्टयेऽस्तु मम वास्तु जगत्याः ॥ ५७ ॥

दिक्ष्विति ॥ अहं चतसृषु प्राच्यादिदिक्षु चतुरोऽपि समुद्रान् यस्य वराहस्य खुराणां चतुष्टयस्य मुद्रां विन्यासं स्थापितचरणातिभारसंजातभूगर्तमेवाभ्यवैमि जाने, तस्य पोत्रिवपुषो महावराहदेहस्य तव दंष्ट्रा मम तुष्टये कामपूर्त्तानन्दायास्तु । किंभूता दंष्ट्रा—जगत्याः पातालादुद्धरणाद्भूमेर्वास्तु वसतिगृहम् । धृतभूमिरित्यर्थः । 'कोलः पोत्री किरिः किटिः' इत्यमरः । पितृवप्राप्तस्य लीषोऽनित्यत्वाद्दंष्ट्रा ॥ ५७ ॥

उद्धृतिस्खलदिलापरिस्माल्लोमभिर्वहिरितैर्वहुदृष्टैः ।

ब्राह्मण्डमभवद्वलिनीपं केलिकोल ! तव तत्र न मातः ॥ ५८ ॥

उद्धृतीति ॥ हे केल्या क्रीडामात्रेण कोल धृतवराहरूप भगवन् ! हिरण्यार्क्षं दैत्यं हत्वा पातालात्सकाशादुद्धृताबुद्धरणसमये स्खलन्त्याः पतन्त्या इलाया भुवः परिस्माल्लोमभिर्वहिरितैर्निर्गतेर्लोमभिः कृत्वा ब्राह्मण्डं तव बलेः पूजायाः संवन्धिनीपं तत्कालविकसितकदम्बकुसुममिवाभवत् । किंभूतस्य—तत्र ब्रह्माण्डे स्थूलतरदेहत्वाच्च मातः संमात्स्यक्तस्य । एवंविधकुसुमपूजायोग्यस्त्वमेव भवसीत्यर्थः । अन्योऽपि योषिदालिङ्गनादुदितरोमाब्धो भवति । 'ब्राह्मोऽजातौ' (६।४।१७१) इति साधुः । मातः, 'मा माने' इत्यस्माच्छता ॥ ५८ ॥

श्लोकद्वयेन श्रीनृसिंहं वर्णयति—

दानवाद्यगहनप्रभवस्त्वं सिंह ! मामव रवैर्धनघोरैः ।

वैरिदारिदिविषत्सुकृतास्त्रग्रामसंभवभवन्मनुजार्थः ॥ ५९ ॥

दानवेति ॥ हे सिंह ! दानवानामाद्यस्य प्रथमस्य हिरण्यकशिपोर्गहनं मरणरूपं संकटं तदर्थं प्रभव उत्पत्तिः प्राकट्यं यस्य तन्मारणार्थं कृतावतारः, अथ च,—दानवो हिरण्यकशिपुस्तद्रूपमाद्यं पुरातनं यद्गहनं वनं तत्र प्रभवो यस्य । पुरातने हि वने सिंहसंभवो युक्तः, अथ च,—दानवानामाद्यः श्रीहरिभक्तवान्मुख्यः प्रह्लादस्तस्य गहने पितृकारितताडनादिदुःखनिमित्ते हिरण्यकशिपुविदारणद्वारा भक्तप्रह्लादसंरक्षणार्थं

धृतोत्पत्तिर्येन तादृशस्त्वं घनवन्मेघवद्धोरैर्गम्भीरैर्निविडैर्भाषणैश्च वा रवैः सिंहनादैर्मो-
मव । किंभूतः—वैरिणः शत्रून्दारयन्ति तच्छीलानि दिविषदां मुनीनां देवानां च
सुकृतानि अस्त्राणि च तेषां ग्रामः समूहस्तस्मात् संभव उत्पत्तिर्यस्य तादृशो भवन्
संपद्यमानो मनुजो मनुष्य एवार्थ एकदेशो यस्य । 'दानवाद्य' इति पाठे—दान-
वानां पापानि तेषां गहनं लक्षणया बाहुल्यं तेन प्रभवो यस्य । दानवदुरितोद्रेका-
त्तिर्यग्योनिसिंहरूपत्वं, दिविषत्पुण्योद्रेकाच्चोत्तमयोनिमनुष्यरूपत्वमित्यर्थः । दानवानामा-
यस्य हिरण्यकशिपोर्गहने सभामहोद्याने प्रभवः प्रकटनं यस्य वा । एतेन स्वर्गवासिनां
पुण्यैरस्त्रैश्च कृतमनुष्यार्थदेहः स्वतेजोनिर्मितसिंहार्थश्च नरहरिर्हिरण्यकशिपोर्महासभो-
पवने एवावततारेति सकलपुराणसंवादः प्रकटितः । स्तम्भादिति तु प्रवादमात्रमिति
भागवतविरोधादुपेक्ष्यम् ॥ ५९ ॥

दैत्यभर्तुस्वरान्धुनिविष्टां शक्रसंपदमिवोद्धरतस्ते ।

पातु पाणिशृणिपञ्चकमस्माञ्छिन्नरज्जुनिभलभ्रतदन्त्रम् ॥ ६० ॥

दैत्येति ॥ हे श्रीरुद्रसिंह ! ते पाणिसंबन्धनां शृणीनां तीक्ष्णतरनखरूपाणा-
मङ्कुशानां पञ्चकमस्मान् पातु । किंभूतस्येव तव—दैत्यभर्तुर्हिरण्यकशिपोरुदरलक्षणेऽन्धौ
कूपे निविष्टां पतितां शक्रसंपदमुद्धरत इव तस्माद्द्विनिर्गमयत इव । किंभूतं पञ्च-
कम्—छिन्नरज्जुनिभानि मध्यनुटितपूर्वपतितदोरकतुल्यानि लग्नानि तस्य दैत्यरिपोरु-
दरस्य चास्त्राणि यत्र यस्य वा यथा कूपपतितं वस्तु समुद्धर्तुं लोहनिर्मिताङ्कुशपञ्चकं
कूपमध्ये निक्षिप्य चालयित्वा पूर्वनिमग्नरज्जुखण्डसहितं तदादाय निर्गच्छति तथा
तव रज्जुस्थानीयभुजदण्डकपाणिजशृणिपञ्चकं दैत्यराजोदरकूपपतितामिन्द्रसंपदमुद्ध-
रञ्छिन्नरज्जुनिभलभ्रतदन्त्रं सन्मामवत्वित्यर्थः । शृणाति हिनस्ति, शृणिरौणादिकः ।
'अस्मदो द्वयोश्च' (१।२।५९) इति बहुत्वम् ॥ ६० ॥

श्लोकचतुष्टयेन वामनं वर्णयति—

खेन पूर्यत इयं सकलाशा भो बले ! न मम किं भवतेति ।

त्वं बटुः कपटवाचि पटीयान्देहि वामन ! मनःप्रमदं नः ॥ ६१ ॥

खेनेति ॥ हे वामन ! इति पूर्वार्धोक्ता कपटवाक् तस्यां विषये पटीयानतिनिपुणो
बटुर्ब्रह्मचारिवेषधारी चपलस्त्वं नोऽस्मदादीनां मम वा मनसः प्रमदं हर्षं धेहि,
सर्वाभिलाषपूरणं कुर्वित्यर्थः । बटवश्च कपटवाचो भवन्ति । इति किम्—पादत्रयमात्र-
स्थलयाचिनि वामने 'किमेतदल्पीयस्त्वया याचितं सकलमेतद्भुवनं गृहाण, अहं ददामि'
इति दानश्रुत्वाद्बलित्वाचिनि भाषमाणे श्लेषवक्रोक्तिच्छलेन वामनस्य प्रत्युत्तर-
मेतत्—भो बले चक्रवर्तिन् ! भवता खेनात्मना हेमरत्नादिना द्रव्येण वा इयं मयीया
सकलाशा सर्वोऽप्यभिलाषो न पूर्यते, अपि तु परिपूर्णा करिष्यत एव, परं मम (यतस्य)
भिक्षोः निःस्पृहस्य वा किं प्रयोजनमिति शेषः । त्वं समर्थ एव परं तावता मम प्रयो-
जनं नास्ति । कुटीनिर्माणार्थं पदत्रयमितं स्थलमेव देहीत्यर्थः । खेनात्मीयेन बलेन
च सैन्येन च निजशक्त्या वा सकला दिक् भवता पूर्यते त्रियत एव, तथापि मम किं
तेन ? यो यद्याचते तस्मै तद्दासीति प्रत्यक्षदर्शनादस्ताभिनयदर्शनीयेयं सकलानां
जनानां तृष्णा भो बले ! त्वया परिपूर्णा क्रियते यतः, अतो मम कलया लेशेन सहिता ।

अल्पीयसीति यावत् । एवंभूता पदत्रयमिता तृष्णा किं न पूर्यते, अपि तु पूरयिष्यत एव । अथ च,—भो बले ! इयं सकलापि दिशा मम खेनात्मना न पूर्यते, अपि त्वा-
वरिष्यत एव । भवता किं कर्तुं शक्यते, अपि तु न किञ्चिदित्यर्थ इति वा । मया
सकलाप्याशा सकला दिगात्मना पूर्यते, भवता बलेन मम किं कर्तुं शक्यत इति वा ।
अथ च,—भो बले ! पादत्रययाचनविषया मम सकला तृष्णा भवता खेनात्मस्व-
रूपेण स्वदेहेन किं न पूर्यते, अपि तु पूरयिष्यत एव । महीयःशरीरधारणेन लोकद्वये
पदद्वयेन मया व्याप्ते प्रतिश्रुतं तृतीयं पादमदादुर्निरयो भविष्यतीति भिया शिष्टपद-
स्थापनार्थं स्वशरीरमेव त्वया दास्यते इत्यर्थः । त्वां पाताले पातयिष्यामीति भावः ।
भूखर्गुरूपं लोकद्वयमेव बलेः स्वम् । नरकपतनभिया स्वशरीरमेव तृतीयपदत्वेन
दत्तमिति श्रीभागवते (८।२२।२) 'पदं तृतीयं कुरु शीर्ष्णि मे निजम्' इति वचनात् ।
इत्यादिकपटवाग्नेया । 'प्रमदसंसमदौ हर्षे' (३।३।६८) इति साधुः ॥ ६१ ॥

एवं वामनेनोक्ते बलिहृत्तरमाह—

दानवारिरसिकायविभूतेर्वशिम तेऽस्मि सुतरां प्रतिपत्तिम् ।

इत्युदग्रपुलकं बलिनोक्तं त्वां नमामि कृतवामनमायम् ॥ ६२ ॥

दानेति ॥ अहं कृता वामनस्य हस्वपुरुषस्य माया येन तथाहमनेन ज्ञात इति
ज्ञात्वा जाताश्चर्यवशादुदग्रपुलकं संजातरोमाञ्चं बलिना इति पूर्वार्धोक्तप्रकारेण बलि-
चक्रवर्तिनोक्तं भाषितं त्वां नमामि । इति किम्—हे ब्रह्मन् ! अस्मि अहं दानवारिणि
रसिकाय कृताभिलाषाय ते तुभ्यं विभूतेः स्वीयसंपदः सुतरां प्रतिपत्तिं संकल्पेन
दानं वशिम इच्छामि सर्वा संपदं तुभ्यं दातुमिच्छामि । अथ च,—त्वं दानवानामरिः
शत्रुरसि, ते तव कायविभूतेः शरीरवैभवस्य प्रतिपत्तिं ज्ञानं नितरामहमिच्छामि ।
कीदृशं महच्छरीरं धारयिष्यसि तद्गृष्टुमिच्छामीत्यर्थः । यद्वा,—तव कायवैभवस्य प्रति-
पत्तिं रूपान्तरप्राप्तिं वशिम । रूपान्तरं धारयिष्यामीति त्वया सूचितम् । तत्सुखेन
धारणीयमित्यहं कामय इत्यर्थः । 'अस्मि' इत्यहमर्थेऽव्ययम् ॥ ६२ ॥

एवं बलिनोक्ते वामनः प्राह—

भोगिभिः क्षितितले दिवि वासं बन्धमेष्यसि चिरं ध्रियमाणः ।

पाणिरेष भुवनं वितरेति छद्मवाग्भिरव वामन ! विश्वम् ॥ ६३ ॥

भोगिभिरिति ॥ हे वामन ! इति एवंपाभिच्छद्मवाग्भिः कपटवचनैरुपलक्षि-
तस्त्वं विश्वमव रक्ष । इति किम्—बले ! चिरं चिरायुषेण बहुकालं क्षितितले भूलोके
दिवि वा ध्रियमाणोऽवतिष्ठमानस्त्वं भोगिभिर्मित्रभ्रात्रातिथिभिः सह संयोगं प्राप्स्यसि
सदि । यदि भूलोकेऽवस्थितिमिच्छसि तर्हि तत्र, यदि दिवि तर्हि तत्र वा, मित्रादिभिः
सह सुखेन चिरकालमवस्थितिं प्राप्स्यसीत्यर्थः । इत्याशीः । एष प्रतिग्रहार्थं प्रसार्य-
माणः प्रत्यक्षदृश्यो मम करोऽस्ति तस्मादत्र पाणौ पदत्रयदानसंबन्धि भुवनं जलं
वितर देहीति । अथ च,—क्षित्यास्तले पाताललक्षणे दिवि रमणीयत्वात्स्वर्गे
भोगिभिः संपैर्ध्रियमाणो बध्यमानः सन् चिरकालं वासं दुःखबहुलत्वाद्वासतिरूपं बन्धं
बन्धनं प्राप्स्यसि । यद्वा,—चिरं जीवन् पाताले संपैः सह वासं बन्धनं चैष्यसि ।

यद्वा,—सर्पैः क्रियमाणं बन्धनं प्रियमाणो धारयन्सन् पाताले वासमेष्यसि वा । इवार्थो वा । दिवि वेत्यर्थः । यथा सुखिभिः सह खगं तिष्ठन् संबन्धं प्राप्नोषि तथेदानी-
मेव पाताले सर्पैः सह संबन्धमेष्यति । यद्वा,—अदिवि स्वर्गव्यतिरिक्ते पाताले तृतीय-
पादार्थं स्वर्गात्सकाशात्त्वामस्वर्गरूपे पाताले पातयिष्यामीत्यर्थः । एष चक्रविक्षेपत-
त्परो मम करोऽस्ति, इन्द्राद्गृहीतं भुवनं त्रैलोक्यं देहि पुनस्तस्मै समर्पयेति । भुवनं
वितरेत्यवतारप्रयोजनं सूच्यते । 'जीवनं भुवनं वनम्', 'विष्टपं भुवनम्—'
इत्यमरः ॥ ६३ ॥

एवं वामनेनोक्ते बलिः पुनराह—

आशयस्य विवृतिः क्रियते किं दित्सुरस्मि हि भवच्चरणेभ्यः ।

विश्वमित्यभिहितो बलिनास्मान्वामन ! प्रणतपावन ! पायाः ॥ ६४ ॥

आशयस्येति ॥ हे वामन ! प्रणतपावन ! बलिना इति पूर्वोक्तप्रकारेणाभिहित
उक्तस्त्वमस्मान् पाया रक्ष । इति किम्—भो वामन ! त्वया शयस्य पाणेर्विवृतिः
प्रसारणं किं क्रियते, अपि तु तन्न कर्तव्यम् । 'आ'शब्दोऽयोग्यतया शिरःकम्पपूर्ववार-
णाभिनये । अनुचितमेतन्न कर्तव्यमित्यर्थः । आ सामस्थेन नितरां शयस्य विवरणं
किं क्रियते, अपि तु तन्न कर्तव्यमिति वा । वाक्यपूरणे वा । हि यस्माद्भवच्चरणेभ्यः
पूज्येभ्यो भवद्भ्यो विश्वं सकलं हेमरत्नादि वा दित्सुर्दातुमिच्छुरस्मि । 'चरण'शब्दः
पूज्यार्थः । अहं सर्वमिदानीमेव ददामि किमिति पाणिप्रसारणेनैतदर्थं प्रकटीक्रियत
इत्यर्थः । अथ च,—सहस्रपात्वाद्बहुभ्यो भवद्दीयपादेभ्यः सर्वं दित्सुरस्मि सर्वस्व-
दानेन भवच्चरणान् पूजयिष्यामि । तस्मात्करप्रसारणं किं क्रियते ॥ ६४ ॥

श्लोकत्रयेण परशुरामं स्तौति—

क्षत्रजातिरुदियाय भुजाभ्यां या तवैव भुवनं सृजतः प्राक् ।

जामदग्न्यवपुषस्तव तस्यास्तौ लयार्थमुचितौ विजयेताम् ॥ ६५ ॥

क्षत्रेति ॥ हे भगवन् ! तव तौ भुजौ विजयेतां सर्वोत्कर्षेण वर्तेताम् । तौ कौ—प्राक्
सृष्ट्यादौ भुवनं सृजतो ब्रह्मरूपिणस्तवैव 'बाहू राजन्यः कृतः' (ऋ० सं० ८।४।१८)
इति श्रुतिप्रामाण्याद्भुजाभ्यां सकाशात् क्षत्रजातिः क्षत्रियमात्रमुदियायोत्पन्नम् ।
तस्याः क्षत्रजातेर्लयार्थं क्षयार्थं जामदग्न्यवपुषस्तव तौ (यौ) भुजौ उचितौ । कारणे
कार्यलयस्यौचित्यात् । 'अन्धोऽभिर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् । एषां सर्वत्रगं
तेजः स्यात्तु योनिषु शाम्यति ॥' इति भारतवचनाच्च । अवतारप्रयोजनमुक्तम् ।
जातेर्नित्यत्वादुत्पत्तिविनाशावयुक्ताविति ये आक्षिपन्ति, ते आविर्भावतिरोभावयोर्वि-
वक्षितत्वेनोत्तरणीयाः । वेदान्तसिद्धान्तं जातेर्नित्यत्वाभाव इत्यपि । जामदग्न्येति
गर्गादिषु पाठसामर्थ्याद्यनिति हेयम् । विजयेतां, 'विपराभ्यां जेः' (१।३।१९)
इति तङ् ॥ ६५ ॥

पांसुला बहुपतिर्नियतं या वेधसारच्च रुषा नवखण्डा ।

तां भुवं कृतवतो द्विजभुक्तां युक्तकारितरता तव जीयात् ॥ ६६ ॥

पांसुलेति ॥ नियतं सर्वदा पांसुला धूलिबहुला बहवो मन्वादयः पतयो यस्याः

१ 'दिश्लोक्या परशुरामं स्तौति' इति सुखावबोधा ।

सा मन्वादिभिः पालिता च या भूवेधसा रुषेव नवखण्डा भरतादिनवसंख्याविभागा
अरवि निर्मिता, तां नवखण्डामपि सकलां भुवं द्विजभुक्तां काकादिपक्षिभिः कृतोप-
भोगां व्याप्ताम् । अथ च,—ब्राह्मणैर्गृहीतफलां कृतवतस्त्रिःसप्तकृत्वः क्षत्रियमात्रं
हत्वा निष्कण्टकीकृत्य प्रतिवारं ब्राह्मणेभ्यो ददतस्तत्र युक्तकारितरता नितरामुचित-
करणशीलता जीयात् सर्वोत्कर्षेण वर्तताम् । एवंविधमतिशूरं दानशूरं च त्वां प्रति
प्रणतोऽस्मीत्यर्थः । 'नियतम्' इत्युत्प्रेक्षायां वा । रुषा नियतं रुषेवेत्यर्थं इति वा । अथ
च,—या खैरिणी अत एव बहुभिर्जारैर्भुक्ता सती तद्भारं कोपेन करचरणादिसंधिषु
पृथक्छेदेन तत्कालं नवानि प्रत्यग्राणि खण्डितानि यस्यास्तादृशी कृतानां खण्डाना-
मग्निस्स्कारनिवारणाद्वेतोः काकादिभिः पक्षिभिर्भक्षितां कुर्वतो भर्तुर्युक्तकारिता सर्वैः
कीर्त्यते । 'खैरिणी पांसुला समा' इत्यमरः ॥ ६६ ॥

कार्तवीर्यभिदुरेण दशास्ये रैणुकेय ! भवता सुखनाश्ये ।

कालभेदविरहादसमाधिं नौमि रामपुनरुक्तिमहं ते ॥ ६७ ॥

कार्तवीर्येति ॥ हे रैणुकेय रेणुकापुत्र ! कार्तवीर्यभिदुरेण यद्वीर्यकारागारे
निबद्धो रावणोऽपि बहूनि वर्षाण्यतिष्ठत्, तं कार्तवीर्यं सहस्राङ्गुलं हतवता भवता
दशास्ये सुखेन क्लेशरहितममायासेन नाश्ये हन्तुं शक्ये सति कालभेदस्य विरहा-
दुभयोरवतारयोरेककालावस्थानत्वादसमाधिं परिहाररहितां मनुष्यावतारेण क्षत्रियेण
त्वयैव रावणे हन्तुं शक्ये सति मनुष्यावतारेण क्षत्रियेण दाशरथिना रामेण विधे-
यान्तराभावादहं तस्मिन्नेव काले किमर्थमवतीर्णमिति वक्तुमशक्यत्वात्प्रयोजनाभावा-
दहं ते रामपुनरुक्तिं दाशरथिरूपां वा जामदग्न्यरूपां वा नौमि स्तौमि । अन्यत्र तु
पुनरुक्तेः कार्यभेदात्कालभेदाद्वा परिहारः कर्तुं शक्यते । वीप्सायामप्येककालप्रयुक्त-
स्यापि शब्दस्य भयादरसंभ्रमादिना परिहारोऽस्त्येव । अत्र तु पूर्वैवोक्तपरावतारकार्य-
स्यापि कर्तुं शक्यत्वात्कार्यभेदाभावाच्च परिहारो नास्तीत्यर्थः । स्वतन्त्रस्य तत्र केना-
प्यनुपयोगः कर्तुं न शक्यते इति भावः । जामदग्न्यस्य मानुषत्वेऽपि दैवज्ञान(भाव)-
स्य तथैव तद्भावात्, देवाच्चावध्यत्वस्य रावणेन वृतत्वात्, तस्य तेन हन्तुमशक्य-
त्वात्, रावणवधपर्यन्तं च श्रीरामस्य दैवज्ञानाभावान्मानुषत्वेन तेनैव हन्तुं शक्य-
त्वात्कार्यभेदादेकस्मिन्नपि कालेऽवतारान्तरस्य युक्तत्वात्सूक्ष्मः परिहारोऽस्त्येव तथापि
स्थूलदृष्ट्या परिहाराभाव उक्त इति ज्ञेयम् । नर्मदायां जलक्रीडां कुर्वता सहस्राङ्गु-
लेन रावणः कारागारे निक्षिप्त इतीतिहासः । रैणुकेयेति क्षत्रियत्वसूचनम् । अपत्यार्थे
'ब्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ ६७ ॥

अथ दशभिः श्लोकैर्दाशरथिं रामं स्तौति—

हस्तलेखमसृजत्खलु जन्मस्थानरेणुकमसौ भवदर्थम् ।

राम ! राममधरीकृततत्तल्लेखकः प्रथममेव विधाता ॥ ६८ ॥

हस्तेति ॥ भो राम दाशरथे ! असौ विधाता भवदर्थं त्वादशोत्तमशिल्पनिर्माणार्थं

१ सुखावबोधायां तु पूर्वश्लोकव्याख्यायाम् 'अथैकादशभिः श्लोकैर्दाशरथिं स्तौति—'
इत्यभिहितम् ।

जन्मस्थानं रेणुका एकवीरा यस्य तादृशं रामं प्रथमं त्वदपेक्षया आद्यं जामदग्न्यं खलु निश्चितं हस्तलेखमेवासजत् चक्रे । त्वन्निर्माणार्थं जामदग्न्यं हस्ताक्षराभ्यासमेवाकरोदित्यर्थः । 'खलु' इवार्थो वा । हस्तलेखमिव चक्रे । किंभूतः—अधरीकृता एतादृशनिर्माणसमर्थत्वाभिहीनाः कृतास्ते ते प्रसिद्धा लेखा देवा इन्द्रादयो दक्षप्रभृतयोऽष्टौ प्रजापतयो वा येन तादृशः । अथवा,—अनधराः खर्गस्था अप्यधराः कृता भूमाववतारितास्ते ते हनुमत्सुग्रीवादिरूपा इन्द्रादयो देवा येन सः । प्रथमस्यैव हस्तलेखरूपेण निहीनत्वं न तु द्वितीयस्येत्यत्रोक्तम् । प्रथममेवायमेव रामं न तु द्वितीयं त्वामिति वा । उत्तमशिल्पनिर्माणार्थं हि हस्तलेखः पूर्वं क्रियते । निहीनाः कृतास्ते तेऽतिप्रसिद्धा लेखका लिपिकरा येन स इति वा । अक्षराभ्यासेऽप्येवं क्रियते । जन्मस्थाने रेणुघृष्टेष्टकादिचूर्णरूपः पांडुर्यस्यैतादृशं हस्तलेखम् । (अधरीकृततत्तल्लेखकः) 'शेषादिभाषा' (५।४।१५४) इति कप् ॥ ६८ ॥

उद्भवाजतनुजादज ! कामं विश्वभूषण ! न दूषणमत्र ।

दूषणप्रशमनाय समर्थं येन देव ! तव वैभवमेव ॥ ६९ ॥

उद्भवेति ॥ हे अज जन्मरहित श्रीरामचन्द्र ! अजस्य रघुपुत्रस्य तनुजादृशरथात्सकाशात् कामं स्वेच्छया उद्भवोत्पद्यस्व । भो विश्वभूषण जगदलंकारभूत ! अत्र दशरथादपि जन्मविषये, अजस्यापि जन्मविषये दूषणं दोषलेशोऽपि नास्ति । यस्य पितामहोऽप्यजो नोत्पन्नः, तत्पुत्रः स्वपिता कुतस्तरामुत्पन्नः, तत्पुत्रपुत्रः स्वयं कुतस्तरामुत्पत्स्यते, तथा स्वयमप्यजः कथं जायते इत्याशङ्कायां स्वेच्छामात्रविलसितमिल्याशङ्कापरिहारः । 'ब्रह्मैव हि स्वाविद्यया संसरति, मुच्यते च' इति न्यायात् । विश्वभूषणस्य तव दूषणरूपत्वाभावादपि दूषणलेशोऽपि तव नास्तीत्यर्थः । अथ च,—अजतनुजादजस्योत्पत्तिर्युक्तैव । अजो हि छगलस्तस्य पुत्रोऽप्यज एव, जातिनामत्वात् 'अज'शब्दस्येति दूषणाभावः । दूषणाभावे हेत्वन्तरमप्याह—येन कारणेन हे देव श्रीराम ! तव वैभवमेव प्रभाव एव दोषाणां प्रकर्षेण शमनाय नाशाय समर्थम् । यत्स्मरणादिवैभवाद्वा न्येषामपि भक्तानां दोषा नश्यन्ति, तत्स्वरूपे दोषलेशसंस्पर्शोऽपि कथंकारं स्यात्, अपि तु न कथंचिदित्यर्थः । अथ च,—दूषणाख्यराक्षसविनाशाय तवैव सामर्थ्यं यतः, तस्मादत्र तवैवोत्पत्तौ सत्यां दूषणाभावो युक्त एवेति छलम् । अथ च,—परशुरामे सत्यपि तस्मिन्नेव काले त्वं दशरथात्पुत्रोत्पद्यस्व, अत्र तवोत्पत्तौ विषये दूषणं पुनरुक्तदोषो नास्ति यतो दूषणादिवाप्यन्तराक्षसविनाशाय तवैव सामर्थ्यं, न तु परशुरामस्येत्यत्र 'दूषण'शब्द उपलक्षणपरः । तस्मादेककालीनत्वेऽपि कार्यभेदाच्च पुनरुक्तदोष इत्यर्थः । एतेनावतारप्रयोजनमुक्तम् । 'अनुकामम्' इति पाठे—कामं लक्षीकृत्य यथेच्छमित्यर्थः ॥ ६९ ॥

१ 'अनकामम्' इति पाठमङ्गीकृत्य "द्वौ नवौ प्रकृतमर्थं गमयतः" इति न्यायेन यथेच्छमिति यथाख्यातम्, तत्पाठापरिज्ञानविलसितत्वादुपेक्ष्यम्' इति सुखावबोधः ।

नो ददासि यदि तत्त्वधियं मे यच्छ मोहमपि तं रघुवीर ।।

येन रावणचमूर्युधि मूढा त्वन्मयं जगदपश्यदशेषम् ॥ ७० ॥

नो ददासीति ॥ हे रघुवंश्यानां मध्ये वीर ईश्वरतम श्रीरघुनाथ । त्वं तत्त्व-
धियं मोक्षोपयोगिनमात्मतत्त्वसाक्षात्कारं यदि मे मयं नो ददासि तर्हि तं मोहमपि
तां विशिष्टां भ्रान्तिमेव यच्छ देहि । तं कम्—येन मोहेन भयेन संजातभ्रान्ति-
विलासेन बुद्धिमूढा रावणचमूरशेषं सकलं जगत् त्वन्मयं श्रीरामचन्द्ररूपमपश्यत् ।
रावणसेनया च मोहेन जगद्रामात्मकं दृष्टमिति सर्वपुराणे(?) ॥ ७० ॥

आज्ञया च पितुरज्ञभिया च श्रीरहीयत महीप्रभया द्विः ।

लङ्घितश्च भवता किमु न द्विर्वारिराशिरुदकाङ्गलङ्कः ॥ ७१ ॥

आज्ञयेति ॥ हे श्रीरामचन्द्र । भवता महीप्रभवा कृष्याद्युपायैर्भूलोकोत्पन्ना श्री
राज्यलक्ष्मीः; अथ च,—भूमेरुत्पन्ना लक्ष्म्यवताररूपा जानकी, क्रमेण पितुराज्ञया च
अज्ञेभ्यो भिया च मूर्खजनापवादभयेन च द्विर्वारिमहीयत त्यक्ता । वनवासाद्रीकारा-
द्राज्यलक्ष्मीः, जनापवादभयाच्च वहौ विशुद्धाऽपि सीता लक्ष्मेत्येवं द्विप्रकारं लक्ष्मे-
त्यर्थः । एवं पितुराज्ञाकारी लोकापवादभीरुश्च कोऽपि नास्तीति भावः । 'चौ' अन्यो-
न्यसमुच्चये । तथा,—वारिराशिः, अरिराशिर्वा द्विर्वारं द्विधा च न लङ्घितः किमु,
सेतुं बद्धा समुद्रोऽपि लङ्घित एव; तथा,—रावणादिः शत्रुसमूहोऽपि पराभूत एव ।
'वा' चार्थ इवार्थौ वा, अरिराशिश्चारिराशिरिव वा । गन्धनार्याद्वाते किपि वातीति
वाः, स चासावारिराशिश्च सकलो वैरिसंघ इत्यर्थः । किंभूतः—उदकाङ्गल-
जलमध्यगा लङ्का यस्य । यदीयजलमध्ये लङ्कास्तीत्यर्थः । अरिराशिरपि—समुद्रजलमध्य-
वर्तिनी लङ्का यस्य । समुद्रपक्षे—यस्येत्यस्योदकेन संबन्धः । अरिपक्षे तु—लङ्कायाः
एतावान्विशेषः । उत्कृष्टमकं दुःखं यस्यास्तादृशी अङ्गा लङ्का यस्येति वा । सागर-
स्यापि बन्धनाद्रावणस्यापि वधाच्चैतादृशो महाप्रभावः शूरतरश्च त्वदन्यः कोऽपि
नास्तीति भावः ॥ ७१ ॥

कामदेवविशिखैः खलु नेशं मार्षयज्जनकजामिति रक्षः ।

दैवतादमरणे वरवाक्यं तथ्ययत्स्वमपुनाद्भवदलैः ॥ ७२ ॥

कामेति ॥ रक्षो रावण इतीव हेतोर्दैवतादमरणे भ्रमणभावविषये दैवाद्धेतोर्न
मरिष्यसीति ब्रह्मणो वरवाक्यं तथ्ययत् सत्यं कुर्वत् स्वमात्मानं भवदक्षैरपुनाद् धुत-
कल्मषं चकार । इति किम्—जनकजां सीतां रामायार्पयद्दददं रक्षः कामदेवस्य
मोहनशोषणादिभिर्विशिखैः खलु निश्चितं मा नेशं तद्विरहसंतापवशान्मृतो मा भूव-
मिति । सीताप्रत्यर्पणे कामस्य देवत्वात्तद्वाणैर्मरणे वरवाक्यमसत्यं स्यादिति तामद-
द्वरवाक्यसत्यत्वार्थं मानुषावतारकामरूपभवद्वाणैरात्मानं नाशितवानित्यर्थः । कामबाणा-
च्छरीरविनाशमात्रम्, तद्वाणान्तु मरणे संसारहेतुनिःशेषकल्मषक्षय इति महान्विशेषः

१ 'रघुवत्स' इति पाठो मङ्गिनाथसंमतः । २ 'मार्षयम्' इति पाठे जनकजामित्यहं
मार्षयं नो ददामि । इतीति किम्—कामदेवविशिखैर्मां नेशमिति । सदृश(मध्य)पातिनो
माह उभयसंबन्धेन व्याख्येयम्' इति सुखावबोधा ।

‘अपुनात्’ इत्यनेन सूच्यते । नेशम्, माङ्गोगादङ्गभावः । तथ्ययत्, ‘तत्करोति—’ (ग० सू० २०४) इति ण्यन्ताच्छता ॥ ७२ ॥

तद्यशो हसति कम्बुकदम्बं शम्बुकस्य न किमम्बुधिचुम्बि ।

नामशेषितससैन्यदशास्यादस्तमाप यदसौ तव हस्तात् ॥ ७३ ॥

तदिति ॥ हे रघुनाथ ! नामशेषितः कथाशेषीकृतो हतः सेनया सहितो दशास्यो येन तस्मात्तव हस्तात् असौ शम्बुको यदस्त्वं विनाशमाप, तच्छम्बुकनाम्नः शङ्खस्य अम्बुधिचुम्बि समुद्रमध्यवर्ति यशः कम्बुकदम्बं शङ्खवृन्दं धवलतया किं न हसति, अपि तु—हसत्येव, तत्तुल्यं भवतीत्यर्थः । येन त्वत्करेणातिशूरो रावणो हतस्तेनैवान्यवर्णोऽधमो दुर्बलः शम्बुकोऽपि हत इति महत्तस्य भाग्यमित्यर्थः । यो ह्युत्कृष्टं बलिनं हन्ति, तेनैव हीने दुर्बले हते दुर्बलस्य महद्यशो भवति । बालब्राह्मणपुत्रमरणनिमित्तं शूद्राणामविहितं धूम्रपानं कुर्वन्तं शम्बुकशङ्खं श्रीरघुनाथो हतवानितीति हासः । अथ च,—शम्बुकस्य जलशुक्तेः धैत्यरूपं यशः समुद्रमध्यस्थं शङ्खवृन्दं हसति तत्तुल्यं भवतीति युक्तमेव । नामशेषितेति, ‘तत्करोति—’ (ग० सू० २०४) इति ण्यन्ताजिह्वा ॥ ७३ ॥

मृत्युभीतिकरपुण्यजनेन्द्रत्रासदानजमुपार्ज्यं यशस्तत् ।

हीणवानसि कथं न विहाय क्षुद्रदुर्जनभिया निजदारान् ॥ ७४ ॥

मृत्युभीतीति ॥ यस्मान्मृत्योर्यमादन्येषां भीतिः, मृत्योर्भीतिकरः पुण्यजनेन्द्रो राक्षसेन्द्रो रावणस्तस्यापि मरणपर्यन्तं त्रासदानाद्भयोत्पादनाद्देतोर्जातं तदतिप्रसिद्धं लोकत्रये गीयमानं यश उपार्ज्यं क्षुद्रोऽत्यल्पको दुर्जनस्तस्माद्भिया भयेन पामरलोकापवादभिया निजदारानात्मनः प्रियां सीतां विहाय परित्यज्य कथं न हीणवान् लज्जितवानसि । लज्जितव्यं तावत्त्वयेत्यर्थः । यो रावणाय भयं दत्तवांस्तस्य दुर्जनभीत्या निर्दुष्टजनप्रियापरित्यागे हि लज्जैव युक्ता । अतिमाननिजस्त्रीहर्ता रावणो नाशितो लोकापवादभयाच्च सापि परित्यजेति । एतादृशः शूरोऽभिमानी लोकापवादभीरुश्च कोऽपि नास्तीति भावः । ‘यातुधानः पुण्यजनः—’ इत्यमरः । भीतिं करोतीति ताच्छील्ये टः ॥ ७४ ॥

इष्टदारविरहौर्वपयोधिस्त्वं शरण्य ! शरणं स ममैधि ।

लक्ष्मणक्षणवियोगकृशानौ यः स्वजीविततृणाहुतियज्वा ॥ ७५ ॥

इष्टेति ॥ हे शरण्य शरणागतभक्तरक्षण रघुनाथ ! स त्वं मम शरणं रक्षकः एधि भव । स कः—यस्तवम् इष्टदाराणां सीताया विरह एव दुःसहत्वादौर्वो ब्रह्मवानलस्तस्य पयोधिराश्रयः एवंविधः सन् लक्ष्मणस्य क्षणमात्रमपि वियोगः स एव दुःसहतरत्वात्कृशानुस्तत्र स्वजीवितानामात्मप्राणानामेव तृणानामाहुतेस्तद्रूपहोमद्रव्यस्य यज्वा होता, यो हि लक्ष्मणवियोगं क्षणमात्रं सोढुमशक्तस्तृणबद्धेलामात्रेण स्वप्राणां स्तस्याज, स यावज्जीवं सीताविरहानलं कथं सोढवानिति किययोर्विरोधादाश्चर्यम् यज्वना चाहुतिरग्नौ दह्यते । सीताविरहसहनेन जितेन्द्रियधुर्यत्वमुक्तम् । इन्द्रजिता शक्त्या मूर्च्छिते लक्ष्मणे स्वयमपि मुमूर्च्छ, तथा मुनिरूपकालंकृतसमयभङ्गभ्रमप्रतिहे

लक्ष्मणे रघुनाथाज्ञया सरयूजलप्रवेशेन कृतदेहत्यागे सति तद्वियोगमसहमानस्तत्क्षण-
मेव रघुनाथोऽपि गोप्रतारतीर्थे जलप्रवेशेन स्वयमपि स्वस्थानं प्रापेति युद्धकाण्डो-
त्तरकाण्डरामायणकथा । एतेन स्त्रीवियोगदुःखादपि भ्रातृवियोगदुःखं दुःसहमिति
सूचितम् । परमकारुणिकस्त्वं शरणागतं मामपि रक्षेति सूचितम् ॥ ७५ ॥

क्रौञ्चदुःखमपि वीक्ष्य शुचा यः श्लोकमेकमसृजत्कविराद्यः ।

स त्वदुत्थकरुणः खलु काव्यं श्लोकसिन्धुमुचितं प्रवबन्ध ॥ ७६ ॥

क्रौञ्चेति ॥ दैवी वाक् येन भुवं प्रति प्रथममानीता स आद्यः प्रथमः कवि-
वर्णको यो वाल्मीकिः क्रौञ्चयोः पक्षिविशेषयोर्मध्ये रिरंसावेकस्मिन् व्याधेन हृतेऽन्यस्य
दुःखं वीक्ष्य तिर्यग्योनेरपि तस्य दुःखं दृष्ट्वा उत्पन्नया शुचा शोकेन हेतुना 'मा
निषाद प्रतिष्ठां त्वम्-' (रामा० उ० २।५) इत्यादिकं श्लोकमसृजत् । स कविस्त्वयि
उत्पन्नः करुणारसो यस्य सीताविरहविह्वलमहानुभावभवद्दर्शनोत्पन्नशोक इव श्लोकानां
सिन्धुं सागरभूतं चतुर्विंशतिसहस्रमितं रामायणाख्यं काव्यमुचितं योग्यं प्रवबन्ध ।
तिर्यग्योनिविषये शोकेन येन श्लोकः कृतः, तस्य उत्तमपुरुषविषये महाकाव्यनिर्माण-
मुचितमेव । अथ च,—त्वया सिन्धुर्वद्धः, अयमपि त्वदेकचित्तः सिन्धुं बबन्धेत्यु-
चितम् । परित्यक्तसर्वसङ्गो मुनिरपि त्वद्वर्णनां कृतवानेतादृशः परमपुरुषोऽसीति
खल्वित्यर्थः ॥ ७६ ॥

विश्रवःपितृकयामुमनर्हं सश्रवस्त्वमनयेत्युचितज्ञः ।

किं चकर्तिथ न शूर्पणखाया लक्ष्मणेन वपुषा श्रवसी वा ॥ ७७ ॥

विश्रव इति ॥ हे रघुनाथ ! इति हेतोरुचितं जानाति स उचितकारी त्वं
चतुर्धावतीर्णत्वाल्लक्ष्मणलक्षणेन स्त्रीयेनैव वपुषा शूर्पणखायाः श्रवसी कर्णौ किं वा न
चकर्तिथ कर्तितवान्, अपि तु कर्तितवानेव । इति किम्—विश्रवा मुनिः पिता यस्याः,
अथ च,—कर्णरहितः पिता यस्यास्तस्याः शूर्पणखायाः सश्रवस्त्वं सकर्णत्वमामुमनर्ह-
मयोग्यमिति । स्त्रीवधस्यानौचित्यात्कर्णच्छेद एवोचितो यतः, अकर्णपितृकाया अक-
र्णत्वस्यौचित्यात्कर्णौ लक्ष्मणेन कर्तयामासिथेत्येव विविधः समुचितकारी महाप्रभावो-
ऽसीति भावः । 'वा' इवार्थो वा । इतीव हेतोरिति योजना । विश्रवःपितृकया, 'नवृ-
तश्च' (५।४।१५३) इति कप् । शूर्पणखा, 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्—' (८।४।३)
इति णत्वम् । नखस्य खाङ्गत्वेऽपि 'नखमुखात्संज्ञायाम्' (४।१।५८) इति ङीब-
भावः । अन्वर्था चेयं संज्ञा ॥ ७७ ॥

नवभिः श्लोकैः श्रीकृष्णं वर्णयति—

ते हरन्तु दुरितव्रतार्ति मे यैः स कल्पविटपी तव दोर्भिः ।

छद्मयादवतनोरुदपाटि स्पर्धमान इव दानमदेन ॥ ७८ ॥

त इति ॥ कंसादिततद्द्वैत्यमारणरूपछद्मना यादवसंज्ञा तनुर्यस्य; अथ च,—छद्म
याति छद्मयाः एवंभूतश्चासौ दवतनुश्च मायावान् कंसादिवंशवनवहिरूपशरीरश्च,
श्रीकृष्णरूपस्य तव यैर्दोर्भिर्मुक्तिमुक्तिप्रदेशतुर्भिर्हस्तैः सोऽतिप्रसिद्धः कल्पविटपी
कल्पितफलदानसमर्थः पारिजातवृक्ष उदपाटि उन्मूलितः । किं कुर्वन्निव—मादृशः
कल्पितदानसमर्थः कोऽपि नास्त्येवेति दानस्य मदेन दर्पेण तैर्भुजैः सह स्पर्धमान इव

ते बाहवो मे दुरितानां व्रततिं लतां दैन्यसंततिं हरन्तु उन्मूलयन्तु । ये पारिजात-
लक्षणमहावृक्षोन्मूलने समर्थास्तेषां लतोन्मूलने सुरतां सामर्थ्यम् । कपटदावानल-
देहस्य च भुजानां वृक्षलताद्युन्मूलने सामर्थ्यं युक्तमेवेत्यर्थः । दानशूरो महाप्रभावश्च
त्वादृशः कोऽपि नास्तीति भावः । सत्यभामया याचितः पारिजात इन्द्रं जित्वोन्मूल्य
सत्यभामाङ्गणे श्रीकृष्णेन स्थापित इति हरिवंशोक्तिः । 'निर्ऋतिव्रततिम्' इति
पाठे—'स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिः' इत्यमरः ॥ ७८ ॥

बालकेलिषु तदा यदलावीः कर्परीभिरभिहत्य तरङ्गान् ।

भाविवाणभुजभेदनलीलासूत्रपात्र इव पातु तदस्मान् ॥ ७९ ॥

बालेति ॥ हे कृष्ण ! त्वं तदा कृष्णावतारसमये भूयसीषु बालकेलिषु मध्ये
कर्परीभिः स्फुटितघटशकलैः कृत्वा यमुनाजलतरङ्गान् अभिहत्य तेषामभिघातं कृत्वा
तानेकप्रयत्नेनालावीरच्छैत्सीरिति यत्, तत्कर्परीभिस्तरङ्गलवनं कर्तुं उपाहरणावसरे
भावि करिष्यमाणं बाणासुरभुजभेदनं तद्वक्षणा लीला विलासस्तत्संबन्धी सूत्रपात
इव प्रथममार्जवच्छेदनाभ्यासरूपमिवास्मान् रक्षतु । अक्षरपङ्क्त्युत्पत्त्यर्थं प्रथमं खटिका-
दिभ्रक्षितसूत्रपातनं क्रियते । तक्षादिभिरपि काष्ठस्यार्जवच्छेदनार्थं गैरिकादिभ्रक्षितसूत्र-
पातनं क्रियते । तद्वद्बाणासुरभुजार्जवच्छेदनार्थं कर्परीभिरभिहत्य तरङ्गलवनं यदकारि
तत्तव बालक्रीडनमस्मानवत्वित्यर्थः । कर्पर्याघातेन तरङ्गच्छेदनं बालजातिः । अवतार-
प्रयोजनं चोक्तम् ॥ ७९ ॥

कर्णशक्तिमफलां खलु कर्तुं सज्जितार्जुनरथाय नमस्ते ।

केतनेन कपिनोरसिशक्तिं लक्ष्मणं कृतवता हतशल्यम् ॥ ८० ॥

कर्णेति ॥ हे श्रीकृष्ण ! ते नमोऽस्तु । किंभूताय ते—उरसि लम्भा इन्द्रजि-
न्मुक्ता शक्तिर्यस्य तं लक्ष्मणं द्रोणपर्वतानीतविशलयौषधिप्रक्षेपेण हतं निष्कासितं
शक्तिरक्षणं शल्यं यस्य तादृशं कृतवता केतनेन ध्वजास्तम्भपताकारूपेण कपिना
हनूमता कृत्वा कर्णस्य शक्तिमाङ्गिकं बलं; अथ च,—इन्द्रदत्तां शक्तिम्, अफलां
कर्तुमिव सजीकृतो योजितोऽर्जुनरथो येन तस्मै, नरनारायणरूपाय । यो हि यत्र
कर्मणि दृष्टशक्तिः स एव तत्र नियोक्तुमुचितः । हनूमांश्च शक्तिविफलीकरणे दृष्ट-
प्रभावस्तस्मात्कर्णशक्तिविफलीकरणार्थमिवार्जुनरथे तं स्थापितवानसीति भक्तवत्सलाय
तुभ्यं नम इत्यर्थः । यो मर्मभूतामुरःस्थां शक्तिं विफलीकरोति स श्रवणस्थां सुरतां
विफलीकरोत्येवेति च्छलेनोक्तिः । 'खलु' इवार्थः । उरसिशक्तिः 'अमूर्धमस्तकात्—'
(६।३।१२) इत्यल्लुक् ॥ ८० ॥

नापगेयमनयः सशरीरं द्यां वरेण नितरामपि भक्तम् ।

मा स भूत्सुरवधूसुरैतशो दिव्यपि व्रतविलोपभियेति ॥ ८१ ॥

नेति ॥ हे कृष्ण ! त्वं नितरां भक्तमपि आपगेयं भीष्मं सशरीरं वरेण प्रसादेन

१ 'मा स' इति पाठो जीवातु-सुखावबोधासंमतः । २ 'सुरताज्ञः' इति पाठमाश्लि-
ष्य सुरतं संभोगस्तस्याहोऽनभिज्ञो मा स भूदिति व्याख्याय 'सुरतदक्ष' इति पाठस्तु 'दुर्योव्य-
त्वादुपेक्ष्यः' इति सुखावबोधायायुक्तम् ।

कृत्वा इति विचार्य कारणाद्वा यां स्वर्गं नानयः न प्रापितवानसि । इति किम्—स भीष्मः अनेन शरीरेण सुरतं न करिष्यामि, अद्यप्रमृति मम ब्रह्मचर्यमेवेति व्रतविलोपाद् भिया हेतुना दिव्यपि स्वर्गेऽपि सुरवधूनां रम्भादीनां सुरतज्ञो मा भूत् इति । भक्त-
तमस्य वरदानेन यद्यपि तेनैव शरीरेण स्वर्गप्रयाणमुचितम्, तथापि तस्य शरीरस्य स्वर्गप्रयाणेऽपि न कोऽप्युपयोगः, तेन तच्छरीरस्यातितुच्छत्वात्तच्छरीरं विनाश्य तं स्वर्गमनयत्, न तु तच्छरीरसहितस्य प्रापणे तवाशक्तिरिति भावः । यद्वा,—मुक्त्यपेक्षया स्वर्गभुक्तेरप्यतितुच्छत्वात्तच्छरीरं विनाश्य तं मुक्तिमेव प्रापितवानिति हेतुः । आप-
गेयम्, अपत्यार्थं 'ब्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ ८१ ॥

घातिताकंसुतकर्णदयालुजैत्रितेन्दुकुलपार्थकृतार्थः ।

अर्धदुःखसुखमभ्यनयस्त्वं सासुभानुविहसद्विधुनेत्रः ॥ ८२ ॥

घातितेति ॥ अर्जुनेन प्रयोज्येन समरे घातितोऽर्कसुतः कर्णस्तस्मिन्विषये दयालुः सकृणः । तथा,—खसामर्थ्येन जैत्रितो जेता कृतो दत्तजय इन्दुकुलं सोम-
वंशभूतः पार्थोऽर्जुनस्तेन कृत्वा कृतार्थः संपादितावतारप्रयोजनः कृतकृत्यत्वात्सहर्षः । अत एव क्रमेण पुत्रशोकवशात्सासुः सवाष्पो रुदन् यः भानुः सूर्यः, पुत्रविजयाच्च विशेषेण हसन् हर्षानुभवं कुर्वन् विधुश्चन्द्रस्तावेव दक्षिणवामे नेत्रे यस्यैतादृशस्त्वं यथाक्रमम् अर्धदुःखं अर्धसुखं च अभ्यनयः अभिनयेन युगपद्दर्शितवानसि । परमा-
र्थतो विद्यमानमप्यविद्याविलासाद्बहिर्नाटितवानसीत्यर्थः । सूर्यचन्द्रयोर्विष्णुनेत्रत्वात् कर्णस्य च सूर्यपुत्रत्वात्तन्नाशे शोकात्सूर्यस्य साश्रुत्वात्, अर्जुनस्य च सोमवंशस्थत्वा-
द्विजये चन्द्रस्य हर्षेण विहसितत्वात्, ताभ्यामर्धदुःखसुखामिनयादद्भुतरूपोऽसीति भावः । घातितेति हेतुमण्यन्ताजिष्ठा । जैत्रितेति, 'तत्करोति—' (ग० सू० २०४) इति ण्यन्ताजिष्ठा । पार्थेति कुरुत्वात् 'ऋष्यन्धक—' (४।१।११४) इत्यण् । अर्धं च तद्दुःखसुखं चेति द्वन्द्वगर्भः कर्मधारयः ॥ ८२ ॥

प्राणवत्प्रणयिराध ! न राधापुत्रशत्रुसखिता सदृशी ते ।

श्रीप्रियस्य सदृगेव तव श्रीवत्समात्महृदि धर्तुमजस्रम् ॥ ८३ ॥

प्राणेति ॥ प्राणवत् प्राण इव प्रणयिनी निरुपाधिपरप्रेमास्पदं राधाख्या गोपिका यस्यैवंभूत श्रीकृष्ण ! ते तव राधापुत्रः कर्णस्तस्य शत्रुरर्जुनस्तस्य सखिता मैत्री सदृशी योग्या न । राधावल्लभस्य हि राधापुत्रशत्रुमैत्री कथंकारमुचिता, अपि त्वयुक्तैव विरोधादित्यर्थः । एकत्र राधा गोपिका, अन्यत्र तु कर्णपालनकारिणी कैवर्त-
वधूरिति परिहारः । श्रियः प्रियस्य श्रीवल्लभा यस्य तस्य तव श्रीवत्सं ब्राह्मणपदव्यास-
रूपं लान्छनम्, अथ च,—श्रियो वत्सं पुत्रम्; अजस्रमात्महृदि धर्तुं सदृगेव उचि-
तमेव । यस्य हि श्रीवल्लभा, स तत्पुत्रं स्ववक्षसि सदा विभर्ताति युक्तमेवेत्यर्थः । एतादृशः स्वपक्षपातदक्षो लोकशिक्षार्थं ब्राह्मणभक्तिपरश्च कोऽपि नास्तीति भावः ।
प्रणयिराधेति 'स्त्रियाः पुंवत्' (६।३।३४) ॥ ८३ ॥

तावकापरतनोः सितकेशस्त्वं हली किल स एव च शेषः ।

साध्वसाववतरस्तव धत्ते तैज्रश्चिकुरनालविलासः ॥ ८४ ॥

तावकेति ॥ हे कृष्ण ! हली लाङ्गलधरो बलभद्रः स एव च शेषोऽनन्तस्त्वमेव । शेषावताररूपोऽपि बलभद्रो भवानेव, नतु स त्वत्तो भिन्न इत्यर्थः । त्वं बलभद्रः स एव शेषः । त्वत्तो हली न भिद्यते, हलिनश्च शेषो न भिद्यते इति वा । यतः—कायस्य संबन्धाज्जरसा सितकेशो धवलितकचः 'किल' इत्यागमे । विष्णुपुराणादौ च यदुक्तम्—'उज्जहारात्मनः केशौ सितकृष्णौ ततः प्रभुः' इति । न विद्यते परोत्कृष्टान्या यस्याः सा तावकी अपरा तनुस्त्वत्संबन्धिनी सर्वोत्कृष्टा सत्त्वमूर्तिस्तस्याः सितकेशः श्वेतकेशरूपो हली तवावतारोऽशावताररूपोऽसौ हली त्वं किल । त्वदवयवभूतकेशरूपत्वात्तस्य । स च हल्येव शेष इति वा । शेषरूपबलदेवलक्षणोऽसाववतारो मूर्तिः । अत एव तस्या भवदीयापरतनोर्जरतो जरसा धवलीकृतस्य चिकुरनालस्य केशदण्डस्य विलासं वर्णसारूप्यं साधु यथा तथा धत्ते । अतिगौरो बलदेवस्त्वदीयापरतनुर्धवलकेश इव मातीत्यर्थः । शेषस्यापि दीर्घत्वधवलत्वाभ्यां जराधवलदीर्घकेशसारूप्यधारणं युक्तमेव । 'कारणगुणा हि कार्ये गुणानारभन्ते' इति न्यायाच्च युक्तमेव । 'अंशावतारो बलभद्रः' इति चोक्तम् । अत्र श्वेतकेशः सहज एव, नतु जरायोगात् । इति वा । यतो हरिर्नित्यतरुण इति पुराणादिप्रसिद्धिः । वस्तुतस्तु—कस्य ब्रह्मसुखस्येशौ सुखरूपावित्यर्थः । प्रकाशकत्वेन सत्त्वस्य 'सित'शब्दवाच्यत्वात्, मोहकत्वेन च तमसः कृष्णशब्दवाच्यत्वात्सितकृष्णौ सत्त्वतमोगुणद्वयात्मकावेतावतारौ भूभारोत्तारणार्थं प्रभुरादिनारायणः स्वस्मात्प्रकटीचकारेति विष्णुपुराणस्थसितकृष्णपदस्यार्थः । 'कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्' इति भागवतवचनेन कृष्णस्तु लीलाविग्रहधारी परब्रह्मैव । 'समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः' (भ० गी० ९।२९) इति भगवद्वचनात् । बलभद्रस्त्ववतारः 'रामो रामश्च रामश्च' इति वचनात् । अन्यथा बलभद्रस्य सत्त्वमूर्तित्वम्, कृष्णस्य तमोगुणमूर्तित्वमापद्येत, न च तथास्तीति बलभद्रस्य तमःप्रधानत्वदर्शनादित्याशयः । 'शितिकेशः—' इति पाठे—'शित्ती धवलमेचकौ' इत्यभिधानात्त्वदीयपुराणतनोः संबन्धी शितिकेशः इयामकेशरूपस्त्वं, हली च धवलकेशरूपः, स एव च हली शेषः बलभद्रः शेषावतारः, इति पुराणादौ । स त्वदीयधवलकेशविलासं धत्ते तत्साधु । कृष्णस्य कृष्णवर्णत्वाद्वलिनश्चातिगौरत्वाद्यथाक्रमं इयामसितकेशत्वमौत्प्रेक्षिकत्वेनैव व्याख्येयमित्यलमतिविस्तरेण । 'तावकापर—' इति पाठः साधीयान् । यतः 'युष्मदस्मदोः—' (४।३।१) इत्यणि तवकादेशे वृद्धौ च 'वृद्धिनिमित्तस्य—' (६।३।३९) इत्यादिना पुंवद्भावप्रतिषेधे प्रसक्तेऽपि कर्मधारयत्वात् 'पुंवत्कर्मधारय—' (६।३।४२) इति प्रतिप्रसवात्पुंवद्भावः । अवतरः पूर्ववत् ॥ ८४ ॥

१ अयं श्लोको जीवातौ नास्ति । २ 'तावकीपरतनोः' इति पाठः पुंवद्भावप्रतिप्रसवसुत्रास्फुरणविलसितत्वादुपेक्ष्यः' इति सुखावबोधा । ३ 'त्वज्जरत्' इति पाठे—पुराणपुरुषस्य तव जरन् यश्चिकुरनालः इति व्याख्येयम्' इति सुखावबोधा ।

हृद्यगन्धवह ! - भोगवतीशः शेषरूपमपि विभ्रदशेषः ।

भोगभूतिमदिरारुचिरश्रीरुल्लसत्कुमुदबन्धुरुचिस्त्वम् ॥ ८५ ॥

हृद्येति ॥ हे हृद्यो हृदयानन्दकारी गन्धश्चन्दनादिसौरभं तं वहसि धारयत्येवं-
विध सौरभधारिन् श्रीकृष्ण ! त्वं शेषरूपं बलभद्ररूपम्, अथ च,—नागाधीशरूपं
विभ्रद्वारयन्त्यशेष उभयविधोऽप्यशेषः शेषो न भवसीति विरोधः । अथ च,—न
विद्यते शेषः शिष्टं भिन्नं यस्मादसावशेषः सकलजगदात्मकस्त्वमिति परिहारः । अथ
च,—बलभद्रोऽप्यतिशृङ्गारित्वाद्बलगन्धवहः । अत एव भोगवतीनां सुखिनीनां गोपि-
कादीनामीशः प्राणप्रियः, अथ च,—भोगवत्या अतितरां सुखिन्या रेवत्या ईशः पतिः ।
श्रीकृष्णोऽपि हृद्यं गन्धं शारीरं स्वाभाविकं चन्दनादिजन्यं च गन्धं वहन्तीनां
सुखिनीनां भोगवतीनां गोपिकादीनामीशः । शेषोऽपि जलक्रीडाक्षालितचन्दनकर्पूरा-
द्यङ्गरागसंवन्धिहृद्यसौरभधारिण्या भोगवत्याः पातालनद्याः पतिः । कर्पूरादिबहुल-
सौरभयुक्ताया नागनगर्या वा । तृप्तिहेतुत्वाद्बल्यो गन्धवहो वायुर्यस्य स चासौ नागपुर्या
नद्या वा पतिः । तथा,—कृष्णरूपस्त्वं भोगस्य सुखस्य भूतेर्हेतोर्मदिरारुचिं सुखं राति
जनयति तादृशी श्रीः कायकान्तिर्यस्य सः । भोगः शेषफणः, तत्कायो वा स एव भूः
स्थानं तस्या ऊतिरवनं स्वाधिष्ठानेन रक्षणं तेन मायति हृद्यतीति भोगभूतिमत् ।
तथा,—इराया भूमेरिव रुचिरा रमणीया कान्तिर्यस्मादिति वा । तयोरुभयोः सप-
त्न्योरपि प्रीतिं ददाना समवर्तिनी श्रीर्हृदिस्था लक्ष्मीर्यस्येति वा । भोगानां कालीय-
फणानां भूतिरैश्वर्यजनितो दर्पस्तं मध्नाति तादृशो वा । पृथग्वा पदम् । गोपिकादि-
संभोगमुखसमृद्धिर्भोगभूतिस्तद्वांश्चासावुक्तीत्या इरारुचिरश्रीश्चेति वा । अथ च बल-
भद्ररूपस्त्वं भोगस्य सुखस्य भूतिरुत्पातहेतुस्तादृशी मदिरा तथा कृत्वा रमणीया
सरागा कान्तिः शोभा यस्य । बलदेवो हि सर्वदा मदिरामत्तः । अथ च,—शेष-
रूपस्त्वं भोगस्य स्वकायस्य फणानां वा भूतिः समृद्धिस्तद्धानतिर्यमहाकायः सहस्रफणो
वा तेन मायति वा । स चासौ स्वशिरःसु धारणाद्भूमे रुचिं ददाना कायकान्तिर्यस्य सः ।
तथा,—कृष्णरूपस्त्वम् उल्लसन्ती कुमुदबन्धोश्चन्द्रस्य संवन्धिनी रुचिः प्रीतिर्यस्मिन्
सर्वाह्लादकारित्वाच्चन्द्र इव सर्वप्रेमास्पदभूतमित्यर्थः । कुमुद् श्वेतं कैरवं तस्याबन्धु-
स्तद्विरोधिनी कृष्णा रुचिः श्रौर्यस्य जलदक्ष्याम इत्यर्थ इति वा । उल्लसन्ती कुमु-
दाख्ये वानररूपे सुहृदि प्रीतिर्यस्य रामावतारे इति वा । उल्लसन्ती पृष्ठे दंष्ट्रायां वा कृः
पृथ्वी यस्मिन्, मोदत इति मुदः, स चासौ स च । तथा,—बन्धुषु बन्धौ बलभद्रे
वा प्रीतिर्यस्येति वा, उल्लसन्ती कुमुदतुल्ये अतिगौरे बन्धौ बले प्रीतिर्यस्य वा ।
उल्लसन्ति कुमुदानि येन स चन्द्र एवोद्दीपकत्वाद्बन्धुर्यस्य, अथ च,—प्रद्युम्नावतारः
कामस्तत्र प्रीतिर्यस्मिन्पुत्रत्वादिति वा । अथ च,—बलभद्ररूपस्त्वम् उल्लसन्ती कुमु-
दस्य बन्धुः कैरवसदृशी गौरतरा, कुमुदबन्धोश्चन्द्रस्येव वा गौरतरा कान्तिर्यस्य । उल्ल-
सन्ती कृः पृथ्वी यस्मात्तस्मिन् मुदे सहर्षे बन्धावगुजे श्रीकृष्णे प्रीतिर्यस्य वा । उल्लस-
त्कुमुदबन्धावुक्तप्रकारेण प्रद्युम्ने प्रीतिर्यस्य वा । अथ च,—शेषरूपस्त्वम् उल्लसन्ती
कुमुदनान्नि सर्पे सुहृदि प्रीतिर्यस्य ; उल्लसन्ती चन्द्रस्येव धवला कान्तिर्यस्य
वा । उल्लसन्ती कुमुदस्य चन्द्रस्य बन्धुः सदृशी कान्तिर्यस्य वा । उल्लसत्पृथ्वीकः

सहर्षः सुहृत्सु प्रीतिर्यस्य वा । 'कुमुदेऽपि कुमुत् प्रोक्तम्' इति विश्वः । 'गोत्रा कुः पृथिवी' इत्यमरः । 'भोगः सुखे वधे चाहेः शरीरफणयोर्मतः' इति विश्वः । 'इरा वारिसुराभूमिभारतीषु' इति च । ऊतिः, अवतेः क्तिनि 'ज्वरत्वर-' (६।४।२०) इति वस्योपधयाश्चोद । मदिति माद्यतेमंभ्रातेश्च क्तिप् । पक्षे मनुप् । मुदः, इगुप-धात् कः ॥ ८५ ॥

रेवतीश !-सुषमा किल नीलस्याम्बरस्य रुचिरा तनुभासा ।

कामपाल ! भवतः कुमुदाविर्भावभावितरुचेरुचितैव ॥ ८६ ॥

रेवेति ॥ हे रेवतीनाम्न्याः प्रियाया ईश ! तथा हे कामपाल ! (कामपूरक, कुः पृथ्वी तस्या मुदो हर्षस्याविर्भावेन प्रादुर्भावेन भाविता संचारिता रुचिः प्रीतिरिच्छा वा यस्य तस्य भवतः श्रीकृष्णस्य तनुभासा कायकान्त्या कृत्वा नीलस्याम्बरस्य । तनुल्यस्येत्यर्थः । तव रुचिरा शोभना, लोकानां रुचिं प्रीतिं ददाना वा । रेवतीश-सुषमा चन्द्रसंबन्धिनी परमा शोभा उचितैव किल । आकाशस्य चन्द्रशोभोचितैव । अथ च,—वलभद्रस्वरूपत्वाद्वेवतीशसुषमा वलभद्रस्य परमा शोभोचितैव । किंभूतस्य—कुः पृथ्वी तस्या मुदस्य(दो) हर्षस्याविर्भावेन प्रकटनेन भाविनी(ता) त्रिलोकानां रुचिः प्रीतिर्येन । कुमुदस्य चन्द्रस्याविर्भावेन वा । अथ च,—रेवतीनाम्नी प्रियासदृशी । तथा—हे कामपाल) वलभद्र ! कुः पृथ्वी तस्या मुदो हर्षस्याविर्भावेन प्रादुर्भावेन भाविता संचारिता रुचिः प्रीतिरिच्छा वा यस्य तस्य भवतस्तव तनुभासा कायकान्त्या नील-स्याम्बरस्य वल्लस्य रुचिं दीप्तिं राति ददाति एवंविधा सुषमा उत्कृष्टा शोभोचिता योग्यैव किल । धवलवस्तुसंपर्काञ्जीलमतिशयेन शोभते । अथ च,—हे कामपाल कंदर्पपोषक रेवतीश चन्द्र ! केरवविकासस्फुटितकान्तेस्तव विम्बतेजसा नीलस्य नभसः परमा शोभा युक्तैवेति ध्वनिः ॥ ८६ ॥

चतुर्भिः श्लोकैर्बुद्धं वर्णयति—

एकैचित्तततिरद्वयवादिन्नत्रयीपरिचितोऽथ बुधस्त्वम् ।

पाहि मां विधुतकोटिचतुष्कः पञ्चबाणविजयी षडभिज्ञः ॥ ८७ ॥

एकेति ॥ हे अद्वयवादिन् द्वैतबाह्यघटपटादिभेदानामसत्यताप्रतिपादनेनैकस्या ज्ञानाकारताया एव सत्यताङ्गीकारादद्वैतवादिन् ! त्वं मां पाहि । किंभूतः—एकैव चित्तततिज्ञानसंततिर्यस्य दीपकलिकान्यायेन क्षणिकज्ञानप्रवाह एवैको यस्य मते, ननु तदतिरिक्तं किंचिदप्यस्ति, तादृशः, अत एव—अद्वयवादिन् इति योजना । तथा,—त्रय्या परिचितो ज्ञातस्तादृशो न भवसीत्यत्रयीपरिचितः । नसमासो वा । नेति पृथग्वा । वेदत्रयीगम्योऽपि न भवसीत्यर्थः । अथ च,—वेदत्रय्यां परिचितः कृत-परिचयः वेदत्रयी परिचिताऽभ्यस्ता येन तादृशो वा न भवति । सर्वस्य क्षणिकताङ्गी-काराद्धर्मधर्मभोगव्यवस्थाया निरासादनङ्गीकृतवेदप्रामाण्य इत्यर्थः । अत एव बुधः पण्डितः । न हि पण्डितं विना वेदादिसर्वदूषणसमर्थाऽन्यस्य बुद्धिः संभवति । अथ

१ कोटिकान्तर्गतः पाठो लिखितपुस्तकद्वये नोपलब्धः । २ इतः प्रभृति 'मां त्रिविक्रम-' इत्यन्ता दश श्लोका जीवातौ त्रुटिता उपलब्धाः ।

च,—अत्रयीपरिचितोऽपि बुध इति विरोधाभासः । न हि वेदत्रयमजानानस्यापि पण्डितत्वं संभवति । अथ च,—यः पण्डितः 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इति मन्यमानो वेदान्ती स वेदत्रयीं न मन्यत इति विरोधः । वेदान्तिना हि वेदप्रामाण्यस्य स्वीकृतत्वात्, अथ च,—अद्वयवादाद्वित्वसंख्यामपि नाङ्गीकरोति । स त्रित्वसंख्यां न मन्यत इति युक्तमेवेत्यर्थः । तथा,—माध्यमिकानामपि कियन्मात्रमतमेदेन बौद्ध-सिद्धान्तान्तःपातित्वात् । 'न सन्नासन्न सदसन्न चाप्यनुभयात्मकम् । चतुष्कोटिवि-निर्मुक्तं तत्त्वं माध्यमिका विदुः ॥' इति अनिवचनीयप्रपञ्चवादिवादिभ्युतं निराकृतं सद-सत्सदसद्वैलक्षण्यलक्षणं कोटिचतुष्कं प्रकारचतुष्टयं येन । अथ च,—त्रित्वनिषेधान्नि-रस्तचतुष्टयः । तथा,—विरक्तत्वादिगम्भरत्वात्पञ्चवाणः कामस्तद्विजयी मारजित् । अथ च,—'वण शब्दे' इत्यस्माद्विजि वाणः शब्दस्तं पञ्चसंख्यावाचिनं 'पञ्च'शब्दं न सहत इत्यर्थः । यो हि चतुष्टयं न सहते स पञ्चापि न सहते इति युक्तमेवेत्यर्थः । तथा,—देशादिव्यवहितवस्तुदर्शनम्, देशादिव्यवहितशब्दश्रवणम्, अतीतजन्म-स्थितिस्मरणम्, परचित्तज्ञानम्, अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाख्यपञ्चक्लेशक्षयः, अणिमादिसिद्धिश्चेति षडभिज्ञा ज्ञानप्रकारा यस्य । वेदानुसारिभिर्दैत्यैः पराभूता देवा ब्रह्मणः (द्वाणं) शरणं गताः, ब्रह्मणा प्रसादितो नारायणो बुद्धरूपेणावतीर्य दैत्यबुद्धिं वेदार्थभ्यक्षयावयित्वा बौद्धमतमुपदिदेश, अतस्ते देवानां जय्याः संपन्ना इति । अत एवचैतरीयमतपरिभाषयै वस्तुतिरकारि । 'परिचिताथ बुधस्त्वम्-' इति पाठे—नेति पदं भित्त्वा त्वया वेदत्रयी न परिचिता न स्वीकृतप्रामाण्या । 'अथ' विरोधे । तथापि बुधस्त्वमित्यर्थः । 'परिचिताध्वबुधः-' इति पाठे—त्रयीपरिचितानां वैदिकानां मार्गे पण्डितो न भवति । अवैदिकमार्गमेव जानान इत्यर्थः ॥ ८७ ॥

तत्र मारजयिनि त्वयि साक्षात्कुर्वति क्षणिकतात्मनिषेधौ ।

पुष्पवृष्टिरपतत्सुरहस्तात्पुष्पशस्त्रशरसंततिरेव ॥ ८८ ॥

तत्रेति ॥ तत्र तस्मिन् बुद्धावताररूपे सौन्दर्याजितेन्द्रियत्वाच्च मारजयिनि कामस्य जैत्रे त्वयि क्षणिकता सर्वं क्षणिकं सत्त्वात्, तथा,—आत्मनिषेधश्च 'समनस्केन्द्रिय-जन्यनीलपीताद्याकारसविकल्पकनिर्विकल्पकवासनोपबृंहितचित्संततिरेवात्मा, भूता-न्येव चेतयन्ते, मनसा संयोगे ज्ञानमुत्पद्यते, तस्माद्देह एवात्मा, नतु नित्योऽन्यः कश्चित्' इत्यादिप्रकारेण सर्वभावानां क्षणमात्रावस्थायिता नैरात्म्यं च स्वदर्शनोक्तं समाधिना साक्षात्कुर्वति सति पुष्पशस्त्रस्य कामस्य शरसंततिर्बाणपरम्परारूपा सुर-हस्तात्पुष्पवृष्टिरेवापतत् । अतिबले हि शत्रौ करादायुधानि पतन्ति । कामोऽपि त्वत्तो भीतः पुष्पशरश्च । तथा च तस्य करात्त्वद्भयेन पतिता पुष्परूपवाणपरम्परा क्षणिकतात्मनिषेधौ साक्षात्कुर्वति त्वयि विषये सुरमुक्ता पुष्पवृष्टिरेवापतदित्यु-क्तौक्षा । कामेऽपि देवत्वमेव पुष्पवृष्टिमोचने हेतुः । यो हि लोकोत्तरं वस्तु प्रत्यक्षगोचरं करोति, यश्च कंचन विजयते, तयोरपरि देवैः पुष्पवृष्टिः क्रियत इत्यादि ज्ञातव्यम् ॥ ८८ ॥

तावके हृदि निपात्य कृतेयं मन्मथेन दृढधैर्यतनुत्रे ।

कुण्ठनादतितमां कुसुमानां छत्रमित्रमुखतैव शराणाम् ॥ ८९ ॥

तावक इति ॥ मन्मथेन दृढममेघं धैर्यमेव तनुत्रं कवचं यस्य तस्मिन्नावके हृदि मनसि, अथ च,—वक्षसि अर्थाच्छरान्निपात्य नितरां दृढाघातपूर्वं यथा तथा पातयित्वा दृढतनुत्रत्वादेवातितमां कुण्ठनातैक्ष्ण्यत्यागादेतोः कुसुमरूपाणां स्वीयशराणां छत्रं मित्रं येषां तानि, छत्रस्य वा मित्राणि, मुखानि येषां तेषां भावस्तत्ता सूचीमुख-
तापरित्याजनेन छत्रतुल्यवृत्तमुखेनेयं प्रत्यक्षदृश्या कृता । दृढतनुत्रे हि पातितो बाणः कुण्ठितत्वाद्वृत्तमुखो भवति । स्मरशराः शरत्वात्पूर्वं सूचीमुखा आसन्, इदानीं तु धैर्यकञ्चुके त्वदीये हृदि निपात्य नितरां कुण्ठनादिव तेषां पुष्परूपाणां छत्राकारमुखता जातेत्युपेक्षोपमे । विकसितानि पुष्पाणि छत्रतुल्यानि भवन्ति । अथ च,—छत्रं छाया-
कारित्वात्सुखदमेव यथा नतु दुःखदम्, तथा कामशरा अपि त्वद्दृढयस्यानिर्वापका एव जाताः, नतु त्वां जेतुमशकन्नित्यर्थः । एतादृशो जितेन्द्रियः कोऽपि नास्तीति भावः । निपात्य, ण्यन्तात्कत्वो ल्यप् ॥ ८९ ॥

यत्तच्च स्तवविधौ विधिरास्ये चातुरीं चरति तच्चतुरास्यः ।

त्वय्यशेषविदि जाग्रति शर्वः सर्वविद्ब्रुवतया शितिकण्ठः ॥ ९० ॥

यदिति ॥ विधिस्तव स्तुतिविधौ बहुभिर्मुखैश्चातुरी वैदग्ध्यं यद्यदि चरति प्राप्नोति नानाप्रकारैर्यदि त्वद्वर्णनं करोति तत्तर्ह्येव चतुराणि वर्णननिपुणान्यास्यानि यस्यैतादृशो भवेत्, नान्यथा । अथ च,—त्वद्वर्णनविधौ यस्माच्चातुरीं प्राप्नोति तस्मा-
देव हेतोश्चतुराण्यास्यानि यस्येति चतुरास्यो, न तु चत्वार्यास्यानि यस्येति विप्रहेण चतुरास्यः । आस्यानां चतुष्टे सत्यपि तत्रार्थे गौरवाभावात्, अत्र तु गौरवसद्भावात्त-
थैवोच्यत इत्यर्थः । त्वदीयस्तुतिपरत्वाद्ब्रह्मणो लोकत्रयेऽप्येवं कीर्तिरजनीति भावः ।
तथा,—शर्वो हरस्त्वयि बुद्ध एवाशेषविदि सर्वज्ञे जाग्रति सति सर्वविदं सर्वज्ञ-
मात्मानं ब्रूते स सर्वविद्ब्रुवस्तत्तयेव परगुणस्यात्मन्यारोपणेन हेतुना कलङ्केन शितिकण्ठो
नीलकण्ठः, नतु कालकूटमक्षणेन नीलकण्ठः त्वत्स्पर्धितया लोकत्रयेऽपि महेशस्यैव-
मयशो जातमित्यर्थः । ब्रह्ममहेशाभ्यामपि त्वमेव परमपुरुषः । सर्वज्ञ इति
भावः । अन्यस्याप्यात्मस्तुत्या सर्वसंनिधौ लज्जया मालिन्यं भवति । सर्वविद्ब्रुवेति
विदुषिब्रुवेतिवत् ॥ ९० ॥

श्लोकद्वयेन कल्किनं स्तौति—

धूमवत्कलयता युधि कालं म्लेच्छकल्पशिखिना करवालम् ।

कल्किना दशतयं मम कल्कं त्वं व्युदस्य दशमावतरेण ॥ ९१ ॥

धूमवदिति ॥ त्वं धूमवत् कालं करवालं खड्गं युधि म्लेच्छैः सह युद्धे कल-
यता धारयता, सृष्ट्युरूपं खड्गं धूममिव धारयता वा, अत एव म्लेच्छानां कल्प-
शिखिना प्रलयकालानलरूपेण, म्लेच्छा इव म्लेच्छाः पापिनस्तेषां वा, म्लेच्छप्रायाणां
वा, एवंभूतेन कल्किर्ज्ञेन दशमावतरेण कृत्वा मम दशतयं दशावयवं कल्कं पापं
व्युदस्य निराकुरु । समूलमुन्मूलयेत्यर्थः । अथ च,—यः स्वयं कल्की, सोऽन्यकल्कं,

विनाशयतीति विरोधः । 'कल्कि'शब्दस्य विष्णुनामत्वात्परिहारः । म्लेच्छकल्पशिखिने-
त्यवतारप्रयोजनमुक्तम् । अदत्तस्य वस्तुनः स्वयं ग्रहणम्, यागीयातिरिक्ता हिंसा, पर-
स्त्रीगमनं च, त्रिविधं कायिकम् । पारुष्यम्, अनृतम्, पैशुन्यम्, असंबद्धप्रलापश्चेति
चतुर्विधं वाचिकम् । परद्रव्यग्रहणेच्छा, परानिष्टचिन्ता, वृथैव परेषु दोषाभिधानं,
चेति त्रिविधं मानसम् । इति दशविधं पापम् । चक्षुस्त्वक्श्रोत्रग्राणजिह्वापाणिपाद-
पायूपस्थमनोजन्यं वा । दशसु मासेषु भवत्वाद्गर्भवासलक्षणं दुःखमिति वा । 'कल्कः
पापाशये पापे' इति विश्वः ॥ ९१ ॥

देहिनेव यशसा भ्रमतोव्यां पाण्डुरेण रणरेणुभिरुच्चैः ।

विष्णुना जनयितुर्भवताभून्नाम विष्णुयशसश्च सदर्थम् ॥ ९२ ॥

देहेनेति ॥ विष्णुयशसस्तन्नामकस्य जनयितुः पितुः विष्णुरिति नाम भवता च
त्वयैव कृत्वा सदर्थं सान्वयमभूत् । किंभूतेन भवता—रणरेणुभिरुच्चैः पाण्डुरेण धव-
लतरैण; तथा,—दुष्टगवेषणार्थमुर्व्यां भ्रमता विष्णुना व्यापकेन विष्णुसंज्ञकेन च पाण्डु-
रत्वाद्यापित्वाच्च देहिना शरीरधारिणा यशसेव यशरूपेण विष्णु व्यापकं यशो यस्य
त्वया पुत्रेणेति यावत् । तस्य तव पितुर्नाम सान्वयमभूत्, जातप्रायमेवेति भाविन्यपि
भूतबहुपचारः । अतीतकलियुगान्तावतारापेक्षयाऽभूदिति निर्देशो वा पूर्वं तु दित्या-
दिवत्तन्नामाभूत्, त्वय्युत्पन्ने तु तत्सार्थकमभूदित्यर्थः ॥ ९२ ॥

दत्तात्रेयं स्तौति—

सन्तमद्वयमयेऽध्वनि दत्तात्रेयमर्जुनयशोर्जनबीजम् ।

नौमि योगजयितानघसंज्ञं त्वामलर्कभवमोहतमोर्कम् ॥ ९३ ॥

सन्तमिति ॥ अहं दत्तात्रेयनामानं त्वां नौमि । किंभूतम्—अद्वयमयेऽध्वनि
अद्वैतमार्गे ऐकात्म्यवादे सन्तं वर्तमानं, तथा,—अर्जुनस्य कार्तवीर्यार्जुनस्य यशसो
यदर्जनं तस्य बीजं मूलम् । कार्तवीर्येणाराधितो दत्तात्रेयस्तव यशो लोकव्यापि भवि-
ष्यतीति वरं दत्तवान् 'अर्जुन—' इति पाठे—अर्जुनयश एवार्जुनो वृक्षः, तस्य
बीजम् । वृक्षस्योत्पत्तिर्बीजादेव युक्ता । अथ च,—अर्जुनं धवलं यशो यस्यैवंविधोऽर्जुनः
कार्तवीर्यस्तस्य बीजम् । तथा,—अष्टाङ्गयोगेन जनितोत्पादिता पापादिराहित्यादनघ
इत्यपरा संज्ञा यस्य । तदा हि देवैर्योगबाहुल्यादनघेति संज्ञा कृता । तथा अलर्क-
नामः शत्रुध्वजमदालसापुत्रस्य राज्ञो भवमोहो ममतादिरूपः संसारमोहः स एव
तमोऽन्धकारः तस्य विनाशहेतुत्वादलर्कस्तम् । योगमार्गोपदेशेन तस्य मोहं विच्छेदेति
पुराणकथा ॥ ९३ ॥

एवं दशावतारान्निर्वर्ण्य भक्त्यतिशयेन पुनरपि कियतस्तानेवावतारान्निर्विक्रमं हरि-
हरौ बालमुकुन्दं च संक्षेपेण चतुर्विंशत्या श्लोकैर्वर्णयति—

भानुसूनुमनुगृह्य जय त्वं राममूर्तिहतवृत्रहपुत्रः ।

इन्द्रनन्दनसपक्षमपि त्वां नौमि कृष्ण !-निहतार्कतनूजम् ॥ ९४ ॥

भानुसूनुमिति ॥ हे विष्णो ! भानुसूनुं सूर्यपुत्रं सुग्रीवमनुगृह्य बालिहतां तद्वधूं
तारां तस्मै दत्त्वा राज्याभिषेकद्वारा कृतार्थाकृत्य राममूर्त्या रामावतारेण हतो मारितो
वृत्रहणः (घ्नः) इन्द्रस्य पुत्रो बाली येन स त्वं रामो जय सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व । नमस्यो-

ऽसीत्यर्थः । तथा,—भोः कृष्णावतार ! अहं इन्द्रनन्दनस्यार्जुनस्य सपक्षं मित्रभूतम्, अत एव—निहतो मारितोऽर्कतनूजो येनेति वा । यो भानुसूनुमनुगृह्णाति स निह-
तार्कतनूजः कथम् ? तथा,—यो हतेन्द्रपुत्रः स इन्द्रपुत्रमित्रं कथमिति विरोधार्थः
'अपि'शब्दः । निग्राह्यानुग्राह्ययोस्तत्पुत्रयो रामकृष्णावतारयोश्च भेदान्तु विरोधपरि-
हारः । एतादृग्विरुद्धचरितत्वाद्दुर्विज्ञेयः परमपुरुषोऽसीति भावः ॥ ९४ ॥

वामनादणुतमादनु जीयास्त्वं त्रिविक्रमतनूभृतदिक्रः ।

वीतहिंसनकथादथ बुद्धात्कल्किना हतसमस्त ! नमस्ते ॥ ९५ ॥

वामनादिति ॥ हे विष्णो ! अणुतमाद् हस्ततमशरीराद्वामनावतारादनु पश्चा-
त्रिविक्रमावतारस्य तन्वा शरीरेण त्रिविक्रमावताररूपया वा तन्वा भृता व्याप्ता दिशो
येन स त्वं जीयाः सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व । तथा,—वीता, निवृत्ता हिंसनकथा प्राणिवध-
वार्तापि यस्मात् एवंभूताद्बुद्धावतारात्, अथ पश्चात् कल्किना दशमावतारेण कृत्वा
हतं मारितं कलिमलदूषितं समस्तं प्राणिजातं येन तादृश विष्णो ! ते तुभ्यं नमः । यो
ह्यणुतमः स एव तनूभृतदिक्रो व्यापकदेहः कथम् ? तथा,—यश्च वीतहिंसनकथः स
एव हतसमस्त इति विरोधः, अवतारभेदेन परिहारः । दुर्विज्ञेयचरितोऽसीति भावः ।
वामनत्रिविक्रमौ वर्णितौ ॥ ९५ ॥

मां त्रिविक्रम ! पुनीहि पदे ते किं लगन्नजनि राहुरूपानत् ।

किं प्रदक्षिणनरुद्धमिपाशं जाम्बवानदित ते वलिबन्धे ॥ ९६ ॥

मामिति ॥ हे त्रिविक्रम ! त्वं मां पुनीहि । तथा,—गगनव्यापिन्यूध्वीकृते ते
पदे विष्णुपदे लगन् नक्षत्रमालामध्यवर्ती श्यामरूपो राहुरूपानद् अजनि किं पाद-
रक्षिकैव जाता किम् । एतावदतिमहच्छरीरं धृतम्, यस्य चरणस्थाने गगनस्थो राहु-
रूपानदिव जात इत्यर्थः । सापि हि श्यामा, चरणे च लगति । तथा,—प्रदक्षिणनं
प्रदक्षिणाख्यं पञ्चदशमुपचारं कुर्वन् जाम्बवान् ऋक्षराजो ब्रह्मावतारो वलिनिबन्धन-
निमित्तं ते तुभ्यं भ्रमिपाशं परिभ्रमणरूपं वलयाकारवेष्टनमेव पाशं बन्धनरज्जुमेवादित
दत्तवान् किम् ? यो हि कंचिद्बन्धुमुपक्रमते तस्मै केनचित्पाशो दीयते । यद्यपि देवेन
वलिर्वाग्वन्धमेव प्रापितः, नतु रज्ज्वादिवन्धम् । तथापि लोके बद्ध इति प्रसिद्धि-
वशात् 'बन्ध'शब्दच्छलेन कविः 'पाश'शब्दं प्रायुङ्क्त । जाम्बवान् किल तदा
त्रिविक्रमस्य षोडशोपचारपूजामकृतेति प्रवादः । अत्रापि त्रिविक्रमो वर्णितः ।
'बन्धे' इति पाठे तृचन्ताद्वन्धेश्चतुर्थी 'ते' इत्यस्य विशेषणम् । 'बन्धः' इति तस्मादेव
संबुद्धिः ॥ ९६ ॥

अर्धचक्रवपुर्पार्जुनबाहून्योऽलुनात्परशुनाथ सहस्रम् ।

तेन किं सकलचक्रविलूने वाणवाहुनिचयेऽञ्चति चित्रम् ॥ ९७ ॥

अर्थेति ॥ यो जामदग्न्यो भवान् चक्रस्यार्धं समो भागस्तस्यैव वपुः स्वरूपं यस्य
तदाकारेण परशुना कृत्वा सहस्रम् अर्जुनबाहून् शीघ्रमेवालुनात् चिच्छेत् । तेनैव भवता
सकलेन सुदर्शनचक्रेण विलूने वाणासुरस्य बाहुनिचये विषये लोकश्चित्रमाश्चर्यमवाप्ति
किम्, अपितु न प्राप्नोति । अथ च,—किमिति प्राप्नोति, अपि तु वृथैव तत् । येन
पूर्वमेकस्य बाहुसहस्रं छिन्नं तेनैवान्यस्य बाहुसहस्रे छिन्नं न किञ्चिच्चित्रम्, तत्र

कृतशक्तित्वादित्यर्थः । येन चार्धेन चक्रेण बाहुसहस्रं छिन्नम्, तेनैव समग्रेण चक्रेण बाहुसहस्रे छिन्ने सुतरां न चित्रमित्यर्थः । परशुरामकृष्णौ वर्णितौ ॥ ९७ ॥

पाञ्चजन्यमधिगत्य करेणापाञ्चजन्यमसुरानिति वक्षि ।

चेतनाः स्थ किल पश्यत किं नाचेतनोऽपि मयि मुक्तविरोधः ॥ ९८ ॥

पाञ्चजन्यमिति ॥ हे विष्णो ! त्वं वामकरेण पाञ्चजन्यनामानं शङ्खमधिगत्य धृत्वा, तथा,—अपां (जलानां) च जन्यमुत्पाद्यं कमलं च दक्षिणकरेण धृत्वाऽसुरान्दैत्यानि वक्षीव प्रतिवदसीव । इति किम्—हे दैत्याः ! अचेतनोऽप्ययं शङ्खो मयि मुक्तविरोधः किं न, अपि तु त्यक्तविरोध एव । किल यस्मात्पाञ्चजन्यत्वे सत्यपि अपाञ्चजन्यत्वमङ्गीकरोति । यूयं पश्यत, यतः सचेतनाः स्थ चैतन्ययुक्ता वर्तन्ते, कस्मान्मयि विषये विरोधं कुरुयेति । अचेतना अपि मयि विरोधं नाचरन्ति, किमुत मरणमीताः सर्वज्ञाः । तस्मान्मयि विरोधं मा स्म कृद्वम् । शब्दत एव विरोधः । अर्थद्वयेन तत्परिहारः । अथवा,—अचेतन एव मयि मुक्तविरोधः शङ्खवत् । यूयं तु सचेतनाः स्थ, तस्मान्मयि विरोधमाचरथेति शङ्खवद्भवतोऽपि यावदचेतनान्न कुर्वं, तावद्विरोधो न त्यज्यत इति, अथवा,—अचेतनोऽपि शङ्खो मयाद्यापि न मोच्यते, सचेतनास्तु शङ्खादयो भवन्तः कथं वा मया मोच्येरन् । अपि तु मारयिष्याम्येवेति वक्षीत्यर्थः । अधिगत्य च अधिगत्यैवेति वा पक्षे संबन्धः । अचेतनोऽपि मयि मुक्तविरोधः किं न पश्यतेति वा । अपामिति, कर्तरि 'कृत्यानाम्' (२।३।७१) इति षष्ठी ॥ ९८ ॥

तावकोरसि लसद्वनमाले श्रीफलद्विफलशाखिकयेव ।

स्थीयते कमलया त्वदजस्रस्पर्शकण्टकितयोत्कुचया च ॥ ९९ ॥

तावकेति ॥ कमलया लक्ष्म्या लसन्ती पत्रपुष्पफलमयी वनमाला यस्मिंस्तस्मिन् तावकोरसि श्रीफलस्य बिल्ववृक्षस्य द्विफलशाखिकयेव फलद्वययुक्तया हस्तकोमलशाखयेव स्थीयते । किंभूतया श्रिया—तवाजस्रमनवरतं स्पर्श आश्लेषस्तेन कण्टकितया संजातसात्त्विकरोमाञ्चया, तथा—उत्कुचया चोन्नतपीवरस्तनया च । यत्र हि वनानां माला पङ्क्तिर्विलसति तत्र सकण्टकया फलसहितया च बिल्वशाखया स्थीयते, तथात्रापि लसद्वनमालत्वाद्विशिष्टया लक्ष्म्या विशिष्टबिल्वशाखयेव स्थीयते इत्युपमोत्प्रेक्षा वा । शाखिका, अल्पत्वे हस्तत्वे वा कन् ॥ ९९ ॥

त्यज्यते न जलजेन करस्ते-शिक्षितुं सुभगभूयसिबोच्चैः ।

आननं च नयनायितबिम्बः सेवते कुमुदहासकरांशुः ॥ १०० ॥

त्यज्यत इति ॥ जलजेन शङ्खेन, अथ च,—पद्मेन, ते करः कदाचिदपि न त्यज्यते, सशङ्खचक्रगदापद्मत्वात्तवेत्यर्थः । तत्रोत्प्रेक्षते—उच्चैरत्यन्तं सुभगभूयं त्वत्करकमलरक्तिमादिसौभाग्यं शिक्षितुमिव । गुरुशुश्रूषा हि विद्याप्राप्तिहेतुः । तथा,—कुमुदहासकराः कैरवविकासकारिणोऽश्वो यस्य स चन्द्रः नयनायितं नेत्रमिवाचरितं बिम्बं यस्य तथाभूतः सन् त्वदीयवामनयनीमवंश्चन्द्रः परमं निष्कलङ्कत्वादि त्वन्मुखसौभाग्यं शिक्षितुमिव त्वदाननं गुरुं च सेवते । त्यज्यते सेवते इति लटा—अनयोः सौभाग्यं पश्यचन्द्रयोरद्यापि नागतमिति सूच्यते । 'पाञ्चजन्य—' (नै० २।१।९८)

इत्यादिश्लोकत्रयेण मूलप्रकृतिरेव वर्णिता । नयनायितेति आचारक्य(ङ)जन्ताञ्जिष्ठा ।
‘हासकर—’ इति ताच्छील्ये टः ॥ १०० ॥

ये हिरण्यकशिपुं रिपुमुच्चैः रावणं च कुरुवीरचयं च ।

हन्त हन्तुमभवंस्तव योगास्ते नरस्य च हरेश्च जयन्ति ॥ १०१ ॥

य इति ॥ हे विष्णो ! ये तव क्रमेण नरस्य मनुष्यस्य च हरेः सिंहस्य च ।
तथा,—नरस्य श्रीरामचन्द्रस्य, हरेः सुग्रीवस्य । तथा,—नरस्य अर्जुनस्य, हरेः
श्रीकृष्णस्य च । संयोगा उच्चैरधिकं रिपुं हिरण्यकशिपुं हन्तुम्, तथा रावणं च हन्तुम्,
तथा,—कुरुवीराणां भीष्मादीनां चयं च हन्तुमभवन् । ते तव नरस्य हरेश्च योगा
जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । हन्ताश्चर्यम् । अवतारत्रयमपि नरहरियोगावलम्बनात् ।
योगः संश्लेषो मैत्री च ॥ १०१ ॥

केयमर्धभवता भवतोहे मायिना ननु भवः सकलस्त्वम् ।

शेषतामपि भजन्तमशेषं वेद वेदनयनो हि जनस्त्वाम् ॥ १०२ ॥

केति ॥ हे विष्णो ! तव इयं पुराणादिषु दृश्यमाना अर्धं भवो महेशो यस्य
तादृशोऽर्धभवस्तत्ता हरिहरमूर्तिता काप्यपूर्वाश्चर्यकारिणी मायिना भवता ऊहे (ऊढा) ।
मुखात्प्रमृति चरणपर्यन्तं श्यामत्वादितत्तदसाधारणचिह्नयुक्तार्धस्य, अर्धस्य च धव-
लत्वाद्यसाधारणचिह्नयुक्तता, एतादृशी लोकोत्तरा तव मायाश्चर्यकारिणीत्यर्थः । अथ
च,—केयम्, अपि त्वनुचितैव । ननु अहो यस्मात्त्वं सकलः समग्रो भवो महेशः, अथ
च,—चन्द्रकलासहितो यो महेशः स्वतन्त्रमूर्तिः स त्वमेव । तथा च सकलभवरूप-
स्यार्धभवरूपता विरोधादयुक्ता । आश्चर्यकारित्वेऽप्ययमेव हेतुः । हरिहरात्मकता
चावतारान्तरमित्यवतारभेदेन तु विरोधपरिहारः । भवतेयमर्धभवता का ऊहे ऊढे-
त्यर्थ इति वा । अथ च,—तवेयमर्धसंसारता का, अपि तु—विरुद्धा चित्ररूपा वा ।
यतः—समग्रः कलाभिरवयवैः सह वर्तमानश्च संसार उत्पत्तिधर्मा त्वमेवेति वा ।
हि यस्माद्वेदा एव नयनानि यस्य सकलवेदार्थनिश्चयदृढप्रत्ययो जनो लोकस्त्वां
शेषतामेकदेशभूततां पृथग्भूततां भजन्तमपि अशेषं चराचरजगद्रूपं च वेद
जानाति । ‘सर्वं विष्णुमयं जगत्’ इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिस्तव चराचररूपत्वप्रति-
पादनात्त्वयि सकलभवत्वं युक्तमेवेत्यर्थः । किं पुनर्हरिहरादिविचित्ररूपधारणम् । अथ
च,—शेषोऽपि विष्णोरेव मूर्तिरनन्ततां भजति, स एव कथमशेषोऽनन्तो न भवतीति
च विरोधः । व्याख्यान्तरेण तत्परिहारः ॥ १०२ ॥

प्राग्भवैरुदगुदग्भवगुम्फान्मुक्तियुक्तिविहताविह तावत् ।

नापरः स्फुरति कस्यचनापि त्वत्समाधिमवधूय समाधिः ॥ १०३ ॥

प्राग्भवेति ॥ प्राग्भवैः प्राक्तनैः पूर्वजन्मोपाजितैः कर्मभिर्हेतुभिरुदगुदग्भवस्यो-
त्तरोत्तरस्य संसारस्य जन्मनो वा गुम्फाद्रथनाद्धेतोः ‘आल्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः,
अविद्यास्तमयो (वा) मोक्षः’ इत्येवंलक्षणाया मुक्त्युक्त्यर्थः । प्राप्तिरिति यावत् ।
तस्या विहतावनेकजन्मसु तत्तत्सुकृतदुष्कृतरूपकर्माज्जनामूलसद्भावात्संसारानिवृत्तौ
कथं नाम मुक्तिः संभवतीत्यादिभिर्भुक्तिभिरनुपपद्यमानतायां तावन्निश्चयेन सत्याभिदैर्ब

पूर्वपक्षे विषये कस्यचनपि वादिनस्त्वयि समाधिश्चित्तैकाम्यं ध्यानं संततानुचिन्तन-
मवधूय परिहृत्यापरोऽन्यः समाधिः परिहारः सिद्धान्तस्यो न स्फुरति प्रकाशते ।
उक्तरीत्या यद्यपि मुक्तिविहितस्तथापि तव ध्यानादिद्वारा प्राप्तपरमात्मरूपसाक्षात्का-
रेणैव प्राचीनतत्तज्जन्मार्जितकर्मणां समुन्मूलनादिदानीमन्यकर्मारम्भे प्रारब्धकर्मणां
भोगादेव क्षयान्नैष्कर्म्यं संपन्ने युक्तिर्युज्यत एवेति सर्वेषामपि वादिनां त्वत्समाधिरेव
सिद्धान्त इत्यर्थः । मुक्तिहेतुस्त्वमेवेति भावः । न तावत्स्फुरतीति वा ॥ १०३ ॥

ऊर्ध्वदिक्कदलनां द्विरकार्षीः किं तनुं हरिहरीभवनाय ।

किं च तिर्यग्भिना नृहरित्वे कः स्वतन्त्रमनु नन्वनुयोगः ॥ १०४ ॥

ऊर्ध्वेति ॥ हे विष्णो ! त्वं हरिहरीभवनाय हरेर्हरस्यापि भवनाय हरिहरमूर्ती-
भवितुमूर्ध्वा दिक् यस्मिन्दलने तदूर्ध्वदिक्कमेवंभूतं दलनं विभागो यस्यास्तादृशीं तनुं
द्विःप्रकारां किमकार्षीः ? हरिहरमूर्तौ चरणादिकमूर्ध्वपर्यन्तं तत्तद्विषयवर्णादिधारणा-
दधोभागमारभ्योर्ध्वभागपर्यन्तं किमकार्षीः ? नृहरित्व इव तिर्यग्भिभागमेव किमिति
नाकार्षीरित्यर्थः । चरणादेवारभ्य देवतावर्णनस्य कर्तुं युक्तत्वादूर्ध्वदिक्कैत्युक्तम् । यदि
च हरिहरत्वे तनुमूर्ध्वदिक्कविभागमकार्षीस्ताहिं नृहरित्वे नरहरीभवितुं तनुं तिर्यग्यथा
तथा किमिति अभिनः विभक्तवानसि ? कण्ठादधोभागे नरत्वेन, ऊर्ध्वभागे सिंह-
त्वेनैव तिर्यग्दिक्कविभागं किमित्यकार्षीः ? हरिहरत्व इवोर्ध्वदिक्कविभागमेव किमिति
नाकार्षीरित्यर्थः । एवमाक्षेपद्वयं स्वयमेव परिहरति—ननु विष्णो ! स्वतन्त्रं त्वामनु
प्रति अनुयोगः प्रश्नः कः ? अपि तु—न युक्तोऽयं प्रश्नद्वारक आक्षेपः । समर्थो हि
स्वेच्छया यत्किञ्चित्करोति, परं किमर्थमेवं करोषीत्याक्षेपार्हः स न भवतीत्यर्थः । 'न
खलु परतन्त्राः प्रमुधियः' इति न्यायेन स्वेच्छामात्रेण तथा तथा रूपं करोषीति भावः ।
अत्र हरिहर-नरहरिवर्णनम् । ऊर्ध्वदिक्कैति बहुव्रीहौ कप् ॥ १०४ ॥

आप्तकाम ! सृजसि त्रिजगत्किं भिनत्सि यदि निर्मितमेव ।

पासि चेदमवतीर्य मुहुः किं स्वात्मनापि यदवश्यविनाश्यम् ॥ १०५ ॥

आप्तेति ॥ हे आप्तकाम अवाप्तसकलाभिलाष विष्णो ! त्वं त्रिजगत् किं सृजसि ?
यदीदं निर्मितमेव, तर्हि निष्प्रयोजनमेव किं भिनत्सि ? यदि चेदं स्वयमात्मनापि
निश्चयेन संहरणीयमेव तर्हि मुहुर्वारंवारं तेन तेन प्रकारेणावतीर्य जन्मादिक्लेशमनु-
भूयेदं जगत् किमर्थं पासि च ? यदवश्यं विनाश्यम्, तत्कोऽपि न हि स्वात्मना स्वयमेव
पालयति । प्रयोजनाभावात् सृष्टिपालनसंहारान्किमर्थं करोषीत्यर्थः । अत्रापि 'कः स्वत-
न्त्रम्—' (नै० २१।१०४) इत्यादिः पूर्व एव परिहारः । ब्रह्मादिरूपस्त्वमेवेति
भावः । इष्टप्राप्तिरनिष्टनिवृत्तिश्चेति द्वयं प्रयोजनं सर्वस्य । ततश्च—इष्टप्राप्तावनिष्ट-
निवृत्तेरन्तर्भावं मन्यमानः श्रीहर्षः 'आप्तकाम' इत्येव संबुद्धिमकृतेति हेयम् ॥ १०५ ॥

जाह्नवीजलजकौस्तुभचन्द्रान्पादपाणिहृदयेक्षणवृत्तीन् ।

उत्थिताब्धिसलिलात्त्वयि लोला किं स्थिता परिचितान्परिचिन्त्य १०६

जाह्नवीति ॥ अब्धिसलिलात् उत्थिता निर्गता लोला स्वभावतश्चपलापि लक्ष्मीः
यथाक्रमं जाह्नवी च जलजं पाञ्चजन्यश्च कौस्तुभश्च चन्द्रस्य तान् पादे पाणौ हृदये
इक्षणे वामनेत्रे च वृत्तिरवस्थानं येषामेवंभूतान्परिचितान् समुद्रैकाग्रयतया सहवास-

संजातज्ञेहान् सुहृदस्त्वयि विष्णौ परिचिन्त्य विचार्य दृष्ट्वैव त्वयि स्थिता किम् ? चाञ्चल्यं परित्यज्य त्वयि नित्यावस्थितिरभूत् किम् ? जाह्नव्यादयो लक्ष्मीश्च तव सेवां कुर्वन्ति, एतादृशः परमपुरुषोऽसीति भावः ॥ १०६ ॥

वस्तु वास्तु घटते न भिदाना यौक्तनैकविधबाधविरोधैः ।

तत्त्वदीहितविजृम्भिततत्तद्भेदमेतदिति तत्त्वनिरुक्तिः ॥ १०७ ॥

वस्त्विति ॥ हे विष्णो ! घटपटादिष्वस्तुजातं यौक्तैर्युक्तिसंबन्धिभिर्युक्तिकृतैर्न्यायोत्थैर्नैकविधैर्वहुप्रकारैर्बाधैः साधारणदूषणैः, तथा,—विरोधैर्ब्रह्माद्वैतप्रतिपादकसर्वोपनिषद्वाक्यवैपरीत्यरूपैरसाधारणदूषणैः, यद्वा,—नैकविधान् भिन्नान् घटपटादीन् बाधन्ते इति नैकविधबाधास्तथाभूतैर्विरोधैर्हेतुभिरिदमस्माद्विज्ञमित्येवं विशेषणत्वेन प्रतीयमानानां भिदाना वास्तु आधारो (वस्तु पदार्थो) न घटते न प्रयुज्यते । किंत्वभिन्नं ब्रह्माद्वैतमेव घटत इत्यर्थः । तर्हि भेदप्रतीतेः का गतिरित्यत आह—
तदिति । तस्मादुक्तहेतुभिर्भेदस्तद्विशिष्टं वस्तु वा न घटते तस्मादनिर्वाच्यानाद्यविद्यारूपेण त्वदीहितेन, अनिर्वचनीयत्वादिनातिप्रसिद्धेन त्वदीहितेन वा करणेन कर्तृणा वा विजृम्भितः प्रकटीभूतः कृतो वाऽविद्यमानोऽप्यारोप्यत्वेन प्रत्यायितः स घटादिरूपो भेदो यस्य तादृशमेतद्वस्तुजातमित्येवं तत्त्वस्य प्रामाणिकस्यार्थस्य निरुक्तिर्निर्वचनं निश्चितोक्तिः । अभेददर्शनोक्तयुक्तिशतबाधातत्तच्छ्रुतिविरोधाच्च तत्त्वतो वस्तुभेदाभावे प्रतिभासमानस्य च भेदस्य द्विचन्द्रबुद्धिवदप्रामाणिकत्वे सकलमिदं जगदभिन्नमिति श्रवणमननादिक्रमेण संजातभवत्साक्षात्कारस्य सच्चिदानन्दघनस्त्वमेकः, नतु त्वदतिरिक्तं किंचिदिति बोधः समुदेतीति तत्त्वनिर्णय इति भावः । एतेन 'तत्त्वमसि' (छां० ६।८।७) इत्याद्युपनिषदर्थोऽपि संगृहीत इति ज्ञेयम् । यौक्तेति संबन्धेऽण् । युक्त्यन्तरं ग्रन्थान्तरात्सुधिया बोद्धव्यम् । विस्तरभयादत्र न लिखितम् ॥ १०७ ॥

वस्तु विश्वमुदरे तव दृष्ट्वा बाह्यवत्किल मृकण्डुतनूजः ।

स्वं विमिश्रमुभयं न विविञ्चन्निर्ययौ स कतमस्त्वमवैषि ॥ १०८ ॥

वस्त्विति ॥ 'किल' इत्यागमे । हे विष्णो ! मृकण्डुतनूजो मार्कण्डेयः बाह्यवत् बाह्ये त्रिजगति यथा वर्तते तथैव तवोदरे वर्तमानं विश्वं त्रैलोक्यसंबन्धि घटपटादि सर्वं वस्तु दृष्ट्वा विशेषेण मिश्रमेकत्रैवोदरे द्वयोरपि स्थितत्वादविविक्तमुभयं पूर्वं बहिरन्तश्च वर्तमानत्वाद्विविधं स्वमात्मानं न विविञ्चन् अनिश्चिन्वन् 'बहिश्चरो योऽहमुदरं प्रविष्टः स कः, यश्च पूर्वमेवोदरे वर्तते स कः' इति भवन्मायोपवृंहितत्वाद्विशेषेणाजानन् स कतमो द्वयोरन्तर्बहिश्चरयोर्मध्ये क इति विवेकुमशक्नुवन् निर्ययौ । मायाबालको भवन्निश्वासेन सहोदरं प्रवेश्य तत्र च लोकत्रयं प्रदर्श्य मार्कण्डेयस्तस्य वक्त्राच्छनैर्विनिर्ग(मि)तः स कतम इति त्वमेवावैषि जानीषे, नान्य इत्यर्थः । अयमितिहासो हरिवंशादवसेय इत्यलम् । बालमुकुन्दरूपोऽपि त्वमेवासीति भावः । यद्वा,—यस्य तवोदरे बाह्यं सर्वं वस्तु दृष्ट्वा मार्कण्डेयो जठरस्थेन स्नेनैव विमिश्रमुभयं स्वमजानन्सन्निर्ययौ स कतमोऽनेकेष्ववतारेषु मध्ये स को वा विशिष्टस्तवावतार इति त्वमेव जानीषे, नान्यः कश्चित्त्वां जानाति स्वप्रकाशत्वादित्यर्थ इति व्याख्येयम् । अत्र बहुजातिपरिप्रश्रविषयत्वाद्भूतमन् ॥ १०८ ॥

ब्रह्मणोऽस्तु तव शक्तिलतायां मूर्ध्नि विश्वमथ पत्युरहीनाम् ।

बालतां कलयतो जठरे वा सर्वथासि जगतामवलम्बः ॥ १०९ ॥

ब्रह्मण इति ॥ भो विष्णो ! स्थावरजङ्गमात्मकं विश्वं ब्रह्मणः परमात्मस्वरूपस्य तव शक्तिरूपायां सामर्थ्यरूपायां लतायां सृष्टेः प्राक् अस्तु वर्तताम् । 'सृष्टेः प्रागमूर्ते ब्रह्मणि विश्वं लीयते' इति पुराणोक्तिः । तथा च त्वन्मायालतायां विश्वं वर्तते अथ सृष्ट्यनन्तरं सृष्टं विश्वं त्वदंशस्य अहीनां पत्युः शेषस्य मूर्ध्नि वर्तताम् । प्रलये च संहारार्थं बालतां मायाशिशुत्वं कलयतोऽङ्गीकुर्वतस्तवैव जठरे चास्तु समस्तमात्मानिमेव सर्वथा सर्वप्रकारेण त्वं जगतामवलम्बोऽसि । 'वा' समुच्चयार्थः । एतेन सृष्टिस्थितिलयकर्ता त्वमेवेति सूचितम् । 'अस्ति' इत्यपि क्वचित्पाठः ॥ १०९ ॥

धर्मवीजसलिला सरिदङ्गावर्थमूलमुरसि स्फुरति श्रीः ।

कामदैवतमपि प्रसवस्ते ब्रह्म मुक्तिदमसि स्वयमेव ॥ ११० ॥

धर्मेति ॥ हे विष्णो ! धर्मस्य प्रथमपुरुषार्थस्य बीजं प्ररोहकारणं सलिलं यस्याः सा सरिदङ्गा तवाङ्गौ चरणे स्फुरति शोभते । तथा,—अर्थस्य द्वितीयपुरुषार्थस्य मूलमादिकारणं श्रीस्तवोरसि स्फुरति । तथा,—कामरूपं दैवतं कामरूपस्तृतीयपुरुषार्थोऽपि ते प्रसवः कृष्णरूपस्य तव प्रद्युम्नरूपतया पुत्र एव । सोऽपि पुत्रत्वादधीन एवेत्यर्थः । तथा,—मुक्तिदं चतुर्थपुरुषार्थभूतमोक्षदानसमर्थं ब्रह्म परमात्मरूपं स्वयमेव स्वरूपेणैव त्वं भासि । चतुर्विधपुरुषार्थहेतुतया धर्मार्थकाममोक्षार्थिनां त्वदुपासनैवोचितेति भावः ॥ ११० ॥

इदानीं कतिचिद्भिः श्लोकैर्भगवन्नामसंकीर्तनमाहात्म्यं वर्णयति—

लीलयापि तव नाम जना ये गृह्णते नरकनाशकरस्य ।

तेभ्य एव नरकैरुचिता भीस्ते तु विभ्यतु कथं नरकेभ्यः ॥ १११ ॥

लीलयेति ॥ हे विष्णो ! ये जना नरकस्य भौमासुरस्य नाशकरस्तस्य, अथ

च,—पुण्यश्लोकत्वान्निरयनाशकारिणस्तव नाम राम, विष्णो, इत्यादि संज्ञा सङ्केतपरिहासादिप्रसङ्गान्तररूपया लीलया विलासमात्रेणापि गृह्णते उच्चारयन्ति तेभ्य एव त्वन्नामग्राहिभ्यो नरेभ्य एव सकाशात् पातकियातनास्थानभूतैर्महारौरवादिनरकैर्भीस्तत्कर्तृका तदधिकरणिका वा भीतिरुचिता योग्या । तेभ्य एव तैर्भयं प्राप्तुमुचितमित्यर्थः । ते तु नरकनाशकारिभवन्नामग्राहिणः क्षीणपापा नराः पुनः कथं नाम विभ्यतु भयं प्राप्तुवन्तु, अपि तु न कथंचित् । तदुक्तं श्रीभागवते—'साङ्ख्य पारिहास्यं वा स्तौभं हेलनमेव वा । वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः ॥' इति । लीलयापीति 'अपि'शब्देन ये तु बुद्धिपूर्वं भवन्नामजपमेव कुर्वन्ति तेभ्यो नरका विभ्यतीति किमु वक्तव्यमिति सूचितम् । नरकैर्भीरिति 'कर्तृकर्मणोः कृति' (२।३।६५) इति षष्ठीप्राप्तावपि संपदादित्वात्किपः ह्यधिकारविहितत्वात्स्त्रीप्रत्ययत्वे 'शेषे स्त्रीप्रत्यये वा' इति वार्तिकात्पक्षे 'कर्तृकरणयोः—' (२।३।१८) इति तृतीया ॥ १११ ॥

१ भाष्यपर्यालोचनया तु 'उभयप्राप्तौ' इत्येतद्विधीयमाननियमसंबन्धवैकल्पिकत्वमनेन क्रियते इति प्रतीयते । 'नरके गदिता भीः' इति पाठे कर्तव्यधिकरणत्वविवक्षायां सप्तमी कल्पनीया । 'नरकैर्निहिता भीः' इति वा पाठः कल्पनीयः । यथाश्रुतेऽपि पाठे कर्तृकरणत्वविवक्षायां वा तृतीया ।

मृत्युहेतुषु न वज्रनिपाताद्भीतिमर्हति जनस्त्वयि भक्तः ।

यत्तदोच्चरति वैष्णवकण्ठान्निष्प्रयत्नमपि नाम तव द्राक् ॥ ११२ ॥

मृत्युहेतुष्विति ॥ हे विष्णो ! त्वयि विषये भक्तो जनः अनेकेषु मृत्युहेतुषु मध्ये वज्रनिपातरूपान्मृत्युकारणात्सकाशाद्भीतिं नार्हति भयं प्राप्तुं योग्यो न भवति । यद्यस्मात्कारणात्तदा वज्रपातसमये तस्य वैष्णवस्य कण्ठान्निष्प्रयत्नं निरन्तरहरिस्मरणाभ्यासबलेन तस्मिन्काले विशिष्टमुद्यमं विनापि तव श्रीरामकृष्णादिनाम द्राक् शीघ्रमुच्चरति निर्गच्छति । वज्रनिपातान्मरणे संजातेऽपि तस्मिन्समये उक्तरीत्या नामोच्चारणसद्भावात्तावन्मात्रेण मोक्षप्राप्तेः पुनर्जन्माभावान्मृत्योर्भयं वैष्णवस्य नास्तीति भावः । मृत्युहेतुषु मध्येऽन्यापेक्षया दारुणान्मृत्युहेतोर्वज्रनिपातादपि सकाशाद्वैष्णवो भयं नार्हति, अन्येभ्यो नार्हतीति किं वाच्यमित्यर्थः । तस्मान्मृत्युसमये वैष्णवकण्ठान्निष्प्रयत्नमपि तव नाम द्राक्निर्गच्छति । व्याघ्राद्यनेकमृत्युहेतुषु हरिस्मरणादेव मृत्युभयं नास्तीति ज्ञातव्यम् । उच्चरति, सकर्मकत्वाभावात् 'उदश्चरः सकर्मकात्' (१।३।५३) इति न तद् ॥ ११२ ॥

अथ स्मरणमाहात्म्यमाह—

सर्वथापि शुचिनि क्रियमाणे मन्दिरोदर इवावकरा ये ।

उद्भवन्ति भविनां हृदि तेषां शोधनी भवदनुस्मृतिधारा ॥ ११३ ॥

सर्वथेति ॥ हे विष्णो ! सर्वथा मनोवाक्कायनियमनाद्यनेकप्रकारैर्निर्धूतपाप्मतया शुचिनि शुद्धे, ब्रह्मार्पितफलत्वेन बन्धककर्मरहिते वा क्रियमाणेऽपि भविनां संसारिणां हृदि मनसि येऽज्ञानप्रमादकृता अवकरा रागादिदोषा उद्भवन्ति तेषां दोषाणां भवतोऽनुस्मृतिध्यानं तस्या धारा परम्परा शोधनी प्रक्षालनहेतुः, नान्यः कश्चित् । कस्मिन्निव—मन्दिरोदरे गृहमध्ये इव । यथा पुनःपुनर्मार्जनेन विरजस्त्वे क्रियमाणे गृहमध्ये ये तृणरजःपुञ्जा नवा नवा उद्भवन्ति तेषां शोधनी संमार्जनी भवति तथेत्यर्थः । भवदनुस्मृतिरेव चित्तशुद्धिसंपादनद्वारा नैष्कर्म्यसंपादनेन मोक्षहेतुरिति भावः । 'भुवि' इति पाठे—चेतस्येव भुवि स्थाने इत्यर्थः । 'संमार्जनी शोधनी स्यात्संकरोऽवकरस्तया । क्षिप्ते' इत्यमरः ॥ ११३ ॥

पुनरपि नामान्तरापेक्षया रामनाम्नो माहात्म्यमाह—

अस्मदाद्यविषयेऽपि विशेषे रामनाम तव धाम गुणानाम् ।

अन्वबन्धि भवतैव तु कस्मादन्यथा ननु जनुस्त्रितयेऽपि ॥ ११४ ॥

अस्मादिति ॥ अत्रैते गुणाः सन्तीति विशेषाकारेण विशेषेऽस्मदादीनामज्ञानामविषये बुद्ध्यागोचरे सत्यपि तव सहस्रनामसु मध्ये रामेति नाम गुणानां धाम स्थानम् । यद्वा,—हे राम ! तव नाम गुणानां स्थानम् । अज्ञातेऽपि विशेषे कुत एतन्निर्णीतमित्याशङ्क्यार्थापत्तिं प्रमाणयति—अन्यथा तु पुनर्यथैवं न स्यात्तर्हि ननु जनुस्त्रितयेऽपि जामदग्न्य-दाशदधि-बलभद्ररूपजन्मत्रयेऽपि भवतैव कस्माद्धेतोराग्रहेण पौनःपुन्येन वा रामेत्येव नाम अन्वबन्धि अङ्गीकृतम् ? अनेकजन्मस्वेतस्य त्वयैव स्त्रीकारात्तत्त्वाप्येतत्प्रियतममिति ज्ञायते । तस्माद्रामनाम गुणगणस्थानमित्यर्थापत्तिः । तथा च शिवेनापि 'राम रामेति रामेति-' (राम० श्लो० ३८) इत्यादि पार्वती प्रत्युक्तम् ११४

भक्तिभाजमनुगृह्य दशा मां भास्करेण कुरु वीततमस्कम् ।
अर्पितेन मम नाथ ! न तापं लोचनेन विधुना विधुनासि ॥ ११५ ॥

भक्तीति ॥ हे नाथ ! त्वं भास्करेण सूर्यरूपया दक्षिणदशा त्वयि भक्तिभाजं
मामनुगृह्य मयि प्रसाददृष्टिपातं कृत्वा वीततमस्कं गताज्ञानं कुरु । प्रसाददृष्टिपाता-
न्मम सकलामप्यविद्यां विनाशयेत्यर्थः । सूर्येण च तिमिरं निरस्यते तथा मयि अर्पि-
तेन प्रसादनिहितेन विधुना चन्द्ररूपेण वामलोचनेन कृत्वा मम त्रिविधमपि तापं न
विधुनासि न दूरीकरोषि, अपि तु निराकुर्विति काकुः । चन्द्रेण च शीतत्वात्तापशान्तिः
क्रियते । एवं स्तुवन्तं मां प्रसाददृष्ट्या विलोक्य कृतार्थीकुर्विति भावः ॥ ११५ ॥

लङ्घयन्नहरहर्भवदाज्ञामसि हा विधिनिषेधमयीं यः ।

दुर्लभं स तपसापि गिरैव त्वत्प्रसादमहमिच्छुरलज्जः ॥ ११६ ॥

लङ्घयन्निति ॥ हे स्वामिन् ! योऽहं 'संख्यावन्दनादि कुर्यात्' इति विधिः, 'ब्रह्म-
हननादि न कुर्यात्' इति निषेधः, तन्मयीं तद्रूपां भवदाज्ञां 'श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे'
इति वचनाच्छ्रुतिस्मृतिरूपामहरहः प्रतिदिनं लङ्घयन्नतिक्रामन् यत् कर्तव्यतया त्वयो-
पदिष्टं तन्न करोमि, यच्च न कर्तव्यमित्युपदिष्टं तत्करोम्येवेति त्वदाज्ञां लङ्घयन्सन्
असि वर्ते । हा कष्टमनुचितकारी । सोऽहं महीयसापि तपसा दुर्लभं त्वत्प्रसाद-
मिच्छुः 'प्रसीद' इति गिरैव प्रार्थयमानः सन्नलज्जो निर्लज्जोऽस्मि । यो हि एकदापि
प्रभोराज्ञां करोति सोऽपि कथंचित्स्वामिप्रसादं लभते । यस्तु कदापि स्वाम्याज्ञां न
करोति स दण्ड्योऽपि बाह्यात्रेण प्रसादमिच्छन्निलज्ज एव, प्रसीदति भावः । त्वत्प्रसा-
दमिति, 'न लोका—' (२।३।६९) इति षष्ठीनिषेधः ॥ ११६ ॥

विश्वरूप ! कृतविश्व ! कियत्ते वैभवाद्भुतमणौ हृदि कुर्वे ।

हेम नह्यति कियन्नजिजचीरे काञ्चनाद्रिमधिगत्य दरिद्रः ॥ ११७ ॥

विश्वेति ॥ हे विश्वरूप स्थावरजङ्गमात्मक ! तथा,—कृतविश्व स्थावरजङ्गमका-
रिन् विष्णो ! अहं ते तव वैभवाद्भुतं सामर्थ्यातिशयजन्यं तद्रूपं वाश्चर्यमणौ परमाणु-
रूपे हृदि मनसि कियत् किंपरिमाणं कुर्वे । अपि तु—आधारस्याल्पीयस्त्वात्, आधे-
यस्य च महीयस्त्वात्सर्वं वैभवाद्भुतमणौ हृदि धारयितुं न शक्नोमीत्यर्थः । यद्यपि ते
सामर्थ्यं महत्, तथापि कियदल्पमेव धारयामीति वा । युक्तमेतत् । यस्माद्दरिद्रो-
ऽकिञ्चनो जनः काञ्चनाद्रिं सुमेरुमधिगत्य प्राप्य स्फुरदुरुसुवर्णग्रहणामिलाषोऽपि
सन् शतधा शकलीभूतेऽत्यन्तजीर्णे निजचीरे स्वीये बले कियत्किंपरिमाणं हेम
नह्यति बध्नाति, अपि त्वल्पमेव ग्रन्थौ बध्नात्यसामर्थ्यात्, तथा सकलगुणवर्णना-
मिलाषे सत्यपि सामर्थ्याभावात्किञ्चनात्रगुणवर्णना कृतेति भावः । इति स्तुत्युप-
संहारः ॥ ११७ ॥

इत्युदीर्य स हरिं प्रति संप्रज्ञातवासिततमः समपादि ।

भावनाबलविलोकितविष्णौ प्रीतिभक्तिसदृशानि चरिण्युः ॥ ११८ ॥

इतीति ॥ स नलः हरिं प्रति इत्युक्तप्रकारेणोदीर्य प्रसादं संप्राप्य द्विविधसमाधि-

मध्ये संप्रज्ञाताख्येन समाधिना तत्र वासिततमः अतितरां संभावितमनास्तदेक-
तानः समपादि जातः । अत एव भावनावलेन संप्रज्ञातध्यानबलेन विलोकिते साक्षा-
त्कृते विष्णौ विषये प्रीतेः सहजप्रेम्णः भक्तेश्च सदृशानि योग्यानि कर्माणि
आनन्दबाष्पगीतनृत्यादीनि चरितुं कर्तुं शीलमस्य सः । तदुक्तं श्रीभागवते—
‘शृण्वन्सुभद्राणि रथाङ्गपाणेर्जन्मानि कर्माणि च यानि लोके । गीतानि नामानि तद-
र्थकानि गायन्विलज्जो विचरेदसङ्गः ॥’ इति । एवं संप्रार्थ्य प्रतिमादिसाकारध्यानेन
विष्णुं साक्षादकृतेति भावः । ‘विष्णुः’ इति पाठे—भावनावलेन विलोकितो विष्णु-
र्येन सः । अत एव—प्रीतिभक्तिसदृशानि चरिण्युः । ऐकपद्ये—विष्णुप्रीत्यर्थं भक्ति-
योग्यान्युपहारादीनि । ध्यानसमाधिर्द्विविधः—संप्रज्ञातोऽसंप्रज्ञातश्च । तत्र ध्येय-
ध्यातृभावयुक्तसाकारध्यानसमाधिः संप्रज्ञातः, संवित्संवेद्यविलोपेन निराकारस्वप्रकाश-
परमानन्दलक्षणआत्मसाम्राज्यध्यानसमाधिरसंप्रज्ञात इति योगशास्त्रम् ॥ ११८ ॥

विप्रपाणिषु भृशं वसुवर्षी पात्रसात्कृतपितृकृतुकव्यः ।

श्रेयसा हरिहरं परिपूज्य प्रह्व एष शरणं प्रविवेश ॥ ११९ ॥

विप्रेति ॥ एष नलः प्रह्वः सन् शरणं भोजनगृहं प्रविवेश । नम्रत्वं गृहप्रवेशिनो
जातिः । किंभूतः—विप्रपाणिषु भृशं नित्यदानसंबन्धि वसु गोभूहिरण्यादि वर्षलेखंशीलः ।
तथा पात्रसात्कृतं विद्यातपोवृत्तयुक्तपात्रभूतब्राह्मणाधीनं देयं कृतं पितृकृतुकव्यं नित्य-
श्राद्धपितृयज्ञसंबन्धि कव्यं येन । तथा,—श्रेयसा स्नानदेवपूजादिनित्यदाननित्यश्राद्धा-
न्तकर्मानुष्ठानजन्येन पुण्येन पुष्पादिना च हरिहरमभेदबुद्ध्या विष्णुशिवरूपं, नारायणं
परिपूज्य तस्मिंस्तदर्थेन तं परितोष्य भक्तिमग्नः सज्जमस्कारं कृत्वा नित्यश्राद्धान्तं
ब्रह्मार्पणं कृत्वा भोजनार्थं गृहं प्राविशदिति भावः । ‘हव्यकव्ये दैवपित्र्ये’ इत्यमरः ।
पात्रसात्, ‘दैये त्रा च’ (४।५।५५) इति सातिः ॥ ११९ ॥

माध्यंदिनादनु विधेर्वसुधासुधांशु-

राखादितामृतमयौदनमोदमानः ।

प्राञ्चं स चित्रमविदुरितवैजयन्तं

वेदमाचलं निजरुचीभिरलंचकार ॥ १२० ॥

माध्यंदिनादिति ॥ स वसुधासुधांशुर्भूचन्द्रो नलो माध्यंदिनान्मध्यदिने विधे-
याद्विधेरनु पश्चात्पञ्चमहायज्ञनिर्वपणानन्तरमाखादितोऽमृतमयः शाकसूपादिव्यञ्जना-
दिनामृतरूप ओदनः, तेन शालितण्डुलप्रभवेणौदनेन कृत्वा मोदमानः, आखादितो-
ऽमृतमय ओदनो येन अत एव मोदमानो हृष्यत्तमः । एवंभूतः सन् प्राञ्चं यत्र भैम्या
सह परिहासविलासं कृतवांसं पूर्वम् । अथ च,—वास्तुशास्त्रे ‘शयनस्थानं प्राच्यां
कर्तव्यम्’ इत्युक्तवान्मुख्यराजप्रासादात्पूर्वदिकस्थम्, चित्रं चित्रलेख्ययुक्तमद्भुतरूपं
वा । तथा,—अत्युच्चत्वाच्छोभासाम्याच्चाविदूरीकृतो निकटीकृतो महेन्द्रप्रासादो येन
वैजयन्ततुल्यं वेदमाचलं प्रासादरूपं पर्वतं निजरुचीभिः स्त्रीयकायकान्तिभिरलंचकार ।
भोजनं कृत्वा तं प्रासादमारूढवानित्यर्थः । चन्द्रोऽपि उदयधाखादितामृतरूपेणौदनेन
ओदमानः सुधापूर्णोऽद्भुतरूपं प्राच्यां वर्तमानत्वादुच्चत्वाच्च संनिहितवैजयन्तं प्राच्यां
वर्तमानमुदयाचलं निजकिरणैरलंचरोति । अथ च,—चित्रमिति विरोधादाश्चर्यम् ।

चन्द्रो हि मध्यंदिने वर्तमानं मध्यंदिनसमयानन्तरमस्ताचलमेव रुचिभिरलंकरोति, नतु प्राच्यमचलम् । अयं तु चन्द्रोऽपि मध्याह्नानन्तरमपि प्राञ्चमचलमलंकारेत्याश्चर्यमित्यर्थः । 'विवस्वान्—' इति पाठे—पूर्ववदन्यत् । आस्तादितं सर्वेभ्यो गृहीतं यदमृतं जलं तद्रूपेणौदनेन मोदमानः । सूर्योऽप्येवंभूतमुदयाचलं निजदीप्तिभिरलंकरोति । अथ च,—सूर्योऽपि मध्याह्नानन्तरमस्ताचलमेवालंकरोति, नतु प्राञ्चमचलम् । अयं तु सूर्यः प्राञ्चमचलमलंकृतवानिति चित्रमित्यर्थः । प्राञ्चम्, 'ऋत्विग्—' (३।२।५९) इत्यादिना किनि 'उगिदचाम्—' (७।१।७०) इति नुमि श्रुत्वम् ॥ १२० ॥

भीमात्मजापि कृतदैवतभक्तिपूजा

पत्यौ च भुक्तवति भुक्तवती ततोऽनु ।

तस्याङ्कमङ्कुरिततत्परिरिप्समध्य-

मध्यास्त भूषणभरातिभरालसाङ्गी ॥ १२१ ॥

भीमेति ॥ ततोऽनु नलप्रासादारोहणानन्तरं भीमात्मजापि तस्याङ्कमध्यास्त । कीदृशी—कृता गौर्यादिदैवतानां भक्त्या षोडशोपचारपूजा यथा । तथा,—पत्यौ च भुक्तवति सति स्वयमपि भुक्तवती । अनन्तरं च भूषणभरेण अलंकारबाहुल्येन योऽतिभरो गौरवं तेनालसमङ्गं यस्याः सा । भूषणबाहुल्येनातिभरं यथा तथा वा भूषणभरमपि वोढुमसमर्थाऽतिमृद्वी तद्वशान्मन्दगततिर्वा । कीदृशमङ्कम्—अङ्कुरिता समुदिता तत्परिरिप्सा भैम्यालिङ्गनवाञ्छा यस्य तादृशो मध्यदेशो यस्य । उक्तविशेषण-विशिष्टा सती नलाज्ञया तदङ्के समुपाविशदिति भावः । 'अपिः' नलदेवपूजापेक्षया समुच्चयार्थः । पत्यौ भुक्तवतीति पतिव्रताजातिः । 'परिरिप्सुमध्यम्' इति पाठे भैमीस्पर्शसंजातसात्विकरोमाञ्चं तदालिङ्गनेच्छु मध्यं यस्य । 'भरातिभरा' इत्येव पाठः साधीयान् । पैठान्तरं चिन्त्यम् । अङ्कम्, 'अधिशोब्ध्यासाम्—' (१।४।४६) इति कर्मत्वम् ॥ १२१ ॥

तामन्वगादशितविम्बविपाकचञ्चोः

स्पष्टं शलाटुपरिणत्युचितच्छदस्य ।

कीरस्य कापि करवारिरुहे वहन्ती

सौन्दर्यपुञ्जमिव पञ्जरमेकमाली ॥ १२२ ॥

तामिति ॥ काप्यनिर्दिष्टनामातिमुन्दरी आली सखी तां भैमीमनु लक्ष्मीकृत्य पश्चादगात् जगाम । कीदृशी—कीरस्य शुक्लैकं पञ्जरं करवारिरुहे पाणिपद्मे वहन्ती । उपेक्षते—शुक्लस्यात्मनो वा सुवर्णादिघटितत्वात्पञ्जरस्यैव वा मूर्तं सौन्दर्यपुञ्जमिव पृथक्करे पञ्जररूपेण वहन्तीति संबन्धः । किंभूतस्य कीरस्य—अशितस्य भक्षितस्य

१ इदं त्वनुस्वारदृष्ट्या श्रुत्वस्यासिद्धत्वविस्मरणमूलकम् । २ 'वैदिकमन्त्राध्ययने शूद्राणामिव स्त्रीणामप्यनधिकारः' इति वदन्तस्त्वार्थमूलग्रन्थानभिज्ञा एव । ३ 'भूषणभरातिभरालसाङ्गी' इति पाठो मङ्गिनाथसंमतः ।

पक्षस्य बिम्बस्य बिम्बीफलस्य विपाकः परिणामस्तद्रूपा चक्षुर्यस्य । अतिप्रियभुक्तपक्ष-
बिम्बफलमेव यदीयचञ्चवाकारेण परिणतमिति यावत् । तादृशस्यातिरक्तचञ्चोः । तथा
स्पष्टं सर्वथापि शलादुरपक्वं यत्किञ्चित्फलं भुक्तं बिम्बीफलमेव वा, तस्य परिणतिरति-
नीलता तस्या उचितास्तद्योग्या अतिनीलाश्छदाः पक्षा यस्य । अपक्वानि श्यामानि
भक्षितानि फलान्तराणि बिम्बीफलान्येव वा यदीयच्छदाकारेण परिणतानीति यावत् ।
तादृशस्यातिहरितपक्षस्य कीरस्य रक्तचञ्चुत्वं नीलपक्षत्वं जातिः । पाठितशुकादिपञ्जरा-
दिधारिण्याः सख्या अपि नायिकानुगमनं जातिः । भोजनानन्तरं पाठितशुकसारिकादि-
शब्दानां गीतस्य च श्रवणेन वृत्तादिवीक्षणेन च क्रीडनं राज्ञामपि जातिः । 'आमे
फले शलादुः स्यात्' इत्यमरः ॥ १२२ ॥

कूजायुजा बहुलपक्षशितिसिन्धु

स्पष्टं कुहूपदपदार्थमिथोऽन्वयेन ।

तिर्यग्धृतस्फटिकदण्डकवर्तिनैका

तामन्ववर्तत पिकेन मदाधिकेन ॥ १२३ ॥

कूजेति ॥ एका सखी पिकेन कोकिलेन सहोपलक्षिता वा तां भैमीमन्ववर्तत
लक्ष्यीकृत्य जगाम । किंभूतेन पिकेन-कूजया मधुराव्यक्तेन शब्देन सहात्मानं युनक्ति
युक्, तेन । 'कुहू'शब्दं कर्तव्यता । तथा,—बहुलो भूयान् यः पक्षाणां शितिमा कृष्णत्वं
तस्मिन्सीम्नाऽवधिभूतेन । अत एव विशेषणक्रमेण (विशेषेण) 'कुहूः' इति पदस्य
शब्दस्य, तथा,—पदार्थस्य तत्पदवाच्यस्यामावास्यारूपस्य च मिथोऽन्वयोऽन्योन्यसंबन्धो
यत्र तादृशेन च स्पष्टमुत्प्रेक्षायाम् । 'कुहू'पदयोगित्वात्कृष्णतमत्वाच्चामावास्या(वाचि)
विषये 'कुहू'पदपदार्थयोस्तादात्म्यरूपेणेति यावत् । अमावास्यापि कृष्णपक्षसंबन्धिनी
मर्यादा भवति, अत एव कुहूशब्दवाच्या च । तथा,—तिर्यक् तिरश्चीनं (यथा तथा)
करे धृतः स्फटिकदण्डकस्तत्र वर्तिना स्थितेन । तथा,—मदाधिकेन मदोन्मत्तेन ।
दण्डकेति, 'हस्ते' (५।३।८६) इति कर्त्तृ । हस्ते दण्डे इत्यर्थः ॥ १२३ ॥

शिष्याः कलाविधिषु भीमभुवो वयस्या

वीणामृदुकणनकर्मणि याः प्रवीणाः ।

आसीनमेनमुपवीणयितुं ययुस्ता

गन्धर्वराजतनुजा मनुजाधिराजम् ॥ १२४ ॥

शिष्या इति ॥ या भीमभुवो भैम्या वयस्याः सख्यः कलाविधिषु चतुःषष्टि-
कलाकर्मसु विषये भैम्या एव शिष्याः । तथा,—वीणायाः मृदुकणनकर्मणि मधुर-
शब्दरूपे व्यापारे प्रवीणास्ता गन्धर्वराजो विश्वावसुस्तस्य तनुजाः कन्यास्तत्तुल्या वा
प्रासादे आसीनमेनं मनुजाधिराजमेनमुपवीणयितुं वीणयोपगतां ययुः प्रापुः । उप-
वीणयितुं पूर्ववत् ॥ १२४ ॥

तासामभासत कुरङ्गदशां विपञ्ची
किञ्चित्पुरः कलितनिष्कलकाकलीका ।
भैमीतथामधुरकण्ठलतोपकण्ठे
शब्दायितुं प्रथममप्रतिभावतीव ॥ १२५ ॥

तासामिति ॥ तासां कुरङ्गदशां विश्वावसुकन्यानां विपञ्ची वीणा अभासत
शुशुभे । किंभूता—किञ्चित् पुरः ईषत्पूर्व प्रारम्भसमये कलिताङ्गीकृता निष्कला
गम्भीरमन्द्रस्वरश्रुतिवर्णविशेषाभिव्यक्तिरहिता काकली सूक्ष्ममधुराव्यकरागविशेषो
यया । अत एव—उत्प्रेक्षते—भैम्यास्तथाऽनिर्वचनीयमधुरस्वरयुक्तायाः कण्ठलताया
उपकण्ठे निकटे शब्दायितुं तस्याः पुरस्ताच्छब्दमपि कर्तुं प्रथमं प्रारम्भेऽप्रतिभावतीव
प्रतिभारहितेवाधृष्टेव । अन्योऽप्यधिकविद्यस्य पुरस्ताद्भाषितुं गातुं वाऽधृष्टः सन् प्रथमं
मन्दमेव भाषते गायति चेति । संगीतविद्याविदामियं जातिः । प्रथमं गायनाः गान-
प्रारम्भे काकलीमारचयन्ति । काकल्यादि संगीतशास्त्रादवगन्तव्यम् । काकलीकेति,
'नद्यतश्च' (५।४।१५३) इति कप् । शब्दायितुं, 'शब्दवैर-' (३।१।१७) इति
क्यङ् ॥ १२५ ॥

सा यद्धृताखिलकलागुणभूमभूमी-
भैमीतुलाधिगतये स्वरसंगतासीत् ।

तं प्रागसावविनयं परिवादमेत्य
लोकेऽधुनापि विदिता परिवादिनीति ॥ १२६ ॥

सेति ॥ सा विपञ्ची धृतानामखिलानां गीतवृत्तादिचतुःषष्टिकलानां सौन्दर्यादि-
गुणानां च भूभ्रो बाहुल्यस्य भूमी स्थानभूता भैमी तस्यास्तुलाधिगतये साम्यप्राप्तये
स्वयमपि पूर्वोक्तप्रकारेण तादृशी सती भैमीस्वरतुल्यत्वप्राप्तये यत् स्वरैः षड्जादिभिः
संगता संबद्धा आसीत् । अथ च,—भैम्या सार्धं साम्यप्राप्तये स्वरसं स्वाच्छन्द्याभि-
लाषं गताभूत् । असौ विपञ्ची तं भैमीसाम्यस्वाच्छन्द्याभिलाषलक्षणमविनयमत्युत्त-
मावमाननामेव परिवादं स्फुटं दोषं प्राक् पूर्वमेव प्राप्य, अथ च,—परिवादं वीणा-
वादनसाधनं तद्रूपमविनयं प्राप्य अधुनापि अद्यया वदपि लोके परिवादिनीति विदिता
ख्याता । परिवादयोगात्परिवादिनीत्यद्यापि गीयत इत्यर्थः । अथ च,—वीणावादन-
साधनयुक्ता । यद्वा,—सप्ततन्त्रीयुक्ता वीणा परिवादिनी । 'भीतो भयानि पश्यति'
इति न्यायेन पूर्वमपि लोके दुष्टतां प्राप्ता पुनरपि चोत्तमस्य पुरस्तात्प्रागल्भ्ये दोषान्तरं
शङ्कमानेवाप्रतिभावतीति प्राचीनश्लोकार्थहेतुतया योज्यम् । 'परिवादः कलङ्के स्याद्वीणा-
वादनवस्तुनि' इति विश्वः ॥ १२६ ॥

नादं निषादमधुरं ततमुज्जगार
साभ्यासभागवनिभृत्कुलकुञ्जरस्य ।

स्तम्बेरमीत्र कृतसश्रुतिमूर्धकम्पा
वीणा विचित्रकरचापलमाभजन्ती ॥ १२७ ॥

नादमिति ॥ अवनिभृतां कुलं वंशस्तत्र कुञ्जरः श्रेष्ठस्त्वय नलस्याभ्यासभाक्

समीपवर्तिनी सा तन्त्री वीणावाद्यरूपा निषादस्वरेण मधुरं श्रव्यं ततमत्युच्चं नादमुज्ज-
गारोद्गीर्णवती । किंभूता—कृतः सश्रुतीनां द्वाविंशतिश्रुतियुतानां षड्जादीनां मूर्धनि
नादप्रान्ते कम्पः कम्पितस्वरो यया । कृतः सह श्रुतिभिर्यथा तथा मूर्धनि वीणाया
एवोपरितनभागे कम्पितस्वरो यया, वीणोर्ध्वं समग्राङ्गुलीसंयोगाद्धि निषादस्वरो जायते
तादृशी वा । कृतः सश्रुतीनां द्वाविंशतिविदां(ध)संगीतशास्त्रविदां मूर्धकम्पो यया वा ।
तथा,—विचित्रं करचापलं नानारूपमारोहावरोहादिक्रमेणाङ्गुलीप्रान्तस्पर्शवशेन वाद-
कपाणिचाञ्चल्यं तत्क्षणमेवानेकस्थानावस्थानलक्षणमा सामस्येन भजन्ती निषादप्रधानं
ललितादिमङ्गलगीतं प्रकटीचकारेत्यर्थः । केव—स्तम्बेरमी हस्तिनीव । सापि अव-
निभृत् पर्वतः कुलं वंशः उत्पत्तिस्थानं यस्य तादृशस्य पर्वतभवस्य हस्तिश्रेष्ठस्य
राजसंबन्धिनो वा हस्तिनः समीपवर्तिनी सकामा । तथा,—जातिस्वभावात्कृतस-
कर्णेशिरःकम्पा कृतशब्दशिरःकम्पा वा । तथा,—नानाप्रकारं शुण्डादण्डताण्डवं
भजमाना सती ततमत्युच्चं 'निषादं च गजो ब्रूते' इति शास्त्रप्रामाण्यान्निषादस्वरेण
मङ्गुलं नादमुद्गिरती । 'चापलभागभवन्ती' इत्यपि पाठः । स्तम्बेरमी, 'स्तम्ब-
कर्णयो रमिजपोः' (३।२।१३) इत्यचि 'हलदन्तात्-' (६।३।९) इत्यलुकि
जातिवाचित्वान्धीष् ॥ १२७ ॥

आकृष्य सारमखिलं किमु वल्लकीनां

तस्या मृदुस्वरमसर्जिं न कण्ठनालम् ।

तेनान्तरं तरलभावमवाप्य वीणा

हीणा न कोणममुचत्किमु वालयेषु ॥ १२८ ॥

आकृष्येति ॥ ब्रह्मणा वल्लकीनां वीणानामखिलमान्तरं सारं श्रेष्ठं भागमाकृष्य
तस्या भैम्याः कण्ठनालं ग्रीवादण्डः किमु नासर्जिं सृष्टम् । अपि तु तमेव सारमाहस्य
तदीयं कण्ठनालं सृष्टम् । यतो मृदुस्वरसकलवीणासारनिर्मितत्वादेव भैमीकण्ठस्य
मधुरतमत्वं जातमित्यर्थः । यस्मादेवं तेनैव हेतुना हृतसारतयैवान्तरं वीणादण्डमध्य-
गतं तरलभावं लक्षणया मन्दशब्दत्वमवाप्य हीणा किमु लज्जितेव वीणालयेषु स्वर-
विश्रान्तिरूपासु मूर्च्छनासु विषये कोणं वा लीलाधनुःसदृशाकारं वीणावादनसाधनं
नामुचत् । गृहीतसारोऽन्योऽपि निःसारतयैवागम्भीरान्तःकरणतां प्राप्य हीणः सन्ना-
लयेषु गृहेषु कोणं कुब्जभागद्वयसंयोगस्थानं न मुञ्चति । पुष्कलच्छिद्रस्य वीणादण्डस्य
स्वरोऽतिगम्भीरः प्रशस्ततरो भवति । मधुरतरं वीणा कणति स्मेति भावः । वीणा-
स्वरस्यापेक्षया भैमीस्वरस्याधिक्यमेतेन सूचितम् । वीणादण्डस्य सच्छिद्रत्वेन निःसार-
त्वोत्प्रेक्षा । 'वीणादिवादने कोणोऽप्येकदेशो गृहस्य च' इति विश्वः ॥ १२८ ॥

तद्वम्पतिश्रुतिमधून्यथ चाटुगाथा

वीणास्तथा जगुरतिस्फुटवर्णवन्धम् ।

इत्थं यथा वसुमतीरतिगृह्यकस्ताः

कीरः किन्मुदमुदीरयति स्म विश्वाः ॥ १२९ ॥

तदिति ॥ अथ काकल्युद्गिरणानन्तरं गन्धर्वराजकन्यानां वीणाः तयोर्दम्पत्योः

१ 'चारुगाथा' इति पाठस्तु सुखावबोधासंमतः ।

श्रुतीनां कर्णानां मधुनि अमृततुल्या मैमीनलप्रियस्तुतिकारिणीश्चाटुगाथाः श्लोकान्
तथा तेन प्रकारेणातिस्फुटो वर्णबन्धस्तन्त्रीनिबद्धाक्षरविन्यासो यस्मिन्स्वयथा तथा
जगुः । यथा येन प्रकारेण वसुमत्यां भूमौ रतिरूपाया मेन्या गृह्यकः पञ्जरेऽवरुद्धः
शुकः मुदं किरन् श्रोतॄणां हर्षमुत्पादयन् विश्वाः सर्वास्तद्वर्णमात्रादिसहितास्तास्ता
गाथा इत्थं वक्ष्यमाणरीत्या उदीरयति स्म, तिर्यग्योनिः शुकोऽपि यथा श्रवणमात्रेण
सर्वा अपि गाथा अनुवदितुं शक्नोति तथा तन्त्रीषु स्फुटतराक्षरबन्धान्मैमीनलस्तावक-
श्लोकान् वीणाः स्फुटं गायन्ति स्मेति भावः । एतेन गन्धर्वराजकन्यानां वीणाप्रावी-
प्यम्, शुकस्यापि प्रज्ञातिशयश्च सूचितम् । 'गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्चेकास्ते गृह्यकाश्च
ते' इत्यमरः ॥ १२९ ॥

‘इत्थम्—’ (नै० २१।१२९) इति यदुक्तं तदेवाह—

अस्माकमुक्तिभिरवैष्यथ एव बुद्धे-

र्गाधं युवामतिमती स्तुमहे तथापि ।

ज्ञानं हि वागवसरावचनाद्भवद्भया-

मेतावदप्यनवधारितमेव न स्यात् ॥ १३० ॥

अस्माकमिति ॥ यद्यपि अतिशयिता मतिर्ययोस्तौ युवामस्माकमुक्तिभिर्गाथा-
रूपाभिरेवासद्वाग्रचनाभिरस्माकं बुद्धेर्गाधमुत्तानार्थत्वमवैष्यथ एव ज्ञास्यथ एव,
तथापि वयं युवां स्तुमहे स्तुम एव । हि यस्माद्भवद्भयां वागवसरे स्तावकादिवचनाव-
सरे सत्यपि अवचनादभाषणाद्धेतोरेतावदत्युच्चतार्थमलल्पमप्यस्मदीयं ज्ञानमनवधारि-
तमेव न स्यात्, अज्ञातमेव न स्यात् तन्मास्तु इत्यर्थः । तस्मात्स्तुमहे एव । वर्ण-
नायां क्रियमाणायामयमल्पज्ञानो बहुज्ञान इति वा ज्ञातुरग्रे प्रसिद्धो भवति । तस्मा-
द्वर्णयाम इति भावः । इत्येवं वीणानिबद्धगन्धर्वपुत्रीवचनं शुकोऽन्वददित्यर्थः । एव-
मुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । एतेन गन्धर्वपुत्रीभिः स्वमौढ्यं परिहृतम् ॥ १३० ॥

भूभृद्भवाङ्गभुविराजशिखामणेः सा

त्वं चास्य भोगसुभगस्य समः क्रमोऽयम् ।

यन्नाकपालकलनाकलितस्य भर्तु-

रत्रापि जन्मनि सती भवती स भेदः ॥ १३१ ॥

भूभृदिति ॥ सा भूभृद्भवा हिमाचलधुता पार्वती भोगैर्वासुक्यादिसर्पशरीरैः
सुभगस्य भूषितस्य राजा चन्द्रः शिखामणिर्यस्य चन्द्रमौलैरङ्गभुवि उत्सन्नदेशे । वर्तत
इति शेषः । प्रियतमत्वात् । त्वं च त्वमपि भीमपुत्री चन्दनादिभोगैर्मनोहरस्य राज्ञां
मुकुटमणेः श्रेष्ठतमस्यास्य नलस्योत्सन्नदेशे वर्तस इत्ययं क्रमः समः परिपाटी उचिता ।
पार्वत्या महेशस्य च, तव नलस्य च, राजकन्याया राजश्रेष्ठस्यान्योन्यसंबन्धः समु-
चित एवेत्यर्थः । अथ च,—समस्तुल्यः । यथा तयोः संबन्धस्तथा युवयोरपीत्यर्थः ।
अथ च,—अयं शब्दश्लेषरूपः संबन्धस्तुल्यः । एवं यद्यपि क्रमः समः, तथापि
स पुनर्भेदो विसदृशत्वम्, यत् नाकपालस्येन्द्रस्य कलनांशत्वेनैकीभवनं तथा कलि-
तस्य व्याख्यातस्य राजत्वादिन्द्रांशत्वेन प्रसिद्धस्य भर्तुर्नलस्य संबन्धिनी अत्राप्यस्मि-
न्नपि जन्मनि भवती सती पतिव्रता । ‘अपि’शब्दाच्च केवलमत्रैव किंतु जन्मान्तरेऽपि

त्वं सखेव, अन्यथाऽत्रापि सतीत्वानुपपत्तेः । पार्वती तु ब्रह्मकपालस्य कलनया करेण धारणया कलितो विदितो न भवति अकपालकलनाकलितः, तादृशोऽपि न भवति कपालित्वेन ख्यातस्य भर्तुर्महेशस्य संबन्धिनी, पूर्वजन्मनि दक्षापत्यत्व एव सती ननु हिमवदपत्यत्वेऽपीति महद्वैषम्यम् । हरस्य नलस्य चोक्तसकलशेषसाम्येऽपि पार्वत्या-स्तव च किंचिदेव शब्दशेषसाम्यं ननु सर्वमुक्तरीत्या तवाधिकत्वादित्यर्थः । हिमव-दपत्यत्वे पार्वत्या असतीत्वोक्तेर्निन्दा नाशङ्कनीया, भैमीस्तुतिपरस्य 'सती'शब्दस्य पार्वत्या नामपरत्वमात्रव्यातकत्वेनोक्तेर्निन्दापर्यवसानाभावात् ॥ १३१ ॥

एषा रतिः स्फुरति चेतसि कस्य यस्याः

सूते रतिं द्युतिरथ त्वयि वा तनोति ।

त्रैयक्षवीक्षणखिलीकृतनिर्जरत्व-

सिद्धायुरध्वमकरध्वजसंशयं कः ॥ १३२ ॥

एवेति ॥ एषा भैमी कस्य वा चेतसि रतिः कामप्रियेति स्फुरति, अपि तु—न कस्यापि । यतः—यस्या एतस्या द्युतिः कायकान्तिः रतिं कामप्रियां सूते । अथ च,—अनुरागं प्रसूते, अर्थात्त्वयि । अङ्गजत्वात्कान्तिः पुत्री, रतिश्च तत्पुत्री, सा यस्या नप्त्री, सेयं स्वयं रतिरिति कस्य वा चेतसि मतिः स्यात्, न कस्यापीत्यर्थः । अथवा,—त्वय्यपि विषये त्रैयक्षणे हरसंबन्धिना वीक्षणेन तृतीयनेत्रेण खिलीकृतो न्यूनीकृतो निर्जरत्वेन देवत्वेन सिद्धोऽमरत्वरूप आयुषोऽध्वा मार्गो यस्य तादृशस्य मकरध्वजस्य कामस्य संशयं रूपसादृश्यात्किमयं काम इति संदेहं को वा तनोति, अपि तु न कोऽपि करोति । कामस्य हरेण दग्धत्वात्संदेहनिवृत्तेरित्यर्थः । 'आः' इत्याश्चर्यं । यस्य तवा-ङ्गाणा कान्तिर्यतो रतिं सूते ततो रतिस्त्ववापि नप्त्री सा कामस्य स्त्री । तस्मात् त्वयि कामसंशयं कोऽपि न करोतीत्यर्थः । इति नलं प्रति तद्वचनं शुकेनान्ववादि इति वा । रतिकामाभ्यामपि युवामतितमां सुन्दराविति भावः । त्रैयक्षेति संबन्धेऽपि 'न ध्वाभ्याम्—' (७।३।३) इति वृद्धिनिषेधे पूर्वमैजागमः ॥ १३२ ॥

एतां धरामिव सरिच्छविहारिद्वारा-

मुञ्चासितस्त्वमिदमाननचन्द्रभासा ।

विभ्रद्विभासि प्रयसामिव राशिरन्त-

वेदिधियं जनमनःप्रियमध्यदेशाम् ॥ १३३ ॥

एतामिति ॥ हे नल ! त्वं विभासि । किंभूतः—एतां भैमीं विभ्रत् अङ्के धार-यन् । किंभूताम्—सरितां नदीनां छविं कान्तिं हरन्ति तच्छीला उज्ज्वलतरा मौक्तिकद्वारा यस्यास्ताम् । तथा,—वेद्यामन्तवेदि वेदिकामध्यं तद्वदतिकृशा श्रीः शोभा यस्याः । अन्तर्मध्ये वेदिवदतिकृशा श्रीर्यस्या वा । तथा,—जनमनसां प्रिय आनन्द-दायी मध्यदेशः शरीरमध्यभागो यस्यास्ताम् । किंभूतः—अस्या भैम्या आननमिद-माननं तल्लक्षणश्चन्द्रस्तस्य भासा कान्त्या उञ्चासितो हर्षं प्रापितः । क इव—चन्द्र-भासा वृद्धिं प्रापितः प्रयसां राशिः समुद्र इव । कामिव—धरां भूमिव । यथा पृथ्वीमङ्के धारयन् समुद्रः शोभते । किंभूतां धराम्—सरितो नद्य एव छव्या कान्त्या

हारिणो मनोहरा हारा यस्यास्ताम् । तथा अन्तर्वेद्याख्यया गङ्गायमुनामध्यभुवा श्रीर्यस्यास्ताम् । तथा,—जनमनसां प्रियो मध्यदेशो विन्ध्यहिमाचलान्तरभूभागरूप आर्यावर्तापरपर्यायः पुण्यभूतो मध्यदेशो यस्यास्ताम् । 'हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राक्-नखलादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥' इति मनुः (२।२१) । इदमाननम्, षष्ठीसमासः ॥ १३३ ॥

दत्ते जयं जनितपत्रनिवेशनेयं

साक्षीकृतेन्दुवदना मदनाय तन्वी ।

मध्यस्थदुर्वलतमत्वफलं किमेत-

भुक्तिर्यदत्र तव भर्त्सितमत्स्यकेतोः ॥ १३४ ॥

दत्त इति ॥ जनितानि सखीभिः कस्तूर्यादिविरचितानि पत्रनिवेशनानि मकरा-
द्याकारपत्रवल्लोलेखनानि यस्याः सा, पत्रवल्लीभूषिता । तथा,—अक्षिभ्यां सह वर्त-
मानः साक्षः असाक्षः साक्षः कृतः सनेत्रतां प्रापितः साक्षीकृतः स चासाविन्दुश्च स
एव वदनं यस्याः सा, चन्द्राधिकवदना । तन्वी कृशाङ्गी भैमी मदनाय जयं दत्ते ।
एवंविधभैमीदर्शनेन कामो नितरामुल्लसतीत्यर्थः । अथ च,—कामाय जयं दत्ते ।
एवंविधभैमीदर्शनवशीकृतस्त्वं कामेन जीयस इत्यर्थः । यच्च कायकान्त्या भर्त्सितो
जितो मत्स्यकेतुः कामो येन तस्य तवात्र भैम्यां विषये भुक्तिरेव तच्छरीरोपभोग
एतन्मध्य उदरभागे स्थितस्य वर्तमानस्य दुर्वलतमत्वस्यातिकार्ष्यस्य फलं परिपाकः
किमिति प्रश्नः, संभावना वा । अतिमुन्दरस्य तवैवैतच्छरीरभोगेऽतिकृत्यैतदुदरराम-
णीयकमेव प्रयोजकमित्यर्थः । अथ च,—मध्यदेशवर्तिनोऽतिकार्ष्यस्य फल(त्व)मेत-
देव, यदतिमुन्दरस्य तवात्र भुक्तिर्नामित्यर्थः । कामेन तव विजये एतन्मुखचन्द्रस्य च
साक्षाद्भूत्वात् साक्षित्वं युक्तम् । अथ च,—कामेन जितमिति कामस्य जयदाने
साक्षीकृता इन्दुवदनाः स्वसख्यो यया । ता अपि हि कामेन नलो भैमीवशः कृत इति
जानन्ति । एवं सत्यपि नूगेन्यादिना तर्जितः कामो येन तस्य तवान्यस्मिन्भैमीविषये
वा विवादविषये यो भोगः । लब्धजयं कामं क्रूरोक्त्या संतर्ज्य तदीयमपि विषयं
बलादन्यायेनैव भुङ्क्त इत्यर्थः । अथ च,—मध्यस्थानां सभ्यानां दुर्वलतमत्वस्य ज्ञान-
दौर्बल्यस्य नियन्तुमसामर्थ्यस्य स्वदत्तजयनिर्वहणाशक्तत्वस्य वा फलं परिपाकः किमय-
मिति संभावना । अन्यत्रापि विवादपदे साक्षिवादनं कृत्वा जयपत्रदानपुरःसरमे-
कस्मै जयपत्रं दीयते, तत्र निर्णये कृते मध्यस्थाश्चेदुर्वला भवन्ति तर्हि पराजितो-
ऽप्येको लब्धजयमपि द्वितीयं तिरस्कृत्य तदीयं विवादपदं क्षेत्रादिकं बलाद्भुङ्क्ते ।
कथमन्यथा ससाक्षिकजयपत्रहस्तं निर्भर्त्सान्योन्यदीयभुक्तिं करोतीत्यर्थापत्तिः । साक्षि-
कृतेति 'तेन सहेति तुल्ययोगे' (२।२।२८) इति बहुव्रीहिः 'बहुव्रीहौ सक्थ्य-
क्ष्णोः—' (५।४।११३) इति षचि च्विः । पक्षे, 'साक्षाद्भूति—' (५।२।९१)
इतीनौ च्विः ॥ १३४ ॥

चेतोभवस्य भवती कुचपत्रराज-

धानीयकेतुमकरा ननु राजधानी ।

अस्यां महोदयमहस्पृशि मीनकेतोः

के तोरणं तरुणि ! न ब्रुवते भ्रुवौ ते ॥ १३५ ॥

चेत इति ॥ ननु भैमि ! भवती चेतोभवस्य राजधानी नगरी । कीदृशी—कुच-
पत्रेषु राजानः श्रेष्ठाः पत्रवह्नय इत्यर्थः । तेषु धानीयः स्थापनीयः । यद्वा,—कुच-
पत्रमेव राजधानीयो राजधानीसंबन्धी केतुर्ध्वजश्चिह्नभूतो मकरो मत्स्यो यस्यां सा ।
राज्ञो मुख्यावस्थाननगर्या राजधान्यां साभिज्ञानश्चिह्नरूपः पताकादिध्वजो भवति ।
तथा च केतुभूतस्य मकरस्य त्वत्कुचयोर्वर्तमानत्वात्त्वं कामराजस्य राजधानी ।
साक्षान्मदनस्त्वय्येव वर्तत इत्यर्थः । अत एव हे तरुणि आरूढयौवने भैमि ! के
जना मीनकेतोर्मकरध्वजस्य संबन्धिनं महोदयरूपं महमुत्सवं महानभ्युदयो यस्मिन्सा-
दृशं वोत्सवं स्पृशन्त्यां स्वस्वामिकामोदयोत्सववत्यामस्यां भवद्रूपायां राजधान्यां ते
तव भ्रुवौ तोरणं न ब्रुवते । अपि तु—सर्वेऽपि जनास्त्वद्भूयुगं कामाभ्युदयोत्थित-
वक्रितशिखं वंशद्वयनिबद्धमाम्रादिमाङ्गलिकसुनीलपल्लवरूपं तोरणमेव वदन्ति । काम-
स्त्वदेकाश्रयः सन् सर्वोत्कर्षेण वर्तत इति भावः । 'पत्रराजी—' इत्यपि पाठः स्पष्टार्थः ।
'राज—' इति पाठो मुख्यः । 'राजा—' (५।४।९१) इत्यादिना समासान्तः १३५

अस्या भवन्तमनिशं भवतस्तथैनां

कामः श्रमं न कथमृच्छति नाम गच्छन् ।

छायैव वामथ गतागतमाचरिष्णो-

स्तस्याध्वजश्रमहरा मकरध्वजस्य ॥ १३६ ॥

अस्या इति ॥ हे नल ! अस्या भैम्याः सकाशाद्भवन्तं गच्छन् । तथा,—
भवतः सकाशादेनां भैमी गच्छन् प्राप्नुवन् कामः कथं नाम श्रमं न ऋच्छतु गच्छतु,
अपि तु सदा यातायाते कुर्वन् श्रमं गच्छत्येव । अथवा,—यस्माद्वा युवयोश्छाया
कायकान्तिरेवोक्तरीत्या गतागतमाचरिष्णोस्तस्य मकरध्वजस्याध्वनि जातं श्रमं हरति
एवंभूता भवतीति शेषः । दृश्यमानभवच्छोभालोभादेव यातायातश्रमं न वेतीत्यर्थः ।
अथ च,—वृक्षच्छत्रादिनिर्मिता छाया मार्गे गतागते कुर्वतः पुरुषस्य श्रमं हरत्येव ।
भैम्यास्त्वय्येव कामः तव च भैम्यामेव नान्यत्रेत्येवं परस्पराजुरागः कुत्रापि
नास्तीति भावः ॥ १३६ ॥

खेदाप्लवग्रणयिनी नवरोमराजी

रत्यै यदाचरति जागरितव्रतानि ।

आभासितेन नरनाथ ! मधूत्थसान्द्र-

मग्नासमेधुशरकेशरदन्तुराङ्गः ॥ १३७ ॥

खेदेति ॥ हे नरनाथ ! खेदो घर्भजलं तस्मिन्नेन वा आप्लवः ज्ञानं तत्र प्रण-
यिनी प्रीतिमती सात्विकसंजातखेदपूरव्याप्ता तव रोमराजी रत्यै सुरतार्थं जागरिता

स्योद्बुद्धस्य व्रतानि उद्गतरोमाञ्चनियमान्यदाचरति । उच्चिद्रा भवतीति यावत् । तेन कारणेन रोमाञ्चन वा त्वं मधुनः पुष्परसस्योत्थानेनोदयेन सान्द्राः पुष्परसपूरेण निरन्तरव्याप्ता मग्नाः त्वच्छरीरान्तःप्रविष्टा असमेषोः कामस्य पुष्परूपाः शरास्तेषां कैसरैः पिच्छप्रायैर्दन्तुरमुच्चावचीकृतमङ्गं यस्य, खेदरोमाञ्चो(भय)युक्तत्वात्प्रत्यङ्गमन्त-र्मग्नसमधुकामबाणसंबन्धिवहिरवस्थितपतत्रपत्ररागव्याप्ता इवाभासि । भैमीयोगा-त्सखेदरोमाञ्चो रिरंसुः कामशास्त्र(योजितः) सुतरां शोभस इत्यर्थः । अथ च,— रोमराजिर्दृतीस्थानीया, तथा च,—तव दूतीव रोमराजिः कृततीर्थज्ञाना रत्यै काम-प्रियां त्वदधीनां कर्तुं यस्माज्जागरणादनियमान् करोति तेन कारणेन विशिष्टनिमग्न-कामबाणा पिच्छसंभृताङ्गवच्छोभसे । अन्यापि तरुणी कृतज्ञाना रत्यै कान्तेन सह सहस्वेदा सकलां रात्रिं जागर्ति ॥ १३७ ॥

प्राप्ता तवापि नृप ! जीवितदेवतेयं

धर्माम्बुशीकरकरम्बनमम्बुजाक्षी ।

ते ते यथा रतिपतेः कुसुमानि बाणाः

खेदस्तथैव किमु तस्य शरक्षतास्त्रम् ॥ १३८ ॥

प्राप्तेति ॥ हे नृप ! अम्बुजाक्षी तव जीवितदेवता प्राणेश्वरी इयं भैम्यपि धर्माम्बुशीकरकरम्बनं खेदजलबिन्दुमिश्रणं प्राप्ता । इयमपि त्वदीयस्पर्शवशात् सात्त्विकखेदयुक्ताऽभूदित्यर्थः । न केवलं त्वमेव स्निग्धः, अपि त्वियमपीत्यपेरर्थः । अथ च,—देवतायाः खेदो नास्ति, इयं तु देवतापि सखेदेति विवित्रमिति 'अपि'शब्दार्थः । अतश्च कुसुमान्येव यथा येन प्रकारेण ते ते भैमीकरचरणादिरूपेण प्रसिद्धपराक्रमा मोहनशोषणादिकामबाणास्तथैव तेनैव प्रकारेणायं खेदस्तस्य कामस्य संबन्धि कामेन रचितं शरक्षतासं स्त्रीबाणव्रणरुधिरं किमु । एतस्याः कामबाणविद्धत्वात्खेदस्तज्जन्य-व्रणरुधिरत्वेनैव संभावयितुं युक्तः । 'यादृशो यक्षस्तादृशो बलिः' इति न्यायेन पुष्पबाणानां धवलत्वात्तज्जन्यं रुधिरमपि तादृगेव युक्तम् । खेदजलस्य रुधिरत्वं युक्तमित्यर्थः । कुङ्कुमाङ्गरागलगनाद्वा रक्तत्वात्खेदजलस्य रुधिरत्वं युक्तम् । इयमपि कामविद्धा रिरंसुरस्तीति भावः ॥ १३८ ॥

रागं प्रतीत्य युवयोस्तमिमं प्रतीची

भानुश्च किं द्वयमजायत रक्तमेतत् ।

तद्वीक्ष्य वां किमिह केलिसरित्सरोजैः

कामेषुतोचितमुखत्वमधीयमानम् ॥ १३९ ॥

रागमिति ॥ प्रतीची दिक् भानुश्चैतद्वयं युवयोस्तं सात्त्विकखेदरोमाञ्चसूचित-मिमं प्रत्यक्षदृश्यमिवानुरागं प्रतीत्य किं ज्ञात्वेव रक्तमजायत लोहितवर्णमभूत् । भैमीनलाविदानीं रिरंसु अपि दिवा मैथुननिषेधमिया साशङ्कौ वर्तते । तस्माद्वात्रिं करिष्यामीति सूर्यमस्तं प्रापयितुमिव प्रतीची रक्तवर्णाभूत् । इदानीं मयाप्यस्तं गन्तुं योग्यमितीव सूर्योऽपि रक्तवर्णोऽभूदित्यर्थः । अथ च,—युवयोरेव केलिसरितः सरोजैः कमलैस्तद्भानुप्रतीचीरूपं रक्तं मिथुनं वीक्ष्य वां भैमीनलौ च रक्तौ वीक्ष्य किं

दृष्ट्वेह संध्यासमये कामस्य इषुतोचितं शरत्वयोग्यं मुखमग्रं येषां तद्भावस्तीक्ष्णाग्र-
त्वमधीयमानमभ्यस्यमानं, विद्यते इति शेषः । तद्वां च सानुरागौ दृष्ट्वा कमलैर्मुकुली-
मवनव्याजेन पुष्पबाणतीक्ष्णाग्रत्वमनुभूयते किम् । कामो हि रिरंसू स्त्रीपुंसौ दृष्ट्वा
तीक्ष्णमुखैः शरैर्विध्यतीत्यर्थः । अथ च,—एतौ भैमीनलौ प्रतीचीभास्करो च यदि
सुरागौ जातौ तर्हीदानीं रात्रिः संनिहिताऽस्तीत्यस्माभिर्मुकुलीभावः प्राप्तुमुचित इति
तैरपि मुकुलीभूतम् । पद्मानां संकुचितमुखत्वं कामशरयोग्यतीक्ष्णमुखीभावैर्नोत्प्रेक्षि-
तम् । संध्याकालो जातः, कमलानि मुकुलितानीति भावः ॥ १३९ ॥

अन्योन्यरागवशयोर्युवयोर्विलास-

स्वच्छन्दताच्छिदपयातु तदालिवर्गः ।

अत्याजयन्सिचयमाजिमकारयन्वा

दन्तैर्नखैश्च मदनो मदनः कथं स्यात् ॥ १४० ॥

अन्योन्येति ॥ आलिवर्गः अन्योन्यरागेण परस्परानुरागेण रमणाभिलाषेण
वशयोर्वैश्ययो रिरंसयाऽन्योन्याधीनयोर्युवयोर्विलासस्य कामविलासस्य स्वच्छन्दतां
निःशङ्कप्रवृत्तिं छिनत्ति कामक्रीडाविघ्नकारी स्यात्, तस्मादपयातु गृहाद्वहिर्निर्गच्छतु ।
यस्मान्मदनः कामः सिचयं वसनमत्याजयन्नपरिहारयन्नार्थोत्प्रेक्षीपुंसौ, तथा,—दन्तै-
र्नखैश्च करणभूतैराजि संग्रामम्, एतैरुपलक्षितां वा नानाबन्धसुरतमल्लयुद्धं च स्त्रीपुं-
सावकारयन् सन् मादयतीति मदनः मदकारी कथं वा स्यात्, अपि त्वेवमेव कारय-
न्मदनो हर्षकारी भवेदेव । तस्मात्सखीवर्गो गृहाद्वहिर्गच्छत्वित्यर्थः । मदनः, नन्द्यादि-
त्वाल्लयुः ॥ १४० ॥

इति पठति शुके मृषा ययुस्ता बहु नृपकृत्यमवेत्य सांधिवेलम् ।

कुपितनिजसखीदृशार्धदृष्टाः कमलतयेव तदा निकोचवत्या ॥ १४१ ॥

इतीति ॥ ता गन्धर्वपुत्रः सख्यश्च शुके इति पठति व्यक्तं भाषमाणे सति
गन्धर्वपुत्रीवीणानिवद्धा गाथाः स्पष्टमनुवदति सति सांधिवेलं दिनरात्रिसंधिवेला-
भवं बहु नृपकृत्यं संध्यावन्दनसायं होमादिकं नलस्य निलं कर्मावेत्य ज्ञात्वा मृषालीक-
मेवात्रेदानीं भवतीभिर्न स्थातव्यमिति शुकोऽस्मान्निष्कासयति तर्हि वयं याम इति
मिषमात्रेण ययुः गृहाद्वहिर्निर्गम्युः । रिरंसुरपि नलः संध्यासमये नित्यकर्मातिक्रम्य
संभोगं न करोति, रिरंसुर्भैम्यपि स्वयं ग्रहं न करोतीति यद्यपि ता जानन्ति तथापि
भैमीपरिहासार्थं तादृशं शुक्वचनमेव व्याजीकृत्य बहिर्निर्गता इत्यर्थः । किंभूतास्ताः—
कमलतयेव कमलरूपत्वेनेव तदा संध्यासमये निकोचवत्या संकुचन्त्या । कमलानि
संध्यायां संकुचन्ति तादृश्या वृथागमनारम्भेण व्रीडाश्लीलासंजननात्कुपिताया निज-
सख्या भैम्या दृशा अर्धेनैकदेशेन दृष्टा विलोकिताः । सकोपत्वाच्चेन्नृतीयभागतिर्य-
न्यापारेणेषदृष्टाः । कुपिता हि मानिनी दृगन्तेन पश्यति । निकोचः, भावे घञ् ॥ १४१ ॥

अंकुत परभृतः स्तुहि स्तुहीति श्रुतवचनस्रगनूक्तचुञ्चुचञ्चुः ।

पठितनलनुतिं प्रतीव कौरं तमिव नृपं प्रति जातनन्त्ररागः ॥ १४२ ॥

अंकुतेति ॥ सख्या पूर्वमानीतः परभृतः कोकिलोऽप्युन्मत्तत्वात्सभावाच्च जातो
नेत्रयो रागो लौहित्यं यस्यैवंविधः सन् स्तुहि स्तुहि इत्येवंरूपं शब्दमंकुत । पिकः

स्वभावादेव स्तुहि स्तुहीत्येवंरूपं शब्दं चुकूजेल्यर्थः । तत्रोत्प्रेक्षते—पठिता समाप्तिं प्रापिता नलस्य नुतिः स्तुतिर्येन तं स्तुतिं कृत्वा तूष्णींभूतं तं कीरं शुक्रं प्रतीवोद्दिश्येव स्तुहि स्तुहीत्यकृत । रे कीर ! किमिति तूष्णींभूतोऽसि, इतः परमपि नलस्य स्तुतिं कुर्विति नलस्तुतौ बुद्धिप्रकारं प्रावर्तयदिवेल्यर्थः । एवंवचने पिकस्य कथं सामर्थ्यमित्याद्यः क्लृप्ताह—श्रुता वीणानिबद्धशुकानूदितवचनसक् तस्या अनूक्तिः सर्वानुवादः तथा चुङ्कुर्वित्ता प्रवीणा चञ्चूर्यस्य । तादृशं शुकानूदितं सर्वमप्यनूयेतः परमपि स्तुहि स्तुहीत्याहेत्यर्थः । नेत्ररारोऽप्युत्प्रेक्षते—तं नृपं प्रतीव लक्षीकृत्येव जातनेत्रप्रीतिः सुन्दरतरनयनानन्दकारिणं नलं दृष्ट्वा जातनेत्रप्रीतिः स्तुहीत्यकृतेत्यर्थ इति 'राग'शब्देनोत्प्रेक्षा । अनूक्तिचुङ्कुरिति 'तेन वित्तः-' (५।२।२६) इति चुङ्कुप् ॥ १४२ ॥

तुङ्गप्रासादवासादथ भृशकृशतामायतीं केलिकुल्या-

मद्राक्षीदर्कविम्बप्रतिकृतिमणिना भीमजा राजमानाम् ।

वक्रं वक्रं व्रजन्तीं फणियुवतिमिति त्रल्लुभिव्यक्तमुक्ता-

न्योन्यं विद्रुत्य तीरे रथपदमिथुनैः सूचितामर्तिरुत्या ॥१४३॥

तुङ्गेति ॥ अथैवं वीणाकाणानुवादिशुकालापानन्तरं भीमजा केलिकुल्यां क्रीडा-कृत्रिमनदीमद्राक्षीत् । किंभूताम्—भैम्यास्तुङ्गे उच्चतरे प्रासादे वासात्स्थितेर्हेतोर्मृश-कृशतामायतीं प्राप्नुवतीम्, अधोदेशे स्थिता स्वयं महीयस्युच्चतरदेशे स्थितां भैमीं प्रति अणीयस्त्वेन प्रतिभासमाना ताम् । तथा,—अस्तगामिनोऽर्कस्य विम्बप्रतिकृत्या प्रतिविम्बरूपेण महाप्रकाशेन मणिना राजमानां प्रतिविम्बितास्तगामिसूर्यविम्बाम् । तथा,—वक्रं वक्रं स्वभावकुटिलं व्रजन्तीं गच्छन्तीम् । अत एव—फणियुवतिः कृष्ण-सर्पिणीयमिति त्रल्लुभिन्नासशीलै रथपदमिथुनैश्चक्रवाकलीपुंसयुगलैर्व्यक्तं स्पष्टं मुक्तं त्यक्तमन्योन्यं परस्परं यथा तथा तीरे विषये विद्रुत्य पलाय्य कर्मभूते वा द्वे तीरे प्रति गत्वा अर्तिरुत्या विरहपीडासंबन्धिना रुतेन कृत्वा सूचितां प्रकटीकृताम् । सांध्यत-मसावृतत्वाच्च स्पष्टतरमदृश्यमानामपि नदीयमिति चक्रवाकशब्देन ज्ञापितां फणियुव-तिरिति सूचितामिति वा । कृष्णसर्पिण्यपि कृशा भवति सूर्यविम्बतुल्येन शिरःस्थेन मणिना शोभते । वक्रं वक्रं च व्रजति । तां च दृष्ट्वा जनाः पक्षिणो वा पलाय्य कीन-खरोपलक्षिताः परस्परं सहवासं मुञ्चन्ति । सूर्यमस्तं जिगमिषुं दृष्ट्वा चक्रवाकमिथुनानि सांध्यविरहपीडया रुतं कृत्वान्योन्यं मुक्त्वा पलाय्य केलिकुल्यापारावारे तीरे तिष्ठ-न्तीति भैमी ददर्शेत्यर्थः । उच्यतेऽस्मिन्निति वासः । तुङ्गप्रासादवासमारुढाद्राक्षीदिति ल्यब्लोपे वा ॥ १४३ ॥

अथ रथचरणौ विलोक्य रक्तावतिविरहासहताहताविवासैः ।

अपि तमकृत पद्मसुप्तिकालं श्वसनविकीर्णसरोजसौरभं सा ॥१४४॥

अथेति ॥ अथ केलिकुल्यादर्शनानन्तरं सा भैमी रक्तौ परस्पराविरक्तौ स्वभावेन रक्तवर्णौ च अतिविरहासहताया नितरां वियोगासहिष्णुतया हतौ कामशरविद्धौ सर-शराघाते सति अक्षौ रुधिरैरिव रक्तौ रथचरणौ चक्रवाकौ विलोक्य तं पद्मानां सुप्ति-कालं संकोचसमयं सायंसंध्यासमयमपि विरहपीडितकोकदर्शनाद्दुःखसंजातः श्वसो

निःश्वासभरस्तन्निर्गमनेन कृत्वा विकीर्णं सरोजसौरभं यस्मिंस्तादृशमकृतं । संध्यासमये पद्मसंकोचात्सौरभासंभवेऽपि निश्वासमोचनेन पद्मिनीत्वात्पद्मसौगन्ध्यं तदानीमपि विस्तारयति स्तेत्यर्थः । कोकौ तादृशौ दृष्ट्वा मृशं निश्वासेत्यर्थः । अन्योऽप्यस्त्रक्षतं रक्त-
व्यातं दृष्ट्वा मृशं निश्वासिति । ‘विरहासहनौ हताविवाहैः’ इति पाठः सुयो-
जनः । अत्रैः कामस्य रथचरणौ, ‘पुमान्निब्या’ (१।२।६७) इत्येकशेषः ॥ १४४ ॥

अभिलपति पतिं प्रति स्म भैमी

सदय ! विलोक्य कोकयोरवस्थाम् ।

मम हृदयमिमौ च भिन्दतीं हा

क इव विलोक्य नरो न रोदितीमाम् ॥ १४५ ॥

अभीति ॥ भैमी पतिं प्रति इति अभिलपति स्म अवोचत् । इति किम्—हे
सदय सकरण ! त्वं कोकयोरवस्थां विरहविह्वलत्वं विलोक्य । हा कष्टमिमौ कोकौ
भिन्दतीं पृथग्देशावस्थितौ कुर्वतीम्, अत एव—मम भैम्या अपि हृदयं च एतच्छो-
केन विदारयन्तीमिमां कोकयोरवस्थां विरहविह्वलत्वं विलोक्य क इव नरः सचेता
मनुष्यो न रोदिति, अपि तु सर्वोऽपि परिदेवनं करोत्येव । सदयत्वात्तव दुःखं भवि-
ष्यतीति किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १४५ ॥

कुमुदमुदमुदेष्यतीमसोढा

रविरविलम्बितुकामतामतानीत् ।

प्रतितरु विरुवन्ति किं शकुन्ताः

खहृदि निवेशितकोककाकुकुन्ताः ॥ १४६ ॥

कुमुदेति ॥ हे प्रिय ! रविरुदेष्यतीमुत्पत्स्यमानां कुमुदानां मुदं विकासरूपं
हर्षमसोढेवाशकुवञ्चिवाविलम्बितुं सत्वरं गन्तुं कामो यस्य तद्भावस्वत्तामतानीत्
विस्तारितवान् । आसन्नास्तमयो वर्तत इत्यर्थः । तथा,—शकुन्ताः पक्षिणः प्रतितरु
विरुवन्ति विशेषेण रुतं कुर्वन्ति । आसन्ननेत्रनिमीलना वासार्थिनो विरुवन्तः सन्तः
स्वस्वनिवासवृक्षं प्रति गच्छन्तीत्यर्थः । तत्रोत्प्रेक्षते—खहृदि निवेशिताः कोकानां
काकवः शोकविकृता विरावा एवातिपीडाकारित्वात्कुन्ता भल्ल यैस्तादृशाः किम् ।
चक्रवाकशोकपीडिता इव पक्षिणः क्रन्दन्तीत्युत्प्रेक्षा । अन्योऽपि वैरिणामुदेष्यती-
मभिर्बुद्धिमसहमानः सत्वरं कुत्रचिद्गच्छति । तथा,—अपरः सकृपः कश्चिदुःखितं
कञ्चिद्दृष्ट्वा क्रन्दति । सोढा, तृन् । मुदम्, ‘न लोका—’ (२।३।६९) इति
षष्ठीनिषेधः । उदेष्यतीम्, ‘आच्छीनयोः—’ (७।१।८०) इति वैकल्पिकत्वा-
द्युपमावः ॥ १४६ ॥

अपि विरहमनिष्टमाचरन्तावधिगमपूर्वकपूर्वसर्वचेष्टौ ।

इदमहह निदर्शनं विहंगौ विधिवशचेतनचेष्टनानुमाने ॥ १४७ ॥

अपीति ॥ हे प्रिय ! खस्यानिष्टमपि विरहमाचरन्तौ स्वयमेव कुर्वाणौ । तर्हि
सदा खानिष्टाचरणस्वभावावेव भविष्यत इत्यत आह—अधिगमो ज्ञानं तत्पूर्विकाः
पूर्वा विरहाचरणात्प्राचीनाः सर्वाब्धेष्टाः कर्तव्यता ययोस्तौ । अधिगमो लामो हित-

मिति यावत् । तत्पूर्विकास्तदुद्देश्याः पूर्वाः सर्वाश्चेष्टा ययोस्तादृशौ वा । बुद्धिपूर्वकारी हि स्वाहिते न प्रवर्तते । कोकयोश्च दिने भोजनादयः सकलाश्चेष्टा ज्ञानपूर्विकाः स्वहिताश्च । एवंसत्यनेनैवस्वभावावप्येतौ संध्यायामकस्मादेवान्योन्यविरहं स्वयमेव यस्मादाचरतस्तस्माद् विधिवशं दैवाधीनं चेतनानां प्राणिनां चेष्टितं पूर्वकर्माधीनं प्राणिनामाचरणमित्येवंरूपेऽनुमाने कार्यात्कारणविशेषज्ञाने विषये यावेतौ विशिष्टौ विहंगौ कोकौ इदमेव निदर्शनमयमेव दृष्टान्तः । 'अहह' अद्भुते खेदे वा । तस्मात्प्राचीनकर्मानुसारेणैव प्राणी कदाचिद्वितं कदाचिच्चाहितमाचरतीति भावः । 'प्राणिनो दैवाधीनचेष्टिताः प्रतिकूलतया ज्ञातेऽपि प्रवर्तमानत्वाच्चक्रवाकवत्' इत्यनुमानम् ॥ १४७ ॥

अङ्गिस्थारुणिमेष्टकाविसरणैः शोणे कृपाणः स्फुटं

कालोऽयं विधिना रथाङ्गमिथुनं विच्छेत्तुमन्विच्छता ।

रश्मिग्राहिगरुत्मदग्रजसमारब्धाविरामभ्रमौ

दण्डभ्राजिनि भानुशाणवलये संसज्य किं निज्यते ॥ १४८ ॥

अङ्गीति ॥ स्फुटमुत्प्रेक्षते— हे प्रिय ! रथाङ्गमिथुनं विच्छेत्तुं वियोक्तुम्, अथ च,—विशेषेण विदारयितुमन्विच्छता विधिना ब्रह्मणा दैवेन वाऽयं कालः सायं-संध्यासमय एव स्फुटं खङ्गगुणयोगात्कालः कृष्णः लोहमयः कृपाणः भानुशाणवलयेः सूर्यरूपे शाणचक्रे संसज्य संयोज्य निज्यते किम्, तीक्ष्णीक्रियते किमित्यर्थः । किंभूते वलये—अस्तमयकालसंनिध्यादङ्गिस्थः किरणस्थोऽरुणिमा स एव इष्टकाविसरणानि इष्टकाचूर्णप्रसारणानि तैः शोणे रक्तवर्णे । तथा,—रश्मिग्राहिणा गरुत्मतोऽग्रजेनारुणेन समारब्धाविरामा निरन्तरा भ्रमिभ्रमणं यस्य तस्मिन्, सदाऽरुणेन कृतभ्रमणे । अथ च,—आकर्षणरज्जुग्राहिभिररुणसमैस्तद्वत्तेजस्विभिर्बलिभिः पुरुषैरारब्धनिरन्तरभ्रमणे । तथा,—दण्डसंज्ञकेन पारिपार्श्वकेन भ्राजिनि शोभमानशीले, अथ च,—शाणचक्राधारभूतेनाकर्षणरज्जुसंयुक्तेन दारुमयेन दण्डेन शोभमाने । संनिहितास्तमय-सूर्यसायंसंध्यासमयसंनिध्याच्चक्रवाकयुगं तीक्ष्णतरखङ्गविदारितमिव विधिवशाद्वियुक्तं सद्यथ इति भावः । अन्योऽपि किंविच्छेत्तुं खङ्गमुक्तविशेषणविशिष्टे शाणचक्रे तीक्ष्णं करोति । 'किरणप्रग्रहौ रश्मी', 'माठरः पिङ्गलो दडश्चण्डांशोः पारिपार्श्विकाः' इत्यमरः । भ्रमाविति भाषितपुंस्कम् । निज्यते, 'णिजिर् शौचे' इत्यस्मात्कर्मणि यक् । नकारे तकारभ्रान्त्यैव 'तिर्ज्यत' इति पठन्ति, तदसत् ॥ १४८ ॥

इति स विधुमुखीमुखेन मुग्धालपितसुधासवमर्पितं निपीय ।

सितशबलवलन्मुखोऽवदत्तां स्फुटमिदमीदृशमीदृशं यथातथ ॥ १४९ ॥

इतीति ॥ स नलोऽपि तां भैमीमिति अवदत् । इति किम्—हे प्रिये ! त्वं यथातथ, तदिदं स्फुटं निश्चितमीदृशमीदृशं सत्यमेवेत्यर्थः । किंभूतः—इति पूर्वोक्तीत्या विधुमुख्या भैम्या मुखेनार्पितं दत्तं मुग्धं मनोहारि आलपितं मञ्जुभाषितमेव सुधासवं

१ 'तिज निशाने' इत्यस्य तीक्ष्णीकरणार्थकस्य धातोस्तादृग्रूपसंभवे 'तदसत्' इत्युक्तिरिति ।

रसबाहुल्यादमृतं उन्मादकत्वाच्च मद्यं निपीयास्वाद्य सादरमाकर्ण्य च स्मितेन शबलं
मिश्रितं वलत् भैमीसंमुखं मुखं यस्य सः । कामिनो हि कामिनीमुखापितमयं सा-
रागं पिबन्ति, अनन्तरं वलितमुखाः सहासं किञ्चिद्वदन्ति ॥ १४९ ॥

स्त्रीपुंसौ प्रविभज्य जेतुमखिलावालोचितौचित्ययो-

नम्रां वेद्मि रतिप्रसूनशरयोश्चापद्वयीं तद्भुवौ ।

त्वन्नासाच्छलनिहुतां द्विनलिकीं नालीकमुक्त्येषिणो-

स्त्वन्निश्वासलते मधुश्वसनजं वायव्यमल्लं तयोः ॥ १५० ॥

स्त्रीति ॥ अयि प्रिये ! अहं वक्रतरे त्वद्भुवौ रतिश्च प्रसूनशरः कामश्च तयोः
नम्रां स्त्रीजयाय रत्या पुंजयाय च कामेनाकर्णमाकृष्य वक्रितां चापद्वयीं वेद्मि, त्वद्भु-
वावेव द्वयोर्धनुषी इत्यर्थः । किंभूतयोः—अखिलौ त्रिजगति वर्तमानौ तत्तज्जातीयौ
स्त्रीपुंसौ प्रविभज्य विभागं कृत्वा पृथक्पृथक् जेतुमालोचितं विचारितमौचित्यं याभ्यां
तयोः । स्त्रियाः ह्येव जेतुं योग्या, पुंसश्च पुमानेवेत्यालोचितौचित्ययोरित्यर्थः ।
तथा,—नालीकानां वितस्तिमात्रनालीकाख्यशरविशेषाणां मुक्तिं मोक्षणमिच्छतः
एवंशीलयो रतिकामयोः संबन्धिनीं द्विनलिकीं नालीकमोचनोपायभूतसरन्ध्रवंशपर्व-
द्वयं त्वन्नासाच्छलेन त्वदीयवामदक्षिणनासापुटद्वयव्याजेन निहुतां गोपितां जानामि ।
त्वन्नासापुटद्वयमेतन्न भवति, किंतु नालीकद्वयमुत्तयुपायभूता द्विनलिकीत्येवाहं शङ्क
इत्यर्थः । तथा,—त्वन्निश्वासलते तव वामदक्षिणनासानिश्वाससधाराद्वयं तयो रति-
कामयोः प्रत्येकं मधुश्वसनजं वसन्तकालीनमलयानिलप्रभवं वायव्यं वायुदेवताकमल-
मेव वेद्मि । सुन्दरत्वाद्भूनासाद्यवयवदर्शनमात्रेण कामवशत्वं भवतीति भावः । द्विन-
लिकी, समाहारद्विगौ लीप् । वायव्यम्, 'सास्य देवता' (४।२।२४) इत्यर्थे
'वायुपुत्रपुत्रुषो यत्' (४।२।३१) इति यत् ॥ १५० ॥

पीतो वर्णगुणः स चातिमधुरः कायेऽपि तेऽयं यथा

यं विभ्रत्कनकं सुवर्णमिति कैरादृत्य नोत्कीर्त्यते ।

का वर्णान्तरवर्णना धवलिमा राजैव रूपेषु य-

स्तद्योगादपि यावदेति रजतं दुर्वर्णतादुर्यशः ॥ १५१ ॥

पीत इति ॥ हे भैमि ! वर्णेषु शुक्लादिरूपेषु मध्ये गुणो वैशेषिकादिभिर्गुणपदा-
र्थत्वेन निर्दिष्टः पीतो हरिद्राभो वर्णः, स च स एवातिमधुरो रमणीयतरः, नतु
वर्णान्तरं मधुरमित्यर्थः । यथा येन कारणेनायं पीतो वर्णस्तेऽपि काये देहे वर्तते ।
अत्युत्तमया त्वयापि शरीरे धार्यते तस्मादयमत्युत्तम इत्यर्थः । अथ च,—रूपान्त-
रापेक्षया शुक्लरूपस्यैव प्रधानत्वादन्वेषां चाप्रधानत्वाद्वर्णेषु मध्ये गुणोऽप्रधानभूतोऽपि
यो हरिद्राभो वर्णः स एवातिमधुरः । प्रधानभूत इत्यर्थः । यस्मादयं ते काये वर्तते ।
अप्रधानस्यापि केनचिदत्युत्तमेनाङ्गीकृतत्वाद्धि प्राधान्यं भवति, तथा त्वयाङ्गीकृतत्वा-
दप्रधानस्याप्यस्य प्राधान्यं युक्तमेवेत्यर्थः । अथ च,—गुणः पीत एव, नान्ये गुणाः,
पीतवर्ण एव गुणरूपः, अन्ये तु दोषरूपा इत्यर्थः । स एव चातिमधुरः । उभयत्रापि
हेतुः—यतोऽयं तव काये वर्तते तस्माद्गुणोऽतिमधुरश्चेत्यर्थः । अथ च,—ते तव

काये वर्तमानोऽयं प्रत्यक्षगम्योऽतिमधुरो रसो यथा मया पीतस्तत्तुम्बनस्थान-
 चुम्बनवशेनास्वादितः, तथा तव काये सोऽतिप्रसिद्धो वर्णगुणो गौरिमापि पीतः सादरं
 निरीक्षितः । अथ च,—हरिद्राभ इत्यर्थः । ‘चः’, ‘अपि’श्चान्योन्यसमुच्चये । सोऽति-
 मधुरो रसो यथा मया पीतः, तथायं वर्णगुणोऽपि पीत एवेति वा संबन्धः । अथ
 च,—तवातिमधुरो वर्णगुणो वर्णात्मकशब्दलक्षणो गुणो यथा पीत आस्वादितः,
 अतिमधुरा तव वाणी यथा पीतेत्यादि ज्ञातव्यम् । एवं छलेनोक्त्वा प्रकृतपीतरूपवर्णं
 एव युक्तिमाह—त्वच्छरीराश्रयं पीतवर्णं विभ्रत् कनकं चम्पकं शोभनो वर्णोऽस्य
 तत्सुवर्णमिति कैर्जनैरादृत्यादरेण नोत्कीर्त्यते नोद्धोष्यते, अपि तु—त्वदङ्गवृत्तवर्णतुल्य-
 वर्णधारणादेव चम्पकं सुवर्णमित्युचैः कीर्त्यते । अथ च,—त्वच्छरीराश्रयं पीतवर्णं धार-
 यन्नामीकरं शोभनो वर्णोऽस्येति व्युत्पत्त्या सुवर्णमिति कैर्जनैरादरेण नोद्धोष्यते, अपि
 तु—त्वच्छरीराश्रितपीतवर्णतुल्यवर्णधारणादेव सुवर्णमिति कीर्तिं लेभे इत्यर्थः । अथ
 च,—शोभनो वर्णः स्तुतिर्यस्य । त्वदङ्गवर्णं विभ्रदतितरां स्तुल्यं, नतु स्वत इति ।
 मुख्यया वृत्त्या सुवर्णमिति त्वरीयमङ्गम्, कनकं तु त्वद्वृत्तिवर्णसाम्यधारणाद्गोप्या
 वृत्त्या लोकेन कथ्यत इत्यर्थः । अत एव पीतवर्णस्य पुरस्तादप्रधानानां वर्णान्तराणां
 नीलरक्तादीनां वर्णानां वर्णना का, अपि तु—सा नैव कुत्राप्युपयुज्यते तत्कथा न
 कायैव । यावत् यतः कारणाद् यो धवलिमा शुक्लगुणः षड्विधेषु रूपेषु मध्ये राजैव
 श्रेष्ठतम एव । निर्मलत्वादभ्यर्हितत्वाद्रूपविभागवेलायां वैशेषिकैः प्रथमोच्चारितत्वाच्च
 प्रधानभूत एव । तस्य प्रधानभूतस्यापि योगात्संबन्धाद्रजतं दुष्टोऽसमीचीनो वर्णो
 यस्य तस्य भावस्तत्ता दुर्वर्णशब्दवाच्यता तद्रूपं दुर्यशोऽकीर्तिमेति । नीलादिवर्णान्तर-
 युक्तं तु दुर्वर्णतां प्राप्नोतीति किं वाच्यमित्यर्थः । यावत्सकलं रजतमिति वा । अप्रधा-
 नस्यापि पीतरूपस्य भैमीशरीरेणाङ्गीकृत्वादेवोत्तमत्वम् । तद्योगात्काश्चन सुवर्णमिति
 कीर्तिः । भैमीशरीरेणानङ्गीकृतत्वादेव चोत्तमस्यापि धवलिमोऽनुत्तमता । धवलिमा,
 वर्णवाचित्वाद्गुणवचनत्वाद्भेदमिति ॥ १५१ ॥

इदानीं नवभिः श्लोकैर्भैमीवाणीं वर्णयति—

खण्डक्षोदमृदि स्थले मधुपयःकादम्बिनीतर्पणा-

त्कृष्टे रोहति दोहदेन पयसां पिण्डेन चेतुपुण्ड्रकः ।

स द्राक्षाद्रवसेचनैर्यदि फलं धत्ते तदा त्वद्गिरा-

मुद्देशाय ततोऽप्युदेति मधुराधारस्तमप्रत्ययः ॥ १५२ ॥

खण्डेति ॥ हे भैमि ! पुण्ड्रकः स्थलेषुविशेषः पयसां पिण्डेन दुग्धानामत्यन्ता-
 भिपाकघनीभूतेन गोलकेनैव दोहदेन एवंभूते स्थले क्षेत्रे चेद्रोहति साङ्करो भवति ।
 किंभूते स्थले—खण्डः शर्कराचूर्णमेव मृन्मृत्तिका यस्मिन् । तथा,—मधु अमृतं
 माक्षिकमेव वा पयो यस्यास्तया कादम्बिन्धा मेघमालया तर्पणात् पूर्णजलत्वकरणा-
 देतोर्द्विगुणाकृष्टे । मेघमालावृष्टजलं हि क्षेत्रं पुनः कृष्यते, तादृशे समीकृते उप्तं हि
 बीजमङ्कुरार्थं पुनः पयोऽपेक्षते । तत्स्थानेऽत्र दुग्धगोलकः । दोहदेनेत्यनेन निरात-
 ङ्गमभिष्टुतिः सूचिता । अनन्तरं च प्ररूढाङ्कुरः सन् पुण्ड्रकः फलोत्पत्तिसमयपर्यन्तं
 द्राक्षाणां द्रवः पक्वफलनिष्पीडितरसस्तस्य सेचनैः कृत्वा इक्षुदण्डादपि परिणतमाधुर्या-

तिशयफलं यदि धत्ते तदा तर्हि ततोऽपि विशिष्टेक्षुफलादपि सकाशात्त्वद्विरां तव वाणीनामुद्देशाय निर्देशार्थं 'मधुर'शब्द आधारो मूलप्रकृतिर्यस्य तादृशस्तमप्रत्यय उदेति उच्यते । कीदृशमैस्या वाणीति पृष्टे उक्तविशेषणविशिष्टादिक्षुफलादपि मधुर- तमेति तदा निर्देष्टुं शक्यते इत्यतिशयने तमप् तदेव संगच्छत इत्यर्थः । एवंविशिष्टं फलं यदि भवेत्, तर्हि तदेव तावदतिमधुरं तस्मादप्यतिमधुरं वस्तु विद्यते किमिति पृष्टे निःसीममधुरतमस्यान्यस्याभावात्तमप्रत्ययान्त मधुर'शब्देन भवद्वाण्येवोत्तरत्वेन दातुं योग्या ननु विशिष्टमपीक्षुफलं, निःसीममाधुर्याभावः तमप्रत्ययानुपपत्तेः, किमुत मधुराणि द्रव्यान्तराणीति भवद्वाणीवन्मधुरतमं वस्तु किञ्चिदपि न दृष्टमिति भावः । एवंविधे क्षेत्रे यदि पुण्ड्रको रोहति, स च पयसां पिण्डेन दोहदेन, द्राक्षाद्रवसेचनैश्च दोहदेन, यदि फलं धत्त इति वा । 'कादम्बिनी मेघमाला' इत्यमरः । 'पुण्ड्रो दैत्य- विशेषेक्षुभेदयोः—' इति विश्वः । ततः स्वार्थे कन् ॥ १५२ ॥

उन्मीलद्गुडपाकतन्तुलतया रज्ज्वा भ्रमीरर्जयन्

दानान्तःश्रुतशर्कराचलमथः स्वेनामृतान्धाः स्मरः ।

नव्यामिधुरसोदधेर्यदि सुधामुत्थापयेत्सा भव-

जिह्वायाः कृतिमाह्वयेत परमां मत्कर्णयोः पारणाम् ॥ १५३ ॥

उन्मीलदिति ॥ अमृतमेवान्धोऽजं यस्य देवत्वात्, तादृशो भवन्स्मरो यदि इक्षुरस एवोदधस्तस्मात्सकाशात्तन्वां नूतनां देवासुरोत्थापितपूर्वसुधाया अन्यादृशीं सुधामात्मनैवोत्थापयेज्जिर्गमयेत्, तर्हि सा मधुरतमा सुधा मत्कर्णयोः परमां पारणा- मद्वितीयतृप्तिहेतुं भवत्या जिह्वायाः कृतिं त्वद्रसनानिर्मितां वाणीमाह्वयेत । स्पर्धापूर्व- माकारयेत् । किंभूतः स्मरः—उन्मीलनप्रकाशमानोऽतिशयितो गुडस्येक्षुरसविका- रस्य पाकस्तज्जन्या ये तन्तव इव तन्तव ऊर्ध्वोर्ध्वप्रसारितगुडनिर्गतदोरकास्त एव दैर्घ्याल्लता तयेव रज्ज्वा मन्थभ्रमणदोरकेण कृत्वा दानान्तस्तुलापुरुषदानादिमध्ये आयुरारोग्यादिफलकः श्रुतः शर्कराचलः स एव मन्था मन्दरस्तस्य भ्रमीर्भ्रमणानि अर्जयन् कुर्वन् । तया रज्ज्वा शर्कराचलरूपं मन्थानं चालयन् । अतिमधुरसामग्री- संपादितं हि मधुरतमं भवतीत्येवंविधमधुरसामग्रीकत्वान्मधुरतमापि सुधा भवद्वाणी- दुल्या भवेन्न वा, अन्या तु नैवेत्यर्थः । 'अथातः संप्रवक्ष्यामि शर्कराचलमुत्तमम् । यस्य प्रदानाद्विष्वर्कैरुद्रास्तुष्यन्ति सर्वदा ॥' इति दानखण्डे । आह्वयेत, 'स्पर्धायामाढः' (१।३।३१) इति तल् ॥ १५३ ॥

आस्ये या तव भारती वसति तल्लीलारविन्दोल्लस-

द्वासे तत्कलवैणनिकणमिलद्वाणीविलासामृते ।

तत्केलिभ्रमणार्हगैरिकसुधानिर्माणहर्म्याधरे

तन्मुक्तामणिहार एव किमयं दन्तस्त्रजौ राजतः ॥ १५४ ॥

आस्येति ॥ अयि प्रिये ! तवास्ये या भारती सरस्वती वसति । किंभूते आस्ये— तस्या भारत्या एव हस्तस्थितस्य लीलारविन्दस्यैवोल्लसन् प्रसरन् वासो गन्धो यस्मिन् ।

१ स्तःप्रश्रुत सप्त श्लोका जीवातौ नोपलब्धाः । २ 'रम्या—' इति मूलपुस्तकपाठः ।

पद्मिनीत्वात्पद्मत्तुल्यपरिमले । तथा,—तस्या एव कलो वैणो निकणः मधुरास्फुटो
बीणासंबन्धी नादस्तद्रूपं मिलत्संबन्ध्यमानं वाणीविलासरूपं वक्तव्ययादिनानाविध-
वाग्विलासरूपममृतं यस्मिन् । तथा,—तस्या एव केलिभ्रमणार्हं लीलागमनयोग्यं गैरि-
केण रक्तधातुविशेषेण रञ्जितया सुधया धवलनसाधनचूर्णद्रव्येण च चित्रादिनिर्माणं
यत्र तादृशं यद्दर्श्यं गृहं तद्रूपस्तत्तुल्योऽधरोष्ठो यस्मिन् तादृशे आस्ये पुरो दृश्यमाने
ये दन्तस्रजौ द्वे दन्तमाले राजतः शोभेते तद्रूपोऽयं पुरोदृश्यमानः तस्या भारत्या
मुक्तामणिरचितो हार एव किम्, तद्वत्ते रेजाते इत्यर्थः । सरस्वतीवीणाकणिततुल्या
तव वाणीत्यर्थः । अत्र प्राधान्येन वाणीवर्णनम्, अन्यत्प्रासङ्गिकम् । पद्मगन्धादि-
भिर्मुखे भारतीवासोऽनुमीयते । ईश्वराणां गृहं गैरिकादिविचित्रं भवति । गैरिकयुक्ता
सुधेति वा ॥ १५४ ॥

वाणी मन्मथतीर्थमुज्ज्वलरसस्रोतस्वती कापि ते

खण्डः खण्ड इतीदमीयैपुलिनस्यालप्यते वालुका ।

एतत्तीरमृदैव किं विरचिताः पूताः सिताश्चक्रिकाः

किं पीयूषमिदंपयांसि किमिदंतीरे तवैवाधरौ ॥ १५५ ॥

वाणीति ॥ हे मैमि ! ते वाणी कापि वर्णयितुमशक्यत्वाद्भोकोत्तरा, अथ च,—
अनिर्दिष्टनामा, उज्ज्वलरसस्रोतस्वती शृङ्गारसंबन्धिनी नदी, अथ च,—निर्मलजला
निर्मलजलसंबन्धिनी वा नदी । अत एव—मन्मथस्य तीर्थं कामोद्दीपिका । तथा,—
इदमीयस्य अस्या नद्याः संबन्धिनः पुलिनस्य संबन्धिनी वालुकैव इक्षुविकाररूपः
खण्डं खण्डमित्यालप्यते गीयते । तथा,—पूता निर्मलाः सिताः शुभ्राश्चक्रिकाः
शर्कराकृतचक्राणि एतस्यास्तीरस्य मृदैव धवलमृत्तिकयैव विरचिताः किम् । तथा,—
पीयूषममृतमस्याः संबन्धिनी पयांसि इदंपयांसि किम् । अस्या जलान्येवामृतत्वेनाल-
प्यन्ते किमित्यर्थः । तथा,—तवाधरावेव इदंतीरे अस्या नद्यास्तीरे उभौ तटा किम् ।
शृङ्गाररसप्रधाना कामोद्दीपिका भवद्वाणी मधुरतमेति भावः ॥ १५५ ॥

परमृतयुवतीनां सम्यगायाति गातुं

न तव तरुणि ! वाणीयं सुधासिन्धुवेणी ।

कति न रसिककण्ठे कर्तुमभ्यस्यतेऽसौ

भवदुपविपिनाम्ने ताभिराम्नेडितेन ॥ १५६ ॥

परेति ॥ हे तरुणि प्रादुर्भूतयौवने ! सुधासिन्धुवेणी सुधानदीप्रवाहरूपा तवेयं
वाणी परमृतयुवतीनां सम्यग्याथात्म्येन गातुं भाषितुं नायाति, यस्माद्धेतोस्ताभिः
कोकिलाभिरसौ त्वद्वाणी भवत्या उपविपिने स्थितो य आम्नवृक्षस्त स्मिन्स्थित्वा रसा-
लाङ्कुरास्वादेन रसिकेऽतिमधुरे, अथ च,—ममाप्येवंवाणी भवत्वेवंसामिलाषे, कण्ठे
कर्तुं कण्ठस्थां कर्तुमाम्नेडितेन पुन पुनर्घोषणेन कति वाराणांभ्यस्यते, अपि तु बहु-

१ 'स्रोतस्विनी' इति सुखावबोधास्थः पाठः । २ 'खण्डशब्दः'स्य पुंल्लिङ्गत्वात्
खण्डं खण्डम् इत्यपि पाठः' इति सुखावबोधा । ३ 'इदमुत्थपुलिनस्य' इति पाठोऽपि
सुखावबोधासंमतः ।

वारमभ्यस्यत एव । तस्मादद्यापि तासां भवद्वाणी सम्यङ्ज्ञायातीति ज्ञायत इत्यर्थः ।
कोकिलालापदपि त्वद्वाणी मधुरतमेति भावः । भिक्षाटनेन विद्याभ्यासः सुकर इति
सूचनार्थं 'परमृत'पदम् । पुमपेक्षया स्त्रीणां विशेषतस्तरुणीनामिति सूचनार्थं 'युवति'-
पदम् ॥ १५६ ॥

ऊर्ध्वस्ते रदनच्छदः स्मरधनुर्वन्धूकमालामयं

मौर्वी तत्र तवाधराधरतटाधःसीमलेखालता ।

एषा वागपि तावकी ननु धनुर्वेदः प्रिये ! मान्मथः

सोऽयं कोणधनुष्मतीभिरुचितं वीणाभिरभ्यस्यते ॥ १५७ ॥

ऊर्ध्व इति ॥ हे प्रिये ! ते ऊर्ध्वो रदनच्छद ओष्ठ एव बन्धूकमालामयं स्मर-
धनुः । तवाधराधरतटस्याधस्तनौष्ठभागस्याधःसीमायां पर्यन्तमर्यादायां वर्तमाना लेखा
सैव दैर्घ्यालता तत्र कामचापे मौर्वी । एषा तावकी वागपि मान्मथः कामसंबन्धी
कामाद्वैतप्रतिपादको धनुर्वेद एव । सोऽयं विशिष्टस्त्वद्वाणीरूपो मान्मथो धनुर्वेद
उचितं योग्यं यथा तथा कोणधनुष्मतीभिर्वीणावादनधनुर्युक्ताभिर्वीणाभिरभ्यस्यते
परमद्यापि नायातीत्यर्थः । त्वद्वाणी वीणाकणितादपि मधुरतमेति भावः । धनुर्वेदश्च
धनुर्धरैरेवाभ्यस्यते इत्यौचित्यम् । अभ्यस्यते, एतदुचितमिति वा । यत्स्वस्य नायाति
तदागमनार्थमभ्यासो ह्युचित एवेत्यर्थः ॥ १५७ ॥

स ग्राम्यः स विदग्धसंसदि सदा गच्छत्यपाङ्गेयतां

तं च स्पृष्टुमपि स्मरस्य विशिखा मुग्धे ! विगानोन्मुखाः ।

यः किं मध्विति नाधरं तव कथं हेमेति न त्वद्वपुः

कीदृङ्नाम सुधेति पृच्छति न ते दत्ते गिरं चोत्तरम् ॥ १५८ ॥

स इति ॥ हे मुग्धे सुन्दरि ! यः पुरुषः मधु किं नामेति पृच्छति प्रश्नं कुर्वाणे
जने विषये तवाधरमेवोत्तरं न दत्ते, स ग्राम्यः पामरोऽचतुरः, ननु नगरनिवास-
योग्य इत्यर्थः । तथा,—हेम किंप्रकारकमिति प्रश्नं कुर्वाणे यस्त्वद्वपुरेवोत्तरं न दत्ते,
स विदग्धानां चतुराणां संसदि सभायां सदाऽपाङ्गेयतां पङ्क्तिबहिर्भूतत्वं पातित्यं
गच्छति । तेषां पङ्क्तौ नोपवेक्ष्यते, सोऽप्यचतुर इत्यर्थः । तथा,—सुधा नाम कीदृक्
इति च प्रश्नं कुर्वाणे ते गिरं चोत्तरं न दत्ते, स्मरस्य विशिखास्त्वं च पुरुषं स्पृष्टुमपि
विगानोन्मुखा जुगुप्सायै कृतोद्यमाः, 'नीरसोऽयम्' इति जुगुप्सया तं न स्पृशन्ति न
भिन्दन्तीति किं वाच्यम्, सोऽप्यचतुर इत्यर्थः । त्वद्वाणी सुधाया अपि मधुरतमेति
भावः । अधरादिवर्णनं तु प्रासङ्गिकम् । ग्राम्यः, 'ग्रामाद्यखनौ' (४।२।९४) इति
भवार्थे यः । पाङ्गेयः, नन्यादित्वाङ्गम् ॥ १५८ ॥

मध्ये बद्धाणिमा यत्सगरिममहिमश्रोणिवक्षोजयुग्मा

जाग्रच्चेतोवशित्वा स्मितधृतलघिमा मां प्रतीशित्वमेभि ।

सूक्तौ प्राकाम्यरम्या दिशि विदिशि यशोलब्धकामावसाया

भूतीरष्टावपीशस्तददित मुदितः स्वस्य शिलाय तुभ्यम् ॥ १५९ ॥

मध्ये इति ॥ हे प्रिये ! त्वं यस्माद्वेतोर्मध्ये उदरभागे बद्धो धृतः अणिमा

१ कलिकाताशुद्रितपुस्तके तु 'आरम्यते' इति पाठो मूलेऽपि प्रतीयते ।

सौक्ष्म्यातिशयो यथा सा कृशोदरी, तथा,—गरिममहिमभ्यां गुरुत्वमहत्त्वाभ्यां सह वर्तमानं श्रोणिर्नितम्बः, वक्षोजयुग्मं च यस्याः सा गुरुस्थूलनितम्बा महोच्चकुचा च । तथा,—जाग्रत् स्फुरद्रूपं चेतसि वशित्वं जितेन्द्रियता यस्याः सा पतिव्रता । तथा,—स्मिते ईषद्धास्येऽपि धृतो लघिमाऽल्पत्वं यथा सा, अल्पहासा । तथा,—मां प्रत्युद्दिश्य ईशित्वं स्वामितामेषि मम प्राणेश्वरा । तथा,—सूक्तौ वचनचातुर्यं विषये प्राक्काम्येन प्रकारबाहुल्येन रम्या वक्रोक्त्यादिनानाप्रकारां वाणीं वक्तुं यो यथा वाञ्छति तं प्रति तथा वक्तुं त्वमेव जानासि, नान्या । तथा,—दिशि प्राच्यादौ विदिशि आग्नेय्यादौ च यशसः सौन्दर्यादिविषये कीर्तेः कीर्त्या वा कृत्वा लब्धः कामेन स्वेच्छयाऽप्रतिहतप्रसरोऽवसायो गतिर्यथा सा त्रैलोक्यप्रसरकीर्तिरेवंविधा यस्मात्, तत्तस्मात्कारणान्मुदितो हृष्ट ईश ईश्वरस्त्वां निर्माय सौन्दर्यादिना परितुष्टः सन् अणि-मादीरष्टावपि भूतीर्महासिद्धीस्तुभ्यं स्वस्य शिल्पाय त्वद्रूपाय निजनिर्माणाय अदित प्रायच्छत् । संतुष्टो हि पित्रादिरपत्यादेः स्वयंधृतमलंकारादि ददाति, तथा,—ईश्वरेण संतुष्य स्वयं धृतम् 'अणिमा, महिमा, गरिमा, लघिमा, ईशित्वम्, वशित्वम्, प्राक्काम्यम्, कामावसायिता च' इत्येवमष्टविधमैश्वर्यं तुभ्यं दत्तम् । अन्यथैतत्त्वयि कथं स्यादित्यर्थः । एवं सूक्तिः कस्याश्चिदपि नास्तीति भावः । शब्दश्लेषशक्तिच्छलेनैतत्सर्व-मुक्तमिति ज्ञेयम् । वाणीवर्णन एव तात्पर्यम्, मध्यादिवर्णनं प्रासङ्गिकम् । अणि-मादौ, गुणवचनत्वादिमनिच् । वश इन्द्रियाणां स्वाधीनत्वम्, तदस्यास्तीति वशी, तद्भावो वशित्वं जितेन्द्रियत्वम् । ईशानमीश ऐश्वर्यं तदस्यास्तीति ईशी तद्भावः ॥१५९॥

त्वद्वाचः स्तुतये वयं न पटवः पीयूषमेव स्तुम-

स्तस्यार्थे गरुडामरेन्द्रसमरः स्थाने स जानेऽजनि ।

द्राक्षापानकमानमर्दनसृजा क्षीरे दृढावज्ञया

यस्मिन्नाम धृतोऽनया निजपदप्रक्षालनानुग्रहः ॥ १६० ॥

त्वदिति ॥ हे प्रिये ! वयं त्वद्वाचः स्तुतये न पटवः, तस्मात्पीयूषममृतमेव स्तुमः । तस्यामृतस्यार्थेऽमृतनिमित्तं स पुराणादिप्रसिद्धो गरुडस्यामरेन्द्रस्य च समरः अजनि स्थाने युक्तं तदित्यहं जाने मन्ये नाम । यस्माद्धेतोरनया तव वाण्या यस्मिन्-मृते निजपदयोः प्रक्षालनैवानुग्रहो धृतः कृतः । किंभूतया—द्राक्षापानकस्य पक्व-द्राक्षासंबन्धिनः संस्कृतरसविशेषस्य मानोऽहंकारः तस्य मर्दनं खण्डनं सृजति तया । तथा,—क्षीरे दुग्धे विषये दृढा अन्येन त्याजयितुमशक्याऽवज्ञा यस्यास्तया । अथ च,—यस्मिन्पीयूषे भवद्वाक्यभूतया वाण्या स्वीयसुप्तिवन्तरूपाणां पदानां प्रक्षालना-दनु पश्चाद्ग्रहणं ग्रहः कृतोऽस्त्येव । अमृतक्षालिततयेव निर्दोषं मधुरं च त्वं वदसी-त्यर्थः । द्राक्षाक्षीरे तिष्ठतां, पीयूषादपि त्वद्वाणी मधुरतमेति भावः । प्रभोर्यस्मिन्न-नुग्रहातिशयः स एव चरणक्षालनादि करोति ॥ १६० ॥

शोकश्चेत्कोकयोस्त्वां सुदति ! तुदति तद्वाहराज्ञाकरस्ते

गत्वा कुल्यामनस्तं व्रजितुमनुनये भानुमेतज्जलस्थम् ।

बद्धे यच्चञ्जलावप्यनुनयविमुखः स्यान्ममैकग्रहोऽयं

दत्त्वैवाभ्यां तदम्भोजलिमिश्रं भवतीं पश्य मामेष्ट्यमाणम् ॥ १६१ ॥

शोक इति ॥ हे सुदति ! कोकयोर्विरहजनितः शोकः सदयत्वात्त्वां चेत्तुदति

तत्तर्हि व्याहर आज्ञापय । ते आज्ञाकरोऽहं कुल्यां गत्वा एतस्याः कुल्याया जलस्थ-
मुदकप्रतिबिम्बितं भानुं सूर्यमनस्तमस्ताभावं व्रजितुं प्राप्तुम् अस्तमगन्तुम्, यद्वा,—
अनस्तमस्ताचलप्रतियोगिभूतमुदयाचलं गन्तुमनुनये प्रार्थये । इदानीं त्वयाऽस्तो न
प्राप्तव्यः पुनरुदयाचलो वा गन्तव्य इत्येवं सूर्यं करसंपुटयोजनपूर्वं संप्रार्थ्य पुनः प्राचीं
नेष्यामीति यावत् । यदि मयाजलौ बद्धेऽप्ययं सूर्यो ममानुनये प्रार्थनायां विमुखः
स्यात्, यतः—एकः केवलो ग्रहोऽभिनिवेशो यस्य; अथ च,—मुख्यो ग्रहो ग्रह-
राजः, तत्तर्हि सूर्यार्घ्यदानसंबन्धिनमम्भोजलिमाभ्यां कोकाभ्यामेव दत्त्वा इह
प्रासादे सवर्ती प्रति पुनरेष्यमाणमागमिष्यन्तं मां पश्य । एवं कोक(शोकाप)नोदनव्या-
जेन 'बहिः संध्यामुपासीत' इति वचनात्सायंसंध्योपासनानिमित्तं बहिर्निर्गमनार्थमनुज्ञ-
याचितवानिति भावः । सुदतीत्यनेनोत्तयनन्तरमीषद्दशनकिरणप्रकाशेन मम महाना-
नन्दो जनिष्यते तदर्थं व्याहरेति प्रार्थ्यस इति सूच्यते । 'दत्त्वेव' इति पाठे—
उत्प्रेक्षा । एष्यमाणम्, गत्यर्थादीडो लटः शानच् ॥ १६१ ॥

तदानन्दाय त्वत्परिहसितकन्दाय भवती

निजालीनां लीनां स्थितिमिह मुहूर्तं मृगयताम् ।

इति व्याजात्कृत्वालिषु चलितचित्तां सहचरीं

स्वयं सोऽयं सायंतनविधिविधित्सुर्वहिरभूत् ॥ १६२ ॥

तदिति ॥ सोऽयं नलः स्वयं सायंतनं विधिं संध्याग्रिहोत्रादिकं कर्म विधित्सुः
कर्तुकामः सन् प्रासादाद्बहिरभूत्, निरगादित्यर्थः । किं कृत्वा—इतिव्याजादेवंप्रका-
रेण सूर्यानुनयसखीगवेषणमिषेण सहचरीं भैमीमालिषु सखीषु चलितं गवेषणोत्सुकं
चित्तं यस्यास्तादृशीं कृत्वा । इति किम्—हे प्रिये ! अहं सूर्यानुनयार्थं नदीं प्रति गमि-
ष्यामि, भवती च निजालीनां निजसखीनामिहात्रैव कस्मिंश्चित्प्रदेशे त्वया न द्रष्टव्य-
मिति लीनां गुप्तां स्थितिं त्वत्कर्तृकं त्वत्कर्मकं वा परिहसितं परिहासक्रीडैव कन्दो मूल-
मुत्पत्तिहेतुर्यस्य तादृशं यत्तज्जनिताय तासां सखीनामानन्दाय मुहूर्तं मृगयतां गवे-
षयत्विति । एवं तद्वचनाद्भैमी कचिल्लीनाः सखीर्गवेषयितुं निर्गता, नलोऽपि सायं-
संध्यां कर्तुं बहिर्निरगादित्यर्थः । सायंतनेत्यादिनोत्तरसर्गसंगतिः सूचिता । विधि-
विधित्सुः, 'द्वितीया—' (२।१।२४) इति योगविभागात्समाप्तः ॥ ६२ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

तस्यागादयमेकविंशगणनः काव्येऽतिनव्ये कृतौ

भैमीमर्तुचरित्रवर्णनमये सर्गो निसर्गोऽञ्जलः ॥ १६३ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ तस्य कृतौ श्रीहर्षकृते अतिशयेन नव्येऽपूर्वतरप्रमेयपरिपूर्णे
भैमीमर्तुचरित्रवर्णनं प्राचुर्येण प्रस्तुतं यत्र तादृशे काव्ये एकविंशतेः पूरणं एकविंशं
गणनं संख्यायानं यस्य, यद्वा,—एकविंशतेः पूरणी एकविंशी गणना संख्या यस्य स
सर्गोऽगात् समाप्तः ॥ १६३ ॥

इति श्रीवेदरूपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते

नैषधीयप्रकाश एकविंशः सर्गः समाप्तः ॥

द्वाविंशः सर्गः ।

इदानीं पूर्वसर्गान्तप्रस्तावितं सायंकालं वर्णयिष्यन्कविद्वाविंशं सर्गमुपक्रमते—

उपास्य सांध्यं विधिमन्तिमाशारागेण कान्ताधरचुम्बिचेताः ।

अवाप्तवान्सप्तमभूमिभागे भैमीधरं सौधमसौ धरेन्द्रः ॥ १ ॥

उपास्येति ॥ असौ धरेन्द्रो नलः सायंसंध्याप्रान्तभवेनान्तिमाशयाः प्रतीच्या
आशया दिशो रागेण रक्तवर्णेन हेतुना कान्ताया अधरचुम्बि अधरोष्ठस्सारि चेतो
यस्य तादृशः संध्यारागसदृशभैम्यधरस्मारी सन् तद्विरहासहिष्णुतया बहिरवस्थातुम-
शक्तो यत्र सा विद्यते तं सप्तमे भूमिभागे कक्षायां स्थितं भैम्याः धरं पर्वतरूपं सौधं
हर्म्यं प्रासादस्य सप्तमीमुपकारिकामवाप्तवान् । किं कृत्वा—सांध्यं संध्यासंबन्धिनं
संध्याजपादिविधिमुपास्य कृत्वा ॥ १ ॥

प्रत्युद्गजन्त्या प्रियया विमुक्तं पर्यङ्कमङ्गस्थितसज्जशय्यम् ।

अध्यास्य तामप्यधिवास्य सोऽयं संध्यामुपश्लोकयति स्म सायम् ॥ २ ॥

प्रतीति ॥ सोऽयं नलः सायंकालसंबन्धिनीं संध्यां रात्रिदिनसंबन्धिनं मुहूर्तं
भैम्याः पुर उपश्लोकयति स्म श्लोकैः स्तौति स्म । किं कृत्वा—प्रत्युद्गजन्त्या संमुख-
मागच्छन्त्या प्रियया विमुक्तम् । अङ्के मध्ये स्थिता सज्जा आस्तृता शय्या तूलिका
यत्र तं पर्यङ्कमध्यास्य स्वयमधिष्ठाय तां भैमीमप्यधिवास्य तत्रोपवेश्य । पर्यङ्कम्,
'अधिशिङ्-' (१।४।४६) इति कर्मत्वम् । अधिवास्य, प्यन्ताद्वसतेर्ल्यप् । तस्य
धात्वन्तरत्वात् 'उपान्वध्याङ्वसः' (१।४।४८) इति कर्मत्वाप्राप्तेस्तामधिवास्येत्यत्र
सामर्थ्यात्तत्रैवेति ज्ञेयम् । उपश्लोकयति, 'सत्यापपाश-' (३।१।२५) इति णिच् ।
स्मयोगे भूते लेंद्र ॥ २ ॥

विलोकनेनानुगृहाण तावद्दिशं जलानामधिपस्य दारान् ।

अकालि लाक्षापयसेव येयमपूरि पङ्कैरिव कुङ्कुमस्य ॥ ३ ॥

विलोकनेनेति ॥ हे प्रिये ! त्वं जलानामधिपस्य वरुणस्य दारान् भार्या पश्चिमां
दिशं विलोकनेनानुगृहाण कृतार्थीकुरु, तावदादौ विलोकनेनानुगृहाण, वर्णनया तु
पश्चादित्यर्थः । यावच्चन्द्रोदयादिना प्राच्यां रामणीयकं भवति तावत्संध्यारागेण कृत-
रामणीयकां पश्चिमां दिशं विलोकयेति वा 'तावत्'शब्दार्थः । जडाधिपस्य च भार्या
दुःखिता विलोकनादिनाऽनुग्रहीतुमर्हा भवतीत्युक्तिः । येयं पश्चिमा दिक् लाक्षापयसालक-
करसेन कृत्वा केनाप्यक्षालीव क्षालितेव । तथा,—कुङ्कुमस्य पङ्कैः कृत्वा केनाप्यपूरीव
पूरितेव । एवंविधा रक्ता दृश्यते, यतस्तस्माद्रमणीयामेतां विलोकयेत्यर्थः ॥ ३ ॥

उच्चैस्तरादम्बरशैलमौलेःश्रुतो रविगैरिकगण्डशैलः ।

तस्यैव पातेन विचूर्णितस्य संध्यारजोराजिरिहोज्जिहीते ॥ ४ ॥

उच्चैरिति ॥ हे प्रिये ! रविरेव गैरिकाख्यधातुविशेषसंबन्धी गण्डशैलः उच्चतरा-
दत्युज्जतादम्बरशैलस्य गगनगिरेर्मौलेः शिखरात्सकाशाच्च्युतः पतितः स्थूलपाषाण
एवाधः पतितः; अथ च,—संनिहितः, पातेनोच्चतरगिरिशिखरादधःपतनेन हेतुना
विचूर्णितस्य विशेषेण सूक्ष्मचूर्णीकृतस्य तस्यैव गैरिकगण्डशैलस्य संबन्धिनीं संध्यैव

रजोराजिः । संध्यासंबन्धी राग इत्यर्थः । इह सायंकाले पश्चिमदिशि वा उज्जिहीते उपरिष्ठात्प्रसरति । अस्तसमये सूर्यस्य रक्तत्वाद्गगनगिरिशिखराच्युतत्वाच्च गैरिकगण्ड-
शैलत्वम् । उच्चतरात्प्रदेशात्पतितो गण्डशैलश्चूर्णोभवति, चूर्णोभूतस्य च रजोराजिरूर्ध्वं
प्रसरति, तद्रजोराजिरेव संध्यारागः प्रायेणोर्ध्वं प्रसरतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अस्ताद्रिचूडालयपक्कणालिच्छेकस्य किं कुक्कुटपेटकस्य ।

यामान्तकूजोल्लसितैः शिखौघैर्दिग्वारुणी द्रागरुणीकृतेयम् ॥ ५ ॥

अस्तेति ॥ हे प्रिये ! कुक्कुटानां पेटकस्य समूहस्य यामान्ते प्रहरान्ते या कूजा
शब्दितं तद्वशादुल्लसितैः प्रकाशमानैः किंचिदुच्चोभूतैरुत्फुल्लजपाकुसुमतुल्यैः शिखानां
शिरसि रक्तचर्ममयकेसराणामोघैर्वृन्दैः किमियं वारुणी दिक् द्राक् अकस्मादरुणीकृता
रक्तीकृता । उत्प्रेक्षा । किंभूतस्य—अस्ताद्रेशूडा शिखरं सैवालयः स्थानं यस्य स
पक्कणः शबरगृहं तस्यालिः समूहस्तत्र च्छेकस्यासक्तस्य शबरैर्युहेषु संगृहीतस्य । कुक्कु-
टानां कूजनेनोन्नमितशिखरत्वं जातिः । ते च यामान्ते कूजन्ति । सायंसमये कूजनादु-
त्फुल्लशिखावृन्दसंबन्धादरुणीभवनसंभवार्थं यामान्तेत्याद्युक्तम् । ‘पक्कणः शबरालयः’,
‘गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्ते गृहकाश्च ते’ इत्यमरः । ‘पेटकं पुस्तकादीनां मञ्जू-
षायां कदम्बके’ इति विश्वः ॥ ५ ॥

पश्य द्रुतास्तंगतसूर्यनिर्यत्करावलीहैङ्गुलवेत्रयात्र ।

निषिध्यमानाहनि संध्ययापि रात्रिप्रतीहारपदेऽधिकारम् ॥ ६ ॥

पश्येति ॥ संध्यया अत्र सायंसमये चन्द्रस्य नायिकाया रात्रेः संबन्धिनः
प्रतीहारस्य दौवारिकस्य पदे अधिकारमास्पदमपि पश्य विलोकय । किंभूतया—द्रुतं
शीघ्रमस्तंगतस्य सूर्यस्य निर्यती वह्निर्निर्गच्छन्ती करावली किरणपरम्परैव हैङ्गुलं
हिङ्गुलारूपेण रज्जकरक्तद्रव्यविशेषेण रक्तं वेत्रं दण्डविशेषो यस्यास्तया । किंभूते
पदे—निषिध्यमानं निवार्यमाणप्रवेशमहो दिनं यस्मिन् । त्रिया हि दौवारिकी ह्येव
युक्तेति संध्यैव रात्रेर्दौवारिकी जातेत्यर्थः । सूर्योऽस्तमितः, दिनं गतम्, रात्रिराग-
तेति सायंसंध्यया ज्ञाप्यत इति भावः । दौवारिक्यपि हैङ्गुलवेत्रपाणिः सती प्रविशन्तं
कमपि प्रतिषेधयति । ‘तिर्यङ्करा—’ इति (पाठे-)तिर्यङ्बस्त्रिःप्रसारिणश्च ते
कराश्चेति । अहनीत्यत्र तत्पुरुषत्वाभावाद्गृजभावः ॥ ६ ॥

इदानीं संध्यानक्षत्रसंयोगं वर्णयति—

महानटः किं नु सभानुरागे संध्याय संध्यां कुनटीमपीशाम् ।

तनोति तन्वा वियतापि तारश्रेणिस्त्रजा सांप्रतमङ्ग !-हारम् ॥ ७ ॥

महानट इति ॥ अत्र हे भैमि ! महान् संध्योपासनादिविषयेऽतिप्रशस्तः,
तथा,—अटति गच्छतीत्येवंभूतः कालः स प्रकृतः सायंतनः, यद्वा,—महान्परमे-
श्वरो नटो नर्तको यस्मिन् । संध्याकाले हीश्वरो नृत्यति । स प्रकृतः सायंसंध्यासमयो
भानोः सूर्यस्य रागे लोहितिमनि सति अस्तमयानन्तरं सूर्यस्य रागमात्रेऽवशिष्टे सति
(संध्यां) संध्याकान्तिं किंचित्पीतरक्तवर्णत्वात्कुनटीं ‘नेपाली कुनटी गोला’ इत्याद्यभि-
धानात् मनःशिलारूपाम्, तथा,—ईशामपि स्वकालस्वामिनीं च, अथ च,—पितृ-
प्रसूरूपत्वाद्भक्तनुत्वाद्देवतारूपाम्, अथ च,—समृद्धिमतीं संध्याय सम्यग्विचिन्त्य

सांप्रतमिदानीं तन्वा किंचिदुद्गततया संध्यारागतिरोहितकान्तितया वा कृशया किंचि-
दुद्गयया । तथा,—वियतापि गगनरूपया लक्षणया यावद्गगनं विस्तीर्णया, यद्वा,—
आ सामस्येन व्याप्तं वियद्यया गगनव्यापिन्या च, तारश्रेण्या नक्षत्रपरम्परारूपया
स्वजा पुष्पादिमालया हारं तनोति विरचयति किं नु । यद्वा,—ताराणां शुद्धमौक्ति-
कानां श्रेणिर्यत्र तादृश्या प्रथितमौक्तिकया मालया हारविरचनं युक्तमिति संध्याकालः
संध्यामेवंविधां संचिन्त्य नक्षत्रपरम्परामेव हारं विरचयति किमित्यर्थः । संध्यारागः
क्रियानवशिष्टोऽस्ति, मुक्तातुल्यानि नक्षत्राणि च किंचिदुद्गयानि जातानीति भावः ।
तन्वा तारश्रेणिस्रजोपलक्षितेन तद्युक्तेन वियता गगनेनैव हारं तनोतीति वा । संध्या-
मेवंविधां विज्ञाय तूष्णींभूत इति न किंत्वौचित्याद्विशिष्टया तारश्रेणिस्रजा हारमपि
विरचयतीत्यर्थ इति वा 'अपि'शब्दार्थः । अथ च,—स प्रसिद्धो महानटस्ताण्डवनृत्यकर्ता
शिवो भानोः सूर्यस्य रागे सति । अस्तमितार्थे सूर्ये सतीति यावत् । तत्र संध्यासमये
मनःशिलातुल्यवर्णमचिरस्थालुत्वात्कुत्सितनर्तकीरूपां वा ईशां देवीं संध्यां सम्य-
ख्यात्वा सायंसंध्यावन्दनं कृत्वाऽष्टासु मूर्तिषु मध्ये तारापरम्परैव माला यस्यां तया
गगनरूपयापि अमूर्तयापि मूर्त्या कृत्वा इदानीं संध्यावन्दनानन्तरमङ्गहारं मुखकर-
पार्श्वायङ्गानां समतालमानं दिक्षेपं करोति किंन्विति वितर्कः । अमूर्तस्याङ्गहारकरणं
चित्रमिति विरोधार्थः 'अपि'शब्दः । न केवलं चन्द्रसर्पभोगादिभूषितयैव तन्वाङ्गहारं
करोति, किंतु वियतापि तन्वेति समुच्चयार्थो वा । ईश्वरो हि सायंसमये नृत्यति ।
भानुरागे मनःशिलातुल्यवर्णां संध्यामपीशां स्वसहचरीं पार्वतीं विचिन्त्य विशिष्टया
वियद्रूपयापि तन्वाङ्गहारं तनोति । पार्वतीसमीपेऽपीश्वरो नृत्यति ॥ ॥ अथ च,—
महानतिप्रवीणो नटः कुत्सितां नटीं नृत्तेऽनतिचतुरामपि संध्यां वयःसंधौ वर्तमानां
तरुणीं रसभावसंधौ वर्तमानां वा रसभावज्ञाम्, अत एव—सभाया अनुरागे ईशां
सभ्यानुरागजनने समर्था संचिन्त्य वियत्तुल्ययाऽतिविशालया शुद्धमौक्तिकपरम्परा-
रूपया मालयोपलक्षितया तन्वाङ्गहारं तनोति तदसांप्रतं किम्, अपि तु—रसभावादि
जनयन्त्या तया सभ्यानुरागे समुत्पादितेऽपि नृत्तकर्मकौशलेनापि सभ्यानुरागार्थं
स्वयमङ्गहारं तनोतीति युक्तमेवेत्यर्थः ॥ ॥ अथ च,—महान्तर्को वयःसंधौ
रसादिसंधौ वा वर्तमानां तथा समृद्धिमतीमपि स्त्रियं कुत्सितां नटीं नृत्तानभिज्ञां
ज्ञात्वा सभानुरागे निमित्ते विशिष्टया तन्वा स्वयमङ्गहारं तनोति तदसांप्रतं किं नु,
अपि तु तस्या नृत्यकौशलाभावाच्च तेन सभानुरज्जने सामर्थ्याभावात्सभानुरज्जनार्थं स्वय-
मेव निपुणं नृत्यतीति युक्तमेवेत्यर्थः ॥ ॥ अथ च,—अन्योऽपि महानतिसमृ-
द्धोऽटति सर्वत्र गच्छति तादृशोऽतिचञ्चलोऽतिप्रसिद्धो विटः कुनटीमपि नृत्तविद्याया-
मचतुरामपि भया कायकान्त्या कृत्वा योऽनुरागस्तद्विषये ईशां सौन्दर्यातिशयेनैव
सगमुत्पादयन्तीम्, तथा,—शैशवतारुण्ययोः संधौ वर्तमानां प्रादुर्भूतयौवनां रसभा-
वसंधिस्थत्वाद्रसभावज्ञां वा संचिन्त्य कायकान्त्यानुरागे सति कुनटीमपि तरुणीं रस-
भावज्ञां वा तथेयां संपन्नां च विचिन्त्य तवीयशरीरस्यातिविस्तृततया शुद्धमौक्तिक-
मालया हारं विरचयति, तत्रानुरक्तः संस्वस्यै मुक्ताहारं वितरतीत्यर्थः । एवमन्या

अपि योजनाः सुधियोहनीयाः । 'सभानुरागैः संधाय' इति पाठो बहुषु पुस्तके-
ष्वदृष्टत्वादुपेक्ष्यः । अटः, पचाद्यच् । संध्याम्, दिगादित्वाद्यत् । 'तार'शब्दस्य
नक्षत्रकनीनिकाभिधायित्वं दशमसर्ग एवोक्तम् ॥ ७ ॥

भूषास्थिदान्मृत्तुटितस्य नाट्यात्पश्योडुकोटीकपटं वहद्भिः ।

दिग्मण्डलं मण्डयतीह खण्डैः सायननटस्तारकराट्किरीटः ॥ ८ ॥

भूषेति ॥ हे भैमि ! तारकराट् चन्द्रः किरीटो यस्य स शंभुः सायं नटतीति
सायननटो नर्तक उद्धताच्चाट्यावृत्ताद्धेतोऽस्तुटितस्य भूषास्त्रां दाम्नो मालाया उच्छलितैः
खण्डैः शकलैस्तैरेव उडुकोटीकपटं कोटिसंख्यनक्षत्रव्याजं वहद्भिर्धारयद्भिः सद्भिरेह
सायंसमये दिग्मण्डलं मण्डयति पश्य । एतानि नक्षत्राणि न, किंतु ताण्डववृत्तिता-
स्थिमालोच्छलच्छकलान्येव दिक्षु शोभन्त इत्यर्थः । अन्योऽपि चन्द्रतुल्यकिरीटो
नृत्त्यंस्तुटितहारखण्डैः स्त्रीवृन्दं मण्डयति । 'मण्डयतीव' इति पाठे—उत्प्रेक्षा ॥ ८ ॥

कालः किरातः स्फुटपद्मकस्य वधं व्यधाद्यस्य दिनद्विपस्य ।

तस्यैव संध्या रुचिरास्त्रधारा ताराश्च कुम्भस्थलमौक्तिकानि ॥ ९ ॥

काल इति ॥ हे प्रिये ! कालः संध्यासमय एव किरातः, अथ च,—कृष्णवर्णो
हिंसकत्वान्मृत्युरूपो वा कालो गिरिमहारण्यसंचारी शबरः स्फुटानि विकसितानि
पद्मानि यस्मिन् । यद्वा,—विकसितकमलं कं जलं यस्मिन्, अथ च,—प्रकटीभूतं
शुण्डादण्डाग्रे प्रकाशमानं पद्मकं रक्तविन्दुवृन्दं यस्मिन्नादशस्य दिनरूपस्य द्विपस्य
वधं व्यधादकरोत् । तस्यैव हतस्य करिणो रुचिरा रम्या संध्यास्त्रधारा रुधिरधारा ।
ताराश्च नक्षत्राणि विदारिततवीयकुम्भस्थलमौक्तिकानि । संध्यारागो रक्तधारा ताराश्च
स्थूलमुक्ता इव शोभन्त इत्यर्थः । स्फुटपद्मकस्येति बहुव्रीहौ कप् ॥ ९ ॥

संध्यासरागः ककुभो विभागः शिवाविवाहे विभुनायमेव ।

दिग्वाससा पूर्वमवैमि पुष्पसिन्दूरिकापर्वणि पर्यधायि ॥ १० ॥

संध्येति ॥ विभुना प्रभुणा हरेण पूर्वं शिवायाः पार्वत्या विवाहावसरे संध्यया
सरागो रक्तवर्णोऽयमेव ककुभः पश्चिमाशया विभागः प्रदेशः पुष्पवर्णयुक्ता सिन्दू-
रिका रक्तवर्णं तत्संबन्धिनि तद्योगात् पुष्पसिन्दूरिकाख्ये पर्वण्युत्सवे पर्यधायि
परिहितः । यतो दिग्बलयमेव वासो यस्य तेन रक्तवस्त्रपरिधानावसरेऽपि दिग्वाससा
औचित्याद्रक्तदिग्भाग एव परिहित इत्यवैमि शङ्के । विवाहस्य चतुर्थे दिने प्रथमदिन-
परिहितानि वस्त्राणि प्रक्षालनार्थं परित्यज्य पुष्पसिन्दूरिकाख्यपर्वणि कौसुम्भादिरक्त-
वस्त्राणि बधूवरेण परिधीयन्त इति वृद्धाचारः । तत्रेशस्य दिग्बसनत्वाद्वस्त्रपश्चिमभाग
एवानेन परिहित इत्यर्थः । वर्णकभूतपुष्पस्थाने ताराः, सिन्दूरिकास्थाने संध्या-
सरागः पश्चिमदिग्भाग इति भावः ॥ १० ॥

१ 'अथ च,—महानटोऽपि संध्यां वयःसंधौ वर्तमानां कौ भुवि नटीं क्षितावद्वितीय-
नाटककर्त्रीम् । अत एव सभानुरागे ईशां संध्याय शात्वापि वियतातिविशालया तारश्रेणि-
कैजोपलक्षितया तन्वा स्वकीयवपुषा यदङ्गहारं तनोति तर्कि सांप्रतम्, अपि तु नटीनृत्या-
वसरे तस्य नृत्यं तथाविधरसाजनकत्वेनानुव्वितमेवेत्यर्थः' इति सुखावबोधः ।

प्रातःसायंसंध्योः प्राचीप्रतीच्योर्द्वयोरपि तुल्यवर्णत्वात्सायंसंध्यां रक्तपश्चिमदिश एव पुष्पसिन्दूरिकात्वं कथं वर्ण्यत इत्याक्षेपे तत्परिहारार्थं प्राच्या अपि तद्भावमाह—
सतीमुमामुद्रहता च पुष्पसिन्दूरिकार्थं वसने सुनेत्रे ! ।

दिशौ द्विसंधीमभि रागशोभे दिग्वाससोभे किमलम्भिषाताम् ॥११॥

सतीमिति ॥ हे सुनेत्रे ! सती दाक्षायणीमुमां पार्वतीं चोद्रहता परिणयता दिग्वा-
ससा हरेण पूर्वोक्तपुष्पसिन्दूरिकार्थं द्विसंधीं अभि द्वे अपि प्रातःसायंसंध्ये लक्षीकृत्य
द्वे प्राचीप्रतीच्यौ दिशावेव रागेण रक्तवर्णेन शोभा ययोस्ते, रक्तवर्णेन शोभेते इति
वा, तादृशे रक्ते उभे द्वे वसने अलम्भिषातां प्राप्ते किम् । विवाहद्वये संध्याद्वयरक्त-
दिग्द्वयमेव दिग्वसनत्वाद्वरक्तवस्त्रद्वयं शिवेन लब्धमित्यहं मन्य इत्यर्थः । शिवेन द्वे
दिशावेव वस्त्रे द्वे संध्ये लक्षीकृत्य रागेण रज्जकद्रव्येण कृत्वा ये शोभे कर्मभूते ते
प्रापिते किम् । विवाहे वस्त्रं रज्जनाय कस्यचित्करे समर्प्यते, तस्माच्छिवेन दिग्वा-
लयरूपे मम द्वे वस्त्रे भवतीभ्यां रक्तशोभे प्रापणीये इति संध्याद्वयमाज्ञप्तं सदिग्द्वयं
रक्तशोभं चकारेत्यर्थं इति वा । 'सुनेत्रि' इति पाठे—'असंयोगोपधात्'
इति निषेधान्डीष् चिन्त्यः । द्विसंधीम्, समाहारद्विगोरेकत्वे 'आबन्तो वा'
(वा० १५५७) इति स्त्रीत्वे च 'द्विगोः' (४।१।२१) इति ङीप् 'संध्या'शब्दस्य
तद्धितयदन्तत्वात् 'हलस्तद्धितस्य' (६।४।१५०) इति यलोपः । 'अभिरभागे'
(१।४।९१) इत्यभेः कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगे द्वितीया । गत्यर्थत्वादणौ कर्तुणौ
कर्मत्वं पक्षे ॥ ११ ॥

आदाय दण्डं सकलासु दिक्षु योऽयं परिभ्राम्यति भानुमिश्रुः ।

अब्धौ निमज्जन्निव तापसोऽयं संध्याभ्रकाषायमधत्त सायम् ॥ १२ ॥

आदायेति ॥ योऽयं भानुरेव मिश्रुः परिव्राट् दण्डं पारिपार्श्विकमेव वैणवयष्टि-
मादाय सकलासु दिक्षु परिभ्राम्यति, सोऽयं तापसः परिव्राट् सायंकाले अब्धौ निम-
ज्जन् पातालं प्रविशन्, अथ च,—बहुजले जलाशये स्नानं कुर्वन् संध्यायामभ्रं गगनं
तदेव कषायरक्तं वस्त्रमधत्तेव उपरि स्वस्योर्ध्वभागे, अथ च,—उच्चतटस्योपरि
दण्डस्योपरि वा निजमस्तकोपरि वा धृतवानिव । एवं यतिरपि बहुकालावस्थानस्य
निषिद्धत्वादुक्तलक्षणः सन् परिभ्रमणे काषायं वस्त्रं धारयति । काषायमिव संध्या
शोभत इत्यर्थः । 'माठरः पिङ्गलो दण्डः (चण्डांशोः पारिपार्श्विकाः)', 'मिश्रुः परिव्राट्
कर्मन्दी' इत्यमरः । काषायम्, 'तेन रक्तम्—' (४।२।१) इत्यण् ॥ १२ ॥

अस्ताचलेऽस्मिन्निकषोपलामे संध्याकषोलेखपरीक्षितो यः ।

विक्रीय तं हेलिहिरण्यपिण्डं तारावराटानियमादित द्यौः ॥ १३ ॥

अस्तेति ॥ यः सूर्यः अस्मिन्प्रतीच्यां वर्तमाने निकषोपलामे सुवर्णपरीक्षापाषाण-
तुल्येऽस्ताचले संध्याराग एव कषोलेखः घर्षणोल्लेखस्तेन परीक्षितः । इयं द्यौस्तं हेलिं
सूर्यमेव हिरण्यपिण्डं विक्रीय विनिमयेन कस्मैचिद्त्वा ताराखण्डान् वराटान् कपर्दकाना-
दित जग्राह । उत्तमं सुवर्णं रक्तपीतं भवति । तथाच रक्तपीतसुवर्णगोलकस्य निकष-

१ 'यदि द्विसंध्याम् इत्ययमेव पाठः कवैरभिमतस्ताहि 'सप्तम्येकवचनम्' इति
सुखावबोधा ।

परीक्षितसुवर्णरेखेव संध्या दृश्यते, ताराश्च वराटा इव दृश्यन्त इत्यर्थः । यौरिति लोकव्यवहारानभिज्ञत्वद्योतनार्थं ब्रीलिङ्गनिर्देशः । ब्री हि सुवर्णं दत्त्वा मूर्खतया वराटकान्गृह्णाति, धूर्तेन वक्ष्यते च । वराटकव्यवहारे देशे सुवर्णमपि दत्त्वा वराटका एव गृह्यन्ते ॥ १३ ॥

पचेलिमं दाडिममर्कविम्बमुत्तार्य संध्या त्वगिवोज्झितास्य ।

तारामयं बीजभुजादसीयं कालेन निष्ठ्यूतमिवास्थियूथम् ॥ १४ ॥

पचेलिममिति ॥ दाडिमबीजभुजा कालेन रक्तमर्कविम्बमेव पचेलिमं तरोरुपर्येव स्वयं पक्वं दाडिमं फलमुत्तार्य गगनतरोरुघोटयित्वा बीजग्रहणार्थं भित्त्वा वा संध्यारुचिस्त्वगिव अस्य दाडिमस्य पक्त्वाद्वक्त्रकृत्तिरिवोज्झिता परित्यक्ता । तद्बीजभक्षणार्थमुपरितनवीजकोशवत्संध्या पृथक्कृता । तथा,—बीजभक्षणानन्तरं तारामयं तारारूपमदसीयममुष्य दाडिमस्य अमीषां बीजानां वा, संबन्धि अस्त्रां बीजमध्यस्थश्चेतकणानां यूथं वृन्दं निष्ठ्यूतमिवोद्गीर्णमिव बीजानि भक्षयित्वा गृहीतरसं तदन्तर्गतश्चेतकणवृन्दं पुनस्थूतकृतमिव । न हि कालादन्यः सूर्यदाडिमं भक्षितुं समर्थः । अन्योऽपि दाडिममुत्तार्य तत्त्वचं परित्यज्य बीजान्याखाद्य गृहीतरसान्वीजकणांस्थूतकृत्य लज्जति ॥ १४ ॥

ताराततिर्वीजमिवादमादमियं निरष्टेवि यदस्थियूथम् ।

तन्निष्कुलाकृत्य रविं त्वगेषा संध्योज्झिता पाकिमदाडिमं वा ॥

तारेति ॥ सामर्थ्यात्कालेन कर्त्रा रविमेव तत् पकिमं दाडिमं निष्कुलाकृत्य निर्गतबीजकुलं कृत्वा बीजरूपं सारं गृहीत्वा तदीया त्वगेवैषा संध्या उज्झिता । 'वा'-शब्दः संभावनायाम् । उज्झिता किमित्याशङ्क्याह—बीजानि आदमादं भक्षयित्वा भक्षयित्वा यस्य सूर्यरूपस्य पक्वदाडिमस्य संबन्धि अस्थियूथमिवेयं ताराततिर्निरष्टेवि निष्ठ्यूता । जग्ध्वा जग्ध्वा इत्यादमादम्, अदेराभीक्ष्ये णमुल द्विवचनं च । निरष्टेवि, कर्मणि चिण् । निष्कुलाकृत्य, 'निष्कुलान्निष्कोषणे' (५।४।६२) इति डाच् । क्षेपकोऽयं श्लोकैः ॥

संध्यावशेषे धृतताण्डवस्य चण्डीपतेः पत्पतनाभिघातात् ।

कैलासशैलस्फटिकाश्मखण्डैरमण्डि पश्योत्पतयालुभिर्द्यौः ॥ १५ ॥

संध्येति ॥ हे प्रिये ! संध्यावशेषे संध्यावन्दनान्ते धृतं ताण्डवचतुस्रं येन तस्य चण्डीपतेः पदोक्षरणयोर्दृढं उत्पतनं तेनाभिघातादेतोत्पतयालुभिस्तपतनशीलैरुच्छलितैः कैलासशैलसंबन्धिस्फटिकाश्मनां खण्डैः शकलैर्द्यौरमण्डि अलंकृता पश्य । कैलासस्फटिकखण्डा एव गगने तारारूपेण शोभन्ते । उत्पतयालुभिः, 'स्पृष्टिगृहि-' (३।२।१५८) इत्याहुच् ॥ १५ ॥

१ 'तम्' इति सुखावबोधोपासमतः पाठः । २ 'पूर्वेण गतार्थत्वाद्' इत्यधिकं सुखावबोधायाम् ।

इत्थं हिया वर्णनजन्मनेव संध्यामपक्रान्तवतीं प्रतीत्य ।

तारातमोदन्तुरमन्तरिक्षं निरीक्षमाणः स पुनर्वभाषे ॥ १६ ॥

इत्थमिति ॥ स नलः पुनर्भैमी वभाषे । किभूतः—इत्थमुक्तप्रकारेण वर्णन-
जन्मना स्तुतिजातया ह्रियेवापक्रान्तवतीं निर्गतां संध्यां प्रतीत्य निश्चिन्त्यान्तरिक्षं गगनं
तारातमोभ्यां दन्तुरितं मिश्रितं निरीक्षमाणः । अन्योऽप्युत्तमो निजवर्णनजातलज्जया-
पक्रामति ॥ १६ ॥

रामेषुमर्मव्रणनार्तिवेगाद्रत्नाकरः प्रागयमुत्पपात ।

ग्राहौघकिर्मोरितमीनकम्बु नभो न भोः कामशरासनभ्रु ! ॥ १७ ॥

रामेति ॥ हे कामशरासनमेव भ्रुवौ यस्याः, भ्रूदर्शनमात्रेण कामोदयकारिणि
भैमि ! रामस्य जामदग्न्यस्य वा इषुणा मर्मणो व्रणनाद्धेदनाद्धेतोरुत्पन्ना आर्तिः पीडा
तस्या वेगादाधिक्याद्धेतोर्निजस्थाने स्थातुमशक्तः सन् भीत्या रत्नाकर एवायं प्राक्
तस्मिन्नवसरे उत्पपातोर्ध्वमगात् । नेदं नभः । यः पूर्वमुत्पतितः स इयामजलः स्फुट-
रत्नगर्भो रत्नाकर एवायं न त्वेतन्नभ इत्यर्थः । कीदृशः—ग्राहाणां जलचारिणां जन्तूनां
बौधस्तेन किर्मोरिता मिश्रिता मीनाः कम्बवः शङ्काश्च यस्मिन् । नभस्तु ग्रहसंबन्धी
ओघः शुक्रबृहस्पत्याख्यताराग्रहसमूहः ध्रुवमण्डलग्रहसंबन्धी समूहो वा तेन मिश्रितो
मीनाख्यो राशिः कम्बुः शङ्काकारविशाखानक्षत्रं च यस्मिन् । रघुनाथेन किल सेतु-
बन्धसमये शरेण समुद्रो भेत्तुमारब्ध इति तावन्मात्रेण पीडातिशयादुत्पतित इत्यु-
च्यते । परशुरामेणापि निजवसत्यर्थं समुद्रो बाणेन परास्तः सञ्चुत्पतितः । समुद्रजल-
स्यैवायं कालिमा, न तु गगनस्य । उत्पतितस्य समुद्रस्याधोदेशे स्थितानि रत्नग्राहा-
दीनि अधःस्थितेन जनेन सुखेन द्रष्टुं शक्यन्ते । मकरकर्कटादयः साक्षान्मीनादय
एव, नतु राश्यादिभूताः; शिष्टाश्च ताराः सामुद्रिकमौक्तिकान्येव, नतु तारा इत्यादि
ज्ञातव्यम् । शरासनभ्रूरिति उवङ्स्थानत्वाच्चदीत्वाभावाद्वस्त्रत्वाभावः । ह्रस्वपाठस्तु
'सहैकवंशप्रभवभ्रु' इतिवत्समर्थनीयः । यद्वा, शिष्टकविप्रयोगदर्शनाज्ज्ञातव्यः ॥ १७ ॥

मोहाय देवाप्सरसां विमुक्तास्ताराः शराः पुष्पशरेण शङ्के ।

पञ्चास्यवत्पञ्चशरस्य नास्ति प्रपञ्चवाची खलु पञ्चशब्दः ॥ १८ ॥

मोहायेति ॥ हे भैमि ! पुष्पशरेण कामेन देवानामप्सरसां च मोहायान्योन्य-
मनुरागसंजनार्थं देवादीनामुपरि वर्तमानत्वाद्विमुक्ता ऊर्ध्वं क्षिप्ताः शुभ्रपुष्परूपाः शरा
एव तारा इत्यहं शङ्के । ननु कामस्य पुष्पशरत्वेऽपि पञ्चबाणत्वात्ताराणां बहुतरत्वा-
त्कथं कामबाणत्वमित्याशङ्क्य समर्थयते—खलु यस्मात् पञ्चशरस्य नास्ति पूर्वपदत्वेन
वर्तमानः 'पञ्च'शब्दः प्रपञ्चवाची, प्रकृष्टः पञ्चो विस्तारस्त्वाचकः, नतु संख्यावाचकः ।
'पचि विस्तारवचने' इति स्वार्थेजिज्जातातोः पञ्चाद्यचि पञ्चयन्ति विस्तृता भवन्ति
पञ्चाः शरा यस्येति विग्रहः, नतु पञ्चसंख्याकाः शरा यस्येति । तस्मात्पुष्पबाणत्वं
ताराणां युक्तमेवेत्यर्थः । कस्येव—पञ्चास्यवत् 'सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यः' इति सिंहाभि-

१ 'अन्तरीक्षम्' इत्यपि पाठः, '“अन्तरीक्षान्तरिक्षे च स्फटिकस्फुटिकावपि”'- इति
खरभेदकोशप्रामाण्यादुचित एव' इति सुखावबोधः ।

धायिनि 'पञ्चास्य'शब्दे सिंहस्य पञ्चसंख्यमुखत्वाभावात् पञ्चयति विस्तृतं भवति पञ्चं विस्तृतमासं यस्यासौ पञ्चास्य इति व्युत्पत्त्या 'पञ्च'शब्दो यथा विस्तारवाची तथेति । 'व्यासः प्रपञ्चो विस्तारः' इति हलायुधः ॥ १८ ॥

नभोनदीकूलकुलायचक्रीकुलस्य नक्तं विरहाकुलस्य ।

दृशोरपां सन्ति पृषन्ति ताराः पतन्ति तत्संक्रमणानि धाराः ॥ १९ ॥

नभ इति । नक्तं विरहेणाकुलस्य पीडितस्य नभोनद्या मन्दाकिन्याः कूलमेव कुलायः स्थानं यस्य तस्य चक्रीकुलस्य चक्रवाकीसमूहस्य दृशोर्नत्रयोरपामश्रुजलानां पृषन्ति ये बिन्दवः सन्ति त एव तारका अधःस्थितैर्जनैर्दृश्यन्ते । तथा,—तासां ताराणां संक्रमणानि पुण्यक्षयवशाद्भूमिं प्रत्यागमनानि गलद्वाष्पजलानां धारा एव पतन्ति । दृशोः सन्ति चिरस्थितिमन्ति यानि बाष्पपृषन्ति तानि तारा इति वा । तत्संक्रमणानि स्थितताराप्रतिबिम्बभूतानि तत्तुल्यानि पतन्ति अधःपातीनि यानि पृषन्ति तानि धारा अश्रुप्रवाहाः । तासां ताराणां संक्रमणानि वीथयो मेषादिसंक्रान्तयो वा धारा अश्रूणां प्रवाहा इति वा । स्त्रियो हि विरहमसहमाना रुदन्ति । सन्ति, पतन्तीति च तिङन्तम्, पृषद्विशेषणं वा ॥ १९ ॥

अमूनि मन्येऽमरनिर्झरिण्या यादांसि गोधा मकरः कुलीरः ।

तत्पूरखेलत्सुरभीतिदूरमग्नान्यधः स्पष्टमितः प्रतीमः ॥ २० ॥

अमूनीति ॥ हे प्रिये ! गोधाख्यास्तारा गोधा, मकरराशिसंबन्धिन्यस्तारा मकरः, कुलीरः कर्कराशिस्तत्संबन्धिन्यस्ताराः कुलीरः, अमूनि प्रत्यक्षदृश्यामरनिर्झरिण्या मन्दाकिन्या यादांसि जलजन्तव एव इत्यहं मन्ये । गोधा मत्स्याः कर्कटका अपि जले वर्तन्ते उपरि च दृश्यन्ते । तस्माद्देवनद्या यादांस्त्वैतानीत्यर्थः । तर्धुपरिवर्तमानेन द्रष्टुं योग्याः, नत्वधःस्थितेनेत्यत आह—तस्या नाकनद्याः पूरे खेलन्तः क्रीडन्तः सुरास्तेभ्यः सकाशाद्भीत्या दूरं तलपर्यन्तं मग्नानि अत एव जलतलगामित्वादोभागे इतो भूदेशादपि स्पष्टं सुखेन जानीमः । भूभागे स्थिता अपि जलतलगामित्वाद्गोधादियादांसि व्यक्तं पश्याम इत्यर्थः । गोधाकारं ध्रुवमण्डलं, गोधा ज्येष्ठा वा ॥ २० ॥

सरस्य कम्बुः किमयं चकास्ति दिवि त्रिलोकीजयवादनीयः ।

कस्यापरस्योद्भुमयैः प्रसूनैर्वादित्रशक्तिर्घटते भटस्य ॥ २१ ॥

सरस्येति ॥ त्रिलोकीजये वादनीयो वादनार्हः सरस्य संबन्धी अयं प्रत्यक्षदृश्यो विशाखानक्षत्ररूपः कम्बुः शङ्खः दिवि चकास्ति किम् । उच्चतरप्रदेशे वादितं वाद्यं सर्वत्राकर्ण्यत इति गगने स्थाप्रितो लोकत्रयविजयवादनार्हः कामस्यैव कम्बुः किमित्यर्थः । यस्मादपरस्य कस्य भटस्योद्भुमयैस्तारारूपैः प्रसूनैः कृत्वा वादित्रशक्तिर्वाद्यनिर्माणं घटतेऽपि । सरस्यैव धनुर्वाणानां पुष्परूपत्वदर्शनात्तदीयस्यैव वाद्यस्य पुष्परूपत्वसंभावनाया युक्तत्वात् ताराकुसुमरूपः कामशङ्ख एवायं गगने शोभते, न स्वन्यदीय इत्यर्थः ॥ २१ ॥

किं योगिनीयं रजनी रतीशं याजीजिवत्पद्मममूमुहच्च ।

योगर्द्धिमस्या महतीमलग्नमिदं वदत्यम्बरचुम्बि कम्बु ॥ २२ ॥

किमिति ॥ येयं रजनी योगिनी स्त्रीपुंसयोगवती, अथ च,—शाक्तमन्त्रसिद्धा मारणोच्चाटनाद्यभिज्ञा स्त्री किम् । या रतीशं दिवा निर्जावमिव निजसंनिधेः अजीजिवत् सजीवं चक्रे । पद्मममूमुहत् पद्मानि च समकोचयत् । रात्रौ हि स्त्रीपुंसयोगे काम उद्दीप्तो भवति, पद्मानि च संकुचन्ति । अलग्नं निराधारमम्बरचुम्बि आकाशवृत्तिं तारामात्रात्मकत्वादलग्नमराशिभूतं वा इदं प्रत्यक्षदृश्यं कम्बु तारारूपः शङ्कोऽस्या रात्रियोगिन्या महतीं योगर्द्धिं योगसमृद्धिं वदति । दिवादशनाभावादिदानीं दृश्यमानः शङ्को रात्रिर्जातेति कथयति । योगशक्तिं विना निराधारं वस्तु कथं स्थापयेत् । योगिन्यपि हि मृतमपि कंचिजीवयति । कंचिच्च मोहयति मूर्च्छां प्रापयति भ्रान्तं करोति वा । तस्माद्योगिनी किमित्युत्प्रेक्षा । ‘कम्बु’शब्दस्य नपुंसकत्वमप्यस्तीति पूर्वमेवोक्तं स्मर्तव्यम् । अजीजिवत्, अमूमुहदिति, ‘णौ चङि—’ (७।४।१) इत्युपधाह्रस्वः ॥ २२ ॥

प्रबोधकालेऽहनि बाधितानि ताराः खपुष्पाणि निदर्शयन्ती ।

निशाह शून्याध्वनि योगिनीयं मृषा जगद्दृष्टमपि स्फुटाभम् ॥ २३ ॥

प्रबोधेति ॥ हे प्रिये ! प्रबोधकाले जागरणसमये, अथ च,—सम्यग्ज्ञानोत्पत्तिसमये, अहनि दिने बाधितानि सूर्यदीप्तिध्वस्तकान्तीनि, अथ च,—भ्रान्तिकारणनाशाच्चिरुपपत्तीनि, तारा नक्षत्ररूपाणि खपुष्पाणि गगनसंबन्धीनि कुसुमानि नितरां दर्शयन्ती, अथ च,—दृष्टान्तीकुर्वन्ती, शून्याध्वनि बौद्धादिशून्यवादिदर्शने विषये योगिनी तद्दर्शनरहस्यं जानती काचित्प्रव्रजितैवेयं निशा स्फुटमाभाति तादृशं दृष्टमपि प्रत्यक्षेण प्रतीयमानमपि स्थावरजङ्गमात्मकं सकलं जगन्मृषाऽसत्यमाह ब्रूते । बौद्धादिदर्शने हि ज्ञानस्यैव बहिर्घटाद्याकारत्वाज्ज्ञानातिरिक्तं सर्वं मिथ्येति तज्ज्ञा योगिन्यपि प्रपञ्चो मिथ्येति दर्शयति, तथेयमपि रात्रिरहन्यदृश्यान्पि पुष्पतुल्यानि नक्षत्राणि निजयोगाद्गगने दर्शयतीति भावः । निदर्शनं करोतीवेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा २३

एणः स्मरेणाङ्कमयः सपत्राकृतो भवद्भूयुगधन्वना यः ।

मुखे तवेन्दौ लसता स तारापुष्पालिबाणानुगतो गतोऽयम् २४

एण इति ॥ हे भैमि ! तव मुख एवेन्दावाह्यदकत्वादियुगयोगाच्चन्द्रे लसता प्रकाशमानेन, तथा,—भवद्भूयुगमेव धनुर्यस्य तेन स्मरेण तव मुखेन्दौ ‘विमतो मृगवांश्चन्द्रत्वात्संप्रतिपन्नवत्’ इत्यनुमानप्रसिद्धो योऽङ्कमयः कलङ्करूप एणो मृगः सपत्राकृतः । मुखे तच्चापदर्शनाज्जठरावस्थितपत्रस्यैव बाणस्यापरपार्श्वे निर्गमनं यथा भवति तथा व्यथितः स एव मृगस्तारापुष्पालिर्नक्षत्ररूपपुष्पपङ्क्तिस्तल्लक्षणो बाणस्तेनानुगतः सन् सहित एव पलाय्य गतोऽयं गगने दृश्यते किम् ? चन्द्रे मृगेण भाव्यम्, स चात्र नास्ति, सचापः कामश्च मुखे लसति, गगने मृगशिरो नक्षत्रं मृगाख्यं बाणाकारपुष्पतुल्यतारानुगतं दृश्यते । तर्हि कामेन विद्धोऽन्तर्गतपत्रपार्श्वबहिर्निर्गतबाणसहितो व्यथितः पलाय्य गतः, स एवायं मृगो दृश्यते किमिति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । ‘सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने’ (५।४।६१) इति डाच् ॥ २४ ॥

लोकाश्रयो मण्डपमादिसृष्टिं ब्रह्माण्डमाभात्यनुकाष्ठमस्य ।

स्वकान्तिरेणूत्करवान्तिमन्ति घुणव्रणद्वारनिभानि भानि ॥ २५ ॥

लोकेति ॥ हे भैमि ! ब्रह्माण्डमादौ सर्वस्मादपि पूर्वं सृष्टिर्निर्माणं यस्य, अथ च,—चिरकालनिर्मितं पुराणम्, मण्डपमिति आभाति तदिव शोभत इत्यर्थः । यतः—लोकानां त्रयाणामपि आश्रयः ब्रह्माण्डाधारत्वाज्जगताम् । मण्डपोऽपि लोकानामाश्रयः, तच्छायानिवासित्वाल्लोकानाम्, आश्रयनामत्वाच्च । अत एव—अस्य ब्रह्माण्डमण्डपस्य अनुकाष्ठं दिशि दिशि एतत्संबन्धिनीषु सर्वासु दिक्षु, अथ च,—एतत्संबन्धिनी काष्ठानि दारुणि लक्षीकृत्य तेषु भानि नक्षत्राणि स्वकान्तिरूपस्योत्खातरेणूत्करस्य संबन्धिनी वान्तिरुद्गारस्तद्वन्ति घुणाख्यकीटनिर्मितो व्रणदिष्टं तस्य द्वारं मुखं तन्निभानि तत्तुल्यानि घुणोत्कीर्णदारुजोयुक्तानि दारुच्छिद्रमुखानि वदन्त्यन्त इत्यर्थः । जनाश्रयनामा मण्डपोऽप्यतिजीर्णो यदा भवति तदा तवीयकाष्टेषु घुणाः पतन्ति घुणोत्कीर्णगलद्रजोयुक्तानि घुणकृतच्छिद्रमुखानि वृत्तानि श्वेतानि च दृश्यन्ते, तानीव भानि भान्तीति भावः । 'मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः' इत्यमरः । अनुकाष्ठम्, वीप्सायामव्ययीभावः, पक्षान्तरे विभक्त्यर्थे ॥ २५ ॥

इदानीं सर्वदिग्व्यापितमोवर्णनं प्राच्यादिक्रमेणोपक्रमते—

शचीसपत्न्यां दिशि पश्य भैमि ! शक्रेभदानद्रवनिर्झरस्य ।

पोल्लूयते वासरसेतुनाशादुच्छृङ्खलः पूर इवान्धकारः ॥ २६ ॥

शचीति ॥ हे भैमि ! अन्धकारः शच्याः सपत्नी दिक् प्राची तस्या वासररूपस्य सेतोः सूर्यप्रभामर्यादाया नाशात् उच्छृङ्खलो निर्गलः शक्रेभस्य दानद्रवो दानोदकं तस्य निझरः प्रवाहस्तस्य श्यामः पूर इव पोल्लूयते मृशं प्रसरति । प्राच्यां व्याप्तोतीत्यर्थः । त्वं पश्य । प्राच्यामेव चैरावतदानजलप्रवाहपूरसंभवः । जलपूरोऽपि बन्धापगमादप्रतिहतप्रसरः सन्नतितरां प्रसरति, 'बुद् सर्पणे' इत्यस्माद्भूशार्थे यद् द्विर्वचनम् ॥ २६ ॥

दक्षिणदिग्व्यापि तमो वर्णयति—

रामालिरोमावलिदिग्विगाहि ध्वान्तायते वाहनमन्तकस्य ।

यद्भीक्ष्य दूरादिव विभ्यतः खानश्वान्गृहीत्वापसृतो विवस्वान् २७

रामेति ॥ श्रीरामस्यालिः सेतुः सेतुबन्ध एव श्यामत्वाद्रोमावलिर्धस्यास्तस्या दक्षिणस्या दिशो विगाहि नितरां व्यापकम् अन्तकस्य दिक्पतित्वाद्दक्षिणदिक्स्थं तद्वाहनं महिष एव ध्वान्तायते कज्जलनीलोऽन्धकार इवाचरति । विवस्वान् सूर्यः यद्यमवाहनं दूराद्भीक्ष्य सहजाश्वमहिषवैरस्मरणाद्विभ्यतः समयान् खानश्वान् गृहीत्वापसृतः पलायित इव दक्षिणदिशि तिमिरं यममहिषवच्छोभत इत्यर्थः । अन्तकपदेन तद्वाहनस्य दारुणत्वं सूचितम्, अत एव ततोऽप्यश्वानां भयं युक्तम् । ध्वान्तायते, 'उपमानादाचारे' (३।१।१०), 'कर्तुः क्यङ्—' (३।१।११) इति क्यङन्तत्तङ् । 'सेतुरालौ त्रियां पुमान्' इत्यमरः ॥ २७ ॥

प्रतीचीव्यापि तमो वर्णयति—

पक्वं महाकालफलं किलासीत्प्रत्यगिगरेः सानुनि भानुबिम्बम् ।

भिन्नस्य तस्यैव दृषन्निपाताद्वीजानि जानामितमां तमांसि ॥ २८ ॥

पक्वमिति ॥ भानुबिम्बं प्रत्यगिगरेः प्रतीच्यां वर्तमानस्यास्ताचलस्य सानुनि कालवशात्पक्वं महाकालस्यैन्द्रवारुण्याः फलमासीत् किल, अहं मन्य इत्यर्थः । तथा,—
अहमितपक्त्वाद्वृन्तश्चयत्वादुच्चतरप्रदेशादधस्ताद् दृषदि शिलायां निपातात्तदभिधा-
ताद्देतोर्भिन्नस्य विदीर्णस्य तस्य भानुबिम्बरूपस्य महाकालफलस्य कृष्णतमानि बीजा-
न्येव तमांसि इति जानामितमां नितरां मन्ये । पर्वतादिकठिनभूषमुद्भवं जम्बीरवर्जुलं
पक्वं सदतिरक्तं कृष्णबीजं महाकालफलं ग्रहोपसर्गनिवारणार्थं गृहद्वारे वृद्धैर्लघ्यते ।
अस्तमयसमयसंबन्धात्परिणतकालं रक्तं महतः कालस्य फलभूतं च भानुबिम्बं महा-
कालफलमिव, तमांसि च विदीर्णस्य तस्य कृष्णतमानि बीजानीव प्रसरन्तीत्यर्थः ।
अन्यदिगपेक्षया प्रतीच्यां सायंसमये सूर्यसंध्यासंबन्धिनः प्रकाशस्यासन्नत्वादल्पान्ध-
कारसूचनार्थं तमासां बीजत्वेन निरूपणम् ॥ २८ ॥

उदीचीव्यापि तमो वर्णयति—

पत्युर्गिरीणामयशः सुमेरुप्रदक्षिणाद्भास्वतादृतस्य ।

दिशस्तमश्चैत्ररथान्यनामपत्रच्छटाया मृगनाभिः शोभि ॥ २९ ॥

पत्युरिति ॥ चैत्ररथं कुबेरवनं तदेवान्यन्नाम यस्यास्तादृशी पत्रच्छटा पत्रवल्ली
यस्याश्चैत्ररथाख्यवनरूपपत्रवल्लीकाया उत्तरस्यां दिशो मृगनाभिः पत्रवल्लीरचनासाध-
नभूता कस्तूरी तद्वच्छोभते एवंशीलं कृष्णतमं तमो गिरीणां पत्युर्हिमाचलस्यायश
एव । यतः—सुमेरोः प्रदक्षिणीकरणाद्भास्वता सूर्येणानादृतस्यावज्ञातस्य । हिमाद्रि-
र्यद्यपि गिरीणां पतिः, तथापि सूर्यावाहतत्वाद्धीन एव, मेरुरेव महान् । ‘अस्योद्यानं
चैत्ररथम्’ इत्यमरः ॥ २९ ॥

ऊर्ध्वदिग्वापि तमो वर्णयति—

ऊर्ध्वं धृतं व्योम सहस्ररश्मेर्दिवा सहस्रेण करैरिवासीत् ।

पतत्तदेवांशुमता विनेदं नेदिष्ठतामेति कुतस्तमिन्नम् ॥ ३० ॥

ऊर्ध्वमिति ॥ तमालश्यामलं यद्योम दिवा सहस्ररश्मेः सहस्रसंख्यैः करैः किरणैः,
अथ च,—हस्तैः ऊर्ध्वं दूरोच्चप्रदेशे धृतमिवासीत्, तन्नम एवेदं तमालश्यामलमंशु-
मता विना सायंसमये सूर्यविनाशाद् धारकेण तेन विनाशः पतत्सत् नेदिष्ठतामेतितमां
नैकव्यमेति । तमिस्रं कुतः कस्मादागतम्, अपि तु तिमिरं नाम किमपि नास्ति, किंतु
निकटीभवद्गगनमेव तमिस्रमित्यर्थः । पतद्योमैव तमिस्रं कुतो भूतौ निकटतामेति, ननु
तदतिरिक्तं तमोऽस्तीति वा, अन्यदपि प(त)त्कस्यचित्कराभ्यामूर्ध्वं धार्यते, तदभावे-
ऽथः पतत्येव । नेदिष्ठताम्, अतिशायने इष्टानि ‘अन्तिकबाढयोः—’ (५।३।६३)
इति नेदादेशः । कुतः, पक्षे सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ ३० ॥

१ ‘प्रदक्षिणं करोतीति प्यन्ताद्भावे घञ्’ इति सुखावबोधः । २ ‘यदुष्णरश्मेः’ इति
सुखावबोधसंमतः पाठः ।

अधोदिव्यापि तमो वर्णयति—

ऊर्ध्वार्पितन्युल्लकटाहकल्पे यद्योस्त्रि दीपेन दिनाधिपेन ।

न्यधायि तद्भूमिमिलह्रुत्वं भूमौ तमः कज्जलमस्खलत्किम् ॥३१॥

ऊर्ध्वेति ॥ सामर्थ्याद्विधिना ऊर्ध्वं सूर्यदीपस्यैवोपरि भागे अर्पितो न्युब्जः कज्जल-
धारणार्थमधोमुखो महान् कटाहः कर्परं तत्कल्पे तत्तुल्ये कृष्णतमे व्योम्नि अधि-
करणे प्रकाशकारिणा कज्जलधारणार्थेन दिनाधिपेनैव दीपेन करणेन यत्कज्जलं न्यधायि
न्यस्तम्, तत्कज्जलमेव तमो भूम्ना कमसंजातबाहुल्येन कृत्वा मिलद् युक्तं पतनाख्य-
कर्मकारणं गुरुत्वं यस्य तादृशं सद्भूमावस्खलत् किम् । अतिभारेण पतितं किम्? गुरु-
त्वाद्धि पतनं युक्तं, तत्कज्जलमेव भूमौ पतितं किम्? अपि तु तमो नाम न किञ्चिदि-
त्यर्थ इति वा । कज्जलमपि कर्परे घृतं क्रमेण बहु भवद्गुरुत्वादधः पतति । 'कटाहः
कर्परे तथा' इति निघण्टुः । ईषदसमाप्तौ कल्पम् ॥ ३१ ॥

ध्वान्तैणनाभ्या शितिनाम्बरेण दिशः शरैः सूनशरस्य तारैः ।

मन्दाक्षलक्ष्या निशि मामनिन्दौ सेष्या भवायान्त्यभिसारिकाभाः ३२

ध्वान्तेति ॥ ध्वान्तेनैवैणनाभ्या कस्तूर्या । तथा,—शितिना नीलेनाम्बरेण गग-
नेन, अथ च,—वक्षेण, यद्वा,—ध्वान्तैणनाभ्या कृत्वा नीलेन गगनेनोपलक्षिताः ।
तथा,—निशितत्वात्पुष्पतुल्यरूपत्वाच्चोज्ज्वलैः तारैर्नक्षत्रैरेव सूनशरस्य कामस्य शरैरुप-
लक्षिताः, अथ च,—तारैरुज्ज्वलैः पुष्पैरुपलक्षिताः । तथा,—प्रकाशभावान्मन्दाक्षै-
र्मन्दनयनैर्नरैर्लक्ष्या लक्षणीयाः, अथ च,—मन्दाक्षस्य लज्जाया विषयभूताः सलज्जाः ।
अत एवाभिसारिकाभाः खैरिणीतुल्या दिशोऽनिन्दौ चन्द्ररहितायामनुदितचन्द्रत्वा-
च्छायायां निशि मामायान्ति प्रत्यागच्छन्ति । तस्मात्सपत्नीभ्रान्त्या त्वं सेष्या भव ।
अभिसारिका अपि शुभ्रायां रात्रौ शुभ्रवस्त्राद्याभरणाः, कृष्णायां च रात्रौ कृष्णवस्त्रा-
द्याभरणाः समायान्ति, ता अपि कस्तूरीकृताङ्गरागा नीलवसनाः प्रच्छन्नघृतपुष्पाः
कामबाणपीडिताः सलज्जाः सत्यः कामुकं प्रति समायान्ति, तदीयनायिका च सेष्या
भवति, तथा दिशोऽपीत्यर्थः । सर्वा अपि दिश एकत्र मिलिता इति प्रतीतिः । तिर्य-
ग्व्यापि तमो वर्णितमनेन । 'कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका' इति ।
'मन्दाक्षमन्दाः' इति पाठे मन्दनयनानामल्पदृश्यास्तमोबाहुल्यात् । अथ च,—
तमोबाहुल्यान्मन्दाक्ष्यः, अत एव मन्दगमना इत्यर्थः । 'तार'शब्दः पूर्ववत् ।
मन्दाक्षेति पुंवद्भावः ॥ ३२ ॥

भास्वन्मयीं मीलयतो दृशं द्राक्षिथोमिलद्यञ्चलमादिपुंसः ।

आचक्ष्महे तन्वि ! तमांसि पक्ष्म श्यामत्वलक्ष्मीविजितेन्दुलक्ष्म ॥३३॥

भास्वदिति ॥ हे तन्वि कृशान्नि ! भास्वन्मयीं रविरूपां दक्षिणां दृशमस्तमय-
व्याजेन द्राक् शीघ्रं मीलयतः संकोचयतः आदिपुंसः श्रीविष्णोर्मिथोऽन्योन्यं मिलन्तौ
द्रावप्यञ्चलवूर्ध्वाधःपुटे यस्य निमीलनवशादन्योन्यसंलग्नपुटत्वाच्चिबिडरोमकम्, अत
एव श्यामत्वलक्ष्म्या विजितं नितरां पराभूतमिन्दुलक्ष्म येन तादृशं पक्ष्म नेत्रसंबन्धू-
र्ध्वाधःपुटपत्रीभूतरोमाण्येव तमांसि वयमाचक्ष्महे ब्रूमः, ननु ततोऽन्यानि तमांसी-
त्यर्थः । तिमिरव्याप्तत्वात्किमपि न दृश्यत इति भावः । पक्ष्मेति जालेकवचनम् ॥ ३३ ॥

१ 'सेष्या भवायान्त्यभिसारिकाभाः' इति पाठः ।

विवस्वतानाधिषतेव मिश्राः खगोसहस्रेण समं जनानाम् ।

गावोऽपि नेत्रापरनामधेयास्तेनेदमान्ध्यं खलु नान्धकारैः ॥ ३४ ॥

विवस्वतेति ॥ विवस्वता नेत्रमित्यपरं नामधेयं यासां ताश्चक्षुरूपा जनानां गावोऽपि स्वस्य गवां किरणानां सहस्रेण समं सह मिश्रा दिने मिलिताः सत्योऽनाधिष-
तेव नीता इव । यस्मात्तेन खलु तेनैवेदमान्ध्यं प्रकाशाभावाच्चेत्रापगमाच्च रूपाग्रहणं,
नत्वन्धकारैः कृत्वेदमान्ध्यम् । तमोवशात्किमपि न दृश्यत इति भावः । अन्येनापि
गोपालेन खगोसहस्रेण मिश्रिताः परेषामपि गावो नीयन्त इति ॥ ३४ ॥

ध्वान्तस्य वामोरु ! विचारणायां वैशेषिकं चारु मतं मतं मे ।

औलूकमाहुः खलु दर्शनं तत्क्षमं तमस्तत्त्वनिरूपणाय ॥ ३५ ॥

ध्वान्तस्येति ॥ हे वामोरु अतिसुन्दरोरु ! ध्वान्तस्य विचारणायां तमःस्वरूप-
निरूपणविषये वैशेषिकं मतं षट्पदार्थसाधर्म्यवैधर्म्यनिरूपणात्मकं कणादं दर्शनं चारु
सदुपपत्तिकं, नत्वन्यदिति मे मतं संमतम् । खलु यस्मात्कारणात् (संप्रदायविदः) तद्-
दर्शनं वैशेषिकं शास्त्रं औलूकमाहुर्वदन्ति । अत एव तमस्तत्त्वनिरूपणायानारोपित-
स्वरूपनिरूपणाय क्षमं समर्थम् । उलूकस्य घूकस्य संबन्धि दृश्यतेऽनेनेति दर्शनं नेत्रं
हि तमस्यपि षट्पटादिस्वरूपाणां याथात्म्यदर्शने समर्थं भवति । वैशेषिकमप्युलूका-
परनाम्ना कणादमुनिना प्रोक्तमित्यौलूकं दर्शनम् । ततश्चैतदपि तमस्तत्त्वनिरूपणाय
समर्थमिति युक्तमित्यर्थं इति शब्दच्छलम् । वैशेषिकदर्शने च किमिदं तमो भाव-
रूपम् अभावरूपं वेति संदेहे 'भासामभाव एव तमः' इति सूत्राविरोधेन व्योमशिवा-
चार्यादयः षट्पदार्थवैधर्म्येणाभावरूपमेव तमो न्यरूपयन् । श्रीधराचार्यास्त्वारोपितं
भूरूपमेव तम इति निर्वर्ण्य भासामभावे सत्येव तमःप्रतीतेर्भाभाव एव तम इत्युक्त-
मिति सूत्रविरोधं पर्यहार्षुः । एतदसहमानाः श्रीमदुदयनाचार्यादयः पुनर्भासामभाव-
मेव तमस्त्वेन निरणेषुः । यस्मात्तदौलूकं दर्शनं वैशेषिकादिशास्त्रं तमस्तत्त्वनिरूपणायां
क्षमं समर्थमाहुरिति वान्वयः । महत्तन्धकारे सत्यपि घटादिपदार्थजातं को वा
पश्यतीति ध्वान्तनिरूपणायां क्रियमाणायां घूकनेत्रमेव चारु सर्वेभ्योऽप्यधिकमिति
मम मतं मतं पुनःपुनः संमतमित्यर्थः । उलूकनेत्रमेव महान्धकारे घटादि विलोक-
यितुं समर्थम् । अन्यदीयनेत्राणां त्वान्वयमेव जातमिति भावः । यतो वैशेषिकं घटा-
दीन्विशेषान्वेत्ति तादृशम् । महान्धकारे घूकनेत्रमेव घटादीन्मेदेन जानाति, नत्व-
न्यदीयं नेत्रम्, तस्मात्तदेव चार्विति । तत्र वृद्धसंमत्यर्थमुत्तरार्धम् । उलूकवृत्त्या
कणानतीति कणादः, तस्य कणादस्यैवौलूक इति नाम, तेन प्रोक्तत्वादौलूकम् । 'वामं
सव्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिसुन्दरे' इति विश्वः । वामोरु, 'संहितशफ—'
इत्यादिनोळि नदीत्वाद्वस्वः । औलूकम्, 'तेन प्रोक्तम्' (४।३।१०१) इत्यण् ।
पक्षे 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इति ॥ ३५ ॥

म्लानिस्पृशः स्पर्शनिषेधभूमेः सेयं त्रिशङ्कोरिव संपदस्य ।

न किञ्चिदन्यत्प्रति कौशिकीये दृशौ विहाय प्रियमातनोति ॥ ३६ ॥

म्लानीति ॥ म्लानिस्पृशः कालिमस्पर्शिनः श्यामस्य, अथ च,—चण्डालत्वान्मा-
लिन्ययुक्तस्य निःश्रीकस्य । तथा,—अभावरूपत्वात्स्पर्शगुणनिषेधस्य भूमेः स्थानस्य,

अथ च,—चण्डालत्वादेवास्पृश्यस्यास्य तमसः राज्ञश्चिशङ्कोरिव सेयं प्रसिद्धा प्रत्यक्षेण गृह्यमाणा च संपत् बाहुल्येन स्वरूपलामः, अथ च,—राज्यसमृद्धिः कौशिकीये औलुके, अथ च,—वैश्वामित्रे दृशौ नेत्रे विहायान्यत्किंचित्प्रति अपरं किमपि वस्तु लक्ष्मीकृत्य प्रियं हितं नातनोति करोति किंतु तदीये एव नेत्रे लक्ष्मीकृत्य हितं करोति । अन्यत्प्रति किंचिदल्पमपि प्रियं नातनोतीति वा, अन्धकारे ह्युलूकनेत्रे एव पदार्थान्पश्यत इति तत्संपत्तयोः प्रिया । त्रिशङ्कोश्च संपद्विश्वामित्रस्यैव नेत्रयोः प्रिया, नान्यस्य । एतदुपाख्यानं रामायणादौ प्रसिद्धम् । कौशिकीये, 'वृद्धाच्छः' (४।२।११४) ॥ ३६ ॥

मूर्धाभिषिक्तः खलु यो ग्रहाणां तद्भासमास्कन्दितः ऋक्षशोभम् ।

दिवान्धकारं स्फुटलब्धरूपमालोकतालोकमुलूकलोकः ॥ ३७ ॥

मूर्धेति ॥ यो रविः नवानां ग्रहाणां मध्ये खलु निश्चितं मूर्धाभिषिक्तो राजा । उलूकानां लोकः सङ्घस्तस्य रवेर्भया वीर्या समास्कन्दिता नितरां पराभूता ऋक्षशोभा नक्षत्रकान्तिर्यस्मिन्नास्ति । तथा,—स्फुटमुपलब्धानि अन्येन जनेन दृष्टानि घटादिखरूपाणि यस्मिन्नादृशमपि दिवा कर्माभूतं दिनमन्धकारमेवालोकतः दिने तस्य दर्शनाशक्तेर्दिनमन्धकाररूपत्वेनैव मेने इत्यर्थः । तथा,—व्यक्तं लब्धानि घटादिरूपाणि यत्र तादृशमन्धकारमेवालोकमपश्यदर्शनसहकारिप्रकाशरूपत्वेनैव मेने । (अर्थाद्रात्रावित्यर्थः ।) अन्धकारं स्फुटलब्धरूपमित्याहृत्या योज्यम् । तेन तमसा विपरीतदृश एव भवन्तीति व्यज्यते । एवंविधमन्धकारं च स्फुटमतिप्रसिद्धं शुक्लभास्वरात्मकं लब्धं रूपं येन तादृशमालोकमेवापश्यत् । कृष्णरूपमपि तमः शुक्लभास्वरात्मकत्वेनापश्यदिति विरुद्धमित्यर्थः । अथ च,—यो ग्रहराजः सूर्यः, आक्रान्तनक्षत्रलक्ष्मीकां तद्भासं सूर्यदीप्तिमेवायमुलूकलोको दिवा दिनेऽन्धकारमपश्यत् । रात्रौ चान्धकारमालोकमपश्यत् । दिने सूर्यालोक एव तमः, रात्रौ च तम एव सूर्यालोक इति ददर्शेत्यर्थः । कीदृशीं तद्भासम्—कीदृशमन्धकारम्—स्फुटमुपलब्धानि घटादिरूपाणि यस्यामन्यजनेन तादृशीम्, स्फुटं संजातस्वरूपलाभं चेत्यन्धकारस्य नपुंसकत्वाच्चपुंसकैकशेषैकवद्भावेन वा व्याख्येयम् । सूर्यदीप्त्याऽसमास्कन्दिताऽपराभूता नक्षत्रलक्ष्मीर्यत्र तम्, अन्धकारविशेषणं वा । रात्रौ सूर्यदीप्तेरभावादतिरस्कृतनक्षत्रशोभमित्यर्थः । सूर्यदीप्तेरेव समास्कन्दनसामर्थ्यात्तमसैव रात्रौ यतिरस्करणं तेन नक्षत्रशोभा यस्मिन्निति वा इत्यादिव्याख्यानानि ज्ञातव्यानि । "लक्ष्मीम्" इति पाठे—नदीत्वेऽपि समासान्तविधेरनित्यत्वात्कवभावः । 'मूर्धाभिषिक्तो राजन्यः', 'अन्धकारोऽन्नियाम्' इत्यमरः ॥ ३७ ॥

दिने मम द्वेपिणि कीदृशेषां प्रचार इत्याकलनाय चारीः ।

छाया विधाय प्रतिवस्तुलभाः प्रावेशयत्प्रष्टुमिवान्धकारः ॥ ३८ ॥

दिन इति ॥ अन्धकार इत्याकलनाय सामस्येन ज्ञानार्थं प्रतिवस्तुलभाः पदार्थ-

१ 'ऋक्षलक्ष्मि इत्यत्र (पाठे) दिवाविशेषणत्वपक्षे क्रियाव्ययविशेषणानां कृतवत्वमेकवचनान्तत्वं च वाच्यम् इति जीवत्वे हस्तः इति सुखावबोधा ।

मात्रसंबन्धाः प्रतिच्छाया एव चारीर्गुढार्थवेदिकाश्चारनारीः विधाय चारपदं ताभ्यो दत्त्वा दिनं प्रति संप्रेष्य समागतास्तास्तत्रत्यवृत्तान्तं प्रष्टुमिव पुनः प्रावेशयत् । निज-
नैकत्वमित्यर्थात् । इति किम्—ममान्धकारस्य द्वेषिणि मामसहमाने दिने विषये एषां
वस्तूनां कीदृक् प्रचारो विहरणं ज्ञेहादिव्यवहारश्चेति । दिवा प्रतिपदार्थसंबन्धाच्छाया
एव रात्रौ समागत्य मिलिता निजस्वामिनमन्धकारं प्राविशन् । रात्रौ हि प्रकाशाभावे
छाया अन्धकारेण सहैकीभवतीति तत्संबन्धादेव महानन्धकारः प्रतीयत इति भावः ।
एतेन प्रतिच्छायापि तम एवेति वर्णितम् । अन्योऽपि रात्रौ लोकस्थितिं ज्ञातुकामः
स्त्रीणां सर्वत्र प्रवेष्टुं शक्यत्वाच्चारनारीः संप्रेष्य तत्रत्यं वृत्तान्तं विचार्य समागतास्ताः
प्रष्टुमात्मसविधं प्रवेशयति । छाया एव चारीः प्रतिवस्तुलमा विधायेति वा । चार-
पदं दत्त्वा पदिनः प्रत्येकं प्रेषयामास । अत एव ता दिने प्रतिवस्तुलमा दृश्यन्त इति
वा । चारीः, पुंयोगान्धीषू ॥ ३८ ॥

इदानीं चन्द्रोदयं वर्णयितुमुपक्रमते—

ध्वान्तस्य तेन क्रियमाणयेत्थं द्विषः शशी वर्णनयाऽथ रुष्टः ।

उद्यन्नुपाश्लोकि जपारुणश्रीर्नराधिपेनानुनयेच्छयेव ॥ ३९ ॥

ध्वान्तस्येति ॥ तेन नराधिपेन नलेन इत्थं क्रियमाणया द्विषः शत्रुभूतस्य
ध्वान्तस्य वर्णनया रुष्टः क्रुद्ध इव जपाकुसुमवदरुणा श्रीर्यस्य स उद्यन्नुदयं प्राप्नुवन्
शशी तेनैव राज्ञाथानन्तरमनुनयेच्छयेव प्रसादनवाञ्छयेवोपाश्लोकि श्लोकैः स्तोतुमा-
रम्भि । अन्योऽपि वैरिवर्णनया रुष्टः सन्नरुणो भवति, तत्परिहारार्थमुदितः सन् वर्ण-
केन प्रसादनार्थं स्तूयते । प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । 'इव'शब्दस्योभयत्र योजना वा । उपा-
श्लोकि, 'सत्या-' (३११।२५) इति णिजन्तात्कर्मणि चिष्ण ॥ ३९ ॥

पश्यावृतोऽप्येष निमेषमद्रेरधित्यकाभूमितिरस्करिण्या ।

प्रवर्षति प्रेयसि ! चन्द्रिकाभिश्चकोरचञ्चुलुकप्रमिन्दुः ॥ ४० ॥

पश्येति ॥ हे प्रेयसि प्राणप्रिये ! एष इन्दुश्चन्द्रिकाभिश्चकोराणां चन्द्रिकास्रवद-
मृतपायिनां पक्षिणां चञ्चु एव चुलुकास्तान्पूरयित्वा प्रकर्षेण वर्षति सुधामित्यर्थात् ।
थावता चकोरचञ्चुपूरणं भवति तावत्प्रमाणं वर्षतीत्यर्थः । त्वं पश्य । किंभूतः—अद्रे-
रुदयाचलस्याधित्यकाभूम्योर्ध्वशिखरेणैव तिरस्करिण्या जवनिकया निमेषलक्षणमत्य-
ल्पकालमावृतोऽपि सन् । संपूर्णानुदितोऽपि प्रथमचन्द्रिकाभिरेव चकोराणामानन्दं
करोति, किं पुनरुदितः सन्निति भावः । अन्योऽप्युपकारी दूरस्थोऽप्युदयोन्मुखोऽन्ये-
षामुपकरोति । चुलुकप्रम्, 'वर्षप्रमाणे-' (३१४।३२) इत्यादिना पूरणेमुल्,
लकारलोपश्च ॥ ४० ॥

ध्वान्ते द्रुमान्तानभिसारिकास्त्वं शङ्कस्व सङ्केतनिकेतमाप्ताः ।

छायाच्छलादुज्झितनीलचेला ज्योत्स्नानुकूलैश्चरिता दुकूलैः ॥ ४१ ॥

ध्वान्त इति ॥ हे प्रिये ! त्वं चन्द्रोदयात्पूर्वं ध्वान्ते सति द्रुमान्तान् तरुनिकट-
देशानेव वृक्षाधोभागानेव संभोगार्थं कामुकदत्तं संकेतनिकेतमाप्ताः प्राप्ता अभिसारिकाः
स्त्रैरिणीः शङ्कस्व संभावय । तथा,—इदानीं चन्द्रोदये सति वृक्षाधोभागवर्तिच्छाया-

च्छलादुज्झतं पूर्वं धृतं तमोनुकूलं नीलं चेलं वन्नं याभिस्तादृशीः सतीः सवर्णत्वा-
ज्योत्स्नानुकूलैश्चन्द्रिकानुगुणैर्धवलतरैर्दुकूलैरुपलक्षिताः सतीश्चलिताः संभोगं कृत्वा
खगृहं प्रति पुनः परावृत्तास्त्वं संभावय । तमसि सत्येव केनापि न ज्ञातव्यमिति बुद्ध्या
नीलं वन्नं परिधाय संकेतस्थानमागताः, चन्द्रोदये पुनर्नीलवन्नपरिधाने पूर्ववद्भीत्या
तत्तत्रैव विहाय श्वेतं दुकूलं सवर्णत्वात्परिधाय परावृत्ताः केनापि न ज्ञाताः । 'नील-
चोलाः-' इति पाठे—चोलः कूर्पासः ॥ ४१ ॥

त्वदास्यलक्ष्मीमुकुरं चकोरैः स्वकौमुदीमादयमानमिन्दुम् ।

दृशा निशेन्दीवरचारुभासा पिबोरुं रम्भातरुपीवोरुं ॥ ४२ ॥

तदिति ॥ हे रम्भातरुवदतिपीवरावूरु यस्यास्तत्संबुद्धिः, त्वं निशयामिन्दीवरं
नीलोत्पलं तद्वच्चावीं भा यस्यास्तया दृशा उरु सादरमिन्दुबिम्बं विलोकय ।
किंभूतम्—तवास्यलक्ष्म्या मुखशोभाया अवलोकनार्थं मुकुरं दर्पणमिव । तथा,—चकोरैः
प्रयोज्यैः कौमुदीमादयमानं निजकौमुदीं चकोरान् पाययमानम् । उदिते चन्द्रे चकोराः
सानन्दा जाताः, नीलोत्पलानि च विकसितानीति भावः । एतेनेन्दोः परोपकारित्वं
सूचितम् । विकसितेन्दीवरतुल्यया दृशा पिबेल्यनेन चन्द्रोदये हीन्दीवरं विकसति, त्वं
चैवंभूतया दृशा यदा चन्द्रमवलोकयिष्यसि, (तदा) जनस्त्वद्दृशं चन्द्रावलोकनविक-
सितमिन्दीवरमेवैतदिति ज्ञास्यतीति सूचितम् । दिवा संकोचादसादृश्यमितीन्दीवरस्य
विकसितत्वद्योतनार्थं 'निशा'पदम् । चकोरैः, 'गतिबुद्धि-' (१।४।५२) इति कर्मत्व-
प्राप्तावपि 'आदिखाद्योर्न' (वा० १।१०९) इति प्रतिषेधात्कर्तरि तृतीया । आदयमानं,
निगरणार्थत्वात्परस्मैपदप्राप्तावपि 'अदेः प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति निषेधात् 'णिचश्च'
(१।३।७४) इति तद्ध् ॥ ४२ ॥

असंशयं सागरभागुदस्थात्पृथ्वीधरादेव मथः पुरायम् ।

अमुष्य यस्मादधुनापि सिन्धौ स्थितस्य शैलादुदयं प्रतीमः ॥ ४३ ॥

असंशयमिति ॥ पुरा पूर्वं सागरभाक् समुद्रगर्मस्थोऽयं चन्द्रः मथो दण्ड-
भूतात्पृथ्वीधरात्पर्वतान्मन्दराद्रेव हेतोरुदस्थादुत्पन्न इति असंशयं निश्चितम् । पुरा-
णादौ यदेवं श्रूयते तत्सत्यमित्यर्थः । पुरा उदस्थात्प्रथमसंभवावसरे तस्मादेव समु-
त्थित इति वा । तत्र हेतुमाह—यस्माद्धेतोरधुनापि संभवान्तरावसरेऽपि सिन्धौ
स्थितस्य सागरगर्मस्थस्याप्यमुष्य चन्द्रस्य शैलादुदयाचलादेवोदयमुत्पत्तिं प्रतीमो
जानीमः । प्रत्यहं सागरस्थस्याप्यस्याचलोत्पत्तिशीलत्वरूपलिङ्गदर्शनात्समुद्रमथने
प्रथमसंभवावसरेऽप्ययमचलादेवोत्पन्न इति निश्चिनुम इत्यर्थः । उदयाचलशिखरं
चन्द्रोऽतिक्रामतीति भावः ॥ ४३ ॥

निजानुजेनातिथितामुपेतः प्राचीपतेर्वाहनवारणेन ।

सिन्दूरसान्द्रे किमकारि मूर्ध्नि तेनारुणश्रीरयमुज्जिहीते ॥ ४४ ॥

निजेति ॥ निजानुजेन एकस्मात्सिन्धोरुत्पन्नतयाऽस्माच्चन्द्रात् पश्चाज्जातेन कनी-
यसा भ्रात्रा प्राचीपतेरिन्द्रस्य वाहनवारणेन प्राच्यां स्थितेनैरावतेनातिथितामुपेतः

१ 'उरुः पृथुतरो यो रम्भातरुः' इति सुखावबोधा । २ 'पीवोरुः' इति काल्पितः
पाठ इति सुखावबोधा ।

प्राप्तः । प्राच्यामुदितत्वात्तत्सविधं प्राप्तः सन्नयं चन्द्रोऽग्रजत्वात्सिन्दूरेण सान्द्रे मूर्ध्नि
अकारि कृतः किम् । गौरवाच्चमस्कारपूर्वं शिरस्यारोपितः किमित्यर्थः । तेन सान्द्र-
सिन्दूरशिरःस्थापनेन हेतुना लग्नसिन्दूरवशादयमरुणश्रीरारक्तशोभः उज्जिहीते उदेति ।
उज्जिहीते किमिति वा । उदितश्चन्द्रः सिन्दूररक्तो दृश्यत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

यत्प्रीतिमद्भिर्वदनैः स्वसाम्यादचुम्बि नाकाधिपनायिकानाम् ।

ततस्तदीयाधरयावयोगादुदेति बिम्बारुणबिम्ब एषः ॥ ४५ ॥

यदिति ॥ वृत्तत्वाद्विगुणयोगेन स्वसाम्यात्प्रीतिमद्भिर्नाकाधिपत्येन्द्रस्य नायिकानां
वदनैर्यद्यस्मात्स्वसविधमागत एष चन्द्रोऽचुम्बि चुम्बितः, तस्मादेतौस्तस्माच्चुम्बनाद्वा
तदीयानां देवेन्द्रनायिकानामधरेषु न्यस्तौ यावोऽलक्तकस्तस्य योगात्संबन्धादेतो-
र्बिम्बवत्पक्वबिम्बीफलवदरुणं बिम्बं मण्डलं यस्य तादृश उदेति । अन्योऽपि समानः
सखा सविधमागतः सन् सख्या प्रीत्या चुम्ब्यते । मुखैरिति बहुवचनेन तत्र प्रदेशे
युगपदेव चुम्बनाद्बहुलयावकयोगात्सकलस्यापि चन्द्रबिम्बस्य रक्तत्वं युक्तमिति सूचि-
तम् ॥ ४५ ॥

विलोमिताङ्गोत्किरणादुरुहदृगादिना दृश्यविलोचनादि ।

विधिर्विधत्ते विधुना वधूनां किमाननं काञ्चनसञ्चकेन ॥ ४६ ॥

विलोमितेति ॥ विधिर्ब्रह्मा विधुना चन्द्रेणैव काञ्चनस्य सञ्चकेन बिम्बकेन कृत्वा
वधूनामतिरमणीयमाननं विधत्ते किम् ? यतः किंभूतेन—विलोमितः पराङ्मुखः कृतः
स्वप्रभया जितः अङ्कः कलङ्को येन तादृशादुत्कृष्टादतितेजस्विनः किरणादेतोर्दुरुहो
दुस्तर्क्यो दृगादिर्नेत्राद्यवयवो यस्य, अथ च,—विपरीतीकृतानामङ्कानां नेत्रादिनिर्मा-
णार्थं निम्नोन्नतांश्चिह्नस्थानानामुत्किरणं संघटनं तस्मादेतोः साक्षादलक्ष्यनेत्रकर्ण-
नासिकाद्यवयवेन । आननं तु साक्षाद्दृश्या विलोचननासाकर्णाद्यवयवा यस्य
तादृशम् । तस्माद्ब्रह्मा स्त्रीमुखं चन्द्ररूपेण महाराष्ट्रभाषया ठसाख्येन स्वर्णस्य सञ्चकेन
निर्ममे । सञ्चके हि निष्पाद्यस्य वस्तुनो निम्नोन्नतभागा विपरीता एवोत्कीर्यन्ते । तत्र
च नेत्राद्यवयवा दुर्ज्ञेया भवन्ति, तन्निर्मिते मुखे च दृश्या भवन्ति, तस्मादेवं तर्क्यन्त
इत्यर्थः । उदितमात्रश्चन्द्रोऽत्युत्तमसुवर्णसञ्चकवद्रक्तो दृश्यत इति भावः । उत्तमं सुवर्णं
रक्तवर्णं भवति । आननमिति जालेकवचनम् ॥ ४६ ॥

अनेन वेधा विपरीतरूपविनिर्मिताङ्गोत्किरणाङ्गकेन ।

त्वदाननं दृश्यदृगाद्यलक्ष्यदृगादिनैवाकृत सञ्चकेन ॥

अनेनेति ॥ वेधाः विपरीतरूपं यथा तथा विनिर्मितमुक्तविधमङ्गोत्किरणं यत्र
तादृशमङ्गं यस्य तेन । तथा,—अलक्ष्यदृगादिनानेन चन्द्रेणैव सञ्चकेन दृश्यं सुन्दर-
तरम्, अथ च,—प्रत्यक्षदर्शनयोग्यं दृगादि यस्य तादृशं त्वदाननमकृत । त्वदानन-
मेवाकृतं न त्वन्याननमिति वा । अयमेवात्र श्लोके विशेषः । अयं श्लोकः क्षेपकः ॥

अस्याः सुराधीशदिशः पुरासीद्यदम्बरं पीतमिदं रजन्या ।

चन्द्रांशुचूर्णव्यतिचुम्बितेन तेनाधुना नूनमलोहितायि ॥ ४७ ॥

अस्या इति ॥ हे मैमि ! अस्याः सुराधीशस्येन्द्रस्य दिशः यदिदमम्बरं गगनं
चञ्चं च पुरा चन्द्रोदयात् पूर्वं रजन्या रात्र्या हरिद्वया च पीतं तमोव्याप्तत्वाददृश्यं

पीतवर्णं चासीत्, तेनाम्बरेण गगनेन वस्त्रेण चाधुना चन्द्रोदये चन्द्रांशूनां चूर्णेः
ऋक्षसूक्ष्मतेजोलेशैः कर्तुमिर्व्यतिबुम्बितेनातितरां स्पृष्टेन सता चन्द्रांशुवच्छुभ्रतरेण
चूर्णेन ताम्बूलसाधनचूर्णद्रव्येण स्पृष्टेन सता नूनमलोहितायि आरक्षीभूतम् । यत्त-
मसा पूर्वं नीलमभूत्तदेवेदानीमुद्यच्चन्द्रालोहितकरसंस्पर्शाद्रक्तं जातमित्यर्थः । हरि-
द्रया पीतवर्णं वस्त्रं चूर्णेन युक्तं सद्रक्तं भवति । देवेन्द्रन्नियाश्च वस्त्राणि नाना-
वर्णानि युक्तानि । चन्द्रांशव एव चूर्णमिति वा । अलोहितायि, लोहितादि-
क्यषन्ताद्भावे चिण् ॥ ४७ ॥

तानीव गत्वा पितृलोकमेनमरञ्जयन्त्यानि स जामदग्नयः ।

छित्त्वा शिरोऽस्त्राणि सहस्रबाहोर्विस्त्राणि विश्राणितवान्पितृभ्यः ४८

तानीति ॥ सोऽतिवीरो जामदग्नयः सहस्रबाहोः शिरश्छित्त्वा विस्त्राण्यामगन्धीनि
यान्यस्त्राणि रक्तानि पितृभ्यो जमदग्न्यादिभ्यो विश्राणितवानन्दत्तवान् । यै रक्तैः प्रति-
ज्ञातं पितृतर्पणं कृतवान् । तान्येव रक्तानि मन्त्रबलात्पितृलोकं गत्वा प्राप्य पितृ-
लोकाधीन(श)मेनं चन्द्रमरञ्जयन् रक्तं चकुरिव । 'चन्द्रो वै पितृलोकः' इति श्रुतेः ।
चन्द्रो रक्तवर्णो दृश्यत इति भावः । परशुरामः सहस्रार्जुनं हत्वा तदीयै रक्तैः
पितृतर्पणं कृतवानितितीतिहासः । 'विस्त्रं स्यादामगन्धि यत्' इत्यमरः ॥ ४८ ॥

अकर्णनासस्त्रपते मुखं ते पश्यन्न सीतास्यमिवाभिरामम् ।

रक्तोस्त्रवर्षा बत लक्ष्मणाभिभूतः शशी शूर्पणखामुखाभः ॥ ४९ ॥

अकर्णेति ॥ हे प्रिये ! शशी सितास्यमिवाभिरामं कर्णादिकृतशोभं ते मुखं
पश्यन्सन्न त्रपते न लज्जते बत चित्रम् । किंभूतः—न विद्यते कर्णनासं स्वभावादेव
यस्य सः । तथा रक्ता आरक्ता उस्त्राः किरणास्तद्वर्णस्त्रीलः, शोणश्चासौ किरणवर्षा
च तादृशो वा । तथा,—लक्ष्मणा कलङ्केनाभिभूत आक्रान्तमध्यः, अत एव शूर्पण-
खाया रावणभगिन्या मुखवदाभा यस्य स तद्वदनतुल्यः । एषु लज्जाकारणेषु सस्त्रपि
न लज्जते तच्चित्रमित्यर्थः । त्वन्मुखं पश्यन्नप्युदयलेखं, खं प्रकाशयति च, तस्मादेवं
न लज्जते इति ज्ञायते । अन्यो ह्यकर्णनासो लज्जते, अयं तु तादृशोऽपि न लज्जतं
इत्यपि चित्रमेव । शूर्पणखामुखमपि लक्ष्मणेन पराभूतं छिन्नकर्णनासत्वाद्गुहिरवर्षि
सद्राममभि लक्ष्मीकृत्य वर्तमानम्, अत एवाभि भयरहितं च, सीतामुखं पश्यदपि न
लज्जते, तदनन्तरमपि प्रौढिवादप्रकटनात् 'अभि'शब्दस्यावृत्तिः कार्या । 'लक्ष्म'-
शब्दो नान्तः, पक्षेऽकारान्तः ॥ ४९ ॥

आदत्त दीपं मणिमम्बरस्य दत्त्वा यदस्मै खलु सायधूर्तः ।

रज्यनुषारद्युति कूटहेम तत्पाण्डु जातं रजतं क्षणेन ॥ ५० ॥

आदत्तेति ॥ हे भैमि ! सायंकालरूपो धूर्तो यद् रज्यनुषारकाले रक्षीभवंस्तुषार-
द्युतिश्चन्द्र एव लेपवशाद्रज्यत् कूटहेम कृत्रिमं सुवर्णमस्मै गगनाय मूल्यरूपेण दत्त्वा
दीपं प्रकाशमानमम्बरस्य मणिं सूर्यमादत्त जग्राह । तदलीकं हेम क्षणमात्रेण पाण्डु
शुभ्रं रजतं खलु रूप्यमिव जातम् । धूर्तो हि रूप्यं लेपादिभिरुपलितं सुवर्णाकृत्य
ददाति, वस्त्रान्तरस्थमपि प्रसरद्दीप्तिकं रत्नं च गृह्णाति । उदयानन्तरमतिक्रान्तकियत्का-
लत्वाद्गणिमानं परित्यज्य चन्द्रो रूप्यवद्भवलो जात इति भावः । घबन्तोऽत्र 'साय'-
शब्दः 'साय'शब्दसमानार्थः ॥ ५० ॥

बालेन नक्तंसमयेन मुक्तं रौप्यं लसद्विम्बमिवेन्दुविम्बम् ।

भ्रमिक्रमादुज्जितपट्टसूत्रनेत्रावृत्तिं मुञ्चति शोणिमानम् ॥ ५१ ॥

बालेनेति ॥ हे प्रिये ! रौप्यं राजतं रजतमयं लसद्विलसमानं डिम्बं बालक्रीडा-
साधनं भ्रमरकमिवेन्दुविम्बं कर्तुं भ्रमिक्रमाद्भ्रमणपरिपाट्या, अथ च,—ऊर्ध्वदेशगम-
नक्रमेणोज्जिता त्यक्ता या पट्टसूत्रस्य नेत्रं दोरकस्तत्कृता आवृत्तिर्वेष्टनं तद्रूपम्, अथ
च,—पट्टसूत्रजालिकावत् चन्द्रावरणं येन तं शोणिमानं रक्तिमानं मुञ्चति । किंभूतमु-
भयम्—नक्तंसमयरूपेण बालेन, अथ च,—बालेन प्रदोषरूपेण, रात्रिसमयेन मुक्तं
भ्रमणार्थं करात् कृतमोचनम्, अथ च,—उद्गीर्णं जनितोदयम् । शिशुक्रीडासाधनं
हि भ्रमरकं काष्ठमयं भवति । ईश्वराणां च डिम्बं समृद्धतिशयाद्राजतं पट्टसूत्रवलि-
तदोरकसंसनात्तत्संबन्धजातं रक्तिमानं मुञ्चति । तथेदं चन्द्रविम्बमपीत्यर्थः । इदानीं
चन्द्रो धवलो जात इति भावः । 'नेत्रावृत्तेः—' इति पाठे—भ्रमिक्रमादेतोरुज्जिता
या पट्टसूत्रनेत्रावृत्तिस्तस्या हेतोः शोणिमानं मुञ्चति । उज्जिता डिम्बेनैव पट्टसूत्रने-
त्रावृत्तिर्यत्र तादृशाभ्रमिक्रमादेतोरिति वा डिम्बं ललडिम्बमिति वा गौडदेशभाषायां
भ्रमरकस्य संज्ञा । महाराष्ट्रभाषायां कान्यकुब्जभाषायां च 'भवरा' इति संज्ञा ।
रौप्यं, संबन्धे विकारे वाण् । 'नेत्रं मन्थगुणे वस्त्रे' इत्यभिधानात् 'नेत्र'शब्दो
यद्यपि मन्थवेष्टनगुणे मुख्यः तथाप्यत्र गुणमात्रपर इति ज्ञेयम् ॥ ५१ ॥

ताराक्षरैर्यामसिते कठिन्या निशालिखद्भ्योऽस्त्रि तमःप्रशस्तिम् ।

विलुप्य तामल्पयतोऽरुणेऽपि जातः करे पाण्डुरिमा हिमांशोः ॥ ५२ ॥

तारेति ॥ निशाऽसिते श्यामे व्योम्नि गगन एव कञ्चलादिलिप्तश्यामलपट्टिकायां
कठिन्याः शुभ्रधातुविशेषस्य संबन्धिभिस्ताराक्षरैः शुभ्रैरक्षरैरिव नक्षत्ररूपैरक्षरैः कृत्वा
यां तमःप्रशस्तिं तमोवर्णनश्लोकादिलिपिमलिखत् । ताराक्षरैरुपलक्षितां यां तमः-
प्रशस्तिं रात्रिः कठिन्यालिखदिति वा । तां लिपिं विलुप्य प्रोञ्चयाल्पयतः परिमेयता-
राक्षरां कुर्वतो हिमांशोरुणेऽपि करे किरणे, अथ च,—पाणौ, पाण्डुरिमा जातः ।
प्ररूढकिरणे हि चन्द्रे नक्षत्राणामल्पता भवतीति खटिकालिखिताक्षराणि मार्जयतश्चा-
रकोऽपि करः खटिकासङ्गाद्धवलो भवतीति । तमसि नक्षत्राणि बह्वन्युज्ज्वलतराणि च
दृष्टानि, चन्द्रे तूदितेऽल्पानि निम्नभाणि च जातानि, चन्द्रश्च धवलो जात इति
भावः ॥ ५२ ॥

सितो यदात्रैष तदान्यदेशे चकास्ति रज्यच्छविरुज्जिहानः ।

तदित्यमेतस्य निधेः कलानां को वेद वा रागविरागतत्त्वम् ॥ ५३ ॥

सित इति ॥ एष चन्द्रो यदा यस्मिन्काले अत्र देशे सितो धवलश्चकास्ति, तदा
तस्मिन्नेव काले अन्यदेशे रज्यच्छवी रक्तकान्तिरुज्जिहान उदयन् शोभते । एवमत्रो-
दयन्नक्तः, अन्यत्र च श्वेत इत्यपि सामर्थ्याल्लभ्यम् । एतद्देशस्थं प्रतीदानीं सितो
दृश्यते, द्वीपान्तरस्थं प्रति तूदयन्निदानीमेव दृश्यते यस्मात्, तस्मात्कलानां निधेः
पूर्णस्य चन्द्रस्य रागविरागयोर्लोहितत्वालोहितत्वयोस्तत्त्वं याथात्म्यमित्यममुना प्रका-
रेण को वा वेद, अपि तु—कोऽपि निश्चेतुं न शक्नोतीत्यर्थः । उदयास्तमययोरतत्त्विक-

त्वाद्यवहितस्य यत्र यदा प्रथमदर्शनं तदा तत्रोदय इति दूरस्थस्य प्रथमं रक्तत्व-
प्रत्ययः, कमसामीप्यात् धावत्यप्रत्यय इति तत्त्वम् । अन्यस्यापि चतुःषष्टिकलाभिज्ञ-
स्यानुरागाननुरागयोर्यथात्म्यं कुत्रानुरक्तः कुत्र वा नेति कोऽपि न जानाति ॥ ५३ ॥

कश्मीरजै रश्मिभिरौपसंध्यैर्मृष्टं धृतध्वान्तकुरङ्गनाभि ।

चन्द्रांशुना चन्दनचारुणाङ्गं क्रमात्समालम्भि दिगङ्गनाभिः ॥ ५४ ॥

कश्मीरजैरिति ॥ दिग्भिरेवाङ्गनाभिः संध्यायाः समीपमुपसंध्यं तत्र जातैरुपै-
रश्मिभिरेव कश्मीरजैः कुङ्कुमैः कृत्वा मृष्टं पूर्वं कृतोद्धर्तनं ततः संध्यायामपगतायां
धृता ध्वान्तरूपा मृगनाभिः कस्तूरी येन तादृशमङ्गं क्रमात्कस्तूरीलेपानन्तरं चन्द्रांशु-
नैव चन्दनेषु मध्ये चारुणोत्तमेन चन्दनेन कृत्वा समालम्भि अलेपि । अन्या अपि
ह्यङ्गनाः कुङ्कुमादिभिः क्रमेणाङ्गमनुलिम्पन्ति । चन्दनधवलैश्चन्द्रकरैः सर्वा अपि दिशो
वितमस्काः कृता इति भावः । औपसंध्यैः सामीप्येऽव्ययीभावाद्भवार्येऽण् ॥ ५४ ॥

विधिस्तुषारर्तुदिनानि कर्तं कर्तं विनिर्माति तदन्तर्भिक्तैः ।

ज्यौत्स्नीर्न चेत्तत्प्रतिमा इमा वा कथं कथं तानि च वामनानि ५५

विधिरिति ॥ विधिस्तुषारर्तौः शिशिरर्तौर्दिनानि कर्तं कर्तं छित्त्वा छित्त्वा तेषां
दिनानामन्तर्भिक्तैर्मध्यसंबन्धिभिः सारभूतैः शकलैः शुभ्रैः खण्डैः कृत्वा ज्यौत्स्नीर्निशा
विनिर्माति । न चेदेवं यदि नाङ्गीक्रियते, तदेमा रात्रयश्चन्द्रिकायुक्तास्तत्प्रतिमास्तैर्दिनै-
स्तुल्याः शीतलत्वप्रकाशवत्त्वाभ्यां तत्सदृश्यः कथम् ? तानि च दिनानि वामनानि
न्यूनपरिमाणानि न्यूनशीतत्वादिगुणानि कथं वा ? अपि तु—दिनवामनता रात्रिदीर्घ-
तान्यथानुपपत्तेः शिशिरर्तुदिनापेक्षया च ज्यौत्स्नीनामर्तितमा शीतत्वप्रकाशवत्त्वानुप-
पत्तेश्च शिशिरर्तुदिनानि छित्त्वाछित्त्वैव तत्सारभूतैश्च शकलैश्चन्द्रिकान्विता रात्रयो
ब्रह्मणा वर्धिता इत्यर्थः । चन्द्रचन्द्रिकया रात्रिः शीतला धवलतरा च कृतेति भावः ।
कर्तकर्तम् 'कृती छेदने' इत्यस्मादामीक्ष्ये णमुल् द्विर्वचनं च । ज्यौत्स्नीः, ज्योति-
रस्यामस्तीत्यर्थे 'ज्योत्स्नातमिस्त्रा—' (५।२।११४) इति साधुकृताद् 'ज्योत्स्ना'-
शब्दाद् अण्प्रकरणे 'ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम्' (वा० ३।१९७) इत्यस्यर्थेऽणि
कीप् ॥ ५५ ॥

इत्युक्तिशेषे स वधूं बभाषे सूक्तिश्रुतासक्तिनिबद्धमौनाम् ।

मुखाभ्यसूयानुशयादिवेन्दौ केयं तव प्रेयसि ! मूकमुद्रा ॥ ५६ ॥

इतीति ॥ स नलः इत्युक्तिशेषे एवं चन्द्रवर्णनावसाने सूक्तीनां प्रसादादिगुण-
युक्तानां शोभनवचनानां श्रुते श्रवणे विषये आसत्तया रसातिशयात्तदेकतानतया बद्धं
स्त्रीकृतं मौनं यया तां तूष्णींभावमास्थितां वधूं भैमीं प्रतीदं बभाषे । इति किम्—हे
प्रेयसि ! इन्दौ विषये तवेयं मूकस्येव मुद्रा वामिरोधरीतिः का किंकारणिका ? त्वमपि
किमिति न चन्द्रं वर्णयसीत्यर्थः । मौने स्वयमेव हेतुमुत्प्रेक्षते—मुखस्य चन्द्रकृतवद-
नसाम्यस्याभ्यसूया स्पर्धा तज्जन्यान्महतोऽनुशयान्मनोद्वेषादिव । स्वस्पर्धाकारिणो
हि वर्णनेऽन्येन क्रियमाणेऽन्योऽपि कोपात्तूष्णीं तिष्ठति, नाशुमोदते, स्वयं च न तं
वर्णयति । तथा,—त्वन्मुखस्पर्धाकरणसंजातकोपादिवेन्दुं न वर्णयसि नानुमोदसे च
किमिति प्रश्नः । नलसूक्तिश्रवणादरकृतं मौनं कोपादिवेत्युत्प्रेक्षितम् ॥ ५६ ॥

शृङ्गारभृङ्गारसुधाकरेण वर्णस्रजानूपय कर्णकूपौ ।

त्वच्चारुवाणीरसवेणितीरतृणानुकारः खलु कोषकारः ॥ ५७ ॥

शृङ्गारेति ॥ हे प्रिये ! त्वं शृङ्गाररससंबन्धी भृङ्गारः स्वर्णकलशस्तद्रूपेण सुधा-
करेण चन्द्रेण हेतुना वर्णस्रजा कृत्वा मम कर्णकूपौ अनूपय जलपूर्णौ कुरु । वर्णस्रजः
सरसत्वात्कर्णकूपयोर्जलपूर्णत्वकरणं युक्तम् । अथ च,—शृङ्गाररससंबन्धिस्वर्णकलशस्य
भवनमुखस्य संबन्धि यत्पीयूषं तस्याकरेण खनिभूतया सरसया वर्णस्रजा कर्णकूपाव-
नूपय । खलु यस्मात् कोषकार इक्षुविशेषस्तव चारुवाण्या वक्रोक्त्यादिरूपाया वाचः
संबन्धिनः शृङ्गारादयो रसास्तेषां वेणिः प्रवाहस्तस्यास्तीरे समुद्यत्तृणं तस्यानुकारस्त-
त्सदृशः । अतिस्वादुरसोऽपीक्षुविशेषो यदीयसरसवाणीतीरतृणमनुकरोति, नतु समो
जातः । तां वाणीं श्रावय, चन्द्रं वर्णयेति भावः । 'कोषकाराद्या इक्षुविशेषाः' इति
क्षीरस्वामी । अनूपय, 'अनूप'शब्दात्, 'तत्करोति—' (ग० सू० २०४)
इति णिचि लोद ॥ ५७ ॥

अत्रैव वाणीमधुना तवापि श्रोतुं समीहे मधुनः सनाभिम् ।

इति प्रियप्रेरितया तयाथ प्रस्तोतुमारम्भ शशिप्रशस्तिः ॥ ५८ ॥

अत्रैवेति ॥ इति प्रियेण प्रेरितया तया भैम्याथानन्तरं शशिनः प्रशस्तिर्माहात्म्यं
प्रस्तोतुमारम्भ प्रारब्धा । इति किम्—हे भैमि ! अहमत्रैव चन्द्रवर्णन एव विषये
मधुनोऽमृतस्य सनाभिं तुल्यां तवापि वाणीमधुना श्रोतुं समीहे इच्छामीति ॥ ५८ ॥

पूरं विधुर्वर्धयितुं पयोधेः शङ्केऽयमेणाङ्कमणिं कियन्ति ।

पयांसि दोग्धि प्रियविप्रयोगसशोककोकीनयने कियन्ति ॥ ५९ ॥

पूरमिति ॥ हे प्रिय ! अयं विधुः पयोधेः पूरमागन्तुकजलप्रवाहं वर्धयितुमेणा-
ङ्कमणिं चन्द्रकान्तं कियन्ति पयांसि दोग्धि तस्माद्गृह्णाति । तथा,—प्रियस्य चक्रवाकस्य
विप्रयोगेन सशोकायाः कोक्या नयने अपि कियन्ति जलानि दोग्धि, ताभ्यामपि
सकाशाजलं कियद्गृह्णातीत्यहं शङ्के मन्ये । इति भैमी प्रियमवदत् । उदिते चन्द्रे
सागरपूरो वृद्धिं प्राप्नोति, चन्द्रकान्ताः स्रवन्ति, चक्रवाकी मृशं रोदिति भावः ।
दुहिर्दिकर्मा ॥ ५९ ॥

ज्योत्स्नामयं रात्रिकलिन्दकन्यापूरानुकारेऽपसृतेऽन्धकारे ।

परिस्फुरन्निर्मलदीप्तिदीपं व्यक्तायते सैकतमन्तरीपम् ॥ ६० ॥

ज्योत्स्नेति ॥ हे प्राणेश ! तमोवसरेऽतिश्यामा रात्रिरेव कलिन्दकन्या यमुना
तस्याः पूर आगन्तुकातिनीलजलप्रवाहस्तदनुकारे तत्सदृशे तद्वदतिकृष्णेऽन्धकारेऽप-
सृते गते सति परिस्फुरन्ती निर्मला दीप्तिर्यस्य । प्रकाशमानश्चासौ धवलद्युतिश्च तादृशो
वा यश्चन्द्रः स एव दीपो यत्र तादृशं चन्द्रिकारूपं सैकतं धवलतरवालुकामयं रात्रि-
यमुनाया एव जलमध्यस्थितमन्तरीपं द्वीपं व्यक्तायते स्फुटमिव भवति प्रकटं दृश्यते ।
पूरावसरेऽस्फुटमपीदानीं स्फुटीभवतीति शङ्के । चन्द्रचन्द्रिकया सकलं धवलीकृत-
मिति भावः । व्यक्तायते व्यक्तमिव भवति, 'कर्तुः क्यङ्-' (३।१।११) इति
क्यङ् । अव्यक्तं व्यक्तं भवतीत्यर्थः । सैकतम्, 'सिकताशर्कराभ्यां च' (५।२।१०४)
इत्यस्यर्थेऽण् ॥ ६० ॥

हासत्विषैवाखिलकैरवाणां विश्वं विशङ्केऽजनि दुग्धमुग्धम् ।
यतो दिवाबद्धमुखेषु तेषु स्थितेऽपि चन्द्रे न तथा चकास्ति ॥ ६१ ॥

हास्तेति ॥ अखिलकैरवाणां सकलकुमुदानां हासत्विषैव विकासदीप्त्यैव विश्वं सकलं जगत् दुग्धवत् मुग्धं धवलं शीतलं चाजनि जातम्, नतु चन्द्रेणेत्यहं विशङ्के विशे-
षेण मन्ये । यतो हेतोर्दिवा तेषु सकलकैरवेषु बद्धमुखेषु संकुचितेष्वविकखरेषु च
सत्सु चन्द्रे स्थिते विद्यमानेऽपि सकलकुमुदविकासभावात्सकलं जगत्तथा रात्राविव
शीतलधवलतया न चकास्ति । तस्मादिदं जगत् कुमुदहासत्विषैव शीतलं धवलं च
कृतम्, नतु चन्द्रेणेत्यर्थः । कुमुदवद्दुग्धवच्च शीतला धवला चन्द्रचन्द्रिकास्तीति
भावः ॥ ६१ ॥

मृत्युंजयस्यैव वसञ्जटायां न क्षीयते तद्भयदूरमृत्युः ।

न वर्धते च खसुधातजीवस्त्रगमुण्डराङ्गवभीरतीव ॥ ६२ ॥

मृत्युमिति ॥ मृत्युंजयस्य मृत्युं जितवतः शिवस्य जटायां वसञ्जेष चन्द्रः षोड-
शांशभूतो न क्षीयते नाल्पपरिमाणो भवति, कलामात्रस्वरूपेणैव तत्र सदा वसंस्त-
तोऽपि न्यूनपरिमाणो न भवतीत्यर्थः । अथ च,—न क्षीयते न म्रियते यस्मात्,
तस्मान्मृत्युंजयात्सकाशाङ्गयेन दूरो मृत्युर्मरणहेतुर्देवता यस्य सः मृत्युंजयजटाजूट-
निवासान्मृत्युना स्प्रष्टुमपि न शक्यते तस्मान्न क्षीयतेऽयमित्यर्थः । तर्हि तत्र वसन्व-
र्धते किमिति नेत्याशङ्क्याह—वर्धते च न । उपचितोऽपि न भवतीत्यर्थः । यतः—
खस्य सुधया आतो जीवश्चैतन्यं यैस्तानि स्रजो मुण्डानि शिरोमालायाः शिरःकपा-
लानि तान्येव राहवस्तेभ्य उद्भवा समुत्पन्ना भीर्यस्य । कथम्—अतीव । नितरां
भीत इत्यर्थः । सजीवमुण्डेषु बहवो राहव एवैते इति भिया भिया न वर्धते । भीतो
हि सौख्याभावात्कृशतर एव भवति । अथ च,—पूर्णस्य राहोः सकाशाङ्गयम् । अतः
कारणद्वयाच्च क्षीयते, न च वर्धते इत्येककल एव शिवशिरश्चन्द्र इत्यर्थः । एतेन
चन्द्रस्य षोडशी कला वर्णिता । शिवशिरसि वर्तमानत्वादस्य माहात्म्यमपि वर्णितम् ।
मृत्युंजयेति, 'संज्ञायां भूतवृजि-' (३।२।४६) इति खश्, 'अरुद्धिषद्-'
(६।३।६७) इति मुम् ॥ ६२ ॥

त्विषं चकोराय सुधां सुराय कलामपि स्वावयवं हराय ।

ददज्जयत्येष संमस्तमस्य कल्पद्रुमभ्रातुरथाल्पमेतत् ॥ ६३ ॥

त्विषमिति ॥ एष चन्द्रो जयति सर्वोत्कर्षेण प्रकाशते । यतः किंभूतः—चको-
राय स्वावयवं त्विषं निर्जांशभूतां चन्द्रिकां ददत् । तथा,—सुराय अभ्यादिदेवेभ्यो
निर्जांशभूतां सुधां ददत् । तथा,—हराय निर्जांशभूतां कलां ददत् । अथापि अस्य
चन्द्रस्यैतत्समस्तं परोपकारकरणमल्पमेव । अतिचमत्कारकारि न भवतीत्यर्थः ।
यतः—समुद्रोत्पन्नत्वात्कल्पद्रुमस्य भ्रातुः । कल्पद्रुमस्तु कल्पितं सर्वं सर्वेभ्यो ददाति,
अयं तु न तथेत्यल्पमेवेत्यर्थः । एवंविधः परोपकारी कोऽपि नास्तीति भावः । चको-
रायेति सुरायेति च जालेकवचनम् ॥ ६३ ॥

अङ्गेणनाभेर्विषकृष्णकण्ठः सुधासुशुद्धः कटभस्मपाण्डुः ।

अर्हन्नपीन्दोर्निजमौलिधानान्मृडः कलामर्हति षोडशीं न ॥ ६४ ॥

अङ्गेति ॥ मृडः शिवो निजमौलौ धानात्स्थापनाद्धेतोरिन्दोः षोडशीं कलामर्ह-
न्प्राप्नुवन्, अथ च,—पूजयन् अपि षोडशीं कलां नार्हति न प्राप्नोति, न पूजयति
च । निजशिरसि धारणादेव तस्याः प्राप्तिः पूजा च संभविनी । यो ह्यतितरां पूज्यते
स शिरसि धार्यते । तथा चैतस्य षोडशीं कलां मृडः प्राप्नुवन्पूजयन्नपि च तां प्राप्नो-
तीति विरोधपरिहारः । यतः—किंभूतस्येन्दोः, किंभूतश्च मृडः—अङ्गभूतो य एणो
हरिणस्तद्युक्ता नाभिर्मध्यभागो यस्य; अथ च,—अङ्गरूपा कलङ्करूपा एणनाभिः कस्तूरी-
यत्र । मृडस्तु—विषेण कृष्णकण्ठः । तथा,—सुधया मृतेनाप्ता शुद्धिर्धौवत्यं येन,
मृडस्तु—कटभस्मना चिताभस्मना पाण्डुः । तस्माच्चन्द्रस्याल्पमपि साम्यं शिवो न
प्राप्नोति । किंच चन्द्रादधिकः शिवश्चेदभविष्यत् तर्हि तदीयकलां मौलौ नाधारयि-
ष्यत्, सा मौलौ धृता, तेन तस्माच्चन्द्र एव तदधिक इत्यर्थः । शुभस्याशुभस्य च
महदन्तरमिति भावः । षोडशीमपि कलां नार्हतीत्यनेन पूर्णचन्द्रं नार्हतीति किं
वाच्यमित्यपि सूचितम् । हरस्यापकर्षे विषं, चिताभस्म च हेतुः, चन्द्रोत्कर्षे मृग-
मदोऽमृतं च ॥ ६४ ॥

पुष्पायुधस्यास्थिभिरर्धदग्धैः सितासितश्रीरघटि द्विजेन्द्रः ।

स्मरारिणा मूर्धनि यद्धतोऽपि तनोति तत्तौष्टिकपौष्टिकानि ॥ ६५ ॥

पुष्पेति ॥ ब्रह्मणा द्विजेन्द्रश्चन्द्रः पुष्पायुधस्य कामस्यार्धदग्धैरस्थिभिः कृत्वा-
ऽघटि निर्मितः । अत एव सितासितश्रीरुपान्तर्भवलमध्यदयामलकान्तिः । स्मरस्थि-
भिरेव निर्मित इत्यत्र हेतुमाह—स्मरारिणा मूर्धनि धृतोऽपि, अथ च,—कृतसंमा-
नोऽपि, तस्य स्मरस्यैव तौष्टिकानि हर्षकारीणि, पौष्टिकानि अभिवृद्धिकारीणि च यद्य-
स्मात्तनोति । कामारिणा पूज्यमानोऽपि कामहितमेव यस्मात्करोति, तस्मात्तदस्थिभि-
रेव घटित इत्यर्थः । एतादृक्कामोदीपकं किमपि नास्तीति भावः । अस्थिभिरिवेति
प्रतीयमानोऽपेक्षा । अन्याश्रितोऽपि तदीयशत्रुहितं यः करोति स तदस्थिभिर्घटित
इति लौकिकयुक्तिः । तौष्टिकपौष्टिकानि, 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठक् ॥ ६५ ॥

मृगस्य लोभात्खलु सिंहिकायाः सूनुर्मृगाङ्गं कवलीकरोति ।

स्वस्यापि दानादमुमङ्गसुप्तं नोज्झन्मुदा तेन च मुच्यतेऽयम् ॥ ६६ ॥

मृगस्येति ॥ सिंहिकायाः सुतो राहुर्नृगाङ्गं चन्द्रं यत्कवलीकरोति तदङ्गमृगस्य
लोभात् खलु ग्रासाभिलाषादिव । सिंहिकासुतः सिंहो मृगैरङ्कितं स्थलं मृगग्रासाभि-
लाषादेव स्वाधीनं करोति । तर्हि किमर्थं मुञ्चतीत्यत आह—अङ्गसुप्तं मध्यवर्तिनम्,
अथ च,—उत्सङ्गे विश्वासात्सुखेन निद्रितम्, अमुं मृगं स्वस्यापि दानाद्वाहुदन्तकृत-
खण्डनादपि नोज्झन्न त्यजन्, अथ च,—स्वशरीरस्यापि वितरणादत्यजन्, अयं
चन्द्रस्तेन राहुणा तेन पुण्येन च हेतुना मुदा शरणागतक्षणेन निमित्तहर्षेण कृत्वा
मुच्यते त्यज्यते । अन्योऽपि शरणागतं मृगं जिघांसोः सिंहाद्रक्षितुमात्मानमपि

ददानो हि तेन पुण्येन सिंहान्मुच्यत एव । 'नौज्झत्' इति पाठे—स्वस्यापि दानाङ्क-
सुप्तमसुं यतो नामुञ्जतेन हेतुनाऽयं विमुच्यते, अर्थाद्वाहुणेत्यर्थः ॥ ६६ ॥

सुधाभुजो यत्परिपीय तुच्छमेतं वितन्वन्ति तदर्हमेव ।

पुरा निपीयास्य पितापि सिन्धुरकारि तुच्छः कलशोद्भवेन ॥ ६७ ॥

सुधेति ॥ सुधाभुजो देवा एनं चन्द्रं परिपीय साकल्येन पीत्वा तुच्छं रिक्तं
यद्वितन्वन्ति कुर्वन्ति तदर्हमुचितमेव, यतोऽस्य पिता सिन्धुरपि कलशोद्भवेनाग-
स्त्येन पुरा निपीय तुच्छो रिक्तः अकारि, तस्मात्कुलक्रमागतं तुच्छत्वमित्यर्थः ।
एतस्य पूर्वेऽपि परोपकारनिरताः, तस्मादयमपि तथैवेति भावः । कलशादुत्पन्नेनापि
सागरस्य पानमित्याश्चर्यम् ॥ ६७ ॥

चतुर्दिगन्तीं परिपूरयन्ती ज्योत्स्नैव कृत्स्ना सुरसिन्धुवन्धुः ।

क्षीरोदपूरोदरवासहार्दवैरस्यमेतस्य निरस्यतीयम् ॥ ६८ ॥

चतुरिति ॥ चतुर्णां दिगन्तानां समाहारस्ताम् । चतुर्दिक्प्रान्तानित्यर्थः । (तां)
परिपूरयन्ती सामस्त्येन व्यामुवती, तथा,—त्रैत्यात्सुरसिन्धोर्मैन्दाकिन्या बन्धुः
सदृशी । तथा कृत्स्ना पूर्णा इयं ज्योत्स्नैवैका क्षीरोदपूरोदरे वासः स्थितिस्तस्य हाना-
द्बहुकालपरित्यागाद्वेतोरेतस्य चन्द्रस्य वैरस्यं क्षीरसागरविरहजनितं दुःखं निरस्यति
नाशयति । असौ चन्द्रिकायामेव क्षीरसागरबुद्ध्या पितृवियोगदुःखं परित्यजतीत्यर्थः ।
सकलदिगन्तव्यापिधवलचन्द्रिकामध्यवर्ती चन्द्रः क्षीरसागरमध्यस्थ इव शोभत इति
भावः । गङ्गावद्गुणधवचेयं कौमुदीति । चतुर्दिगन्तीम्, समाहारे द्विगोर्बोष् ॥ ६८ ॥

पुत्री विधोस्ताण्डविकास्तु सिन्धोरश्या चकोरस्य दृशोर्वयस्या ।

तथापि सेयं कुमुदस्य कापि ब्रवीति नामैव हि कौमुदीति ॥ ६९ ॥

पुत्रीति ॥ इयं चन्द्रिका यद्यपि चन्द्रात्प्रसूतत्वाद्विधोः पुत्री अस्तु । सिन्धोः
समुद्रस्य ताण्डविका नृत्तोपदेशिका नाटयित्री अस्तु । चन्द्रिकया हि सिन्धुरुल्लास्यते,
सा च तस्य नप्त्री भवति । यद्वा,—इयं विधोः पुत्री सिन्धोस्ताण्डविका भवतु ।
तथा,—चकोरस्य अश्या पेया भवतु । तथा,—सकललोकस्य दृशोः प्रेमपात्रतया
वयस्या सखी भवतु । तथापि सेयं चन्द्रिका कुमुदस्य कापि अनिर्वचनीया संबन्धिनी
भवतु । पूर्वनिर्दिष्टसर्वापेक्षया कुमुदस्यैव निरतिशयानन्दकारित्वात्केनाप्यनिर्वचनीयेन
संबन्धिनी भवत्वित्यर्थः । हि यस्मात्कौमुदीति नामैव कर्तुं ब्रवीति । सर्वेषां तत्तत्सं-
बन्धसंभवेऽपि कुमुदानामियं कौमुदीति, 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इति संबन्धेऽण् ।
कुमुदानामेव प्रीत्यतिशयेन संबन्धं वदतीत्यर्थः । कौमुदीति नामैव हि स्पष्टं ब्रवीतीति
वा । चन्द्रिकया सर्वेषामप्यानन्दः कृतः । कुमुदानां तु विशेषत इति भावः ।
कार्येण कारणानुमानम् । ताण्डविका, अर्शआद्यजन्तान्मनुबन्ताद्वा 'ताण्डव'शब्दात्
'तत्करोति—' (ग० सू० २०४) इति ण्यन्ताण्युल्ल । अशनमशिशिः, 'इक्षुष्यादिभ्यः'
(वा० २२३२) इतीकि अशिमर्हतीति दण्डादित्वाद्यत् । 'आश्या' इति च पाठः ६९

ज्योत्स्नापयः क्षमातटवास्तुवस्तुच्छायाछलच्छिद्रधरा धरायाम् ।

शुभ्रांशुशुभ्रांशकराः कलङ्कनीलप्रभामिश्रविभा विभान्ति ॥ ७० ॥

ज्योत्स्नेति ॥ शुभ्रांशोश्चन्द्रस्य शुभ्रांशा धवलभागाश्च ते कराश्च किरणास्ते धरायां भूम्यां कलङ्कस्य नीलीभिः प्रभामिर्मिश्रा विभा कान्तियेषां ते कलङ्कनीलकान्तिच्छुरिता इव विभान्ति । यतः कीदृशाः—ज्योत्स्नैव पयो जलं दुग्धं वा यस्मिन्तादृशं क्षमातटं दुग्धधवलचन्द्रिकाधवलीकृतं भूतलं तदेव वास्तु वसतिगृहं येषां तानि वस्तूनि वृक्षादिपदार्थास्तेषां छाया छलं येषां तादृशानि छिद्राणि प्रकाशेन रिक्तत्वाद्द्विलानि पदार्थप्रतिच्छायारूपाणि तानि धरन्तीति तादृशाः । चन्द्रिकाधवलिताः पदार्थाश्चन्द्ररश्मय एव, वृक्षादिप्रतिच्छायाश्चन्द्रकलङ्कनीलरश्मय एवेति धरायामपि निपतिताश्चन्द्रकिरणा नीलधवला एव शोभन्त इत्यर्थः । अन्यस्य करा हस्ताः कलङ्कवशीलस्य नीलमणेः प्रभया मिश्रकान्तयो नीलमणियुक्ताङ्गुलीयकप्रभामिश्रा विभान्ति । 'शुभ्रांशुशुभ्रांशु—' इति पाठेऽपि 'अंशुलेशे रवे रश्मौ' इत्यभिधानात् 'अंशु'शब्दस्य लेशवाचित्वात्स एवार्थः । ज्योत्स्नैव पयो जलं तस्य क्षमा भूमिस्तस्यास्तटं तदेव वास्तु निवासस्थानं येषां तेषां वस्तूनां छायाया व्याजेन छिद्राणि धरन्तीति वा ॥ ७० ॥

क्रियान्यथानेन वियद्विभागस्तमोनिरासाद्विशदीकृतोऽयम् ।

अङ्घ्रिस्तथा लावणसैन्धवीभिरुल्लासिताभिः शितिरप्यकारि ॥ ७१ ॥

क्रियानिति ॥ उदितमात्रेणानेन चन्द्रेण तमोनिरासाद्धेतोः क्रियान् किञ्चिन्मात्रोऽयं वियद्विभागः पूर्वाकाशदेशो यथा विशदीकृतः तथा चन्द्रकिरणैरुल्लासिताभिरङ्घ्रिं प्रापिताभिर्लावणसैन्धवीभिरङ्घ्रिः क्रियानयं वियद्विभागः शितिः श्यामोऽप्यकारि । अप्रौढप्रमे चन्द्रे पूर्वाकाशदेशस्तिमिरनिरासाद्धवलो भवति, ततो निरतस्य च तमसः प्रतीच्यां घनीभूतत्वात्पश्चिमाकाशदेशः श्यामलो भवतीति तत्रेयमुत्प्रेक्षा । समुद्रजलं च नीलं, पूर्वाकाशदेश एव नीलैः समुद्रजलैः पुनर्नीलोऽप्यकारीति वा । लावणसैन्धवीभिः, लावणसिन्धोरिमाः 'तस्येदम्' (४३।१२०) इत्यणि 'हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च' (७।३।१९) इत्युभयपदवृद्धिः ॥ ७१ ॥

गुणौ पयोधेर्निजकारणस्य न हानिवृद्धी कथमेतु चन्द्रः ।

चिरेण सोऽयं भजते तु यत्ते न नित्यमम्भोधिरिवात्र चित्रम् ७२

गुणाविति ॥ चन्द्रो निजकारणस्य पयोधेर्हानिवृद्धिरूपौ गुणौ कथं नैव प्राप्नोतु, अपि तु कार्यगुणानां कारणगुणपूर्वकत्वनियमादवश्यमपचयोपचयौ चन्द्रं प्राप्नुत इति युक्तमेवेत्यत्र न किञ्चिच्चित्रमित्यर्थः । तर्हि कुत्र चित्रमित्याशङ्काह—सोऽयं चन्द्रस्ते हानिवृद्धी यच्चिरेण पक्षान्तपरिमितेन बहुना कालेन भजते, नतु अम्भोधिरिव नित्यं प्रत्यहं भजते, अत्र विषये चित्रमित्याश्चर्यम् । समुद्रो यथा प्रत्यहं हानिवृद्धी भजते, तथा पुनरोऽपि चन्द्रो नेत्याश्चर्यमित्यर्थः ॥ ७२ ॥

आदर्शदृश्यत्वमपि श्रितोऽयमादर्शदृश्यां न विभर्ति मूर्तिम् ।

त्रिनेत्रभूरप्ययमत्रिनेत्रादुत्पादमासादयति स चित्रम् ॥ ७३ ॥

आदर्शेति ॥ अयं चन्द्र आदर्शवद्दृश्यत्ववृत्तत्वादिनाः रमणीयत्वं श्रितो भज-

मानोऽप्यादर्शवद्दृश्यां (रमणीयां) मूर्तिं न विभर्ति चित्रम् । यो ह्यादर्शवद्दृश्यो भवति स एवादृशवद्दृश्यां मूर्तिं न विभर्ति तद्वद्दृश्यो न भवतीति विरोधाश्चर्यमित्यर्थः । अथ च,—दर्पणवद्दृश्यत्वं श्रितोऽप्यादर्शं दर्शमभिव्याप्य दृश्याममावास्यायां दर्शनयोग्यां मूर्तिं न विभर्ति । इदानीं पूर्णत्वेन दृश्यमानोऽपि दर्शं लेशेनापि न दृश्यते इत्यर्थे इति विरोधपरिहारः । दर्पणवद्दृश्यत्वं श्रितोऽपि आदर्शं दर्शं मर्यादीकृत्य कृष्णचतुर्दशी-मभिव्याप्य दृश्यां मूर्तिं न विभर्ति, अपि तु तावत्पर्यन्तं दृश्यो भवत्येवेति वा । तथा,—अयं चन्द्रस्त्रिनेत्राद्भवति तादृशस्त्रिनेत्रादुत्पन्नोऽपि न त्रिनेत्रोऽत्रिनेत्रः । तस्मात्त्रिनेत्र-व्यतिरिक्तात्सकाशादुत्पादमुत्पत्तिमासादयति स्म प्रापेत्येतदपि चित्रम् । त्रिनेत्रादु-त्पन्नोऽपि त्रिनेत्रादुत्पन्नो न भवतीत्याश्चर्यमित्यर्थः । अथ च,—त्रिनेत्रादुत्पन्नोऽप्यत्रे-नेत्रादुत्पत्तिमापेत्येतदपि विरुद्धम् । अथ च,—त्रिनेत्रो भूर्वसतिस्थानं यस्य तादृशः, तथा,—अत्रेर्मुनेनेत्राच्चित्रमाश्चर्यरूपमुत्पादं प्रापेति विरोधपरिहारः । सहजसौन्दर्य-माश्रयमाहात्म्यं कुलस्य माहात्म्यं चानेन चन्द्रस्य वर्णितम् । चन्द्रस्यात्रिनेत्रसमु-द्भूतत्वं पुराणप्रसिद्धम् ॥ ७३ ॥

इज्येव देवव्रजभोज्यऋद्धिः शुद्धा सुधादीधितिमण्डलीयम् ।

हिंसां यथा सैव तथाङ्गमेषा कलङ्कमेकं मलिनं विभर्ति ॥ ७४ ॥

इज्येति ॥ देवानां व्रजैः समूहैर्भोज्या पेया ऋद्धिः समृद्धिर्यस्याः सा शुद्धा धवला इयं सुधादीधितेरमृतकरस्य चन्द्रस्य मण्डली इज्येव याग इव, शोभत इति शेषः । इज्यापि देवव्रजभोज्यपुरोडाशमृद्धिः—शुद्धा पवित्रा च भवति । तथैषा चन्द्रमण्डली कलङ्काख्यमेकं मध्यवर्तिनमङ्गमवयवं मलिनाकारं तथा विभर्ति, यथा सैव इज्यैव पूर्वोक्तगुणविशिष्टा सत्यप्येकं पशुहिंसात्मकमङ्गं कर्मसाधनं मलिनं पापहेतुं विभर्ति । परोपकारशीलायाः सर्वात्मना शुद्धाया अपि चन्द्रमण्डल्या दैवादिकमङ्गं मलिनं जातमित्यर्थः । यागे हि हिंसामात्रमेव मालिन्यम् । ‘मुधाङ्गम्—’ इति पाठे—कलङ्करूपमेकमङ्गं मलिनं वृथैव विभर्ति । शुद्धाया मालिन्ययोगस्यानौचित्यादि-त्यर्थः । शुद्धस्यापि श्रौतधर्मस्य सांख्यैर्दोषारोपणान्मालिन्यं मुधैवेत्यर्थः । इज्या, ‘व्रजयजोः—’ (३।३।९८) इति क्यप् ॥ ७४ ॥

एकः पिपासुः प्रवहानिलस्य च्युतो रथाद्वाहनरङ्गुरेषः ।

अस्त्यम्बरेऽनम्बुनि लेलिहास्यः पिबन्नमुष्यामृतविन्दुवृन्दम् ॥ ७५ ॥

एक इति ॥ एष मृगाङ्गे दृश्यमानः प्रसिद्धः एकः पिपासुस्तृषाक्रान्तः सप्त-वायुस्कन्धमध्यवर्तिनः प्रवहाख्यस्यानिलस्य मृगवाहनस्य गगनचारिणो रथाच्युतो वाहनभूतो रङ्गुर्मृगोऽनम्बुनि निर्जलेऽम्बरे लेलिहास्यो नितरां पौनःपुन्येन वाखादन-कारि मुखं यस्य तादृशो भवन्नमुष्य चन्द्रस्यामृतविन्दुवृन्दं पिबन्नसन्नस्ति । तृषाक्रान्तो रथं परित्यज्य पतितो निर्जलेऽपि गगने चन्द्रामृतविन्दुवृन्दमाखादयन् वायुवाहनमृग एवायम्, ननु कश्चित्कलङ्कमृगो नामेत्यर्थः । अस्तीति वर्तमानप्रत्ययेनामृताखादनेन चन्द्रं परित्यज्य गन्तुमशक्तोऽद्यापि वर्तत इति सूचितम् । एवमन्योऽपि तृषाक्रान्तो निर्जले देशे प्रसवणादेः पतज्जलविन्दुवृन्दं पिबन्ननुपशान्तपिपासो लेलिहास्यः सन्

तत्रैव चिरं तिष्ठति । सप्तवायुस्कन्धाः पुराणप्रसिद्धाः । लेलिहेति, नितरां पुनःपुनर्वा
लेढील्यर्थे यच्च पचाद्यचि 'यङोऽचि च' (२।४।७४) इति यङो लुक् ॥ ७५ ॥

अस्मिञ्जिशौ न स्थित एव रङ्गूर्युनि प्रियाभिर्विहितोपदायम् ।

आरण्यसंदेश इवौषधीभिरङ्के स शङ्के विधुना न्यधायि ॥ ७६ ॥

अस्मिन्निति ॥ शिशौ बाले एककलात्मकेऽस्मिन्चन्द्रे रङ्गुर्मृगो न स्थितो नासी-
देव तस्यां दशायामदर्शनात् । किंतु प्रियाभिरोषधीभिर्गुनि तरुणे पूर्णवयवेऽस्मिन्च-
न्द्रेऽयं रङ्गुरूपदेव विहिता प्रेषिता । कीदृशी—अरण्ये भवः संदिश्यते प्रस्थाप्यते
संदेशस्तद्रूपा । अरण्यभवानां संदेशरूपा वा । वयं भवत्प्रिया निर्जने वने मृगैः सह
वसामः, त्वं तु स्वर्गे विजयी सुखेन वर्तसे इति गूढार्थोप(पा)लम्भसूचिकेति यावत् ।
अनन्तरं विधुना प्रेयसीसंदेशरूपः स रङ्गुरङ्के मध्ये, अथ च,—उत्सङ्गे, प्रियाप्रेम-
भरेण न्यधायि स्थापित इत्यहं शङ्के । अन्यापि प्रिया तरुणं प्रियं प्रति कंचित्संदेशमु-
पदारूपेण प्रेषयति, स च तं हृदयादौ धारयति । औषध्यो हि वनवासिन्यस्तदनुसू-
मेव संदेशं मृगं स्वप्रिये चन्द्रे प्रेषितवत्यः । आरण्यसंदेश इवायमुपदा प्रहितेति वा ।
'यदा—' इति पाठे—यदाप्रमृति प्रेषितः, तदाप्रमृति तारुण्यदशायां चन्द्रेणात्र-
मङ्के न्यधायि, नतु पूर्वमित्यर्थः । आरण्यः, भवार्थेऽण् ॥ ७६ ॥

अस्यैव सेवार्थमुपागतानामास्वादयन्पल्लवमोषधीनाम् ।

धयन्नमुष्यैव सुधाजलानि सुखं वसत्येष कलङ्करङ्कः ॥ ७७ ॥

अस्येति ॥ एष कलङ्करङ्कर्विरहपीडितत्वादस्यैव चन्द्रस्य सेवार्थमुपागताना-
मोषधीनां पल्लवमास्वादयन् । तथा,—अमुष्यैव सुधारूपाणि जलानि धयन् पिबन्
सुखमनायासलब्धावृत्तिरिव वसति । आहारलोभादत्रैव वसतीत्यर्थः । अन्योऽपि
मृगो जलकिसलययुते देशे सुखेन वसति कदाचिदपि न त्यजति । पल्लवम्, जाल्ये-
कवचनम् ॥ ७७ ॥

रुद्रेषुविद्रावितमार्तमारात्तारामृगं व्योमनि वीक्ष्य बिभ्यत् ।

मन्येऽयमन्यः शरणं विवेश मत्त्वेशचूडामणिमिन्दुमेणः ॥ ७८ ॥

रुद्रेति । दक्षयज्ञे वीरभद्रावतारस्य रुद्रस्येषुणा विद्रावितम् । अत एव—आर्तं
तारारूपं मृगं व्योमनि आरात्समीपे दूरे वा वीक्ष्य बिभ्यत् त्रस्यन् अयमन्योऽपर एण
इन्दुमीशस्य चूडामणिं ज्ञात्वा शरणं विवेश । शिवेन शिरसि स्थापितत्वादयं मान्य
इत्येतदाश्रयेण रुद्रान्मामयं रक्षिष्यत्येवेत्याशयेनान्यो मृगश्चन्द्रं शरणं प्रविष्ट
इत्यर्थे इत्यहं मन्ये । अन्योऽपि सजातीयं कस्माच्चिद्भीतं दृष्ट्वा स्वयमपि भीतः
सन्कमपि शरणं याति । 'गत्वा—' इत्यपि पाठः । तारामृगस्य रुद्रेषुविद्रावणं काशी-
खण्डादौ ज्ञातव्यम् ॥ ७८ ॥

पृष्ठेऽपि किं तिष्ठति नाथ नाथ ! रङ्गुर्विधोरङ्क इवेति शङ्का ।

तत्त्वाय तिष्ठस्व मुखे स्व एवं यद्वैरथे पृष्ठमपश्यदस्य ॥ ७९ ॥

पृष्ठ इति ॥ हे नाथ ! विधोरङ्क इव यथा चन्द्रस्योत्सङ्गे कलङ्कमृगो वर्तते, तथा
रङ्कः पृष्ठेऽपि पश्चाद्भागे किं तिष्ठति, अथ न तिष्ठति इति तवाशङ्का चेद्वर्तते इति
शेषः । तर्हि त्वं तत्त्वाय याथात्म्यज्ञानार्थं स्वे निजे मुखे एव विषये तिष्ठस्व । निज-

मुखमेव निर्णयं पृच्छेत्यर्थः । यत्त्वन्मुखं द्वैरथे समानशोभाभिलाषाद्विरथसंबन्धनि
द्वन्द्वयुद्धेऽस्य त्वन्मुखाद्भज्यमानत्वात्पलायमानस्य चन्द्रस्य पृष्ठं पश्चाद्भागमपश्यत् ।
तस्मात्तत्त्वन्मुखमेव निर्णेतृत्वेन पृच्छेत्यर्थः । त्वन्मुखं चन्द्रादधिकमिति भङ्ग्या नल-
मुखवर्णनं मे कृतम् । तत्त्वाय तत्त्वं ज्ञातुं, 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः'
(२।३।१४) इति चतुर्थी, तादर्थ्यमात्रे वा । तिष्ठस्व, स्थेयाख्यायां तद् । स्वे,
वैकल्पिकत्वात्स्मिन्नभावः ॥ ७९ ॥

उत्तानमेवास्य वलक्षकुक्षिं देवस्य युक्तिः शशमङ्गमाह ।

तेनाधिकं देवगवेष्वपि स्यां श्रद्धालुरुत्तानगतौ श्रुतायाम् ॥ ८० ॥

उत्तानमिति ॥ युक्तिरार्थोपत्तिरनुमानं वास्य देवस्य चन्द्रस्य मध्यवर्तिनमङ्गं
कलङ्करूपं शशमुत्तानं स्वर्गसंमुखमस्मदादिदृश्यमानपृष्ठभागमाह ब्रूते । यतो वलक्ष-
कुक्षिं धवलोदरम् । यद्ययं शशकोऽस्मत्संमुखोदरोऽनुत्तानोऽभविष्यत्, तर्हि मध्य-
वर्तिशशकोदरस्य धवलत्वाच्चन्द्रमध्यभागोऽपि धवलोऽभविष्यत्, न च तथा दृश्यते,
किंतु मलिनः । तस्मादुत्तान एव शशकश्चन्द्रेऽस्तीति युक्तिराहेत्यर्थः । तेन चन्द्रशशक-
निश्चितोत्तानत्वेनैव हेतुनाहं देवगवेष्वपि सुरभीप्रभृतिषु विषये वेदे श्रुतायामुत्तान-
गतौ सुरलोकासंमुखचरणतया गमने विषये पूर्वापेक्षयाधिकमतितरां श्रद्धालुरास्ति-
क्ययुक्ता स्याम् । 'उत्ताना वै देवगवाश्चरन्ति' इति श्रुतिन्यायोपपन्नार्थतया सत्यैवे-
त्यहमिदानीमधिकं मन्य इत्यर्थः । देवगवेषु 'गोरतद्धितलुकि' (५।४।९२) इति
टच् । 'देवगवीषु' इति पाठे टित्त्वान्ङीप् ॥ ८० ॥

उक्तरीत्योत्तानगतौ सिद्धायामपि शशकस्य रक्तपृष्ठत्वान्नीलत्वेन प्रतीतिः कथ-
मित्यत आह—

दूरस्थितैर्वस्तुनि रक्तनीले विलोक्यते केवलनीलिमा यत् ।

शशस्य तिष्ठन्नपि पृष्ठलोम्नां तन्नः परोक्षः खलु रागभागः ॥ ८१ ॥

दूरेति ॥ दूरस्थितैर्द्रष्टृभी रक्तनीले मिश्रितोभयवर्णे वस्तुनि केवलस्य रक्तरागभागो
नीलिमैव यद्यस्माद्विलोक्यते तत्तस्मात्कारणाच्छशस्य पृष्ठवर्तिरोम्णां तिष्ठन्नपि राग-
भागो रक्तिमांशः नोऽस्माकमतिदूरस्थितानां खलु निश्चितं परोक्षो दृग्गोचरो न भवति,
किंतु नीलिमैव दृश्यत इत्यर्थः । तिष्ठन्वर्तमानोऽपि परोक्ष इति विरोधाभासः । दूर-
स्थत्वाच्च दृश्यत इति तत्परिहारः । 'खलु' उत्प्रेक्षायां वा ॥ ८१ ॥

भङ्गुं प्रभुर्व्याकरणस्य दर्पं पदप्रयोगाध्वनि लोक एषः ।

शशो यदस्यास्ति शशी ततोऽयमेवं मृगोऽस्यास्ति मृगीति नोक्तः ॥ ८२ ॥

भङ्गुमिति ॥ एष कविलोकः पदानां सुप्तिङन्तानां प्रयोगाध्वनि विषये व्याकर-
णस्य प्रकृतिप्रत्ययविभागपूर्वं शब्दव्युत्पादनकारिणः शास्त्रस्य मदधीन एव सकल-
शब्दप्रयोग इति दर्पं गर्वं, यद्वा,—लक्षणया वैयाकरणस्य व्याकरणाधीन एव
'सकल'शब्दप्रयोग इति गर्वं भङ्गुं व्याजयितुं प्रभुः समर्थः । यद्यस्माद्धेतोरयं चन्द्रः
शशोऽस्यास्ति ततो हेतोः शशी यथोक्तः, लोकेनेति शेषः । एवममुनैव प्रकारेण मृगो-
ऽस्यास्ति मृगीति नोक्तः । शशोऽस्यास्तीति मतुबर्थे 'अत इनिठ्ठा' (५।२।११५)

१ 'पृष्ठलोम्णां' इति टीकासंमतः पाठः ।

इतीनौ यथायं शशीत्युच्यते, तथा तेनैव सूत्रेण मृगोऽस्यास्तीत्यत्रेणैः प्राप्तौ सत्यामपि मृगीति नोक्तः । तस्मादतिव्याप्त्यादिदोषाद्याकरणमूल एव लोकप्रयोग इति नियमो न युक्तः, किंतु कृतद्वितसमासानामभिधानं नियामकम् । लक्ष्यमुद्दिश्य लक्षणप्रवृत्तिः, नतु लक्षणमुद्दिश्य लक्ष्यप्रवृत्तिरिति । तस्मात्प्रयोगमूलं व्याकरणमिति व्याकरणाच्छोक एव प्रयोगे बलीयानिति भावः । अप्रस्तुतप्रशंसा ॥ ८२ ॥

यावन्तमिन्दुं प्रतिपत्प्रसूते प्रासावि तावानयमब्धिनापि ।

तत्कालमीशेन धृतस्य मूर्ध्नि विधोरणीयस्त्वमिहास्ति लिङ्गम् ॥ ८३ ॥

यावन्तमिति ॥ शुक्लप्रतिपद्यावन्तं यत्प्रमाणमेककलमिन्दुं प्रसूते, अब्धिनापि तावांस्तत्प्रमाण एककल एवायं प्रासावि, नतु पूर्ण इत्यर्थः । एतत्कथं ज्ञातमित्यत आह—तत्कालं तस्मिन्काले समुद्रादुत्पत्तेरवसर एव ईशेन मूर्ध्नि धृतस्य विधोरणी-यस्त्वं नितरां काश्यमेवेहैककलत्वे लिङ्गं ज्ञापकमनुमापको हेतुरस्ति । यदि समुद्रेण संपूर्णोऽयमजन्यित, तर्हि शिवेनापि तदानीमेव शिरसि तावानेवाश्वास्यत, नतु तथा, तस्मात्प्रतिपदैककलः प्रसूतः, तावान्समुद्रेणापीति प्रतिपदुत्पन्नोऽप्ययमेककलत्वादेव न दृश्यत इति भावः ॥ ८३ ॥

आरोप्यते चेदिह केतकत्वमिन्दौ दलाकारकलाकलापे ।

तत्संवदत्यङ्कमृगस्य नाभिकस्तूरिका सौरभवासनाभिः ॥ ८४ ॥

आरोप्यत इति ॥ केतकत्वमिहेन्दौ चेद्यदि आरोप्यते यतो दलाकारः केतकी-पत्रसदृशः धवलः कलानां कलापः समूहो यस्य तस्मिन् । तत्तस्मात्केतकदलवच्छुभ्र-कलाकलापत्वाच्चन्द्रः केतकमेवेति रूप्यत इत्यर्थः । तत्तर्हि अङ्कमृगस्य मृगत्वेन नाभि-कस्तूरिका कर्त्री आरोपितं तत्केतकत्वं कर्माभूतं सौरभवासनाभिः कृत्वा संवदति । चन्द्रे केतकत्वं युक्तमित्यनुमन्यत इत्यर्थः । 'नाभिः' इति पाठे—अङ्कमृगस्य नाभिः कर्त्री कस्तूरिकासंबन्धिसौरभवासनाभिः कृत्वा संवदतीति वा । केतक्यां कस्तूरीपरि-मलो वर्तते, चन्द्रे कलङ्कमृगनाभिरूपा कस्तूरी वर्तते । तस्माच्चन्द्रे केतकत्वमारोप-यितुं युक्तमित्यर्थः । तत्केतकत्वमङ्कमृगस्य नाभिकस्तूरिकायाः परिमलस्य वासनाभिः संक्रमणैः कृत्वा संवदति युक्त्या संवादं प्राप्नोत्येवेति वा । 'ताभिः' इति पाठे—अतिप्रसिद्धाभिर्वासनाभिः ॥ ८४ ॥

आसीद्यथाज्यौतिषमेष गोलः शशी समक्षं चिपिटस्ततोऽभूत् ।

स्वर्भानुदंष्ट्रायुगयन्त्रकृष्टपीयूषपिण्याकदशावशेषः ॥ ८५ ॥

आसीदिति ॥ एष शशी यथाज्यौतिषं गर्गादिमुनिप्रणीतग्रहगणितशास्त्रानति-क्रमेण गोलः कपित्थफलवद्बर्तुलोपरितनभाग एव पूर्वमासीत् । तर्ह्यदानीं कथमन्यथा दृश्यत इत्याशङ्क्याह—ततोऽनन्तरं कालक्रमेण स्वर्भानो राहोरुर्ध्वाधोभागस्थितदंष्ट्रा-युगमेव यन्त्रं निष्पीडनचक्रं तेन कृष्टं निष्कृष्य गृहीतं पीयूषममृतं यस्य, यस्माद्वा, स चासौ पिण्याकश्च तस्य दशा गृहीतरसनीरसतिलादिपिण्डीमात्ररूपतावशेष उद्धृतो भागो यस्यैवंभूतः सन् चिपिटः पर्यटप्रायोऽभूदिति समक्षमिदानीं प्रत्यक्षेणानुभूयत एवेत्यर्थः । ज्योतिरधिकृत्य कृतो ग्रन्थो ज्यौतिषम्, 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' (४।३।८७) इत्यण् । ततो यथार्थेऽव्ययीभावः । ज्योतिःशास्त्रादौ त्रयोदशाङ्गुल-

श्चन्द्रः षोडशाङ्गुलस्य सूर्यस्याधोभागस्थो जलपूर्णकाचकूपिकाप्रायो यथोदितः, तथैव पूर्वमासीदित्युक्तम् ॥ ८५ ॥

असावसाम्याद्वितनोः सखा नो कर्पूरमिन्दुः खलु तस्य मित्रम् ।
दग्धौ हि तौ द्वावपि पूर्वरूपाद्यद्वीर्यवत्तामधिकां दधाते ॥ ८६ ॥

असाविति ॥ असौ चन्द्रो वितनोरनङ्गस्य सखा नो भवति । कुतः—असाम्या-
दसादस्यात् । ‘विवाहमैत्रीवैराणि भवन्ति समशीलयोः’ इति शास्त्रादनयोः साज्जान-
ङ्गयोः सादस्याभावान्मैत्री न संगच्छत इत्यर्थः । तर्ह्यनयोलोकप्रसिद्धा मैत्री कथमित्यत
आह—खलु निश्चितं कर्पूरापरनामैवेन्दुस्तस्यानङ्गस्य मित्रम्, तावतैव लोकप्रसिद्धि-
रिति विरोधाभाव इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—यद्यस्मात्तौ द्वावपि कामकर्पूरो दग्धौ
सन्तौ पूर्वरूपाददग्धदशायाः सकाशादधिकां वीर्यवत्तां हि स्पष्टं दधाते । पक्षो हि
कर्पूरो वीर्यवत्तरो भवति, कामोऽपि दाहानन्तरमधिकं वीर्यवाननुभूयते । तदुक्तम्—
‘कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान्यो जने जने । नमोस्त्ववार्यवीर्याय तस्मै कुसुमधन्वने ॥’
इति । तस्मात्कामकर्पूरयोर्मैत्री युक्ता । ‘अथ कर्पूरमस्त्रियाम् । घनसारश्चन्द्रसंज्ञः’
इत्यमरः । अस्त्रियामित्यमरवचनात् ‘कर्पूर’शब्दो नपुंसकोऽपि ॥ ८६ ॥

स्थाने विधोर्वा मदनस्य सख्यं स शंभुनेत्रे ज्वलति प्रलीनः ।

अयं लयं गच्छति दर्शभाजि भास्वन्मये चक्षुषि चादिपुंसः ॥ ८७ ॥

स्थान इति ॥ बाधवा विधोर्मदनस्य सख्यं स्थाने । युक्तमेवेत्यर्थः । तत्र हेतुः—
स कामः ज्वलति देदीप्यमाने शंभुनेत्रे प्रलीनः प्रकर्षेण लीन एकतां प्रल्यं गतः ।
विनष्ट इत्यर्थः । अयं चन्द्रश्च दर्शभाजि दर्शनं दर्शस्तद्व्यापारयुक्ते, अथ च,—अमा-
वास्यां गते, भास्वन्मये सूर्यरूपे आदिपुंसो विष्णोश्चक्षुषि लयमेकतां गच्छति । दर्शं
हि चन्द्रः सूर्यं गच्छति, अत एव दर्शस्य सूर्येन्दुसंगम इति नाम । सूर्यो विष्णोर्दक्षिणं
चक्षुः । तथा च तुल्ययोर्हरिहरयोर्नेत्रयोर्द्वयोरपि चन्द्रकामयोः प्रलीनत्वाद्दर्शं चन्द्रस्या-
प्यनङ्गतया च समशीलत्वादुचितैव मैत्रीत्यर्थः । तथा च कामस्य चन्द्रसखिताप्रसि-
द्धिर्मुख्यैव युक्तेति भावः ॥ ८७ ॥

नेत्रारविन्दत्वमगान्मृगाङ्कः पुरा पुराणस्य यदेष पुंसः ।

अस्याङ्क एवायमगात्तदानीं कनीनिकेर्निन्दिरसुन्दरत्वम् ॥ ८८ ॥

नेत्रेति ॥ पुरा पूर्वं यदा यस्मिन्काले एष मृगाङ्कः पुराणस्य पुंसः श्रीविष्णोर्नेत्रा-
रविन्दत्वं नयनकमलत्वमगात् । तदा तस्मिन्काले अस्य विष्णुनेत्रारविन्दभूतस्यास्य
चन्द्रस्यायमङ्कः कलङ्क एव कनीनिकाया इन्दिन्दिरस्य भ्रमरस्य सुन्दरत्वमगात्प्रापत् ।
‘अदात्’ इति पाठे—अयं श्रीविष्णुरस्य चन्द्रस्याङ्के विषये कनीनिकेर्निन्दिरसुन्दर-
त्वमदात् । नेत्रे हि कनीनिकया भाव्यम्, अरविन्दे च भ्रमरेण । तथा चास्य नेत्रा-
रविन्दरूपत्वादङ्कमेवोभयं श्रीविष्णुः कृतवानित्यर्थः । अङ्क एव कनीनिका कर्त्री भ्रम-
रेण सुन्दरत्वमस्यादादिति वा । ‘इन्दिन्दिरालिषद्चरणचञ्चरीकालिनो द्विरेफाः स्युः’
इति हलायुधः ॥ ८८ ॥

२ ‘इन्दीवर—’ इति पाठमङ्गीकृत्य ‘व्याख्यानं गौरवादुपेक्ष्यम्—’ इत्युक्तं सुखाव-
सोधायाम् ।

देवेन तेनैष च काश्यपिश्च साम्यं समीक्ष्योभयपक्षभाजौ ।

द्विजाधिराजौ हरिणाश्रितौ च युक्तं नियुक्तौ नयनक्रियायाम् ॥ ८९ ॥

देवेनेति ॥ तेन देवेन श्रीविष्णुना एष चन्द्रः काश्यपिर्गुरुद्वैतौ द्वावपि साम्यं समानधर्मतां समीक्ष्य तुल्यायां नयनक्रियायां क्रमेण नेत्रव्यापारे बाह्यव्यापारे च यन्नियुक्तौ, तद्युक्तमुचितमित्यर्थः । 'चौ' अन्योन्यसमुच्चये । साम्यमेवाह—उभयपक्षौ शुक्लपक्षकृष्णपक्षौ भजति चन्द्रः, गरुडस्तु द्वौ छद्मौ भजति, तादृशौ द्वावपि । तथा,—द्विजानां ब्राह्मणानां राजा चन्द्रः । गरुडस्तु पक्षिणां राजा, तादृशौ । तथा,—हरिणेन कलङ्कमृगेणाश्रितश्चन्द्रः, गरुडस्तु हरिणा विष्णुना बाहनार्थेनाश्रितः, तादृशौ । एवमुभयोः साम्यात्सम एव व्यापारे यन्नियुक्तौ तदुचितं कृतमिति भावः । काश्यपिः, बाह्यादित्वादित् ॥ ८९ ॥

यैरन्वमायि ज्वलनस्तुषारे सरोजिनीदाहविकारहेतोः ।

तदीयधूमौघतया हिमांशौ शङ्के कलङ्कोऽपि समर्थितस्तैः ॥ ९० ॥

यैरिति ॥ यैः पण्डितैः सरोजिन्याः दाहरूपाद्विकाराद्देतोस्तुषारे ज्वलनोऽग्नि-
रन्वमायि । तुषारः साग्निर्भवितुमर्हति, संबन्धे सति दाहकारित्वात्, साग्निभूदेशवत्,
तप्तोदकवद्वेति हिमे विषये बहिरनुमित इत्यर्थः । तैः पण्डितैर्हिमांशौ तुषारमये चन्द्रे
वर्तमानः कलङ्कोऽपि तदीयधूमौघतया हिमाग्निसंबन्धिधूमसमूहरूपत्वेन समर्थित
इत्यहं शङ्के । वह्नौ हि धूमेन भाव्यम्, चन्द्रश्च तुषारमयत्वादुक्करीत्या वह्निमान्, तथा
च कलङ्को धूमसमूह एवेति तैः समर्थितमित्यहं संभावयामीत्यर्थः ॥ ९० ॥

खेदस्य धाराभिरिवापगाभिर्योसा जगद्भारपरिश्रमार्ता ।

छायापदेशाद्वसुधा निमज्ज्य सुधाम्बुधावुज्जति खेदमत्र ॥ ९१ ॥

खेदस्येति ॥ वसुधा छायापदेशात्स्वीयप्रतिबिम्बव्याजेन सुधाम्बुधावत्र चन्द्रे
निमज्ज्यान्तः प्रविश्य खेदं जगद्भारपरिश्रमपीडामुज्जतीव । किंभूता—जगद्भारवह-
ननिमित्तः परिश्रमस्तेनार्ता नितरां पीडिता । अत एव—खेदस्य धाराभिरिवापगाभि-
र्योसा समन्तात्पूरिता । अमृतसमुद्रनिमज्जने हि खेदो गच्छत्येव । यस्याश्च तत्तन्त्रदी-
रूपः खेदः, तस्याः श्रमहरणे सुधासमुद्र एवोचितः । एतेन कलङ्कस्य मृगशशभूच्छा-
याप्रसृति मत्तमेदा वर्णिताः ॥ ९१ ॥

ममानुमैवं बहुकालनीलीनिपातनीलः खलु हेमशैलः ।

इन्दोर्जगच्छायमये प्रतीके पीतोऽपि भागः प्रतिबिम्बितः स्यात् ९२

ममेति ॥ हेमशैलो मेरुः खलु निश्चितं सर्गमारभ्याद्यथावदतिक्रान्तेन बहुना
कालेन कृत्वा नीलीनिपातः श्यामिकालगनं तेन कृत्वा वा नीलः बहुकालीनत्वाच्चील-
मलसंबन्धाच्चीलवर्णः संजातोऽस्तीति, एवंप्रकारा ममानुमाऽनुमानम्, एवमहं संभाव-
यामीत्यर्थः । अन्यथा यदि स्वर्णाचलः कालभूयस्त्वेन न नीलीभूतः किंतु हेममय-
त्वात्पीत एव स्यात्, तर्हि इन्दोर्जगच्छायमये जगत्प्रतिबिम्बभूते कलङ्करूपे प्रतीके-
ऽवयवे मेरोः पीतोऽपि भागः प्रतिबिम्बितः स्यात्पीतोऽंशोऽपि दृश्येत, तस्मात्स्वर्णा-
चलो नील एव जातः । तथा च सकलाया अपि भूमेर्नीलवर्णत्वात्तत्प्रतिबिम्बरूपः

कलङ्कोऽपि नील एव युक्त इत्यर्थः । जगच्छाये, 'विभाषा सेना—' (२।४।२५)
इति षण्ढत्वम् ॥ ९२ ॥

मावापदुन्निद्रसरोजपूजाश्रियं शशी पद्मनिमीलितेजाः ।

अक्षिद्वयेनैव निजाङ्गरङ्गोरलंकृतस्तामयमेति मन्ये ॥ ९३ ॥

मेति ॥ शशी उन्निद्रैर्विकसितैः सरोजैः कृत्वा या पूजा तज्जनितां श्रियं मा अवा-
पत् मा त्व लभत । यतः—पद्मनिमीलि कमलसंकोचकं तेजो यस्य सः । विकसिताना-
मपि कमलानां पूजार्थं चन्द्रसविधे क्रियमाणानां चन्द्रतेजसां संकोचस्यैव संभवादुन्नि-
द्रसरोजपूजाश्रियं कथं प्राप्नोति । प्रकारान्तरेण प्राप्नोतीत्याह—निजाङ्गभूतस्य रङ्गोर्ध्वग-
स्याक्षिद्वयेनैवालंकृतोऽयं चन्द्रस्तामुन्निद्रसरोजपूजाश्रियमेति प्राप्नोति तज्जनयोरुन्नि-
द्रकमलरूपत्वादित्यर्थ इत्यहं मन्ये । अङ्गमृगनेत्राभ्यां कृत्वायं चन्द्रो विकसितकम-
लाभ्यां पूजामिव शोभां प्राप्नोतीति भावः । एषेवेति वा ॥ ९३ ॥

य एष जागर्ति शशः शशाङ्के बुधो विधत्ते क इवात्र चित्रम् ।

अन्तः किलैतत्पितुरम्बुराशेरासीत्तुरङ्गोऽपि मतङ्गजोऽपि ॥ ९४ ॥

य इति ॥ य एष प्रत्यक्षदृश्यः शशः शशाङ्के जागर्ति स्फुरति, अत्र विषये क इव
बुधचित्रमाश्चर्यं विधत्ते, अपि तु न कोऽपि । किल यस्मादेतत्पितुरम्बुराशेरन्तर्मध्ये
उच्चैःश्रवःसंज्ञकस्तुरङ्गोऽप्यासीत् । ऐरावताख्यो मतङ्गजोऽप्यासीत् । यदीयपितुर्मध्ये-
ऽश्वगजादिकं भवति, तदीय(पुत्र)मध्ये शशमात्रसंभवे किमाश्चर्यमित्यर्थः ॥ ९४ ॥

गौरे प्रिये भातितमां तमिस्रा ज्यौत्स्नी च नीले दयिता यदस्मिन् ।

शोभासिलोभादुभयोस्तयोर्वा सितासितां मूर्तिमयं विभर्ति ॥ ९५ ॥

गौर इति ॥ तमिस्रा तमोबहुलास्य दयिता रात्रिगौरे प्रिये चन्द्रे विषये भाति-
तमाम् । तथा,—ज्यौत्स्नी च चन्द्रिकायुक्ता धवलाऽस्य दयिता रात्रिनीले प्राणेशे-
ऽस्मिन्चन्द्रे नितरां शोभते । भिन्नवर्णे हि शोभते इत्यर्थः । तस्मादेतोस्तयोस्तमिस्रा-
ज्यौत्स्नोरुभयोरपि विषये स्वस्य शोभाप्राप्तेर्लोभादभिलाषात्तयोरेव वा पद्वयोर्या
शोभाप्राप्तिस्तदभिलाषाद्वलश्यामलवत्संबन्धात्तमिस्राज्यौत्स्नयोः शोभया भवितव्य-
मिति । अयं चन्द्रः सितासितां धवलां श्यामलां च मूर्तिं विभर्ति । 'वा' इवार्थः ।
शोभासिलोभादिवेत्यन्वयः । नीलभागे ज्यौत्स्नीं प्रियां धारयितुं धवले च तामसी-
मिति यथासंख्यम् ॥ ९५ ॥

वर्षातपानावरणं चिराय काष्ठौघमालम्ब्य समुत्थितेषु ।

वालेषु ताराकवकेष्विहैकं विकस्वरीभूतमवैमि चन्द्रम् ॥ ९६ ॥

वर्षेति ॥ अहं वालेषु तनुषु सूक्ष्मरूपेष्वविकसितेषु चेह प्रत्यक्षदृश्येषु तारासु
नक्षत्रेष्वेव कवकेषु छत्राकेषु मध्ये चिरकालोत्पन्नत्वाद्विकस्वरीभूतं विकसितमेकं
छत्राकमेव चन्द्रमवैमि मन्ये । किंभूतेषु ताराकवकेषु—चिराय बहुकालं वर्षास्वृतौ
तपे ग्रीष्मर्तौ च वर्षेषु जलवृष्टिषु आतपेषूप्लवेषु च सत्सु अनावरणमनाच्छादितं
काष्ठौघं दिक्समूहमेव दारुसमूहमालम्ब्य समुत्थितेषूप्लवेषु । वर्षाकाले ह्यनावृतेषु
जलस्तिमितेषु पश्चादुष्णततेषु च काष्ठेषु सूक्ष्मस्थूलानि छत्राकाणि भवन्ति । तथा
च तारा अल्पकवकानि, चन्द्रस्तु स्थूलकवकमिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ९६ ॥

दिनावसाने तरणेरकस्मान्निमज्जनाद्विश्वविलोचनानि ।

अस्य प्रसादादुडुपस्य नक्तं तमोविपद्भीषवतीं तरन्ति ॥ ९७ ॥

दिनेति ॥ विश्वस्य जगतो विलोचनानि दिनावसाने तरणेः सूर्यस्याकस्मादसं-
भावितहेतोर्निमज्जनात्प्रतीचीसागरनीरप्रवेशाद्धेतोर्नक्तं रात्रौ तमोनिमित्तां स्वलनादि-
रूपां विपदमेव द्वीपवतीं महानदीमस्योडुपस्य चन्द्रस्य प्रकाशरूपात्प्रसादात्तरन्ति ।
चन्द्रेण तमो निरस्य सर्वं प्रकाशितमिति भावः । अन्येऽपि रात्रौ तरणेनैकाया
अकस्मान्मज्जनाद्धेतोर्बुडनरूपामापन्नदीमुडुपस्याकस्मादागतस्याल्पयानपात्रस्य प्रसा-
दात्तरन्ति ॥ ९७ ॥

किं नाक्षिण नोऽपि क्षणिकोऽणुकोऽयं भानस्ति तेजोमयबिन्दुरिन्दुः ।

अत्रेस्तु नेत्रे घटते यदासीन्मासेन नाशी महतो महीयान् ॥ ९८ ॥

किमिति ॥ नोऽस्माकममहतां पामराणामपि अक्षिण नेत्रविषये तेजोमयस्तेजो-
रूपो बिन्दुरेवायमिन्दुरङ्गुल्या नयनप्रान्तचिपिटीकरणे धवलवर्तुलाकारेण भान् शोभं-
मानः किं नास्ति, अपि त्वस्मदादिनेत्रेऽपीन्दुर्वर्तत एव, परम्—अणुकोऽल्पीयान्,
तथा क्षणिकः क्षणमात्रावस्थायी । यावच्चिपिटीकरणमेव दृश्यत इत्यर्थः । तर्ह्यस्माच्च-
न्द्रात्तस्य वैलक्षण्यं कथमत आह—अत्रेर्मुनेनेत्रे तु पुनस्तेजोमयबिन्दुरयमिन्दुर्मही-
यानितरापेक्षया नितरां महापरिमाण आसीत् । तथा मासेन कृत्वा नाशी प्राप्तविना-
शश्चाभूदिति यत्, तद्वद्वते । एतद्युज्यत इत्यर्थः । यतः—कीदृशस्यात्रेः—महतो
महानुभावस्य । ‘सर्वं हि महतां महत्’ इति न्यायेन महतोऽत्रेस्तेजोमयबिन्दु-
रप्ययमिन्दुर्महापरिमाणश्चिरकालस्थायी चेत्यस्यनेत्रवर्तितेजोमयबिन्दोरिन्दोर्वैलक्षण्यं
युक्तमेवेति भावः । अणुकः, ‘अल्पे’ (५।३।८५) इति कन् । नाशीति,
अस्त्यर्थे इनिः ॥ ९८ ॥

त्रातुं पतिं नौषधयः स्वशक्त्या मन्त्रेण विप्राः क्षयिणं न शेकुः ।

एनं पयोधिरमणिभिर्न पुत्रं सुधा प्रभावैर्न निजाश्रयं वा ॥ ९९ ॥

त्रातुमिति ॥ मृतसंजीविन्यादय ओषधयः स्वशक्त्या स्वसामर्थ्येन निजरस-
वीर्यविपाकाभ्यां कृत्वा ओषधीशत्वात्पतिमेनं चन्द्रं क्षयिणं प्रतिदिनं कलाक्षयवन्तम्,
अथ च,—क्षयरोणिणं सन्तं त्रातुं न शेकुः । तथा,—विप्रा द्विजराजत्वाच्चिजस्वामिनं
क्षयिणं मन्त्रेण श्रुतिसामर्थ्येन कृत्वा रक्षितुं न शेकुः । तथा,—पयोधिरपि पुत्रं क्षयि-
णमेनं मणिभिर्नैकप्रकारैरन्तःस्थै रत्नैः कृत्वा रक्षितुं न शशाकेति वचनविपरिणामः ।
तथा,—सुधापि स्वाधारभूतं क्षयिणमेनमजरामरत्वजनकैः प्रभावैः कृत्वा त्रातुं न
शशाक । ‘वा’ समुच्चये । ओषध्यादयः स्वशक्त्यादिरक्षणसाधने सत्यपि पतित्वात्पुत्र-
त्वाच्चिजाश्रयत्वाच्च क्षयाद्रक्षितुं समर्था न बभूवुरिति विशेषोक्त्या पूर्वकर्मजो रोगो
महानुभावैरप्यपनेतुं न शक्यत इति व्यज्यते । ‘अचिन्त्यो हि मणिमन्त्रौषधीनां
प्रभाव’ इत्योषध्यादीनां सामर्थ्यं प्रसिद्धम् ॥ ९९ ॥

मृषा निशानाथमहः सुधा वा हरेदसौ वा न जराविनाशौ ।

पीत्वा कथं नापरथा चकोरा विधोर्मरीचीनजरामराः स्युः ॥ १०० ॥

मृषेति ॥ निशानाथस्य चन्द्रस्य महस्तेजः सुधा वा पीयूषमेवेति लोकवादो मृषा

असत्य एव वा भवेत् । वा अथवा । यदि चन्द्रतेजः सुधैवेति लौकिकप्रवादः सत्य एव, तर्ह्यसौ चन्द्रतेजोरूपा सुधा जराविनाशौ जरामरणे न हरेद्विनाशयेदित्यङ्गीकार्यम् । चन्द्रतेजः सुधा नैवेति वाङ्गीकार्यम् । अथ चैतद्रूपा सुधापि जरामरणे न नाशयतीत्यङ्गीकार्यमित्यर्थः । अपरथान्यथा यदि चन्द्रतेजः सुधेति प्रवादः सत्यः, तद्रूपा सुधा जरामरणे विनाशयेत्, तर्हि चकोराख्याः पक्षिणो विधोर्मरीचीन्पीत्वापि कथं किमिति न अजरामराः स्युर्जरामरणरहिता भवेयुः । चन्द्रतेजसः सुधात्वे, एतस्याश्च सुधाया जरामरणविनाशे सामर्थ्यसद्भावे, तत्पाने चकोरैरप्यजरामरैर्भाव्यम्, न च ते तथा, तस्मात्तेजसः सुधात्वं वा मृषा भवेत्, सुधाभूतस्यापि वा जरामरणापहारे सामर्थ्यं नास्तीत्यन्यतरदङ्गीकार्यम् । तथा,—‘सुधा प्रभावैर्न निजाश्रयं वा’ इति पूर्वश्लोकांशसमाधानमित्याशयः । ‘अजरामरीस्युः—’ इति पाठे—
चिवः ॥ १०० ॥

वाणीभिराभिः परिपक्विमाभिर्नरेन्द्रमानन्दजडं चकार ।

मुहूर्तमाश्चर्यरसेन भैमी हैमीव वृष्टिः स्तिमितं च तं सा ॥ १०१ ॥

वाणीभिरिति ॥ सा भैमी आभिः पूर्वोक्ताभिः परिपाकेन निर्वृत्ताभिः परिणत-
कवित्वशक्तितया प्रसादादिगुणयुताभिर्वाणीभिः कृत्वा तं नरेन्द्रमानन्दजडं हर्षपरवशं
चकार । तथा,—मुहूर्तमद्भुतापरनाम्नाश्चर्येण रसेन, अथ च,—तद्रूपेण जलेन, हैमी
तुषारसंबन्धिनी वृष्टिरिव भैमी स्तिमितमतिस्नेहात्प्राप्तस्वप्नं च, अथ च,—आर्द्र
चकार । हिमवृष्टिर्यथान्यं जडमार्द्रं च करोति, तथेयमप्यानन्दजडं सातिस्नेहं च
चकारेत्यर्थः । परिपक्विमाभिः, द्वित्वाभिर्वृत्तेऽर्थे क्रिः, कर्म ॥ १०१ ॥

इतो मुखाद्वागियमाविरासीत्पीयूषधारामधुरेति जल्पन् ।

अचुम्बदस्याः स मुखेन्दुबिम्बं संवावदूकाश्रियमम्बुजानाम् ॥ १०२ ॥

इत इति ॥ इत्येवं जल्पन् वदन् स नलोऽम्बुजानां संवावदूका नितरां संवा-
दिनी श्रीः शोभा यस्य तादृशं कमलतुल्यशोभमस्या मुखेन्दुबिम्बमचुम्बत् । चन्द्र-
कमलतुल्यं भैमीमुखं प्रीत्यतिशयादचुम्बदित्यर्थः । इति किम्—हे भैमि ! इयमुक्ता-
प्रकारा पीयूषधारावन्मधुरा वाक् इतः प्रत्यक्षदृश्याद्भवन्मुखादाविरासीत् निःसृतेति ।
इत इत्यनेन सामीप्याभिनयकारिणा करेण भैमीमुखं चिवुके धृतमिति ध्वन्यते । मुख-
खेन्दुबिम्बत्वेन च पीयूषधारासंबन्धौचिती सूच्यते । तथा च पीयूषधारया मधुरे-
त्यपि व्याख्येयम् । संवावदूकेत्यादिना च भैम्याः पद्मिनीत्वं प्रसिद्धम् । चन्द्रबिम्बस्य
कमलैः सह विसंवादो विरोधित्वात्, एतन्मुखचन्द्रबिम्बस्य तु कमलैः सह संवादः
कमलसौभाग्यभाक्त्वादिति प्रसिद्धचन्द्रबिम्बादेतन्मुखबिम्बमधिकमिति सूच्यते ।
अत्यर्थं संवदति संवावदूका, संपूर्वोऽयं वदतिमैत्र्यां वर्तते ॥ १०२ ॥

प्रियेण साथ प्रियमेवमुक्ता विदर्भभूमीपतिवंशमुक्ता ।

स्मितांशुजालं विर्ततार तारा दिवः स्फुरन्तीव कृतावतारा ॥ १०३ ॥

प्रियेणेति ॥ प्रियेण एवम् ‘इतो मुखात्—’ (नै० २२।१०२) इत्यादिरूपं प्रियं

१ ‘विततान’ इत्यपि कान्तिकः पाठः’ इति सुखावबोधः ।

वचनमुक्ता भाषिता विदर्भभूमीपतेर्वशेन कुलेन मुक्ता जनिता । तथा,—स्फुरन्ती
दीप्यमानकान्तिः सोल्लासा सा भैमी अथ नलवचनानन्तरं स्मितांशुजालं विततार ।
तदेव नलाय प्रीतिदानमिव ददावित्यर्थः । केव—दिवः सकाशात् क्षीणपुण्यतया
स्वेच्छया वा क्तावतारा भूलोकमागता रोहिणी तारेव स्फुरन्ती किरणजालं वित-
तारेवेति उत्प्रेक्षोपमा वा । वंशः कुलमेव वंशो वेणुस्तत्र जाता देवधार्या मुक्ता
मौक्तिकरूपा । कृतावतारेत्यत्र तरणं तरः 'ऋदोरप्' (३।३।५७) तदन्ता-
त्प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽणि पश्चात् 'अव'शब्देन सह 'सह सुपा' (३।१।४) इति
समासः ॥ १०३ ॥

स्ववर्णना न स्वयमर्हतीति नियुज्य मां त्वन्मुखमिन्दुरूपम् ।

स्थानेऽत्युदास्ते शशिनः प्रशस्तौ धरातुरासाहमिति स्म साह ॥ १०४ ॥

स्वेति ॥ सा धरातुरासाहं भूमीन्द्रमित्याह स्म । इति किम्—हे प्रिय । इन्दुरूपं
त्वन्मुखमिति हेतोश्चन्द्ररूपात्मस्तुतौ मां नियुज्याज्ञाप्य शशिनः प्रशस्तौ वर्णनविषये-
ऽत्युदास्तेऽतितरामुदासीनं भवति । एतत्स्थाने युक्तम् । हेतुमेवाह—इति किम्—
'सतामेतदकर्तव्यं परनिन्दात्मनः स्तुतिः' इत्यादिवचनत्वयमात्मनैव स्वस्य वर्णनम्
स्तुतिर्नाहति न युकेति । इत्युत्पर्यन्तं मया चन्द्रो वर्णितः, इदानीं त्वया वर्णनीयः,
तूष्णींभावो वा युक्त इत्याशयेन भैमी चन्द्रस्तुतौ तं स्रोत्रासं प्रावर्तयदिति भावः ।
तुरासाहमित्यत्र तृतीयसर्गे 'धरातुरासाहि—' (नै० ३।९५) इत्येतच्छ्लोकस्था शङ्का
ज्ञातव्या, तत्रोत्तरम्—इन्दुरूपं त्वन्मुखं, चन्द्ररूपात्मस्तुतौ मां नियुज्य शशिनः
प्रशस्तौ अत्युदास्ते । साहं धरावदतुराऽनुत्तालाऽवेणा वा । पृथ्वीवद्गम्भीरेत्यर्थः ।
अर्थात्तमाह सेति ज्ञातव्यम् ॥ १०४ ॥

नयेरितः प्राणसमः सुमुख्या गिरं परीहासरसोत्किरां सः ।

भूलोकसारः स्मितवाक् तुषारभानुं भणिष्यन्सुभगां बभाण ॥ १०५ ॥

तयेति ॥ स भूलोके सारः श्रेष्ठतमो नलः स्मितवाक् तुषारभानुं चन्द्रं भणिष्यन्
वर्णयिष्यन् सन् सुभगां सौभाग्यवतीं भैमीं बभाण । किंभूतः—तया सुमुख्या भैम्या
परिहासरसस्योत्किरामुद्भावयित्रीं गिरमीरित उक्तः । तथा,—प्राणसमोऽतिप्रेयान् ।
तया चन्द्रवर्णने ईरितः प्रेरितः मन्परिहासरसोत्किरां गिरं सुभगां यथा तथा बभा-
णेति वा । उत्किराम्, 'इयुपध—' (३।१।३५) इति कः । पूर्वैण षष्ठीसमासः ।
भणिष्यन्, हेतौ लटः शता ॥ १०५ ॥

तवानने जातचरीं निपीय गीतिं तदाकर्णनलोलुपोऽयम् ।

हातुं न जातु स्पृहयत्यवैमि विधुं मृगस्त्वद्वदनभ्रमेण ॥ १०६ ॥

तवेति ॥ हे प्रिये । अयं मृगः तवानने जातचरी भूतपूर्वा गीतिं खरमाधुरीं
निपीय सादरमाकर्ण्येदानीमपि तस्या भवद्गीतेराकर्णनलोलुपोऽतितरां लुब्धोऽति-
साहस्यात्त्वद्वदनभ्रमेण विधुं हातुं जातु कदाचिदपि न स्पृहयतीत्यहमवैमि । मृगा हि
गानप्रिया भवन्तीति चन्द्रं त्वन्मुखभ्रान्त्या त्यक्तुं नेच्छतीत्यहं शङ्क इत्यर्थः । जात-
चरीं, 'भूतपूर्वं चरद्' (५।३।५३) । लोलुपः, यदन्तात्पचायचि 'यङोऽचि च'
(३।४।७४) इति यङो लुक् ॥ १०६ ॥

इन्दोर्भ्रमेणोपगमाय योग्ये जिह्वा तवास्ये विधुवास्तुमन्तम् ।

गीत्या मृगं कर्षतु भन्त्यता किं पाशीवभूवे श्रवणद्वयेन ॥ १०७ ॥

इन्दोरिति ॥ अतिसादृश्यादिन्दुरेवेदमितीवेन्दोर्भ्रमेण मृगस्योपगमाय योग्ये प्राप्तुमर्हे तवास्ये वर्तमाना जिह्वा कर्त्रा गीत्या वर्णस्वरमाधुर्या कृत्वा विधुरूपं वास्तु वसतिगृहं तद्विद्यते यस्य तं विधुवास्तुमन्तं चन्द्रमध्यस्थायिनमपि मृगं कर्षतु । गीते-
मधुरतमत्वान्मृगस्य च प्रियगानत्वात्स्वसमीपमानयत्वित्यर्थः । तदाकर्षणसाधनमु-
त्प्रेक्षते—भन्त्यता आगमिष्यतो मृगस्यात्रैव निवासार्थं बन्धनं करिष्यता श्रवणद्वयेन
पाशीवभूवे किम् ? तद्रूपया बन्धनरज्ज्वा समाकर्षत्वित्यर्थः । अन्यापि शवरी गीत्या
मृगमाकृष्य पाशेन बध्नाति । भवन्मुखं निष्कलङ्कममृताधिकगीतियुक्तं च, चन्द्रस्तु
सकलङ्क इति भावः । चन्द्रवर्णनावसरेऽपि मध्ये मध्ये भैमीमुखवर्णनानुरागातिशय-
सूचनार्था । अयं श्लोकः क्षेपक इति केचित् ॥ १०७ ॥

गगनस्थोऽपि मृगो भैमीमुखगीतिं कथमशृणोदित्याशङ्क्याह—

आप्यायनाद्वा रुचिभिः सुधांशोः शैत्यात्तमःकाननजन्मनो वा ।

यावन्निशायामथ घर्मदुःस्थस्तावद्भ्रजत्यहि न शब्दपान्थः ॥ १०८ ॥

आप्यायनादिति ॥ शब्दरूपः पान्थो नित्यपथिको निशायां यावद्भ्रजति ताव-
द्य पश्चात्साकल्येन वा अहि न गच्छति, यस्माद्दिने घर्मेणातपेन दुःस्थः संतप्तः,
तस्माद्दिनेऽल्पमेव गच्छतीत्यर्थः । रात्रौ दूरागमने हेतुमाह—सुधांशोरमृतरूपाभी
रुचिभिराप्यायनादुज्जीवितबलत्वाद्वा तम एव काननं वनं तस्माज्जन्म यस्य गाढान्ध-
कारजाताच्छैत्याद्वा तेजसोऽभावे तमसः संभवादौष्ण्याभावाच्छैत्यम् । अत एव रात्रौ
बहु गच्छति, दिने चोष्णेन श्रान्त इव बहु न गच्छति । शब्दो हि रात्रौ स्वभावा-
दतिदूरेऽपि श्रूयते, दिवा तु न तथा । पथिकोऽपि रात्रौ शैत्यादूरं गच्छति, दिने
चाल्पम् । दूरश्रवणप्रतिपादकोऽयं श्लोकः ॥ १०८ ॥

दूरेऽपि तत्तावकगानपानाल्लब्धावधिः स्वादुरसोपभोगे ।

अवज्ञयैव क्षिपति क्षपायाः पतिः खलु खान्यमृतानि भासः ॥ १०९ ॥

दूरेऽपीति ॥ हे प्रिये ! खलु निश्चितं क्षपायाः पतिश्चन्द्रो भासश्चन्द्रिका एव
खान्यमृतानि क्षिपति अथो मुञ्चति । किंभूतः—दूरेऽप्यतितरां देशव्यवधानेऽपि
तत्प्रसिद्धं मधुरतरं तावकं गानं तस्य पानात्सादरश्रवणाद्देतोः स्वादुरसोपभोगे माधु-
र्यातिशयानुभवे विषये लब्धावधिः प्राप्तमर्यादः । उत्प्रेक्षते—अवज्ञयेव अनुभूत-
भवद्वीतमाधुर्यापेक्षयाल्पमाधुर्यतयावमाननयेवेत्यर्थः । अयं श्लोको भिन्न एव, ननु
सुगमम् ॥ १०९ ॥

अस्मिन्न विस्मापयतेऽयमस्मांश्चक्षुर्बभूवैष यदादिपुंसः ।

तदत्रिनेत्रादुदितस्य तन्वि ! कुलानुरूपं किल रूपमस्य ॥ ११० ॥

अस्मिन्निति ॥ हे तन्वि ! एष चन्द्रः आदिपुंसः श्रीविष्णोर्वामं चक्षुर्बभूवेति
यत् । अस्मिन्नेत्रमवनविषयेऽयं नेत्रभूतश्चन्द्रोऽस्माज्ज विस्मापयते आश्चर्यं न प्राप-
यति । अत्रार्थेऽस्माकमाश्चर्यं न भवतीत्यर्थः । किल यस्माद्देतोर्त्रिनेत्रादुदितस्योत्पन्न-

स्यास्य तच्चक्षुर्भवनं कुलानुरूपं कुलोचितं स्वरूपम् । नेत्ररूपात्कारणाज्जातस्य नेत्री-
भवनमुचितमेव । तस्मादस्य पुराणपुरुषनेत्रभवने न किञ्चिदस्माकं चित्रमित्यर्थः । विस्मा-
पयते, 'नित्यं स्मयतेः' (६।१।५७) इत्यात्वम्, 'भीस्म्योर्हेतुभये' (१।३।६८)
इति तद् । अस्मान्, जनान्तरापेक्षया बहुत्वम् ॥ ११० ॥

आभिर्मृगेन्द्रोदरि ! कौमुदीभिः क्षीरस्य धाराभिरिव क्षणेन ।

अक्षालि नीली रुचिरम्बरस्था तमोमयीयं रजनीरजक्या ॥ १११ ॥

आभिरिति ॥ हे मृगेन्द्रोदरवत्कृशमुदरं यस्यास्तादृशि ! रजन्येव रजकी तथा
क्षीरस्य दुग्धस्य धाराभिरिव दृश्यमानाभिर्धवलतराभिराभिः कौमुदीभिः कृत्वाऽम्ब-
रस्था गगनस्था तमोमयीयं नीली कज्जलवत्काली रुचिः क्षणमात्रेणाक्षालि निरस्ता ।
यथा रजक्या वसनस्था काली कान्तिर्दुग्धधाराभिः क्षणेन क्षाल्यते । तदुक्तं कला-
कोषे—'तैलं घृतेन, तच्चोष्णजलैर्दुग्धेन कज्जलम् । नाशयेदम्बरस्थं तु मलं क्षारेण
सोष्मणा ॥' इति । चन्द्रिकाभिर्गगनं निर्मलीकृतमिति भावः । मृगेन्द्रोदरि, 'नासि-
कोदर—' (४।१।५५) इति ङीष् । ओषधिप्राणिवाचित्वाभावाच्चीलीव नीलीति
ङीप् समर्थनीयः । रजकी, घृणः पित्वाङ्गीष् ॥ १११ ॥

पयोमुचां मेचकिमानमुच्चैरुच्चाटयामास ऋतुः शरद्या ।

अपारि वामोरु ! तयापि किञ्चिन्न प्रोञ्छितुं लाञ्छनकालिमास्य ॥ ११२ ॥

पय इति ॥ हे वामोरु ! या शरदृतुः पयोमुचां मेधानां वर्षाकालीनमुच्चकैरति-
शयितमपि मेचकिमानं कालिमानमुच्चाटयामास । तया कालिमापनयने दृष्टसामर्थ्या
शरदाप्यस्य चन्द्रस्य लाञ्छनरूपः कालिमा किञ्चिदल्पमपि प्रोञ्छितुं स्फोटयितुं
नापारि । शरदच्छे चन्द्रे मलिनः कलङ्कोऽतितरां शोभत इति भावः । मेचकिमानं,
वर्णवाचित्वादिमनिच् ॥ ११२ ॥

एकादशैकादशरुद्रमौलीनस्तं यतो यान्ति कलाः किमस्य ।

प्रविश्य शेषास्तु भवन्ति पञ्चपञ्चेषुतूणीमिषवोऽर्धचन्द्राः ॥ ११३ ॥

एकेति ॥ अस्तं यतो गच्छतोऽस्य चन्द्रस्यैकादश कला एकादशानां रुद्राणां
मौलीन् प्रति यान्ति किल गच्छन्तीव । शेषाः पञ्च कलास्तु पुनः पञ्चेषोः कामस्य
तूणीमल्पमिषुर्धि प्रविश्यार्धचन्द्राकारत्वादर्थचन्द्राख्या इषवो भवन्ति । विनाशसमये-
ऽप्ययं परापकारनिरत इति ध्वन्यते । तूणीम्, अल्पत्वविवक्षया स्त्रीत्वे गौरादित्वा-
ङ्गीष्, 'अर्धचन्द्र'शब्दो रूढः ॥ ११३ ॥

निरन्तरत्वेन निधाय तन्वि ! तारासहस्राणि यदि क्रियेत ।

सुधांशुरन्यः स कलङ्कमुक्तस्तदा त्वदास्यश्रियमाश्रयेत ॥ ११४ ॥

निरन्तरेति ॥ हे तन्वि ! ताराणां नक्षत्राणां सहस्राणि निरन्तरत्वेनान्योन्य-
संबन्धितया विधायैकीकृत्य यदि अन्यः सुधांशुः क्रियेत निर्मायेत तदा तर्हि स चन्द्र-
स्ताराणामकलङ्कत्वात्तन्मयत्वात्कलङ्केन मुक्तः संस्त्वदास्यस्य श्रियं शोभामाश्रयेत ।
क्रियातिपत्तेरविवक्षितत्वाद्बृहत्भावः ॥ ११४ ॥

१ अत्र विषये 'दीयतामेतस्यार्धचन्द्रः' (पंच० १) इति रूढो रुचिरतरश्च प्रयोगः;
अर्धचन्द्रेषुविषये तु—'अर्धचन्द्रमुखैर्वाणैः'—(रघु० १२।९६) इत्यादिः सुविदित एव ।

वत्पद्ममादित्सु तवाननीयां कुरङ्गलक्ष्मा च मृगाक्षि ! लक्ष्मीम् ।

एकार्थलिप्साकृत एष शङ्के शशाङ्कपङ्केरुहयोर्विरोधः ॥ ११५ ॥

यदिति ॥ हे मृगाक्षि ! यत्पद्मं तवाननीयां मुखसंबन्धिनीं लक्ष्मीमादित्सु ग्रही-
तुकामम्, कुरङ्गलक्ष्मा चन्द्रश्च तव मुखशोभां ग्रहीतुकामः, तयोः शशाङ्कपङ्केरुहयो-
रेष विरोधस्तन्मुखशोभालक्षण एकोऽर्थस्तस्य लिप्साकृतः प्राप्तिवाञ्छानिमित्त एवेत्यहं
शङ्के । एकद्रव्याभिलाषित्वेन विरोधः सुप्रसिद्धः । चन्द्रपद्मयोरपि विरोधः प्रसिद्ध
एव । चन्द्रपद्माभ्यां सकाशात्ते मुखमधिकमिति भावः । आदित्सु, चन्द्रपक्षे लिङ्गवि-
परिणामः । लक्ष्मीं, 'न लोका—' (२।३।६९) इति षष्ठीनिषेधः ॥ ११५ ॥

लब्धं न लेखप्रभुणापि पातुं पीत्वा मुखेन्दोरधरामृतं ते ।

निपीय देवैर्विघसीकृतायां घृणां विघोरस्य दधे सुधायाम् ॥ ११६ ॥

लब्धमिति ॥ हे प्रिये ! अहं सर्वैरपि देवैर्विघसीकृतायां निःशेषं पीत्वा भुक्-
शेषीकृतायाम्, अस्य विघोः सुधायां घृणां जुगुप्सां दधे धारयामि । किं कृत्वा—
लेखानां देवानां प्रमुणेन्द्रेणापि पातुं न लब्धं, कृतप्रयत्नस्यापि तस्यावरणात्तेन दुष्प्रापं
केनाप्यनुच्छिष्टं ते मुखेन्दोरधरूपममृतं निपीय पीत्वा । चन्द्रसुधायाः सकाशात्त्व-
दधरामृतं खादुतरमिति भावः । अन्योऽप्युच्छिष्टभोजने जुगुप्सां धारयति ॥ ११६ ॥

एनं स विभ्रद्विधुमुत्तमाङ्गे गिरीन्द्रपुत्रीपतिरोषधीशम् ।

अश्नाति घोरं विषमब्धिजन्म धत्ते भुजङ्गं च विमुक्तशङ्को ॥ ११७ ॥

एनमिति ॥ स गिरीन्द्रपुत्रीपतिः शंभुरेनमोषधीशं विधुमुत्तमाङ्गे शिरसि विभ्र-
द्धारयन् सन्नब्धिजन्म समुद्रोत्पन्नं घोरं दारुणमपि विषमश्नाति, विमुक्तशङ्को भुजङ्गं
सर्पराजं वासुकिं च धत्ते । शंभोरप्युपकारकत्वेन पूज्यः श्रेष्ठोऽयमिति भावः । ओष-
धिस्वामिनोऽस्य शिरसि धारणादिव निःशङ्कं विषं भक्षयति, सर्पाश्च धारयतीत्युत्प्रेक्षा ।
भुजङ्गम्, जालमिप्रायेणैकवचनं वा ॥ ११७ ॥

नास्य द्विजेन्द्रस्य बभूव पश्य दारान्गुरोर्यातवतोऽपि पातः ।

प्रवृत्तयोऽप्यात्ममयप्रकाशाशान्नह्यन्ति न ह्यन्तिमदेहमाप्तान् ॥ ११८ ॥

नेति ॥ हे प्रिये ! द्विजेन्द्रस्य अस्य चन्द्रस्यास्य गुरोर्बृहस्पतेर्दारान् भार्या यातवतो
गच्छतोऽपि गुरुतल्पगामिनोऽपि पातः स्वर्गाङ्गशः, अथ च,—पातित्यम्, न बभूव
पश्य । चित्रमेतद्विलोक्येत्यर्थः । अथवा युक्तमेतत् । प्रवृत्तयो धर्माधर्महेतुकर्मारम्भा
अपि आत्ममय आत्मस्वरूपमेव प्रकाशो येषां तान्प्रकाशान्तरनिरपेक्षान्प्रकाशरूपान्,
अथ च,—परमात्मैव प्रकाशो येषां तान् परमात्मस्वरूपातिरिक्तप्रकाशानभिज्ञान्स्व-
प्रकाशात्मवादिनो ब्रह्मज्ञानिनोऽन्तिमदेहं तेजोरूपशरीरं पूर्णतां वा प्राप्तान्, अथ
च,—अनन्तरभाविमोक्षत्वात्प्राचीनशरीरप्रवाहापेक्षया शेषं शरीरं प्राप्तान् जीवनमुक्ता-
न्पुरुषान्दि यस्मान्न नह्यन्ति, शुभाशुभफलबन्धेन न संबध्न्तीत्यर्थः । 'तेषां तेजो-
विशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते' इति प्रामाणिकवचनात्तेजोरूपस्यास्य चन्द्रस्य पातो
ताभूदिति युक्तमेव, नात्र चित्रमिति भावः । चन्द्रोऽप्यात्ममयप्रकाशः अन्तिमदेहं
संपूर्णतां प्राप्तश्च ॥ ११८ ॥

स्वधाकृत यत्तनयैः पितृभ्यः श्रद्धापवित्रं तिलचित्रमम्भः ।

चन्द्रं पितृस्थानतयोपतस्थे तदङ्करोचिः खचिता सुधैव ॥ ११९ ॥

स्वधेति ॥ तनयैः पुत्रैः श्रद्धया परलोकास्तित्वबुद्ध्या वितीर्णत्वात्पवित्रं कृष्णतिलै-
श्चित्रं मिश्रितं पितृभ्यः स्वधाकृतं यदम्भः पितृस्थानतया 'चन्द्रो वै पितृलोकः' इति
श्रुतेः पितृलोकतया चन्द्रमुपतस्थे चन्द्रेण संगतमभूत् । तत्कृष्णतिलमिश्रं जलमेवाङ्कस्य
कलङ्कस्य यद्रोचिः कान्तिस्तया खचिता मिश्रिता सुधा पीयूषम् । कृष्णतिला एव
कलङ्कः, तत्संलग्नं जलमेव पीयूषम्, नत्वन्यः कलङ्को न चान्यत्पीयूषमित्यर्थः ।
श्रद्धेति, पितृलोकप्राप्तौ हेतुगर्भम् । उपतस्थे, संगतकरणे तद् ॥ ११९ ॥

पश्योच्चसौधस्थितिसौख्यलक्ष्ये त्वत्केलिकुल्याम्बुनि विम्बमिन्दोः ।

चिरं निमज्ज्येह सतः प्रियस्य भ्रमेण यच्चुम्बति राजहंसी ॥ १२० ॥

पश्येति ॥ हे प्रिये ! त्वमुच्चसौधे स्थित्या कृत्वा सौख्येन निरन्तरायं लक्ष्ये दृश्ये
त्वत्केलिकुल्याया अम्बुनि तदिन्दोर्विम्बं पश्य । तत्किम्—राजहंसी इह कुल्याजले
निमज्ज्य चिरं सतोऽन्तर्वर्तमानस्य प्रियस्य राजहंसस्य भ्रमेण यच्चन्द्रविम्बं चुम्बति ।
सौख्यम्, स्वार्थं सुखिनो भाव इति भावे वा ध्यञ् । 'सौक्ष्म्य-' इति पाठे—
सूक्ष्मत्वेन लक्ष्ये । उच्चतरप्रदेशस्थितं प्रति ह्यधोदेशस्थितं वस्तु सूक्ष्मं प्रति-
भाति ॥ १२० ॥

सौवर्गवर्गैरमृतं निपीय कृतोऽहि तुच्छः शशलाञ्छनोऽयम् ।

पूर्णोऽमृतानां निशि तेऽत्र नद्यां मग्नः पुनः स्यात्प्रतिमाच्छलेन ॥ १२१ ॥

सौवर्गेति ॥ स्वर्गे भवाः सौवर्गा देवास्तेषां वर्गैर्वृन्दैरमृतं निपीयाहि तुच्छो
रिक्तः कृतोऽयं शशलाञ्छनो निशि ते तवात्र क्रीडानद्यां प्रतिमाच्छलेन प्रतिविम्ब-
व्याजेन मग्नः सन्पुनरमृतानां जलैः, अथ च,—पीयूषैः पूर्णः स्याद्भवेदित्यहं संभाव-
यामीत्यर्थः । एतेन नदीजलस्यामृतत्वं सूचितम् । अहि तुच्छः कृतोऽपि पुनः क्रमेणा-
मृतैः पूर्णः सन् रात्रौ तव क्रीडानद्यां प्रतिमाव्याजेन मग्नः स्यात् पुनः पानभयादिव
पलाय्य निलीनः स्यादित्यहं शङ्के इत्यर्थ इति वा । पूर्णोऽमृतानाम्, तृप्त्यर्थत्वात्करणे
षष्ठी ॥ १२१ ॥

समं समेते शशिनः करेण प्रसूनपाणाविह कैरविण्याः ।

विवाहलीलामनयोरिवाह मधुच्छलत्यागजलमभिषेकः ॥ १२२ ॥

सममिति ॥ इह तव क्रीडानद्यां कैरविण्याः कुमुदिन्याः प्रसूनरूपे पाणौ शशिनः
करेण रक्षितम्, अथ च,—पाणिना, समं सह समेते संगते सति मधु पुष्परस एव
च्छलयस्य स तद्याजस्त्यागजलस्य कन्यादानसंकल्पोदकमभिषेकः कर्ता, अनयोश्चन्द्र-
कुमुदिन्योर्विवाहलीलामाहेव सूचयतीव । चन्द्रकरस्पर्शमात्रेण कुमुदानि विकसितानि,
भकरन्दपूर्णानि च जातानीति भावः । विवाहे उभयोः पाणिमेलनं, पाणौ दानजला-
भिषेकोऽपि भवति ॥ १२२ ॥

विकासिनीलायतपुष्पनेत्रा मृगीयमिन्दीवरिणी वनस्था ।

विलोकते कान्तमिहोपरिष्ठान्मृगं तवैषाननचन्द्रभाजम् ॥ १२३ ॥

विकासीति ॥ हे प्रिये ! इह तव केलिनद्यां वनस्था जलनिवासिनी; अथ च,—

काननस्था, तथा,—विकासि नीलमायतं विस्तृतं पुष्पमेव नेत्रं यस्मास्तुल्यनेत्रा
चेयं प्रत्यक्षदृश्या इन्दीवरिणी, यस्मान्मृगी वनस्थत्वादिकासिनीलायतपुष्पनेत्रत्वाच्च
यतो हरिणी, तत्तस्मादिन्दीवरिणीरूपा मृगी, आननमिव यश्चन्द्रः सामर्थ्यात्त्वदानन-
तुल्यो यश्चन्द्रस्तद्भाजं तत्स्थं कान्तं सुन्दरम्, अथ च,—तुल्यजातीयं स्वप्रियं,
मृगमुपरिष्ठाद्विलोकते । विकसितकुसुमनेत्राणि ऊर्ध्वं प्रसारितानि दृश्यन्ते तर्हि प्रायेण
चन्द्रस्थमुपरिवर्तमानं निजभर्तारं मृगं (मृगी) पश्यतीत्यर्थः । त्वदाननमेव यश्चन्द्रस्त-
त्रस्थं चन्द्रत्वादनुमेयं मृगमुपरिष्ठात्पश्यति । त्वं प्रासादोपरि वर्तसे, इयं चाधोदेशे
वर्तते । 'न न' इति पदच्छेदं कृत्वा चन्द्रभाजं निजप्राणेशं मृगमुपरिष्ठाच्च पश्यतीति
न, किंतु पश्यत्येवेति वा व्याख्येयम् । वनस्था मृगी हि प्रसारितनीलायतनेत्रा
सती स्वकान्तं मृगमितस्ततो विलोकयति । 'शशम्' इत्यपपाठः । मृगपर एव
वा व्याख्येयः ॥ १२३ ॥

तपस्यतामम्बुनि कैरवाणां समाधिभङ्गे विबुधाङ्गनायाः ।

अवैमि रात्रेरमृताधरोष्ठं मुखं मयूखस्मितचारु चन्द्रम् ॥ १२४ ॥

तपस्यतामिति ॥ हे प्रिये ! अम्बुनि सदा निवासात्तत्र तपस्यतां कैरवाणां
कुमुदानां समाधेर्दिवा संकोचस्यैव ध्यानस्य भङ्गे त्याजने विषये निमित्ते वा विबुधाङ्ग-
नाया अप्सरोरूपाया रात्रेश्चन्द्रं मुखमेवाहमवैमि मन्ये । किंभूतं मुखम्—अमृत-
मेवाधरोऽनूर्ध्वं ओष्ठो यस्यः अथ च,—अमृततुल्योऽधरोष्ठो यस्य; यद्वा,—अमृतम-
धरं यस्मात्पीयूषादधिकरस ओष्ठो यस्य । तथा,—मयूखाः किरणा एव स्मितम्, अथ
च,—तत्समाधिभङ्गादेव चन्द्रकरवदुज्ज्वलं यत्स्मितं, तेन चारु । चन्द्रविशेषणे लिङ्ग-
विपरिणामः । देवाङ्गनानामप्येवंविधं मुखं रात्रौ जले तपस्यतां दुश्चरं तपश्चरतामपि
मुनीनां समाधिभङ्गं करोति । तपस्यतामिति, तपश्चरतीत्यर्थे 'कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां
वर्तिचरोः' (३।१।१५) इति क्यप्, 'तपसः परस्मैपदं च' (वा० १७३३)
इति शता ॥ १२४ ॥

अल्पाङ्गपङ्का विधुमण्डलीयं पीयूषनीरा सरसी स्मरस्य ।

पानात्सुधानामजलेऽप्यमृत्युं चिह्नं विभर्त्यत्रभवं स मीनम् ॥ १२५ ॥

अल्पेति ॥ अल्पोऽङ्ग एव पङ्को यस्यां, तथा,—पीयूषमेव नीरं यस्यां सेयं विधु-
मण्डली स्मरस्य सरसी विशालं सर एव । अत एव—स स्मरः अत्र भवमस्यां चन्द्र-
सरस्यां समुत्पन्नं सुधानामेतदीयामृतानां पानादजले जलरहितेऽपि स्थले जलाभावे-
ऽपि वाऽमृत्युं मरणरहितं मीनं चिह्नम्, अथ च,—सुधासरोजातत्वात्तुमापकं लिङ्गं
विभर्ति । मीना हि जलाद्बहिर्भूता भ्रियन्त एव, अयं तु न भ्रियते, तस्माच्चन्द्रामृत-
सरसीभवत्वात्सदामृतपानाजलाभावेऽपि मृत्युरहित इति सर्वं युक्तमित्यर्थः ॥ १२५ ॥

तारास्थिभूषा शशिजहुजाभृच्चन्द्रांशुपांशुच्छुरितद्युतिर्द्यौः ।

छायापथच्छन्नफणीन्द्रहारा स्वं मूर्तिमाह स्फुटमष्टमूर्तेः ॥ १२६ ॥

तारेति ॥ द्यौः स्वमात्मानमष्टमूर्तेर्हरस्य मूर्तिं शरीरं स्फुटं व्यकृमाह ब्रवीति ।
यतः—किंभूता—तारा एवात्सीनि भूषा तस्याः । तथा,—शशिवनेष जहुजां, चन्द्रं

गङ्गां च, विभर्तीति भृत् । तथा,—चन्द्रांशव एव पांसवो भस्मानि तैश्छुरिता कृता-
ज्जरागा द्युतिर्यस्याः । तथा,—छायापथो गगने दण्डाकारा दक्षिणोत्तरस्था धवला
रेखा छत्र यस्य छायापथच्छन्नरूपः फणीन्द्रो वायुकिः स एव मुक्ताहारो यस्याः सा ।
हरमूर्तिरप्युक्तविशेषणविशिष्टा । द्यौरप्येतादृशीति मूर्त्यन्तरापेक्षया व्यक्तमेव महेशस्य
मूर्ति गगनं कथयतीवेत्यर्थः ॥ १२६ ॥

एकैव तारा मुनिलोचनस्य जाता किलैतज्जनकस्य तस्य ।

ताताधिका संपदभूदियं तु सप्तान्विता विंशतिरस्य यत्ताः ॥१२७॥

एकेति ॥ एतस्य चन्द्रस्य जनकस्य तस्य प्रसिद्धस्यात्रिमुनिलोचनस्य तारा कनी-
निका किलैकैव जाताभूत् किल पुराणादौ । अस्य तत्पुत्रस्य तु पुनरियं दृश्यमाना
संपत् तातात्रिजपितुरत्रिनेत्रात्सकाशादधिका । यद्यस्मादस्य चन्द्रस्य तास्ताः कनी-
निकाः, अथ च,—नक्षत्राणि, सप्तभिरन्विता विंशतिरभूदिति च्छलम् । पितुः सका-
शादधिकसंपत्तित्वात्सभाग्योऽयमिति भावः । 'सप्तविंशतिमिन्दवे' इति दक्षः सप्तविंश-
तिकन्याः अश्विन्यादिकाश्चन्द्राय ददाविति पुराणम् ॥ १२७ ॥

मृगाक्षि ! यन्मण्डलमेतदिन्द्रोः स्मरस्य तत्पाण्डुरमातपत्रम् ।

यः पूर्णिमानन्तरमस्य भङ्गः स च्छत्रभङ्गः खलु मन्मथस्य ॥१२८॥

मृगाक्षीति ॥ हे मृगाक्षि हरिणीनेत्रे ! यदेतत्प्रत्यक्षदृश्यमिन्दोर्मण्डलं तत्स्मरस्य
पाण्डुरं श्वेतं साम्राज्यसूचकमातपत्रमेव । श्वेतच्छत्रदर्शने सति साम्राजो वश्या
भवन्ति । पूर्णधवलचन्द्रमण्डलस्य चोद्दीपकत्वात्तद्दर्शने सर्वेऽपि कामस्य वश्या
भवन्ति । तस्मादेतत्कामस्य श्वेतातपत्रमेवेति भावः । यश्च पूर्णिमानन्तरमस्य च्छत्र-
भूतस्येन्दुमण्डलस्य भङ्गो मोटनं कलाक्षयश्च स मन्मथस्य च्छत्रभङ्गः खलु । छत्रस्य
मोटनं राजक्षयं सूचयति । कृष्णपक्षे चोद्दीपकमित्रचन्द्रक्षये कामः क्षीण एव भवति-
तस्मात्कृष्णपक्षे योऽस्य भङ्गः स कामस्य छत्रभङ्ग इव स एव वेति भावः । 'खलु' उत्प्रे-
क्षायां निश्चये वा ॥ १२८ ॥

दशाननेनापि जगन्ति जित्वा योऽयं पुरापारि न जातु जेतुम् ।

म्लानिर्विधोर्मानिनि ! संगतेयं तस्य त्वदेकानननिर्जितस्य ॥१२९॥

दशेति ॥ दिग्विजयोद्यतेन दशाननेनापि जगन्ति जित्वापि योऽयं चन्द्रः पुरा
पूर्वं जातु कदाचिदपि जेतुं नापारि । हे मानिनि स्वमुखस्पर्धिनं चन्द्रमसहमाने
भैमि ! तस्य विधोरियं प्रत्यक्षदृश्या कलङ्करूपा म्लानिर्लज्जा संगता लम्बा, अथ च
युक्तैव । यतस्तवैकेनाननेन नितरां जितस्य । यो हि दशाननेन दशभिर्मुखैर्जेतुं
नाशकि, तस्य स्त्रियास्तवैकेन मुखेन विजितत्वेन लज्जया मालिन्यमुचितमेवेत्यर्थः ।
त्वन्मुखमेतस्मादधिकमिति भावः । प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । लज्जयापि म्लानिर्भवति ।
रावणश्चन्द्रं जेतुं प्रवृत्तस्तत्तुषारामिना दह्यमानः कम्पमानतनुस्तमजित्वैव परावृत्त
इत्युत्तरकाण्डे कथा ॥ १२९ ॥

दृष्टो निजां तावदियन्त्यहानि जयन्नयं पूर्वदशां शशाङ्कः ।

पूर्णस्त्वदास्येन तुलां गतश्चेदनन्तरं द्रक्ष्यसि भङ्गमस्य ॥ १३० ॥

दृष्ट इति ॥ अयं शशाङ्क इत्यन्येतावन्ति अहानि शुक्लपक्षदिनानि तावदवधी-

कृत्य निजां पूर्वदशां पूर्वपूर्वदिनावस्थां जयन् निकाममुत्तरोत्तरदिनेषु कलावृद्ध्याधिकी-
भवंस्त्वया दृष्टः । इयन्ति दिनानि जयंस्तावत् जयन्नेव दृष्ट इत्यवधारणार्थो वा
'तावत्'शब्दः । अनयैव परिपाठ्या पूर्णविम्बोऽयं त्वदास्येन सह तुलां साम्यम्, अथ
च,—तोलकाष्ठं, प्राप्त आरुढंश्चेत्, तर्ह्यनन्तरं निकटं त्वमेव श्वःप्रभृत्येवास्य भङ्गं
पराजयं कलाक्षयं च द्रक्ष्यसि । उत्तमेन सह स्पर्धमानो हि भङ्गं प्राप्नोत्येव । तुला-
दिव्ये हि हीनस्य पराजयः सर्वैर्दृश्यते । अहानि, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । त्वदा-
स्येन, '—अतुलोपमाभ्याम्—' (३।२।७२) इति निषेधेऽपि सहयोगे तृतीया । तथा
च कालिदासः (कुमार० ५।३४)—'तुलां यदारोहति दन्तवाससा' इत्यादि ॥ १३० ॥

क्षत्राणि रामः परिभूय रामात्क्षत्राद्यथाभज्यत स द्विजेन्द्रः ।

क्षत्राणि रामः परिभूय रामात्क्षत्राद्यथाभज्यत स द्विजेन्द्रः ।

तथैव पद्मानभिभूय सर्वास्त्वद्वक्त्रपद्मात्परिभूतिमेति ॥ १३१ ॥

क्षत्राणीति ॥ द्विजेन्द्रो जमदग्न्यपत्यत्वात्सोऽतिप्रसिद्धपराक्रमो रामः परशुरामः
सर्वाणि क्षत्राणि परिभूयापि क्षत्रादेव रामाद्वाशरथेः सकाशाद्यथाभज्यत पराभवं प्राप,
तथा तेनैव प्रकारेणायमपि द्विजराजः सर्वान्पद्मानभिभूय संकोचकरणात्पराभूयापि
त्वद्वक्त्रपद्मात्सकाशात्परिभूतिं पराभवमेति । सकलक्षत्रियाधिक्यं यथा श्रीरामस्य तथा
सर्वपद्माधिक्यं त्वन्मुखपद्मस्येति भावः । 'वा पुंसि पद्मम्' इत्यमरः ॥ १३१ ॥

अन्तः सलक्ष्मीक्रियते सुधांशो रूपेण पश्ये ! हरिणेन पश्य ।

इत्येष भैमीमददर्शदस्य कदाचिदन्तं स कदाचिदन्तः ॥ १३२ ॥

अन्तरिति ॥ हे पश्ये चन्द्रदर्शनप्रवृत्ते भैमि ! हरिणेन पाण्डुरेण रूपेण वर्णेन
कर्त्रा सुधांशोरन्तः प्रान्तभागः पूर्वमश्रीकोऽपीदानीं सलक्ष्मीक्रियते सश्रीः क्रियते
त्वं पश्य । अथ च,—चन्द्रस्य मध्यं हरिणेन नृगेण कर्त्रा रूपेण स्त्रीयनीलवर्णेन
कृत्वा असलक्ष्म सलक्ष्म क्रियते सलक्ष्मीक्रियते । सकलद्वं क्रियत इत्यर्थः । पश्य ।
एष स नल इत्यमुना प्रकारेणस्य चन्द्रस्यान्तं पर्यन्तभागं कदाचित्क्षणमात्रं भैमीम-
ददर्शत् दर्शयामास, कदाचित्चान्तर्मध्यभागं दर्शयामास । अङ्गुल्यादिना चन्द्रश्चेत-
नीलप्रान्तमध्यभागप्रदर्शनपूर्वं श्लिष्टपदैस्तया सह क्रीडां चकारेति भाव इति मध्ये
कवेरुक्तिः । 'हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः' इत्यमरः । 'अन्तः' इत्यकारान्तमेकत्र, 'अन्तः'
इत्यव्ययमपरत्र मध्यवाचि । 'लक्ष्मी'शब्दस्य समासान्तविधेरनित्यत्वात्कवभावे
'सलक्ष्मी'शब्दाच्चिः । पक्षे 'सलक्ष्म'शब्दाच्चिः । पश्ये, 'पाघ्रा—' (३।१।१३७)
(इत्या)दिना कर्तर्येव शः । ईशेर्वृद्ध्यर्थत्वात् 'गतिबुद्धि—' (१।४।५२) इत्यणौ
कर्तुणौ कर्मत्वाद्भैमीमिति द्वितीया ॥ १३२ ॥

सागरान्मुनिविलोचनोदराद्यद्भयादजनि तेन किं द्विजः ।

एवमेव च भवन्नयं द्विजः पर्यवस्यति विधुः किमत्रिजः ॥ १३३ ॥

सागरादिति ॥ अयं चन्द्रः सागरात् मुनिविलोचनोदराच्चैतद्भूपाद्भयात्सकाशाद्य-

१ 'दृशे' (वा० ११०८) इति वार्तिकस्योपलक्षणमिदम् । सञ्ज्ञे बुद्धिशब्दस्य ज्ञान-
विशेषवाचित्वाभावेन यथाश्रुतासंगतेः ।

यस्मादजनि उत्पन्नः, तेन कारणेन द्वाभ्यां जातत्वाद्विजः किम् ? एवमेव चानयैव
रीत्या द्वाभ्यां जातत्वादेव द्विजो भवन्नप्ययं विधुरत्रेमुनेर्जातः किं कथं पर्यवस्यति ?
द्वाभ्यां जातत्वे सत्यपि अत्रिमुनेरेव जात इति तात्पर्यवृत्त्या कथमुच्यत इत्यर्थः ।
अथ च,—एवमेव यथानेन प्रकारेण द्विजत्वं, तथैवात्रिमुनिजो भवन्नयं द्विजः पर्यव-
स्यति किम् ? द्वाभ्यां जातत्वाद्यथा द्विज उच्यते, तथा द्विजादत्रिमुनेर्जातत्वादपि
द्विज उच्यते किम् ? द्विजोत्पन्नो हि द्विज एव भवतीत्यर्थः । अथ च,—द्वाभ्यां जात-
त्वाद्विजो भवन्नेव न त्रिभ्यो जायत इत्यत्रिज इत्येवं तात्पर्यवृत्त्या कथ्यते किम् ? यो
हि द्वाभ्यां जायते स त्रिजो न भवति, एवमेवायमत्रिजः कथ्यते किमित्यर्थः ।
अन्योऽपि द्विजस्त्रिजो न भवत्येव ॥ १३३ ॥

ताराविहारभुवि चन्द्रमयीं चकार

यन्मण्डलीं हिमभुवं मृगनाभिवासम् ।

तेनैव तन्वि ! सुकृतेन मते जिनस्य

स्वर्लोकलोकतिलकत्वमवाप धाता ॥ १३४ ॥

तारेति ॥ हे तन्वि कृशाङ्गि ! धाता ताराणां नक्षत्राणां विहारभुवि गगने चन्द्र-
मयीं मण्डलीं बिम्बं जिनस्य पुराणपुरुषस्य श्रीविष्णोर्मतेऽनुमतौ सत्यां तदादिष्टः सन्
यच्चकार निर्ममे तेनैव सुकृतेन शोभनेन लोकोत्तरव्यापारेण कृत्वा स्वर्लोकः स्वर्ग-
भुवनं तत्संबन्धिनां लोकानां सुराणां मध्ये तिलकत्वं श्रेष्ठमवाप । किंभूतां मण्ड-
लीम्—हिमस्य तुषारस्य भुवं स्थानभूतामतिशीतलाम् । तथा,—मृगस्य नामौ मध्ये
व्रासो यस्यास्तां, यस्या मध्ये मृगोऽस्तीति यावत्, तादृशीम् । अन्येषां सुराणामे-
तादृग्व्यापारकरणे सामर्थ्याभावाद्ब्रह्मैव श्रेष्ठोऽभूदित्यर्थः । अथ च,—ताराया बुद्ध-
देवस्य विहारस्थाने पूजास्थाने हिमभुवं शीतलां, शुभ्रत्वाद्विमाचलरूपां वा, तथा,—
मृगनाभेः कस्तूर्या वासः परिमलोऽवस्थानं वा यस्यां तां कस्तूरीमिश्रितां चन्द्रमयीं
कर्पूरमयीं मण्डलीं राशिं यच्चकार तेनैव पुण्येन जिनस्य मते बौद्धदर्शने ब्रह्मा सुर-
श्रेष्ठत्वमधत्त । बौद्धा हि बुद्धदेवप्रासादे यस्तत्पूजार्थं कर्पूरकस्तूरीराशिं करोति
स सर्वलोकमध्ये श्रेष्ठो भवतीति स्वदर्शने प्रत्यपादयन् । ब्रह्मा चैवमकृत तस्मा-
देव सर्वश्रेष्ठो जात इत्यर्थः । 'तेनेव' इति पाठे—उत्प्रेक्षा । 'बुद्धदेव्यां मता
तारा' ॥ १३४ ॥

इन्दुं मुखाद्बहुतृणं तव यद्वृणन्ति

नैनं मृगस्त्यजति तन्मृगतृणयेव ।

अत्येति मोहमहिमा न हिमांशुबिम्ब-

लक्ष्मीविडम्बमुखि ! वित्तिषु पाशवीषु ॥ १३५ ॥

इन्दुमिति ॥ हं हिनांशुबिम्बस्य लक्ष्म्याः शोभाया विडम्बि स्वस्माच्च्यूनत्वा-
त्परिहासकारि ततोऽप्यधिकशोभं मुखं यस्यास्तादृशि भैमि । पण्डिता इन्दुं तव मुखा-
त्सकाशात्त्वन्मुखमपेक्ष्य वा बहुतृणमीषदसमाप्तं तृणं, तृणत्वमपि यस्य पूर्णं न संपन्नं,
तृणादपि निःसारमिति यावत्, अथ च,—बहुधिकं तृणं यस्मात् तृणादपि निःसारं
यस्माद्गृणन्ति, तत्तस्माद्धेतोर्भृग एनं चन्द्रं मृगसंबन्धिन्या तृणया कोमलतृणकवल-

कामिलाषेणैव, अथवा,—चन्द्रे प्रयुक्तस्य 'बहुतृण'शब्दस्य बहु च तत्तृणं च, बहूनि कृष्णानि यस्मिंस्तादृशमिति वेत्येवंरूपार्थग्रहणरूपया भ्रान्त्यैव न त्यजति । मृगो हि बहु वृत्तृणं बहुतृणं देशं वा न मुञ्चति । नन्वनुभवे सत्यप्यासंसारं कथं भ्रान्तिरित्या-
सङ्गार्थान्तरन्यासमाह—पाशवीषु पशुसंबन्धिनीषु छित्तिषु ज्ञानेषु विषये मोहमहिमा भ्रान्तिबाहुल्यं नात्येति बहुकालातिक्रमेऽपि नापयास्ति । पशवो हि सर्वदा मूढा एवेत्य-
द्यापि मृगस्य भ्रान्तिर्नापयाति, तस्मादेनं न त्यजतीति युक्तमित्यर्थः । 'वृत्तिषु'
इति पाठे—व्यापारेषु । सुखात्, त्यज्योपे पञ्चमी । बहुतृणं, पक्षे ईषदसमाप्तौ
'विभाषा सुपो बहुच्-' (५।३।६८) इति बहुच् ॥ १३५ ॥

स्वर्भानुना प्रसभपानविभीषिकाभि-

दुःखाकृतैनमवधूय सुधा सुधांशुम् ।

स्वं निहुते शितिमचिह्नममुष्य रागै-

स्ताम्बूलताम्रमवलम्ब्य तवाधरोष्ठम् ॥ १३६ ॥

स्वर्भानुनेति ॥ हे प्रिये ! सुधा एनं सुधांशुमवधूय त्यक्त्वा तवाधरोष्ठमवल-
म्ब्यामुष्य रक्तसौष्ठस्य रागै रक्तवर्णैः कृत्वा सितस्य भावः सितिमा धावत्यमेव चिह्नं
यस्य तादृशं धवलरूपमपि स्वमात्मानं निहुते पुनः पुनः स्वर्भानुपानभिया तिरो
दधाति । यतः—स्वर्भानुना वारंवारं प्रसभपानेन विभीषिकाभिर्भयोत्पादनैः कृत्वा
दुःखाकृता प्रातिलोम्याचरणेनोत्पादितदुःखा । किंभूतमधरोष्ठम्—प्रसिद्धस्य ताम्बूल-
स्येव ताम्रो वर्णो यस्य, ताम्बूलेनैव वा ताम्रं रक्तवर्णम् । पुना राहुपानभिया त्वद-
धरमेव स्थानान्तरमाश्रित्य रूपान्तरेणात्मानं गोपायतीत्यर्थः । अन्योऽपि सभयं स्थानं
हित्वा स्थानान्तरमाश्रित्य तत्रापि रूपान्तरं धृत्वा स्वं निहुते । सुधया चन्द्रस्य परित्या-
गात्त्वन्मुखाश्रयणात्त्वन्मुखं चन्द्रादधिकमिति भावः । ताम्बूलताम्रमित्युक्तरीत्योपमो-
त्प्रेक्षा वा । दुःखाकृता, 'दुःखात्प्रातिलोम्ये' (५।४।३४) इति डाच् ॥ १३६ ॥

हर्यक्षीभवतः कुरङ्गमुदरे प्रक्षिप्य यद्वा शशं

जातस्फीततनोरमुष्य हरिता सूतस्य पत्न्या हरेः ।

भङ्गस्त्वद्वदनाम्बुजादजनि यत्पद्मात्तदेकाकिनः

स्यादेकः पुनरस्य स प्रतिभटो यः सिंहिकायाः सुतः ॥ १३७ ॥

हर्यक्षीति ॥ हे प्रिये ! मतभेदेन कलङ्करूपं कुरङ्गं, यद्वा,—शशमुदरे मध्ये
प्रक्षिप्य जाता स्फीता पूर्णा तनुर्यस्य, हरेरिन्द्रस्य पत्न्या हरिता प्राच्या दिशा सूतस्य
तत्रोदितस्य पूर्णस्य, अत एव हरेः श्रीविष्णोर्वामाक्षीभवतः, यद्वा,—संजातपूर्णशरी-
रस्य मृगं, यद्वा,—शशं, कलङ्कं मध्ये निक्षिप्य मध्यस्थितकलङ्कस्य कनीनिकातुल्य-
त्वाच्छ्रीविष्णोर्वामनेत्रीभवतोऽमुष्य चन्द्रस्य त्वद्वदनाम्बुजात्सकाशाद्यङ्गः पराजयो-
ऽजनि तदेकाकिनः सर्वदाऽसहायादेकस्मात्पद्मात्, न ह्यन्यैः
पद्मैरयं पराजीयते यत्पुनरयमेव पद्मान्पराभवतीत्यर्थः । अथवा,—अम्बुजतुल्यत्वा-
द्वदनादेव पद्माद्, अथ च,—पद्मसंख्याकात्त्वद्वदनरूपादम्बुजाद्यदस्य भङ्गो जातः,
तदेकाकिनोऽसहायस्य स्याद्भवेत् । बहुभिरेकः पराजीयत इति युक्तमेवेत्यर्थः । यः

१ 'स्वर्भानुरिति क्षुभ्रादित्वात् '—'पूर्वपदात्—' (८।४।३) इति न णत्वम्' इति
रायमुकुटः ।

सिंहिकायाः सुतो राहुः स पुनरेकोऽन्योऽस्य प्रतिभटः प्रतिमल्लः पराभावुको राहुरेव नत्वन्य इति । 'संप्रति' इति पाठे—अद्य पुनरस्यैकः प्रतिभटः, यः सिंहिकायाः सुतः स्यात् । एकाकिनोऽस्य त्वन्मुखपद्मः प्रतिद्वन्द्वी न भवति, अतुल्यत्वात्, किं त्वेकाकी राहुरेवास्य प्रतिभटो युक्त इत्यर्थः । किंच स्वशत्रुभूताद्राहोरप्यस्यान्यः पराजय इति महदस्य कष्टं प्राप्तमित्यर्थः । अथ च,—हरिद्वर्णया हरेः सिंहस्य पत्न्या सिंहिकाया प्रसूतस्य, तथा,—मृगं शशं वा यं कंचन पशुं जठरे निक्षिप्य भक्षयित्वा स्थितस्य, अत एव संजातपुष्टशरीरस्य, अत एव हर्यक्षीभवतः सिंहतां प्राप्नुवतोऽस्य त्वन्मुखाद्यः पराजयोऽजनि स एकाकिनः केवलात्पद्माद्राजादेव पराजयः । सिंहस्य गजाद्भृगो यथा तद्वदेतन्महच्चित्रमित्यर्थः । अथ च,—पद्मसंख्याकादेकस्य पराजयः । सिंहोऽप्येको बहुसंख्यैः पराजीयत एवेत्यर्थः । अथ च,—पद्माच्छरभादष्टापदादेव भङ्गः सिंहस्य केवलमष्टापदादेव भङ्गः । पद्मचन्द्राभ्यां सकाशात्त्वन्मुखमधिकमिति भावः । 'हर्यक्षः केसरी हरिः' इत्यमरः । 'गजाब्जशरभाः पद्माः' इत्यनेकार्थे भोजः । प्रथमपक्षे 'हर्यक्षि'शब्दाच्चिः, द्वितीयपक्षे 'हर्यक्ष'शब्दादेव ॥ १३७ ॥

यत्पूजां नयनद्वयोत्पलमयीं वेधा व्यधात्पद्मभू-

वाक्पारीणरुचिः स चेन्मुखमयं पद्मः प्रिये ! तावकम् ।

कः शीतांशुरसौ तदा मखमृगव्याधोत्तमाङ्गस्थल-

स्थालुखस्तटिनीतटावनिवनीवानीरवासी वकः ॥ १३८ ॥

यदिति ॥ हे प्रिये ! वेधा नयनद्वयमेवोत्पलं तन्मयीं तद्रूपां तद्रचितां यस्य पद्मस्य पूजां व्यधाद्वरचयत् । यतः श्रीविष्णोर्नाभौ नर्तमानात्पद्माद्भवतीति पद्मभूः । खजनकस्य यस्य पद्मस्य पितृभक्त्या नेत्रद्वयेनैव नीलोत्पलयुगेन महतीं पूजामकृत । वाक्पारीणा वाचः परतीरे भवा वाचा वर्णयितुमशक्या रुचिर्यस्य सोऽयं पद्मश्चेत्तावकं मुखं स एव भवन्मुखरूपो जातः, अनन्तरं ब्रह्मणा स्वपितृबुद्ध्या नेत्रनीलोत्पलाभ्यां कृतपूजत्वादत्र तव मुखे नेत्रनीलोत्पले दृश्येते इत्यर्थे इति चेत् । तदा तर्हि असौ शीतांशुः को नाम, अपि तु न कश्चित् । त्वन्मुखस्य पुरस्तादयं वराकः । स्मरणाद्दोऽपि नेत्यर्थः । तर्ह्यसौ क इति चेत्तत्राह—अयं वकः । किंभूतः—दक्षमख एव मृगस्तस्य व्याधो हरस्तस्योत्तमाङ्गं शिरस्तल्लक्षणे स्थले स्थालुः स्थितिशीला खस्तटिनी गङ्गा तस्यास्तटावन्यां तीरभूम्यां या वनी महदल्पं वा यत्काननं तत्र ये वानीरा वेतसास्तन्मध्यवासी । चन्द्रश्च हरजटाजुटवासीति प्रसिद्धम् । वाक्पारीणरुचिरिति ब्रह्मविशेषणं वा । अत्र यदपत्यस्य ब्रह्मणोऽपि सौन्दर्यं वागगोचरः, तत्पितुः पद्मस्य सौन्दर्यं मनसोऽपि गोचरो न भवतीत्यर्थः । त्वन्मुखस्य चन्द्रस्य च महदन्तरम्, साम्यसंभावनापि नास्तीति भावः । एतेन चन्द्रादिसुन्दरवृन्दं ब्रह्मणा सृष्टम्, भवदीयमुखपद्मं तु ब्रह्मणोऽपि स्रष्टृत्वात्सर्वाधिकमिति सूचितम् । मखमृगेत्यादिना चन्द्रस्यातिदैन्यं सूचितम्, त्वन्मुखसाम्यप्राप्त्यर्थं तपश्चरणं च सूचितम् । अन्योऽपि विशिष्टवस्तुप्राप्तये शिवस्थानयुक्तनदीतीरवानीरवासी तपस्यति । नदीतीरवानीरवासित्वं वकजातिः । वाक्पारीणा, भवार्थे 'राष्ट्रावारपाराद्धखौ' (४।२।९३) इत्यत्र 'अवारपाराद्विपरीतादपि विगृहीतादपि' (वा=२७७१-७२) इति वचनात्खः ॥ १३८ ॥

जातं शातक्रतव्यां हरिति विहरतः काकतालीयमस्या-
मश्यामत्वैकमत्यस्थितसकलकलानिर्मितेर्निर्मलस्य ।

इन्दोरिन्दीवरामं बलविजयिगजग्रामणीगण्डपिण्ड-

द्वन्द्वापादानदानद्रवलवलगनादङ्कमङ्के विशङ्के ॥ १३९ ॥

जातमिति ॥ अहमिन्दोरङ्के बलविजयिन इन्द्रस्य गजग्रामणीर्हस्तिषु मध्ये प्रधानं प्राच्यामेव वर्तमानो य एरावतस्तस्य गण्डयोः कपोलयोः पिण्डयोः शिरःस्थितकुम्भस्थलयोश्च ये द्वन्द्वे गण्डद्वन्द्वं पिण्डद्वन्द्वं च त एवापादानं निर्गमनस्थानं येषां ते च ते दानद्रवलवा मदजललेशास्तेषां लम्बात्संपर्कात् काकतालीयमाकस्मिकं दैवात्सिद्धमिन्दीवरामं नीलोत्पलतुल्यं जातमङ्कं कलङ्कं विशङ्के मन्ये । किंभूतस्येन्दोः—अस्यामङ्गुलीनिर्दिष्टायां पुरोदस्यायां शातक्रतोरियं शातक्रतवी तस्यां हरिति दिशि विहरत उद्गच्छतः । तथा,—अश्यामत्वे विषये ऐकमत्यं सर्वसंवादस्तेन तत्र वा स्थिताभिर्वर्तमानाभिः सकलाभिः पञ्चदशभिरपि कलाभिः कृत्वा निर्मितिर्यस्य । अश्यामत्वैकमत्येन स्थिता सकलकलानिर्मितिर्यस्य तादृशस्य वा । अत एव—निर्मलस्य प्रत्येकं कलानां धावत्यस्य दृष्टत्वाद्वलसकलकलानिर्मितत्वात्कारणधावल्याद्वलस्य, अश्यामत्वैकमत्ये स्थिता याः सकलाः कलास्ताभिर्या निर्मितस्तस्या वा हेतोर्धवलस्य । पूर्वं कारणधावल्यात्सकलोऽप्ययं धवल एवाभूत्, पश्चात्तु पूर्वदिग्भ्रमणवशात्तत्रैव भ्रमत एरावतस्य कपोलकुम्भस्थलगलन्मदजलं दैववशाल्लभं तेनायं मध्ये कालः प्रतिभातीत्यर्थः । तालतल्ले यदैव काकस्योपवेशनम्, तदैव दैवात्काकस्योपरि तालफलपात इति काकतालमिव, 'समासाच्च तद्विषयात्' (५।३।१०६) इति छः । निर्मितेः, पक्षे हेतौ पञ्चमी ॥ १३९ ॥

अंशं षोडशमामनन्ति रजनीभर्तुः कलां वृत्तय-

न्येनं पञ्चदशैव ताः प्रतिपदाधाराकवर्धिष्णवः ।

या शेषा पुनरुद्धता तिथिमृते सा किं हरालंकृति-

स्तस्याः स्थानविलं कलङ्कमिह किं पश्यामि सश्यामिकम् ॥

अंशमिति ॥ हे प्रिये! लोका रजनीभर्तुः षोडशमंशं कलामामनन्ति सत्यं कथयन्ति, ताश्च षोडशांशरूपाः प्रतिपदादिर्यसिन्कर्मणि राकां पूर्णमामभिव्याप्य वर्धिष्णवः प्रतितिथि एकैककलाभिवृद्ध्या वर्धमानाः पञ्चदशसंख्याका एव कला एनं चन्द्रं वृत्तयन्ति वर्तुलं कुर्वन्ति । तिथिसंख्यासाम्यात्पूर्णमण्डलं कुर्वन्तीत्यर्थः । या पुनः कला षोडशी तिथिमृते उद्धृता प्रयोजनाभावाच्चन्द्राद्वहिः कृता सा षोडशी कला शेषा पञ्चदशकलाम्योऽवशिष्टा सती; यद्वा,—षोडशी तिथिं विना प्रयोजनाभावाव्यवशिष्टा सा निष्प्रयोजनत्वादुद्धृता चन्द्राद्वहिर्निष्कासिता सती हरालंकृतिः शिवशिरोभूषणं जाता किम् ? चन्द्रे प्रयोजनाभावाद्धरालंकृतिरिवाभूत्किमित्यर्थः । अहं तस्याश्चोद्धृतायाः षोडश्याः कलायाः सश्यामिकं नभो नीलिम्बा सह वर्तमानं स्थानस्य पूर्वावस्थितेः संबन्धिं विलं विवरं तत्कलानवस्थित्या कृत्वा शून्यं नीलं नभोभागमेवेह चन्द्रमण्डलमध्ये कलङ्कं पश्यामि किम् ? मध्यवर्तिनीलं तत्स्थानं विलमेवाहं कलङ्कत्वेन

शक्ते इत्यर्थः । 'शेष'शब्दस्याभिधेयलिङ्गत्वं पूर्वमेव दर्शितम् । 'पूर्णे राका निशाकरे' इत्यमरः । वृत्तयन्ति, 'तत्करोति-' (ग० सू० २० ४) इति णिच् । वर्धिष्णवः, 'अलं-कृन्-' (३।२।१३६) इतीप्पुच् । तिथिमृते, 'ऋते नलाशाम्' इतिवत् । श्यामिका, मनोज्ञादेराकृतिगणत्वान्नावे वुच् ॥ १४० ॥

ज्योत्स्नामादयते चकोरशिशुना द्राघीयसी लोचने

लिप्सुर्मूलमिवोपजीवितुमितः संतर्पणात्मीकृतात् ।

अङ्गे रङ्गमयं करोति च परिप्रष्टुं तदेवाहृत-

स्त्वद्वक्त्रं नयनश्रियाप्यनधिकं मुग्धे ! विधित्सुर्विधुः ॥ १४१ ॥

ज्योत्स्नामिति ॥ हे मुग्धे सुन्दरि ! त्वद्वक्त्रं वृत्तत्वादिगुणैः समानमपि नयन-श्रियापि कृत्वानधिकं समानमेव विधित्सुः, अत एव—स्वस्य द्राघीयसी अतिदीर्घे लोचने लिप्सुर्लब्धुमिच्छुर्विधुश्चकोरशिशुना प्रयोज्येन स्त्रीयां ज्योत्स्नामादयते भक्षयति । तत्रोत्प्रेक्षते—चन्द्रिकामृतपायनकृतसम्यक्तरपणेनात्मीकृतात्स्ववशीकृतादित-श्चकोरबालकात्सकाशान्मूलं स्वचन्द्रिकापायनहेतुभूतमेतदीयातिदीर्घनेत्रद्वयमुप-जीवितुमादातुमिव । यद्वा,—यत्किञ्चित्स्वस्य चन्द्रिकां पाययित्वा ततो नेत्रद्वयलक्ष्मी-प्राप्त्या मूलं चन्द्रिकारूपधनं वर्धयितुमिव । अन्योऽप्युत्तमर्णोऽधमर्णस्य किञ्चिद्दत्त्वा तं वशीकृत्योत्तममिष्टं वस्तु ततो गृह्णाति । तथा,—अयं चन्द्र आहृत आदरयुक्तः सन्नङ्गे मध्ये, अथ च,—उत्सङ्गे, रङ्गं च करोति । उत्सङ्गधारणेन लालयतीत्यर्थः । किमर्थमित्याशङ्क्याह—तन्मूलभूतमतिविशालं तदीयनयनयुगलं परिस्पृष्टमिव खलमं कर्तुमिव । त्वन्मुखसाम्यनिमित्तरमणीयनेत्रद्वयसंपादनायायं चन्द्रश्चकोरहरेणौ वक्ष-यतीत्यर्थः । चन्द्रादुत्कृष्टं त्वन्मुखमिति भावः । 'परिप्रष्टुम्' इति पाठे एतन्नेत्र-रामणीयकप्राप्त्युपायं प्रष्टुमिवेत्यर्थः । शिशुः सुप्रतार्य इति सूचयितुं 'शिशु'पदम् । आदयते, अदेर्निगरणार्थत्वेऽपि 'अदेः प्रतिषेधो वक्तव्यः' (वा० ९५५) इति वक्तव्यात् 'निगरण-' (१।३।८७) आदि (सूत्रेण) परस्मैपदाभावे, 'शिचश्च' (१।३।७४) इति तद्ध । शिशुना, 'आदिखाद्योर्न' (वा० २१०९) इत्यणौ कर्तुणौ कर्मत्वाभावः । द्राघीयसी अतिशायने इयमुनि 'प्रियस्थिर-' (६।४।१५७) इति द्राघादेशः । लिप्सुः, विधित्सुरिति च, 'न लोका-' (२।३।६९) इति षष्ठोनिषेधः ॥ १४१ ॥

लावण्येन तवास्यमेव बहुना तत्पात्रमात्रस्पृशा

चन्द्रः प्रोञ्छनलब्धतार्धमलिनेनारम्भि शेषेण तु ।

निर्माय द्वयमेतदप्सु विधिना पाणी खलु क्षालितौ

तल्लेशैरधुनापि नीरनिलयैरम्मोजमारभ्यते ॥ १४२ ॥

लावण्येनेति ॥ हे प्रिये ! बहुना क्वचित्पात्रे संचितेनाखिलेन लावण्येन कृत्वा तवास्यमेवारम्भि निर्मितम् । चन्द्रस्तु पुनस्तस्य लावण्यस्याधारपात्रं स्पृशतीति स्पृष्ट-त्वेन लावण्यस्थापनपात्रमात्रलभेन, अत एव प्रोञ्छनेन पात्रनिर्घर्षणेन कृत्वा या लब्ध-तोपार्जितत्वं तेनार्धं कियत्खण्डं मलिनं यस्य तेन किञ्चिन्मलिनेन शेषेण भवन्मुख-८३ नै० च०

निर्माणावशिष्टेनांशेन कृत्वारम्भि निर्मितः । अत एव शबलमण्डलोऽयं शोभत इत्यर्थः । शेषेण तु निर्मित इति वा । विधिना एतत्त्वन्मुखमृगाङ्गलक्षणं द्वयं निर्माय सृष्ट्वाऽप्युपाणी क्षालितौ खलु लावण्यलेपकृतजलक्षालनाविव । तस्मात्तस्य क्षालनरजोमिलितलावण्यलेपस्य लेशैरल्पैरंशैरेव कर्तृभिरधुनापि नीरनिलयैर्जलस्थायिभिः सद्भिरम्भोजमारभ्यते निर्मायते । कमलनिर्माणे ब्रह्मणः कोऽपि प्रयासो नेत्यर्थः । कमलाच्चन्द्रोऽधिकः, तस्मादपि त्वन्मुखं लावण्यसाकल्येन निर्मितत्वादधिकमिति भावः । अम्भोजम्, जालेकत्वम् ॥ १४२ ॥

लावण्येन तवाखिलेन वदनं तत्पात्रमात्रस्पृशा

चन्द्रः प्रोञ्छनलब्धतार्धमलिनेनारम्भि शेषेण यः ।

तल्लेखापि शिखामणिः सुषमयाहंकृत्य शंभोरभू-

दङ्गं तस्य पदं यदस्पृशदतः पद्मं च सद्म श्रियः ॥ १४३ ॥

लावण्येनेति ॥ अखिलेन लावण्येन तव वदनमारम्भि । ततो भवद्वदनकामनीयकवर्णनातिचिन्तापि दूरे तिष्ठतु, अशक्यकरणत्वादित्यर्थः । उक्तरीत्या तत्पात्रमात्रस्पृशा प्रोञ्छनलब्धतार्धमलिनेन शेषेण तु यश्चन्द्रो विधिना निरमायि तस्य लेखापि लावण्यपात्रमात्रस्थलावण्यनिर्मितस्य चन्द्रस्य षोडशांशरूपा कलापि कलामात्रत्वादेव निष्कलङ्कत्वात् सुषमया परमया शोभया कृत्वा अहंकृत्य अस्यापेक्षयाऽहमेव रमणीयेति दर्पमवलम्ब्य शंभोः शिखामणिः शिरोभूषणमभूच्छिवशिरोऽध्यरोहत् । अन्यदपि सदर्पमुत्तमशिरोऽधिरोहति । अब्जं कुमुदं कर्तुं यद्यस्मात्तस्य चन्द्रस्य पदं प्रतिविम्बस्थानं जलमस्पृशत् । अतः श्रियः सद्माभूत् । चन्द्रकरस्पर्शादेव हि कुमुदं सश्रीकं भवति । पद्मं च श्रियः सद्माभूत् । जलस्य चन्द्रकिरणसंस्पृशात् पद्मस्य च तत्रोत्पन्नत्वाद्वर्तमानत्वात्कुमुदसाहचर्याच्च पद्ममपि लक्ष्म्याः स्थानमभूत् । यद्वा,—पद्मं चातः कुमुदाद्धेतोः श्रियः सद्माभूत् । अब्जत्वजातियोगात्कुमुदाधारजलयोगाच्च कुमुदादेव परम्परया पद्मानां लक्ष्मीगृहत्वमभूदित्यर्थः । यद्वा,—या तल्लेखा शंभोः शिखामणिरभूत्, तस्य शिखामणेश्चन्द्रस्य पदं स्थानं शिवमस्तकं पूजासमये यस्मात्कुमुदं पद्मं चास्पृशत्, अतस्तदुभयं श्रियः सद्माभूत् । चन्द्रसंबद्धशिरःसंबन्धादुभयं श्रीगृहमभूदित्यर्थः । यद्वा,—तस्य शंभोः पदं चरणं पूजावशाद्यस्मात्कुमुदं पद्मं चास्पृशत् तस्मादुभयं श्रीसद्माभूत्, तस्य लावण्यस्य स्थानं विधिहस्तलेपक्षालनजलं यस्मात्कुमुदं पद्मं चास्पृशत् । यद्वा, पद्ममेवास्पृशत् । यतोऽब्जं तस्मात्कुमुदम्, पद्मं च पद्ममेव वा श्रीसद्माभूदिति वा । त्वन्मुखलावण्यलेशपरम्परासंस्पर्शप्राप्तशोभानि चन्द्रादीनीति त्वन्मुखलावण्यं बाह्यनसगोचरो न भवतीति भावः । अर्थान्तरस्य स्पष्टत्वात्, पूर्वार्धस्य त्वर्थान्तरप्रतिपादनार्थमनुवादरूपत्वाच्चायं श्लोकः पुनरुक्तः । 'अहम्' इति विभक्तिप्रतिरूपकमवयवम्, तस्य कान्तेन 'सह सुपा' (२।१।४) इति समासे क्तो ल्यप् ॥ १४३ ॥

सपीतेः संप्रीतेरजनि रजनीशः परिषदा
परीतस्ताराणां दिनमणिमणिग्रावमणिकः ।
प्रिये ! पश्योत्प्रेक्षाकविभिरभिधानाय सुशकः
सुधामभ्युद्धर्तुं धृतशशकनीलाश्मचषकः ॥ १४४ ॥

सपीतेरिति ॥ हे प्रिये ! संप्रीतेस्ताराणामेवान्योन्यं सम्यगया प्रीतिः सौहार्दं तस्माद्धेतोर्या सपीतिः सह पानं, सुहृदो हि सह पानं कुर्वन्ति, तस्माद्धेतोः; यद्वा,— सहपानाद्धेतोर्या सम्यक् प्रीती रुच्यमिच्छिः, तस्माद्धेतोस्ताराणां परिषदा सङ्घेन परीतः समन्ताद्भासोऽयं रजनीशो दिनमणिमणिः सूर्यकान्तमणिस्तस्य ग्रावा शिला तथा घटितोऽतिधवलः स्थूलः पेयद्रव्याधारभूतो मणिकोऽलिङ्गर एवाजनि संभूतः, विधिना तारापरिषदा वा व्यरचीति पश्य । कीदृशः—सादृश्येन वस्त्वन्तरसंभावनारूपाया-मुत्प्रेक्षायां विषये कविभिर्विचित्रसंभावनाचतुरैः श्रीहर्षादिभिर्महाकविभिस्तारापरिषदैव सुधामभ्युद्धर्तुं धृतो यो मध्यस्थितः शशकः कलङ्कः स एव नीलाश्मा नीलमणिस्तेन घटितं चषकं पानपात्रं यस्मिन्नेवंभूत इवायमिति अभिधानाय वर्णनाय वर्णयितुं सुशकः सुखेन शक्यः । चन्द्रो धावत्यादृत्तत्वाच्च पीयूषपूर्णः सूर्यकान्तमणिक इव, कलङ्कश्च नीलमणिघटितं चषकमिव दृश्यते पश्येत्यर्थः । यथा मणिकस्थोदकाद्युद्धरणाय मणिकमुखे चषकः स्थाप्यते, तथा ताराभिः परस्परं मिलित्वा सुधापानं कर्तुं परिवेष्टितस्य सुधापूरितस्यास्यापि चन्द्रमणिकस्य मुखे सुधोद्धरणाय शशनामा नीलमणिचषको निक्षिप्त इत्युत्प्रेक्षितुं शक्यत इत्यर्थः । ‘चषकोऽस्त्री पानपात्रम्’ इत्यमरः । सपीतेः, ‘वोपसर्जनस्य’ (६।३।८२) इति वा ‘सहस्य सः संज्ञायाम्’ (६।३।७८) इत्यत्र ‘सहस्य सः—’ (६।३।७८) इति योगविभागाद्वा सहस्य सः । कविभिः, खलर्थयोगाच्च षष्ठी, सुशक इति खल ॥ १४४ ॥

आस्यं शीतमयूखमण्डलगुणानाकृष्य ते निर्मितं

शङ्के सुन्दरि ! शर्वरीपरिवृढस्तेनैष दोषाकरः ।

आदायेन्दुमृगादपीह निहिते पश्यामि सारं दृशौ

त्वद्वक्त्रे सति वा विधौ धृतिमयं दध्यादनन्धः कुतः ॥ १४५ ॥

आस्यमिति ॥ हे सुन्दरि ! विधिना शीतमयूखस्य मण्डलं विम्बं तस्य वृत्तत्वाद्वादकत्वादियुगानाकृष्य गृहीत्वा ते आस्यं यतो निर्मितं तेन गुणगणोत्कर्षेण हेतुना शर्वर्याः परिवृढः प्रभुश्चन्द्रो दोषाणामाकर उत्पत्तिस्थानं, न तु दोषा रात्रिस्तत्कारित्वादोषाकर इत्यर्थ इत्यहं शङ्के । तथा,—इन्दोर्मृगात्सकाशात्सारं दृशावादाय अतिश्रेष्ठे नेत्रं गृहीत्वा इह भवन्मुखे निहिते इत्यहं जाने । कुतो ज्ञातमित्यत आह—सुन्दरतरे त्वद्वक्त्रे जागरुके सति अनन्धश्चक्षुष्मानुभयतारतम्यविचारचतुरोऽयं मृगो विधौ चन्द्रे धृतिं स्थितिम्, अथ च,—समीचीनाधारपरितोषं, कुतो वा दध्याद्धारयेत्, अपि तु न कथंविद्; तस्मान्नेत्रोद्धरणादन्धत्वेनेव त्वन्मुखरामणायकादर्शनादन्यत्र गन्तुमशक्तेश्च त्वन्मुखं त्यक्त्वात्रैवायं स्थित इत्यर्थः । त्वन्मुखं चन्द्रादधिकम्, नेत्रे च मृगनेत्राभ्यामधिके इति भावः । ‘सारे’ इति कचित्पाठः ॥ १४५ ॥

शुचिरुचिमुद्गुणमगणनममुमति-

कलयसि कृततनु ! न गगनतटमनु ।

प्रतिनिशशशितलविगलदमृतभृत-

रविरथहयचयखुरविलकुलमिव ॥ १४६ ॥

शुचीति ॥ हे कृततनु ! त्वं गगनतटं नभःस्थलमनु लक्षीकृत्य शुचिरुचिं श्वेत-
कान्ति, तथा,—बहुत्वादगणनं संख्यातुमशक्यममुमङ्गुल्या निर्देश्यं प्रत्यक्षगम्य-
मुद्गुणं प्रतिनिशं रात्रौ रात्रौ शशितलाच्चन्द्राधोभागाद्विगलता स्रवताऽमृतेन भृतं
पूर्णं रविरथस्य हयचयस्तस्य खुराणा यानि विलानि न्यासस्थानविवराणि तेषां कुलं
वृन्दमिव नातिशयेन कलयसि, अपि तु तदिवातितरां जानीहीत्यर्थः । प्रतिनिशं
चन्द्राद्गलता धवलेनामृतेन पूर्णाः सूर्याश्चखुरगर्ता इव तारकाः शोभन्त इति भावः ।
गगनतटम्, कर्मप्रवचनीययोगाद्वितीया । प्रतिनिशम्, वीप्सायामव्ययीभावः ।
सर्वलघुः ॥ १४६ ॥

उपनतमुद्गुपुष्पजातमास्ते भवतु जनः परिचारकस्तवायम् ।

तिलतिलकितपर्वटाभमिन्दुं वितर निवेद्यमुपास्स्व पञ्चबाणम् ॥ १४७ ॥

उपनतमिति ॥ हे प्रिये ! 'रक्तो भामः, शनिः कृष्णो, गुरुः पीतः, सितः कविः'
इत्यादिज्योतिःशालादिप्रामाण्यान्नानावर्णाकृतीन्युद्गुनि नक्षत्राण्येव पुष्पजातमुपनत-
मुपसंपन्नमास्ते अयं मल्लक्षणो जनः प्रारब्धकामदेवपूजायास्तव परिचारकश्चन्दना-
द्युपचारोपनायकः, अथ च,—संभोगकारी भवतु । त्वं तिलैः संजाततिलकः, तिलै-
रेव तिलकवानकृतो वा यः पर्वटः शालितण्डुलपिष्टरचितश्चिपिटस्तिलसंकुलीसंज्ञ
उपदर्शविशेषस्तद्वदाभा यस्य तत्तुल्यं सकलङ्कमध्यत्वाद्विशिष्टपर्वटसदृशमिन्दुमेव निवेद्यं
कामाय वितर, एवं पञ्चबाणं कामदेवमुपास्स्व पूजय । अन्योऽपि देवपूजकः पुष्पादि-
सामग्र्या देवं पूजयति, कश्चित्परिचारकोऽपि तस्य भवति । एवमत्रापि । सर्वाणि
नक्षत्राण्युदितानि, कामोद्दीपकश्चन्द्राऽप्युदितः, सुरतान्तरायकारी निषिद्धः संध्या-
समयोऽतिक्रान्तः, तस्मात्काममुपास्स्व, सुरतेच्छुरस्मीति भावः । 'पञ्चबाणम्' इत्यनेन
कामस्यातिपीडाकारित्वं सूच्यते । 'जातिर्जातं च सामान्यम्' इत्यभिधानात् 'जात'-
शब्दः सामान्यवाची पुष्पमात्रे पयंवस्यति । तिलकितेति तारकादिः, मनुवन्तात्
'तत्करोति-' (ग० सू० २०४) इति ण्यन्तान्निष्ठा ॥ १४७ ॥

इदानीं काव्यसमाप्तिं चिकीर्षुः श्रीहर्षो नायकमुखेनाशिष्यमाशास्ते—

स्वर्भानुप्रतिवारपारणमिलहन्तौघयन्त्रोद्भव-

श्वभ्रालीपतयालुदीधितिसुधासारस्तुषारद्युतिः ।

पुष्पेष्वासनतत्प्रियापरिणयानन्दाभिषेकोत्सवे

देवः प्राप्तसहस्रधारकलशश्रीरस्तु नस्तुष्टये ॥ १४८ ॥

स्वर्भानुरिति ॥ हे प्रिये ! देवः प्रकाशमानस्तुषारद्युतिर्हिमकरः, अथ
च,—हिमकर एव देवः, वर्णनां पूजां च कुर्वतां नोऽस्मदादीनाम्, आवयोर्वा तुष्टये

परमानन्दायास्तु । किंभूतः—खर्मानो राहोः प्रतिवारं पौनःपुन्येन यत्पारणं चन्द्रस्यैव
जिलनं तेन तत्र वा मिलन् संलग्नो यो दन्तौघस्तद्रूपं यच्च छिद्रकरणसाधनं तस्मा-
दुद्भवो यस्याः सा श्वभ्रालीदन्तदशनकृतविवरपरम्परा तथा तस्याः सकाशाद्वा पतयालुः
पतनशीला दीधितिसुधा किरणामृतं तद्रूपः, दीधितिसुधाया वा सारः श्रेष्ठभागो यस्य,
दीधितिसुधाया आसारो धारासंपातो दीधितिसुधारूपो वा आसारो यस्य सः । अत
एव—पुष्पमेवेष्वासनं धनुर्यस्य तस्य कामस्य तत्प्रियाया रत्नाश्चानयोर्यः परिणयो
विवाहो लक्षणया परस्परसंमेलनं तद्रूपो य आनन्दः संतोषस्तत्संबन्धिनि 'समुद्र-
ज्येष्ठा-' (ऋ० सं० ५।४।१६) इत्यादिश्रातेऽभिषेकाख्ये उत्सवे महाभिषेकार्थं
सहस्रसंख्या धारा लोहशलाकानिर्मितजलप्रवाहमार्गा यस्य स तादृशो यः कलशस्तस्य
श्रीः, प्राप्ता सहस्रच्छिद्रगलजलधारकलशस्येव श्रीः शोभा येन सः । महोत्सवे हि
सहस्रधारेण सुवर्णकलशेन महाभिषेकः क्रियते । तथा च राहुदन्तकृतच्छिद्रपरम्परा-
गलदमृतधारश्चन्द्रो गलजलधारसहस्रच्छिद्रसुवर्णकलश इव शोभमानः पूर्वोक्तवर्णन-
योक्तविधत्वत्कृतपूजया च सुरतप्रवृत्तयोरावयोरुद्दीपकतया परमानन्दं कुर्यादिति भावः ।
एतेन तत्समयोचितरतिकामविवाहोत्सवाभिधानेन 'चन्द्रोऽस्तु नस्तुष्टये' इत्यनेन च
विलासिना नलेन खनिर्वर्त्यतृतीयपुरुषार्थपयोधिपीयूषरसास्वादनलालसाभिव्यज्यते ।
'सुधाधार-' इत्यपि पाठे—दीधितिसुधाया धारा यस्य सुधाया आधार इति
वा । 'आनन्द'पदेन 'तुष्टयेऽस्तु' इत्याशिषा च ग्रन्थसमार्पितं द्योतयति । महाभारतादौ
वर्णितस्याप्युत्तरनलचरित्रस्य नीरसत्वाच्चायकानुदयवर्णनेन रसमङ्गसद्भावाच्च काव्यस्य
च सहृदयाह्लादनफलत्वाच्चात्रोत्तरचरित्रं श्रीहर्षेण न वर्णितमित्यादि ज्ञातव्यम् । न
इति पक्षे 'अस्मदो द्वयोश्च' (१।२।५९) इति द्वित्वेऽपि बहुवचनम् ॥ १४८ ॥

श्रीहर्षे कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

द्वाविंशो नवसाहसाङ्कचरिते चम्पूकृतोऽयं महा-

काव्ये तस्य कृतौ नलीयचरिते सर्गो निसर्गोऽञ्जलः ॥१४९॥

श्रीहर्षमिति ॥ द्वाविंशतेः पूरणः सर्गो गतः समार्पितं प्राप । किंभूतस्य
श्रीहर्षस्य—नवो यः साहसाङ्को नाम राजा तस्य चरिते विषये चम्पू गद्यपद्यमयीं
कथां करोतीति कृत् तस्य निर्मितवतः । सोऽपि ग्रन्थो येन कृत इति सूच्यते । 'नृप-
साहसाङ्क-' इति पाठे—नृपश्चासौ साहसाङ्कश्च तस्य गौडेन्द्रस्य चरिते विषये चम्पू-
कृतः भोजराजस्य विक्रमार्कस्य वेति केचित् । द्वाविंश इति पूरणे ङटि 'ति विंशतेर्ङिति'
(६।४।१४२) इति तिलोपः ॥ १४९ ॥

यथा यूनास्तद्वत्परमरमणीयापि रमणी

कुमाराणामन्तःकरणहरणं नैव कुरुते ।

मदुक्लिशेदन्तर्मदयति सुधीभूय सुधियः

किमस्या नाम स्यादरसपुरुषानादरभरैः ॥ १५० ॥

यथेति ॥ यथा परमरमणीयापि रमणी यूनास्तरुणस्य कामिनोऽन्तःकरणहरणं

कुरुते, तद्वत्तथा कुमारानां बालिशानां क्षीरलाभमात्रेण परमपुरुषार्थप्राप्तिमभिमन्यमानानामननुभूतकामसुखानां चित्तं खवशं कैव कुरुते, अपि तु—न कापि । तथेयं काव्यरचनारूपा परमरमणीया मनुक्तिरपि श्रवणमननादिवशात्सुधीभूयामृतत्वं प्राप्य सुधियः सकलदर्शनरहस्यवेदिनोऽतिसरसस्य पण्डितस्य चेतश्चेददि मदयति आनन्दयति, तर्ह्यस्याः सुधियाऽस्यादृताया मनुक्तेररसानां नीरसानां सर्वथैवासंस्पृष्टरसशब्दार्थानामपि चलदुपलप्रायाणामतृणादापुच्छपशूनामनादरभरैस्तत्कृतावज्ञासमूहैः किं नाम स्यात्, अपि तु न किञ्चिदप्यस्यास्तरपकर्तुं शक्यते । सुधीभिरादृते सति नीरसैरकृते कृते वाप्यादरे न किञ्चिदित्यर्थः । सुधीभिरादृतत्वात्सकलगुणपूर्णातिसरसेयं मनुक्तिरिति भावः । मनुक्तेः सुधारूपत्वाभावात्क्षोदानन्तरं च सरसत्वप्रतीतेः सुधात्वात्सुधीभूयेति च्विः । सुधिय इति जालमिप्रायेण । एकेनापि सुधियादरे कृते महद्गौरवम्, बहुभिरप्यज्ञैरनादरेषु कृतेष्वपि न किञ्चिल्लाघवमित्यभिप्रायेण वा । यून् इति प्रतियोगिन एकवचनान्तत्वाच्चैकवचनम् । कवेः स्वग्रन्थमुद्दिश्येयमुक्तिः ॥१५०॥

कविरर्थान्तरोक्त्या स्वीयामुक्तिं वर्णयति—

दिशि दिशि गिरिग्रावाणः स्वां वमन्तु सरस्वतीं

तुलयतु मिथस्तामापातस्फुरद्भुनिडम्बराम् ।

स परमपरः क्षीरोदन्वान्यदीयमुदीयते

मथितुरमृतं खेदच्छेदि प्रमोदनमोदनम् ॥ १५१ ॥

दिशीति ॥ गिरिग्रावाणोऽद्रिपाषाणा दिशि दिशि स्वां निजां सरस्वतीं नदीमन्तर्गतजलप्रस्रवणं वमन्तु मुञ्चन्तु । आपातः सामस्थेन पतनं स्फुरन्प्रकाशमानो ध्वनि-डम्बरः शब्दाडम्बरो यस्यां तां च नदीं मिथस्तुलयतु मिथोऽन्यनद्या समीकरोतु । अविसर्गान्तपाठे—आपातेन समन्तादूर्ध्वदेशादधःपतनेन प्रकाशमानः शब्दाडम्बरो यस्यां तामन्यनद्या समं समीकरोतु । जन इत्यर्थः । अथ च,—आपाते प्रथमारम्भ एव स्फुरत्प्रातघोषां तां जनो मिथस्तुलयतु । उभयव्याख्यानेऽपि परिणामे तु न नदी न च तस्याः शब्दाडम्बरश्चिरंतन इत्यर्थः । स क्षीरोदन्वान् परं केवलं, अपरः न विद्यते पर उत्कृष्टो यस्मादत्युत्कृष्टः । अथ च,—अन्य एव । यतो यस्य क्षीरोदयेदं यदीयममृतमेतादृशमुदीयते उत्पद्यते । कीदृशम्—मथितुर्देवादेः खेदच्छेदि मथनजनितक्लेशापहम् । तथा,—प्रमोदनं नितरामानन्ददायि । तथा,—ओदनं भक्तमास्वाद्यं सिद्धान्नरूपम् । अथ च,—एवंभूतं परमुत्कृष्टममृतं यदीयमुदीयते स क्षीरोदन्वानपरः परोऽन्यो नास्ति, किंत्वेक एव । अथ च,—प्रतिदिशं सर्वदेशेषु गिरि वाण्यां विषये पाषाणतुल्या जडा अन्ये कवयः स्वीयां वाणीमुद्गिरन्तु । आपातेन प्रतिभामात्रेण स्फुरन् ध्वन्याख्यकाव्यविशेषस्याडम्बरो यस्यां, प्रथमारम्भ एव स्फुरन् शब्दाडम्बरोऽनुप्रासो यत्र तां वा, वाणीमन्योन्यं जनः समीकरोतु यस्य कवेरुक्तिरस्येव, अस्य च तस्येव इत्येवं तुलयतु । ‘आपातः’ इति विसर्जनीयान्तपाठे—आपातः प्रतिभासस्तां तुलयत्वित्यर्थः । एवंविधं परं काव्यामृतं यदीयमुत्पद्यते स क्षीरसमुद्रतुल्यः श्रीहर्षकविरपरोऽन्यो नास्ति, किं त्वेक एव । अन्ये कवयः पर्वत-

प्रावतुल्याः, अह श्रीहर्षस्तु क्षीरसमुद्रतुल्य इत्यर्थः । यथा क्षीरसागरो नीरार्थिनोऽपि तीरमात्रस्थान्क्षीरेण तर्पयति । लक्ष्मीकौस्तुभामृतादिभिः परमानन्ददायिभिः कृतार्थयति, (तथा) मवीयकाव्यविचारकस्यैव खेदच्छेदि प्रमोदनं वचनामृतमुत्पद्यते, नान्यकाव्यविचारकस्येति, अन्ये प्रावतुल्याः, क्षीरोदतुल्यश्चाहमिति भावः ॥ १५१ ॥

इदानीं प्रसादरूपमुख्यगुणाभावादतिदुर्वोधत्वादकाव्यमिति ये वदन्ति, तच्छङ्का-
मपनुदन् बलदर्पदलनार्थं गुरुसंप्रदायेन विना दुर्वोधमित्यतिगाम्भीर्यप्रतिपादनार्थं च
बुद्धिपूर्वमेव मयेदं काव्यं तत्र तत्र दुर्वोधं व्यरचीत्याह—

ग्रन्थग्रन्थिरिह क्वचित्क्वचिदपि न्यासि प्रयत्नान्मया

प्राज्ञंमन्यमना हठेन पठिती मास्मिन्बलः खेलतु ।

श्रद्धाराद्धगुरुश्रुत्योक्तदृढग्रन्थिः समासादय-

त्वेतत्काव्यरसोर्मिमज्जनसुखव्यासज्जनं सज्जनः ॥ १५२ ॥

ग्रन्थेति ॥ आत्मानं प्राज्ञं मन्यन्तं प्राज्ञंमन्यं मनो यस्यैवंविधोऽस्मिन्काव्ये हठेन
स्वीयप्रज्ञाबलेन पठितमस्यास्तीति पठिती इदंकाव्यस्य पाठकः खलो मा खेलतु 'किम-
त्रास्ति, अश्रुतमेव व्याकर्तुं शक्यते' इत्यवज्ञापूर्वा दर्पाभिव्याक्तिं मा कार्षीदित्येवमर्थमिह
काव्ये क्वचित्क्वचिदपि तत्र तत्र स्थले मया प्रयत्नाद्बुद्धिपूर्वं ग्रन्थग्रन्थिर्ग्रन्थमानशब्दार्थ-
कुटिलिका न्यासि विन्यस्ता खलमुखमज्ञार्थं बुद्धिपूर्वमेवेदं काव्यं मया दुर्वोधं व्यरचि,
नतु प्रसन्नकाव्यकरणाशक्त्येत्यर्थः । 'क्वचित्क्वचिदपि' इत्यनेन तत्र तत्र प्रसन्नताप्यस्तीति
न काव्यत्वहानिरिति सूच्यते । सज्जनस्य तु ग्रन्थविवेचनोपायमाह—श्रद्धेति ।
श्रद्धया गुरौ दैवतैकबुद्ध्या आराद्धेन पूजितेन गुरुणा पूर्वमश्रुत्या अपि श्रुत्याः कृता
व्याख्यया सुबोधाः कृता दृढा स्वरूपतो दुर्वोधा ग्रन्थयो यस्यै स गुरुसंप्रदायाव-
गतार्थः, अत एव दर्पराहित्यात्सज्जनः साधुरेतत्काव्यस्य रसोर्मिरमृतलहरी तस्यां
मज्जनमवस्थानं समासादयतु प्राप्नोतु । गुरुपरम्परया विनैकस्यापि पद्यसाधो बोद्धुं न
शक्यते, तस्माद्गुरुपरम्परया एवाध्येयमिदं काव्यमित्यर्थः । यथेदं गुरुपरम्परया
अधीते स सततं सुखी भवत्विति महाकविस्तस्मा आशिषं ददाति । अस्मिन्पठिती,
'कस्येन्विषयस्य—' (वा० १४८५) इति कर्मणि सप्तमी । आराद्धेति राघेरनुदात्त-
त्वादिविभावः ॥ १५२ ॥

इदानीं पण्डितानन्दजननद्वारा स्वकृतेरभ्युदयमाशास्ते—

ताम्बूलद्वयमासनं च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरा-

द्यः साक्षात्कुरुते समाधिषु परं ब्रह्म प्रमोदार्णवम् ।

यत्काव्यं मधुवर्षि धर्षितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः

श्रीश्रीहर्षकवेः कृतिः कृतिमुदे तस्याभ्युदीयादियम् ॥ १५३ ॥

ताम्बूलेति ॥ यः कान्यकुब्जेश्वरात्सकाशात्सकलपण्डिताधिक्यव्यञ्जनं ताम्बूल-
द्वयं विद्वद्योग्यमासनं च लभते । न केवलं राजपूज्य एव, किंतु यः समाधिषु
अष्टाङ्गयोगेषु ध्यानेषु वा विषये प्रमोदार्णवं परमानन्दस्वरूपं परं वागाद्यगोचरं ब्रह्म
साक्षात्कुरुते । न परं पूर्वाङ्गुणविशिष्टो ब्रह्मविदेव, किंतु यदीयं काव्यं मधुवर्षि
अतिसरस्वत्वादमृतवर्षि । न परं पूर्वविशेषणविशिष्टोऽतिसरसो महाकविरेव, किंतु

तर्कशास्त्रेष्वपि यस्योक्तयो धर्षिताः पराभूताः परे प्रतिवादिनो याभिस्तादृशयः । तस्य विद्वच्चक्रचूडामणेः श्रीहर्षकवेरियं काव्यरचनारूपा कृतिः कृतिनां सुधियां मुदे आनन्दायाभ्युदीयात्, कृतिनामानन्दं कुर्वती सत्याकल्पमतिवृद्धिं प्राप्नुयादित्याशीः । सर्वत्र 'यत्'शब्दनिर्वाहो गुण एव । अभ्युदीयादिति, 'इं गतौ' इत्यस्य रूपम् ॥१५३॥

सन्तः सन्तु परप्रयोजनकृतः कल्पद्रुमन्तः सदा
स्वस्मिन्नेव पथि प्रवर्तनपराः सत्कीर्तयश्चापरे ।
अन्ये निस्पृहणाः भित्तश्रुतिपथा दीव्यन्तु भव्याशया
काकन्तः कलहप्रियाः खलजना जायन्तु जीवन्तु वा ॥
वासनामस्य रामस्य किंकरस्य जगत्पते ! ।
नो चेत्पूरय, कल्पेशकल्पस्य तव किंकरः ॥

इति श्रीवेदुरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते
नैषधीयप्रकाशे द्वाविंशः सर्गः समाप्तः ॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

शुभम्

नैषधीयचरितस्थल्लोकानां मातृकावर्णक्रमेणानुक्रमणी ।

	स०	श्लो०		स०	श्लो०
अ			अजानतीं कापि	१५	७४
अंशं पोटशमाम	२२	१४०	अजानतीवेदमवोच	१४	३१
अकरुणादव सून	४	१०२	अजीयतावर्तशुभं	७	६९
अकर्णधाराशुग	१२	७१	अतनुना नवमम्बु	४	३९
अकर्णनासखपते	२२	४९	अतितमां समपादि	४	४
अकाण्डमेवात्मभुवा	३	९०	अतिथीनां पदा	१७	१६७
अकारि तेन श्रव	१	४४	अतिवृत्तः स	१७	११८
अकारि नीहार	१६	८७	अतिशरव्ययता	४	४२
अकृत परभृतः	२१	१४२	अत्यर्थहेतिपट्ट	१३	११
अक्रोधं शिक्षय	१७	८०	अत्याजिलब्ध	१३	२८
अक्षसुन्नगतपुष्कर	२१	४८	अत्रैव वाणीमधु	२२	५८
अखानि सिन्धुः	१२	८	अथ कनकपतत्र	२	१०७
अखिलं विदुषा	२	५५	अथ कले कलय	४	११३
अगच्छदाश्रया	१७	२०८	अथ नगरधृतै	१६	१२४
अगम्यार्थं तृणप्रा०	१७	१५	अथ नलस्य गुणं	४	१
अग्निहोत्रं त्रयीतत्रं	१७	३९	अथ पथि पथि	४	१२६
अग्न्याहिता नित्य	८	७१	अथ प्रकाशं नि	९	२४
अङ्गुलिचलनचन्दन	२१	२५	अथ प्रियासादन	७	१
अङ्गे विदमैन्द्रपुरस्य	१०	३०	अथ भीमजया	१७	२०५
अङ्गैर्नानामेर्विष	२२	६४	अथ भीमभुजेन	२	७३
अङ्गुलीचलनलोचन	२१	४	अथ भीमभुवैव	९	१५७
अङ्गुष्ठमूर्ध्ना विनि	१०	११०	अथ भीमसुताव	२	६४
अङ्गेन केनापि	७	९१	अथ मुहुर्वहु	४	४३
अङ्गिस्वारणिमेष्ट	२१	१४८	अथ रथचरणौ	२१	१४४
अचकथदथ	२०	१५८	अथवा भवतः	२	६१
अचिरादुपकर्तुं	२	१४	अथ भिया	१	५६
अचीकरच्चार	१	७३	अथ सर्वोद्भिदा	१७	२२१
अचुम्बि या चन्दन	१५	६३	अथ सराशामव	८	५४
अजस्रभूमीतट	१	५९	अथ स्वपृष्ठानि	२०	१०६
अजस्रमभ्यास	१	१७	अथ स्वमादाय	१	१०७
अजस्रमारोहसि	३	१०६	अथाख्यायि कला	२०	१२१
अजातविच्छेदलवैः	९	५९	अथाङ्गुतेनाङ्ग	८	१

	स०	श्लो०		स०	श्लो०
अथाधिगन्तुं	१४	१	अधिगत्य जगत्य	२	१
अथान्तरेणा	१	५८	अधिगल्लेद्वेगेतस्या	२०	३६
अथान्यमुद्दिश्य	१२	५२	अधित कापि	४	१११
अथापरिवृढा	१७	१३३	अधीतपञ्चाशुग	९	११५
अथाभिलिख्येव	१४	४८	अधीतिबोधाचरण	१	४
अथायमुत्थाय	१६	११	अधुनीत खगः स	२	२
अथाचान्तमवैक्षन्त	१७	१३	अधृत यद्विरहोष्म	४	८
अथारभ्य वृथा	१७	१	अधोविधानात्क्रमत्	१	१८
अथावदद्वृत्तमुखः	१५	९	अध्यासिते वयस्या	२०	४८
अथावदस्त्रीमस्रुते	१२	१०५	अध्याहारः स्वर	१२	५७
अथावलम्ब्य	१	१२१	अध्वाग्रजाग्रन्नि	६	१०७
अथासावभिसृत्वा	२०	६६	अनङ्गचिह्नं स	१	५५
अथाहूय कलां	२०	२६	अनङ्गतापप्रशमाय	८	६९
अथैतदुवांपति	१२	८६	अनङ्गलीलाभि	१५	३५
अथोज्झमन्ती	९	८७	अनतिशिथिले	१९	२७
अथोपकार्या निषधो	१५	१	अनन्तरं तामवद	१२	३२
अथोपकार्याममरेन्द्र	६	११	अनन्यसाक्षिकाः	२०	७२
अथोपचारोद्भुर	१६	५५	अनया तव रूप	२	४३
अथोपवदने भैम्याः	२०	६२	अनया सुरकाम्य	२	४६
अदःसमित्संमुख	१२	३५	अनर्घ्यरत्नौघमयेन	१५	६०
अदस्तदाकाणि	१	२८	अनलभावमियं	४	२२
अदाहि यस्तेन	८	७३	अनलैः परिवेष	२	८७
अदृश्यमाना	९	४	अनल्पदग्धा	१	१०
अदोऽयमालप्य	९	१४	अनाचरत्तथ्य	१५	४१
अदो निगधैव	९	३०	अनादिधाविस्वपर	६	१०२
अदोषतामेव	१५	४	अनादिसर्गस्रजि	६	१४
अद्यावदपि येन	५	१३०	अनायि देशः	८	२५
अद्राक्षीत्तत्र किञ्चिन्न	१७	१९२	अनार्यमप्याचरितं	३	५७
अद्राक्षुराजिहानं	१७	१४	अनाश्रवा वः	६	८८
अधरं किल विम्ब	२	२४	अनुग्रहः केवल	९	३४
अधरामृतपानेन	२०	५९	अनुग्रहादेव दिवौ	९	४२
अधारि पशेषु	१	२०	अनुभवति शचीत्यं	२	१०९
अधारि यः प्राग्बहि	१	२०	अनु ममार न	४	७९
अधावत्कापि गां	१७	२००	अनुरूपमिमं	२	४३

	स०	श्लो०		स०	श्लो०
अनेकसंयोजनया	१६	८३	अपि द्रदीयः शृणु	९	३५
अनेन भैमी	१	४६	अपि द्विजिह्वा	१	६३
अनेन राक्षार्थिषु	१२	५५	अपि धयन्नित	४	८२
अनेन वेधा विप	२२	प्र.४७	अपि लोकयुगं	२	२२
अनेन सर्वार्थि	१२	७९	अपि विधिः कुसुमा	४	८९
अनेन सार्थं तव	८	६१	अपि विरहमनिष्ट	२१	१४७
अनैषधायैव	३	७९	अपि श्रोणिभर	२०	१५५
अन्तःपुरान्तः स वि	६	१३	अपि स्वमस्त्र	९	३३
अन्तःपुरे विस्तृत	६	१९	अवलस्वकुलाशिनो	२	१०
अन्तःसंतोषवाष्पैः	१२	३९	अवोधि तत्वं	९	५४
अन्तः सलक्ष्मी	२२	१३२	अवोधि नो ही	१६	७२
अन्यदस्मि भवन्ती	१८	५९	अब्रवीत्तमनलः	५	१२२
अन्येन पत्या	३	५१	अब्रवीदथ यमः	५	१२४
अन्योन्यभाषानव	१०	३४	अभजत चिरा	१९	४६
अन्योन्यमन्यत्र	६	५१	अभिधास्ये रह	२०	११३
अन्योन्यरागवश	२१	१४०	अभिनवदमयन्ती	१६	१२७
अन्योन्यसंगमवशा	३	१२५	अभिलपति पतिं	२१	१४५
अन्वग्राहि मया	२०	२८	अभ्यर्धनीयः स	३	९२
अन्वयुर्धुतिपयः	५	५५	अभ्यागतैः कुण्डिन	१०	२९
अमः प्रति स्वामि	९	८२	अभ्यागमन्मल	११	८
अपयातमितो धृष्टे	२०	१३९	अभ्रपुष्पमपि	५	१२७
अपराद्धं भवद्वाणी	२०	६०	अमञ्जदाकण्ठमसौ	८	५१
अपरेऽपि दिशा	१७	१५२	अमन्यतासौ	१	८७
अपश्यजिनमन्विष्य	१७	१८९	अमर्षादात्मनो	१७	२०७
अपश्यद्यावतो वेद	१७	१८३	अमहतितरास्ता	१९	४
अपहृतः स्वेदभरः	१६	४२	अमितं मधु	२	५६
अपहृवानस्य	१	४९	अमी ततस्तस्य	१	५७
अपां विहारे तव	१२	७	अमी तमीदृग्जगु	१०	४६
अपाङ्गमप्याप	८	३	अमीभिराकण्ठ	१६	९३
अपाङ्गमालिङ्ग्य	८	३	अमी लसद्वाप	१६	६८
अपार्थयन्याजक	९	८०	अमीषु तद्व्यानृत	१६	१११
अपास्तापायेय	८	८७	अमी समीहै	९	१३४
अपास्तापाशोरुहि	९	१०५	अमुष्मिन्नारामे	१७	२२०
अपि तद्वपुषि	२	३१	अमुष्य दोर्म्या	१६	२२

	स०	श्लो०		स०	श्लो०
अमुष्य धीरस्य	१	४५	अरुन्धतीकामपुरं	७	९८
अमुष्य विद्या	१	५	अर्काय पत्ये खलु	७	५७
अमुष्योर्वीभर्तुः	१२	८२	अर्धनिःस्वमणि	२१	४७
अमूनि गच्छन्ति	९	९४	अर्चनाभिरुचि	५	९
अमूनि मन्ये	२२	२०	अर्चयन् हरकरं	२१	१३५
अमृतदीपितिरेष	४	१०४	अर्धना मयि	५	११२
अमृतद्युतिलक्ष्म	२	१०१	अर्थिता त्वयि	५	१३३
अमेलयद्भीमनृपः	१०	६०	अर्थिताः प्रथमतो	५	११३
अमोघभावेन	१५	५६	अर्थिनामहृषिता	५	७९
अम्बां प्रणलोपनता	६	४८	अर्थिने न तृणव	५	८६
अम्बुधेः कियदनु	१८	१०२	अर्थिनो वयममी	५	७७
अम्बुनः शंवर	२०	१३०	अर्थिभ्रंशवहू	१२	६७
अम्भोजगर्भरुचि	१८	८०	अर्थी सर्वसुपर्वणां	१५	८४
अम्लानिरामोद	१४	८५	अर्थो विनैवार्थ	१४	८७
अयं क इत्यन्य	६	१२	अर्षचक्रवपुषा	२१	९७
अयं किलायात	१२	२५	अर्षमीलितविलोक	१८	११९
अयं गुणौघैरनुरज्य	१२	७८	अलंकृताङ्गान्धुत	१०	१०८
अयं दरिद्रो भवितेति	१	१५	अलंकृतासन्न	८	८९
अयमयोगिवधू	४	४९	अलं नलं रोदु	१	५४
अयमेकतमेन	२	३	अलं विलङ्घ्य	३	८४
अयमेव तडाग	२	५	अलं विलम्ब्य	३	९१
अयि प्रिये कस्य	९	१०३	अलं सजन्धर्म	३	३०
अयि ममैष	४	५८	अलिप्तजा कुच्छल	१	९१
अयि विधुं परि	४	४८	अलीकभैमी	६	१५
अयि शपे हृदयाय	४	१०६	अल्पाङ्गपङ्का विधु	२२	१२५
अयि स्वयूथैरशनि	१	१३९	अवच्छटा कापि	१६	६४
अये कियथाव	३	१३	अवधृत्य दिवो	२	४१
अये ममोदासित	९	८	अवनिपतिपथा	१६	१२९
अये मयात्मा किम	९	१२२	अवलम्ब्य दिदृक्ष	२	६६
अयोगजामन्वभवं	९	१३२	अवश्यमव्येष्वनव	१	१२०
अयोगभाजो	१	१००	अवादि भैमी	१५	४२
अयोधि तद्धैर्य	८	५३	अवाप सापन्नप	१	५३
अराधि यन्मीन	१६	८७	अवापितायाः	१५	२६
अरुणकिरणे	१९	२०	अवाप्यते वा	३	६३

अनुक्रमणी ।

५

	स०	श्लो०		स०	श्लो०
अवामावामाधे	१४	८७	अस्माकमध्यासित	८	९५
अवारितद्वारतया	३	४१	अस्माकमुक्तिभि	२१	१३०
अविन्दतासौ	१०	९०	अस्मिञ्जयन्ति	११	८७
अवैमि कमळा	१९	५९	अस्मिन्निशौ	२२	७६
अवैमि वादिप्रतिवा	८	३५	अस्मिन्दिग्विजयो	१२	२९
अवैमि हंसावल्यो	१०	८०	आसेन्न विसाप	२२	११०
अबोचत ततस्तन्वी	२०	१७	अस्मिन्समाजे मनु	१०	१११
अशोकमर्षा	१	१००	असौ करं प्रवितरन्तु	११	१२६
अभ्रान्तश्रुतिपाठ	२	१०२	अस्य क्षोणिपतेः	१२	१०६
अश्रौषमिन्द्रादरि	६	९५	अस्यां मुनीनामपि	७	९६
अष्टौ तदाष्टासु	१०	५२	अस्यां नपुर्व्यहवि	७	१२
असंभोगकथा	२०	११९	अस्याः कचानां सि	७	२०
असमये मति	४	५७	अस्याः करस्पर्धनग	७	७१
असंशयं सागर	२२	४३	अस्याः खड्ग ग्रन्थि	७	८८
असंशयं सा गुण	१०	७८	अस्याः पदौ चारुतया	७	९९
असंशयं स त्वयि	९	१४४	अस्याः पीनस्तनव्या	२०	३५
असाम यन्नाम	१०	४८	अस्याः स चारुमैषु	१०	१३०
असावसाम्यादितनोः	२२	८६	अस्याः सपक्षैकवि	७	२०
असि भवान्याः क्षत	१६	१८	अस्याः सुरापीश	२२	४७
असितमेकसुरा	४	६१	अस्याधिपत्यं पुर	११	९०
असिस्वदधन्मधु	१६	३३	अस्या भवन्तमनिशं	२१	१३६
असुरहितमप्यादि	१९	१५	अस्या मुजाम्या	१०	१२३
असेवि यस्त्यक्तदि	९	५९	अस्या मुखग्रीप्रति	७	५६
असेविषातां सुष	१५	३६	अस्या मुखस्यास्तु	७	५३
असौ महीश्वद्रुधुषा	१६	१२०	अस्या मुखेनैव	७	५८
असौ मुहुर्जात	१५	२१	अस्या मुखेन्दावधरः	७	३८
अस्ताचलेऽसि	२२	१३	अस्या यदष्टादश	७	६३
अस्ताद्रिचूडालय	२२	५	अस्या यदासेन	७	२१
अस्तित्वं कार्यसिद्धेः	३	१३२	अस्मारिप्रकरः	१२	९८
अस्ति द्विचन्द्रम	१३	४२	अस्यासिर्मुजगः	१२	९६
अस्तिवाम्यभर	१८	६२	अस्यैव सर्गाय	७	७२
अस्तु त्वया साधित	१४	७८	अस्यैव सेवार्थ	२२	७७
असदापविषये	२१	११४	अस्योत्कण्ठितकण्ठ	१५	८५
असत्किञ्च श्रोत्र	३	६६	अस्योर्वीहमनस्य	१२	६५

	स०	श्लो०		स०	श्लो०
अहर्निशा वेति रताय	१६	७८	आदत्त दीपं	२२	५०
अहह सह मघोना	१४	९८	आदधीचि किल	५	१११
अहो अनौचिती	२०	१४७	आदर्शतां स्वच्छ	३	५६
अहो अहोमि	१	४१	आदर्शं दृश्यत्वं	२२	७३
अहो तपःकरुपतरु	३	१२०	आदाय दण्डं	२२	१२
अहो नापन्नपाकं	२०	१४१	आदेशितामप्यव	१४	३८
अहो मनस्तबामनु	९	३९	आदेहदाहं कुसुमा	८	४२
अहो मयि रहो	२०	६३	आद्यं विधोर्जन्म	१०	४२
अहो महःसहायानां	१७	१३०	आद्यसंगमसमाद	१८	८२
अहो महेन्द्रस्य कथं	९	२७	आननन्द निरीक्ष्या	१७	२०२
अहि भानुमुवि	१८	२५	आननस्य मम	१८	१३५
आ			आनन्दं हठमाह	२०	१६१
आः स्वभावमधुरैः	५	२४	आनन्दजाश्रुभिरनु	१	१४४
आकर्ष्य तुल्यमखि	१३	८	आनन्दयेन्द्रमथ	८	१०८
आकल्पविच्छेद	१०	८५	आन्तरानपि तदङ्ग	१८	१११
आकस्मिकः पक्ष	३	२	आप्तकाम सृजति	२१	१०५
आकीटमाकैटभ	६	१०६	आप्यायनाद्वा रुचि	२२	१०८
आकुञ्चिताभ्यां	३	१	आभिर्युगेन्द्रोदति	२२	१११
आकृष्य सारम	२१	१२८	आभ्यां कुचाभ्यां	७	७८
आखण्डलो दण्ड	१०	१०	आमन्त्र्य तेन	२०	११८
आख्यतैष कुरु कोप	१८	१३९	आरोप्यते चेदिह	२२	८४
आख्यातुमक्षिप्रज	१०	१३३	आरोहणाय तव	११	६१
आगः शतं विद	११	९२	आर्ये विचार्याल	६	८७
आगच्छदुर्वीन्द्र	१०	९	आलापि कलया	२०	१२३
आगच्छन् भगता	१९	६६	आलिख्य सख्याः	६	६९
आधूर्णितं पक्ष्मल	७	२९	आलिङ्गितः कमल	११	९८
आचूडाग्रममञ्जय	१२	४०	आलिङ्ग्यालिङ्ग्य	२०	१५६
आह्वया च पितु	२१	७१	आलिमात्मसुभगतव	५	५४
आज्ञां तदीयामनु	६	९२	आलोकतृतीकृत	८	३०
आत्य वेति रतया	१८	७५	आलोकमाना	१०	५५
आत्मनापि हरदार	१८	३७	आलोक्य भावि	११	११५
आत्मन्यस्य समु	१२	८३	आवाहितां दिजै	१७	१७४
आत्मवित्सहृताया	१८	२	आशयस्य विवृतिः	२१	६४
आत्मेव सप्तस्य	१७	६५	आशीविप्रेण रदन	११	२०

अनुक्रमणी ।

७

	स०	श्लो०		स०	श्लो०
आश्वर्यमस्य	११	१००	इति प्रतीत्यैव	९	११
आरुषलभगिरिजा	११	१७	इति प्रियाकाकुभि	९	१०१
आसते शतमधि	५	१००	इति मनसि विक	१३	५५
आसने भणिमरी	१८	३३	इति मुद्रितकण्ठे	२०	३७
आसीदधर्वा त्रिवली	१०	७५	इति विधोर्विविधो	४	७४
आसीदसौ सत्र न	१०	१०९	इति व्युत्तिष्ठमान	२०	१२४
आग्नीदासीम	१२	१८	इति श्रुतिस्वादित	१२	१३
आख्ययथाज्योतिष	२२	८५	इति श्रुतेऽस्या	१४	४६
आमुन्नाममपासना	१५	९१	इति श्रुत्वा स रोषा	१७	१२१
आम्र भावमधि	१८	११८	इति स चिदाकुरादा	७	१०९
आस्तां तदप्रस्तुत	३	५२	इति स विधुमुखी	२१	१४९
आस्तामनङ्गीकरण	८	४१	इति सा मोचयांचक्रे	२०	११०
आस्ते दामोदरीया	१२	९५	इति सुवन् हुङ्कति	१०	६७
आस्यं शीतमयूख	२२	१४७	इति सुवानः स	१०	१३५
आस्यसौन्दर्य	२०	३०	इति स्फुटं तद्वचस	९	६०
आस्ये या तव भारती	२१	१५४	इति स्मरः शीघ्र	१६	११५
आह नाथ वनस्य	१८	१०४	इति स्वयं मोहमहो	९	१२७
आह स तद्विरा	२०	१४०	इतीदृशैस्तं विरचय्य	१	१३४
आह सौषा नला	२०	२९	इतीन्द्रदूत्याः प्रति	६	१०१
			इतीयमक्षिभ्रुव	९	१
इक्षितेन निजराग	१८	८०	इतीवमालेख्यगते	९	१५५
इज्येव देव ब्रज	२२	७४	इतीरयित्वा विरतां	९	७
इतरनलतुलभा	१३	५४	इतीरयित्वा विरराम	३	५३
इतस्तसद्विद्रुत	१२	२६	इतीरिणापृच्छथ	९	१३०
इति कियद्वचसै	४	१००	इतीरिता तच्चरणा	१०	७३
इति तत्पुप्रयुक्तव	२०	७३	इतीरिता पत्ररयेन	३	६७
इति तं स विसृज्य	२	६३	इतीरिते विश्व	१४	४२
इति तस्मिन्वदत्येव	१७	१०९	इतीरितैर्नपथ	९	१३६
इति तस्या रहस्यानि	२०	९७	इतीष्टगन्धा	१	१०४
इति त्रिलोकीतिलकेषु	८	८४	इतोऽपि किं वीर	१२	२७
इति दिवृत्वः शु	१६	११२	इतो भिया भूप	१२	१७
इति धृतसुरसार्ध	८	१०७	इतो मुखादागिय	२२	१०२
इति पठति शुके	२१	१४१	इत्थं पुनर्वागव	६	१११
इति परिणयमित्थं	१६	१३०	इत्थं प्रतीयोक्तिमति	६	१०८

	स०	श्लो०		स०	श्लो०
इत्थं मधुत्थं रस	८	५०	इमां न मृद्वीम	१०	१२७
इत्थं ययेह मद	१५	३१	इमा गिरस्तस्य	९	८४
इत्थं वितीर्य वर	१३	५१	इयं कियच्चार	१६	९२
इत्थममुं विलपन्त	१	१४१	इयं न ते नैषध	९	९७
इत्थमाकर्ण्य दुर्वैर्ण	१७	८४	इयच्चिरस्यावद	९	२१
इत्थमुक्तिमुपहृत्य	१८	१३७	इयत्कृतं केन मही	८	४७
इत्थं हिया वर्णेन	२२	१६	इयमनङ्गशराव	४	३३
इत्यधीरतया तस्य	२०	१५३	इयमियमधिरथ्यं	१०	१३७
इत्यमी वसुमतीक	५	३४	इपुत्रयेणैव जगत्	७	२७
इत्यलीकरत	१८	१९	इष्टदारविरहोर्वपयोधि	२१	७५
इत्यवेत्य मनसात्म	५	७२	इष्टं नः प्रति ते प्रति	५	१३५
इत्यवेत्य वसुना	२१	५१	इष्टेन पूतेन नलस्य	३	२१
इत्यसौ कलया	२०	५०	इह किमुषसि	१९	६०
इत्याकर्ण क्षितीश	५	१३७	इह न कतमश्चित्रं	१९	४९
इत्यालपत्यथ	३	१२९	इहाविशयेन पथा	७	६२
इत्यालेपुरनुप्रतीक	१५	९२			
इत्युक्तवत्या निहिता	६	८६	ईक्षितोपदिशतीव	१८	९४
इत्युक्तवत्या यद	३	९७	ईदृशं निगदति प्रिये	१८	१५१
इत्युक्तिशेये स	२२	५६	ईदृशानि गदितानि	५	११६
इत्युदीर्य भववा	५	१९	ईदृशानि मुनये	५	४०
इत्युदीर्य स ययौ	५	४३	ईदृशीं गिरमुदीर्य	५	७८
इत्युदीर्य स हरिं	२१	११८	ईर्ष्या रक्षितो	१७	४२
इत्युपालभत संसु	१८	६४	ईशः कुशेशय	११	५८
इत्येतस्याः पदा	२०	१६	ईशाणिमैश्वर्य	३	६४
इदं निगद्य क्षिति	९	२२	ईशा दिशां नल	१३	४९
इदं नृपप्रार्थिभि	१२	९०	ईश्वरस्य जगत्कृत्स्नं	१७	१७
इदं महत्तेऽभि	९	८३	ईषत्सितक्षालित	६	९०
इदं यदि क्षमापति	३	१००			
इदं यशांसि द्विष	१२	८९	उच्चलत्कलरवा	१८	२२
इदमुदीर्य तदैव	४	११०	उच्चाटनीयः कर	३	७
इन्दुं मुखाम्बुगुणं	२२	१३५	उच्चैस्तारादम्बर	२२	४
इन्दोर्भ्रमेणोपगमा	२२	१०७	उच्चैरूचेऽथ ता राजा	२०	१३४
इन्द्राभिदक्षिण	१३	३५	उज्जिहानमुकृता	२१	२७
इमं परित्यज्य	१२	५४	उज्जुपरिवृढः पत्न्या	१९	५१

स०	खो०		स०	खो०
उडुपरिषदः किं	१९	१९	उमयी प्रकृतिः	१७ ७०
उत्कण्टका विलस	१२	११०	उरोमुवा कुम्भ	१ ४८
उत्कण्ठयन्पृथ	१३	३८	उर्वशी गुणवशी	५ ५२
उत्तमं स महति	२१	४१	उद्यास्यतां स्पृष्ट	६ ३४
उत्तानमेवास्य	२२	८०	उद्यास्य धातु	१० १२८
उत्तुङ्गमद्ग	११	६	उल्लिख्य हंसेन	६ ३७
उत्सर्पिणी न किल	११	७७	उवास वैदर्भ	१६ ११३
उत्सृज्य साम्राज्य	१४	६०	उवाह यः सान्द्र	१६ २०
उदयति स	४	१८		
उदयशिखरिप्रस्थान्य	१९	१६	ऊ	
उदयशिखरिप्रस्थाव	१९	४२	ऊचिवानुचित	५ १२८
उदरं नतमध्य	२	३४	ऊचे पुनर्भगवती	११ ३५
उदरं परिमाति	२	३५	ऊरुप्रकाण्ड	७ ९५
उदर एव धृत	४	६०	ऊर्ध्वं धृतं व्योम	२२ ३०
उदस्य कुम्भीरथ	१५	१९	ऊर्ध्वदिक्कदलानां	२१ १०४
उदासितेनैव	९	१३५	ऊर्ध्वस्ते रदनच्छदः	२१ १५७
उद्देशपर्वण्यपि	१०	८२	ऊर्ध्वापितन्युब्ज	२२ ३१
उद्धृतिस्खलदिला	२१	५८	ऊ	
उद्भवाजतनुजादज	२१	६९	ऊजुत्वमौनश्रुति	१२ ४४
उद्भिदिरचितावासः	१७	२१५	ऊजुदृशः कथयन्ति	४ ६६
उद्भमामि विरहा	५	१०८	ऊणीकृता किं हरि	७ ३३
उद्भवंयन्त्या हृदये	६	२५	ऊदसर्वकृतवृक्ष	१८ १०
उन्मत्तमासाथ	३	९८	ऊषीणां स वृत्तीः	१७ १७९
उन्मीलद्रुडपाक	२१	१५३	ए	
उन्मीललीलीलो	१२	१०१	एकं संदिग्धयोस्ताव	१७ ५५
उन्मूलितालान	७	८५	एकः पिपासुः प्रव	२२ ७५
उपचचार चिरं	४	११२	एकः प्रभावमय	१३ १९
उपनतमुडुपुष्प	२२	१४७	एकः सुधांशुर्न	३ ११९
उपनम्रमया	२	१२	एककस्य शमने	१८ ८८
उपहरन्ति न कस्य	४	९०	एकचित्ततिरिद्वयम्	२१ ८७
उपहतनधिगङ्ग	२०	१५९	एकदिकरणे हेतु	१७ २७
उपासनामेल	१	३४	एकवृत्तिरपि	१८ १०९
उपास्यमानाविव	१५	४५	एकस्य विश्वापेन	१७ ५६
उपास्य साध्वं	२२	१	एकाकिभावेन	१० ६१
			एकादशैकादश	२२ ११३

	स०	श्लो०		स०	श्लो०
एकेन पर्यक्षिप	१०	५३	एतेन संमुखमि	११	९९
एकैकमद्भुतगुणं	११	५७	एतेनोत्कृत्तकण्ठ	१२	१००
एकैकमेते परि	८	९०	एनसानेन तिर्य	१७	७२
एकैकमैक्षत	१३	४१	एनं स विभ्रदिधु	२२	११७
एकैकवृत्तेः प्रति	१४	११	एवं यद्वदता	४	१२२
एकैव तारा मुनि	२२	१२७	एवमादिस	५	९३
एको नलः किमय	१३	४४	एवमुक्तवति देव	५	३७
एणः सरेणाङ्क	२२	२४	एवमुक्तवति वीत	५	९८
एतं नलं तं दम	६	६०	एष नैषध स	५	७६
एतत्कीर्तिविवर्त	१२	१०४	एष प्रतापनिधि	१३	१०
एतत्कुचस्पर्धितया	७	७५	एषां गिरेः सकल	११	१०
एतत्तस्तरुणि	११	८५	एषां त्वदीक्षण	११	९
एतत्पुरःपठदप	११	३६	एषामकृत्वा	१४	४१
एतद्गन्धगजस्य	१२	८५	एषा रतिः स्फुरति	२१	१३२
एतद्गुणश्रवण	११	७१	एष्यन्ति यावद्गण	७	१०५
एतद्चासिषात	१२	७३	ओं		
एतदन्तिबलैः	१२	२०	औजिज्ञ प्रियाङ्गै	७	१८
एतद्दृशोरम्बुरुहैः	१०	१२१	औदास्य संविद	११	१०१
एतद्बलैः क्षणिक	११	१२७	क		
एतद्भीतारिनारी	१२	२८	कंदर्प एवेदम	८	३३
एतद्भुजारणि	११	१०५	कः कुलेऽजनि	५	११९
एतद्यशःक्षीर	१२	९	कः शमः क्रियतां	१७	६९
एतद्यशो नवनवं	११	५४	कः सरः कस्तबम	२०	४३
एतद्यशोभिरखिले	११	७८	कटाक्षकपटारब्ध	२०	१८
एतद्यशोभिरमला	११	९७	कटाक्षणाञ्जन्य	१६	४८
एतद्वरं स्यामिति	१०	१०२	कण्ठः किमस्याः	६	५९
एतन्मदीयमति	१३	४७	कण्ठे वसन्ती	७	५०
एतन्मुखा विबुध	१३	१२	कतिपयदिवसै	४	१२१
एतस्य सावनि	११	११४	कथं कथंचिन्निष	१४	३०
एतां कुमारनिपु	११	१०२	कथं नु तेषां	९	२६
एतां धरामिव	२१	१३३	कथं विधातर्भयि	१	१३८
एतादृशीमथ	१३	१५	कथाप्रसङ्गेषु	१	३५
एतेन ते विरह	११	४५	कथावशेषं तव	९	९९
एतेन ते स्तन	११	६३	कथासु शिष्ये	९	१४९

अनुक्रमणी ।

३१

	स०	श्लो०		स०	श्लो०
कथितमपि नरेन्द्रः	३	१३५	कछोलजालच	११	४१
कथ्यते न कतमः	५	२८	कवित्वगानप्रिय	७	६७
कन्यान्तःपुर	४	११६	कश्मीरजै रदिम	२४	५४
कपोलपत्रान्मकर	७	६०	कस्त्वं कुतो वेति	८	७
कपोलपालीजनि	१५	६५	कस्मादस्माक	२०	२७
कमपि स्मरकौलि	२०	९३	कस्मिन्नपि मते सत्ये	१७	१००
कमलकुशलाधाने	१९	४०	कां नामत्रयते नाम	२०	३४
कम्रं तत्रोपनम्राया	१७	१९४	कांसीकृतासीत्	३	१२२
कयान्निदाब्जोक्त्य	८	६	कानुजे मम निजे	५	३८
कयापि क्रीडतु	१७	१२२	कान्तमूर्ध्नि दधती	१८	८६
कयापि वीक्षावि	१५	७८	कान्तिमन्ति विमा	१७	३
करग्रहे वाम्यम	१६	३५	कापि कामपि	५	५३
करपदाननलोचन	४	१७	कापि प्रमोदास्फुट	१४	५१
करस्थताम्बूल	१५	७७	काभिर्न तत्राभिनव	३	४३
करः स्रजा संजतर	१४	२८	कामः कौमुदचाप	३	१२६
कराग्रजाग्रच्छत	७	७९	कामदेवविशिलैः	२१	७२
करिष्यसे यद्यत	९	४९	कामनीयकमधः	५	६४
करिष्येऽवश्यमि	१७	१४७	कामानुशासनशते	११	१२२
करेण मीनं निज	१	१०५	कामिनीवर्गसंसर्गैः	१७	४१
करेण बाण्डेव	३	६२	कारं कारं तथा	२०	१०८
करे विधृतेश्वरया	१४	३३	कारिष्यते परिभवः	१३	३७
करोषि नेमं फलिनं	९	१८	कार्तवीर्यभिदुरेण	२१	६७
कर्णशक्तिमफलां	२१	८०	कालः किरातः	२२	९
कर्णाक्षिदन्तच्छद	७	१०३	काश्चिन्निर्माय चक्षुः	१५	८२
कर्णं कर्णे ततः	२०	१२०	किं घनस्य जलधे	५	५९
कर्णोत्पलेनापि	७	३०	किंच प्रभावन	१३	१८
कर्णो पीडयती	२०	९८	किञ्चित्तिरश्मीन	३	५४
कर्तुं शशाक्राभि	१०	१२	किं ते तथा मति	१३	३१
कलकलः सः तदा	४	१५	किं ते वृत्तहता	१७	५७
कलसे निजहेतु	२	३३	किं न द्रुमा जगति	११	१२५
कलिं प्रति कलिं	१७	१५३	किं नर्मदाया मम	७	७३
कल्पद्रुमान् परिमला	१३	१	किं नाक्षिण नोऽपि	२२	९८
कल्पमानमसुना	२१	१०	किं योनिनीयं	२२	२२
कल्याणि कल्यानि	८	५७	किं वा तनोति	१३	४३

	स०	श्लो०		स०	श्लो०
किं वित्तं दत्तं तुष्टे	१७	८१	कृतात्र देवी वचना	१२	६०
किं विधेयमधुनेति	५	७३	कृतापराधः सुतनो	१५	४७
किमन्यदद्यापि	१	४७	कृतावरोहस्य	१	१२३
किमसुभिर्गल्पितै	४	५२	कृतार्थनश्चाद्भि	१६	८८
किमस्य लोभ्रां	१	२१	कृतार्थयज्ञार्थिजना	१५	६८
किमालियुग्मा	१५	५२	कृतिः स्मरस्यैव	१०	१३१
किमु तदन्तरमौ	४	५	कृत्वा दृशौ ते	८	३८
किमु भवन्त	४	९७	कृपा नृपाणामुपरि	१२	४३
कियच्चिरं देवत	८	२	कृष्णसारमृग	१८	१९
कियतापि च कालेन	१७	१६२	केदारभाजा	७	३५
कियत्यजन्नोदन	१६	८०	केनापि बोधिस	१७	३८
कियदपि कथयन्	१६	१२५	केयमर्धभवता भव	२१	१०२
कियद्बहु व्यञ्जन	१६	१०१	केवलं न खलु भीम	१८	३६
कियान्यथानेन	२२	७१	केशान्धकारादथ	७	२३
कीर्तिं भैमी वरं	१७	१३४	कैटभारिपदयोर्नत	२१	४९
कुङ्कुमैणमदपङ्क	१८	७	को हि वेदास्त्यमुष्मि	१७	६२
कुचौ दोषोञ्जिता	२०	४९	कौमारगन्धीनि	६	३८
कुण्डिनेन्द्रसुतया	५	११४	कौमारमारम्य	८	५८
कुतः कृतैवं वर	१२	६२	कृतोः कृते जाग्रति	९	७७
कुत्रचित्कनक	१८	११	कृतौ महाव्रते पद्म	१७	२०३
कुसुदसुदसुदेय्यती	२१	१४६	क्रमाद्वीयसां तेषां	१७	५
कुरु करे गुरुमेक	४	५९	क्रमाधिकामुत्तर	१५	४९
कुरुध्वं कामदेवाहां	१७	५९	क्रमेलकं निन्दति	६	१०४
कुरुसैन्यं हरेणेव	१७	३४	क्रमेण कूरं स्पृशतो	१६	७९
कुर्वती निचुलितं हि	१८	५२	क्रमोद्भूता पीवर	७	९७
कुर्वद्भिरात्मभव	११	४	क्रियां प्राक्षेत्तनीं	२०	११
कुलं च शीलं च बलं	१०	७१	क्रियेत चेत्साधु	३	२३
कुसुमचापजताप	४	६	क्रीणीम्ब मज्जीवित	३	८७
कुसुममप्यति	४	९१	क्रौञ्चदुःखमपि	२१	७६
कुसुमानि यदि	२	५९	क्रिन्नीकृत्याम्भसा	२०	१२९
कूनायुजा बहुल	२१	१२३	कवित्तदालेपन	१५	१२
कूटकायमपहाय	१४	९४	क प्रयास्यसि	५	७५
कृष्णं गतस्यापि	१४	८१	क प्राप्यते स	१३	४०
कृतं यदन्धत्करणो	१६	५७	कापि कामशरवृत्त	१८	६

अनुक्रमणी ।

१३

	स०	श्लो०		स०	श्लो०
क्रापि नापश्य	१७	१७६	गुणानामस्यानीं	१४	९१
क्रापि यन्नभसि	२१	२२	गुणा हरन्तोऽपि	६	१०५
क्रापि यन्निकट	१८	९	गुणेन केनापि	१०	४४
क्रापि सर्वैरवैमल्य	१७	१०१	गुणौ पयोधैर्निज	२२	७२
कैतावन्नर्ममर्मा	२०	७	गुम्फो गिरां क्षम	१३	२०
क्षणं प्राप्य सद	२०	८५	गुरुत्पगता पाप	१७	४४
क्षणनीरवया	२	७८	गुरुरीढावलीढ	१७	१११
क्षणविच्छेदका	२०	८	गुरोरपीर्मा मणदो	१०	१३२
क्षणादथैष क्षणदा	१	६७	गोत्रानुकूलव	१४	६२
क्षत्रजातिरुदियाय	२१	६५	गोवर्धनाचक	११	१०७
क्षत्राणि रामः	२२	१३१	गौरभानुगुरुगेहि	१८	२३
क्षन्तुं मन्तुं दिन	२०	५४	गौरीव पत्या	७	८३
क्षितिगर्भधरा	२	८१	गौरे प्रिये भाति	२२	९५
क्षिप्रमस्यत रुजा	१८	१३३	ग्रन्थग्रन्थिग्रिह	२२	१५२
क्षीणेन मध्येऽपि	७	८१	ग्राबोन्मज्जनवचन	१७	३७
क्षीरार्णवस्तव	११	४०	ग्रीवाद्भुतैवावड	७	६६
क्षीरोदन्वदपाः	१२	७४			
क्षोणीभृतामनु	१३	५	घने समस्ताप	१५	७०
			घनैरमीषां परि	१६	१००
खण्डः किमु त्वन्निर	८	१०१	घातितार्कसुत	२१	८२
खण्डक्षोदश्रुदि स्थले	२१	१५२	घुसुणमुमनःश्रेणी	१९	३८
खण्डितेन्द्रभवना	५	४	घृतप्लुते भोजन	१६	१०३
खर्वमाख्यदमर	२०	२८			
			चकास्ति बिन्दु	९	१०४
गच्छता पथि	५	३	चकोरनेत्रेण	७	३२
गतचरदिनस्यायु	१९	३०	चक्रदारविरहे	१८	६९
गता यदुत्सङ्ग	१	९८	चक्रेण विश्वं युधि	७	७९
गत्वान्तरा नलं	१७	१५१	चक्रे शक्रादिने	१७	१८
गर्भमैणमदकर्दम	२१	२६	चण्डालद्वे विषम	९	१५६
गलत्परागं	१	९२	चतुःसमुद्रीपरिखे	१०	२८
गिरः श्रुता एव	९	५	चतुर्दिगन्तीं परि	२२	६८
गिरानुक्रमस्व	९	१२०	चतुष्पथे तं विनि	६	२७
गीर्देवतागीतयशः	१०	५१	चन्द्राधिकैतनुख	७	४४
गुच्छालयस्वच्छ	७	७६	चन्द्राभमात्रं सिलकं	६	६२

	स०	श्लो०		स०	श्लो०
चमूचरास्तस्य	१	७१	छुत्तपत्रविनिमीलि	१८	१४८
चरच्चिरं शैशव	८	५९	छेतुमिन्दौ भवद्रक्षा	२०	२०
चर्म वर्म किल	५	१२९	ज		
चर्येव कतमेयं वः	१७	१२३	जगज्जयं तेन	१	१९
चलत्पदस्तद्व	११	३	जगति तिमिरं मृच्छा	१९	५०
चलन्नलंकृत्य	१	६६	जगति मिथुने चक्रा	१९	३४
चलाचलप्रोथ	१	६०	जगन्नयीपण्डित	१०	७२
चलीकृता यत्र	१	११४	जगद्वधूमूर्धसु	७	१००
चिकुरप्रकरा	२	२०	जग्रन्थ सेयं	१४	१५
चित्ते तदस्ति	२०	८३	जघनस्तनभार	२	९७
चित्रं तदा कुण्डिन	६	८	जज्वाल ज्वलनः	१७	९२
चित्रतत्तदनुकार्यं	१८	१२	जनुरधत्त सती	४	४५
चित्रमत्र विवुधै	५	५७	जनेन जानतासीति	१७	५४
चिरं युवाकृतशतैः	१६	१०८	जनैर्विदग्धैर्भवनै	६	९
चिरादनध्याय	९	६१	जन्यास्ततः फण	११	१५
चिह्निताः कतिचित्	१७	३५	जपतामक्षमालासु	१७	१९०
चिह्नैरमीभिर्नल	१४	२४	जम्बालजाला	७	१३
चुचुम्ब नोर्वीवलयो	१६	९९	जय जय महाराज	१९	२
चुचुम्बास्यमसौ	२०	२५	जलं ददत्याः कलि	१६	५८
चुम्बनादिषु बभूव	१८	६१	जलजभिदुरीभावं	१९	*५८
चुम्बनाय कलित	१८	१०५	जलजे रविसेवयेव	३	३८
चुम्बितं न मुख	१८	७०	जलाधिपस्त्वाम	९	२३
चुम्ब्यसेऽयमय	१८	९०	जलानलपरीक्षादौ	१७	८८
चुल्लकिततमः सिंधो	१९	३७	जले जलदजालानां	१७	८
चूडाग्रचुम्भि	११	५२	जवाब्जातेन वातेन	१७	४
चेतोजन्मशरप्रसून	३	१३०	जवादवारीकृत	१६	२६
चेतोभवस्य भवती	२१	१३५	जागतिं तच्छाय	६	३३
चेष्टा व्यनेक्षति	१४	५५	जागतिं तत्र संस्कारः	२०	८२
छ			जागतिं मल्लेषु	१०	१२५
छदे सदेव छविमस्य	१६	३०	जाग्रतामपि निद्रा	१७	३३
छद्ममत्स्यवपुष	२१	५५	जातं शातक्रतव्यां	१७	१३९
छयैव तच्छम्बरजं	१०	१२४	जातौ न वित्तेन	१०	१३
छायामयः प्रेक्षि	६	३०	जात्या च वृत्तेन	१०	७७
छिन्नमप्यतनु हार	१८	१०७	जानाति हीभय	२०	७५

अनुक्रमणी ।

१५

	स०	श्लो०		स०	श्लो०
जानेतिरागादिद	७	३९	ततोऽनु वाष्णैय	१५	७२
जाम्बूनदं जयाति	११	८६	तत्करोमि परम	१८	५६
जाह्नवीजलज	२१	१०७	तत्कर्णौ भारती	१७	१२
जितं जितं तत्खलु	९	४८	तत्कालमानन्दमयी	८	१५
जितस्तदास्येन	१५	५१	तत्कालवेषैः शकुन	१०	९१
जितस्तवास्येन	९	१४५	तत्कुचे नख	२०	१४६
जीवितावधि कि	५	९७	तत्कमलमदिदी	१८	१२०
जीवितावधि बनी	५	८१	तत्क्षणावहितभाव	१८	११५
जीवितेन कृत	५	४९	तत्तज्जनकृतावेशा	१७	१०५
ज्ञानाधिकाप्ति	११	१२०	तत्तदर्थमरहस्य	२१	३३
ज्योत्स्नापयः क्षमा	२२	७०	तत्तद्दिनैत्रयात्रा	१२	९४
ज्योत्स्नामयं	२२	६०	तत्तद्विरागमुदितं	११	१२
ज्योत्स्नामादयते	२२	१४१	तत्पदाखिलनखानु	१८	१३८
ज्वलति मन्मथ	४	३४	तत्प्रविष्टं सखी	२०	९९
			तत्प्रसीदत विधत्त	५	११५
तं कथानुकथन	५	१३	तत्प्राप्ते बत्सरान्ते	११	१०
तं दक्षमानैरपि	८	७८	तत्र ब्रह्महर्षं पश्यन्	१७	१८६
तं नासत्सुग	१७	१४६	तत्र मारजयिनि	२१	८८
तं पिधाय मुदिता	१८	८७	तत्र यामीत्यसज्जा	१७	१५०
तं विदर्भरमणी	२१	१	तत्र सौषमुरभू	१८	२९
तच्चित्रदत्तचित्ता	२०	१२६	तत्र स्वयंवरेऽलम्भि	१७	१२४
तच्चिन्तनान्तर	१०	७०	तत्रांगमद्वाङ्मुकि	१०	२५
तच्छायसौन्दर्य	६	३१	तत्राद्रिरस्ति	११	५०
तज्जः श्रमाभ्यु	११	१०९	तत्रानुतीरवन	११	८९
तटंतरुख्यश्रेणी	१९	२९	तत्रापि तत्रभवती	१३	२१
तद्यान्तविशान्त	१	१०९	तत्रावनीन्द्रचय	११	५
ततः प्रतीच्छ	१	६८	तत्रैव मग्ना यद	८	९
ततः प्रत्युदगाङ्गैमी	२०	२	तत्रोद्गूर्ण श्वाणौ	१७	३६
ततः प्रसृजे	१	७६	तथा किमाजन्म	१६	११६
ततः स मैम्या	१२	२	तथाधिकुर्या	१२	८८
ततस्तदप्रसुत	१२	२२	तथा न तापाय	८	८१
ततस्तदुर्वीन्द्रगुणा	१२	३१	तथा पथि त्यागमयं	१५	२
ततान जिघृता	१७	६	तथापि निर्वृति	९	१२
ततोऽनु देव्या	१२	२३	तथाभिधानीमथ	३	९९

	स०	श्लो०		स०	श्लो०
तथालिमालपन्ती	२०	११५	तद्यशो हसति कम्बु	२१	७३
तथावलोक्य लीला	२०	८६	तथातायातरं हच्छ	१८	१५३
तथाशनाया निरशे	१६	४७	तद्वर्णनासमय	११	१२८
तथैव तत्कालमथा	१५	५७	तद्विभृज्य मम	५	१८
तथोत्थितं भीमवचः	१५	१०	तद्विस्फुरत्फण	११	२१
तदक्षरैः सस्मित	१२	१०७	तनुविषा यस्य	१५	६
तदक्षि तत्काल	१५	३७	तनुदीधिति	२	६९
तदखिलमिह	९	१५९	तनोत्यकीर्ति	१०	११८
तदङ्गभोगावलि	१०	१०६	तनोषि मानं	९	१०८
तदङ्गमुदिश्य	१	९३	तन्नालीकनले	१२	१११
तदद्य विश्रम्य	९	६६	तन्निर्मलावयव	११	२
तदध्ये(धी)हि मृषो	२७	८८	तन्मैषधानूढतया	३	४६
तदनु स तनु	४	१२०	तन्मयस्तमाल्य	१४	५६
तदन्तरन्तः	१६	९४	तन्मुहूर्तमपि मीम	२१	३८
तदर्थमध्याप्य	१	१०३	तन्वीमुखं द्रागधिग	६	२६
तदर्पितामष्टत	९	२	तपःफलत्वेन	६	९३
तदहं विदधे	२	४७	तपःस्वाध्याययज्ञा	१७	१९३
तदा तदङ्गस्य	१५	२५	तपति जगत्	२१	१६०
तदात्तमात्मन	१	१२५	तपस्यतामम्बुनि	२२	१२४
तदानन्दाय त्वत्परि	२१	१६२	तपोनले जुहति	९	४५
तदा निस्रान	१५	१६	तमर्चिर्जुं मद्वरण	९	६४
तदास्यहसिता	२१	१०२	तमालम्बनमासाद्य	१७	२१७
तदिदं विशदं	२	४९	तमालिरूचेऽथ	९	६४
तदिहानवधौ	२	६०	तमालोदय म्रिया	२०	१००
तदेकतानस्य	१६	१२१	तमेव लब्धावसरं	१	४३
तदेकदासीत्	३	८०	तमोमयीकृत्य	८	६५
तदेकलुब्धे हृदि	३	८१	तया प्रतीष्टाहुति	१६	४१
तदेव किं नु क्रियते	१२	३३	तयेरितः प्राणसमः	२२	१०५
तदोजसस्तथशसः	१	१४	तयोः सौहार्दसान्द्रत्वं	१७	२०६
तद्गौरसारस्मित	१०	१०५	तरङ्गिणी भूमिभृतः	७	११
तदम्पतिभ्रुति	२१	१२९	तरङ्गिणीरङ्गजुषः	१	११२
तद्विशिभिः स्वरणे	११	२२	तरुणतातरणि	४	७
तद्गीपलक्ष्मपृथु	११	७०	तरुमूरुयुगेन	२	३७
तद्भुजादतिवितीर्ण	५	११	तर्किताङ्गि त्वमिलर्ष	२०	१३

अनुक्रमणी ।

१७

	स०	श्लो०		स०	श्लो०
तर्काप्रतिष्ठयासाम्या	१७	७९	तां भारती पुन	११	७२
तर्का रदा यद्वदनस्य	१०	८३	तां मत्स्यलान्छन	११	९६
तलं यथेयुर्न तिला	१०	५	तां मिथोऽभिदधतीं	१८	६८
तव प्रवेशे सुकृता	८	२७	तां विलोक्य विमुख	१८	१२६
तव रूपमिदं	२	४५	तादृग्दीर्घविरञ्चि	१२	११
तव वर्त्तमाने वर्ततां	२	६२	तानसौ कुशल	२१	५
तव संमतिमेव	२	४८	तानीव गत्वा	२२	४८
तवाऽगमनमेवाहं	१७	१५४	ता वदिर्भूय वैद	२०	१३३
तवाधराय स्पृह	९	११७	ताभिर्दृश्यत एव	१५	८९
तवानने जातचरीं	२२	१०६	ताभ्यामभूषुग	४	११७
तवापि हाहा विरहात्	१	१४१	तामथैष हृदि	२०	१४२
तवासि मां घातु	९	१५१	तामसीष्वपि तमीषु	१८	१४
तवेत्ययोगसर	९	१३३	तामन्वगादशित	२१	१२२
तवोपवाराणसि	१४	७५	तामिन्नितैरप्यनु	३	५
तस्माददृश्यादपि	६	३२	तामेव सा यत्र	६	७०
तस्मादिमां नरपते	११	६५	ताम्बूलदानमन्य	२२	१५३
तस्मादियं क्षिति	११	११२	ताम्बूलद्वयभासनं	२२	१५३
तस्मिन् गुणैरपि	११	५५	ताम्रपणीतटोत्पन्नै	२०	२०
तस्मिन्नलोऽसावि	८	५	ताराक्षरैर्यामसि	२२	५२
तस्मिन्नियं सेति	६	७३	ताराततिवीजमिवा	२२	*१४
तस्मिन्नेतेन यूना	१२	१०३	तारा रदानां वदन	१०	१०७
तस्मिन्मलिम्बुच	११	५३	ताराविहारभुवि	२२	१३४
तस्मिन्विमृश्यैव	६	९६	ताराशङ्खविजोप	१९	५७
तस्मिन्विषज्यार्ध	६	४२	तारास्थिभूषा	२२	१२६
तस्य तापनभिया	५	५	तारुण्यपुण्या	६	४०
तस्य चीनसित्रयै	२१	२	तालं प्रमु स्यादनु	७	७४
तस्य होमाज्यगन्धेन	१७	१६६	तावकापरतनोः	२१	८४
तस्याः प्रियं चित्त	१४	२९	तावकं हृदि नेपाल	२१	८९
तस्यां मनोबन्ध	१४	६७	तावकोरसि लस	२१	९९
तस्या इशो नृपति	३	१३१	तावद्वतिर्धृताटोपा	१७	१६५
तस्या हृदि व्रीडमनो	१४	२७	तासामभासत	२१	१२५
तस्यैव वा यास्यसि	३	४७	तिमिरविरहा	१९	३१
तां कुण्डिनाख्यापद	६	४	तिरोबलद्वक्त्रो	१६	५६
तां देवतामिव	११	१	तिष्ठ भोस्तिष्ठ	१७	९६
तां दूर्वाया इयामल	१४	४९	तीर्णः किमर्णो	८	२६

	स०	श्लो०		स०	श्लो०
तुङ्गप्रासादवासा	२१	१४३	त्वचः समुत्तार्य	७	३१
तुल्यावयोर्मूर्ति	३	१०२	त्वचेतसः स्वैर्य	३	७०
तुषारनिःशेषित	७	१०४	त्वत्कान्तिमस्माभि	८	९१
तुलेन तस्यास्तु	१४	५७	त्वत्कुचार्द्रनखा	२०	७९
तृणानीव घृणा वा	१७	५८	त्वत्तः श्रुतं नेति	१४	३६
ते तत्र भैम्याश्चरि	१०	३५	त्वत्प्रापकात्रस्याति	३	११०
ते तां ततोऽपि	११	८१	त्वदग्रसूच्या	१	८०
तेन जाग्रदधृति	५	३५	त्वदर्थिनः सन्तु	८	९४
तेन तेन वचसैव	५	१०३	त्वदास्यनिर्यन्मद	९	६३
तेन स्वर्देशसंदेश	२०	४	त्वदास्यलक्ष्मी	२२	४२
तेनाद्भुत्यन्त वीरघ्ना	१७	१९७	त्वदितरोऽपि	४	३१
तेनापि नापस	२०	१२८	त्वद्भिरः क्षीरपाथोषेः	२०	२२
ते निन्यिरे नृपति	११	५६	त्वद्गुच्छावलिमौक्तिक	३	१२७
ते निरीक्ष्य निजा	२०	१३२	त्वद्गोचरस्तं खलु	८	७२
तेभ्यः पराङ्गः	१०	४७	त्वद्गद्गुद्गुर्देवहि	३	१०१
तेऽवशाय तम	१७	११५	त्वद्गुपसंपदव	११	४२
तेषां तदा लब्धु	१०	२१	त्वद्वाचः स्तुतये	२१	१६०
तेषामिदानीं	८	६०	त्वमभिषेहि	४	५०
तेषु तद्विधवधू	५	६७	त्वमिव कोऽपि	४	९८
ते सख्या वाच	२०	१३७	त्वमुचिनं नयना	४	९९
ते हरन्तु दुरित	२१	७८	त्वया जगत्पुच्छित	८	४२
तौ मिथो रतिरसाय	१८	१४१	त्वया विधेया न गिरो†	३	९४
त्यज्यते न जलजेन	२१	१००	त्वयान्याः क्रीडयन्	२०	८०
त्यागं महेन्द्रादि	१४	१७	त्वयापि किं शक्नित	३	७३
त्रातुं पतिं नौषधयः	२२	९९	त्वया विधातयं	१६	९०
त्रपास्य न स्यात्	१५	३	त्वयि न्यस्तस्य	२०	४४
त्रिदशमिशुन	१९	९	त्वयि वीर विरा	२	४४
त्रिनेत्रमात्रेण रुषा	८	६३	त्वयि स्मरावेः	३	११५
त्रिसंध्यं तत्र विप्राणां	१७	११९	त्वयैकसत्या	९	५५
त्र्यम्बकस्य पदयो	२१	३३९	त्वरस्य पञ्चेषु	९	८८
त्वं मदीयविरहा	१८	१४९	त्विवं चक्रोराय	२२	६३
त्वं याऽर्थिनी किल	१२	३३			
त्वं हृदता भैमि	३	१०५	दण्ड विभर्त्यं	१२	१६

† मूले 'त्वया विधेयाः स गिरो' इति त्वनवधानतयान्यपठितः पाठो मुद्रितः, तत्र च 'त्वया विधेया न गिरो मदर्थः' इति टीकायुगः पाठः पाठ्यः ।

अनुक्रमणी ।

१९

	स०	श्लो०		स०	श्लो०
दण्डताण्डवनैः	१७	९५	दासीषु नासीरचरीषु	१०	९३
दण्डवद्भुवि लुठन्	२१	३९	दिक्षु यत्खुरचतुष्टय	२१	५७
दत्ते जयं जनित	२१	१३४	दिगन्तरेभ्यः	१०	९२
दत्त्वात्मजीर्व त्वयि	३	८६	दिगीशवृन्दांश	१	६
ददाम किं ते	८	१०२	दिगीश्वरार्थं न	९	६९
ददासि मे तन्न	१६	९५	दिदृक्षुरग्न्या विनि	१५	७९
ददृशे न जनेन	२	७१	दिनमिव दिवा	१९	५५
ददेऽपि तुभ्यं	९	१३१	दिनावसाने तरणे	२२	९७
ददौ पदेन धर्मस्य	१७	२१४	दिने दिने त्वं	१	९०
दधदम्बुदनील	२	८२	दिनेनास्या सुख	२०	५५
दमनादमना	२	१७	दिने मम द्वेषि	२२	३८
दमयन्त्या वय	२०	१२	दिवस्पतेरादर	१६	२७
दमस्वसः सेय	८	७०	दिवारजग्न्यो	७	५५
दमस्वसुः पाणि	१६	४५	दिवो धवस्त्वां	९	७४
दमस्वसुश्चित्त	१२	५०	दिवौकसं कामयते	९	४१
दम्पत्योरुपरि	२०	१०१	दिशि दिशि गिरि	२२	१५१
दयस्व किं घात	८	९३	दीनेषु सत्त्वपि	११	१४
दयितं प्रति यत्र	२	७४	दीपलोपमफलं	१८	१३६
दयोदयश्चेतसि	८	९६	दुर्गं कामाशुगेनापि	१७	२१
दर्शस्य दर्शनात्	१७	१९६	दुर्लभं दिगधिपैः	५	८०
दलपुष्पफलैर्देव	१७	२१०	दूते नलश्रीमृति	८	१६
दलोदरे काञ्चन	६	६३	दूत्यसंगतिगतं	१८	३१
दशशतचतुर्वेदी	१९	१०	दूत्याय दैत्यारिपतेः	६	१
दशाननेनापि	२२	१२९	दूरं गौरगुणैरहं	१२	८४
दहति कण्ठमयं	४	७१	दूरतः स्फुतिरवा	२१	५२
दहनजा न पृथु	४	४६	दूरस्थितैर्वस्तुनि	२२	८१
दहनमविशद्दीप्ति	१९	४४	दूरान्नः प्रेक्ष्य	१७	१२५
दाक्षीपुत्रस्य तत्रे	१९	६१	दूरारूढस्त्रिमिर	१९	६४
दानपात्रमधमर्ण	५	९२	दूरेऽपि तत्तावक	२२	१०९
दानवाद्यगहनप्रभ	२१	५९	दूर्वाग्रजाग्रत्	१४	५०
दानवारिरसिकाय	२१	६२	दृगुपह्वलपमृत्सु	४	४५
दारा हरिहरादीनां	१७	७६	दृग्गोचरोऽभूदथ	१४	६६
दारिद्र्यदारिद्र्य	३	२५	दृशा नलस्य	१२	१०९
दारुणः कूटमाश्रित्य	१७	१२९	दृशामि सालिन्नित	८	१०

	स०	श्ल०		स०	श्ल०
दृशास्य निर्दिश्य	१२	६९	द्राग्दृष्टयः क्षोणि	१०	४०
दृशोरपि न्यस्त	१४	५८	द्रुतविगमित	४	११८
दृशोरमङ्गल्य	९	१०६	द्रोणः स तत्र	११	६९
दृशोर्दयी ते	९	६७	द्रोहं मोहेन यस्त	१७	१४८
दृशोर्यथाकाम	७	९	द्रोहिणं द्रुहिणो	१७	११७
दृशौ किमस्या	७	३४	द्रापरः साधुकारेण	१७	१४०
दृशौ सृषः पातकि	९	९१	द्रापरैकपरीवारः	१७	१५९
दृष्टं दृष्टं महाराज	२०	६७	द्रिकुण्डलीवृत्त	१०	८७
दृष्टो निर्जा	२२	१३०	द्रिजपतिग्रसना	४	*७३
दृष्टा पुरः पुरोडाश	१७	१८१	द्रित्रैरेव तमस्तमा	१९	६३
देवः पतिर्विदुषि	१३	३४	द्रिपस्य शात्मल	११	६७
देवः स्वयं वसति	११	२९	द्रिषद्भिरेवास्य	१	७२
देवदूत्यमुपगम्य	१८	१४३	द्वीपं द्विपाधिपति	११	७३
देवश्चेदस्ति सर्वज्ञः	१७	७७	द्वीपस्य पश्य	११	४९
देवानियं निषधराज	१३	३९	द्वीपान्तरेभ्यः पुट	१०	२६
देवी कथंचित्खलु	१४	४०	द्वेष्याकीर्तिकलिन्द	१२	१२
देवी च ते च जगदु	१४	९३			
देवी पवित्रित	११	६६	धनिदानाम्बुवृष्टेयः	१७	२६
देवेन तेनैष च	२२	८९	धनुर्मधुस्त्रि	१	८१
देवैर्द्विजैः कृता	१७	६७	धनुषी रतिपञ्च	२	२८
देव्याः करे वरण	१३	५२	धन्यासि वैदर्भि	३	११५
देव्याः श्रुतौ नेति	१४	३२	धयतु नलिने माध्वीकं	१९	३३
देव्यापि दिव्याऽनु	१४	६९	धरातुरासाहि	३	९५
देवाभ्यधापि	११	२४	धराधिराजं	१२	६१
देशमेव ददंशासौ	२०	१५०	धर्मबीजसलिला	२१	११०
देहिनेव यशसा	२१	९२	धर्मराजसलिले	५	६८
दैत्यमर्तुरुदरान्धु	२१	६०	धर्माधर्मौ मनुजैरुप	१७	६३
दैत्यस्तैन्यमया	१७	२५	धवेन सादर्शि	१६	३९
दैत्यस्यायुष्यम	१७	८३	धातुनियोगादिह	३	१८
दोग्धा द्रोग्धा च	१७	८२	धार्यः कथंकार	३	१५
दोर्मूलमालोक्य	६	२०	धिक्चापले वसि	३	५५
दोषं नलस्य जिज्ञा	१७	२१९	धिक् तं विधेः पाणि	३	३२
धामन्तरा बहुमती	११	३	धिगस्तु तृष्णातरलं	१	१३०
द्रागुपाहिस्त तस्य	२१	३	धिनोति नास्मान्	८	९७

अनुक्रमणी ।

२१

स०	श्लो०	स०	श्लो०
धियात्मनस्ताव	९ १२४	नत्वा शिरोरत्न	८ २०
धीयतां मयि दृढा	१८ १४६	न दोषं विदेषा	१४ ९६
धुतापतत्पुष	९ ८६	नन्वत्र हव्य इति	११ ३७
धूपितं यदुदरान्त	१८ ५	न पदयामः कले	१७ १४४
धूमवत्कलयता	२१ ९१	न पाण्ड्यभूमण्डन	३२ १५
धूमावलिङ्गमश्रु	१४ ७६	न पाहि पाहीति	१२ ६३
धूलीमिर्दिवमन्ध	१२ ९९	न पीयतां नाम	१२ ६
धृतं वर्तसोत्पल	१५ ३९	नभसः कलमै	२ ६७
धृतलाञ्छनगो	२ २६	नभसि महर्सा	१९ १२
धृताङ्गरागे कलित	१० ३९	नभोनदीकल	२२ १९
धृताधृतेस्तस्य	८ ६७	न आतुः किल देव्यां	१७ ६६
धृताल्पकोपा	२ ८	नमः करेभ्योऽस्तु	१० १२६
धृतैतया हाटक	१५ ३२	न मन्मथस्त्वं	८ २९
धृतैकया रसनया	११ १९	नम्रप्रत्यर्थि	१२ ५६
धौतेऽपि कीर्ति	२० १३६	नम्रयांशुकविकर्षिणि	१८ ८५
ध्रुवं विनीतः स्मित	१६ ६७	न यक्षलक्षैः	१० ५६
ध्रुवमधीतवती	४ ३	नयति भगवान	१९ ११
ध्रुवावलोकाय	१६ ३८	नय नयनयोर्द्रा	१९ ५४
ध्वान्तस्य तेन	२२ ३९	न यावदग्निम	१५ ६४
ध्वान्तस्य वामोर	२२ ३५	नरसुराञ्जमुवा	४ ४४
ध्वान्ते द्रुमान्ता	२२ ४१	न राजिकाराद्ध	१६ ७३
ध्वान्तैणनाभ्या	२२ ३२	नलं तदावेल्य	९ १३७
न		नलं प्रत्यनपेताति	१७ १५८
न काकुवाक्यैरति	९ ९३	नलं स तत्पक्ष	९ १२८
न का निशि स्वप्न	१ ३०	नलप्रणालीमिल	६ ३
न केवलं प्राणिबधो	१ १३१	नलभीमभुवोः	१० १०
न क्षमे चपला	२० १५१	नलभ्रमेणापि	१० १८
न खलु मोहवशेन	४ ३६	नलविमस्तकित	४ ६८
नखेन कृत्वाधरसं	१६ ८२	नलस्य नासीरसृजा	१६ ४
न जातरूपच्छद	१ १२९	नलस्य पश्यत्विय	१० २३
नतभ्रुवः स्वच्छनखा	१६ ६०	नलस्य पृष्टा	१ ३७
न तुलाविषये	२ ५१	नलस्य भाले मणि	१५ ६१
न तुणादुद्धारे	१२ ४९	नलात्स्ववैश्वस्य	१५ ५५
न तेन बाहेषु	१६ ३४	नलानसत्यानवद	१० ४५

	स०	श्लो०		स०	श्लो०
नलान्यवीक्षां	१२	१०८	नाभूदभूमिः स्मर	१०	२
नलाय बालव्यजनं	१६	५२	नाभ्यधायि नृपते	५	११७
नलाश्रयेण त्रिदिवो	३	४५	नामधेयसमता	५	१०
नलिनं मलिनं	२	२३	नामभ्रमाद्यर्म नीता	१७	१०६
नलेन ताम्बूल	१६	२८	नायकस्य शयना	१८	६७
नलेन भायाः	३	११७	नाल्पभक्तवलि	२१	४५
नले निधातुं	१४	२५	नावा स्मरः किं	६	६६
नलेष्टापूर्तसंपूर्तं	१७	१६०	नाविलोक्य नलमा	१८	५३
न लोक्ते यथेदानीं	२०	३२	नासत्यवदनं देव	२०	४०
न वनं पथि	२	७२	नासादसीया	७	३६
न वर्तसे मन्मथ	९	११८	नासीरसीमनि	१२	२३
नवा लता गन्ध	१	८५	नास्ति जन्यजनक	५	९४
न वासयोग्या	१	१२८	नास्पृशे दृष्टाणि	७	१७
न विदुषितरा कापि	१९	२४	नास्माकमस्मा	८	१०४
नवौ युवानौ निजभा	१६	७५	नास्य द्विजेन्द्रस्य	२२	११८
न व्यहन्यत कदापि	५	१२३	निःशङ्कमशङ्कुरित	११	९१
न श्रद्धासि यदि	११	११९	निःशङ्कसंकोचित	७	७७
न श्वेततां चरतु	११	३१	निजस्य वृत्तान्त	९	७९
न षड्विधः पिङ्ग	१६	१०९	निजांशुनिर्दग्ध	९	१४६
न संनिधात्री	९	७८	निजाक्षिलक्ष्मीहसितै	१२	४२
न सुवर्णमयी	२	५२	निजादनुव्रज्य स	१६	११७
न स्थली न जलधि	१८	८४	निजानुजेनातिथि	२२	४४
न स्वेदिनश्चामर	१०	३३	निजा मयूखा	१	६५
नाकलोकमिषजोः	५	४६	निजामृतोद्यन्नव	१०	१२९
नाकेऽपि दीव्य	१०	५९	निजे सजास्मासु	८	९२
नाक्षराणि पठता	५	१२१	नित्यं नियत्या	६	१०३
नागेषु सानुरागेषु	१७	११९	निपततापि न	४	५१
नात्र चित्रमनु	५	२	निपीतदूताल्पित	१५	११
नात्थ नात्थ	१८	७७	निपीय पीयूषरसौ	९	७२
नार्द निषाद	२१	१२७	निपीय यस्य	१	१
नानया पतिरना	१८	५४	निमीलनश्रंशजुषा	१	२७
नापगेयमनयः	२१	८१	निमीलनस्पष्ट	६	२२
नापराधी पराधीनो	१७	१०८	निमीलितादक्षि	१	४०
बाहुद्वयवाला	१४	२०	निरन्तरत्वेन	२२	११४

अनुक्रमणी ।

२३

निरस्य दूतः स	९	३८	नृपमानसमिष्ट	२	८
निरीक्षितं चाङ्ग	८	१२	नृपस्य तत्राधिकृताः	१५	५८
निरीक्ष्य रम्याः	१६	१०५	नृपानुक्रम्य	१२	४
निरीय भूपेन	१५	८	नृपाय तस्यै	१	९९
निर्दिश्य बन्धूनि	१६	१०	नृपेण पाणि	३	६९
निर्विद्य निर्विरति	११	११८	नृपेऽनुरूपे	१	३३
निलीयते ह्रीविधुरः	३	३३	नृणां करम्वित	११	४४
निवारितास्तेन	१	११	नेत्राणि वैदर्भमुता	३	३
निविशते यदि	४	११	नेत्रारविन्दत्व	२२	८८
निवेक्ष्यसे यद्यनले	९	४७	नेत्रे निषधनाथ	२०	१५२
निवेद्यतां हन्त	८	२४	नैकवर्णमणिभूष	२	३१
निवेशितं यावक	१५	४३	नैनं त्यज क्षीरधि	६	८०
निशा शशाङ्कं	३	४८	नैव नः प्रियतमो	५	६९
निशि दशमितामा	१९	१	नवाल्पमेधसि	१३	१३
निशि दष्टाधरायापि	२०	५७	नैषधाङ्गपरिमर्द	१८	८
निशि दास्यं गतो	२०	१५	नैषधेन विरोधं मे	१७	१३९
निशि निरशनाः	१९	१८	नैषधे वत वृते	५	७१
निशि शशिन् भज	४	५४	नो ददासि यदि	२१	७०
निश्चित्य शेषं तमसौ	१४	१३	न्यग्रोधनादिव	११	३०
निषधनपुमुखेन्दु	१६	१२८	न्यधित तद्दृदि	४	४१
निषिद्धमन्याचरणीय	९	३६	न्यवारीव यथा	२०	१५४
निषेधवेधो विधि	९	५०	न्यवीविशत्तानथ	१०	६७
निष्पदस्य कलेस्तत्र	१७	२१३	न्यवन्नि रत्नत्रितये	९	७१
निर्लिशत्रुटितारि	१२	६६	न्यस्तां ततस्तेन	८	८३
नीतमेव करलभ्य	१८	२६	न्यस्य तस्याः	२०	१४३
नीतयोः स्तनपिधा	१८	७१	न्यस्य मन्त्रिषु	१८	३
नीतानां यमदूतेन	१७	९१			
नीलदाचिबुकं	२०	९४			
नीलनीररुहमल्प	२१	३६			
नीविसीम्नि निविडं	१८	७८			
नीविसीम्नि निहितं	१८	४६			
नृपः कराभ्यामुद	१२	८०			
नृपः पुरःस्यैः प्रति	१०	६			
नृपनीलमणी	२	७५			
			पक्वं महाकालफलं	२२	२८
			पङ्कसंकरविगर्हित	५	८७
			पञ्चेलिमं दाडिम	२२	१४
			पञ्चेषुविजयाशक्त्यै	१७	२३
			पण्डितः पाण्डवानां	१७	६५
			पतगाश्चिरकाल	२	७
			पतगेन मया	२	१३

पतत्येतत्तेजो	१२	४६	परिखावल्यच्छलेन	२	९५
पतत्रिणां द्वाग्निम	१५	५९	परिमृज्य भुजाग्र	२	५०
पतत्रिणा तद्दुश्चिरेण	१	१२७	परिष्वजस्नानव	९	११६
पतिवरायाः	९	८१	परीरम्भेऽनयारभ्य	२०	४६
पत्युरागिरिशमा	१८	८३	परेतभर्तुर्मनसेव	६	१०९
पत्युर्गिरीणामयशः	२२	२९	पर्यङ्कतापन्नसर	३	६६
पत्नौ तया वृतेऽन्य	१७	१५६	पर्यभूद्दिनमणि	५	६
पत्नौ वृते भीमजया	१४	६४	पर्वतेन परिपीय	५	४४
पथामनीयन्त	१५	१४	पलाशदामेति	१५	५३
पथ्यां तथ्यामगृ	१७	२९	पवनस्कन्धमारुह्य	१७	११
पदं शतेनाप	६	८२	पवित्रमन्त्रातनुते	१	३
पदद्वयेऽस्या नव	१५	४६	पश्य द्रुतास्तंगत	२२	६
पदातिथेयाँछिखि	९	१४३	पश्यन् स तस्मिन्	६	१८
पदे पदे भाङ्गिनि	३	११	पश्य भीरु न मयापि	१८	८९
पदे पदे सन्ति भटा	१	१३७	पश्याः पुरंभीः	६	३९
पदे विधातुर्यदि	७	१०	पश्यावृतोऽप्येष	२२	४०
पदैश्वतुर्भिः सु	१	७	पश्योच्चसौध	२२	१२०
पदोपहारेऽनुप	८	२२	पांसुला बहुपति	२१	६६
पद्मां नृपः संचर	६	५७	पाञ्चजन्यमधि	२१	९८
पद्मान्दिमे प्रावृषि	१०	१२०	पाणये बलरिपो	५	४५
पद्माङ्कसन्धानमवे	७	४९	पाणिपर्वणि यवः	२१	२०
पपौ न कोऽपि क्षण	१६	६५	पाणिपीडनमहं	५	९९
पयःस्मिता मण्ड	१६	१०७	पाणौ फणी भजति	११	१८
पयोधिलक्ष्मीमुषि	१	११७	पातुर्दृशालेख्य	३	१०४
पयोनिलीनाम्	१	१०८	पाथोधिमाथस	११	६०
पयोमुचा मेचकि	२२	११२	पापात्तापा मुदः	१७	४५
परदारनिवृत्तिर्या	१७	४३	पार्थिवं हि निज	५	१५
परश्रुतयुवतीनां	२१	१५६	पार्श्वभागमि निजं	१८	३९
परवति दमयन्ति	३	१३४	पिकरुतिश्रुति	४	३५
परस्परस्पर्शरसो	६	५५	पिकस्य वाङ्मन्त्र	८	६४
परस्परकृतज	१६	७७	पिकादने शृण्वति	१	८८
परस्य दारान् खलु	१४	१८	पितात्मनः पुण्य	१६	११८
परस्य न स्मृमिमां	१३	११४	पितुर्नियोगेन	३	७२
परार्थवेवाभरणैः	१६	३	पितृणां तर्पणे वर्णैः	१७	१६९

अनुक्रमणी ।

२५

	स०	श्लो०		स०	श्लो०
पिपासुरसीति	१६	८४	पुष्पेषुणा ध्रुव	११	२६
पीडनाय श्रुदनी	१८	१००	पुष्पेषुश्चिकुरेषु ते	३	१२८
पीततावकमुखा	१८	६०	पुष्पैरभ्यर्च्य गन्वा	१४	९०
पितावदातारुण	१०	९८	पूगभागवद्भुता	१८	१०३
पीतो वर्णगुणः	२१	१५१	पूजाविधौ मख	११	११०
पीत्वा तवाधर	११	७५	पूतपाणिचरणः	२१	२१
पीयूषधारानधरा	३	४२	पूरं विधुर्वर्धयितुं	२२	५९
पुंसामलम्बनिर्वाण	१७	३१	पूर्णयैव दिलोचन्या	२०	३१
पुंसि स्वमर्त्यव्यति	६	४३	पूर्णन्दुविम्बाननु	१०	६२
पुटपाकमसौ प्राप	१७	१६८	पूर्णन्दुमाखं विदधुः	१०	२०
पुण्ये मनः कस्य	८	१७	पूर्वं मया विरहनिःसह	१३	४५
पुत्री विधोस्ताण्ड	२२	६९	पूर्वपर्वतमाश्लिष्ट	२०	२३
पुत्री सुहृदेन	८	७७	पूर्वपुण्यविभव	५	१७
पुत्रेष्टिश्येनकारीरी	१७	९४	पृथक् प्रकारेक्षित	१६	१०६
पुनः पुनः काचन	१५	३०	पृथुवर्तुलतन्नि	२	३६
पुनः पुनर्मिलन्तीषु	१७	७	पृथ्वीश पथ	११	१२३
पुनर्वक्ष्यसि मामैवं	१७	११६	पृष्ठेऽपि किं तिष्ठति	२२	७९
प्रमांसं मुमुदे तत्र	१७	१७१	पौरस्त्यशैलं जन	८	५२
प्रमानिवास्पर्शि	६	४७	पौरस्त्यायां वुसुण	१९	६२
पुरः सुरीणां	९	२८	पौरुषं दधति योषिता	१८	३०
पुरःस्थलाङ्गूल	१६	५३	पौष्पं धनुः किं	७	२४
पुरःस्थितस्य	५	१७	प्रकाममादित्य	१	११५
पुरभिदा गमित	४	७६	प्रकृतिरेतुः गुणः	४	२३
पुराकृतिलैण	७	१५	प्रक्षीण एवायुषि	६	१००
पुरा परित्यज्य	८	२३	प्रतिज्ञेयं नले विज्ञाः	१७	१३८
पुरा प्रभिन्नाम्बु	१५	२२	प्रतिप्रतीकं	७	२
पुरा यासि वरीतुं	१७	१५५	प्रतिविम्बेक्षितैः	२०	१०७
पुरा हठाक्षिप्त	१	९७	प्रतिमासमसौ	२	५८
पुरीनिरीक्षान्य	१६	१२३	प्रतिहृदये	२	८५
पुरे पथि द्वारगृहा	१०	३१	प्रतीपभूपैरिव	१	१३
पुरैव तस्मिन् समदे	१६	२३	प्रत्यक्षलक्ष्यामव	१४	७३
पुष्पकाण्डजय	१८	२१	प्रत्यङ्गभूषाच्छ	१०	१०४
पुष्पाणि बाणाः	७	८७	प्रत्यङ्गमस्या	७	१९
पुष्पायुधस्यासि	२२	६५	प्रत्यतिष्ठिपदिर्ला	५	१६

	स०	श्लो०		स०	श्लो०
प्रत्यर्थिपार्थिव	११	१०३	प्राग्भूय कर्कोटक	१०	८
प्रत्यर्थियोवत	११	८८	प्राचीं प्रयाते विरहा	८	६२
प्रत्यभिज्ञाय विज्ञा	२०	१०३	प्राणमायतवतो	२१	१३
प्रत्यालापीत्कला	२०	११६	प्राणवत्प्राणयि	२१	८३
प्रत्युद्गजन्त्या प्रिय	२२	२	प्रातरात्मशयना	१८	६६
प्रथमं पथि लोचना	२	८१	प्रातर्वर्णनयानया	१९	६५
प्रथमककुभः पान्थ	१९	२६	प्रापितेन चटुकाकु	५	८४
प्रथममुपहृत्यार्ध	१९	१४	प्राप्ता तवापि नृप	२१	१३८
प्रदक्षिणं दैवत	१०	५४	प्राप्तैव तावत्तव	८	४९
प्रदक्षिणप्रक्रम	१४	२	प्रावृडारम्भणा	२०	२४
प्रबोधकालेऽहनि	२२	२३	प्राशंसि संसद्गुरु	१०	५८
प्रभुत्वभूम्ना	९	१०९	प्रियं न मृत्युं न	९	९२
प्रयस्यतां तद्भवितुं	१०	१९	प्रियं प्रियां च	१	३८
प्रयादुमस्माक	१	६९	प्रियः प्रियामथाच	२०	१२२
प्रलापमपि वेदस्य	१७	६०	प्रियः प्रियैकाचरण	१६	११९
प्रलेहजलोहधृता	१६	८६	प्रियकरग्रहमेव	४	३०
प्रवसते भरतार्जुन	५	१३४	प्रियसखीनिवहेन	४	१०१
प्रवेक्ष्यतः सुन्दर	१०	६४	प्रियस्याप्रिय	२०	१५७
प्रशंसितुं संसदु	१२	८७	प्रियां विकल्पोपहतां	६	१७
प्रसादमासाद्य	१४	९	प्रियाङ्गुपान्था	७	६
प्रसारितापः शुनि	१४	८४	प्रियानखीभूत	७	१०६
प्रसीद तस्मै	९	५३	प्रियामनोभूशर	८	८८
प्रसीद यच्छ	९	१४७	प्रियामुखीभूय	७	५२
प्रचूतवत्तानल	१६	४	प्रयावियोगकथिता	१०	२२
प्रसूनता तत्कर	१६	४०	प्रियांशुकग्रन्थिनिबद्ध	१६	३७
प्रसूनवागा	७	४८	प्रियासु बालासु	१	११८
प्रसूनमित्येव	९	१३९	प्रियाहृयालम्ब्य	१२	१
प्रसृप्रसादाधिगता	६	४९	प्रथण साथ प्रिय	२२	१०३
प्रसृष्टं न त्वया	२०	५८	प्रियेणाल्पमपि	२०	५
प्राक्पुष्पवर्षैर्वियतः	१०	१०१	प्रिये वृणीष्वामर	८	१०३
प्रागनुम्बदलिके	१८	११	प्रातिमेध्यात कृते	२१	३७
प्रागिव प्रसुवते	५	१०	प्रेयसाऽवादि सा	२०	६
प्रागेतद्वपुरा	१२	९३	प्रयसीकुचवियोग	२१	९
प्राग्भवेरुदयुद	२१	१०३	प्रेयसी जितमुधांशु	५	१३१

अनुक्रमणा ।

२७

	स०	श्लो०		स०	श्लो०
प्रेषिताः पृथगतो	५	५६	बाहुवक्त्रजघन	१८	३५
प्रेयरूपकविशेष	५	६६	बाहुवह्निपरिरम्भ	१८	९६
प्रौच्छि वाञ्छितम	१७	१३६	बाहू प्रियाया जयतां	७	६८
प्लक्षे महीयसि	११	७४	विभर्ति वंशः कृतमः	९	६
प्लुष्टः स्वैश्चाप	८	१०५	विभर्ति लोकजि	१७	१६
फ			विभीनकमधिष्ठाय	१७	२१६
फलमलम्भयत	४	८१	विभेति रुष्टासि	३	११२
फलसीमां चतुर्वर्ग	१७	१४२	विभेमि चिन्तामपि	९	३१
फलानि पुष्पाणि	१	७७	विभ्रत्युपरियानाय	१७	७१
फलेन मूलेन च	१	१३३	बुद्धिमान्व्यधित	१८	४८
व			बुधजनकथा	१९	४५
वत ददासि	४	८१	ब्रवीति ते किं	८	४८
बन्धाढ्यनानारत	३	१२४	ब्रवीति दासीह	१२	५१
बन्धाय दिव्ये न	३	२०	ब्रह्मचारिवन	१७	३२
बन्धूबन्धूभव	७	३७	ब्रह्मणोऽस्तु तव	२१	१०९
बभाण वरुणः	१७	१०२	ब्रह्माद्वयस्यान्व	७	३
बभार वीजं निज	१६	३३	ब्रह्मार्थकर्माथं	१०	८१
बभूव न स्तम्भ	१६	४४	ब्राह्मण्यादिप्रसि	१७	८७
बभूव भैम्याः खलु	१५	६२	ब्रूनः किमस्य नल	११	७९
बभौ च प्रेयसीवक्त्रं	२०	५१	ब्रूमः किमस्य वर	१३	३
बलस्य कृष्टेव	१५	३१	ब्रूनः शङ्कं तव नल	१९	५६
बलात्कुसुत पापानि	१७	४९	भ		
बलिसद्य दिवं	२	८४	भक्तिभाजमनुगृह्य	२१	११५
बहुकम्बुमणि	२	८८	भक्त्या तयैव	१४	८
बहुनखरता येषां	१९	५३	भङ्ग प्रमुन्याकरण	२२	८२
बहुरूपकशाल	२	८३	भङ्गाणिमिषी	१२	१९
बह्वनि भीमस्य	१६	४३	भङ्गुरं न वितथं	५	११८
भोर्दुरापस्य	१६	१७	भगते खलु	२	३३
भङ्गमानि विधिना	१८	९९	भगवद्वाङ्मयमपि	८	३६
भालकेलिषु तदा	२१	७९	भगवद्भोगाच्छिदुर	३	११३
भालातपैः कृत	११	४६	भवद्भुक्तस्तोत्रैर्	१४	९२
भालां विलोक्य	१३	२७	भगवद्भयः प्रति	६	४६
भालेऽधराधरि	११	१०४	भवन्मुच्यन्तः स्त्री	१५	८३
भालेन नक्तं सम	२२	५१	भव लघुयुतान्मन्तः	१८	९३

	स०	श्लो०		स०	श्लो०
भवाटशेदिशामीशैः	१७.	१२८	भूयोऽपि नाला	८	३१
भवानपि त्वद्वयिता	१४	७४	भूयोऽपि भूपति	२०	५३
भविता न विचार	२	१५	भूयोऽपि भूपमपरं	११	११३
भविनां भावयन्	१७	७८	भूयोऽर्धमेनं	६	११०
भव्यानि हानीर	७	१६	भूरिस्तृष्टितभू	२१	५६
भव्यो न व्यवसाय	१७	१४३	भूलोकभर्तुमुख	८	१४
भानुसूनुमनुगृह्य	२१	९४	भूशक्रस्य यशांसि	१२	९१
भावितेयं त्वया साधु	२०	३८	भूषणैरतुपदाश्रितै	१८	११२
भावी करः कर	११	१०८	भूषाभिरुच्चैरपि	१०	३८
भाषते नैषध	२०	७०	भूषास्थिदाम्नलुटि	२२	८
भास्वद्वंशकरीरतां	१२	१०	भृशं वियोगा	९	८९
भास्वन्मयी मील	२२	३३	भृशतापभृता	२	५३
भिक्षिता शतमखी	५	२१	भृशमविभरुस्तारा	१९	१३
भित्तिगर्भगृह	१८	१३	भैमी च दूतं च	६	८९
भित्तिचित्रलिखि	१८	२०	भैमी निरीक्ष्याभिमुखीं	१४	३५
भीमजा च हृदि मे	५	८२	भैमी पले भुवस्त	१७	२
भीमजामनु चल	२१	१५	भैमीक्षितानि	११	९४
भीमजोरुशुगलं	१८	९८	भैमीनिरस्तं	१०	१०
भीमस्तयागद्यत	१०	८९	भैमीनिराशे हृदि	६	१६
भीमात्मजापि	२१	१२१	भैमीपदस्पर्शे	६	३
भुजगेशासनदेशान्	१७	१२०	भैमीगवापयत	११	९५
भुजेऽपसर्पत्वपि	१२	६४	भैमीमुपावीणय	६	६५
भुजानस्य नवं	२०	९०	भैमीविनोदाय	६	७४
भुवनत्रयसुभुवा	२	१८	भैमीविवाहं सहते	१०	१४
भुवनमोहनजेन	४	८३	भैमीसमीपे स	६	७२
भुवि अमित्रा	१२	१६	भैम्या समं नाजगण	६	२
भूपं व्यलोक्यत	११	९३	भैम्या सजः सज०	१४	४४
भूपेषु तेषु न	११	८२	भोगिभिः क्षितितले	२१	६३
भूमर्तुरस्य रति	११	१२१	अमणरयविकीर्ण	२	१०९
भूमृतं पश्यतपो	२१	८	अमजमुप्यामुं	६	३६
भूयद्भवाद्भुवि	२१	१३१	अमामि ते भैमी	९	५१
भूयद्विक्रमेन्मितासौ	१४	९७	भुवाह्वयन्ती	१६	७
भूमीभृतः समिति	११	६	भुवौ दलाभ्या	१०	८६
भूयस्ततो निश्चिक	११	४८	भूय्यां प्रियाया	७	२५

अनुक्रमणी ।

२९

	स०	श्लो०		स०	श्लो०
भ्रूवल्लिवेहित	११	३३	मन्दाक्षमन्दाक्षर	३	६१
भ्रूक्षित्रलेखा	७	९२	मन्मथाय यदथा	५	३१
म			मन्येऽमुना कर्ण	७	६४
मग्ना सुधायां	७	५	मम त्वदच्छाङ्गि	९	१०७
मणीसनाभौ	१५	५०	मम श्रमश्चेतनया	९	१२६
मण्डलं निषधेन्द्रस्य	१७	१६१	ममादरीदं विद	९	१००
मण्डलत्यागमेवैच्छ	१७	१८८	ममानुमैवं	२२	९२
मतः किमैरावत	९	५२	ममापि किं नो	९	९८
मत्कर्णभूषणानां	२०	१०९	ममाशयः स्वप्न	९	३२
मत्तपः क नु तनु	५	९५	ममासनाधे भव	९	११४
मत्प्रीतिमाधित्स	३	५८	ममासावपि मा	२०	१०
मदनतापभरेण	४	१०	ममैव पाणौकरणे	९	६८
मदन्यदानं प्रति	३	७५	ममैव बाहर्दिन	९	९६
मदर्थसंदेशमृणाल	१	१३७	ममैव शोकेन	१	१४०
मदान्मदग्रे भवता	१६	३२	मयाङ्ग पृष्ठः कुल	९	३
मदुग्रतापव्यय	९	९५	मयापि देयं प्रति	९	१६
मदैकपुत्रा जननी	१	१३५	मयि स्थितिर्नम्र	१२	३४
मद्विप्रलभ्यं पुन	३	७८	मयेन भीमं भगवन्	१६	२९
मद्विरोधितयो	२०	१३५	मयैव संबोध्य	९	१४०
मध्यं तनूकृत्य	७	८२	मरुल्लत्पल्लव	१	९४
मध्ये बद्धाणिमा	२१	१५९	मर्त्यदुष्प्रचर	२१	६
मध्ये श्रुतीनां	३	६५	मर्त्यलोकमदनः	२१	१४
मध्येसमं सावततार	१०	७४	मल्लिकाकुसुमदुण्डुभ	२१	४२
मध्योपकण्ठावध	७	४०	मसारमालावलि	१६	१२२
मनसायं भवन्नाम	२०	४७	महाजनाचार	९	१३
मनसि सन्तमिव	४	१२	महानटः किं नु	२२	७
मनस्तु यं नोज्झति	३	५९	महापराकिणः	१७	९३
मनोभुवस्ते भविनां	९	१३८	महारथस्याध्व	१	६१
मनोभूरस्ति चित्ते	२०	४१	महावंशाननाष्टय	१७	१२७
मनोरथेन स्वपती	१	३९	मही कृतार्था	८	४४
मन्त्रैः पुरं भीमपरो	१०	११	महीभृतस्तस्य च	१	२६
मन्थानगः स	११	६२	महीमघोनां	१५	२९
मन्दाकिनीनन्दन	६	८३	महीमहेन्द्रः खलु	३	७१
मन्दाक्षनिष्पन्द	१४	४७	महीमहेन्द्रस्तम	१	११९

	स०	श्लो०		स०	श्लो०
महीयसः पङ्कज	१	११३	मुनिर्यथात्मान	९	१२१
महेन्द्रदूत्यादि	९	१०२	मुनिद्रुमः को	१	९६
महेन्द्रमुच्चैःश्रवसा	१६	२५	मुमुदे मदिरादानं	१७	१८२
महेन्द्रहेतेरपि	९	१५०	मुषितमनसश्चित्तं	१९	२३
मां त्रिविक्रम	२१	९६	मुहूर्तमात्रं भव	१	१३६
मां वरिष्यति	५	७०	मूर्धाभिषिक्तः खलु	२२	३७
मा जानीत विदर्भ	१५	८६	मूलमध्यशिखर	२१	१२
मा धनानि कृपणः	५	८९	मृगया न विगीयते	२	९
माध्यंदिनादनु	२१	१२०	मृगस्य नेत्रद्वितयं	८	४०
मानवाशक्त्यनिर्माणा	१७	१०३	मृगस्य लोभात्खलु	२२	६६
मानुषीमनुसरत्य	१	४७	मृगाक्षि यन्मण्डल	२२	१२८
मामभीरिह	५	९०	मृतः सरति जन्मानि	१७	५३
मायानलत्वं	१४	६१	मृत्युञ्जयस्यैव	२२	६२
मायानलोदाहरण	१०	४३	मृत्युभीतिकरपुण्य	२१	७४
मावापदुन्निद्र	२२	९३	मृत्युहेतुषु न वज्र	२१	११२
मित्रप्रियोपजननं	१३	१७	मृषा निशानाथ	२२	१००
मिश्रितोरु मिलिताधरं	१८	१५२	मृषाविषादा	१	५१
मिहिरकिरणाभोगं	१९	२८	मेचकोत्पलमयी	२१	४३
मीयतां कथमभी	५	८३	मेनका मनसि	५	५१
मीलन्न शेके	६	२१	मैव बाष्पनसयो	२१	५४
मुक्तमाप्य दमनस्य	२१	११	मोहाय देवाप्सर	२२	१८
मुक्तये यः शिला	१७	७५	मौञ्जीधृतो धृता	१७	१८०
मुखं यदस्मापि	१६	६१	मौनिन्यामेव	२०	६५
मुखपाणिपदाङ्घ्रि	२	९६	मौनेन व्रतनिष्ठानां	१७	१७८
मुखरय स्वयशो	४	५३	अदीयसा खान	१५	२४
मुखादारभ्य	२०	९२	म्लानिस्पृशः स्प	२२	३६
मुखानि मुक्तामणि	१५	१३			
मुखाब्जमावर्त	१४	३९	यं प्राप्तं संहस्त	५	१३६
मुखेन तेऽत्रोपविश	१६	५०	यं वभार दहन	५	६३
मुखे निधाय क्रमुकं	१६	११०	यः पृष्ठं युधि दर्श	१२	९७
मुग्धः स मोहात्सु	८	३९	यः प्रेर्यमाणोऽपि	६	७९
मुग्धा दधामि	१३	४६	यः सर्वेन्द्रियसन्नापि	१७	२८
मुधापितं मूर्धसु	१०	६३	यः स्पर्धया येन	१०	५०
मुद्रितान्यज	५	१२	यः स्यादमीषु	१३	५३

अनुक्रमणी ।

३१

स०	श्लो०		स०	श्लो०
य एष जागर्ति	२२	९४	यथामिषे जग्मुरना	१६ ८१
यक्षकर्ममृदून्	२१	७	यथा यथेह त्वदु	९ २०
यच्चण्डमारण	१३	३०	यथा यूनस्तद्व	२२ १५०
यच्चुम्बति नित	२०	१४८	यथावदस्यै पुरुषो	१६ १२
यच्चयूपधनां यज्ञौ	१७	१७२	यथासीत्कानने	१७ २१८
यज्वभार्याश्वमेधा	१७	२०४	यथोद्यमानः	१ ३२
यतध्वं सहकर्तुं मां	१७	१३२	यदक्रमं विक्रम	८ ४
यतिहस्तस्थितै	१७	१८७	यदगारघटा	२ ८९
यतोऽजनि श्रीर्बल	१५	६७	यदङ्गभूमी बभतुः	१६ २२
यत्कस्यामपि भानु	१२	८१	यदतनुज्वरभाक्	४ २
यत्तत्क्षिपन्तमुत्क	१७	१९	यदतनुस्त्वमिदं	४ ९३
यत्तदीयहृदि हार	१८	१०८	यदतिमहती भक्ति	१९ ४१
यत्तान्निजे सा हृदि	१४	४	यदतिविमलनील	२ १०३
यत्तया सदसि नैषधः	१८	३२	यदप्यपीता वसुधा	१३ ७१
यत्तव स्तवविधौ	२१	९०	यदम्बुपूरप्रति	१ ४९
यत्त्वयासि सदसि	१८	४५	यदवादिष	२ ११
यत्पथावधिरणुः	५	२९	यदस्य भूलोकभुजो	१२ ७२
यत्पाथोजविमुद्रण	१९	५८	यदस्य यात्रासु	१ ८
यत्पद्ममादित्सु	२२	११५	यदादिहेतुः	१६ ७०
यत्पूजां नयन	२२	१३८	यदापवार्यापि	९ १४२
यत्प्रत्युत त्वन्मृदु	८	८२	यदि त्रिलोकी	३ ४०
यत्प्रदेयमुपनीय	५	८५	यदि प्रसादीकुरुते	७ ४३
यत्प्रीतिमग्निः	२२	४५	यदि स्वभावान्मम	९ १०
यत्र कान्तकर	२१	३०	यदि स्वमुद्रन्धु	९ ४६
यत्र पुष्पशरशाल	१८	१५	यद्भर्तुः कुरुते	१२ ९२
यत्र मत्तकल	१८	१६	यद्भुवौ कुटिलिते	१८ ९३
यत्र मौक्तिकमणे	२१	२४	यदिधूय दयितापि	१८ ५८
यत्र वीक्ष्य नलभीम	१८	२८	यन्मतां विमल	५ १०६
यत्र वैणरववैण	१८	१७	यन्मूलिरलमुदिता	११ ८३
यत्राभिलाषस्तव	१४	८३	यमुपासन्त दन्तौष्ठ	१७ २०
यत्रावदत्तामति	६	६८	यमेन जिह्वाग्रहि	१६ २१
यत्रैकयालीकनली	६	६१	ययौ विमृश्योर्ध्व	१० १६
यथाकृतिः काचन	८	२८	यशः पदाङ्गुष्ठ	७ १०७
यथा तथा ताम गिरः	९	२९	यशो यदसाजनि	३ ३९

	स०	श्लो०		स०	श्लो०
यस्तन्वि भर्ता	८	८०	युवामिमे मे	१६	५१
यस्ते नवः पञ्चवितः	३	१२१	युवा समादित्सु	१६	८५
यस्मिन्नेदीविदां वन्द्यः	१७	४७	युष्मान् वृणीते न	१४	४३
यस्मिन्नलस्पृष्ट	६	३५	येन तन्मदनवह्निना	१८	५७
यस्मिन्नलीति	१७	५२	येनामुना बहुविगा	१३	२९
यस्या विभोरखिल	११	१६	येषु येषु सरसा	५	३२
यस्येश्वरेण	१३	५०	ये हिरण्यकशिपुं	२१	१०१
यां मनोरथमयीं	५	१०९	यैरन्वमायि ज्वलन	२२	९०
याचतः स्वगयाश्राद्धं	१७	९०	योग्यैर्ब्रजङ्गिर्नृपजां	१०	३
याचते स परिधा	१८	५१	योजनानि परि	१८	११३
याचनान्न ददतीं	१८	७२	यो मघोनि दिव	५	४८
याचमानजनमानस	५	८८	यौ कुरङ्गमदकुङ्कु	१८	१०१
यान्त्रितक्षिरयति	५	१२६			
याचे नलं किममरा	१३	४८	रक्षःस्वरक्षणमवेक्ष्य	११	१३
या दाहपाकौ	१४	७७	रक्षिलक्षवृत्तत्वेन	१७	२०९
यानेन तन्व्या	७	१०२	रचय चारुमते	४	११४
यानेव देवान्न	६	५	रचयति रुचिः शोणी	१९	३९
यान्वरं प्रति परेऽर्थ	५	१३२	रजःपदं षट्पद	१०	११९
यापट्टद्विरपि	५	१२०	रजनिवमथुप्राले	१९	६
या पाशिनैवाश	१४	१२	रज्यन्नखस्या	७	७०
यामिकाननुप	५	११०	रज्यस्व राज्ये	६	८४
यामि यामिह	५	१०७	रतिपतिप्रहिता	४	४०
यावत्पौलस्त्य	१२	४७	रतिपतेर्विजयाख	४	३७
यावदागमयतेऽथ	५	१	रतिरतिपतिद्वैत	१९	२१
यावन्तमिन्दुं	२२	८३	रतिवियुक्तमनात्म	४	११८
या शिरोविधुति	१८	७६	रथाङ्गभाजा	१	१११
या सर्वतोमुखतया	१३	२२	रथादसौ सारथिना	६	७
यासि स रजयन्	१७	१५७	रथैरथायुः कुलजा	१०	१
या सोमसिद्धान्त	१०	८८	रम्भादिलोभात्कृत	१०	११३
युगशेषं तव देव	१७	१४९	रम्भापि किञ्चिन्न	७	९३
युष्मा चाभिमुखं	१२	४८	रम्येषु हर्म्येषु	१०	२७
युवदयीचिच	१	९५	रराज दोर्मण्डन	१५	६९
युवानमालोक्य	१६	५९	रविकान्तमयेन	३	९३
युवान्तरं सा वचसा	१२	१४	रविरथ हयानश्व	१९	१७

अनुक्रमणी ।

३३

	स०	श्लो०		स०	श्लो०
रविचक्रचा	१९	७	रोमाणि सर्वाण्यपि	१४	५३
रवैर्गुणास्फालभवैः	८	६८	रोमावलीदण्ड	७	९०
रसस्य शृङ्गार	१०	११५	रोमावलीभ्रू	७	८६
रसालसालः	१	८९	रोमावलीरञ्जु	७	८४
रसैः कथा यस्य	१	२	रोपकुङ्कुमविलेपना	१८	१३२
रह सहचरीमेतां	१९	२५	रोपरूपितमुखी	१८	१३१
रागं दर्शयते सैषा	२०	३२	रोहणः किमपि	५	१२५
रागं प्रतीत्य युव	२१	१३९			
राजा द्विजानामनु	८	३७			
राजान्तराभि	११	३४	लक्ष्मीविलासवस	११	४७
राजा स यज्वा	३	२४	लक्ष्मीलतासम	११	४६
राजौ द्विजानामिह	७	४६	लक्ष्ये धृतं कुण्डलिके	२०	११७
राज्ञां पथि रत्यान	१०	७	लघ्वा लघावेव	९	१५२
राज्ञामस्य शते	१२	५८	लङ्घयन्नहरहर्भव	२१	११६
राशि कृष्णलघु	२१	४६	लज्जया प्रथममेव	१८	४२
राशि भानुमदुप	२१	१८	लज्जितानि त्रिता	२०	५६
राजान्तराभिमुख	११	३४	लतावलालास्य	१	१०६
रामणीयकगुणा	५	६५	लब्धं न लेख	२२	११६
रामालिरोमावलि	२२	२७	ललाटिकासीमनि	१५	३३
रामेषुमर्मव्रण	२२	१७	लसन्नखादर्श	१५	७६
रिपुनरा भवना	४	२४	लाक्ष्यात्मचरणस्य	१८	१२७
रिपूनवाप्यापि	१२	४५	लावण्येन तवाखि	२२	१४३
रुचयोऽस्तमितस्य	२	९०	लावण्येन तवास्य	२२	१४२
रुचिरचरणः	१९	४७	लिपिं दृशा भित्ति	३	१०३
रुद्रेषुविद्रावित	२२	७८	लिपिर्न दैवी सुपठा	६	७७
रुषा निषिद्धालि	३	१२	लिलिहे स्वरुचा	२	१००
रुषारुणा सर्वगुणै	७	१०१	लीनचीनांशुकं	२०	१४९
रूपं प्रतिच्छायिक	६	४५	लीलापि तव नाम	२१	१११
रूपं यदाकर्ण्य	१०	११४	लेखा नितम्बिनि	१३	७
रूपमस्य विनिरूप्य	५	६२	लोक एष परलोक	५	९१
रूपवेषवसनाङ्ग	१८	७९	लोकत्रयीं त्रयीनेत्रां	१७	८५
रेखाभिराले	३	३५	लोकस्रजि धौदिवि	६	८१
रेवतीश-सुषमा	२१	८६	लोकाग्रयो मण्डप	२२	२५
रोमाङ्कुरैर्दन्तु	१४	५४	लोकेशकेसवशिवा	११	२५
रोमाञ्जिताङ्गीमनु	६	२३			

	स०	श्लो०		स०	श्लो०
लोकैरशेषैरवनि	१०	४	बाणी मन्मथतीर्थ	२१	१५५
व			वातोर्मिदोलन	११	५९
वक्त्रेन्दुसंनिधि	११	११	वामनादणुतमा	२१	९५
वक्षस्त्वदुग्र	११	१२४	वामपादतल्लुप्त	१८	११०
वतंसनीलाम्बुरुहेण	१५	८१	वाराणसी निवि	११	११६
वदत्यचिह्नि चिह्नेन	२०	६८	वार्तापि नासत्यपि	३	४४
वदनगर्भगतं	४	६५	वाल्मीकिरक्षाघत	१०	५७
वद विधुतुद	४	७०	वासः परं नेत्र	७	८
वनकेलौ सरा	२०	९६	वासरे विरहनिःसहा	१८	५५
वनान्तपर्यन्त	१	७५	वाससो वाम्बरत्वे	२०	१३१
वयं कलादा इव	८	९९	विकासिनीलायत	२२	१२३
वयसी शिशुता	२	३०	विचित्रवादित्र	१५	१८
वयस्ययाकृतविदा	१२	५९	विचिन्वतीः पान्थ	१	८६
वयस्याभ्यर्धने	२०	११४	विचिन्त्य नाना	१०	६८
वयोवशस्तोक	१६	६९	विचिन्त्य बाला	३	६८
वरणः कनकस्य	२	८६	विजित्य दास्या	१५	२०
वरस्य पाणिः परघात	१६	१४	विशसिमन्त	६	७६
वराटिकोपक्रियया	३	८८	विह्वेन विशाप्य	३	९६
वरुणगृहिणीमाशा	१९	३	विततं वणिजापणे	२	९१
वरेण वरुणस्यायं	२०	१२७	विथ चित्तमखि	५	१०५
वर्णाश्रमाचार	१४	४५	विदग्धबालेक्षित	१६	१०२
वर्णासंकीर्णतायां	१७	८६	विदर्भजायाः कर	१	१५
वर्षातपानावरणं	२२	९६	विदर्भनाम्नस्त्रिदिव	१५	७३
वर्षेषु यद्भारत	६	९७	विदर्भपुत्रीश्रवणा	१५	४०
वह्मस्य भुजयोः	१८	४३	विदर्भराजः क्षिति	१६	५
वह्ममेन परिरम्भ	१८	९७	विदर्भराजप्रभवा	९	१४१
वस्तु वास्तु घटते	२१	१०७	विदर्भराजोऽपि	१५	५
वस्तु विश्वमुदरे	२१	१०८	विदर्भसुभ्रूस्तन	१	८२
वहतो बहुशेव	२	६	विद्या विदमैन्द्र	७	४१
वाग्मिनीं जडजि	१७	१३५	विद्राणे रणचत्वर	१२	३०
वाग्जन्मवैफल्य	८	३२	विधाय ताम्बूल	१२	७६
वाग्देवतापि स्मित	१४	८६	विधाय बन्धूकपयो	१५	२८
वाचं तदीयां	३	६०	विधाय मूर्ति	१	१२४
वाणीभिराभिः	२२	१०१	विधाय मूर्त्तान	७	९४

अनुक्रमणी ।

३६

	स०	श्लो०		स०	श्लो०
विधिं वधूसृष्टि	३	५०	विरहपाण्डुकपोल	४	२६
विधिरनंशम	४	८८	विरहिणो विमुखस्य	४	९३
विधिस्तुपारतुं	२२	५५	विरहिर्भिर्बहु	४	३३
विधुकरपरिरम्भा	२	१०६	विरहिवर्गवध	४	६३
विधुदीधितिजेन	२	९४	विराध्य दुर्वास	१६	३१
विधुरमानि तथा	४	२०	विरेजिरे तच्चि	१५	२३
विधुविरोधितित्थे	४	१०७	विरोधिवर्णाभरणा	१०	९६
विधेः कदाचिद्भ्रम	३	१९	विलम्बसे जीवि	९	९०
विधोर्विधिविम्ब	७	५९	विललास जलाशयो	२	७९
विनमद्भिरधःस्थितै	२	७०	विलासवापीतट	१	१०२
विना पतत्रं विनता	३	३७	विलासवैदग्ध्य	१०	३२
विनापि भूषाम	१५	२७	विलेखितुं भीमभुवो	६	६४
विनिद्रपत्रालि	१	७८	विलेपनामोदमुदा	१०	९५
विनिहितं परि	४	२८	विलोकके नायक	१४	७०
विनेतृभर्तृद्वयं	१६	९	विलोकनात्प्रभृ	२०	४५
विपञ्चिराच्छादि	१५	१७	विलोकनेनानु	२२	३
विपपाणिषु भृशं	२१	११९	विलोकयन्तीभि	१	२९
विप्रे धयत्युदधि	११	६८	विलोकितास्या	७	५१
विभज्य मेरुर्न	१	१६	विलोकिते रागि	१६	१०४
विभिन्दता दुष्कृतिनीं	९	६२	विलोक्य तच्छाय	६	४४
विभूषणसंसन	१५	८०	विलोक्य तावाप्त	१४	५१
विभूषणांशु प्रति	१६	२	विलोक्य यूना व्यज	१६	६२
विभूषणेभ्योऽवर	१०	१००	विलोचनाभ्यां	१५	३८
विभूषणैः कष्टु	१५	१५	विलोचनेन्दीवर	१२	५३
विभ्रम्य सच्चारु	७	७	विलोमिताङ्को	२२	४६
विमुखान्द्रष्टुमप्येनं	१७	११२	विवस्वतानायिषतेव	२२	३४
वियोगबाष्पाश्रित	७	६१	विवेश गत्वा स	१	७४
वियोगभाजां	१	७९	विश्रुति युवतिल्यागे	१९	३५
वियोगिदाहाय	१६	७४	विशेषतीर्थैरिव	१५	५४
वियोगिनीमैक्षत	१	८३	विश्रवःपितृकया	२१	७७
विरम्यतां भूतवती	८	५७	विश्वयैरवयवै	१८	११७
विरहतस्ततदङ्ग	४	३२	विश्वहृन्धनयना	५	१०१
विरहतापिनि	४	२७	विश्वरूपकलना	५	३९
विरहपाण्डिम	४	१५	विश्वरूप कृतविश्व	२१	११७

	स०	श्लो०		स०	श्लो०
विषमो मल	२	५७	वैदर्भि दत्तस्तव	१४	७२
विष्टरं तटकुशा	५	७	वैदर्भि दर्भदल	११	५१
विश्ववृत्तः परि	११	८४	वैदर्भीकेलिशैले	२	१०५
विस्मयमतिरस्मात्	१७	१४१	वैदर्भीबहुजन्म	१५	८७
विहस्य हस्तेऽथ	१४	३४	वैदर्भीविपुलानु	१५	९०
विहाय हा सर्व	९	४४	वैराग्यं यः करो	१७	२२
वीक्षितस्त्वमसि	५	४२	वैरिणी शुचिता	१७	१९५
वीक्ष्य तस्य विनये	५	२०	वैरिभ्रियं प्रति	११	१११
वीक्ष्य तस्मै वरुण	५	६१	वैवस्वतोऽपि	१४	७९
वीक्ष्य पत्न्युरधरं	१८	१२५	वैशद्यहृद्यंदि	१४	६
वीक्ष्य भावमधि	१८	११४	व्यतरदध	४	११९
वीक्ष्य भीमतनया	१८	५०	व्यधत्त धाता	७	५४
वीक्ष्य वीक्ष्य कर	१८	१३०	व्यधत्त संधिरति	१०	१२२
वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि	१८	१०६	व्यधुस्तमां ते	१६	७६
वीतमाख्यकचहस्त	१८	१२४	व्यथोक्तं पत्ररथेन	३	६
वीरसेनमुत्तकण्ठ	१८	४	व्यथीभवद्भाव	८	१९
वृणीष्व वर्णेन	१२	५	व्यलोकितं लोकेन	१५	७१
वृणे दिगीशानिति	९	७०	व्यापृतस्य शतरुद्रि	२१	४०
वृत्तः प्रतस्थे स	१६	१	व्यासस्यैव गिरा	१७	६४
वृत्ते कर्मणि कुर्मः	१७	१३७	व्रजति कुमुदे दृष्ट्वा	१९	८
वृथा कथेयं मयि	९	९	व्रजते दिवि यदृष्ट्वा	२	८०
वृथापरीहास	९	२५	व्रज धृतिं त्यज	४	१०५
वृथार्पयन्तीमपये	३	१४	व्रजन्तु ते तेऽपि	९	१५४
वृद्धो नार्धिरसौ	१२	१०२	श		
वेत्थ मय्यागते	२०	८१	शंभुदारुवनसं	१८	२४
वेत्थ मानेऽपि	२०	७७	शक्रः किमेव	१३	९
वेद यद्यपि	५	३६	शङ्कालतातति	१३	२६
वेदानुद्धरतां	१७	१६३	शचीसपत्न्यां	२२	२६
वेदैर्वचोभिरखिलै	११	६४	शतक्रतुजायाख्या	१७	१०४
वेदेस्तद्विभिः	१७	९७	शतशः क्षुतिमात	२	५४
वेलातिगल्लेण	३	४९	शरैः प्रसूनैस्तुदतः	८	६६
वेलामतिक्रम्य	७	४	शरैरजलं कुमु	८	७५
वेश्म पत्न्युरविशन्न	१८	३५	शर्म किं हृदि हरेः	१८	१४५
वेश्माप सा धैर्य	६	५६	शशंस दासीक्षित	१२	२१
वेदभंडूतानुनयो	१०	३७	शशकलङ्क भयंकर	४	५५

अनुक्रमणी ।

	स०	श्लो०		स०	श्लो०
शशक निहोद	१	५२	श्रितपुण्यसरः	२	३९
शशिमयं दहनास्त्र	४	३८	श्रितास्य कण्ठं	१५	६६
शस्ता न हंसाभि	३	९	श्रियं भजन्तां	१४	२३
शाकः शुक्च्छद	११	३८	श्रियमेव परं	२	१९
शारीं चरन्तीं सखि	६	७१	श्रियस्तदालिङ्गन	३	३१
शिक्षैव साक्षात्	१०	७६	श्रियास्य योग्या	१	३१
शिली विधाय	९	७५	श्रियौ नरेन्द्रस्य	३	३६
शिरःकम्पानुम	२०	१२५	श्रीभरानतिथि	५	२३
शिरीषकोषादपि	७	४७	श्रीहर्ष कविराज	११४५,	२११०,
शिरीषमृद्वी	९	५८		३१३६,	४१२२३,
शिशिरजरुजां	१९	४८		५१३८,	६११३,
शियाः बला	२१	१२४		७११०,	८१०९,
शीघ्रलङ्घितपथै	५	५८		९१६०,	१०१३८,
शुचिरुचिमुद्गु	२२	१४६		११११३,	१३१५६,
शुद्धवंशजनिता	५	१०२		१४१०१,	१५१९३,
शुद्धान्तसंभोग	३	९३		१६१३१,	१७१२२,
शुद्धिर्वशदयीशुद्धौ	१७	४०		१८१५४,	१९१६७,
शुभाष्टवर्गस्त्वद	९	११९		२०१६२,	२११६३,
शुभाशुभारगण	१३	४		२२१५३	
शुश्रूषिताहे	६	९४	श्रुतः स दृष्टश्च	३	८२
शुश्रूषि चरिपति	११	३२	श्रुति श्रद्धा विधि	१७	६१
शृङ्गारभृङ्गार	२२	५७	श्रुतिः सुराणां	९	१४८
शृण्वता निभृत	१८	१४७	श्रुतिपाठकवक्त्रेभ्यः	१७	१६४
शृण्वन् सदार	३	२८	श्रुतिमयतनोर्मानो	१९	५२
शेषं नलं प्रत्यमरेण	१४	१०	श्रुतिसंरोधजध्वान	२०	१११
शैशवव्ययदिना	५	३३	श्रुतिस्मृत्यर्थबोधेषु	१७	५१
शोकश्चेत्कोक	२१	१६१	श्रुत्वा जनं रजोजुष्टं	१७	१९९
शोणं पदप्रणयिनं	१३	२५	श्रुयेर्दलैः स्तम्भयुग	१६	८
शोभायशोभिर्जित	८	३४	स्थिष्यन्ति बाचो	१४	१६
इयामीकृतां मृग	११	१०६	श्लोकादिह प्रथम	१३	३२
श्रद्धामयीभूय	१४	३	श्वःश्वः प्राणप्रयाणे	१७	३०
श्रद्धालुसंकल्पित	१०	६९	श्वस्तस्याः प्रियमामु	९	१५८
श्वःप्रविष्टा इव	३	७४	श्वेत्यशैत्यजलदैवत	२१	१७
श्वणपुटयुगेन	६	११२			
श्वणपूरतमाल	४	५६			

ष

षडृतवः कृपया

स

संख्यविक्षततनु

संगमय्य विरहे

४ ९२

५ २५

१८ १५०

	स०	श्लो०		स०	श्लो०
संभ्रामभूमीषु	३	३८	सत्येव पतियोगादौ	१७	८९
संघट्टयन्त्यास्त	६	२८	सत्येव साम्ये	७	१४
संचीयतामाशु	३	८३	सत्त्वछुतस्वेदमधूत्थ	३	१२३
संज्ञाप्य नः स्वध्वज	३	३४	सदण्डमालक्त	१४	६५
संददशौन्नमद्भीवः	१७	११०	सदा तदाशामधि	९	७६
संदेहेऽप्यन्यदेहा	१७	४६	सदूरमादरं तस्या	२०	३
संध्यावशेषे धृत	२२	१५	सदृशी तव	२	२९
संध्यासरागः कुकु	२२	१०	स धर्मराजः खलु	९	५६
संनिधावपि निजे	१८	४०	सनालमात्मानन	१	१२२
संपदस्तव गिरा	५	२२	सन्तमद्वयमये	२१	९३
संप्रति प्रतिमुहूर्त	५	२७	सपल्लवं व्यासपरा	१०	८४
संभावयति वैदभीं	२०	७१	सपाखण्डजनान्वेषी	१७	१८५
संभाषणं भगवती	११	७	स पार्श्वमशकद्गन्तुं	१७	१७३
संभुज्यमानाद्य	७	४२	सपीतेः संप्रीतेः	२२	१४४
संरम्भैर्जम्भजैत्रादे	१७	१०७	स प्रसद्य हृदयाप	१८	७३
संसारसिन्धावनु	८	४६	स प्रियोरुयुग	१८	४७
स कंचिदूचे रचय	१६	४९	सभाजनं तत्र	१४	५
सकलया कलया	४	७२	सभा नलश्री	१०	२४
स कामरूपाधिप	१२	७०	स भिन्नमर्मापि	९	७३
स कौतुकगार	१६	४६	स भूभृदष्टावपि	३	८९
स क्षणः सुमुखि	१८	१४४	समं ययोरिजित	१६	९६
सखा यदस्मै किल	१६	१६	समं सपत्नीभव	८	८६
सखि जरां परिपृच्छ	४	६९	समं समेते	२२	१२२
सखीं नलं दर्शय	१५	७५	समज्ञानाल्पभूयिष्ठ	१७	९८
सखीं प्रति स्नाह	१६	९७	सममेणमदैर्यदा	२	९२
सखीशतानां सरसै	१६	९७	समापय प्रावृष	९	११२
स गरुडनदुर्ग	२	४	समासिलिप्येव	१६	९८
स गृहे गृहिभिः	१७	१७५	समिति पतिनिपाता	१२	७५
स ग्राम्यः स विद	२१	१५८	समुन्मुखीकृत्य	१२	७७
स जयलरिसार्थ	२	१६	सम्यगर्चेति नले	२१	३२
स तं नैषधसौधस्य	१७	२१२	सम्यगस्य जपतः	२१	१९
स तत्कुचस्पृष्ट	१६	६३	स ययौ धुतपक्षतिः	२	६८
सतस्तेऽथ सखी	२०	४२	सरसिजवनान्युद्य	१९	३२
सतीमुमामुद्रहता	२२	११	सरसि नृपमप	३	१३३
स तुतोषाश्रतो	१७	१९८	सरसीः परिशीलितुं	२	४०
सत्यं खलु तदा	२०	११७			

अनुक्रमणी ।

३९

	स०	श्लो०		स०	श्लो०
सरोजकोशाभि	१६	९१	सापसृत्य किय	२०	११२
सरोजिनीमानस	३	७६	सापीश्वरे शृण्वति	३	२९
सरोरुहं तस्य	१	२४	सामुं प्रयच्छति	१३	३६
सरोषापि सरो	२०	१९	सा भङ्गिरस्याः	१४	१४
सर्वतः कुशल	५	७४	साभिशापमिव	५	१६
सर्वत्र संवाद्य	६	५४	सा भुवः किमपि	५	२६
सर्वथापि शुचिनि	२१	११३	सामोदपुष्पाशुग	१०	९७
सर्वस्वं चेतसस्तां	१२	११२	सा यद्धृताखिल	२१	१२६
सर्वाङ्गीणरसा	१४	८९	सायुज्यमृच्छति	११	११७
सर्वाणि शस्त्राणि	१४	८०	सारोत्थधारेव	८	८५
सलीलमालिङ्ग	६	७८	सालीकहृष्टे मदनो	८	१८
स व्यतीत्य विय	५	८	सावहेवाथ सा	२०	९
सव्यापसव्यत्यज	३	११४	सावर्तभावभव	११	२८
ससंभ्रमोत्पातित	१	१२६	सा वत्रे यं तमुत्सृज्य	१७	१३१
स सिन्धुजं शीत	१	६४	सावागवाशायि	१०	४९
सस्यन्दनैः प्रवहणैः	१३	२४	सावादि सुतनु	२०	१४
सहचरोऽसि रते	४	७७	सा विनीततमा भैमी	१७	१४५
सह तथा स्मर	४	९४	सा विभ्रमं स्वप्न	१०	३६
सहद्वितीयः स्त्रिय	१४	६८	सा शरस्य कुसुमस्य	५	३०
सहस्रपत्रासन	३	१६	सा शशाक परि	१८	९५
सहाखिलक्रीषु	९	४०	साऽशृणोत्तस्य	२०	१०५
साक्षात्कृताखिल	१३	२	सा स्मरेण बलि	१८	७४
साक्षात्सुधांशुर्मुख	१०	११६	साहूयोच्चैरथो	२०	१०४
सागरान्मुनि	२२	१३३	सितत्वपश्चञ्चल	१	६२
साङ्कुरेव रुचि	२१	२३	सितदीप्रमणि	२	७६
साध नाथमनय	१८	१४०	सितांशुवर्णै	१	१२
साधारणीं गिर	१३	१४	सिताम्बुजानां	१	११०
साधुकामुकता	१७	६८	सितो यदात्रैप	२२	५३
साधु त्वया तर्कित	३	७७	सिन्दूरघुतिमुग्ध	१२	३६
साधु नः पतन	५	५०	सिन्धोर्जैत्रमयं	१२	३८
साधोरपि स्वः	६	९९	सिष्मिमे हसति न	१८	४९
सानन्तानाप्य तेजः	११	१२९	सीत्कृतान्यशृणुतां	१८	१८
सानन्दं तनुजा	१४	१००	सुकृते वः कथं	१७	४८
सा. निर्मले तस्य	१४	५२	सुगत एव विजित्य	४	४०

	स०	श्लो०		स०	श्लो०
सुताः कमाह्वय	१	१४२	स्तनावटे चन्दन	७	८७
सुदतीजनमञ्जना	२	७७	स्तम्भस्तथालम्भित	१४	५३
सुधांशुरेष प्रथमो	१०	४१	स्तुतौ मधोन	६	९१
सुधांशुवंशाभरणं	९	१५	स्त्रिया मया वाग्मिषु	९	३७
सुधामुजो यत्परि	२२	६७	स्त्रीपुंसव्यतिषञ्जनं	१५	८८
सुधारसोद्देलन	९	११३	स्त्रीपुंसौ प्रविमज्य	२१	१५०
सुधासरःसु त्वद	८	१००	स्थाने विधोर्वा	२२	८७
सुरपरिवृद्धः कर्णा	१९	४३	स्थापितामुपरि	२०	१४४
सुरापराधस्तव	९	१५३	स्थापत्यैर्न स	२०	१३८
सुरेषु नापश्यद	१४	१९	स्थितं भवद्भिः पश्य	१७	१२६
सुरेषु पश्यन्निज	९	१२९	स्थितस्य रात्रावधि	३	१०८
सुरेषु माला मम	१४	२२	स्थितिशालिसमस्त	२	९८
सुरेषु संदेश्यसी	९	१९	स्थितैरियद्भिर्युव	१०	६५
सुवर्णशैलादवतीर्य	३	२२	स्थितैव कण्ठे परि	१०	७९
सुधगाविषये	२	२७	स्थिरा त्वमश्मेव	१६	३६
सुहृदन्निमुदन्न	४	१४	स्नातकं घातकं	१७	१८४
सुक्ष्मे घने नैषध	८	१३	स्नातृणां तिलकै	१७	१७०
सुतमिधमद	५	६०	स्नानवारिघटराज	२१	१६
सुगतायकनिदेश	१८	१२९	स्निग्धत्वमायाजल	१०	९४
सुदं न सौर इव	११	७६	स्पर्शं तमस्याधिग	६	५२
सुजन्तु पाणिग्रह	१५	७	स्पर्शातिहर्षा	६	५३
सुजालि किं विघ्न	१२	६८	स्पर्शेन तत्र किल	११	३९
सुणीपदमुचिहा	२०	५८	स्फारे तादृशि	१७	२२१
सुष्टातिविश्वा	७	१०८	स्फुटं सावर्णि	१७	९
सेयं न धत्ते नृप	८	४५	स्फुटति हारमणौ	४	१०९
सेयं ममैतद्भि	७	४५	स्फुटत्यदः किं	९	१२५
सेयं नृदुः कौसुम	७	२८	स्फुटोत्पलाभ्यां	९	८५
सेयमालिजने स्वस्य	२०	६१	स्फुरति तिमिरस्तोमः	१९	५
सेयमुच्चतरता	५	१०४	स्फुरदनुर्निस्वन	१	९
सोमया कुप्यन्निव	८	७४	सरं प्रसूनेन	१०	९९
सोऽयमित्थमथ	१८	१	सरकृतां हृदय	४	१६
सोधाद्रिकुट्टिमानेक	२०	१	सर जित्वाजिमेतस्त्वा	२०	७६
सौवर्गवर्गैरमृतं	२२	१२१	सर तन्नख	२०	९५
स्नानद्वये तन्वि	३	११८	सर नृशसत्तम	४	८६

अनुक्रमणी ।

४१

स०	श्लो०		स०	श्लो०
सरमुखं हरनेत्र	४ ७३	स्वकेलिलेशसित	१ २३	
सररिपोरिव	४ ८७	स्वजीवमप्यार्तमुदे	३ ८५	
सरशराहति	४ ९	स्वदिग्विनिमये	२० २१	
सरशार्कर	२० ९१	स्वदृशोर्जनयन्ति	२ ६१	
सरशास्त्रमधीयाना	२० ६४	स्वधाकृतं यत्	२२ ११९	
सरशास्त्रविदा	२० ३९	स्वनामयन्नाम	९ १२३	
सरसखौ रुचिभिः	४ ६७	स्वप्नेन प्रापितायाः	८ १०६	
सर स मङ्गुरितै	४ ९५	स्वमुमाप्तशय	१८ १४२	
सरसि च्छन्ननिद्रा	२० ७४	स्वप्रकाश जड	२१ ५३	
सरसि प्रेयसि	२० ८९	स्वप्राणेश्वरनर्म	२ १०४	
सरस्य कम्बुः	२२ २१	स्वमुकुलमयैर्नैत्रै	१९ ३६	
सरस्य कीर्त्यैव	८ ७९	स्वयं कथाभिर्वर	१६ ५४	
सरद्भुताशन	४ २९	स्वयं तदङ्गेषु गतेषु	१५ ४८	
सरात्परासो	१ ३६	स्वयंवरं भीमनरेन्द्र	१० १५	
सरार्धचन्द्रेषुनिभे	१ ८४	स्वयंवरमहे भैमी	१७ ११४	
सराशुगीभूय	६ ६७	स्वयंवरस्याजिर	१० ११२	
सरेण निस्तक्ष्य	३ १०९	स्वयंवरोद्वाहमहे	१२ २४	
सरेन्धने वक्षसि	८ ७३	स्वरिपुतीक्ष्ण	४ ६४	
सरेषुमाधं सहसे	९ ११०	स्वरुचारुणया	२ ९९	
सरोपतप्तोऽपि	१ ५०	सरेण वीणेत्य	१५ ४४	
सारं ज्वरं घोर	३ १११	स्वर्गापगाहेम	३ १७	
सारं धनुर्यद्विधु	७ २६	स्वर्गे सतां शर्म	६ ९८	
सितश्रिया सृक्णि	१२ ४१	स्वर्णकेतकशतानि	२१ ४४	
सितस्य संभावय	९ १११	स्वर्णदीस्वर्णपद्मिन्याः	२० ६९	
सिताश्रितां वाच	१४ ८२	स्वर्णैर्वितीर्णैः कर	८ ९८	
सितेच्छुदन्तच्छद	१० १०३	स्वर्भानुना प्रसभ	२२ १३६	
सितेन गौरि हरिणी	१० १३४	स्वर्भानुप्रतिवार	२२ १४८	
सम्वासनादृष्ट	६ ५०	स्वर्लोकमस्माभि	३ २७	
स्रजा समालिङ्ग	१४ २६	स्ववर्णना न	२२ १०४	
स्वं च ब्रह्म च	१७ ७४	स्वबालभारस्य	१ २५	
स्वं नैषधादेश	१० १३६	स्वस्ति वास्तोष्पते	१७ ११३	
स्वकन्यामन्यसात्	१७ ९९	स्वस्यामरैर्नृपति	१४ ९९	
स्वकान्तिकीर्ति	१ ४२	स्वागमाथेऽपि	१७ ५०	
स्वकामसंमोह	१४ ६३	स्वाङ्गमर्पयितुमेत्य	१८ ८१	

	स०	श्लो०		स०	श्लो०
स्वाच्छन्धमानन्द	८	८	हस्तलेखमसृजत्ख	२१	६८
स्वात्मनः प्रिय	२१	२९	हस्तौ विस्तारयन्	१७	२४
स्वात्मापि शीलेन	८	२१	हारचारिमविलोकने	१८	४४
स्वादूदके जलनिधौ	११	२७	हासत्विषैवाखिल	२२	६१
स्वानुरागमनघः	२१	५०	हिंसागर्वी मखे वीक्ष्य	१७	१७७
स्वापराधमलुपत्	१८	१३४	हितगिरं न	४	१०३
स्वामिना च बहता	१८	२७	हित्वा दैत्यरिपोरुः	१२	३७
स्वारसातलभवा	५	४१	हित्वैकमस्यापवनं	८	११
स्विद्यत्कराङ्गुलि	६	६	हित्वैव वत्मैक	६	२४
स्विद्यत्प्रमोदाशु	६	६	हुताशकीनाश	६	७५
स्वेदः स्वदेहस्य	१४	२१	हृतसारमिवेन्दु	२	२५
स्वेदविन्दुकिंत	१८	१२१	हृत्तस्य यन्मन्त्रयते	३	१०७
स्वेदभाजि हृदये	१८	१२८	हृत्पद्मसन्न्यधि	१४	७
स्वेदवारिपरिपूरितं	१८	१२३	हृदय एव तवास्ति	४	१०८
स्वेदस्य धाराभि	२२	९१	हृदयदत्तसरोरुहया	२	२१
स्वेदाप्लवप्रणयिनी	२१	१३७	हृदयमाश्रयसे	४	७५
स्वेन पूर्यत इयं	२१	६१	हृदाभिनन्द्य	९	१७
स्वेन भावजनने स	१८	११६	हृदि दमस्वसु	४	१३
स्वेप्सितोद्गमित	१८	९२	हृदि लुठन्ति कला	४	४७
ह			हृदि विदर्भमुवः प्रहर	४	१९
हंसं तनौ सन्निहितं	३	४	हृदि विदर्भमुवोऽशु	४	२५
हंसोऽप्यसौ हंसगते	३	१०	हृद्यगन्धवह-भोग	२१	८५
हतः कयाचित्पथि	६	२९	हृष्टवान् स द्विजं	१७	२०१
हताश्वेदिवि दीव्यन्ति	१७	७३	हेमनाभकतरु	२१	३४
हरिं परित्यज्य	९	४३	हेलां दधौ रक्षि	६	१०
हरित्पतीनां सदसः	८	५५	हीणमेव पृथु	१८	१२२
हरिद्विपद्मिभि	१६	६	हीणा च स्मय	२०	५२
हरिन्मणेभोजन	१६	६६	हीमराद्विमुख	१८	३८
हरेर्यदक्रामि	१	७०	हीसंकुचत्फण	११	२३
हर्षक्षीभवतः	२२	१३७	हीसरित्रिजनि	१८	३४
हस्तसु भैमी दिवि	१४	३७	हीस्तवेयमुच्चितैव	१८	६३

इति नैषधीयचरितस्थश्लोकानुक्रमणी सपूर्णा ।

